ISTORIA ARTEI FEUDALE ÎN ȚĂRILE ROMÎNE

DE

VIRGIL VĂTĂȘIANU

VOL. I

ARTA ÎN PERIOADA DE DEZVOLTARE A FEUDALISMULUI

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

1959

INTRODUCERE

CONSIDERAȚII GENERALE ASUPRA CULTURII MATERIALE DIN PERIOADA PREFEUDALĂ

Am notat în prefață că lucrarea prezentă e în multe privințe «prematură» și că în unele chestiuni trebuie să se mărginească la prezentarea cîtorva sugestii ipotetice, în loc de a oferi o expunere de fapte concrete. Obiectul acestei introduceri intră în categoria de mai sus, deoarece o expunere în cunoștință de cauză nu poate fi făcută decît după ce campaniile de săpături arheologice, inițiate cu vigoare în ultimii ani, vor da roadele așteptate și vor ajunge la concluzii. Ar fi totodată profund greșit dacă am încerca să anticipăm rezultatele sau să influențăm prin idei preconcepute observațiile care trebuie făcute pe teren. Ne este însă îngăduit să expunem concepțiile care servesc ca puncte de plecare pentru cercetările actuale, formulate pe temeiul informațiilor vagi de care dispunem și pe deducțiile pe care le putem face din analiza cîtorva fapte istorice și arheologice de pe acum bine stabilite. Spre deosebire de capitolele următoare, expunerea prezentă va păstra deci un caracter sintetic, deoarece orice discuție în amănunte ar implica necesitatea de a aborda probleme ce nu pot fi încă înglobate într-o lucrare de ansamblu, rezultatele fiind prea parțiale și supuse discuțiilor, iar concluziile — chiar și în cazurile cînd se conturează mai limpede — de caracter strict local.

Punctul de la care trebuie să pornim e, deocamdată, constatarea că la nord și la est de frontiera romană continuau să trăiască triburile dacilor liberi și că în momentul retragerii aureliene din Dacia, în 275 e.n., și a bizantinilor din Dobrogea, la sfîrșitul secolului al VI-lea, teritoriile coloniilor abandonate de administrație și armată rămîn și pe mai departe locuite de băștinașii daci și geți romanizați și de coloniști din imperiul roman așezați aci. Orice texte invocate în sprijinul ipotezei contrare trebuie considerate fie ca exagerări, fie ca suspecte, din simplul motiv că e absurdă presupunerea unei emigrații totale a unei populații băștinașe, din cauză că stăpînitorii și exploatatorii s-au retras. Ceea ce poate fi valabil pentru cazuri izolate, plecarea unora dintre coloniștii romani și a unor daci nobili înstăriți, dornici să-și salveze avuția, nu poate fi valabil pentru masele sărace, care nu aveau ce pierde, ci aveau acum ocazia să se instaleze pe moșiile și în clădirile părăsite. Această teză, bazată pe simple considerații logice, începe să fie confirmată prin numeroase observații făcute, de pildă, în săpăturile arheologice de la

Porolissum [1], Ulpia Traiana [2], Napoca [3], Sintana [4], Lechinţa [5] etc., în Transilvania, Spanţov [6] şi altele în Ţara Românească. În aceste puncte s-a constatat, după retragerea oficială romană, prezenţa unei populaţii care se aciuiază uneori în clădirile somptuoase părăsite, amenajîndu-le pentru trebuinţele unei vieţi modeste.

Retragerea oficialităţilor romane din Dacia a uşurat trecerea de la faza societăţii sclavagiste, pe atunci în plin declin, spre noi forme de tranziţie, din care s-a cristalizat mai apoi societatea feudală. În această lungă perioadă prefeudală provinciile ţării noastre sînt scena unor vaste migrări de popoare. Goţi, huni, gepizi şi avari traversează Dacia şi se aşază mai mult sau mai puţin statornic mai ales în cîmpiile din jurul centrului muntos, iar uneori în văile mai largi ale fluviilor principale, după cum o dovedesc numeroasele urme arheologice descoperite şi după cum ne-o mărturisesc nenumărate izvoare scrise.

Alături de popoarele migratoare amintite, mai pătrund apoi în Dacia o serie de triburi slave, parte din ele continuîndu-şi drumul spre Peninsula Balcanică, pe care o vor împînzi începînd încă din secolul al VI-lea, în timp ce altele se opresc şi se aşază şi ele în Dacia. Nici despre aceşti slavi aşezaţi în Dacia nu vorbesc în mod clar izvoarele contemporane şi nici despre ei nu avem încă o imagine arheologică limpede. Observările făcute în Dobrogea (la Dinogeţia)[7] şi, mai recent, în Transilvania[8] (la Moreşti)[9] trebuie încă aprofundate şi extinse, înainte de a putea defini imaginea acelor aşezări. Dar, după cum vom vedea mai departe, situaţia pe care o vom constata mai tîrziu ne obligă la admiterea tezei că în aceste aşezări e vorba de băştinaşi şi de slavi. Consecinţa celor două teze, permanenţa triburilor dacice romanizate împreună cu triburile dacice periferice şi convieţuirea lor cu triburile slave, o constituie admiterea tezei formării poporului român pe teritoriul Daciei prin simbioza elementului dacic, roman şi slav, şi implică concluzia că elementul dacic romanizat, contopit cu elementele romane imigrate, trebuie să fi fost destul de puternic, pentru ca să putem explica caracterul apriat romanic al limbii române, care altfel, prin izolarea de celelalte provincii cu limbi romanice, ar rămîne un mister.

Teza permanenţei şi a formării poporului român pe teritoriul Daciei a fost contestată nu numai din cauză că încă nu s-a conturat fizionomia arheologică a acestei teze, dar şi din cauză că cercetările toponomastice de pe teritoriul Daciei nu au ajuns nici ele la o concluzie convingătoare. Lăsînd la o parte latura tendenţioasă a cercetărilor şi studiilor întreprinse şi publicate în trecut, cred că pentru lămurirea punctului de plecare trebuie făcute unele rezerve principiale cu privire la valoarea toponimiei ca argument. Mai întîi trebuie să constatăm că elementele toponimice pe care se întemeiază cercetările provin toate din documentele latine ale stăpînirii feudale maghiare, întocmite în aproape toate cazurile cu cel puţin un veac după cucerire, iar în imensa lor majoritate abia după o trecere de vreme şi mai îndelungată. Mai poate oferi toponimia, în asemenea condiţii, argumente concludente? Apoi, documentele acestea nu se referă decît la localităţile şi la punctele geografice în care s-au aşezat cuceritorii şi e limpede că marii proprietari din secolele XIII-XIV introduc o regrupare cel puţin parţială a vetrelor de sat, strămutînd populaţia după nevoile scopurilor de dominaţie şi exploatare; e normal, deci, ca noile aşezări să fie denumite de către aceşti stăpîni feudali în limba lor. Dar chiar şi în cazul păstrării aşezărilor vechi, e firesc ca noii stăpînitori să creeze în parte numiri noi în locul celor vechi, greu de pronunţat, sau, în cazul că acceptau vechile numiri, să prefere dintre ele, dacă aveau de ales, forma slavă, căci maghiarii continuau tocmai în perioada aceasta a aşezării şi a consolidării lor în Panonia să absoarbă mase însemnate de slavi, care atinseseră o formă de viaţă superioară, deoarece ajunseseră la o orga-

[1] Daicoviciu, *Transylvanie*, p. 233—234.
[2] *Ibidem*, p. 234.
[3] *Ibidem*, p. 234—236.
[4] *Ibidem*, p. 241 şi urm.
[5] Raport SCIV, III, 1952, p. 324—327.
[6] Cf. raportul de săpături în SCIV, IV, 1—2, 1953, p. 220 şi urm.
[7] Vezi rapoartele de săpături în SCIV, I, 1950, p. 69 şi urm., II, fasc. I, 1951, p. 19 şi urm., III, 1952, p. 349 şi urm., IV, 1—2 ,1953, p. 240 şi urm.
[8] Horedt, *Ceramica*, p. 189 şi urm. şi raportul de săpături din SCIV, III, 1952, p. 311 şi urm.
[9] Cf. raportul de săpături în SCIV, IV, 1—2, 1953, p. 275 şi urm.

nizare statală şi puteau uşor influenţa noua cancelarie maghiară. Iată cum se explică zonele întinse de denumiri slave din Transilvania, zone delimitate pe o hartă foarte interesantă, care întovărăşeşte un studiu al lui Kniezsa István [1], menit să demonstreze, printre altele, absenţa totală a romînilor din Transilvania în momentul cuceririi maghiare. Dacă analizăm însă cu atenţie această hartă şi dacă o comparăm cu o hartă etnografică actuală, vom constata că în Transilvania, acolo unde sînt indicate zonele de făget «nelocuite» (adică la care nu se referă documentele vremii) şi zonele cu toponimie slavă, locuiesc azi romîni. Kniezsa susţine că slavii au fost cu timpul maghiarizaţi, ceea ce implică admiterea că ulterior aceiaşi slavi maghiarizaţi ar fi fost romînizaţi. În cazul acesta trebuie să presupunem o imigrare românească masivă, ulterioară cuceririi maghiare, adică într-o vreme din care dispunem de numeroase izvoare istorice locale, izvoare care — lucru ciudat şi semnificativ — nu iau act despre o asemenea mişcare.

În schimb, Anonymus [2] cunoaşte o serie de organizaţii politice romîne şi slavo-romîne din Transilvania şi Banat, anterioare cuceririi maghiare, iar primele documente care îi pomenesc pe romîni în Transilvania (şi ele fac parte din categoria celor mai vechi acte transilvănene din epoca stăpînirii maghiare) constată pur şi simplu prezenţa lor, fără cea mai mică aluzie la vreo imigrare recentă. Astfel, romînii apar în 1210 în oastea contelui Sibiului [3] şi în aceeaşi regiune îi găsim, alături de pecenegi, în pădurea *(«silva blachorum et bissenorum»)* amintită într-un act de danie din 1223 către mănăstirea Cîrţa [4]. În Ţara Bîrsei sau în imediata vecinătate îi pomeneşte documentul lui Andrei II, dat pe seama cavalerilor teutoni în 1222 [5].

În asemenea împrejurări, care a fost populaţia care a putut sprijini legăturile cu episcopia din Vidin, pe care le-a avut ducele Achtum, pomenit prin anul 1002 ca stăpînitor în părţile Banatului şi rezidînd în Morisena (azi Cenadul Vechi) [6]?

Numeroasele mănăstiri «greceşti» (adică ortodoxe) din scrisoarea papei Inocenţiu III, adresată în 1204 episcopului de Oradea [7], nu puteau nici ele exista fără o populaţie ortodoxă, care să le susţină. Mi se pare deci inutil să mai citez şi alte ştiri ulterioare despre prezenţa romînilor în Transilvania, dar două evenimente, organizarea cnezatelor şi voievodatelor romîneşti din Ţara Oltului şi din Muntenia, şi mai ales consolidarea Moldovei în legătură strînsă cu elementul romînesc din Maramureş, demonstrează încă o dată ori necesitatea de a admite o imigraţie masivă şi o traversare parţială a romînilor prin Transilvania, petrecute fără a fi remarcate de contemporani, ori ne obligă să reţinem ca premisă pentru cercetările noastre teza formării poporului romîn pe teritoriul Daciei [8].

Să vedem acum care sînt trăsăturile arheologice prin care se caracterizează deocamdată această populaţie băştinaşă. Pînă acum au putut fi atribuite băştinaşilor, prin eliminare, o serie de urme de aşezări, din inventarul cărora lipseau caracteristicele vase şi podoabe de metal, resturi de harnaşament şi arme, considerate mai mult sau mai puţin unanim ca atribute ale popoarelor cuceritoare seminomade. Fizionomia arheologică a triburilor germane, a hunilor şi avarilor, a fost studiată de mai de mult şi conturată adeseori cu o precizie care implică neapărat şi unele exagerări; va trebui să se revizuiască inventarul descoperirilor de pînă acum, deoarece pare inadmisibil ca între triburile stabilite vremelnic în Dacia şi între populaţia băştinaşă să nu fi existat un contact de pe urma căruia băştinaşii să fi înzestrat, de pildă, gospodăriile năvălitorilor cu unele forme sau ornamente ceramice şi să fi adoptat, la rîndul lor, fie şi numai ca modă trecătoare, un tip sau altul de fibulă, un ornament de harnaşament sau vreun gen de armă de luptă. Cu alte cuvinte, vor trebui să se separe acele categorii de aşezări şi morminte în

[1] Kniezsa I., *Magyarország népei a XI-ik szádadban* (în *Szent István király emlékkönyv*, II, Budapesta, 1938), p. 389 şi urm. şi harta anexată.
[2] Anonymus, *Gesta*, cap. 19, 24 şi 25.
[3] Lukinich, *Documenta*, p. 22—24.
[4] Hurmuzaki, *Documente*, I, 1, nr. 57; *Documente*, C. veac XI—XIII, vol. I, nr. 145.
[5] Hurmuzaki, *Documente*, I, 1, nr. 54 şi 55; *Documente*, C, veac XI—XIII, vol. I, nr. 130.
[6] *Vita S. Gerhardi* în Endlicher, *Mon. Arpad*, p. 214.
[7] Hurmuzaki, *Documente*, I, 1, nr. 30: *Documente*, C, veac XI—XIII, vol. I, nr. 45.
[8] Vezi şi Cîmpina, *États féodaux roumains*, p. 181 şi urm.

care s-a găsit un inventar unitar şi tipic, de aşezările şi cimitirele în care obiectele găsite prezintă un caracter mai puţin pronunţat, mai susceptibil de a fi interpretat prin interferenţe de tipuri de culturi diferite.

Aşezările şi mormintele care au fost atribuite deocamdată băştinaşilor sînt cele lipsite complet de inventarul specific popoarelor călăreţe. E vorba, după cum am remarcat mai sus, adeseori de aşezări modeste, amenajate în perimetrul unui oraş sau al unui castru părăsit din epoca stăpînirii romane, sau de aşezări în care nu s-au găsit decît obiecte uzuale, dovedind că e vorba de o populaţie paşnică cu economie agrară, îndeletnicindu-se şi cu creşterea vitelor, şi cu pescuitul, şi cu o industrie casnică redusă, din care s-au putut atesta pînă acum următoarele ramuri: olăritul pe scară întinsă, ţesătoria (atelier de ţesătorie la Moreşti) [1] şi fierăria (atelier de fierar la Dinogeţia) [2]. Ceramica e, dintre toate piesele de inventar analizate pînă acum, cea care oferă elementele cele mai specifice. În aceste aşezări prevalează o ceramică relativ simplă, parte perfect asemănătoare cu ceramica slavă veche [3], dar parte derivată neapărat din prototipuri mediteraneene, introduse de romani şi de bizantini. La Dinogeţia, îndeosebi, s-a putut observa dăinuirea formelor din nivelele de locuire din secolele IV—VI pînă în nivelele de locuire din secolele IX—XI, dar cu deosebirea că ceramica locală de mai tîrziu e executată mai grosolan, de mîini mai inexperte, care simplifică motivele, întrebuinţează materii prime mai puţin selecţionate şi nu ştiu să ardă vasele uniform şi complet.

Trebuie însă subliniat că această ceramică prin sine însăşi nu e suficientă pentru a demonstra teza permanenţei, căci nu o întîlnim numai în Transilvania, în Muntenia şi Moldova, ci şi în zonele aşezărilor slave şi bulgare din Balcani, precum şi în Rusia de sud-vest, în contact cu cultura bizantină, iar pe de altă parte o regăsim în Moravia şi Boemia [4]. Numai în cazul cînd alături de fondul vast comun, această ceramică mai cuprinde şi unele elemente particulare, cum ar fi de exemplu « ceaşca » dacică, ea dobîndeşte şi o fizionomie mai personală. Comune sînt şi podoabele de sticlă (mai ales brăţări şi mărgele), acoperind şi ele cam aceleaşi zone ca şi ceramica, constituind totodată un contrast izbitor cu podoabele de metal ale popoarelor seminomade, cuceritoare. Pe de altă parte, însă, inventarul din aşezările acestei populaţii paşnice cuprinde unele elemente de împrumut de origine orientală, care dovedesc legături sporadice cu culturile răsăritene mai îndepărtate.

Semnificativ e apoi faptul că, dacă se şi găsesc ici-colo arme (vîrfuri de săgeţi şi de suliţe) în aşezările presupuşilor băştinaşi cercetate pînă acum, armele însă nu par a constitui atribute plasate în morminte, semn că lupta nu era considerată ca o îndeletnicire. Populaţia aceasta locuia, atunci cînd nu avea la îndemînă clădiri de piatră părăsite sau cînd acele clădiri fuseseră dărîmate, în colibe de lemn şi în semibordeie, adică în colibe din lemn, nuiele şi lut, parţial îngropate în pămînt. Semibordeiele au fost identificate mai ales la Moreşti şi Dinogeţia, compuse de obicei dintr-o singură încăpere, avînd un plan uşor dreptunghiular cu dimensiunile de cca 2,90 m × 3,20 m. Uneori încăperile sînt însă şi mai mari (cazul atelierului de ţesătorie din Moreşti), altădată, la Dinogeţia, s-a găsit şi o colibă combinată cu o cămăruţă [5]. La Dinogeţia s-au identificat şi substrucţii de bolovani şi piatră mai măruntă pentru pereţi de bîrne, probabil după obiceiul de a construi din regiunile de deal şi munte.

Nu ştim cînd a avut loc încreştinarea acestei populaţii, dar e sigur că ea depindea de organizaţia Bisericii ortodoxe încă înainte de venirea şi mai ales de încreştinarea maghiarilor. În consecinţă, trebuie să fi existat şi o oarecare organizare bisericească, oricît de rudimentară, şi ca atare e neîndoielnic că localnicii au dispus şi de biserici, dar pînă acum nu avem încă dovezi arheologice. E însă foarte probabil că bisericile fuseseră şi ele clădite din lemn şi, în conformitate

[1] SCIV, IV, 1—2, 1953, p. 284—287.
[2] SCIV, II, 1951, p. 42—43.
[3] Cf. mai ales Horedt, *Ceramica*.
[4] *Archeologické Rozhledy*, I, 1949, fasc. 3, p. 151—152.
[5] SCIV, III, 1952, p. 377—378.

cu cerințele liturgice ortodoxe, compuse din trei compartimente: un altar, o navă pentru bărbați și o tindă pentru femei. Elementele esențiale ale acestui tip de biserică sînt probabil identice cu elementele de bază ale diferitelor tipuri de biserici de lemn, construite de romîni pe tot cuprinsul teritoriului locuit de ei pînă în veacul al XIX-lea.

Mai avem apoi, în Transilvania, o serie de cetăți de pămînt din epoca preromanică, asupra originii cărora sîntem încă departe de a fi lămuriți. Unele sînt atribuite avarilor, care desigur au construit asemenea cetăți în legătură totodată cu îngrădiri vii (prisăci) ale frontierei și ale zonelor de apărare [1], model pe care îl vor prelua și aplica la rîndul lor maghiarii după ocuparea Panoniei. Pe noi ne interesează însă aci mai ales acele cetăți de pămînt transilvănene care pot fi puse în legătură cu populația băștinașă și cu așezările permanente ale slavilor dinainte de contopirea lor în fizionomia etnică romînească. Din acest punct de vedere se cercetează în prezent cetatea de la Moreşti, compusă dintr-un val puternic cu un perimetru circular neregulat, înconjurat de un șanț adînc. Deocamdată nu s-a putut constata dacă fortificația era completată prin palisade, lucru ce ar fi de așteptat. Că localnicii au posedat efectiv asemenea cetăți la venirea maghiarilor, rezultă din cronica lui Anonymus, care pomenește cetatea din Bihor [2], cetatea lui Gelu de pe Someș [3] și cetățile din Satu-Mare [4] și Orșova [5].

La cetatea Bihorului, identificată cu cetatea de pămînt și piatră de lîngă Episcopia Bihorului, săpăturile [6] făcute la începutul veacului prezent au constatat mai întîi că ea a trecut prin diferite faze și s-a recunoscut un nucleu mai vechi, format dintr-un pătrat aproximativ regulat, cu laturi de 117,5 m lungime, compus din val de pămînt armat cu lemnărie, înconjurat cu șanț. Faza aceasta inițială se presupune [7] că ar corespunde cetății lui Menumorut, despre care vorbește Anonymus.

Recent s-au făcut cîteva sondaje în comuna Gilău, unde se bănuiește că se găsea cetatea lui Gelu [8], dar rezultatul e deocamdată neconcludent. S-a descoperit un castru roman și s-au găsit fragmente ceramice databile în jumătatea a doua a primului mileniu al e.n.

După cum se vede, punctele de plecare pentru cercetările viitoare sînt destul de temeinice, dar sîntem încă departe de momentul cînd vom putea mobila substanțial acest schelet de teze și cînd vom putea sezisa și rezolva cu competința necesară problemele de amănunt, în măsură de a da o înfățișare vie perioadei schițate. Pentru moment, ne mulțumim să constatăm că s-au inițiat cercetări pe scară mai largă cu tîrnăcopul în mînă și așteptăm ca un număr cît mai mare de șantiere închinate acestei probleme să-și spună cuvîntul autorizat.

[1] Cf. Könyöki, *Várak*, p. 69—70.
[2] Anonymus, *Gesta*, cap. 19 și passim.
[3] *Ibidem*, cap. 27.
[4] *Ibidem*, cap. 21.
[5] *Ibidem*, cap. 11.
[6] Cf. Karácsonyi, *Bihar*, p. 72—74.
[7] Könyöki, *Várak*, p. 223, 226, 247 și 267.
[8] Cf. raport în SCIV, III, 1952, p. 317—318.

ARTA ÎN PERIOADA FEUDALISMULUI TIMPURIU

1. Arhitectura în Transilvania

a) Elemente băştinaşe, influenţe bizantine, împământenirea şi dezvoltarea arhitecturii romanice

Faza romanică a dezvoltării artei feudale coincide cu epoca cuceririi maghiare a Transilvaniei şi cu consolidarea statului feudal maghiar în această provincie, adică cu secolele XI—XIII.

Deocamdată etapele acestei cuceriri nu sînt încă bine lămurite prin cercetările arheologice şi o imagine sumară se poate reconstitui numai pe temeiul cronicilor, al documentelor şi al toponimiei. Se admite azi, în principiu, că înglobarea Transilvaniei în statul maghiar nu s-a făcut printr-o singură operaţie militară de mari proporţii, ci în etape succesive, prin deplasarea treptată a frontierei, alcătuită dintr-o zonă neutralizată artificial şi îngrădită prin palisade sau fîşii de pădure tăiată şi prin plantaţie de tufiş (prisăci) întreruptă de puncte de trecere obligatorii, prevăzute cu întăriturii de pămînt şi lemn. Expansiunea aceasta[1] a ţinut un timp destul de îndelungat, atingîndu-se probabil abia în jumătatea a doua a secolului al XII-lea linia Oltului (malul de nord) şi munţii Perşani cu ajutorul coloniştilor saşi, a căror imigrare începe, în baza referinţei din diploma regelui Andrei II, din 1224[2], încă în vremea regelui Géza II (1141—1161). În esenţă, colonizarea cuprinde o regiune din sudul Transilvaniei, care se întinde de la cotitura Mureşului, lîngă Orăştie, spre răsărit, în văile afluenţilor Mureşului, în valea Cibinului, a Hîrtibaciului şi a afluenţilor de nord ai Oltului, pînă în munţii Perşanilor. E verosimil că şi această luare în posesiune s-a făcut în etape, prin sosirea coloniştilor în grupuri izolate, şi vom vedea că de data aceasta materialul arhitectonic ne permite să emitem ipoteza că deocamdată, adică înainte de ultimul sfert al secolului al XIII-lea, colonizarea nu a coborît şi pe versantul de nord al lanţului de dealuri care despart valea Oltului de valea Tîrnavei Mari. Concomitent cu sosirea primilor colonişti din regiunea de sud, sau poate chiar ceva mai curînd, se iniţiase, prin etapa Satu Mare, şi pătrunderea săsească în nordul Transilvaniei, pînă în munţii

[1] Cf. asupra acestei probleme şi cercetările recente ale lui Cimpina, *États féodaux roumains*, p. 199—201.

[2] Teutsch, *Geschichte*, I, p. 11 şi urm.

Rodnei. Aci, însă, aşezările nu mai prezintă aceeaşi continuitate ca în zona de sud; judecînd după situaţia etnografică actuală, se pare că epicentrul colonizării a corespuns cu regiunea Bistriţei. Cu privire la aceste aşezări din nordul Transilvaniei nu avem ştiri documentare contemporane, şi eşalonarea etapelor poate fi reconstituită numai prin interpretarea privilegiilor acordate sau confirmate ulterior. Cert este însă că prin iradierile ei spre centrul Transilvaniei, colonizarea străbate etapa Dej şi atinge, după mijlocul secolului al XIII-lea, Clujul.

În deceniul al doilea al secolului al XIII-lea regele Andrei II intensifică consolidarea frontierei de sud-est printr-o nouă măsură: actul de donaţie a Ţării Bîrsei către cavalerii ordinului teuton (1211). Instalarea ordinului e urmată de noi colonizări săseşti, îndreptate spre acel colţ extrem al Transilvaniei şi e probabil că afluxul de colonişti se intensifică după izgonirea cavalerilor (1225). Între timp şi la o dată necunoscută, regatul maghiar luase măsuri şi în vederea asigurării frontierei de est, spre Moldova, prin colonizarea masivă a secuilor, pomeniţi ca prezenţi pentru prima oară într-un document din 1213, în legătură cu posesiunile teutonilor din Ţara Bîrsei, limitrofe în capătul de nord cu teritoriile secuieşti.

În acest cadru politic-etnografic se desfăşoară evoluţia artistică din faza romanică de care urmează să ne ocupăm şi rămîne acum să mai expunem, în cîteva cuvinte, problemele şi caracterele generale pe care le prezintă materialul arheologic şi principiile de care ne-am condus în valorificarea acestui material. După cum vom vedea imediat, materialul romanic e abundent în Transilvania, dar eşalonarea cronologică a monumentelor întîmpină o dificultate fundamentală, din cauza lipsei aproape totale de date precise. Nici una din datele păstrate nu e incizată în piatră pe monument, iar documentele care pot fi chemate în cauză sînt acte administrative, în care monumentul respectiv e pomenit doar în legătură cu evenimente independente de aspectul său material. În consecinţă, nu se poate face totdeauna o legătură directă între o ştire documentară şi înfăţişarea de azi a monumentului, un neajuns de care însă majoritatea cercetătorilor de pînă acum nu au voit să ţină seamă, închegînd o cronologie adeseori inadmisibilă, în dorinţa de a descoperi monumente cît mai vechi. Pe de altă parte, nici materialul arheologic, oricît de numeros ar fi, nu mai oglindeşte nici el, în totalitatea lui, realitatea de odinioară. În afară de prefacerile incisive ulterioare, suferite de multe dintre monumentele de care ne vom ocupa, trebuie să admitem că majoritatea clădirilor a dispărut fără urmă şi o dată cu ele au dispărut şi o serie de inele de legătură care, odinioară, jalonau momentele evoluţiei şi răspîndirea formelor artistice. Cu alte cuvinte: ceea ce ne-a rămas sînt fragmente, fragmente numeroase şi sugestive, dar pentru înlănţuirea lor şi pentru reconstituirea cronologiei şi a relaţiilor de filiaţiune dintre aceste fragmente trebuie să găsim încă cheia.

Pentru a evita anacronisme şi erori principiale, va trebui mai întîi să ţinem seamă de împrejurarea că organizarea statului feudal maghiar se înfăptuieşte în Transilvania treptat, ajungînd la forme mai închegate abia în a doua jumătate a secolului al XII-lea şi în cursul secolului al XIII-lea. Această constatare ne scuteşte de a căuta cu orice preţ în Transilvania monumente din prima fază a epocii romanice, adică expresii ale unei suprastructuri feudale închegate, la un moment cînd o asemenea societate feudală încă nu exista, şi tot această constatare condamnă principial încercările multiple de pînă acum de a justifica antidatări prin influenţe, importuri şi împrumuturi întîmplătoare şi incoerente din ţări îndepărtate, cum ar fi Lombardia, Provenţa, Renania sau Normandia.

În asemenea împrejurări, socotim că cel mai firesc lucru e acela de a presupune principial o evoluţie normală în cadrul economic şi social-politic dat. În acest cadru, materialul arhitectonic trebuie grupat după însuşirile sale intrinseci, pe baza evaluării elementelor planimetrice şi structive (ale elevaţiei) şi pe temeiul caracterelor decorative, stabilindu-se astfel întîi o cronologie relativă între monumentele din Transilvania, ancorată pe de o parte în interiorul provinciei de puţinele date sigure pe care le cunoaştem, şi pe de alta de sursele externe cele mai fireşti pe care le dezvăluie analogiile cele mai strînse şi mai apropiate şi pe care le justifică împrejurările social-economice

și politice. În schimb, trebuie eliminată orice interpretare forțată, care ar implica admiterea unor situații ipotetice excepționale, deoarece o asemenea metodă, în loc să contribuie la limpezirea impasului, nu face decît să tulbure și mai mult imaginea istorică pe care încercăm să o reevocăm. Trebuie să recunoaștem însă că sistemul de clasare adoptat de noi e principial și deci schematic, e un sistem ce nu ține seamă de coincidențe care într-un moment dat și într-o localitate anumită au putut influența fizionomia unui monument determinat, fie prin prezența unui meșter din avangarda timpului, fie prin colaborarea unui meșter îmbătrînit. Dar să nu uităm că în asemenea împrejurări excepționale nu ne ajută nici o metodă, ci numai informația sigură din sursă contemporană.

Astfel, socot că deocamdată va trebui să năzuim să reconstituim, pe baza caracterelor stilistice ale materialului păstrat, evoluția și cronologia principială, schematică, rezervîndu-ne libertatea de a modifica sau inversa în viitor poziția unui monument sau a unui grup de monumente în măsura în care vor apare informații mai amănunțite și mai concludente.

Pe baza monumentelor păstrate, ne vom ocupa de arhitectura militară și de arhitectura bisericească romanică, maghiară și săsească, precum și de cele mai vechi vestigii ale arhitecturii de piatră românești.

În literatura despre preistorie, arheologie și în istoria vremurilor feudale, în descrieri de călătorii și în monografiile unor localități sau a diferitelor regiuni din Transilvania, întîlnim foarte numeroase mențiuni de cetăți de cele mai diferite tipuri, dar, în afară de cazuri excepționale (mai ales castrele romane și cîteva cetăți dacice explorate în anii din urmă), autorii acestor opere nu știu uneori nici dacă e vorba de o cetate de pămînt sau de piatră, și cu atît mai puțin dacă avem de-a face cu o cetate din epoca preromanică, romanică sau ulterioară. Această incertitudine se explică mai întîi prin faptul că toate monumentele în cauză sînt azi în stare de ruină, și cele mai multe sînt chiar acoperite de pămînt în așa măsură, încît abia se mai conturează cu aproximație zona pe care o ocupase cetatea respectivă; apoi arhitectura aceasta de apărare e o arhitectură utilitară, aspră, despuiată de amănunte stilistice și ca atare lipsită de criterii de datare ușor accesibile. Astfel, pînă la desfășurarea unor campanii de săpături pe scară întinsă, orice sugestie, orice încercare de a întocmi o listă a cetăților romanice e o întreprindere pîndită la fiecare pas de posibilitatea celor mai grosolane erori și se pune serios întrebarea dacă și în ce măsură ne putem opri asupra acestei probleme în privirea de ansamblu căreia îi e închinată lucrarea de față. Nefiindu-ne totuși îngăduită omiterea acestui capitol important pentru simplul motiv că e spinos, vom încerca să selecționăm acele cetăți care pot fi puse în relație cu epoca de care ne ocupăm, fie pe baza unor elemente mai caracteristice, fie pe baza unor documente sau pe temeiul situației topografice și al integrării lor aparente într-un complex de împrejurări care încurajează o asemenea ipoteză.

Se presupune, în general, că populația băștinașă din Transilvania nu a dispus de centre fortificate și, în consecință, nu s-a făcut pînă acum nici o încercare serioasă de a le identifica. Rămîne în sarcina cercetărilor viitoare să verifice dacă și în ce măsură acest punct de vedere va mai putea fi menținut, căci, pe lîngă că nu are o justificare logică, e, după cum am văzut, și în vădit dezacord cu relatarea lui Anonymus.

În schimb, cetățile transilvănene au fost analizate mai ales sub aspectul de material documentar pentru urmărirea etapelor avansării frontierei maghiare spre est, mai ales în faza finală de relativă fixare a acestei frontiere pe linia Carpaților de sud și a Oltului, căci se presupune, după cum am menționat, că pînă la atingerea acestei linii, frontiera era constituită din zone făcute impracticabile și prin lăsarea cîtorva drumuri de acces controlate de posturi de pază, adăpostite în construcții de lemn. Abia în zona muntoasă de la vest de Turnu Roșu și spre est, de-a lungul Oltului, s-a procedat la construirea de cetăți trainice, și acestea, împreună cu apariția arhitecturii eclesiastice, ar marca frontiera atinsă în jurul anului 1200. În ceea ce privește arhitectura bisericească, vom vedea că ea, în realitate, nu corespunde întru toate acestei ipoteze.

Deocamdată, data atingerii acestei frontiere e o problemă la care răspund tot numai documentele. Acceptînd însă interpretarea ştirilor documentare şi încercarea de a întregi aceste ştiri cu urmele de fortificaţii păstrate în această regiune, putem cita următoarele cetăţi ca făcînd eventual parte din centura la adăpostul căreia se aşezaseră saşii în jumătatea a doua a secolului al XII-lea: Sebeşel, Săscior, Jina, Tilişca, Orlat şi Răşinari. Numărul pare remarcabil, dar rămîne de văzut dacă datarea tuturor acestor cetăţi în secolul al XII-lea va fi confirmată de cercetările viitoare, căci ceea ce putem spune azi despre ele e foarte puţin şi absolut inconcludent.

Cetatea de la Sebeşel[1] e din piatră şi zidurile mai păstrează încă o înălţime de 4—5 m. Singurul element de datare e o poartă în arc frînt, care nu poate fi decît cel mai curînd de la sfîrşitul secolului al XIII-lea, fiind deocamdată considerată ca opera unei refaceri.

Cetatea de lîngă Săsciori[2] a fost identificată cu un «castrum Petri» dintr-un document din anul 1309. Cetatea are un plan oval, cu dimensiunile aproximative de 140 m × 35 m. Curtinele sînt de piatră şi întărite cu două turnuri. Turnul de nord-est e străbătut însă şi el de o poartă dublă, externă şi internă, încoronată fiecare cu cîte un arc frînt, forme care iarăşi aparţin cel mai curînd sfîrşitului secolului al XIII-lea. Totuşi, din motive de drept administrativ istoric, se presupune că întemeierea acestui castru e anterioară colonizării săseşti.

La nord de comuna Jina[3] se găseşte ruina unei cetăţi cu plan dreptunghiular (cca 80 m × 20 m), din care se mai păstrează curtinele de piatră, atingînd în parte încă o înălţime de aproape 4 m.

Pe dealul de lîngă comuna Tilişca[4] se distinge parţial un val, eventual un şanţ, şi o porţiune scurtă de zid. Dimensiunile mari ale platoului (260 respectiv 175 m lungime × 80 m lărgime) fac ca această cetate să se asemene cu cea de lîngă Răşinari, dar orice indiciu pentru o datare lipseşte.

Ruinele cetăţii din Orlat[5], avînd încă o înălţime de 2,50 m, se găsesc şi ele pe un deal învecinat. Cetatea formează un oval cu diametrele maxime de cca 220 m × 40 m, fiind identificată cu cea din Warolyafolw, pomenită în 1322[6].

Cea mai mare dintre aceste cetăţi e cea de lîngă Răşinari[7], pe dealul ce străjuieşte valea Stezii, avînd un diametru maxim de 265 m. Din curtinele de piatră au fost degajate prin sondaje numai cîteva porţiuni. Cetatea pare a fi avut şi val cu şanţ. Ea a fost identificată cu cetatea aşezării «villa Riuetel», pomenită într-un document din 1204[8]. Dar şi în cazul acesta trebuie menţionat că cercetările sumare făcute la faţa locului nu au dat deocamdată la lumină decît ceramică databilă în secolele XIV sau XV şi totodată au ieşit la iveală un fel de «cazemate» tăiate în stîncă, care nu cred că pot data din epoca romanică.

Dacă cetăţile de mai sus sînt considerate totuşi ca presăseşti, presupunîndu-se că ar fi existat în această regiune un grup de şapte cetăţi de la care derivă numele de «Siebenbürgen», în latineşte «*terra septem castrorum*» sau «*terra quae septem castra dicitur*», întîlnit mai întîi în cronica din Erfurt (1242) şi apoi într-un document din 1296[9], cetăţile de la est de Turnu Roşu par a fi ulterioare colonizării săseşti. Între acestea menţionăm deocamdată pe cele din Avrig şi Breaza.

Fortificaţia de lîngă Avrig[10] se găseşte pe culmea numită «la cetate», dar azi abia se mai pot recunoaşte urme de mortar. K. Horedt apreciază totuşi mărimea curţii la cca 60 m × 30 m, datînd fortificaţia în jurul anului 1200. Considerînd că cetatea e situată în

[1] Horedt, *Burgenforschung*, p. 600.
[2] Streitfeld, *Sastschor*, p. 137—144; Horedt, *Burgenforschung*, p. 599—600; Gerő, *Várépítészet*, p. 114.
[3] Horedt, *Burgenforschung*, p. 599.
[4] Horedt, *Grenzburgen*, p. 26; idem, *Burgenforschung*, p. 598—599.
[5] Horedt, *Orlat*, p. 126 şi urm.; idem, *Burgenforschung*, p. 597; Gerő, *Várépítészet*, p. 114.
[6] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 395; *Documente*, C, veac. XIV, vol. II, nr. 118.
[7] Horedt, *Grenzburgen*, p. 21 şi urm.; idem, *Burgenforschung*, p. 596—597.
[8] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 15; *Documente*, C, veac. XI—XIII, vol. I, nr. 46.
[9] Horedt, *Burgenforschung*, p. 604—606.
[10] *Ibidem*, p. 593 şi idem, *Grenzburgen*, p. 17 şi urm.

zona dealurilor de la sudul Oltului şi că la data de mai sus colonizarea atinsese probabil abia malul de nord al fluviului, datarea propusă pare cam timpurie.

Se presupune apoi că după începutul secolului al XIII-lea s-a întemeiat şi cetatea de lîngă Breaza [1], compusă dintr-o incintă cu un turn cilindric în centru şi prevăzută cu două şanţuri pe latura dinspre munte. Regiunea aceasta devenise însă feud muntean [2] în jumătatea a doua a secolului al XIV-lea şi în legătură cu acest fapt ar trebui cercetată mai amănunţit originea cetăţii care poartă, în gura localnicilor, numele de «Cetatea lui Negru-Vodă».

Pe teren ceva mai sigur ne găsim abia în Ţara Bîrsei, dăruită în 1211 cavalerilor teutoni. În hrisovul de danie [3] se amintesc castrele Hălmagiu şi Noilgiant (ambele rămase neidentificate), iar printr-un act din 1212 [4] li se mai dăruieşte cavalerilor castrul Cetatea Crucii. Regele Andrei II, cedînd cavalerilor teutoni Ţara Bîrsei şi castrele amintite, le-a îngăduit să construiască şi alte cetăţi, dar numai de lemn, de teamă ca nu cumva să se simtă la un moment dat atît de puternici, încît să încerce să-şi întemeieze un stat independent. După cum rezultă însă din faptele şi polemicile ulterioare, cavalerii nu au respectat aceste restricţii şi lor le putem atribui cetăţile de piatră din Feldioara, Codlea, Cetatea Crucii şi eventual cea de lîngă Rucăr.

În capătul de nord al Ţării Bîrsei, acolo unde Oltul întretaie o vale strîmtă între dealuri împădurite, pe un pinten de deal, cavalerii au ridicat cetatea sediului lor: Feldioara [5]. Dintre cetăţile teutonilor, aceasta e cea mai bine păstrată (fig. 1). Curtinele formează un oval neregulat, avînd pe fiecare latură cîte un turn pătrat (fig. 2), dintre care cel dinspre sud adăposteşte poarta principală; în faţa acesteia se mai disting urmele unei curţi anterioare cu pînze şi o poartă exterioară, întărită şi ea. Clădirile dinăuntrul cetăţii au dispărut, dar se mai semnalează resturi din fundamentele unei capele romanice cu cor pătrat şi fără absidă, care ar fi adăpostit şi o criptă. Zidurile cetăţii au o grosime de 2 m — 4 m şi sînt zidite din piatră brută şi piatră de rîu înecată într-un mortar de bună calitate. Turnul dinspre răsărit, ca şi cel dinspre apus, mai păstrează în încăperea de jos cîte o boltă cilindrică din tuf calcaros. Partea superioară a curtinelor se datoreşte însă unei refaceri din 1457 şi tot atunci s-au făcut nişele pentru gurile de păcură *(mâchicoulis)*, după cum o dovedeşte zidăria de cărămidă. Crenelurile care încoronaseră odinioară curtinele au dispărut.

La hotarul apusean al Ţării Bîrsei, pe un vîrf de stîncă dominînd drumul natural care se strecoară prin dealurile Perşanilor spre cîmpia făgărăşană, pe vremea aceea încă necuprinsă în frontierele regatului maghiar, teutonii au ridicat cetatea Codlea [6]. Planul neregulat al cetăţii se adaptează terenului stîncos şi se compune dintr-un rînd de curtine şi o poartă fortificată, alcătuită dintr-un coridor boltit, deasupra căruia se presupune că s-ar fi ridicat un turn de apărare. În afară de aceasta, poteca îngustă care urcă la cetate mai era barată de un zid-scut *(Schildmauer)*, în care se deschidea o portiţă strîmtă. Acest zid are o grosime de cca 3 m şi e construit din zidărie turnată, îmbrăcată în exterior cu blocuri de calcar necioplite. În schimb, curtinele cetăţii sînt relativ subţiri, avînd o grosime de numai 1 m; ele sînt tot din piatră brută de calcar, prinsă în mortar. Urme de clădiri nu se văd în interior şi e probabil că ele vor fi fost de lemn. Construcţia mai puţin masivă a acestei cetăţi se explică prin aşezarea excelentă, care părea că o va apăra de orice surpriză. Şi totuşi, nu a fost inexpugnabilă: în 1345 tătarii au cucerit-o şi au distrus-o, iar ceea ce se mai vede azi sînt blocuri de zidărie năpădite de pădure.

[1] Horwath, *Breaza*, p. 44 şi urm.; Horedt, *Burgenforschung*, p. 593.
[2] Cf. Panaitescu, *Mircea*, p. 190 şi urm.
[3] Hurmuzaki, *Documente*, I, 1, nr. 41; *Documente*, C, veac. XI—XIII, vol. I, nr. 77.
[4] Hurmuzaki, *Documente*, I, 1, nr. 43.
[5] *Burzenland*, IV, 1, p. 44—46; *Kunst in Sieb.*, p. 13; Horedt, *Burgenforschung*, p. 589. Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 433—434, inversează situaţia şi consideră această cetate ca un reduit construit în sec. XV pe lîngă fortificaţia comunei.
[6] *Burzenland*, IV, 1, p. 63—67; Horedt, *Burgenforschung*, p. 588—589.

Cetatea Crucii (în documente Cruceburg, Kruczburg) [1] a fost identificată de W. Horwath cu urmele unei ruine din Pasul tătarilor, pe şaua dealului Crucea Mandii, la nord de cătunul Zlon, dovedind totodată cu argumente convingătoare că fortificaţia de la Teliu [2], confundată pînă acum cu Cetatea Crucii, compusă însă numai din valuri şi şanţuri de pămînt, aparţine unei epoci mai vechi. Dintr-un document al regelui Andrei II, din 1222 [3], mai aflăm că vechiul castru regal, care se afla aci încă dinainte de venirea teutonilor, a fost reconstruit din piatră de către cavaleri. Din fundamentele zidurilor îngropate în pămînt, a căror grosime variază între 1 şi 4 m (1 m la curtina interioară, 1,50 m la curtina exterioară, 2—4 m la turnuri), autorul identificării de mai sus a mai putut constata că cetatea avea un plan aproximativ romboidal (fig. 3), cu cîte un turn dreptunghiular în fiecare colţ, iar în faţa porţii, înspre sud, mai era o curte exterioară adîncă *(Zwinger)* şi un rînd de curtine.

Fig. 1. — Feldioara, cetatea cavalerilor teutoni, plan.

Lăsînd deocamdată de o parte cetatea de la Rucăr, despre care vom vorbi în legătură cu arhitectura din Ţara Românească, cetăţile care se pot atribui teutonilor prezintă următoarele caractere: ca material de construcţie se foloseşte piatra brută şi piatra de rîu, iar clădirile se disting prin întrebuinţarea exclusivă a turnurilor pătrate, aşezate cîte unul în capătul sau în mijlocul laturilor. Poarta e adăpostită de un coridor boltit, încălecat uneori de un turn, iar în faţa ei mai e o curte exterioară, destinată să îngreuneze accesul. Dimensiunile acestor cetăţi arată şi ele o trăsătură comună: toate au un diametru de aproximativ 100 m de-a lungul axei principale [4].

E probabil că cetatea Braşovia de pe vîrful Tîmpei din Oraşul Stalin [5] a fost ridicată curînd după plecarea teutonilor, ca un castru regal, menit să apere frontiera şi să asigure posesiunea liniştită a acestei regiuni, colonizată de cavalerii izgoniţi. În esenţă, cetatea se compune dintr-o incintă de piatră cu un fel de mic bastion dreptunghiular pe latura de vest, iar în interiorul zidului de sud se văd urmele unor încăperi mici, motiv pentru care s-a bănuit că cetatea ar fi preromanică şi că aci s-ar fi adăpostit încă în secolul al XI-lea călugări benedictini. Ca argument au fost puse în cauză şi urmele unei capele dreptunghiulare cu absidă semicirculară şi sacristie pe latura de nord, găsite în interiorul incintei, precum şi prezenţa unei fîntîni (în nava capelei), considerată loc de cult păgîn. Am însă impresia că această reconstituire istorică aparţine domeniului imaginaţiei, căci argumentul esenţial pentru datare şi referire la benedictini — capela — desigur că nu poate fi luat în considerare. Judecînd după prezenţa sacristiei, e chiar probabil ca ea să fi fost construită ulterior întemeierii castrului, adică abia după mijlocul veacului al XIII-lea, suferind mai tîrziu de două ori amplificări şi prefaceri parţiale, de fiecare dată la nivele mai înalte. Cu ocazia ultimei refaceri (a treia), s-au introdus şi bolţi cu profiluri gotice (1401). Mai seducător pare argumentul încăperilor mărunte, interpretate ca fundamente ale unor chilii, dar cred că grosimea zidurilor pledează mai degrabă în favoarea ipotezei unor cazemate din vremea armelor de foc. În orice caz, cetatea e documentar atestată numai ca un castru regal şi în secolul al XV-lea braşovenii depun toate eforturile ca să scape de această pacoste,

[1] *Burzenland*, IV, 1, p. 47—55; Horedt, *Burgenforschung*, p. 586.
[2] Cf. Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 63—65.
[3] Hurmuzaki, *Documente*, I, 1, nr. 54; *Documente*, C, veac XI—XIII, vol. I, nr. 130.
[4] *Burzenland*, IV, 1, p. 40—41.
[5] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 350 şi urm.; *Burzenland*, IV, 1, p. 78; Treiber, *Brassovia burg*, p. 38 şi urm.; idem, *Ziegelmasse*, p. 180 şi urm.; Ferenczi, *Brassovia burg*, p. 93 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 11; Prox, *Burgen*, p. 7 şi urm.; Sebestyén, *Cenk*; Horedt, *Burgenforschung*, p. 585 şi urm.

reușind, în anul 1455, să obțină de la guvernatorul Ioan de Hunedoara desființarea și demantelarea castrului.

Pare natural să presupunem că sistemul de apărare al frontierei transilvănene de sud să fi fost completat și spre răsărit, dar ne lipsesc deocamdată informații despre castre regale așezate în punctele trecătorilor și care ar putea fi datate în perioada romanică propriu-zisă. În orice caz, e demn de reținut faptul că secuii ocupă regiunea frontierei de est (fostele județe Ciuc și Treiscaune) abia în cursul secolului al XIII-lea și, în consecință, datarea unei serii de cetăți secuiești în epoca preromanică și romanică timpurie, propusă de B. Orbán, trebuie respinsă [1].

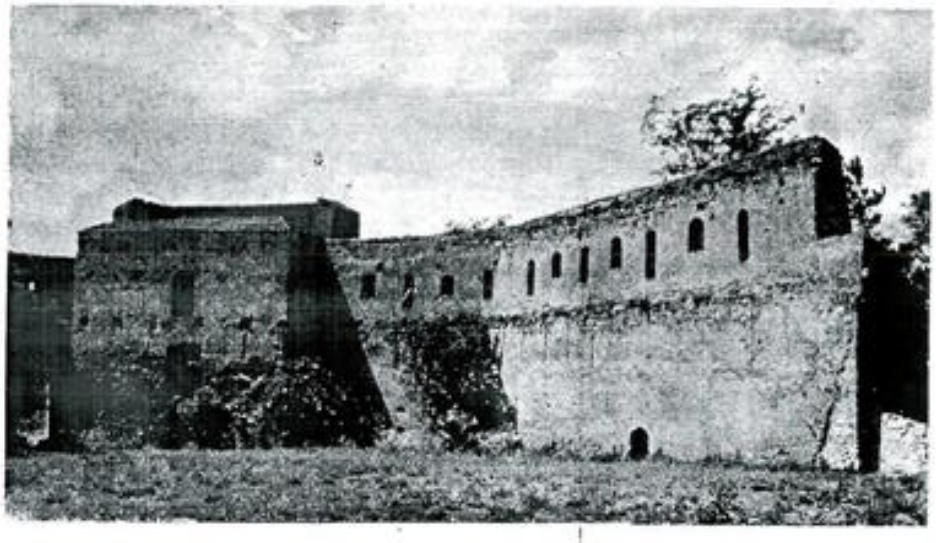

Fig. 2. — Feldioara, cetatea cavalerilor teutoni, interiorul incintei spre nord-vest.

Pe lîngă cetățile de frontieră existau castre regale și în interiorul provinciei, menite să asigure supunerea populației și căile de comunicație. Și unele și altele erau comandate de oameni de-ai regelui. Unele din aceste cetăți nu se mai păstrează decît cu numele (de pildă castrul Clus, amintit pentru prima oară între anii 1173 și 1175) [2], iar altele au fost complet transformate. Între acestea merită să fie menționat întîi castrul de lîngă comuna Dăbica [3], ridicat pe locul unei cetăți vaste, preistorice. La fel ca și cetatea preistorică, și castrul regal fusese o întăritură de pămînt, compusă din val și șanț, înzestrată însă cu palisade, constituind ca atare un exemplu caracteristic pentru tipul inițial al cetăților maghiare, construite după modelul cetăților de pămînt băștinașe. Acest castru regal a fost apoi dăruit ca feud bănului Mikud prin anii 1271—1272 și se pare că s-a păstrat pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea, cînd a fost înlocuit cu un castel de piatră.

Știri mai vagi avem despre castrele Ciceu, Odorhei și Deva. Castrul din Ciceu [4] e atestat documentar în veacul al XIII-lea și — după ce jucase un rol important, între altele ca proprietate a domnilor moldoveni Ștefan cel Mare și Petru Rareș — a fost desființat. Castrul din Odorhei [5], pomenit într-un document din 1301, a suferit transformări ulterioare radicale și e acum în stare de

[1] Cf. asupra acestei probleme și Entz, *Székely*, p. 6.
[2] Crettier, *Dabaka*, p. 204.
[3] *Ibidem*, p. 197 și urm.; Entz, *Szolnok-D.*, p. 198 și 221.
[4] Kádár, *Szolnok-D.*, p. 379 și urm.; Istrati, *Borzești*, p. 332; Entz, *Szolnok-D.*, p. 198, 220—221.
[5] Lukinich, *Udvarhely*, p. 431.

ruină. Castrul din Deva[1], menționat într-un document din anul 1269 și în acte ulterioare, s-a dezvoltat în secolul al XV-lea într-o mare cetate care i-a modificat profund aspectul inițial. Totuși, o fereastră geminată cu arhivolte trilobate, dar cu profiluri deja specific gotice (muchii teșite), aparține probabil încă unei construcții de pe la începutul veacului al XIV-lea. Cel mai interesant castru e însă cel descoperit în Hunedoara[2], în substrucțiile castelului Huniazilor, unde s-a putut recunoaște, cu ocazia cercetărilor amănunțite făcute de Ștefan Möller, traseul exact al vechilor curtine (fig. 4), formînd o elipsă cu capetele ascuțite. Axa longitudinală e îndreptată de la nord spre sud, iar în colțul de miazănoapte erau izolate două încăperi prin cîte un zid. Intrarea în incintă se afla în partea opusă, în curtina răsăriteană (fig. 5). Zidăria e din piatră brută legată cu mortar hidraulic (cu amestec de cărămidă pisată) excelent. La colțurile zidurilor apare și piatra de talie și din același material e executată și poarta răsăriteană cu arc semicircular, cu muchiile de la usciori și arcuri teșite. Poarta[3] a suferit însă în cursul secolului al XV-lea o dislocare și o reducere. Forma și profilul porții justifică datarea eventuală a castrului pe la începutul secolului al XIV-lea, deși din documente aflăm abia în anul 1364 despre existența unui castelan[4].

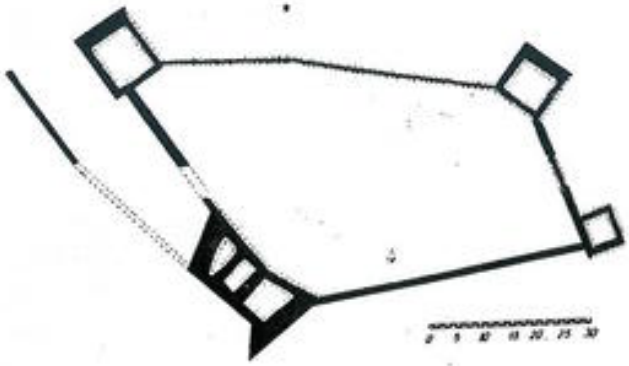

Fig. 3. — Cetatea Crucii, plan.

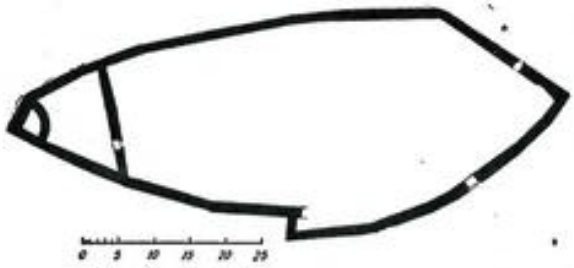

Fig. 4. — Hunedoara, planul castrului.

În Transilvania, însă, nu s-au ridicat de la început numai cetăți de frontieră și castre regale. Independent de zonele de îngrădire (prisăci) care marchează etapele expansiunii, și populația și-a ridicat probabil unele întărituri pentru caz de pericol. Aceasta reiese mai întîi din povestirea lui Rogerius despre prăpădul din 1241. E adevărat că dreptul de a ridica cetăți aparținea exclusiv regelui și regele construia în principiu numai castre regale, ocupate în primul rînd de garnizoane, dar puse probabil, în caz de pericol și dacă împrejurările o permiteau, și la îndemîna populației amenințate. Avem însă dovezi istorice numeroase despre derogări de la acest privilegiu, și nu numai pe baza relatării lui Rogerius, unde se pomenesc o serie de locuri întărite în care s-a refugiat populația în timpul invaziei tătarilor și care nu par a fi fost neapărat castre regale. Știm apoi că regele Bela IV, în urma prăpădului din 1241, a îndemnat chiar populația să-și construiască întărituri, iar ceva mai tîrziu, în vremea regelui Andrei III, aflăm că existau numeroase fortificații nesupuse controlului direct al regelui. Într-un document din 1291[5] se amintesc

[1] Schmidt, *Déva*, p. 95; Schuster, *Deva*, p. 70; Szabó, *Déva*, p. 7 și urm.; Floca-Șuiaga, *Deva*, p. 16 și urm.

[2] Möller, *Vajdahunyad*, p. 77 și urm.; pentru bibliografia mai veche vezi și MM, II, col. 408—410; Vătășianu, *Cast. Corvin.*, p. 420 și urm.; Gerő, *Várépítészet*, p. 253.

[3] Altă poartă, în partea de sud-vest a vechii curtine, menționată de Möller, *loc. cit.*, în legătură cu prima fază a construcției, aparține abia unei perioade gotice mai tîrzii.

[4] Csánki, *Magyarország*, V, p. 46.

[5] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 242; *Documente*, C, veac. XIII, vol. II, nr. 397.

turnuri de apărare şi fortificaţii ridicate deasupra bisericilor sau în alte locuri (« . . . *turres sive castra super ecclesiis aedificata aut locis aliis pro nocumento constructa penitus evellantur* . . . »), iar o hotărîre luată în adunarea din 1298[1] subliniază din nou că numai regele poate acorda dreptul de a construi cetăţi sau castele. Aceste documente oglindesc suspiciunile şi luptele interne din perioada tulbure a ultimilor regi arpadieni, cînd astfel de fortificaţii ofereau adeseori adăpost adversarilor politici.

Fig. 5.—Hunedoara, portal de la castru.

Să vedem acum care sînt cetăţile de refugiu ale populaţiei în epoca romanică pe care le putem identifica pe teren cu oarecare aproximaţie. Din categoria aceasta citez mai întîi două cetăţi de pămînt, una lîngă comuna Biertan, alta pe Dealul Cetăţii (Burgberg) la vest de comuna Proştea Mare[2]. Terenul pe care îl încercuieşte valul de pămînt de la Biertan are o formă aproximativ triunghiulară, cu dimensiunile de cca 100 m × 50 m, în timp ce valul (eventual chiar mai multe rînduri de valuri) de la Proştea Mare cuprinde o suprafaţă eliptică cu o lungime maximă de cca 250 m. Pe terenul acestei cetăţi s-au găsit şi fragmente ceramice care ar putea aparţine epocii romanice. Se pune acum întrebarea cărei populaţii i-au aparţinut aceste cetăţi şi de cînd ar putea ele data? Vom vedea în capitolul următor că în această regiune saşii s-au aşezat abia pe la sfîrşitul veacului al XIII-lea şi ca atare cele două cetăţi sînt şi după părerea prof. K. Horedt anterioare colonizării. Pot fi ele considerate ca româneşti, adică anterioare cuceririi maghiare, sau sînt ele ungureşti, databile în sec. XII sau XIII? La asemenea întrebări vor putea răspunde numai cercetările de pe teren.

Presăsească, după părerea lui K. Horedt, e şi prima fază de construcţie a cetăţii de piatră din Rupea[3], în forma în care a servit încă în 1324 ca loc de refugiu saşilor răsculaţi împotriva regelui Carol Robert, dar aspectul actual se datoreşte transformărilor şi amplificărilor ulterioare.

În centrul Transilvaniei se găsesc două cetăţi de refugiu mai întinse, una pe « Dealul Cetăţii » (Várhegy) de lîngă comuna Moldoveneşti, alta « Cetatea Secuilor », în apropierea oraşului Turda, pe drumul Trăscăului. Cetatea de la Moldoveneşti[4], numită în documentele vechi « Cetatea Turzii », era formată la început dintr-un val de pămînt cu şanţ şi se pare că la această fază se referă o ştire documentară din 1075. Ulterior s-au construit şi curtine de piatră (secolul XII), dar după prăpădul din 1241 cetatea pare să fi fost părăsită. Inventarul prezintă caracterele culturii slavo-române.

O dispoziţie întrucîtva înrudită cu cea de la Moldoveneşti s-ar părea că avusese « Cetatea Secuilor »[5], din care se mai vedea urma unui turn cilindric flancat de două curtine scurte, în formă de braţe. Orbán presupunea că această cetate ar fi jucat un rol însemnat în 1241 şi o identifică

[1] Cf. Könyöki, *Várak*, p. 38.
[2] Ambele cetăţi au fost cercetate în treacăt de prof. K. Horedt, căruia îi datorez aceste informaţii.
[3] *Kunst in Sieb.*, p. 12; Horedt, *Burgenforschung*, p. 592.
[4] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 175 şi urm. În prezent se execută aci săpături arheologice. Cf. raport în SCIV, III, 1952, p. 318—320 şi mai ales SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 663—667.
[5] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 188 şi urm.

cu o menţiune documentară din 1249, iar apoi cu o informaţie din 1656, din care rezultă că în secolul al XVII-lea cetatea era dărăpănată.

O cetate mai complexă se găseşte în Secuime, pe dealul Firtos, la nord-est de comuna Imlăceni[1]. Aci vîrful eliptic e înconjurat pe laturile de sud şi est de un val exterior şi de un şanţ, dispoziţiuni inutile pe celelalte laturi din cauza prăpastiei, iar de jur împrejur se întinde o centură de ziduri de formă eliptică neregulată. Spre sud, unde era intrarea, există şi o curtină exterioară. Pe laturile de vest şi est se mai disting şi fundamentele cîte unui corp de clădire masivă şi dreptunghiulară încadrate în curtine, probabil turnuri de flancare, iar în incintă se văd temeliile unei încăperi dreptunghiulare, prevăzută cu o absidă orientată spre est. După toate aparenţele, pare a fi vorba de o capelă romanică, dar deocamdată orice încercare de a data mai precis fortificaţia sau capela trebuie respinsă ca lipsită de argumente concludente. Vom vedea mai departe că acest tip de biserică-sală cu absidă semicirculară e foarte vechi şi se perpetuează pînă în zilele noastre. Doar în epoca gotică a suferit o eclipsă. S-a mai constatat apoi prezenţa unor cărămizi de factură romană, despre care se presupune că au fost aduse de la o ruină din apropiere pentru a fi reîntrebuinţate, şi mai aflăm că în veacul al XVIII-lea s-ar fi adăpostit aci, în chilioare de lemn, nişte călugări minoriţi.

Mai numeroase sînt cetăţile comunelor săseşti. Una din cele mai vechi e fortificaţia din jurul bisericii sf. Mihail de pe dealul omonim (Michelsberg) de lîngă comuna Cisnădioara[2], probabil contemporană cu întemeierea bisericii, adică de prin jurul anului 1200. Ce se mai vede azi sînt ruinele curtinei de piatră. Alte urme ale unei cetăţi a descoperit K. Horedt în apropiere de Vurpăr (Burgberg), şi cum numele « Burgberg » apare într-un document din 1248[3], el propune datarea acestei cetăţi în epoca dinainte de invazia mongolă. Resturile curtinelor, groase de cca 2 m, sînt din piatră legată cu mortar hidrofil, conţinînd cărămidă pisată. Incinta formează un oval neregulat de cca 180 m lungime, avînd o lărgime care variază între 30 şi 50 m. În stîncă se văd însă şi urmele amenajării unor cazemate, care ar putea proveni de la o adaptare ulterioară.

Alte cetăţi şi fortificaţii ridicate de comunele săseşti în jurul bisericilor datează din jumătatea a doua a secolului al XIII-lea. E interesant de notat că paralelele cele mai apropiate şi sugestive pentru asemenea biserici fortificate ni le oferă Germania de sud-est (mai ales regiunea muntoasă din Bavaria), unde G. Dehio[4] menţionează o serie de biserici romanice fortificate şi vom vedea, la timpul său, că analogia aceasta nu e întîmplătoare. Din categoria acestor cetăţi săseşti fac parte întăriturile din Gîrbova, Sibiu, Agnita, Saschiz şi din suburbia Bartolomeu din Oraşul Stalin. Dintre aceste fortificaţii, cea din jurul bisericii din Gîrbova[5] e problematic dacă poate fi considerată încă romanică, dar noua biserică Sf. Maria din Sibiu[6], zidită după invazia mongolă, e probabil că a primit imediat şi incinta care formează nucleul fortificaţiilor de mai tîrziu ale oraşului şi al cărei traseu se mai recunoaşte în dispoziţia de azi a pieţei Griviţa.

Cetatea de la Saschiz[7] e, în forma de azi, opera prefacerilor, iar lîngă Agnita[8] se vede un val şi eventual urma unui turn, pe care K. Horedt le-ar data din vremea colonizării săseşti.

Un val dublu de pămînt, înzestrat şi cu palisade, se presupune că a constituit nucleul iniţial de pe « Gesprengberg », adică pe dealul de deasupra bisericii ev. din suburbia Bartolomeu, căci ruina cetăţii de piatră e desigur ceva mai tîrzie[9].

[1] Müller, *Firtos*, p. 258—259; Orbán, *Székelyföld*, I, 126—129; SCIV, II, 1951, fasc. 2, p. 303—304.
[2] Ackner, *Alterthümer*, p. 61—62; Oprescu, *Bis. et. Ardeal*, p. 15.
[3] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 84; *Documente*, C, veac. XI—XIII, vol. I, nr. 289.
[4] Dehio, *Handb.*, III, passim.
[5] Horedt, *Burgenforschung*, p. 599.
[6] Sigerus, *Hermannstadt*, p. 2; *Kunst in Sieb.*, p. 14; Thalgott, *Hermannstadt*, p. 14—15.
[7] Horedt, *Burgenforschung*, p. 592.
[8] Informaţia o datorez prof. K. Horedt.
[9] Treiber, *Gesprengberg*, p. 45.

În acest context mai amintim, în sfîrşit, urmele de curtine din jurul bisericii ev. din Turnişor, pe care V. Roth[1] le atribuise încă perioadei romanice, precum şi incinta scundă de piatră din jurul bisericii ev. din Daia, cu turnul de strajă de pe latura de miazăzi. În mod excepţional acest turn e zidit din cărămidă, deci în oarecare legătură cu arhitectura romanică din cîmpia de vest a Transilvaniei. Parterul turnului e boltit cilindric, iar etajele superioare sînt despărţite prin tavane. Etajele I şi II sînt prevăzute cu metereze, etajul ultim are pe trei laturi ferestre largi, semicirculare, iar spre apus o fereastră geminată cu stîlpişor pătrat şi încheiată sus cu cărămizi dispuse în triunghi, după un model pe care îl vom întîlni pe la 1270 şi la cîteva clopotniţe de biserici, ceea ce ar sugera datarea turnului din Daia în această perioadă.

Apariţia acestor cetăţi ţărăneşti e interesantă şi din punct de vedere social-politic. Ele dovedesc că în faza romanică exista încă în Transilvania aproape pretutindeni o ţărănime liberă, neaservită, cu dreptul de a-şi ridica cetăţi de apărare. Dar, alături de aceste cetăţi comunale, vom vedea că încep să apară şi primele castele feudale, cuiburi ale politicii de oprimare, şi vom avea ocazia să observăm că, pe măsură ce se dezvoltă feudalismul, numărul acestor castele sporeşte, mai ales în regiunile locuite de romîni şi de ungurii care nu sînt aşezaţi pe teritoriile privilegiate ale secuilor grăniceri şi ale colonizării săseşti. În Secuime, însă, precum şi mai ales pe teritoriul săsesc, începe, în schimb, o luptă aprigă între ţărănimea liberă şi feudali, care, în Secuime, vor reuşi cu vremea să-şi aservească cel puţin o parte din ţărănime, în timp ce pe teritoriul săsesc încercările nobilimii vor fi înfrînte. În zona de colonizare săsească, lupta decisivă se dă mai ales către sfîrşitul secolului al XIII-lea şi în cursul secolului al XIV-lea. Viitoarea nobilime feudală din Secuime se va dezvolta îndeosebi din rîndul comandanţilor castrelor regale, va fi adică o nobilime de provenienţă militară, în timp ce nobilimea săsească tinde să se formeze din rîndurile fruntaşilor colonizării şi ale ţăranilor mai înstăriţi, ajunşi la conducerea treburilor de interes obştesc. Pentru a se izola de semenii lor şi a subjuga pe foştii consăteni, ei încep să-şi construiască mici castele. Despre aceste castele avem ştiri documentare, o dată privitoare la contele Rotho din regiunea Bistriţa[2], care vinde în 1268 o casă de lemn cu turn de piatră şi o curie (conac) înconjurată de curtine, iar apoi aflăm că saşii din jurul Sibiului au distrus, în 1309, « turnurile şi fortificaţiunile » unor nobili care « tulburau bunăstarea şi pacea provinciei »[3]. Urmele unor astfel de castele de pe teritoriul colonizării săseşti se găsesc în Girbova, Crizbav şi Cîlnic.

În Girbova[4] se păstrează un donjon cu o incintă pe care K. Horedt le atribuie unei familii de nobili, din motiv că sătenii posedau o fortificaţie aparte, construită — după cum am văzut — în jurul bisericii. Alt castel se găseşte pe un vîrf de stîncă lîngă comuna Crizbav[5]. Aci donjonul îndeplineşte totodată şi rolul de apărător al porţii şi e încadrat în curtina masivă din piatră brută. Castelul e atribuit contelui Fulkum, ucis în timpul invaziei mongole din 1241. Din documente se vede apoi că în secolul al XIV-lea devenise castru regal.

Între aceste castele K. Horedt clasează şi fortificaţia din Cîlnic[6], compusă dintr-un donjon (fig. 6) şi, iniţial, dintr-o singură curtină (fig. 7). Donjonul e dreptunghiular şi foarte masiv; are un parter şi etaj boltit cilindric, iar deasupra un al doilea etaj tăvănit. Etajul ultim e un adaos. Pentru datarea în faza stilistică romanică poate fi invocată o fereastră strîmtă, semicirculară. În interiorul curţii se află şi o capelă cu absidă semicirculară, aparţinînd probabil şi ea aceleiaşi perioade. Cea mai plauzibilă datare a castelului pare a fi către sfîrşitul secolului al XIII-lea sau în prima jumătate a celui următor, ţinînd seamă şi de faptul că formele romanice

[1] Roth, *Baukunst*, p. 97.
[2] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 118; *Documente*, C, veac. XIII, vol. II, nr. 104.
[3] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 314, p. 277.
[4] Horedt, *Burgenforschung*, p. 607.
[5] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 420—423; *Burgenland*, IV—1, p. 68—72; *Kunst in Sieb.*, p. 12; Horedt, *Burgenforschung*, p. 589.
[6] Roth, *Baukunst*, p. 111; idem, *Unterwald*, p. 292—293; Halaváts, *Uti jegy.*, p. 205 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 11 şi 67; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 118 şi urm.; Horedt, *Burgenforschung*, p. 606—607; *Magy. műv.*, I, p. 290; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 23.

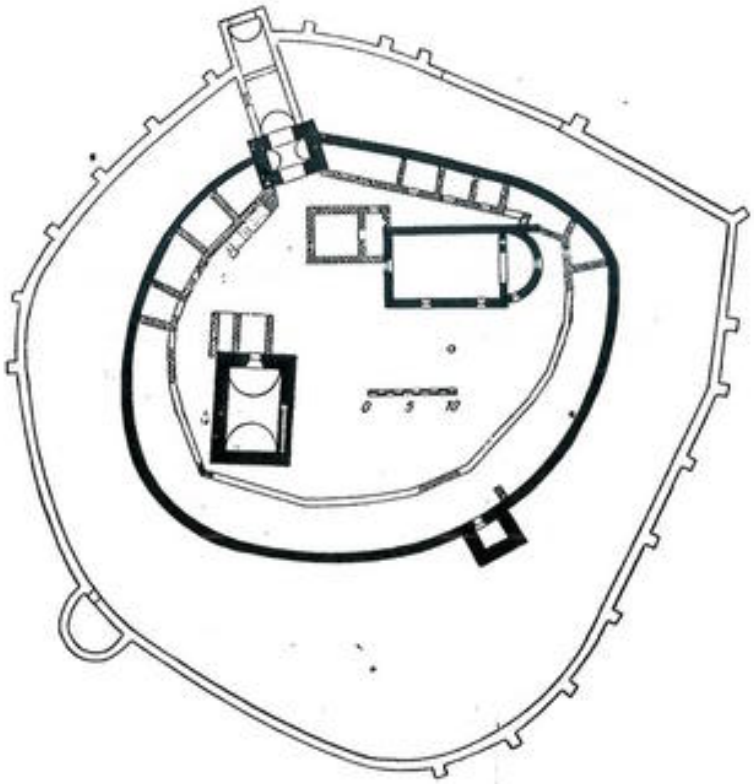

Fig. 6. — Cilnic, planul cetății.

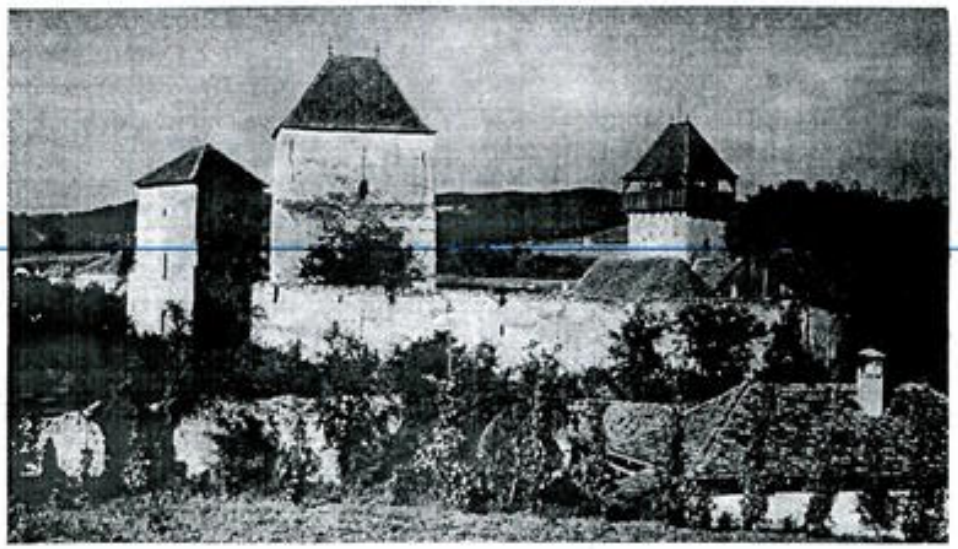

Fig. 7. — Cilnic, cetatea dinspre est.

persistă în Transilvania, chiar şi în arhitectura bisericească, pînă dincolo de veacul al XIII-lea, şi că arhitectura militară e în general mai puţin dispusă să introducă forme stilistice noi.

Din regiunea centrală a Transilvaniei trebuie amintit în acest context castelul de pe un deal de lîngă comuna Sîngeorgiu-Trăscău [1], presupunîndu-se că ar fi fost întemeiat de familia Thoroczkay. Din ceea ce se mai păstrează din castelul distrus de austriaci în 1702, Orbán a căutat să reconstituie diferite faze de construcţie (fig. 8), atribuind primei faze două puternice turnuri pătrate, dintre care cel din capătul de nord mai atingea cinci etaje (fig. 9). Uşa de intrare cu arc semicircular era situată la etaj, accesibilă numai printr-o scară mobilă, în timp ce la parter era o încăpere boltită, un beci sau o temniţă. Etajele superioare fuseseră tăvănite, iar circulaţia interioară se făcea, parte printr-o scară amenajată în grosimea zidului, parte prin scara mobilă şi, între etajele ultime, printr-o scară spiralică, aşezată într-un burduf cilindric suspendat pe console. Deasupra etajului al cincilea se vedeau urmele grinzilor unui coridor de apărare din lemn. La etajul al patrulea turnul mai dispunea şi de cel puţin un burduf de apărare pe console, cu guri de păcură. La nord de acest turn se păstrează un rest de curtină precedată de şanţ, iar între cele două turnuri curtinele închid un spaţiu alungit, în care s-au amenajat ceva mai tîrziu trei încăperi. Se presupune că acest nucleu iniţial ar data din secolul al XIII-lea, din epoca de după invazia tătarilor.

În regiunea apuseană a Transilvaniei, în Cheresig, se semnalează un donjon [2] izolat, poligonal (fig. 10), înzestrat cu metereze, iar la etajele superioare cu ferestruici dreptunghiulare şi cu o uşă cu arc semicircular, prin care se ajungea într-un coridor extern de lemn, acum dispărut, atestat însă prin urmele grinzilor. Caracteristică este zidăria exclusiv din cărămidă şi vom vedea că în această regiune şi bisericile sînt construite din acelaşi material. Mai aflăm apoi că donjonul a fost asediat zadarnic de regele Ladislau IV în 1289, şi pe temeiul acestei informaţii se propune datarea lui curînd după invazia din 1241.

Rezumînd cele spuse despre cetăţile transilvănene din epoca romanică, constatăm mai întîi dăinuirea cetăţilor de pămînt, înzestrate cu palisade din epoca anterioară cuceririi maghiare şi, alături de acestea, apariţia primelor cetăţi de piatră, respectiv de cărămidă. Ca elemente componente ale unei cetăţi putem preciza prezenţa şanţului, a valului sau a curtinelor, cu turnuri de flancare dreptunghiulare sau pătrate, şi donjonuri pătrate, poligonale şi rareori cilindrice. Detaliile arhitectonice — unde se păstrează — aparţin perioadei stilistice romanice (e vorba deocamdată numai de deschiderile cu arc semicircular).

La cetăţile de piatră zidăria e întotdeauna din piatră brută; piatra de talie nu se găseşte decît sporadic, la muchiile zidurilor, la profilurile porţilor şi la diverse deschideri (metereze, ferestre). Asupra mortarului folosit la aceste cetăţi nu dispunem întotdeauna de informaţii sigure, dar se semnalează adeseori întrebuinţarea mortarului hidraulic, conţinînd cărămidă pisată. Vom vedea însă că toate aceste elemente — cu excepţia, firește, a formelor stilistice — se regăsesc şi mai tîrziu, motiv pentru care ele nu sînt suficiente pentru a permite o datare a cetăţilor. Ca tip, cetăţile de piatră se înrudesc cu cele din Europa centrală, cunoscute de maghiari prin contactul normal pe care l-au avut cu ţările învecinate (Austria, Moravia, Boemia, Germania de sud-est şi Lombardia), tip pe care l-au introdus şi cavalerii teutoni şi coloniştii saşi. Dispoziţiile foarte asemănătoare între diferitele cetăţi denotă că tipul acesta s-a împămîntenit şi s-a transmis apoi din generaţie în generaţie, încît, dacă e firesc să admitem că primele cetăţi au fost determinate de modele străine şi poate şi executate sub conducere străină, e tot atît de limpede că în curînd cetăţile transilvănene au fost ridicate sub îndrumarea şi cu mîna de lucru locală.

Mult mai importantă decît arhitectura militară e, din punct de vedere artistic şi tehnic, arhitectura bisericească de piatră. La început, apariţia acesteia a fost firește numai sporadică.

[1] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 230—237.

[2] *Magy. műv.*, I, fig. la p. 293 şi text p. 626; Gerő, *Várépítészet*, p. 133.

Populaţia romînească băştinaşă se folosea exclusiv de materialul de lemn şi pentru clădirile religioase, şi obiceiului pămîntenilor i se vor acomoda în prima fază a instalării şi noii veniţi, maghiarii şi pe urmă saşii. Asupra rolului pe care vechile biserici de lemn l-au jucat în evoluţia arhitecturii transilvănene vom reveni, cînd vom discuta caracterele bisericii-sală transilvănene cu ajutorul monumentelor de piatră păstrate din veacul al XIII-lea, dar e semnificativ că primele monumente ale arhitecturii de piatră bisericeşti din Transilvania nu prezintă interferenţe cu formele tradiţionale ale arhitecturii băştinaşe. De aci rezultă că meşterii chemaţi să ridice aceste clădiri nu sînt localnici. Trebuie să admitem deci că alături de numeroasele biserici de lemn încep, la un moment dat, să se ridice monumente de piatră răzleţe, în folosul centrelor mai însemnate, al sediilor episcopale şi al mănăstirilor mai importante, de fiecare dată cu mîna de lucru străină. Aşa se şi explică caracterul eterogen al primelor construcţii din această categorie. Abia la începutul veacului al XIII-lea şi apoi mai ales în jumătatea a doua a acelui secol, cînd numărul bisericilor zidite din piatră sporeşte vertiginos, evident în urma experienţelor din 1241, se formează şantiere locale pentru construcţiile în piatră. Prezenţa mîinii de lucru transilvănene se poate de-acum înainte uşor constata prin faptul că apar tipuri arhitectonice regionale definite şi totodată clădiri de piatră mai mici, cum sînt îndeosebi bisericile-sală care — după cum vom vedea — poartă pecetea specifică a derivării parţiale din arhitectura de lemn. Cu alte cuvinte, şi urmele arhitectonice păstrate arată că în veacurile XI—XII viaţa social-economică transilvăneană era încă absolut agrară şi nu dispunea de o categorie de meşteşugari. În veacul al XIII-lea, în schimb, o dată cu înjghebarea unei categorii meşteşugăreşti din rîndurile localnicilor, se ivesc şi interferenţele hotărîtoare între arhitectura de lemn băştinaşă şi arhitectura de piatră proaspăt împămîntenită, care vor determina fizionomia particulară a arhitecturii transilvănene.

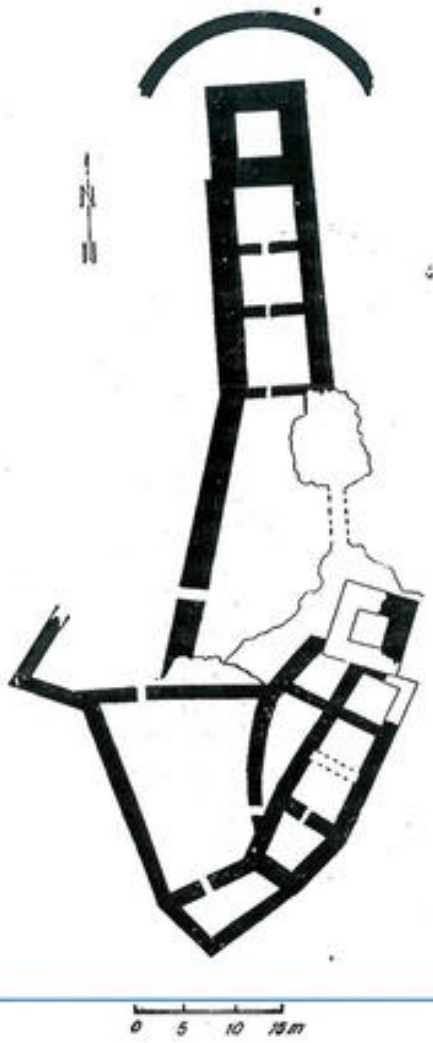

Fig. 8. — Singiorgiu-Trăscău, planul cetăţii.

Importanţa arhitecturii de piatră bisericeşti din această perioadă stă în faptul că ea e singura chemată să rezolve probleme tehnice şi estetice de amploare, determinate de funcţia socială pe care avea să o îndeplinească. Biserica, în calitatea ei de îndrumătoare a gîndirii şi a artei feudale[1], a trebuit să-şi înzestreze organizaţiile ei episcopale, mănăstireşti şi mai apoi şi cele parohiale cu clădiri de cult corespunzătoare. Aceste clădiri necesitînd interioare cît mai unitare şi totodată încăpătoare pentru a cuprinde pe toţi credincioşii parohiei şi a permite desfăşurarea spectaculoasă a ceremoniilor, puneau — la noi ca şi pretutindeni în lumea creştină din vremea aceea — probleme arhitectonice mult mai greu de rezolvat decît cele pe care le punea arhitectura militară sau cea civilă. Din aceste motive evoluţia tehnică şi artistică a arhitecturii s-a petrecut, în evul mediu, aproape exclusiv în domeniul clădirilor bisericeşti.

[1] Asupra rolului jucat de biserică în evul mediu, cf. Engels, *Războiul ţărănesc german*, p. 48.

În rîndurile ce urmează vom analiza mai întîi cîteva ştiri mai importante împreună cu urmele monumentelor răzleţe ale arhitecturii de piatră, încercînd să reconstituim tipurile arhitectonice importate, iar apoi înjghebarea şantierelor locale şi formarea tipurilor arhitectonice transilvănene.

Cele mai vechi ştiri istorice privitoare la un monument eclesiastic se referă la mănăstirea ortodoxă din Morisena (Cenadul Vechi), înlocuită în epoca regelui Ştefan cel Sfînt cu o

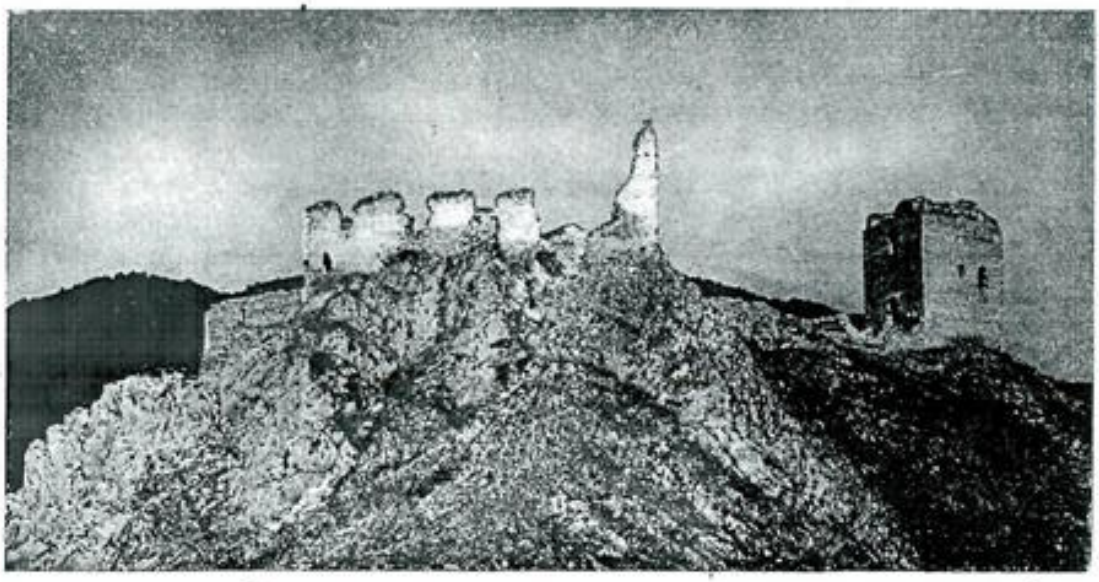

Fig. 9. — Sîngeorgiu-Trăscău, cetatea dinspre sud-est.

mănăstire benedictină. Între anii 1028 şi 1035 pare a fi luat fiinţă aci episcopia romano-catolică de Cenad[1]. Înfiinţarea acestei episcopii marchează faza de consolidare statală şi bisericească, necesară ca premisă pentru o nouă etapă în înaintarea statului feudal maghiar spre răsărit.

Săpăturile făcute pe locul unde se presupunea a fi fost Morisena şi sediul episcopal nu au dat însă rezultatele scontate. Fundamentele unei clădiri (o capelă) descoperite aci aparţin deja epocii gotice. S-a găsit însă un sarcofag decorat cu o cruce în relief, de tip bizantin. Unii autori presupun că ar fi vorba de mormîntul sf. Gerhardus (Gellért) şi că sarcofagul însuşi ar fi o operă veneţiano-bizantină[2]. Acestea sînt însă ipoteze bazate pe asumpţiunea că arta maghiară din epoca regelui Ştefan cel Sfînt derivă din Veneţia, căci sarcofagul însuşi şi crucea sînt atît de simple, încît nu permit nici o precizare.

O nouă etapă e marcată de construirea catedralei sf. Ladislau din Oradea. Dacă această catedrală e de fapt ctitoria regelui Ladislau (1077—1095), după cum pretinde un document din 6 aprilie 1699[3], ea trebuie să fi avut la început alt hram, căci regele Ladislau a fost canonizat abia în anul 1192. Din acelaşi document mai aflăm că biserica se găsea în interiorul cetăţii, dar săpăturile executate în secolul trecut în mijlocul cazărmilor actuale au scos la iveală, în afară de fundamentele unei clădiri cu elemente stilistice gotice, doar urmele unui edificiu mai vechi;

[1] Szabó, *Építőművészet*, p. 23—27, rezumă diferitele datări ipotetice ale înfiinţării acestei episcopii după cum urmează: 1028, după Pauler, 1030 după Bárány, 1035 după Pray şi Fuxhofer-Czinár. Cf. şi Balanyi, *Szt. István*, p. 351.

[2] Henszlmann, *Csanád*, p. 1—34; Ortvay, *Tájékoztatás*, p. 1—23; Szabó, *Építőművészet*, p. 23—27, 199—200; Gerevich, *Románkor*, p. 45—46, 159.

[3] Thallóczy, *Szt. László templ.*, p. 29—30.

aceste resturi arhitectonice sînt însă insuficiente pentru a încerca o reconstituire şi a permite o datare[1].

O ruină în Cheud, pe malul Someşului[2], a fost şi ea considerată ca mărturie pentru prima fază a arhitecturii bisericeşti catolice din Transilvania, dar — dacă observaţiile lui Bunyitay sînt exacte — clădirea ar fi prezentat planul unei încăperi dreptunghiulare, flancată în fiecare colţ de cîte o încăpere pătrată (cîte un turn?) şi ca atare ar fi greu identificabilă cu o biserică, lipsindu-i altarul. De altfel, tot Bunyitay pretinde că ar fi găsit aci un capitel decorat cu frunze de gorun, ceea ce înseamnă că e vorba de o clădire gotică.

Fig. 10. —Cheresig, donjon.

Continuind cercetările noastre spre est, trebuie să menţionăm mănăstirea benedictină din Mănăştur (numele însuşi arată că aci era o veche aşezare de călugări), azi suburbia de vest a Clujului. Un document din 1222[3] aminteşte pentru prima oară acest aşezămînt, precizînd că biserica cu hramul sf. Maria şi sf. Ladislau ar fi suferit stricăciuni. Legenda a încercat să împingă data fondării în vremea lui Ştefan cel Sfînt, a lui Béla I sau cel puţin a lui Ladislau cel Sfînt, dar nici una din aceste date nu se sprijină pe un argument convingător[4]. În ori ce caz, nici despre această ctitorie nu ne putem face azi o idee, deoarece atît biserica cît şi mănăstirea au fost complet transformate în epoca gotică.

Cu privire la episcopia din Alba Iulia, în sfîrşit, cred că reconstituirea realităţilor istorice a fost tulburată prin asumpţiunea că ea ar fi fost ctitoria regelui Ştefan I[5]. Dar această ipoteză, menită să arate că aşezarea maghiarilor în Transilvania a avut un caracter mai temeinic încă dinainte de începutul veacului al XI-lea, nu se sprijină pe nici un fel de argumente, căci prima ştire despre un episcop catolic în Alba Iulia se referă abia la anii 1111—1113[6]. De altfel, nici despre episcopiile catolice înfiinţate de Ştefan I în Ungaria nu avem date sigure[7], dar pare neîndoielnic că episcopiile de Cenad şi Oradea trebuie să fie considerate ca etape premergătoare, prima, după cum am văzut, de prin 1028—1035, a doua de pe vremea lui Ladislau I[8]. Prin urmare, pentru înfiinţarea episcopiei din Alba Iulia ne putem gîndi cel mai devreme la aceeaşi epocă a lui Ladislau. Din prima catedrală ridicată aci s-au păstrat şi urme arheologice mai consistente. Cu ocazia unor restaurări s-au găsit resturi de fundamente ale unei basilici cu o absidă, situate în nava centrală a catedralei actuale, iar în navele laterale de sud s-au descoperit urmele unei clădiri mici cu absidiolă, care trebuie interpretate ca făcînd parte dintr-un baptister. Asupra

[1] Henszlmann, *Nagyvárad*, p. XXVIII—XXXI; idem, *Grosswardein*, p. 1, 24—30; Bunyitay, *Székesegyház*, p. 7 şi urm.; Szabó, *Építőművészet*, p. 31—34; Gerevich, *Románkor*, p. 29 şi 40.

[2] Bunyitay, *Szilágym.*, p. 5—10; Petri, *Szilágy.*, I, p. 581; Szabó, *Építőművészet*, p. 315—316.

[3] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 33; *Documente*, C, veac. XI—XIII, vol. I, nr. 133.

[4] Eszterházy, *Kolozsmonost.*, p. 89—90; Csomor, *Kolozsmonost.*, p. 11—12; Balogh J., *Kolozsvár*, p. 8—9; Gerevich, *Románkor*, p. 59.

[5] Möller, *Épit. eml.*, p. 124; Gál, *L'architecture*, p. 215; Gerevich, *Szt. Istv. kor.*, p. 90; idem, *Románkor*, p. 45.

[6] Temesvári, *Erd. püsp.*, p. 4.

[7] Balanyi, *Szt. István*, p. 342 şi urm.

[8] Ca dovadă pot servi statutele episcopiei din Oradea şi constatarea că teritoriul eparhiei Oradea întretaie teritoriul episcopiei Eger, ceea ce înseamnă că eparhia Eger avea drepturi teritoriale temeinic cîştigate în momentul cînd s-a înfiinţat, în regiunea bisericeşte încă neorganizată, episcopia din Oradea. Cf. Balanyi, *Szt. István*, p. 353.

acestei prime biserici s-au răspîndit însă informaţii eronate, datorite însuşi autorului săpăturilor, lui Ştefan Möller, care a pretins mai tîrziu[1] că ar fi descoperit urmele unei basilici cu trei abside; în tratatele ulterioare[2] basilica a fost clasificată pe baza acestei caracterizări. O asemenea basilică nu îşi găsea însă un corespondent în arhitectura din Ungaria decît către mijlocul veacului al XII-lea. Datorez amabilităţii prof. G. Entz informaţia că releveul original, descoperit recent şi urmînd să fie publicat de domnia sa, releveu întocmit de Möller cu ocazia cercetărilor făcute la Alba Iulia, notează urma unui zid drept în capătul de răsărit al navei laterale de nord şi începutul arcuirii unei abside numai în faţa navei centrale. Pe temeiul acestui fapt se poate spune că premisele basilicii din Alba Iulia se găsesc în Ungaria, de pildă, la catedrala din Székesfehérvár, din prima fază, databilă în jumătatea a doua a veacului al XI-lea, şi apoi la prima catedrală din Kalocsa, din jurul anului 1135. Ambele sînt basilici cu stilpi simpli, dreptunghiulari, deci în legătură cu arhitectura romanică de la nordul Alpilor. Prin urmare, şi prima catedrală din Alba Iulia era un vlăstar al acelei ambianţe. Observaţia că mortarul întrebuinţat ar conţine sfărîmături de cărămidă, că ar fi adică un mortar hidraulic, şi că aceasta ar pleda pentru admiterea unei influenţe lombarde[3], nu cred că are vreo greutate, fiindcă asemenea mortare cu conţinut de cărămidă pisată sînt foarte răspîndite în evul mediu. În schimb, e indiscutabil că în arhitectura romanică lombardă prevalează, la basilici, întrebuinţarea coloanelor. Stîlpii nu se folosesc decît în cazul basilicilor boltite, iar atunci e vorba de stîlpi articulaţi.

Alături de problema originii tipologice a primei catedrale din Alba Iulia, se pune şi problema datării. Elementele arhitectonice nu aduc nici o precizare în privinţa aceasta şi, după cum am văzut, analogiile din Ungaria permit un joc larg. Din cele spuse iniţial rezultă însă că o catedrală nu putea exista în Alba Iulia înainte de sfîrşitul veacului al XI-lea, cînd prezenţa unui episcop e atestată, iar ca termen *ante quem* poate fi considerată data 1111. În sprijinul acestui punct de vedere vin şi observaţiile făcute de către colectivul Institutului de istorie al Academiei cu ocazia sondajelor executate recent, cînd s-a descoperit o serie de morminte în vecinătatea imediată a catedralei, constatîndu-se prin monedele găsite că cele mai vechi dintre ele aparţin abia începutului secolului al XII-lea[4]. Vom vedea apoi că pentru aceeaşi perioadă din jurul anului1 1100 pledează şi un relief, păstrat de la vechea catedrală.

Prima aşezare a cistercienilor la marginea de sud-vest a Transilvaniei e atestată prin ştirea documentară privitoare la înfiinţarea mănăstirii din Igriş[5], în 1179. În vremea lui Andrei II s-au executat construcţii ample, deoarece aflăm că regele intenţiona să-şi amenajeze aci şi cripta familiei. Prăpădul tătar s-a abătut însă şi asupra Igrişului şi devastarea mănăstirii, care pare a fi fost întărită, căci tătarii obţin predarea călugărilor prin organizarea asediului, e descrisă de Rogerius[6]. Nu avem însă ştiri despre lucrările de reconstrucţie, dar Henszlmann a putut identifica pe teren locul mănăstirii, iar săpături executate ulterior[7] au descoperit fundamentele unei basilici romanice de cărămidă cu trei abside, prezentînd deci analogii principiale cu catedrala din Pécs şi cu biserica mănăstirii benedictine din Somogyvár (începută către sfîrşitul veacului al XII-lea), precum şi cu o serie de basilici din primele decenii ale veacului al XIII-lea. Dată fiind şi în cazul acesta lipsa oricăror informaţii asupra amănuntelor arhitectonice, e imposibil să ne pronunţăm cu privire la vechimea acestei clădiri, anume dacă poate fi considerată încă de la sfîrşitul veacului al XII-lea sau dacă datează din epoca prefacerilor lui Andrei II. Sigur e însă că basilica nu e un reprezentant al arhitecturii cisterciene, cum ar fi fost de aşteptat, ci un vlăstar al arhitecturii benedictine din Ungaria.

[1] Möller, *Monuments*, p. 4; Möller István, *Erdély nevezetesebb műemlékei*, Budapesta, 1929, extras din *Historia*. Informaţia o datoresc prof. G. Entz, lucrarea din urmă nefiindu-mi accesibilă.
[2] Szönyi, *Templomok*, p. 183; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 21.
[3] Roth, *Künstlerbildnisse*, p. 36.
[4] SCIV, V, fasc. 1—2, 1954, p. 223; cf. şi Protase, *Alba Iulia*, p. 15 şi urm.
[5] Henszlmann, *Egres*, p. 35—38; Szabó, *Építőművészet*, p. 250—251.
[6] *Carmen miserabile*, cap. 37.
[7] MM, III, p. 238.

Alături de monumentele citate, e semnificativ că în zonele de colonizare săsească nu s-au păstrat urme de biserici de piatră databile în primele decenii ale colonizării. După cum vom vedea, cele mai vechi biserici de piatră săseşti nu par a fi anterioare primilor ani ai secolului al XIII-lea [1]. De altfel, e firesc că a trebuit să se scurgă un oarecare timp pînă ce coloniştii şi-au consolidat situaţia economică încît să se poată apuca de construcţii mai temeinice pentru satisfacerea unor preocupări spirituale, dar n-ar fi exclusă nici ipoteza că imigrarea, iniţiată curînd după mijlocul secolului al XII-lea, să fi luat proporţii mai substanţiale totuşi numai către sfîrşitul acestui veac şi în epoca domniei lui Andrei al II-lea.

Sigur e că cele mai vechi biserici romanice săseşti păstrate se găsesc în zona de colonizare de sud, cu centrul în jurul Sibiului, pe atunci încă o mică comună rurală. Treptat vom constata apoi apariţia unei serii de grupuri de biserici cu particularităţi noi, pe de o parte spre vest, pînă în regiunea Sebeşului, pe de alta spre est, pînă în Ţara Bîrsei. W. Horwath [2] a publicat în privinţa aceasta o hartă foarte sugestivă, dar concluziile sale, pe care de altfel le împărtăşesc şi alţii, anume că bisericile romanice săseşti ar data în majoritate încă din secolul al XII-lea şi că veacului al XIII-leă nu i se pot atribui decît acele monumente care prezintă şi elemente gotice, nu cred că sînt acceptabile. Mai întîi nu-l pot urma pe W. Horwath cînd pretinde că stîlpul dreptunghiular ar fi o apariţie mai recentă decît stîlpul pătrat şi nici nu cred că prezenţa unui turn peste cor (biserica ref. din Ocna Sibiului) sau încadrarea corului cu două turnuri (biserica ev. din Cincu) ar fi un indiciu al influenţei gotice. Asupra acestor cazuri concrete vom reveni, dar vreau să observ deocamdată că nu sînt de părere că s-ar putea stabili o cronologie a bisericilor săseşti pe baza analogiilor cu ţările avansate renane, cu toate că bisericile romanice săseşti prezintă unele particularităţi renane incontestabile. Particularitatea cea mai marcantă care poate fi invocată pentru o asemenea filiaţiune stă în faptul că aproape toate bisericile săseşti sînt basilici. Chiar şi satele mai mici se folosesc de acest tip şi preferă să-i reducă dimensiunile în lungime, decît să-l înlocuiască cu biserica-sală. Vom vedea că în zona colonizării săseşti bisericile-sală sînt extrem de rare şi toate relativ tîrzii. Or, în regiunea Rinului inferior şi în Vestfalia întîmpinăm exact aceeaşi situaţie şi la fel întîlnim şi acolo numeroase basilici sau biserici-hală (adică biserici cu trei nave egal de înalte) foarte scurte, uneori mai mult late decît lungi. Dar analogiile care pledează pentru admiterea unor relaţii directe între arhitectura săsească şi cea din provinciile Rinului inferior se reduc la atît, deoarece toate celelalte elemente se regăsesc şi în alte regiuni ale Germaniei, mai ales în Germania de sud-est (unde întîlnim la fel unele basilici scurte, ca de pildă la bisericile din Thuna şi Eggenburg [3]), a căror evoluţie prezintă etape cronologice mult mai întîrziate. Pe de altă parte, tot pe baza planimetriei trebuie să constatăm şi o deosebire semnificativă între basilicile săseşti şi cele renane: faţă de basilicile renane, înzestrate în mod obişnuit cu transept, transeptul e absolut necunoscut arhitecturii bisericeşti săseşti. Alături de proiecţia plană, mai trebuie apoi cîntărită şi structura, adică elevaţia bisericii, şi în cazul acesta merită să subliniem faptul că «sistemul legat» (adică raportul de 1:2 între traveele navei centrale şi cele ale navelor laterale, toate traveele fiind întotdeauna pătrate sau aproximativ pătrate, pentru a putea fi acoperite cu bolţi în cruci), predominant în regiunile renane, nu e folosit în arhitectura săsească din Transilvania şi, în orice caz, nu se cunoaşte nici o biserică boltită cu bolţi romanice după acest sistem. Aceste considerente exclud însă o filiaţie directă a bisericilor săseşti din prototipurile renane. În schimb, execuţia mai aspră, mai masivă, cu nava centrală regulat tăvănită, poartă marca arhitecturii sud-est germane, mai ales bavareze — deşi nu e cazul, după cum vom vedea, să derivăm toate tipurile bisericilor săseşti din Bavaria — şi în acea regiune, inclusiv Austria, Moravia şi Ungaria,

[1] Aceeaşi părere e exprimată şi în *Kunst in Sieb.*, p. 16.

[2] Horwath, *Landnahme*, p. 170 şi urm; cf. şi Roth, *Kunst*, p. 172 şi urm.

[3] Pühringer, *Denkmäler*, p. 78—79.

secolul al XIII-lea aparţine încă aproape în întregime stilului romanic, excepţînd doar bisericile cisterciene, răspînditoare ale tipului pregotic, burgund. Această gotică burgundă rudimentară influenţează uneori, mai ales în cursul jumătăţii a doua a secolului al XIII-lea, bisericile romanice, fără să le modifice însă structura. Iată liniile mari ale evoluţiei pe care trebuie să le avem în vedere cînd judecăm cronologia bisericilor săseşti, pentru că numai aşa sîntem scutiţi de dificultăţi de neîntrecut. Altfel, cum s-ar putea explica, de pildă, faptul că a doua catedrală romanică de la Alba Iulia, o clădire începută după invazia mongolă, zidită cu un lux cu totul excepţional pentru Transilvania, ar fi fost plănuită şi executată aproape pînă la sfîrşit încă în forme romanice tîrzii, în timp ce alături, în regiunea ocupată de saşi, am avea deja forme gotice?

Din cele de mai sus putem trage deocamdată următoarea concluzie: coloniştii saşi din zona Sebeş-Drăuşeni au păstrat preferinţa pentru tipul bisericii cu trei nave din ţara lor de obîrşie, dar, fie că nu au numărat printre ei meşteri zidari, fie că nu au avut răgaz să se apuce de la început de construcţii mai ample de biserici — ceea ce e mai verosimil şi mai uşor de explicat — fapt este că ei au ridicat primele biserici de piatră sub conducerea unor zidari formaţi în şantierele din Germania de sud-est, aşa cum tot din aceste şantiere au provenit şi primii pietrari care au ridicat bisericile romanice din Ungaria şi Slovacia. Excepţiile la această filiaţie sînt rare, deşi firesti, căci nu cunoaştem nici o altă raţiune care să fi impus preferinţa pentru şantierele sud-est germane, decît faptul că ele erau mai la îndemînă.

Judecînd pe baza planului numeroasele basilici săseşti din zona Sebeş-Drăuşeni, putem distinge cîteva particularităţi care ne îngăduie să le împărţim în mai multe grupuri, ceea ce ne va facilita descrierea lor, dar nu ne ajută încă să dezlegăm raţiunea preferinţei şi a răspîndirii geografice a diferitelor grupuri şi nici nu ne uşurează prea mult datarea fiecărui monument în parte. Poate că aceste neajunsuri se vor putea înlătura cu timpul cel puţin în parte, dacă se vor cerceta din nou monumentele, avînd în vedere tocmai aceste grupări. Pe de altă parte, numeroasele goluri lăsate pe hartă de monumentele dispărute şi de cele mutilate prin prefacerile ulterioare vor continua, firesţe, să frîneze încercările de a recunoaşte în amănunt etapele răspîndirii şi ale evoluţiei. Dar aceste neajunsuri nu trebuie să ne împiedice de a formula ipotezele ce par, în momentul de faţă, mai plauzibile şi mai sugestive.

Cel mai vechi grup de basilici săseşti socot că e cel din jurul Sibiului, caracterizat prin introducerea unui cor pătrat între nava centrală şi absida altarului şi apoi prin faptul că navele laterale se termină şi ele spre est cu cîte o absidiolă. Această particularitate e frecventă în valea Rinului inferior, mai rară în valea Rinului superior şi excepţională în Germania centrală, dar exemplele sînt destul de numeroase în Germania de sud-est, de unde se pot aminti biserica din Baumburg, tîrnosită în 1156 (dintre monumentele datate e cea mai veche de acest tip), biserica din Tegernsee (nedatată) şi biserica mănăstirii benedictine din Faurndau, de după 1220[1].

Merită apoi să fie relevat faptul că planul specific al acestui grup nu apare în Ungaria decît după invazia mongolă, cel mai vechi exemplu fiind biserica benedictină din Ják, de unde putem deduce că meşterii chemaţi de saşi din Bavaria sau Austria au venit direct în Transilvania, punînd aci temelia primelor şantiere locale.

Cele mai vechi monumente săseşti din acest grup par a fi biserica sf. Mihail din cetăţuia din Cisnădioara, biserica din Guşteriţa şi resturile romanice de la biserica din Turnişor, databile toate la începutul secolului al XIII-lea.

Biserica ev. din Cisnădioara[2] face parte totodată din categoria basilicilor scurte (fig. 11), navele fiind despărţite printr-o singură pereche de stîlpi dreptunghiulari, masivi. Zidăria e din

[1] Dehio, *Handb.*, III, sub voce.

[2] Reissenberger, *Michelsberg*, p. 63—68; Müller, *Baukunst*, p. 179—180; Henszlmann, *Üti jegyzetek*, p. 373—376; Roth, *Baukunst*, p. 12—14; *Kunst in Sieb.*, p. 16—17, 68—69; Szabó, *Építőművészet*, p. 305—310; Szönyi, *Templomok*, p. 190; Gerevich, *Romdnkor*, p. 30, 69, 70; Opresçu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 13—15.

piatră brută şi lipsită iniţial de orice profil (fig. 12). Nava centrală e tăvănită, navele laterale poartă bolţi cilindrice, corul o boltă în cruci, iar absidele semicalote. Ferestrele sînt mici, strîmte şi semicirculare. Portalul iniţial de vest a fost transformat, dar se mai păstrează o portiţă semicirculară pe latura de sud. E probabil că acesta era aspectul bisericuţei, plănuită iniţial şi fără turnuri, cînd capelanul, magister Gocelinus, o dăruieşte, împreună cu moşia din jur, mănăstirii cisterciene din Cîrţa, după cum rezultă din actul de confirmare al acestui transfer de proprietate, semnat de regele Andrei al II-lea în 1223[1].

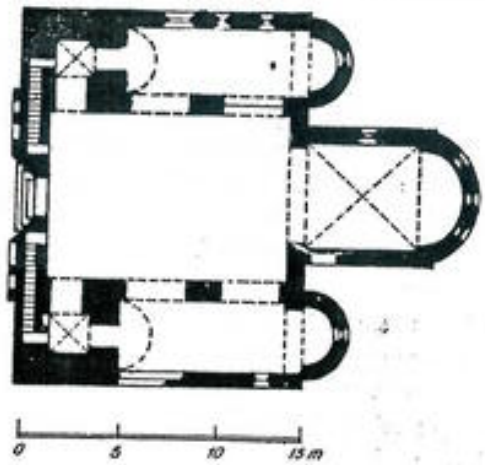

Fig. 11. — Cisnădioara, biserica ev., plan.

Biserica ev. din Guşteriţa[2] e o basilică cu un singur turn, ridicat deasupra traveei de vest a navei centrale, dar clădirea a suferit ample transformări în epoca gotică. Din faza romanică e numai zidăria şi simburele stilpilor. Se mai păstrează corul, căruia i s-a adăugat însă o absidă gotică poligonală, şi se mai conservă absidiola laterală din sud, pe cînd de la cea de nord se văd numai cornişele laterale, pe care se sprijinea odinioară arhivolta bolţii semisferice. Această absidiolă fusese înlăturată pentru zidirea unei sacristii.

Şi mai puţine elemente romanice păstrează actuala biserică ev. din Turnişor[3]. Din vechea clădire nu a mai rămas decît traveea navei centrale din preajma corului, corul cu absida centrală şi traveea de est a navei laterale de sud, cu absidiola ciuntită. Aceste părţi vechi se disting şi prin

Fig. 12. — Cisnădioara, biserica ev. văzută dinspre sud.

întrebuinţarea pietrei brute, în timp ce zidurile mai recente, inclusiv turnul, sînt, în parte sau chiar exclusiv, din cărămidă. Modificările radicale pe care le-a suferit biserica au dat naştere la o serie de ipoteze, înlăturate pînă la urmă cu succes de W. Horwath[4].

[1] Hurmuzaki, *Documente*, I, 1, nr. 57; *Documente*, C, veac XI—XIII, vol. I, nr. 145.
[2] Müller, *Baukunst*, p. 188; Roth, *Baukunst*, p. 22; Horwath, *Landnahme*, p. 175.
[3] Müller, *Baukunst*, p. 186—187, Roth, *Baukunst*, p. 16—17; Halavâts, *Vizakna*, p. 205—207; Szabó, *Építőművészet*, p. 311—312; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 53—54; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 14; Gerevich, *Románkor*, p. 43.
[4] Horwath, *Landnahme*, p. 175, nota 5; aceeaşi părere şi în *Kunst in Sieb.*, p. 21.

Ceva mai tîrzie, poate din sfertul al doilea al secolului al XIII-lea, pare a fi basilica din Ocna Sibiului (fig. 13), azi biserică ref. [1]. Navele sînt despărţite prin cinci perechi de stîlpi pătraţi, cu abacul compus din ciubuc şi talon inversat. Corul e boltit în cruce, dar zidurile sînt excepţional de masive, cu arhivolte semicirculare puternice spre vest şi est, fiindcă deasupra corului se ridică o clopotniţă, la care urcă o scară amenajată în grosimea peretelui de sud. Şi această dispoziţie a fost transmisă Transilvaniei probabil prin intermediul unui meşter sud-est german, fiindcă acolo se găsesc o serie de exemple, deşi ţara de obîrşie a corului încălecat de clopotniţă e Saxonia. Dar, în Saxonia, bisericile de la sate sînt întotdeauna biserici-sală, nu basilici. Informaţii documentare asupra vechimii acestei biserici nu avem. Halaváts notează însă o tradiţie locală, după care biserica ar data din anul 1280, dar el însuşi o respinge pe motiv că formele par prea greoaie. În adevăr, lipsa oricărui element gotic pledează împotriva acestei tradiţii, iar profilul simplu al portalului de sud (o singură retragere dreptunghiulară) se încadrează mai firesc în anii dinainte de invazia mongolă. De altfel biserica din Ocna Sibiului trebuie să fie aproximativ contemporană cu cea din Vurpăr, judecînd după relieful din timpanul portalului de sud, despre care vom vorbi, şi care, după toate aparenţele, datează din vremea construcţiei.

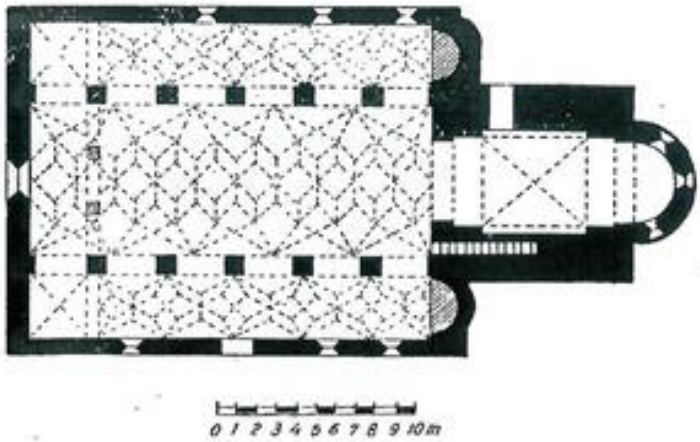

Fig. 13. — Ocna Sibiului, biserica ref., plan.

După invazia mongolă, cînd mănăstirea Cîrţa era în plină dezvoltare, trebuie să se fi proiectat modificarea faţadei bisericii sf. Mihail din Cisnădioara, comună care depindea acum de Cîrţa. Modificarea aceasta oglindeşte însă o influenţă a şantierelor din Ungaria de vest despre care vom vorbi mai departe, influenţă care atinge, pe la 1260, Sebeşul şi, probabil, şi Sibiul. Cred că numai aşa se poate explica proiectarea celor două turnuri din faţada de vest, neobişnuite înainte în ambianţa arhitecturii săseşti din această regiune şi rămase, de altfel, şi la Cisnădioara, executate numai parţial; din turnul de sud-vest s-a realizat numai parterul, iar cel de nord-vest s-a ridicat doar pînă la înălţimea navei centrale, în ambele cazuri încăperile de jos fiind prevăzute cu bolţi în cruci. Meşterul care a condus aceste lucrări n-a trecut însă prin şantierele Aciş-Herina-Sebeş, care difuzează în Transilvania unele caractere specifice ale basilicilor din Ungaria, ci pare mai degrabă un călător izolat, chemat direct la Cisnădioara. Dovada o furnizează decorul faţadei de vest (fig. 14), rămas şi el neterminat. Acest decor se compune dintr-un portal treptat cu patru retrageri, cu un profil de soclu teşit *(Wasserschlag)*, peste care se ridică baze ionice înalte, susţinînd colonete cu fusuri cilindrice, cu capiteluri tronconice în partea inferioară sau de forma unei piramide trunchiate şi inversate (fig. 15), pe care zac arhivoltele din jurul lunetei. Capitelurile sînt acoperite cu un decor în relief plat, compus din spirale, panglici presărate în mijloc cu bobiţe, palmete, iar unele capiteluri poartă, în partea superioară, şi cîte un căpşor văzut din faţă. Pe laturile portalului, decorul se continuă cu cîte două arcade oarbe, sprijinite pe cîte

[1] Henszelmann, *Úti jegyzetek*, p. 342; Halaváts, *Vizakna*, p. 198—202; *Kunst in Sieb.*, p. 17; Gerevich, *Románkor*, p. 157—158.

un pilastru cu colonete geminate și angajate. Placajul, din gresie îngrijit sculptată, se desprinde energic de pe fondul de piatră brută. Dispoziția acestui portal e excepțională în Transilvania. Analogiile cu biserica din Saint-Paul-de-Varax, o clădire burgundă din secolul al XII-lea citată de A. Hekler [1], e sugestivă numai pentru aspectul general al fațadei, nu și pentru amănunte. Mai apropiată ar fi presupunerea lui T. Gerevich [2], care se gîndește la Ungaria de vest. În adevăr,

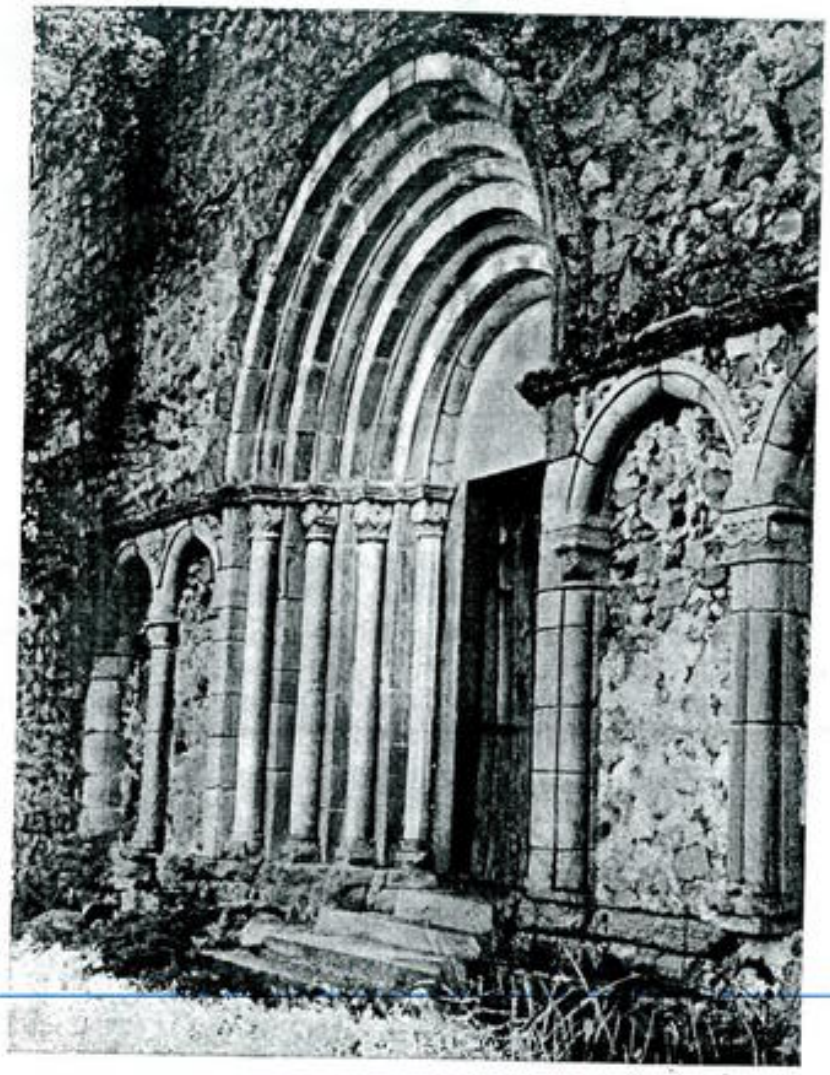

Fig. 14. — Cisnădioara, biserica ev., portalul apusean.

la catedrala din Strigoniu găsim un portal bogat articulat, încadrat de două nișe, databil cu puțin înainte de anul 1252, iar capitelurile din Cisnădioara prezintă asemănări cu unele capiteluri de la biserica Sf. Andrei din Worms, de la catedrala din Bamberg, de la palatul din Gelnhausen, de la bisericile din Wechselburg și Merseburg [3], cu alte cuvinte, cu tipuri de capiteluri întîlnite

[1] Hekler, *Kunstgesch.*, p. 17—18.
[2] Gerevich, *Romänkor*, p. 150.
[3] Cf. toate aceste exemple la Hamann, *Mittelalter*, I, fig. 147, 170, II, fig. 149, 198, 200, 214 etc.

în ambianța unui șantier german de o formație foarte eclectică, care răspîndește și asemenea forme normande. Despre rolul acelui șantier vom vorbi mai pe larg în legătură cu reconstrucția catedralei r. cat. din Alba Iulia, dar acțiunea lui se resimte mai întîi în Ungaria, îndeosebi în Strigoniu, iar mai apoi în Ják. Capitelurile bisericii din Ják, executate prin 1256, prezintă, mai ales prin silueta lor, dar și prin geometrizarea ornamentelor și prin tratarea lor în stilul crestăturii, unele analogii cu cele de la sf. Mihail, ceea ce îndreptățește datarea ipotetică a fațadei din Cisnădioara în aceeași, perioadă.

Fig 15. — Cisnădioara, biserica ev., capiteluri de la portalul apusean.

Cu această fază a construcțiilor din Cisnădioara trebuie să fie contemporană zidirea bisericii ev. învecinate din Cisnădie [1] (fig. 16). La fel ca la Gușterița, clopotnița ocupă aci traveea de vest a navei centrale, parterul ei și navele laterale fiind boltite în cruci. Stîlpii dintre nave sînt ușor dreptunghiulari și lipsiți de orice profil. Clopotnița are în etajele de jos metereze, iar la etajul ultim, pe fiecare latură, cîte două grupuri de ferestre geminate romanice, diformate însă printr-o zidărie de cărămidă ulterioară, care ascunde vechile colonete. Etajele sînt despărțite prin tavane, cu excepția etajului penultim, boltit cu cărămidă; bolta în cruci diformă a acestuia a fost executată fără cofraje. În epoca gotică tîrzie, biserica a suferit unele prefaceri, cărora li se datorează bolta navei centrale, sacristia (care a distrus în parte absidiola navei laterale de nord), suprastructurile de fortificație și portalurile. Numai portalul apusean, deși foarte restaurat, mai păstrează o pereche de capiteluri aproape identice cu cele din Cisnădioara, justificînd datarea bisericii în aceiași ani, în care s-a lucrat acolo la fațada de vest. De altfel și ferestrele geminate ale clopotniței pledează pentru o datare a bisericii după invazia mongolă.

O variantă a acestui grup o constituie cîteva basilici cu cor și absidă, avînd însă, în locul absidiolelor din dreptul navelor laterale, cîte o simplă nișă scobită în grosimea peretelui, pereții

[1] Müller, *Baukunst*, p. 187—188; Henszelmann, *Uti jegyzetek*, p. 342—344; Roth, *Baukunst*, p. 17—18; idem, *Beiträge*, p. 117; idem, *Kapuzatok*, p. 288; Halaváts, *Nagydisznód*, p. 232—240; Szabó, *Építőművészet*, p. 319; *Kunst in Sieb.*, p. 16, 69—70; Gerevich, *Románkor*, p. 101, 104 și passim.

navelor laterale păstrînd în exterior întotdeauna un plan drept. Varianta aceasta se întîlneşte în Germania în aceleaşi provincii ca şi planul precedent, dar mai rar, şi acelaşi fenomen se poate constata şi în Transilvania. E evident vorba de o simplificare pe seama basilicilor comunelor mici şi în privinţa aceasta e caracteristic că unele biserici sînt lipsite şi de clopotniţă. Merită o subliniere şi faptul că varianta apare în vecinătatea imediată a zonei de răspîndire a tipului cu absidiole laterale, iar monumentele care îi aparţin sînt ceva mai recente, în majoritatea cazurilor

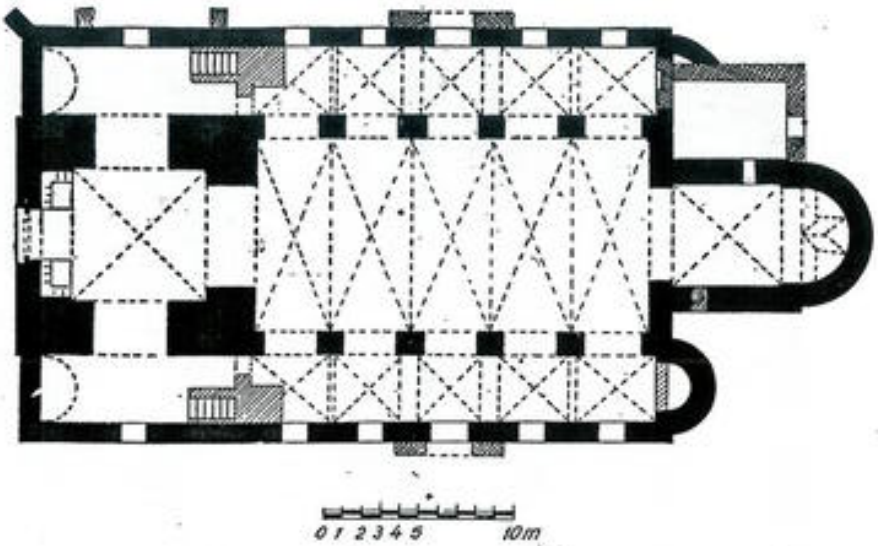

Fig. 16. — Cisnădie, biserica ev., plan.

chiar ulterioare invaziei mongole, iar unele biserici cuprind elemente care aparţin de-a dreptul ultimelor decenii ale romanicului transilvănean. Deocamdată ne vom ocupa însă numai de exemplele mai vechi, anume de bisericile ev. din Vurpăr, Roşia şi Chirpăr.

Biserica din Vurpăr [1] face parte totodată din grupul basilicilor scurte şi portalul de vest, format dintr-o retragere simplă, e încadrat de o platbandă în rezalit, iar în lunetă se află un relief foarte asemănător cu cel din biserica ref. din Ocna Sibiului, motiv pentru care aceste două biserici trebuie socotite contemporane.

Biserica din Roşia [2] e şi ea o basilică scurtă, cu nişe dreptunghiulare în capetele de est ale navelor laterale, profilate uşor şi în mod excepţional şi în exterior, cu stîlpi pătraţi, amplificaţi cu ocazia înlocuirii vechiului tavan cu actuala boltă barocă. În schimb par vechi bolţile în cruci din navele laterale şi din cor. Din clădirea iniţială face parte portalul simplu din faţada de vest (despuiat însă de cadrul iniţial) şi, în orice caz, portalul lateral de nord, acum astupat, flancat de pilaştri cu capiteluri simple şi arhivoltă profilată cu un ciubuc cu cavetă şi retragere treptată în partea inferioară. Sacristia de pe latura de nord a corului, zidită din cărămidă — spre deosebire de clădirea veche, care e din piatră brută, iar la colţuri din piatră ecarisată — e sigur un adaos tîrziu.

Cu toată prefacerea din epoca gotică tîrzie, cînd biserica a fost fortificată, şi cu toate restaurările suferite în secolul al XIX-lea, biserica din Chirpăr [3] mai conservă aproape intact planul romanic (fig. 17) şi în bună parte şi elevaţia veche. Clopotniţa fusese odinioară înglobată navei centrale, dar în urmă navele laterale din dreptul ei au fost înlăturate, iar arcadele catului de jos

[1] Horwath, *Landnahme*, p. 175.
[2] Roth, *Baukunst*, p. 22; Horwath, *loc. cit.*,; *Kunst in Sieb.*, p. 16.
[3] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 58—61.

al clopotniței au fost astupate. Astfel ea străjuiește azi în fața bisericii, alipită fațadei apusene și sprijinită de contraforturi adăugate ulterior. În interior s-au schimbat numai tavanele navelor (refăcute în 1862), iar între prima pereche a stîlpilor dreptunghiulari dintre nave s-a zidit recent o tribună. Corul e acoperit cu vechea boltă în cruci, iar absida cu o semicalotă. Peretele răsăritean al corului a fost însă ridicat ulterior pînă la înălțimea pereților navei centrale, pentru a adăposti întreaga clădire sub un singur acoperiș. Dar toate adaosele se disting ușor, prin faptul că ele sînt executate în cărămidă, în vreme ce zidurile vechi sînt din piatră brută.

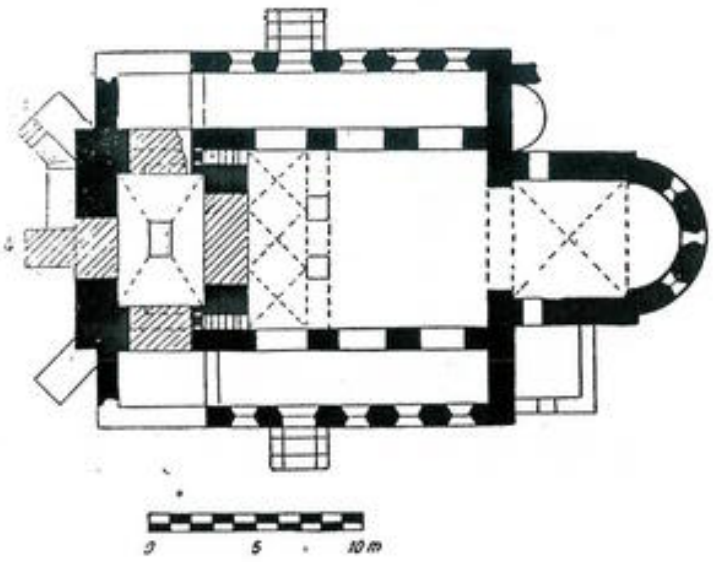

Fig. 17. — Chirpăr, biserica ev., plan.

Altă variantă e, în sfîrșit, aceea a basilicilor lipsite și de nișe în dreptul navelor laterale. Cel mai de seamă monument din această categorie e biserica din Noul Săsesc [1], păstrată relativ bine. Ea se compune dintr-o clopotniță care precedează corpul basilical, cuprinzînd odinioară un mic nartex, acum închis, iar în capătul de est un cor și absidă. Terenul din jur și mai ales de pe latura de vest s-a ridicat cu vremea foarte mult, încît acoperă aproape tot profilul de la baza clopotniței, iar spre interior coboară azi scări, fiindcă pavimentul navelor e cu cca un metru mai jos decît solul. Acest profil se compune dintr-un sfert de cilindru încadrat de cîte o ieșitură în unghi drept. Clopotnița, foarte asemănătoare cu cea din Cisnădie, are patru etaje, marcate fiecare prin cîte o retragere ușoară, iar zidăria e din piatră brută încadrată de muchii ecarisate. Etajele sînt despărțite prin podele și primele două sînt înzestrate cu metereze simple, iar etajul III e prevăzut pe fiecare latură cu cîte două perechi de ferestre geminate, cu stîlpișori și arcuri semicirculare, executate din cărămidă. Ferestrele etajului ultim au suferit modificări, iar galeria de lemn de deasupra, pe înnădătură de zid din cărămidă, e recentă. Cele trei nave sînt despărțite prin arcade semicirculare pe stîlpi dreptunghiulari, cu muchiile rotunjite și cu cornișe profilate (cele cu planuri înclinate, în retragere, și cele cu o ușoară cavetă sînt probabil refăcute), dar numai cornișa stîlpului al doilea de pe latura de nord, cu un talon inversat (asemănătoare cu abacul portalului de vest astupat), pare să fi rămas nemodificată. Navele laterale poartă probabil încă vechile bolți în cruci, în schimb nava centrală e acum acoperită cu o boltă gotică tîrzie. De la construcția inițială provine și arcul de triumf semicircular, precum și partea inferioară a absidei rotunde, supraînălțată ulterior, pereții formînd un poligon cu cinci laturi. Absida poartă acum o boltă gotică pe nervuri. În exterior, partea veche a absidei (fig. 18), adică cea de jos, e articulată cu lesene și arcuri geminate, așezate pe console, dintre care două sînt decorate figural: una cu un cap de leu, alta cu un cap bărbătesc, amintind frizele asemănătoare de la bisericile din Ják și Nagybörzsöny (R.P.Ungară). Atît aceste analogii, cît și prezența numeroaselor profiluri și în general decorul bogat ne obligă să datăm biserica în jurul anului 1260. Clopotnița, îndeosebi, ar putea fi opera aceluiași meșter care a zidit-o și pe cea din Cisnădie.

[1] Müller, *Baukunst*, p. 189; Roth, *Baukunst*, p. 22; Horwath, *Landnahme*, p. 177.

La basilica din Daia [1] se mai păstrează numai zidurile exterioare ale navelor laterale, stilpii dreptunghiulari şi corul pătrat, bolţile, contraforturile şi toate detaliile (uşi şi ferestre) fiind opera unor prefaceri din epoca gotică tîrzie şi din veacurile mai recente, dar clădirea iniţială poate fi datată în funcţie de turnul din incinta de fortificaţie, despre care am vorbit mai sus.

Mai amintim, în sfîrşit, basilica din Vesăud [2], deşi ea e lipsită şi de absida principală din dreptul corului. Acest cor a fost însă încălecat ulterior de un turn de apărare, dublîndu-se în prealabil pereţii spre exterior, pentru a-i face mai rezistenţi, astfel încît nu ar fi exclus ca vechea absidă romanică să fi fost înlăturată din pricina acestei modificări. Partea apuseană a navei centrale, împreună cu clopotniţa, e un adaos din secolul al XVI-lea. E de notat că stîlpii din navă fuseseră dreptunghiulari, iar forma actuală, în cruce, provine de la amplificarea lor pentru a susţine bolţile construite în epoca gotică. Arcul de triumf semicircular face însă parte din construcţia romanică.

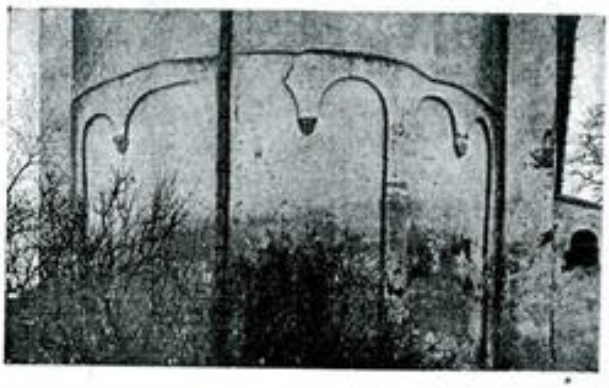

Fig. 18. — Noul Săsesc, biserica ev., exteriorul corului.

Se mai păstrează apoi o serie de basilici romanice despre care azi nu mai putem spune (decît poate după cercetări arheologice) care era conformaţia originală a altarului, din cauza modificărilor suferite în cursul timpului. E vorba de bisericile evanghelice din Alţina, Dacia, Caţa şi Mercheaşa.

Biserica din Alţina [3] prezintă intact dispoziţia navelor, despărţite prin patru perechi de stîlpi pătraţi, şi corul. Deasupra actualelor bolţi ale navei centrale se mai văd, în pod, urmele vechilor ferestre romanice. Elevaţia navelor laterale a fost însă alterată prin înălţarea ferestrelor şi prin transformarea basilicii într-o biserică-hală, iar corului i s-a adăugat un altar poligonal, gotic.

Bisericile din Dacia [4] şi Mercheaşa [5] au pierdut navele laterale în secolul al XV-lea. Ele sînt azi biserici-sală, în care mai recunoaştem vechea navă centrală şi corul pătrat.

Cea mai teafără a supravieţuit biserica din Caţa [6]. Ea mai posedă încă cele trei nave despărţite prin stîlpi pătraţi, precum şi corul, amplificat însă acum cu o absidă gotică, poligonală. În pod, deasupra tavanului navei centrale, se văd urmele ferestrelor geminate romanice. A dispărut însă clopotniţa din capătul de vest al navei centrale împreună cu porţiunile adiacente ale navelor laterale.

Din grupul acestor monumente face probabil parte şi biserica ev. din Pianul de Jos [7], situată în capătul opus al colonizării săseşti, adică la limita de vest. Informaţiile de care dispunem precizează însă numai că e vorba de o basilică cu stîlpi (care şi-a pierdut navele laterale) şi cu cor pătrat.

După cum am arătat, basilicile descrise pînă acum derivă ca tip din ţările germane de sud-est, iar legături cu arhitectura din Ungaria nu am avut ocazia să semnalăm decît în cazuri sporadice (prima catedrală din Alba Iulia), periferice (basilica din Igriş) şi în unele amănunte. Dar pe la mijlocul secolului al XIII-lea pătrunde şi o înrîurire mai susţinută şi mai închegată din

[1] Horwath, *Landnahme*, p. 175; *Kunst in Sieb.*, p. 16.
[2] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 214; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 87—88.
[3] Halavâts, *Alczina*, p. 374—375; Roth, *Plastik*, p. 5; Horwath, *Landnahme*, p. 175.
[4] *Burzenland*, IV-1, p. 100; *Kunst in Sieb.*, p. 16; Horwath, *loc. cit.*
[5] *Burzenland*, *loc. cit.*; Horwath, *op. cit.*, p. 178.
[6] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 171—172; Roth, *Baukunst*, p. 24; Horwath, *Emporenbau*, p. 73; idem, *Landnahme*, p. 178; idem, *Kirchenburgen*, p. 79—81.
[7] Müller, *Baukunst*, p. 185; Roth, *Baukunst*, p. 22; idem, *Unterwald*, p. 293; *Kunst in Sieb.*, p. 16.

şantierele din Ungaria de vest, traversînd toate ţinuturile Transilvaniei. Urmele etapelor acestei înrîuriri le mai surprindem azi în Pîncota, Tămaşda, Ineu, Glogovăţ, Sînnicolaul de Beiuş, Aciş, Căpleni, Herina, Sebeş şi, poate, în Sibiu. E vorba de forme ale arhitecturii din faza romanică tîrzie, selecţionate şi combinate în şantierele benedictine din Ungaria şi transmise mai departe Transilvaniei.

Biserica ref. din Aciş [1], aparţinînd odinioară unei mănăstiri benedictine, prezintă un plan relativ arhaic (fig. 19), fiind o basilică cu o singură absidă, de tipul primei basilici din Kalocsa, tip cunoscut în secolul al XII-lea în Ungaria, dar care se perpetuează şi în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Elementul hotăritor, care determină datarea bisericii în sfertul al doilea al

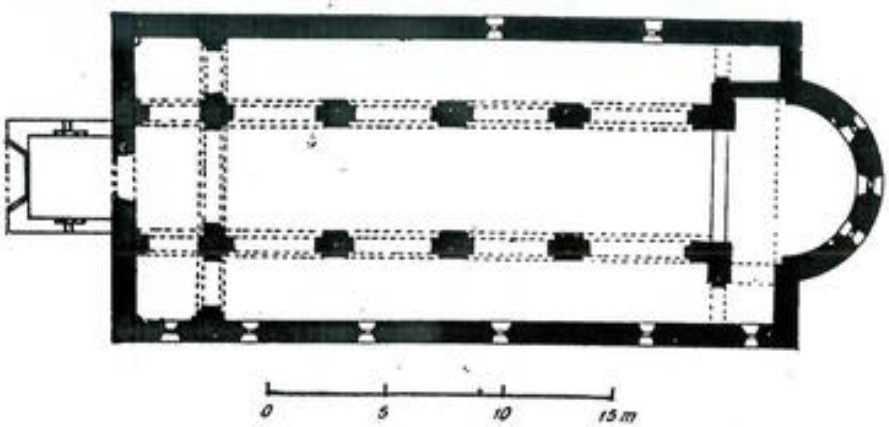

Fig. 19. — Aciş, biserica ref., plan.

secolului al XIII-lea, cel mai tîrziu imediat după invazia mongolă, e spaţiul dreptunghiular lărgit din faţa altarului, adică un fel de cor rudimentar. O dispoziţie asemănătoare a unui cor scurt întîlnim la catedrala din Székesfehérvár în faza reconstruirii, din primul sfert al secolului al XIII-lea. Navele sînt împărţite prin stîlpi dreptunghiulari (fig. 20) prevăzuţi cu pilaştri, arhivoltele care susţin pereţii navei centrale fiind treptate, cu profiluri simple, unghiulare. Navele sînt toate tăvănite, dar altarul trebuie să fi avut odinioară un acoperiş altfel dispus, pentru că în peretele de răsărit al navei centrale se păstrează o fereastră romanică tripartită, care dă azi înspre pod. Perechea de stîlpi din vest, legaţi în sens transversal prin arhivolte, poartă o tribună, iar deasupra două turnuri dominînd flancurile faţadei apusene. Această tribună în vest şi faţada cu două turnuri e o altă notă specifică a arhitecturii din Ungaria, tribuna fiind totodată o caracteristică a arhitecturii monastice, predominantă în arhitectura romanică maghiară. Clădirea e austeră, săracă în profiluri, dat fiind că biserica e zidită din cărămidă. Sub cornişa de la absidă şi sub cea a navei centrale se vede o friză de arcuri semicirculare, iar etajele superioare ale turnurilor sînt încadrate de lesene şi împărţite prin frize de arcuri. Etajul de jos al turnurilor e luminat prin cîte o fereastră strîmtă şi înaltă, iar ultimele două etaje prin ferestre geminate. Acoperişul — imitînd modelele de piatră din Ungaria de vest — e tot din cărămidă, dar actualele frontoane, la fel ca şi pridvorul din faţa portalului de vest, sînt opera restaurării din secolul al XIX-lea.

De biserica din Aciş poate fi apropiat planul ruinei unei biserici mănăstireşti benedictine din Pîncota [2], întrucît e vorba de o basilică cu o singură absidă. Dar navele laterale apar aci foarte

[1] Henszlmann, *Szathmár*, p. 132; Bunyitay, *Szildgym.*, p. 10—12; Petri, *Szildgye.*, I, p. 591—595; Szabó, *Építőművészet*, p. 265—266; Gál, *L'architecture*, p. 210—211; Szönyi, *Templomok*, p. 189; Horwath, *Emporenbau*, p. 72; Gerevich, *Romdnkor*, p. 30, 66 şi passim.

[2] Márki, *Pankota*, p. 196—202; idem, *Aradv.*, II-1, p. 84, 127, 443—444. Planurile publicate în raportul de săpături de mai sus şi în monografie nu sînt perfect identice. Primul pare inadmisibil, al doilea pare ajustat.

strîmte şi dispoziţia unor capele în flancurile basilicii, în partea de vest, proeminente spre nord şi sud, cere încă o explicare, respectiv o verificare pe teren. Nelămurită pare a fi şi datarea faţadei de vest, cu două turnuri şi un portal cu trei retrageri treptate, atribuită de Márki epocii Angevinilor. Zidăria păstrată e din piatră ecarisată şi, în mică parte, din cărămidă, iar printre cărămizi se semnalează unele piese decorate cu reliefuri, reprezentînd animale. Prezenţa unei sacristii pe

Fig. 20. — Aciş, biserica ref., interior spre vest.

latura de nord e un indiciu că biserica aparţine ultimelor decenii ale fazei romanice, adică aproximativ anilor de după 1260, deşi trebuie subliniat că fără noi cercetări pe teren această ruină nu poate fi clasată în categoria pe care o discutăm decît în mod ipotetic.

Biserica din Căpleni [1] nu mai există, dar planul (fig. 21) şi elevaţia au fost desenate de Eitelberger înainte de demolarea ruinei. Era o basilică de tipul din Pécs, Deáki, Lébény. Particularităţile specifice sînt: trei abside spre răsărit, fără cor, stîlpi articulaţi pentru a susţine atît arhivoltele

[1] Szabó, *Épitőmüvészet*, p. 298—299; Gerevich, *Románkor*, p. 29—30.

longitudinale cît şi arhivoltele transversale, cărora le corespund colonete angajate în pereţii navelor laterale. Aceşti stîlpi articulaţi determină datarea bisericii din Căpleni în epoca în care se lucra şi la Lébény, adică pe la mijlocul secolului al XIII-lea, deci după invazia mongolă. Absidele erau, firește, boltite cu semicalote, dar mă îndoiesc că navele laterale ar fi fost boltite în cruci, cum sugerează Szabó L., deoarece traveele sînt inegale şi spaţiile dreptunghiulare alungite sînt improprii

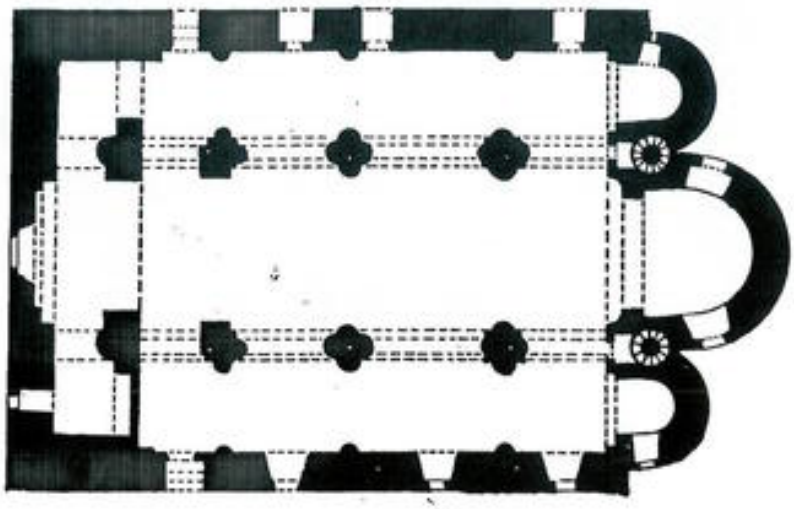

Fig. 21. — Căpleni, planul bisericii demolate.

pentru asemenea bolţi. Dacă trebuie să admitem bolţi, în lipsa urmelor pentru sprijinul ogivelor, nu ne rămîne decît să ne gîndim la bolţi cilindrice pe dublouri, dar cred că sîntem mai aproape de realitate dacă presupunem o simplă şarpantă, cel puţin peste nava centrală, cum o întîlnim în această epocă nu numai la bisericile transilvănene, dar şi în Ungaria. Bolţi în cruci se pot presupune numai în traveele de vest ale ambelor nave laterale, deasupra cărora trecea o tribună încălecînd şi nava centrală, susţinută aci poate de o boltă cilindrică turtită. Se mai presupune apoi că traveele navelor laterale de vest purtau şi cîte un turn, astfel încît biserica ar fi un reprezentant fidel al tipului din Lébény. Dar biserica din Căpleni a fost un produs mai eclectic. Două scări spiralice, amenajate în grosimea zidurilor dintre abside, denotă că trebuie să admitem alte două turnuleţe în flancurile corului principal, după modelul catedralei din Strigoniu, catedrală construită în cursul primei jumătăţi a veacului al XIII-lea şi terminată probabil prin anul 1252. O particularitate specifică a bisericii din Căpleni, deşi nu fără analogie, e lipsa unui portal în vest (poate fusese astupat ulterior?), înlocuit prin portaluri în nord şi sud.

Cu biserica dispărută din Căpleni se aseamănă în unele privinţe ruina unei basilici din Tămaşda [1], din care se mai ridică azi deasupra solului doar turnul de vest, flancat de cîte o travee a navelor laterale, şi corul pătrat cu altarul semicircular. După planul ipotetic publicat de Bunyitay, e vorba de o basilică cu trei nave, cu turn deasupra traveei de vest a navei centrale, cor cu absidă şi absidiole laterale. Acest plan, reconstituit probabil după modelul din Acîş — cu care totuşi nu e congruent — cred că ar trebui modificat prin retragerea absidelor laterale la înălţimea peretelui de vest al corului. Astfel el ar primi un aspect normal care, firește, trebuie întîi verificat prin săpături. În caz că s-ar adeveri, atunci această ruină ar prezenta particularităţile specifice ale basilicilor săseşti din jurul Sibiului, de tipul din Guşteriţa-Cisnădie. Aceste analogii

[1] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 473 şi urm.; Márki, *Arads.*, II-1, p. 438.

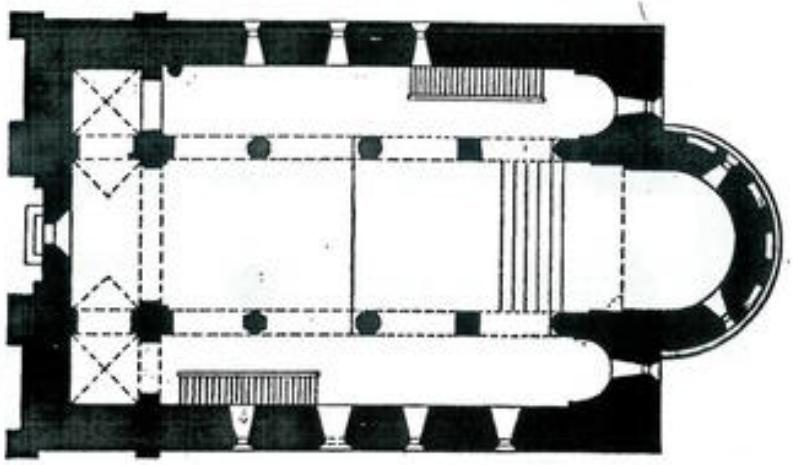

Fig. 22. — Herina, biserica ev., plan.

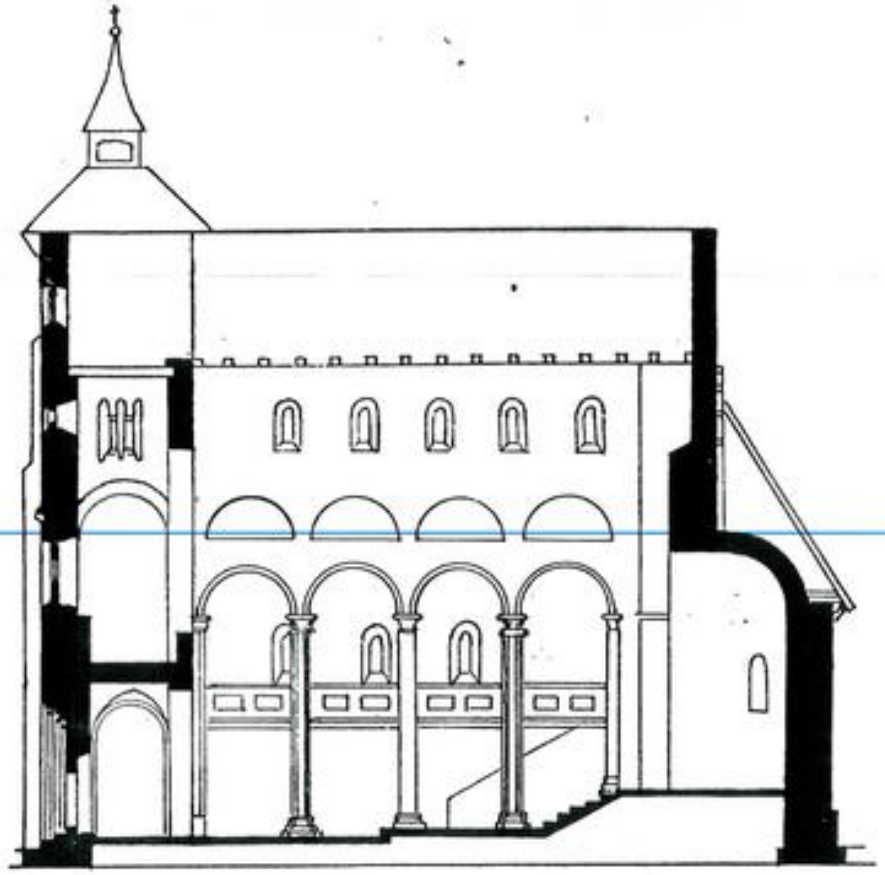

Fig. 23. — Herina, biserica ev., secțiune longitudinală.

devin şi mai semnificative prin faptul că localitatea Tămaşda e pomenită în legătură cu invazia tătară ca «un mare oraş german» fortificat, cucerit de tătari. Dar, spre deosebire de arhitectura săsească din zona de sud-est, biserica din Tămaşda, la fel ca şi bisericile din Aciş şi Herina, e o clădire de cărămidă. Etajele turnului sînt despărţite prin brîuri de zimţi şi străbătute de ferestre geminate. Portalul de vest are ambrazura treptată, cu trei perechi de colonete profilate, tot din cărămidă, purtînd unele urme de culori (galben, roşu şi albastru), poate încă de la vechiul decor, căci e sigur că majoritatea clădirilor romanice din cărămidă fuseseră, cel puţin parţial, îmbrăcate într-o haină policromă. Arhivoltele portalului sînt însă uşor frînte. Pe baza diferitelor amănunte semnalate, biserica ar putea data din jurul anului 1270.

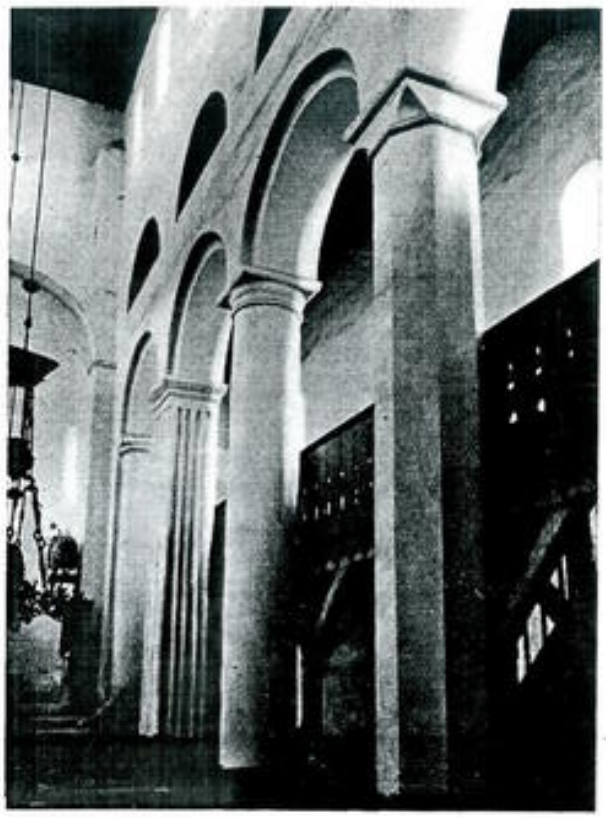

Fig. 24. — Herina, biserica ev., nava centrală.

Un alt turn solitar, ruinat, lîngă comuna Sînnicolaul de Beiuş [1], prezintă incontestabile analogii cu ruina din Tămaşda şi aparţine probabil tot unei basilici, despre care însă numai săpături ne-ar mai putea lămuri. Lesenele se apropie de forma celor pe care le vom întîlni la biserica ev. din Herina. Pe de altă parte, profilurile celor doi stîlpi cu arhivolte, prin care turnul se deschidea spre nave, seamănă cu cele din cripta bisericii mănăstirii din Pannonhalma. Şi acest turn e executat din cărămidă, dar Bunyitay pretinde că în zidurile de fundaţie s-ar afla şi cîteva blocuri de piatră ecarisată, provenind de la o clădire mai veche. Asupra acestei probleme nu ne putem pronunţa; turnul actual însă, judecat după formele lesenelor şi arhivoltelor, datează mai probabil de prin deceniul 1250—1260.

Biserica ev. din Herina [2] prezintă analogii atît cu biserica din Aciş, cît şi cu cea din Căpleni, fiind o basilică cu două turnuri şi tribună în vest, cu un mic cor dreptunghiular în preajma absidei şi cu nişe semicirculare scobite în grosimea pereţilor de est ai navelor laterale (fig. 22—23). Interiorul e tăvănit, cu excepţia traveelor pătrate de sub tribuna de vest, boltite în cruci, a corului şi a absidei cu boltă cilindrică şi semicalotă. Dar interiorul prezintă şi unele particularităţi. Astfel, stîlpii care despart navele îşi modifică aspectul de la pereche la pereche (fig. 24). Prima pereche are o secţiune în formă de cruce, în corespondenţa arhivoltelor, perechea proximă are secţiune octogonală, următoarea circulară şi ultima dinspre est pătrată, cu caneluri de pilastru antic. Această curiozitate se regăseşte însă la unele basilici romanice din Saxonia, de pildă în Loburg, la biserica Fecioarei (Liebfrauenkirche), datată pe la sfîrşitul secolului al XII-lea, şi la biserica sf. Laurenţiu din Salzwedel, datată pe la mijlocul secolului al XIII-lea, aceasta din urmă fiind construită şi ea

[1] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 388 şi urm.

[2] Müller, *Baukunst*, p. 181—184; Roth, *Baukunst*, p. 11—12; Szabó, *Építőművészet*, p. 292—296; Divald, *Műv. eml.*, p. 41; idem, *Műv. tört.*, p. 36; Gál, *L'architecture*, p. 110—111; *Kunst in Sieb.*, p. 17—18, 73—74; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 18—19; Horwath, *Emporenbau*, p. 71 şi 72; Gerevich, *Romanikor*, p. 101 şi passim; Entz, *Harina*, p. 20 şi urm.

din cărămidă [1], la fel ca biserica din Herina. Acest caz de analogie cu Saxonia trebuie reţinut, chiar dacă nu presupunem legături directe. Altă particularitate o constituie arcurile de degajare din pereţii navei centrale de deasupra arcadelor. Aceste arcuri se deschid spre podul navelor laterale şi formează un fel de pseudotribune. Tribunele laterale sînt destul de frecvente în regiunea Rinului inferior, unde găsim de asemenea, de pildă, la biserica din Nideggen (districtul Aix-la-Chapelle) [2] nişte pseudotribune în genul celor din Herina. Biserica din Nideggen e datată după 1219.

Fig. 25. — Herina, biserica ev., văzută din sud-vest, înainte de restaurare.

Faţadele bisericii din Herina sînt, în ambianţa transilvăneană, excepţional de bogat decorate (fig. 25). Portalul de vest (tocul de piatră al uşii propriu-zise a fost refăcut în epoca gotică) avea o ambrazură profilată cu pilaştri şi colonete angajate, dar nu se mai păstrează decît arhivoltele. Semnificativă e încadrarea portalului cu două nişe, exact ca la catedrala sf. Adalbert din Strigoniu, portal executat acolo probabil în preajma anului 1252. Deasupra portalului, faţada e dispusă în două etaje: primul are ferestre geminate şi o cornişă compusă dintr-o friză de arcaturi, al doilea (opera restaurării) are în centru un ochi rotund şi, lateral, ferestre tripartite (fig. 26), fiind încoronate de o nouă friză de arcaturi. În sens vertical, faţada e împărţită prin lesene în corespondenţa navelor. Lesenele însă sînt pe cale de a se transforma în contraforturi, prin faptul că jos sînt mai proeminente şi se retrag treptat la fiecare etaj. În această particularitate se resimte deja vecinătatea goticei, oglindită şi în proporţiile zvelte ale faţadei. Se impun însă unele rezerve cu privire la etajul ultim al turnului dinspre sud şi al părţii centrale a faţadei, refăcută, nu tocmai fidel, în secolul al XIX-lea. Discutabilă pare şi refacerea cornişei laterale de la nava centrală, dar absida prezintă şi ea o articulare prin lesene legate între ele prin frize de arcuri. Acest alfabet decorativ se apropie mai ales de biserica din Lébény.

Luînd în consideraţie toate observaţiile de mai sus, putem conclude că biserica din Herina e şi ea un vlăstar al influenţei romanicului tîrziu din Ungaria, combinat însă cu elemente venite din Germania. Ca datare pare mai acceptabilă epoca imediată de după invazia mongolă şi, după H. Rosemann, anterioară anului 1246, dată la care comuna Herina devine proprietate a episcopului din Alba Iulia. Rosemann [3] insistă asupra acestui transfer de proprietate ca termen *ante quem* pe motiv că biserica din Herina nu oglindeşte nimic din caracterele catedralei din Alba Iulia, la care se lucra tocmai în această epocă. Principial nu se opune nimic unei asemenea datări, fiindcă etapele Aciş-Căpleni-Herina sînt doar vestigii întîmplătoare ale unor migraţii de forme care trebuie să fi avut loc pe o scară mai întinsă, atît în timp, cît şi în spaţiu. Pe de altă parte însă.

[1] Vezi Dehio, *Handb.*, V, sub voce.
[2] *Ibidem.*
[3] *Kunst in Sieb.*, p. 74.

faptul că Herina devine proprietate a episcopului nu implică neapărat prezența unui meșter din Alba Iulia la construcția pe care noul ctitor ar fi întreprins-o aci. De aceea, întemeindu-ne exclusiv pe caracterele stilistice ale bisericii și judecîndu-le în cadrul arhitecturii transilvănene cunoscute, am impresia că o datare a bisericii din Herina în anii 1250—1260 e mai corespunzătoare.

Fig. 26. — Herina, biserica ev. din sud-est, după restaurare.

Acest tip de basilică cu două turnuri și tribună în vest pătrunde și în teritoriul colonizării de sud a Transilvaniei. O astfel de basilică a fost biserica ev. din Sebeș [1] (fig. 27). Din vechea construcție au supraviețuit: fațada de vest cu portalul și clopotnița din sud-vest (cea de nord-vest n-a mai fost executată), stîlpii și pereții superiori ai navei centrale. Clopotnița are ferestre geminate executate îngrijit, și sub ferestre o cornișă caracteristică pe console, despre care Rose-

[1] Müller, *Baukunst*, p. 185; Roth, *Baukunst*, p. 55; idem, *Unterwald*, p. 296—298; idem, *Mühlbach* (ed. II), p. 10 și urm.; Szabó, *Építőművészet*, p. 333; Divald, *Műv. eml.*, p. 62; *Kunst in Sieb.*, p. 17, 20, 93—94; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 17, 43; Szönyi, *Templomok*, p. 199; Gerevich, *Románkor*, p. 101, 109, 115; Opresçu, *Biz. et. Ardeal*, p. 17 și urm.

mann presupune că se datorește unei influențe a șantierului cistercian din Cirța. Profilarea ceva mai amplă a portalului (trei perechi de colonete angajate) indică o fază tîrzie a stilului romanic, iar capitelurile cu croșete, cu frunzele dispuse în două registre, se aseamănă cu cele de la stîlpii din catedrala romano-catolică din Alba Iulia. Pe de altă parte, faptul că fiecare capitel din ambrazură e tratat încă individual, constituie un arhaism. Portalul poate fi deci datat curînd după 1260,

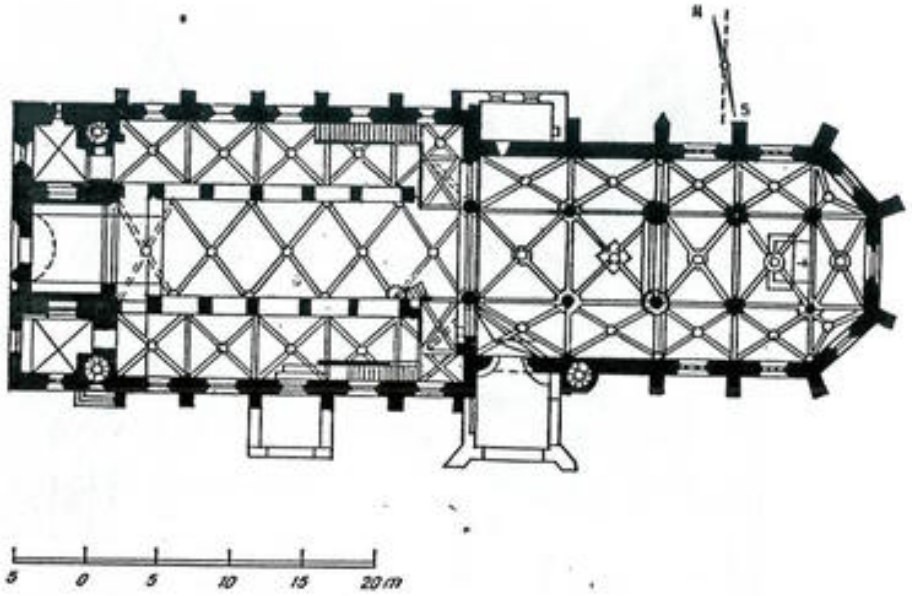

Fig. 27. — Sebeș, biserica ev., plan.

considerînd că frontonul de deasupra portalului imită și el, pe o scară modestă, prototipul din Ják, terminat prin 1260. De altfel, o datare mai timpurie a bisericii din Sebeș — cum o propune Rosemann — ar izola această clădire în mod inadmisibil și de cele din grupul Aciș-Herina și ar rămîne neexplicat faptul că între basilicile din zona de colonizare săsească Sebeș-Drăușeni nu întîlnim nici un alt exemplu de tribună în vest databil mai curînd de deceniul al șaptelea al secolului al XIII-lea. După cum vom arăta mai jos, tocmai biserica din Sebeș pare a fi introdus în această regiune folosirea tribunei apusene și imitațiile apar efectiv curînd după 1260.

În prima fază a existenței sale, biserica din Sebeș fusese tăvănită, dar nu după multă vreme — probabil către sfîrșitul secolului al XIII-lea — tavanele au fost înlocuite în toate trei navele cu bolți în cruci pe ogive așezate pe console (fig. 28), după modelul cistercian. Că aceste bolți sînt ulterioare construcției inițiale, rezultă din faptul că ritmul stîlpilor nu corespunde bolților, iar acestea din urmă au trebuit să fie montate pe consolele amintite, prezentînd forme înrudite cu cele din Cirța. Din dispoziția veche a altarului nu se mai păstrează nici o urmă.

O problemă aparte o formează fundamentele unei basilici care depășesc spre est actuala biserică ev. parohială (fosta biserică sf. Maria) din Sibiu [1]. Clădirea era complet dezaxată față de construcția actuală. Ceea ce au scos la iveală săpături incidentale prezintă un plan basilical cu trei nave aproape egal de largi și o singură absidă în fața navei centrale (fig. 29). Raportul dintre nave face o impresie arhaică, dar trebuie să recunoaștem totuși că singura analogie transilvăneană la acest plan ne-o oferă biserica ref. din Aciș, iar Kimakovicz insistă cu argumente serioase asupra ipotezei că prima biserică a așezării săsești din Sibiu trebuie căutată la poalele

[1] Kimakovicz, *Alt-Herm.*, p. 241 și urm.; idem, *Stadtpfarrk.*, p. 479—480; *Kunst in Sieb.*, p. 25.

platoului, în oraşul de jos, aşezarea din oraşul de sus datînd abia de după invazia mongolă. În faţa acestor argumente şi analogii, cred că trebuie să ne mulţumim, deocamdată, cu încadrarea ipotetică a acestor urme în categoria basilicilor Aciş-Sebeş.

Înainte de a urmări răspîndirea tribunei de vest la bisericile săseşti din regiunea de sud-est a Transilvaniei, e necesar să mai amintim apariţia planului basilical cu transept, reprezentat prin

Fig. 28. — Sebeş, biserica ev., nava centrală.

cîteva monumente răzleţe: ruina unei biserici mănăstireşti, identificată cu ştirile documentare despre o mănăstire a sf. Dionisie (Dénesmonostor), ruina unei alte biserici mănăstireşti pusă în legătură cu prioratul Bizere şi catedrala r. cat. din Alba Iulia.

Din biserica mănăstirii Sf. Dionisie, situată lîngă comuna Ineu [1], nu mai cunoaştem decît planul fundamentelor. Era, se pare, o basilică cu două turnuri în vest, trei nave despărţite prin

[1] Rácz, *Apátság*, p. 109—111; Márki, *Arad.*, II-1, p. 441 şi urm.; Gerevich, *Romdnkor*, p. 145.

stilpi pătraţi, transept şi o absidă largă, corespunzînd celor trei nave. O asemenea absidă e ceva unic [1] şi ca atare pare inadmisibilă. De altfel, Márki recunoaşte dificultatea de a reconstitui planul, fiindcă ruinele fuseseră deranjate de căutători de comori. Dacă admitem, însă, că la Ineu ar putea fi vorba de un deambulatoriu în jurul altarului, am putea cita ca analogie din cuprinsul arhitecturii maghiare catedrala din faza a doua din Kalocsa. Prezenţa transeptului şi apariţia lui tîrzie în arhitectura romanică din Ungaria ne obligă să datăm şi ruina bisericii sf. Dionisie pe la mijlocul secolului al XIII-lea. „Ştirea documentară din 1199 despre existenţa mănăstirii nu poate fi deci pusă în legătură cu această biserică, căreia îi va fi premers vreo clădire dispărută, poate distrusă de tătari în 1241. Rácz mai aminteşte apoi şi alte urme de clădiri din jurul bisericii, executate din piatră brută şi cărămidă; e probabil vorba de resturile mănăstirii.

O altă filiaţie par a prezenta fundamentele bisericii mănăstirii Bizere din Glogovăţ [2]. Dacă reconstituirea planului e corectă, biserica era o basilică cu două turnuri în vest, trei nave (cu nave laterale foarte strîmte) sau, poate, cu o singură navă, transept, cor cu absidă, probabil flancat de alte două abside precedate de cîte un cor mic, prezentînd — în cazul acesta — analogii cu biserica mănăstirii premonstratense din Ócsa, eventual cu cea din Kisbény (dacă e vorba de o singură navă). Nu e însă exclus, după Márki, ca urmele de zidărie din flancurile altarului central să provină de la un deambulatoriu, ceea ce ne-ar aminti de biserica mănăstirii sf. Dionisie. Clasarea acestei ruine pe baza informaţiilor disponibile e foarte precară, dar prezenţa transeptului pledează în orice caz pentru o datare după invazia mongolă, iar referinţa documentară din 1223 trebuie pusă în legătură cu o biserică dispărută.

Cu totul altă importanţă prezintă catedrala r. cat. din Alba Iulia, deşi e un monument izolat în ambianţa arhitecturii transilvănene. Clasarea tipologică şi datarea acestei clădiri au format obiectul unei serii întregi de cercetări, iar rezultatele divergente ilustrează confuzia care domneşte încă cu privire la arhitectura romanică din Transilvania. Această confuzie provine mai ales din tendinţa de a găsi analogii cît mai vechi, pentru a justifica o datare cît mai senzaţională, fără să se ţină seamă de faptul că şantierul din Alba Iulia nu a putut fi alimentat concomitent de atîtea influenţe directe şi eterogene din partea celor mai de seamă centre din Europa apuseană, cîte ar fi necesare ca să putem admite că zidirea celei de a doua catedrale a început la sfîrşitul secolului al XII-lea. De altfel, înşişi autorii sau susţinătorii ipotezelor de mai sus [3], prezentate de fiecare dată în altă nuanţă, s-au văzut constrînşi să admită o serie de prefaceri ulterioare, profitînd de ştirile documentare care aruncă de fapt o lumină destul de limpede asupra istoriei acestei catedrale, şi să explice astfel nu numai apariţia unor forme decorative evident tardive, dar şi prezenţa unor dispoziţii structive incompatibile cu datarea iniţială prematură.

Aceste frămîntări inconcludente par cu atît mai inexplicabile, cu cît încă primele observaţii ale lui Henszlmann, şi apoi cercetările lui Dehio şi Bezold [4] ajunseseră de mult la concluzia corectă, anume că biserica din Alba Iulia aparţine în esenţă mijlocului veacului al XIII-lea. Această încadrare principială, formulată pe temeiul analizei materialului şi fără să ia în considerare şi informaţiile documentare de care dispunem, a fost precizată şi rectificată prin cercetările lui H. Rosemann [5] şi concluziile acestuia formează temelia de la care porneşte analiza prezentă.

[1] O vagă analogie prezintă altarul bisericii din Chamalière sur Loire, produs al unei refaceri de la sfîrşitul secolului al XIII-lea.

[2] Molnár, *Orod*, p. 273—274; Römer, *Építmények*, p. 17; Henszlmann, *Ozrdályozás*, p. 200; Márki, *Aradv.*, II—1, p. 447—448.

[3] Müller, *Baukunst*, p. 156 şi urm.; Möller, *Épit. esk.*, p. 124 şi urm.,; idem, *Monuments*, p. 5 şi urm.; Roth, *Baukunst*, p. 5 şi urm.; Szabó, *Építőművészet*, p. 82 şi urm.; Éber, *Árpádkor*, p. 73 şi urm.; Gál, *L'architecture*, p. 215 şi urm.; Péter, *Történet*, I, p. 38 şi urm.; Szönyi, *Templomok*, p. 183 şi urm.; Gerevich, *Románkor*, p. 72 şi urm.; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 19—21. O opinie aparte formulează Hekler, *Kunstgesch.*, p. 22, datînd începerea lucrărilor abia în deceniul al treilea al secolului al XIII-lea.

[4] Henszlmann, *Gyulafehérvár*, p. 39—40; Dehio şi Bezold, *Baukunst*, I, p. 499.

[5] *Kunst in Sieb.*, p. 18 şi urm. şi 74 şi urm.

Înainte de a ne ocupa de actuala catedrală r. cat. din Alba Iulia, trebuie să revenim în cîteva cuvinte asupra primei clădiri, despre care am vorbit mai sus şi pe care am datat-o în jurul anului 1100. Această catedrală a suferit, foarte probabil, în cursul veacului al XII-lea şi în prima treime a veacului al XIII-lea o serie de înfrumuseţări, poate şi amplificări, despre care azi nu ne mai putem da seama decît pe baza unor fragmente arhitectonice descoperite cu ocazia restaurărilor de la începutul secolului al XX-lea. Aceste fragmente se compun din cîteva console şi capiteluri eterogene, păstrate în depozitul catedralei. Astfel, o consolă (nr. 93) de aspectul unui capitel (fig. 30) e decorată cu frunze de palmier desenate foarte rigid, grupate în două rînduri, cu mici volute în rîndul superior şi cu baghete cilindrice care străbat volutele de sus în jos. O mască umană împodobeşte cîmpul de sus, din faţă. Abacul e acoperit cu un vrej de semipalmete în relief plat. O analogie concludentă la acest capitel nu cunosc, dar judecîndu-l după formele generale şi mai ales după vrejul de semipalmete, capitelul ar putea fi datat către sfîrşitul secolului al XII-lea, pe baza observaţiei că asemenea motive de origine antică reapar în plastica romanică apuseană tocmai în această epocă şi se răspîndesc concomitent şi în plastica şantierelor din Ungaria.

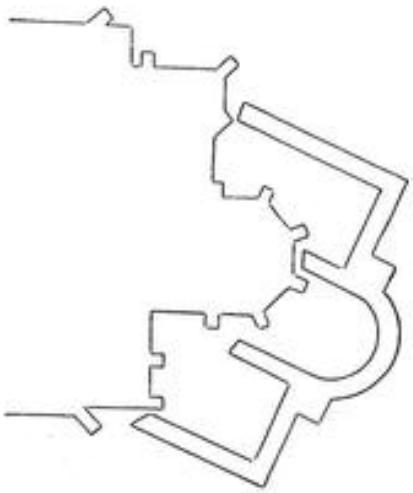

Fig. 29. — Sibiu, planul primei basilici.

O altă consolă (nr. 52) e decorată cu bustul lui Avram, care ţine în poală un grup de figuri mici, sufletele drepţilor (fig. 31). Această consolă e desfigurată prin faptul că piatra s-a aşchiat şi s-a tocit, pierzîndu-se astfel amănuntele plastice, dar tematic şi stilistic consola se poate încadra cam tot în aceeaşi epocă.

În schimb, două capiteluri cubice (unul purtînd nr. 45 — fig. 32 — altul nenumerotat) prezintă analogii cu unele capiteluri din Worms, de la catedrala şi de la biserica Sf. Andrei, de pe la 1220. E vorba de identitatea motivului cercurilor concentrice, căci altfel capitelul cubic în sine nu oferă un termen de datare precis, fiind răspîndit în tot cursul secolelor XII şi XIII. E însă sigur că în catedrala actuală nu găsim nicăieri analogii la acest tip, şi ca atare e foarte probabil că ambele capiteluri provin tot de la prima clădire.

În 1241 localitatea Alba Iulia a fost complet distrusă de tătari. Iată ce scrie Rogerius: *« . . . a silva recessu ad Albam venimus civitatem, in qua nihil potuit reperiri, preterquam ossa et capita occisorum, basilicarum et palatiorum muros dirruptos et subfossos, quos nimia Christiani cruoris effusio maculavat »* [1]. Relatarea lui Rogerius e confirmată şi de însemnările din Echternach [2], iar gravitatea prăpădului care s-a abătut asupra acestui sediu episcopal rezultă şi din coroborarea diferitelor informaţii ulterioare. Astfel, după 1241, sediul episcopal rămîne vacant pînă în 1244, cînd papa numeşte un episcop în persoana lui Adolphus, care însă e mutat la Györ încă în 1245, ceea ce dă de bănuit că titularul nici nu şi-a luat în primire eparhia. Succesorul, Gallus, e numit în 1246 şi se pare că abia acestuia i se poate atribui reorganizarea şi consolidarea episcopiei. De fapt, în 6 mai 1246, la cererea episcopului Gallus, regele Béla IV acordă scutiri ample locuitorilor supravieţuitori din Alba Iulia şi din comunele episcopiei, încurajînd totodată aşezarea de noi « oaspeţi », adică colonişti, pe vetrele satelor pustiite şi părăsite. Din acest act se vede limpede că în 1246 situaţia era încă dezolantă şi că data începerii lucrărilor de reconstrucţie a catedralei nu poate fi pusă în nici un caz anterior numirii şi instalării episcopului Gallus.

[1] *Rogerii Carmen Miserabile*, cap. 40, p. 587.

[2] Hurmuzaki, *Documente*, I-1, nr. 144.

Construcția care se inițiază acum deasupra ruinelor nivelate ale vechii catedrale depășește, prin dimensiunile ei, perimetrul vechii clădiri. Noua catedrală e în esență o basilică în «sistem legat» (fig. 33), cu două turnuri în vest încadrînd un atriu, cu transept și turn peste careu, cor cu absidă semicirculară și absidiole în dreptul transeptului. Planul e o noutate pentru Transilvania și neobișnuite sînt și amploarea clădirii și bogăția decorului arhitectonic și plastic. Analogii corespunzătoare nu găsim nici printre celelalte biserici cu transept, aproximativ contemporane, din Transilvania; basilica cisterciană din Cîrța, principial înrudită (planul în sistem legat), prezintă totuși unele particularități mai evoluate și amănunte formale diverse, iar bisericile mănăstirilor sf. Dionisie și Bizere se leagă, după cum am văzut, de unele monumente din Ungaria și se deosebesc radical de clădirea din Alba Iulia. Ca tip, basilica cu transept, cor și trei abside apare încă de pe la mijlocul secolului al XII-lea în Franța, dar monumentele franceze (inclusiv bisericile din Aulnay și Mauriac, citate de Gerevich [1] ca modele pentru catedrala din Alba Iulia) nu sînt în sistem legat și poartă bolți cilindrice pe dublouri. Numai în regiunile germane regăsim analogii la planul și dispoziția catedralei din Alba Iulia, și cele mai apropiate exemple se află în Austria, la Klosterneuburg [2] și Sankt-Paul [3]. Prima e o clădire în sistem legat, operă a refacerii de după incendiul din 1158, terminată poate ceva mai tîrziu decît data tradițională 1176, dar oricum deosebită de catedrala din Alba Iulia prin proporțiile scunde și formele masive și greoaie, a doua are un plan și un sistem de boltire diferit, dar, la fel ca și catedrala din Gurk, ea prezintă analogii sugestive în dispoziția turnurilor și a atriului din fațada de vest. Catedrala din Gurk s-a terminat pe la sfîrșitul secolului al XII-lea, iar biserica din Sankt-Paul a fost începută prin 1190 și terminată prin 1218. Cu privire la această întocmire a fațadei de vest trebuie subliniat că basilicile din Ungaria, prevăzute și ele în mod obișnuit cu două turnuri, se deosebesc prin faptul că înglobează aceste turnuri interiorului, deschizîndu-le printr-o tribună spre nave, iar atriul e înlocuit cu un nartex interior, încălecat de tribuna de vest.

Fig. 30. — Alba Iulia, consolă în depozitul catedralei r. cat.

Clădirile austriace amintite mai sus demonstrează că premisele planimetrice ale catedralei din Alba Iulia se găsesc în arhitectura catolică din Europa central-răsăriteană, dar ele nu pot fi invocate ca termen pentru datarea începerii construcției din Alba Iulia, fiindcă aci intervin și o serie de alte elemente care constituie vădit inovații importante, databile abia într-o perioadă ulterioară. Din categoria acestor inovații fac parte mai întîi proporțiile verticale accentuate, iar apoi sistemul de boltire cu ogive prevăzut de la început, după cum o dovedește articularea stîlpilor, lipsiți de orice urmă a vreunei modificări sau adaptări ulterioare. Sistemul acesta de boltire se răspîndește în Austria, Moravia și Ungaria deocamdată abia în cadrul arhitecturii cisterciene din sfertul al doilea al secolului al XIII-lea. În această ambianță, însă, își face apariția, prin 1230, un curent nou, derivat în ultima analiză din șantierele eclectice din Worms, de la catedrală și de la sf. Andrei, un curent identificat de R. Hamann [4] și urmărit în migrațiile și iradierile lui, sub forma unui vast șantier, prin numeroase etape ca Regensburg (biserica sf. Iacob al scoțienilor), Bamberg (catedrala), Gelnhausen, Goslar ș.a.m.d., iar spre est pînă în Moravia (Tišnov și Trebič), în Austria (Viena, Wienerneustadt etc.) și Ungaria (Lébény și Ják). Vom vedea în

[1] Gerevich, *Romdnkor*, p. 72.
[2] Pöhringer, *Denkmäler*, p. 91.
[3] *Ibidem*, p. 34 și 36.
[4] Hamann, *Mittelalter*, I—II, lucrare închinată în întregime acestei probleme.

cele ce urmează că aspectul acestui şantier şi iradiaţiile lui sînt mai vaste decît le-a întrezărit Hamann, dar nu e mai puţin adevărat că cheia care ne permite dezlegarea problemei clasării şi datării primelor faze ale catedralei din Alba Iulia o constituie descoperirea acestui curent.

Primul meşter căruia i-a fost încredinţată plănuirea şi iniţierea lucrărilor din Alba Iulia a fost un eclectic cu o formaţie inegală. Pe de o parte el a copiat un plan basilical romanic vechi, probabil după un model austriac, deşi în privinţa planului trebuie să admitem eventual un amestec din partea episcopului, care desigur că a avut de spus un cuvînt hotăritor în alegerea acestuia, pe de alta a prevăzut de la început boltirea întregii clădiri cu ogive, ceea ce constituie, în ambianţa est-europeană, o inovaţie pe care a putut-o cunoaşte aici numai din cadrul arhitecturii cisterciene. Vom vedea mai departe că de fapt unul din pietrari reproduce şi un motiv ornamental de la biserica cisterciană din Tišnov.

Fig. 31. — Alba Iulia, consolă în depozitul catedralei r. cat.

Clădirea nouă (fig. 34), executată din gresie fină, s-a început cu ridicarea zidurilor corului, a absidei principale (înlocuită ulterior), a transeptului cu absidiolele corespunzătoare şi a peretelui exterior al navei laterale de sud. Tot în această primă fază s-au boltit absidiolele cu semicalote şi corul cu ogive pe arhivolte laterale semicirculare, şi cu asemenea arhivolte s-au prevăzut şi pereţii de est, nord şi sud (fig. 35) din transept, dar bolţile de aci au rămas deocamdată neexecutate. Din această primă fază mai datează stilpii de vest ai corului, angajaţi în zidurile acestuia, precum şi stilpii navei centrale dinspre transept. Secţiunea acestor stilpi e cruciformă, cu coloane angajate în capătul braţelor pentru a susţine arhivoltele dintre travee şi cu colonete în intrîndele dintre braţe, menite să poarte ogivele. Aceşti stilpi zac pe suporturi înalte cu baze ionice, prevăzute cu obişnuitele ghiare romanice în colţuri, aşa cum le întîlnim şi în Ungaria, mai ales în şantierul din Strigoniu, la palatul regal şi la catedrala sf. Adalbert. Tot în această fază s-a pregătit şi chenarul portalului navei laterale de sud.

Fig. 32. — Alba Iulia, capitel în depozitul catedralei r. cat.

Dacă plănuirea şi elementele structive prezintă o execuţie consecventă, nu tot aşa se înfăţişează plastica decorativă a arhitecturii şi, din acest punct de vedere, se disting net trei ateliere de pietrari care au lucrat concomitent. Primului atelier îi aparţine decorul exterior al absidei laterale de sud şi portalul amintit, iar atelierului al doilea şi al treilea decorul arhitectonic din interior şi plastica ornamentală exterioară a absidei laterale de nord.

Arhaismele formale ale portalului (fig. 36) au fost unul din argumentele principale pentru antidatarea întregii clădiri, datorită analogiilor strînse cu portalul de vest al bisericii sf. Iacob din Regensburg, semnalate încă de Eber [1]. Datarea greşită a portalului din Regensburg în anii 1160—1170 [2] a încurajat antidatarea portalului din Alba Iulia şi abia cercetările lui Hamann [3],

[1] Eber, *Emlékek*, p. 171 şi urm.
[2] Dehio, *Geschichte*, I—2, p. 234.
[3] Hamann, *Mittelalter*, I, p. 82.

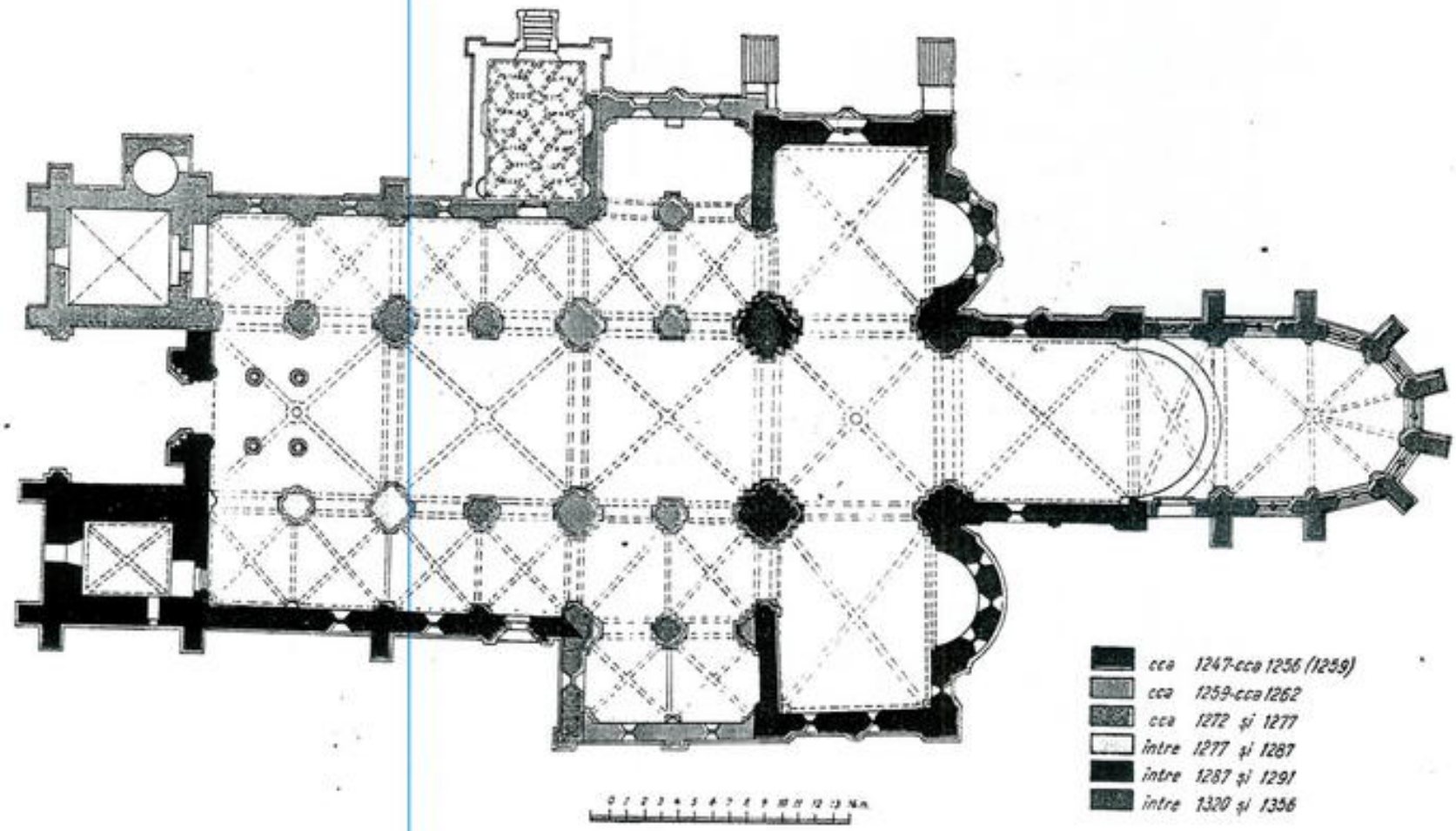

Fig. 33. — Alba-Iulia, planul catedralei r. cat.

care au dus la concluzia că portalul din Regensburg aparţine aproximativ anului 1220 sau anilor imediat următori, au netezit terenul nu numai pentru încadrarea corectă a portalului din Alba Iulia, ci şi pentru dezlegarea complexului încîlcit de probleme cronologice pe care le pune romanicul tîrziu est-european.

Fig. 34. — Alba Iulia, catedrala r. cat., interior spre cor.

Ambrazura portalului din Alba Iulia e articulată prin două perechi de colonete alternate cu pilaştri, articularea fiind subliniată printr-o treptare energică, şi aceeaşi treptare se repetă în dispoziţia arhivoltelor care încoronează frontonul semicircular (fig. 37). Muchiile pilaştrilor sînt înlocuite cu o scobitură prinsă într-un chenar profilat, încheiat sus şi jos cu un decor de palmete şi semipalmete, reproducînd dispoziţia portalului din Regensburg. Dar se observă şi unele deosebiri care dovedesc că portalul din Alba Iulia nu poate fi contemporan cu cel din Regensburg, ci doar o replică mai tîrzie. La biserica sf. Iacob, fiecare capitel formează încă un corp distinct, în timp ce la catedrală, colonete şi pilaştri poartă capiteluri acoperite cu frunziş distribuit continuativ, în formă de friză, o friză pe care o găsim la fel şi la portalurile din Austria, care sînt ceva mai

recente chiar decît cel din Alba Iulia. O fază intermediară între Regensburg şi Alba Iulia ne-o oferă însă şantierul din Strigoniu, unde scobiturile pilaştrilor din sala tronului sînt decorate la fel ca la Alba Iulia. La Alba Iulia fusurile colonetelor şi torurile corespunzătoare din jurul lunetei

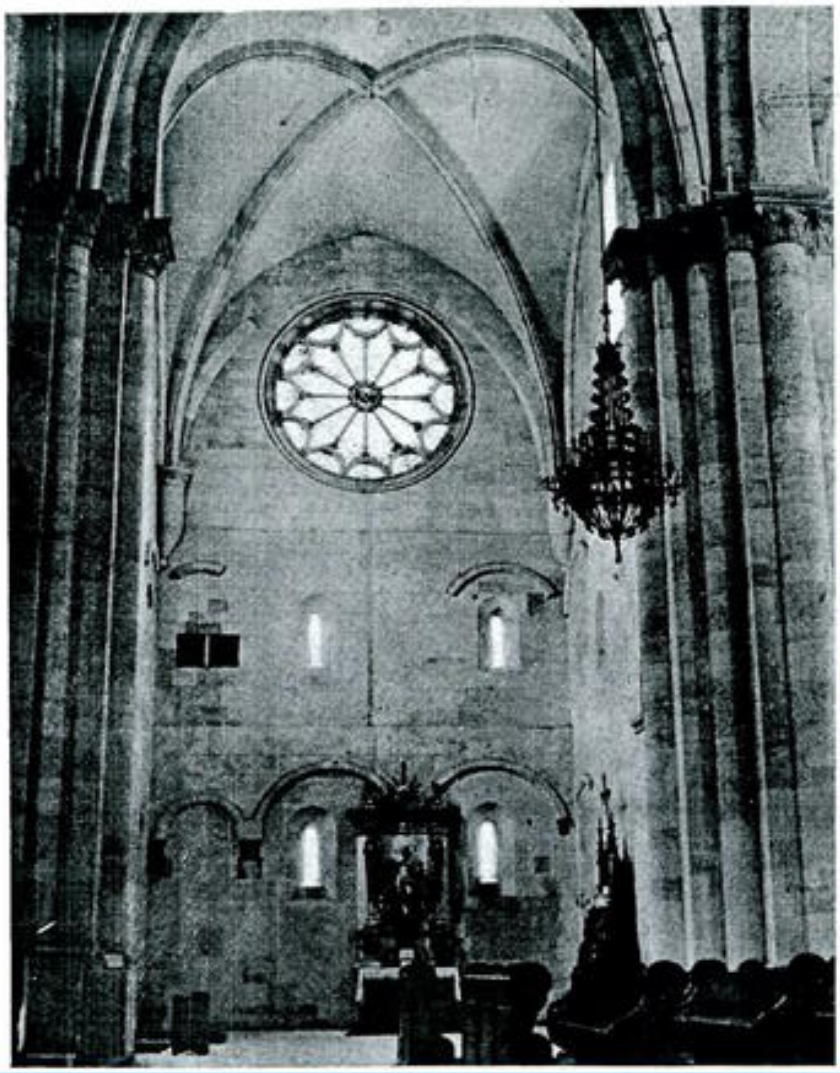

Fig. 35. — Alba Iulia, catedrala r. cat., braţul de sud al transeptului.

sînt acoperite cu o pojghiţă fină de ornamente vegetale, vrejuri cu rozete şi palmete cu lobi lungi. Acest decor, bazat pe contrastul fin între umbră şi lumină al unei suprafeţe dantelate, derivă, ca motiv şi tehnică, din vechea tradiţie orientală şi bizantină, moştenită de sculptorii lombarzi şi transmisă de aci atelierelor romanice ale pietrarilor din nordul Alpilor, între altele la Worms şi Regensburg. Combinaţia palmetelor şi semipalmetelor din Regensburg şi Alba Iulia e îndeaproape înrudită, dar la Strigoniu bordura rozasei de la capelă e de-a dreptul identică cu vrejul care decorează fusurile perechii interioare a colonetelor angajate şi torul corespunzător; această identitate, semnalată de T. Gerevich, ne îngăduie să presupunem identitatea mîinii de lucru. Cum vrejul din Strigoniu poate fi datat aproximativ în jurul anului 1240, dobîndim un preţios termen *post quem* pentru portalul din Alba Iulia.

Elementele decorative ale portalului se regăsesc în fațada absidiolei de sud (fig. 38), de unde rezultă că ambele sînt opera aceluiași atelier de pietrari. Absidiola e articulată în sens vertical prin coloane angajate, adosate unor lesene cu muchiile scobite și decorate după principiul pilaștrilor din ambrazura portalului, iar frunzișul capitelurilor, tratat și el în relief plat, derivă tot din alfabetul palmetei (fig. 39). Panourile dintre lesene sînt prevăzute cu o cornișă compusă din mai multe rînduri de cuburi (damier) și de un profil în talon, iar deasupra, sprijinită pe imposturile de pe capiteluri, se ondulează o friză de arcuri romanice bogat profilate, încoronată cu un brîu de zimți și o cornișă finală. Această dispoziție, ceva mai bogată și mai arhaică (friza de arcuri e în parte sprijinită încă pe console) se întîlnește de pildă la absida capelei din Schöngrabern (cca 1230), iar apoi, într-o variantă mai sobră, la absidele bisericii din Lébény (pe la 1250), și într-o variantă mai bogată și mai evoluată la absidele bisericii din Ják (cca 1250—1256), ceea ce înseamnă că stilistic absida de sud a catedralei din Alba Iulia e un termen intermediar între Schöngrabern-Lébény, pe de o parte, și Ják, pe de alta. Friza de arcuri, desenată și profilată exact la fel ca și la absidiola de sud, se regăsește sub cornișele brațului de sud al transeptului pe toate trei laturile, precum și sub cornișa peretelui navei laterale de sud.

Fig. 36. — Alba Iulia, catedrala r. cat., portalul navei laterale de sud.

Celelalte două ateliere de pietrari din Alba Iulia se folosesc, în schimb, de o morfologie decorativă principial diversă. Palmeta și variantele ei, precum și tratarea liniară, ajurată și plată a reliefului, sînt complet eliminate. Aceste ateliere preferă capiteluri figurale și capiteluri cu croșete în două variante. Capitelul cu croșete marchează faza romanică tîrzie și îndeosebi etapa trecerii spre sistemul de boltire cu ogive. Răspîndirea acestui tip de capitel e foarte mare și datarea lui oscilează în funcție de momentele diferite în care se răspîndesc aceste forme de tranziție în cuprinsul arhitecturii catolice din diferitele regiuni ale Europei. În Austria și Moravia asemenea capiteluri apar în treimea a doua a secolului al XIII-lea.

La Alba Iulia, unul din cele două ateliere de pietrari care introduc acest tip, și anume atelierul pe care îl vom numi atelierul II, preferă varianta cu frunze dispuse în două registre, croșetele registrului de jos formînd un brîu variat profilat, care încinge mijlocul capitelului. Astfel de capiteluri se găsesc la cei doi stîlpi principali ai careului din flancurile corului (fig. 40). Analogii pentru asemenea forme întîlnim la portalurile bisericii benedictine din Lébény (pe la 1260) și în travеele mai vechi ale catedralei sf. Ștefan din Viena, executate îndată după incendiul din 1258.

Prototipurile pentru această variantă se găsesc de pildă la catedrala din Bamberg. La stîlpul de nord-est al careului întîlnim însă şi cîteva capiteluri figurale (fig. 41). Unul reprezintă un înger în zbor, altul un bou înaripat, ultimul o figurină într-o acţiune nedesluşită. Trupul îngerului plutind e desenat schematic, cutele draperiei sînt tratate liniar, dar nu fără o anumită supleţe şi energie expresivă, iar capul, disproporţionat de mare, e modelat în forme voluminoase, comparabile cu cele pe care le întîlnim în faţada absidei laterale de nord din Ják, la bustul unui rege tînăr (după Hamann [1] Alexandru cel Mare) şi în timpanul bisericii din Szentkirály (acum în Muzeul naţional din Budapesta). Îngerul şi boul înaripat reprezintă fiinţele apocaliptice ale evangheliştilor Matei şi Luca. Cu figura îngerului se aseamănă apoi figurina disproporţionată de pe capitelul al treilea, tratată şi ea în forme cubice. De aceste figuri poate fi apropiată şi masca umană care decorează friza de arcuri din interiorul absidiolei de sud, semn că şi aceasta, executată în forme diferite de friza din exterior, prin faptul că nu e ondulată, e opera atelierului II de pietrari.

Fig. 37. — Alba Iulia, catedrala r. cat., detaliu de la portalul navei laterale de sud.

În ceea ce priveşte exteriorul absidiolei de nord, dispoziţia decorului reproduce în general articularea absidiolei de sud, dar amănuntele plastice sînt principial diverse. Execuţia e totodată ceva mai laxă, mai neglijentă, căci ritmul ondulării frizei de arcuri nu mai coincide cu distribuţia lesenelor şi a colonetelor angajate. Motivul geometric al brîului de cuburi e înlocuit cu o friză de vrejuri (fig. 42), tratate într-o plastică nuanţată, iar motivul şi tratarea se aseamănă în aşa măsură cu vrejurile care decorează intercolumniile din ambrazura portalului bisericii cisterciene din Tišnov încît pare legitim să presupunem aceeaşi mînă de lucru.

Al treilea atelier se distinge printr-o serie de capiteluri cu croşete de tip simplu, adică cu un singur rînd de frunze, cele din faţă avînd croşeta dispusă ceva mai jos, cele din spate cu croşeta puţin mai înaltă, sculptate toate incisiv şi sobru, nervura mediană a frunzelor fiind marcată printr-un şir de bobiţe, iar forma tronconică a corpului capitelului delimitată sus printr-un cerc sub abac. În exterior, aceste capiteluri apar deasupra colonetelor angajate ale absidiolei de nord, iar în interior, la stîlpii de pe latura de vest a careului (adică dinspre nava centrală) şi la capitelul coloanei angajate, care susţine piciorul de nord al arcului de triumf. Pietrarii acestui atelier trebuie să fi constituit echipa propriu-zisă de zidari-constructori ai catedralei din această fază şi — după cum vom vedea — şi din faza proximă. Opera lor e o sculptură sobră, strict arhitectonică, şi lor trebuie să le atribuim şi colonada de arcade oarbe treflate care îmbracă interiorul absidiolei de nord (fig. 43). Colonetele pe care zac aceste arcade au

[1] Hamann, *Mittelalter*, II, p. 156.

fusuri sprintene, baze atice cu ghiare (ca şi toate celelalte coloane angajate) şi capiteluri cu croşete foarte accentuate. Aceste arcade oarbe se aseamănă izbitor şi pînă în amănunte cu cele din interiorul altarului catedralei Nôtre-Dame din Dijon, datate în sfertul al doilea al secolului al XIII-lea, reprezentînd însă un tip foarte răspîndit, ceea ce ne îndreptăţeşte să presupunem existenţa unui model mai învecinat pentru arcadele din Alba Iulia. De fapt, interiorul etajului din turnul de nord-vest al bisericii din Ják e îmbrăcat cu asemenea arcade oarbe, deşi mai simplu profilate şi în forme mai greoaie, dar pentru proporţiile zvelte ale colonetelor din Alba Iulia se găsesc analogii la arcadele oarbe din absida de nord a bisericii benedictine din Trebič, iar ceva mai tîrziu în altarul capelei regale din Strigoniu şi la biserica Fecioarei din Wienerneustadt.

Fig. 38. — Alba Iulia, catedrala r. cat., absidiola de sud.

Desigur că tot atelierul al treilea s-a îngrijit şi de execuţia profilurilor arhitectonice, adică de la arhivolte şi ogive. Aceste profiluri sînt simple şi severe. Numai arhivolta arcului de triumf prezintă pe intrados un tor gros şi neted, celelalte arhivolte, la fel ca şi ogivele corului, au un profil cu secţiune dreptunghiulară.

În rezumat, caracterele arhitectonice, structive şi decorative, denotă o artă eclectică, arhaică în plănuirea catedralei şi în plastica atelierului prim de pietrari, dar relativ avansată în structura stîlpilor şi a bolţilor, şi la nivelul morfologiei decorative a şantierelor contemporane din Strigoniu, Lébény, Ják şi Viena în lucrările pe care le putem atribui atelierelor de pietrari II şi III. Datarea primei faze a şantierului din Alba Iulia e condiţionată însă nu numai de cronologia cazurilor de analogie, ci şi de constatările locale, care ne obligă să încadrăm, după cum vom vedea, trei faze diferite ale construcţiei în intervalul 1246—1277, ceea ce implică necesitatea de a admite în unele privinţe apariţia, la Alba Iulia, a unor forme mai evoluate decît în şantierele învecinate. Aceasta însă nu poate duce la concluzia că în Alba Iulia se creează forme noi şi că şantierele, cum e de pildă cel din Viena, ar fi în funcţie de cel din Alba Iulia. E vorba doar de un curent de care depind toate şantierele catolice aproximativ contemporane din Europa de sud-est, iar apariţia, aci sau acolo, a unor forme mai dezvoltate, se explică prin prezenţa întîmplătoare a unui meşter cu o formaţie mai recentă, aparţinînd totuşi, în principiu, aceluiaşi mediu. Aşa se lămuresc şi arhaismele. De altfel, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că azi noi nu mai putem recunoaşte etapele minuţioase ale migrării formelor, decît din ceea ce ne-a rămas întîmplător dintr-un număr de monumente, care trebuie să fi fost odinioară mult mai mare. Sigur însă pare un lucru, anume că monumentele romanicului tîrziu din această zonă întinsă nu pot fi opera unui singur şantier, oricît de numeroasă ar fi fost componenţa lui, ci ne găsim mai degrabă în faţa unui complex de şantiere înrudite, care nu numai au permis, dar au favorizat chiar circulaţia şi osmoza elementelor structive şi decorative. Numai prin asemenea schimburi de idei şi mînă de lucru se pot înţelege relaţiile strînse ale diferitelor ateliere de pietrari din Alba Iulia cu şantierul palatului regal din Strigoniu, cu şantierul sf. Ştefan din Viena sau cu cele din Tišnov şi Trebič.

În ceea ce privește datarea acestei prime faze de construcție din Alba Iulia, cred că ca cade în principiu în vremea episcopului Gallus, adică în anii 1247—1255. Cele trei ateliere de pietrari au lucrat concomitent în această perioadă, dar se pare că la plecarea episcopului Gallus din Alba

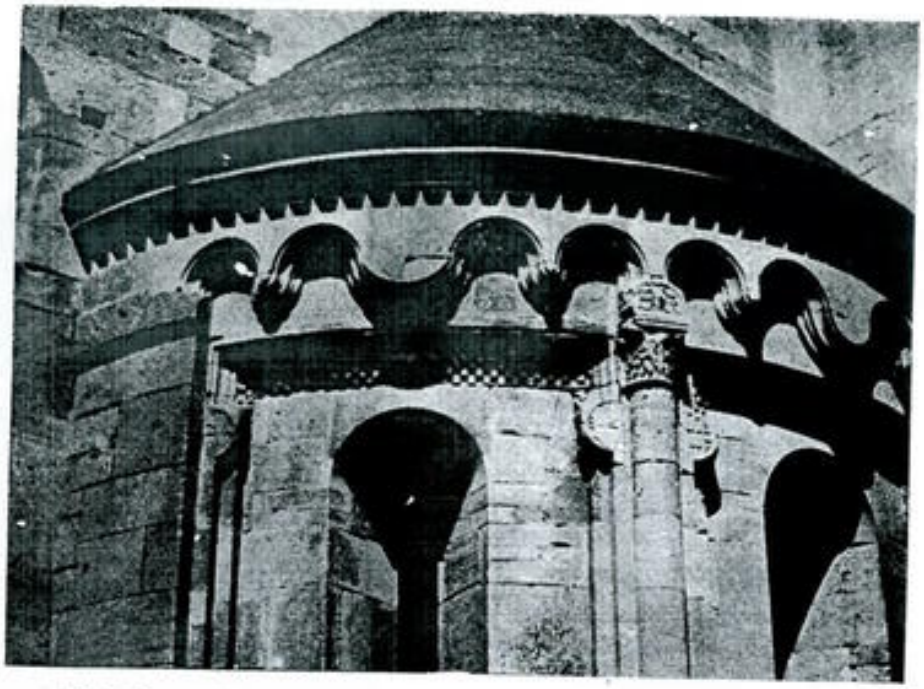

Fig. 39. — Alba Iulia, catedrala r. cat., absidiola de sud, detaliu.

Iulia lucrul a fost întrucîtva încetinit. Primul atelier de pietrari părăsește probabil șantierul prin 1255, dar celelalte două par a-și fi continuat activitatea în perioada scurtă a păstorirei lui Smaragdus (1255—1256) și în intervalul care urmează pînă la data numirii episcopului Paulus (1259). Așa se explică întîi unele completări plastice executate probabil de atelierul II de pietrari la absidiola de sud, precum și o serie de alte lucrări asupra cărora vom insista în capitolul despre sculptură. În ceea ce privește, în sfîrșit, atelierul al treilea, el va continua să lucreze la catedrală neîntrerupt și în cursul fazei a doua de construcție, adică și după plecarea pietrarilor atelierului II.

Faza a doua de construcție se leagă strîns, în orice caz, de cea precedentă, dar se modifică planul basilicii, hotărîndu-se lărgirea ei la cinci nave. E probabil că atunci s-a schimbat și meșterul principal, deoarece în locul arhivoltelor semicirculare, folosite în prima fază, se introduc arhivolte gotice în arc ușor frînt. Punerea în aplicare a sistemului legat îl obligă însă pe arhitect să depășească ușor transeptul în lărgime și se vede limpede că racordarea pereților exteriori la pereții transeptului e o soluție de necesitate. În fațada navei laterale exterioare de sud se repetă și vechea friză de arcuri, dar acum cu profil modificat. Stîlpii care despart nava principală de navele laterale se alternează conform sistemului, cei principali purtînd colonete angajate și spre nava centrală, cei secundari și cei angajați în pereții laterali fiind articulați numai spre navele laterale. Prin această diferență plastică se marchează ritmul structiv al sistemului. Faza nouă se deosebește apoi și în unele amănunte de cea precedentă, de pildă prin faptul că bazele stîlpilor sînt mai joase, dar capitelurile cu croșete persistă. Pe baza considerentelor de mai sus și judecînd și după profiluri, trebuie să-i atribuim acestei faze pereții exteriori ai navelor laterale externe, a doua pereche de stîlpi principali (socotită dinspre est), stîlpii intermediari, stîlpul dintre navele laterale de nord și pilaștrii din dreptul pereților. Tot acum s-a boltit brațul de nord al transeptului, ogivele prezen-

tînd încă o secțiune simplă, dreptunghiulară, dar mai suplă decît ogivele din faza precedentă. Arhivolta peretelui de vest din această travee prezintă un traseu în arc frînt, spre deosebire de arhivoltele vechi de la pereții de nord și de est. La acești pereți pînzele bolții de peste ogive nu se leagă cu arhivoltele decît la capetele de jos, centrul fiind ceva mai ridicat, conform secțiunii în arc frînt pe care o au.

Această fază mai ambițioasă cade probabil în timpul păstoririi episcopului Paulus, adică în anii 1259—1262, și încetează curînd după data morții acestui prelat, deoarece, după cum vom vedea imediat, între faza a doua și a treia intervine o cezură și o totală schimbare a mîinii de lucru.

Fig. 40. — Alba Iulia, catedrala r. cat., stîlpul de sud-est al careului.

Faza a treia e marcată mai întîi printr-o nouă modificare a planului, respectiv prin revenirea la planul inițial al unei basilici cu trei nave. Nu cunoaștem motivele care au determinat această moderare, dar zidăria și formele arhitectonice ale navei laterale de nord, cuprinzînd, în capătul apusean, și fundamentele clopotniței, denotă că ele sînt contemporane, împreună cu zidul care readuce basilica, și pe latura de sud, la planul cu trei nave. Din această fază datează stîlpul principal apusean de pe latura de nord, împreună cu cei doi stîlpi secundari care îl încadrează, stîlpul secundar dinspre sud, din traveea de mijloc, și terminarea stîlpului dintre cele două nave laterale de sud. Capitelurile cu croșete din fazele anterioare, de un desen mai incisiv, dispar, și în locul lor apar capiteluri cu croșete cu frunze mai late, mai suple și mai fin caracterizate,

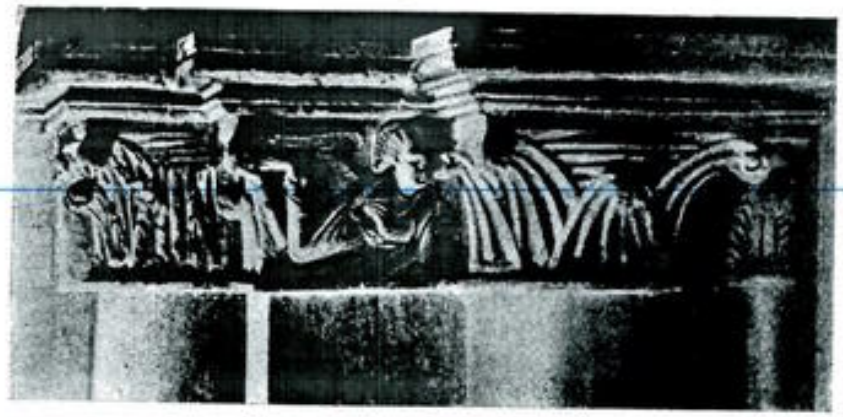

Fig. 41. — Alba Iulia, catedrala r. cat., capiteluri de la stîlpul de nord-est al careului.

totodată mai bogate, dar mai molatice (fig. 44), asemănîndu-se cu forme pe care le întîlnim de pildă la portalul de vest de la biserica Fecioarei din Wienerneustadt. Apoi reapar figuri umane și mitologice (fig. 45), de tipul celor pe care le găsim și în Ungaria, la Vértesszentkereszt și Zsámbék, și în Viena, la «portalul uriaș» al catedralei sf. Ștefan. În depozitul catedralei din Alba Iulia

se mai găsesc două capiteluri care prezintă analogii stilistice frapante cu capitelurile din catedrală executate în această fază şi pe care se cuvine, în consecinţă, să le atribuim aceluiaşi atelier de pietrari. Unul (nr. 25) (fig. 46) e combinat din frunze de palmier, vrejuri cu semipalmete şi păsări cu gîturile împletite, celălalt (nr. 23) (fig. 47) e un capitel geminat, cu o figurină îngenuncheată în funcţie de atlant, unind cele două părţi. Acest capitel geminat pare să fi fost destinat pentru o fereastră de la turn, şi cum etajele turnurilor au rămas deocamdată neexecutate, capitelul a fost

Fig. 42. — Alba Iulia, catedrala r. cat., detaliu de la cornişa absidiolei de nord.

pus deoparte. Stilul figurii îngenuncheate denotă însă o puritate de linii excepţională, oglindind un moment din apogeul sculpturii romanice tîrzii.

Înapoindu-ne în biserică, trebuie să notăm că deasupra arcurilor profilurile arhivoltelor şi ogivelor pornesc dintr-un fel de baze în formă de mici blocuri prismatice, pe care le întîlnim la fel în cripta din Pannonhalma, în traveele apusene de la sf. Ştefan şi în nava laterală de nord de la biserica sf. Mihail din Viena, monumente care preced cu cîţiva ani faza a treia de construcţie din Alba Iulia, databilă, dacă admitem o întrerupere a lucrărilor în timpul vacanţei scaunului episcopal (1262—1272), în vremea arhiereului Petru III, adică între anii 1272 şi 1277.

Plastica arhitectonică a pietrarilor de la Alba Iulia din această fază demonstrează permanenţa caracterelor eclectice ale acestui şantier romanic tîrziu care, pe de o parte păstrează tipul arhaic al capitelurilor cu figuri şi vrejuri, pe de alta însă îşi primeneşte formele, cînd e vorba de profilul ogivelor. Acest fenomen se poate observa şi în Austria, chiar pe o scară mai întinsă, dovadă de o oarecare afluenţă de mînă de lucru proaspătă. Acolo însă noile concepţii încep să înrîurească şi principiile structurale, în timp ce la Alba Iulia aceste înrîuriri nu se resimt decît în amănuntele amintite. Planul şi toate profilurile esenţiale de la bazele stîlpilor, ca şi abacurile, respectă modelul introdus de la început. Totuşi, pe baza capitelurilor şi a profilurilor ogivelor, putem constata că în această fază a progresat simţitor aşezarea bolţilor. Acestei perioade îi aparţin: bolţile pe ogive din careu, din traveea de sud a transeptului (vezi fig. 35), prima travee a navei cen-

trale (socotită de la est spre vest), traveele navei laterale interioare de nord, cu excepţia celei de lîngă turn, primele trei travee ale navei laterale interne din sud (socotite iarăşi de la est spre vest) şi cele două travee ale navei laterale externe de sud. Probabil că în această epocă s-a zidit şi turnul de peste careu, ale cărui urme se mai văd în podul bisericii.

În acest stadiu se afla catedrala în anul 1277, cînd izbucneşte o răscoală ţărănească împotriva diferiţilor împilatori feudali, laici şi eclesiastici, provocată probabil şi de încercările episcopiei

Fig. 43. — Alba Iulia, catedrala r. cat., interiorul absidiolei de nord.

de a supune supremaţiei sale prepozitura din Sibiu. Populaţia săsească, condusă de Gaan, fiul contelui Alard din Ocna Sibiului, atacă Alba Iulia şi dă foc catedralei [1]. Rosemann presupune că atunci vor fi fost distruse absida principală şi turnul de peste careu. În ceea ce priveşte acest turn, dat fiind că nu mai există, e greu să ne pronunţăm, dar e sigur că distrugerile vor fi atins acoperişul şi poate se va fi calcinat parte din pereţii absidei principale, deşi nu în aşa măsură încît să fi devenit imediat necesară reconstrucţia ei totală, deoarece altarul nou e gotic şi depăşeşte, prin formele sale, elementele structive ale ultimelor părţi din navă, executate în fazele IV—V, în cursul cărora se respectă încă dispoziţia romanică iniţială.

În orice caz, scurt timp după devastarea amintită se reia lucrul. Se fac, desigur, reparaţii, mai ales la lemnăria acoperişurilor provizorii, şi apoi se zidesc ultimii doi stîlpi de pe latura de sud a navei centrale. Capitelurile acestor stîlpi (fig. 48) atestă o etapă nouă, independentă de centrele care au alimentat pînă acum şantierul din Alba Iulia. Simburele capitelurilor e înfăşurat cu frunze lobate, răsfrînte în afară, tratate în plastică plină, aproape în rondo-bosso, adică în stilul goticei evoluate. Prezenţa acestui pietrar a fost însă de scurtă durată şi nu sînt de părere că i s-ar putea atribui execuţia vreunei bolţi, pentru că toate profilurile ogivelor din traveele rămase

[1] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 185, 186 şi 187; *Documente*, C, veac XIII, vol. II, nr. 208, 209 şi 214.

pînă acum neboltite sînt unitare şi aparţin abia fazei următoare. Cu privire la datarea acestei scurte paranteze gotice e greu să ne pronunţăm mai precis, dar putem să o încadrăm indiscutabil între anii 1278 şi 1287.

Din 1 noiembrie 1287 se păstrează contractul încheiat între capitlul catedralei din Alba Iulia şi meşterul pietrar Johannes, fiul lui Tyno din cetatea Sancti a Deo dati (Saint-Dié) [1]. El trebuia să termine zidurile rămase încă neisprăvite din colţul de sud-vest şi să înceapă clădirea turnului respectiv. Tot acestui meşter şi ajutoarelor sale i se datoresc bolţile ultimelor două travee apusene ale navei centrale, precum şi bolţile ultimei travee a navei laterale dinspre nord şi ale ultimelor trei travee ale navei laterale dinspre sud, după cum rezultă din profilurile ogivelor. Meşterului Ioan i se mai poate atribui portalul de vest (fig. 49), pentru motivul că elementele formale se aseamănă perfect cu consolele bolţilor apusene ale navei laterale de sud şi pentru că ambrazura treptată, cu colonete angajate (acum dispărute), cu toate că formele sînt în esenţă deja gotice, mai păstrează încă suficiente elemente de tradiţie romanică, încît o datare mai tîrzie e greu de justificat. În adevăr, acest portal cu friza de capiteluri gotice, acoperite cu frunziş fin, e un bun termen de comparaţie cu portalul de sud, şi confruntarea ambelor portaluri ne dezvăluie în mod izbitor evoluţia formelor decorative realizată în intervalul ce s-a scurs de la începerea lucrărilor, în spirit încă romanic, pînă la încheierea lor, sub influenţa goticei. Şi aci torurile sînt decorate cu o dantelă de vrejuri cu tulpine lungi şi frunzuliţe de stejar, dar acum decorul e nervos şi departe de simetria severă a sculpturii lombarde.

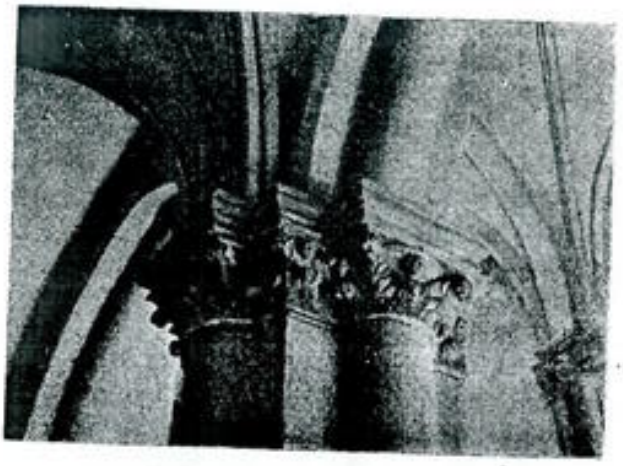

Fig. 44. — Alba Iulia, catedrala r. cat., stîlp spre nava laterală de nord.

Fig. 45. — Alba Iulia, catedrala r. cat., stîlp spre nava laterală de nord.

Cu aceste lucrări, catedrala era terminată şi turnurile de vest erau, în orice caz, ridicate pînă la cornişa principală (fig. 50). Partea superioară a turnului dinspre nord-vest a fost distrusă în anul 1603, cînd, din cauza unui incendiu, pulberea păstrată aci a explodat şi l-a aruncat în aer, iar etajele superioare ale turnului dinspre sud-vest vom vedea că sînt opera secolului al XV-lea.

În sfîrşit din 31 mai 1291 se păstrează contractul prin care capitlul angajează pe meşterii lemnari Syfrid din Cricău, Iacob din Alba Iulia, Herbord din Gîrbova şi Henc din Cîlnic să refacă

[1] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 221; *Documente*, C, veac XIII, vol. II, nr. 329.

toate acoperişurile existente şi să învelească corpurile noii clădiri [1]. Totodată se prevede şi reparaţia turnului central din faţa corului care, probabil, păstra încă urmele distrugerilor din 1277. Zidurile de bază ale acestui turn nu ne permit însă să mai recunoaştem cînd s-a stricat din nou, dar dintr-un document rezultă că încă în 1545 se plănuia reconstruirea lui.

Am arătat mai sus că această catedrală din Alba Iulia n-a avut succesori, dar monumentul în sine e un exemplu de seamă al romanicului tîrziu din Europa răsăriteană, marcînd totodată apogeul acestuia în Transilvania. Importanţa catedralei nu se reduce însă la acest rol. Faima ei a fost desigur mare în cuprinsul întregii provincii şi, dacă arhitectura ei nu a fost imitată, amănuntele formale au fost, în schimb, ici-colo copiate, iar stabilirea cronologiei acestor forme decorative la Alba Iulia ne uşurează datarea cîtorva monumente minore din Transilvania, pe baza analogiilor decorative.

Fig. 46. — Alba Iulia, capitel din depozitul catedralei r. cat.

Fig. 47. — Alba Iulia, capitel din depozitul catedralei r. cat.

Spre deosebire de catedrala din Alba Iulia, basilicile din grupul Aciş-Sebeş exercită o înrîurire mai profundă asupra bisericilor săseşti din zona de colonizare din sud-estul Transilvaniei. Prin urzeala formată de diferitele tipuri de basilici cunoscute trece, între 1260 şi 1290, ca un fir de beteală, introducerea tribunii de vest, traversînd toată zona de la Sebeş la Drăuşeni şi mai spre est, pînă în Ţara Bîrsei.

Din grupul basilicilor cu cor, absidă şi eventual cu absidiole în dreptul navelor laterale, aparţin acestei faze bisericile ev. din Cristian, Avrig, Săcădate şi Hosman.

Din vechea biserică din Cristian [2] nu se mai păstrează decît primele două etaje ale clopotniţei cu caracteristica tribună de la etaj şi ferestrele semicirculare, astupate ulterior, precum şi cîteva travee ale navei laterale de nord, boltite în cruci.

Cel mai de seamă monument din această categorie e biserica ev. din Avrig [3], deşi nu mai păstrează din vechea clădire decît clopotniţa de vest cu portalul mutilat şi urmele tribunei, nava centrală şi corul, vechea basilică fiind actualmente transformată într-o biserică-sală. Dar săpături executate acum cîteva decenii au degajat fundaţiile absidei centrale şi ale navelor laterale, iar din pereţii navei centrale se desprind încă, atît spre interior cît şi spre exterior, vechii stîlpi cu arcadele lor semicirculare. Numai cu privire la existenţa absidiolelor din dreptul navelor laterale îmi exprim oarecare îndoială, deoarece fundaţiile navelor laterale din partea răsăriteană par a fi dispărut, iar corul are o uşă romanică spre sud şi e evident că accesul la această intrare ar fi fost stingherit (nu însă şi împiedicat!) prin prezenţa unei absidiole. Dar oricum, Avrigul e situat între zona grupului basilicilor cu absidiole şi a celui fără absidiole, aşa încît dezlegarea acestei probleme nu are decît o semnificaţie locală. Importanţa bisericii stă în faptul că păstrează numeroase elemente de plastică arhitectonică, între care menţionăm profilul de bază din faţada de vest, care îmbracă şi ambrazura portalului (fig. 51), un profil ionic cu scotia între două toruri în interpretarea romanică mai arhaică, adică cu torul inferior încă destul de înalt, apoi cornişa

[1] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 247; *Documente*, C, veac XIII, vol. II, nr. 407.

[2] Halavâts, *Kereszténysz.*, p. 193 şi urm.; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 82—86; idem, *Emporenbau*, p. 69—70.

[3] Roth, *Baukunst*, p. 24; idem, *Plastik*, p. 5—6; idem, *Beiträge*, p. 119; Halavâts, *Alczina*, p. 378—380; Horwath, *Emporenbau*, p. 70; *Kunst in Sieb.*, p. 21; Gerevich, *Romdnkor*, p. 101, 184—186.

uniformă de deasupra capitelurilor de la același portal (ciubuc, scotia și tor), identică cu cornișa portalului de sud de la Alba Iulia și, în sfîrșit, profilul de la capitelurile stîlpilor dintre nave compus dintr-un ciubuc deasupra unui talon inversat. Portalul are două retrageri cu colonete, prezentînd aceeași articulație ca și portalul de sud din Alba Iulia, iar capitelurile se înrudesc cu cele de la fațada de vest din Cisnădioara, fără să fim totuși îndreptățiți să le atribuim neapărat aceluiași atelier.

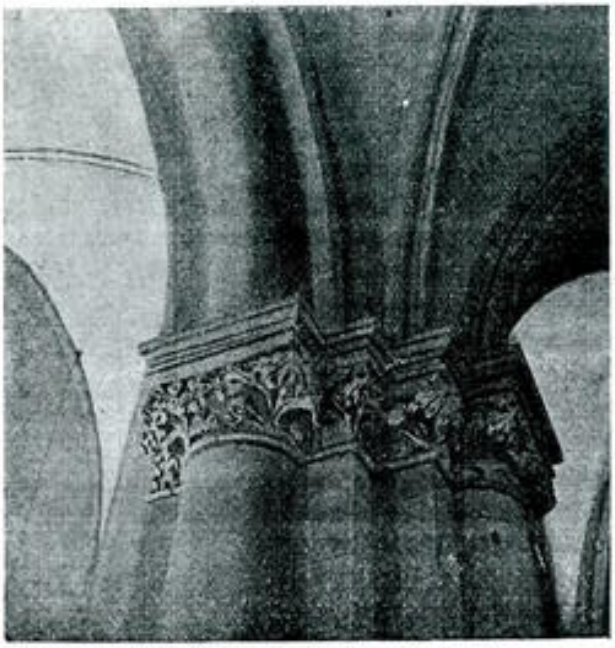

Fig. 48. — Alba Iulia, catedrala r. cat., stîlp spre nava laterală de sud.

Parterul și primele două etaje ale clopotniței sînt zidite din piatră, dar etajul al treilea e din cărămidă și la baza lui, în pod, se vede încă o friză din cărămizi dispuse în zig-zag, așezate pe mici console formate din cîte o cărămidă verticală. Pare a fi vorba de o transpunere a motivului frizei de arcuri romanice, cum o găsim și la unele ferestre geminate, unde arcul e transformat în triunghi. În mod obișnuit, friza subliniază partea inferioară a cornișei, astfel încît etajul actual de cărămidă și mai ales etajul al patrulea, care e iarăși din piatră, par adaose ulterioare. Etajul al doilea e înzestrat și cu metereze simple. În interior, clopotnița poartă la parter o boltă în cruci, iar cele două etaje formează tribuna, primul cu tavan, al doilea iarăși cu o boltă în cruci. În această tribună se ajunge prin două scări amenajate în grosimea pereților de nord și sud. Bolțile navei și ale altarului datează din epoca barocului tîrziu, dar în cor se mai păstrează cele patru picioare ale bolții în cruci din faza inițială. Astfel, vechea basilică din Avrig trebuie datată în funcție de profiluri, portal și tribună către sfîrșitul deceniului al șaptelea din veacul al XIII-lea.

Și biserica din Săcădate [1] a pierdut navele laterale în 1790, cînd a fost transformată într-o sală barocă. În consecință, nici urmele absidiolelor laterale nu se mai văd. Se mai păstrează însă clopotnița cu tribuna de la etaj și se mai disting stîlpii dreptunghiulari care despărțeau odinioară cele trei nave. Un termen mai precis pentru datarea acestei biserici ne oferă portalul de vest (fig. 52). El nu se deosebește de cel din Avrig ca profiluri, dar dezvăluie o etapă nouă, prin contopirea capitelurilor de la colonete și pilaștri într-o friză, motiv pentru care ar trebui datat, împreună cu biserica, ceva mai în urmă, adică pe la 1270.

Biserica din Hosman [2] mai păstrează portalul, tribuna și nava principală cu stîlpi pătrați, vizibili în pereții reconstrucției din 1794, care au transformat și această basilică într-o sală barocă. Profilurile arhitectonice păstrate în fațada de vest a clopotniței, principial identice cu cele din Avrig, dovedesc însă limpede etapa mai tîrzie pe care o reprezintă biserica din Hosman; profilul ionic de la baza zidului e deja deformat, torurile sînt turtite și din scotie n-a mai rămas decît o scobitură, iar la partea inferioară se adaugă un plan înclinat în formă de pupitru. Aceleași elemente formează și soclul portalului (fig. 53), dar aci planurile verticale dintre diferitele ele-

[1] Roth, *Baukunst*, p. 23; idem, *Plastik*, p. 6; Halavâts, *Alczina*, p. 377—378; Horwath, *Landnahme*, p. 175; Gerevich, *Románkor*, p. 184—185.

[2] Roth, *Baukunst*, p. 22; idem, *Beiträge*, p. 118—119; Halavâts, *Alczina*, p. 375—377; Gerevich, *Románkor*, p. 185.

mente sînt încă ceva mai apropiate, mai arhaice, şi scotia e nealterată. În raport cu portalurile precedente, ambrazura celui din Hosman e mai bogat articulată, pentru că între pilaştrii treptaţi se intercalează trei perechi de colonete. Astragala şi abacul leagă, la fel ca la Săcădate, toate membrele ambrazurii. Caracteristice sînt şi capitelurile executate în relief plat, cu fondul

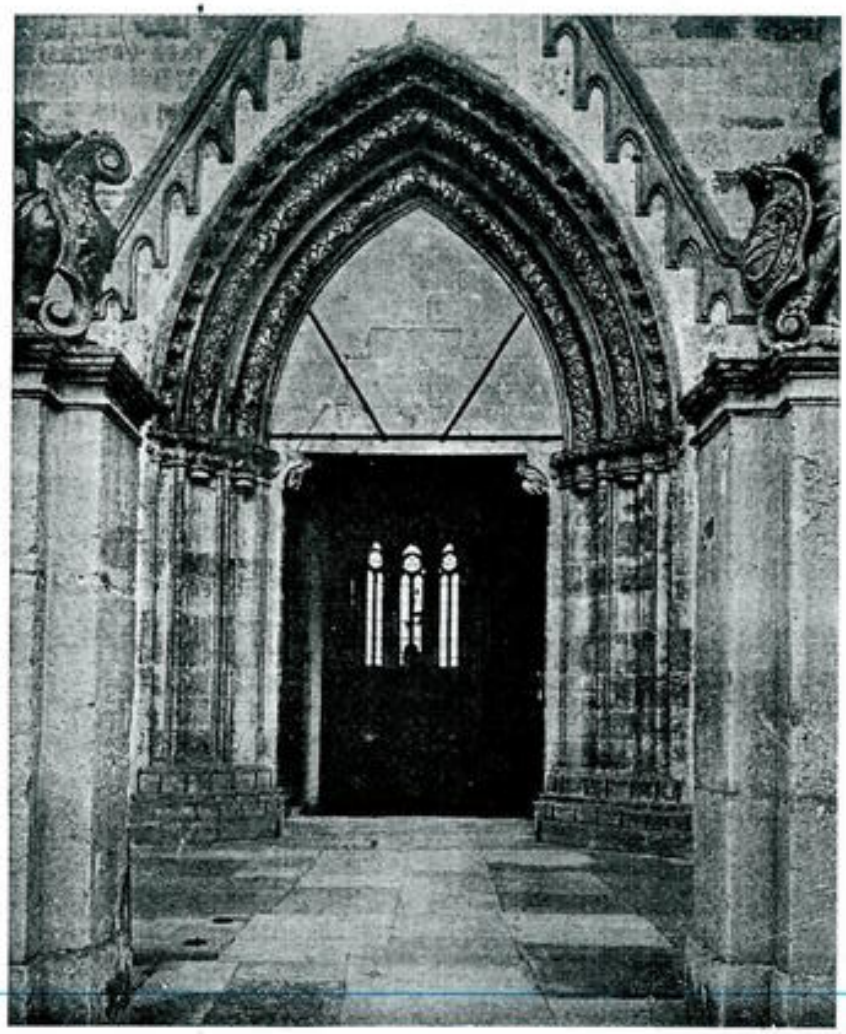

Fig. 49. — Alba Iulia, catedrala r. cat., portalul de vest.

adînc scobit şi cu urme de la policromia iniţială, albastru şi cărămiziu. Pe ambele laturi ale fiecărui capitel angajat e cîte o fiinţă cu corp de pasăre, aripi şi coadă de balaur încercuind trupul şi terminîndu-se în semipalmete. Corpurile de pe cele două feţe ale capitelului se întîlnesc uneori la colţ într-un cap comun, de om, de liliac sau de pasăre, amintind îndeaproape, ca motive şi stilizare, balaurii de pe friza de deasupra capitelurilor de la «portalul uriaş» al catedralei din Viena. Deasupra portalului din Hosman, la primul etaj al turnului, se află o fereastră deschisă în patrulob cu muchiile teşite, de o formă răspîndită între timp de şantierul cistercian din Cîrţa. Acest etaj se deschidea odinioară spre nava centrală cu un arc semicircular şi forma caracteristica tribună, acoperită cu o boltă în cruci, din care se mai păstrează cele patru picioare

din colţuri. Accesul la tribună se face prin două scări rezervate în grosimea zidului. La etajele superioare se mai păstrează ferestre strîmte în formă de metereze, încheiate însă sus cu arc

Fig. 50. — Alba Iulia, catedrala r. cat., faţada de vest.

semicircular. Din cauza particularităţilor mai evoluate (vezi şi capitolul despre sculptură), portalul şi biserica trebuie datate în deceniul al optulea al veacului al XIII-lea.

Din grupul basilicilor cu cor, absidă şi absidiole mai fac parte bisericile ev. din Şura Mare şi din Şura Mică, două basilici tîrzii, fără tribună în vest.

Biserica ev. din Şura Mare[1] mai păstrează clopotniţa, nava principală cu stilpi dreptunghiulari şi parte din navele laterale cu bolţi în cruci. Dar în dreptul clopotniţei, aceste nave laterale au fost sacrificate în interesul organizării sistemului de apărare din epoca gotică tîrzie. Au supravieţuit însă absidiolele, în timp ce din cor şi absida centrală nu se mai văd decît fundamentele. Pentru datarea tîrzie, în ultima treime a secolului al XIII-lea, pledează arcul de triumf (dacă e cel original), fiindcă e de formă gotică.

Clasarea bisericii din Şura Mică[2] în această categorie şi ordine cronologică e o simplă soluţie de necesitate, în lipsa alteia mai bune. Din vechea basilică romanică nu mai există decît fragmente: peretele navei laterale de sud şi părţi din pereţii navei laterale de nord şi din faţada de vest, împreună cu cîteva ferestre romanice, precum şi stilpii pătraţi dintre nave. Restul e opera prefacerilor gotice tîrzii.

Fig. 51. —Avrig, biserica ev., detaliu de la portalul de vest.

Din grupul basilicilor cu nişe în capătul navelor laterale, în locul absidiolelor, dar cu cor şi absidă centrală, se păstrează din faza mai tîrzie două biserici. Una e biserica ev. din Hălmeag[3], mai îndeaproape înrudită cu biserica din Sebeş, prin faptul că are şi ea două turnuri şi o tribună în vest, deschisă spre nava centrală cu arc semicircular. Epocii romanice îi mai aparţin şi nişele din capătul navelor laterale, apoi portalul de vest şi firida din cor, restul provenind probabil de la o refacere din epoca gotică. Despre portal, T. Gerevich susţine că ar deriva din şantierul din Strigoniu, ceea ce, în Transilvania, echivalează cu o derivare mai apropiată, adică de la catedrala r. cat. din Alba Iulia. Firida, în schimb, e decorată cu vrejuri lombarde (fig. 54) puse în legătură cu şantierul din Pécs. Pe baza acestor elemente romanice, combinate cu apariţia tribunei, biserica din Hălmeag trebuie datată curînd după anul 1260.

A doua e biserica ev. din Toarcla[4], prevăzută cu o clopotniţă cu tribună. La această tribună, aşezată peste bolţile în cruci de la parter, urcă o scară dublă în grosimea zidului. Navele, despărţite prin stilpi dreptunghiulari şi arcade, sînt tăvănite, iar corul poartă o boltă în cruci. Preţios, pentru datare, e portalul de vest, usciorii formînd şase retrageri prevăzute doar cu cîte o singură

[1] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 265; Roth, *Baukunst*, p. 103—104; Halaváts, *Szelindek*, p. 15—18.
[2] Halaváts, *Vizakna*, p. 203—205; Horwath, *Landnahme*, p. 176.
[3] Horwath, *Emporenbau*, p. 70; idem, *Landnahme*, p. 176; Gerevich, *Románkor*, p. 101 şi 165.
[4] Halaváts, *Nagysink*, p. 136—139; Horwath, *Emporenbau*, p. 69; idem, *Landnahme*, p. 176; Gerevich, *Románkor*, p. 184—185.

coloneta de fiecare parte. Această articulare mai bogată, dar mai măruntă şi de o plastică mai puţin pronunţată, precum şi friza de capiteluri cu croşete, care uneşte deopotrivă pilaştrii şi coloneta intercalată, pledează pentru o datare a bisericii către 1280, adică curînd după biserica din Hosman.

În aceeaşi regiune şi cu prelungire spre răsărit, în zona în care predomină tipul basilicii cu cor şi absidă centrală, dar fără absidiole sau nişe, se mai construiesc încă în aceste ultime decenii ale secolului al XIII-lea o serie de basilici, dintre care majoritatea adoptă tribuna. Cea mai veche basilică din acest grup pare a fi biserica ev. din Cincu[1] (fig. 55). Clopotniţa masivă din capătul de vest al navei centrale are o tribună aşezată peste bolta în cruci din parter şi e acoperită tot cu o astfel de boltă. O scară dublă, amenajată în grosimea stilpilor, duce la tribună. Navele sînt despărţite prin stilpi pătraţi cu arhivolte semicirculare. Nava laterală de nord poartă încă vechile bolţi în cruci, dar tavanul original al navei centrale a fost înlocuit în secolul al XVI-lea cu o boltă pseudogotică şi tot cu această ocazie a fost modificat şi altarul, păstrîndu-se numai partea apuseană a corului. Urmele vechilor ferestre romanice se văd în pod, bolta pseudogotică fiind mai joasă decît tavanul original, şi tot acolo se recunoaşte încă o friză de arcuri care încingea odinioară clopotniţa pe toate laturile. Tribunele actuale de peste navele laterale sînt un adaos din 1693. Toate aceste modificări complică interpretarea traveelor din capetele de est ale navelor laterale, ambele fiind ieşite puţin în afară. V. Roth vedea aci un transept, dar W. Horwath a constatat că aceste travee serveau ca bază pentru cîte un turn în flancurile corului şi a şi găsit în pod urmele zidurilor ciuntite. Această dispoziţie ne aminteşte de basilica din Căpleni şi demonstrează că, alături de turnurile cu tribună în vest, şi modelul cu turnuri în flancurile corului a pătruns — deşi numai în cazuri sporadice — pînă în colţul de sud-est al Transilvaniei. O indicaţie pentru datarea bisericii curînd după 1260 ne oferă şi o strană de piatră, amenajată în cor, în grosimea peretelui. Strana e încadrată de o arhivoltă semicirculară frumos profilată, sprijinită lateral pe cîte o colonetă. Capitelul din stînga prezintă o siluetă care îl apropie de capitelurile din Cisnădioara, iar cel din dreapta e decorat cu frunze mari, răsucite în afară. Bazele acestor colonete sînt prevăzute cu un tor energic marcat, aparţinînd, prin comparaţie cu bazele colonetelor din absidiola de nord din Alba Iulia, unei faze ceva mai recente.

Fig. 52. — Săcădate, biserica ev., detaliu de la portalul de vest.

Biserica ev. din Drăuşeni[2] a fost supusă unei serii de amputări şi modificări. Totuşi, avem elemente suficiente pentru reconstituirea aspectului iniţial. Peretele de vest al clopotniţei din nava centrală formează un rezalit puternic şi cuprinde jos portalul, iar la etaj o tribună. Parterul clopotniţei poartă o boltă în cruci, dar tribuna are deja o boltă pe ogive, sprijinită în colţuri pe colonete angajate. O altă inovaţie e scara spiralică ce duce la tribună, rezervată în peretele de vest al navei laterale de sud. Navele laterale au fost desfiinţate, dar se mai pot recunoaşte stilpii

[1] Roth, *Baukunst*, p. 18—20; Halaváts, *Nagysink*, p. 143—148; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 38—42; idem. *Emporenbau*, p. 69—70; *Kunst in Sieb.*, p. 16.

[2] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 170—171; Roth, *Baukunst*, p. 24; *Burgenland*, IV—I, p. 167; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 48—50; *Kunst in Sieb.*, p. 19, 85—86; Szönyi, *Templomok*, p. 201; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 22; Gerevich, *Romdnkor*, p. 101; Oprescu, *Bis. et. Ardeal*, p. 64—65.

dreptunghiulari care le despărțeau, iar în colțul de sud-vest se văd urmele ogivelor de la navele laterale. Nava centrală, în schimb, purtase la început un tavan, înlocuit prin 1494 cu actuala boltă de cărămidă. E probabil că tot atunci, construindu-se o galerie de apărare deasupra corului pătrat și a absidei semicirculare, să fi fost îmbrăcat exteriorul absidei cu o zidărie dreptunghiulară. Contraforturile din laturile absidei, neobișnuite în perioada romanică și fără rost structiv în acest punct, dovedesc la rîndul lor intervenția epocii gotice tîrzii. Pentru datarea bisericii dispunem și de unele elemente decorative. În pereții superiori ai navei (fig. 56) se văd încă urmele ferestrelor romanice geminate, ale căror colonete zvelte, tăiate în gresie (unele colonete sînt azi refăcute din lemn), poartă capiteluri cu croșete. Asemenea capiteluri s-au găsit și în ruinele navelor laterale. Ele pot deriva fie din șantierul din Alba Iulia, fie din șantierul cistercian mai apropiat, de la Cîrța. Portalul (fig. 57) e semicircular, iar ambrazura e articulată mărunt prin numeroase retrageri cu pilaștri, între care se intercalează colonete adînc angajate. Capitelurile cu croșete cam tocite formează un briu continuu, dar bazele colonetelor și abacul marchează încă linia treptată a retragerilor. Aceleași profiluri se repetă la arhivoltele care încadrează luneta. Aceste forme mărunte și șterse aparțin romanicului ajuns vecinul formelor gotice, și arcul trilobat care taie luneta e și el o expresie a ultimei faze romanice. Luneta e acoperită cu un relief plat, compus dintr-o împletitură de vrejuri cu păsări afrontate, oglindind stîngaci motivul de pe unele capiteluri din catedrala r. cat. din Alba Iulia, dintre anii 1272 și 1277. Putem deci conclude că biserica din Drăușeni va fi fost clădită în jurul anului 1280.

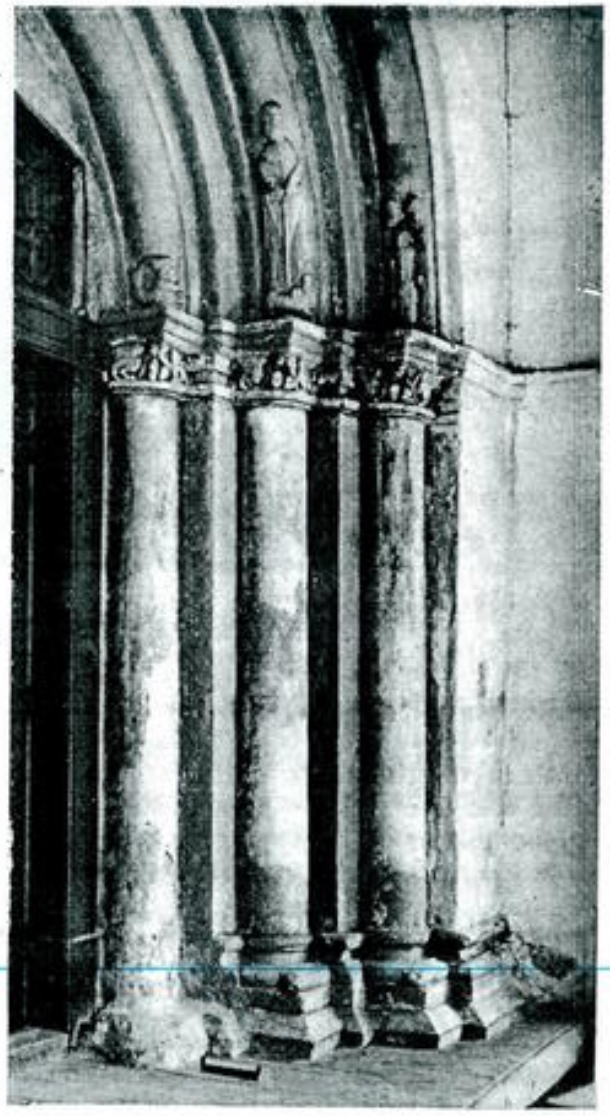

Fig. 53. — Hosman, biserica ev., detaliu de la portalul de vest.

La răscrucea dintre romanic și gotic se găsește biserica ev. din Hărman[1], esențial concepută încă în spirit romanic, copleșit însă în multe privințe de elemente gotice. Clopotnița, înglobată în vestul navei centrale, e urmată spre răsărit de corpul basilical, corul pătrat și absida semicirculară în partea inferioară și poligonală (refăcută în epoca gotică) în partea superioară, altarul fiind flancat spre nord de o sacristie (încăperea de sud e un adaos recent). Navele sînt despărțite prin stîlpi dreptunghiulari, cele două perechi de arcade dinspre est împreună cu arcul de triumf

[1] Szabó, *Építőművészet*, p. 328—329; *Burzenland*, IV-1, p. 146—149, 164—165 și 175—176; *Kunst in Sieb.*, p. 72—73; Ștefănescu, *L'Art*, p. 20, unde localitatea e numită « Hermann »; Gerevich, *Romániar*, p. 104.

fiind semicirculare. Romanic-tîrzii sînt şi capitelurile care susţin acel arc de triumf, iar bolta în cruci din cor face parte şi ea din aceeaşi categorie stilistică. Dar de pe acum trebuie să notăm că abacul capitelurilor amintite prezintă un profil compus din astragală şi cavetă, asemănător cu formele întîlnite în şantierele goticei cisterciene dependente de Cîrţa. Interiorul navelor a suferit, atît ca dispoziţie cît şi ca elevaţie, transformări despre care vom mai vorbi. Totuşi, e sigur că la

Fig. 54. — Hălmeag, biserica ev., detaliu de la firida din cor.

început nava centrală a fost tăvănită, după cum o dovedesc zidurile din pod. Aci s-au găsit şi urmele unor ferestre rotunde cu patrulobi înscrişi, alt element care denotă o influenţă a şantierului cistercian, poate prin intermediul bisericii din Prejmer. Portalul de sud e treflat, asemănîndu-se cu cel din Drăuşeni. Clopotniţa prezintă apoi exclusiv detalii gotice. Arcurile pe care zace au un traseu frînt, la etaj se află o tribună la care urcă două scări spiralice, iar ferestrele de la etajele superioare, deşi sînt strîmte ca nişte metereze (evident că erau menite să servească ca atare în timp de război), se termină sus ascuţit. Pe temeiul acestor elemente se poate avansa ipoteza că zidirea bisericii se va fi început prin 1280, în capătul de est, în faza stilistică a bisericii din Drăuşeni. Probabil însă că lucrările vor fi progresat încet, căci un document din 1290 aminteşte că la acea dată se lucra încă la clopotniţă. Tărăgănarea aceasta explică recepţionarea treptată a formelor goticei cisterciene pe măsură ce clădirea progresa de la est spre vest.

Pe baza poziţiei geografice mai amintesc aci şi biserica ev. din Ungra[1], deşi nu s-a mai păstrat din vechea basilică decît nava centrală, cu urmele vechilor ferestre geminate. Treptarea portalului cu opt retrageri, dintre care trei toruri în jurul lunetei corespundeau, în ambrazură, probabil la trei perechi de colonete angajate, acum dispărute, şi profilul abacului pledează pentru o datare a acestui *pars pro toto* în deceniul 1270—1280. Notez însă că V. Roth mai pomeneşte

[1] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 199; Roth, *Baukunst*, p. 24; *Burzenland*, IV-1, p. 100; Horwath, *Emporenbau*, p. 73; idem, *Landnahme*, p. 176; Gerevich, *Románkor*, p. 101.

și niște protome de lei din bazalt de la acest portal, ceea ce constituie o trăsătură arhaică, dar nu inexplicabilă în mediul transilvănean.

Biserica ev. din Rodbav [1] a fost și ea o basilică cu stîlpi dreptunghiulari, înainte de a pierde navele laterale în epoca fortificării. În capătul de vest al navei centrale se află clopotnița cu tribună boltită excepțional cilindric, pe axa transversală. În pereții superiori ai navei se mai văd, deși astupate, vechile ferestre geminate cu capiteluri cubice, pe care le întîlnim în Transilvania și la alte clădiri romanice din ultima treime a secolului al XIII-lea. Altarul vechi a fost înlocuit cu un altar gotic, dar W. Horwath a descoperit în pod urmele unui traseu de zid, din care ar rezulta că inițial biserica ar fi avut numai o absidă semicirculară în fața navei centrale, fără intermediul unui cor. Dacă această observație e exactă, atunci biserica din Rodbav e înrudită cu cele din Aciș și Herina, de care s-ar deosebi doar prin faptul că are un singur turn în vest, după modelul predominant în zona colonizării săsești. În lipsa altor informații și amănunte, putem deocamdată data această biserică, pe baza analogiilor generale, în deceniul de după 1260 [2].

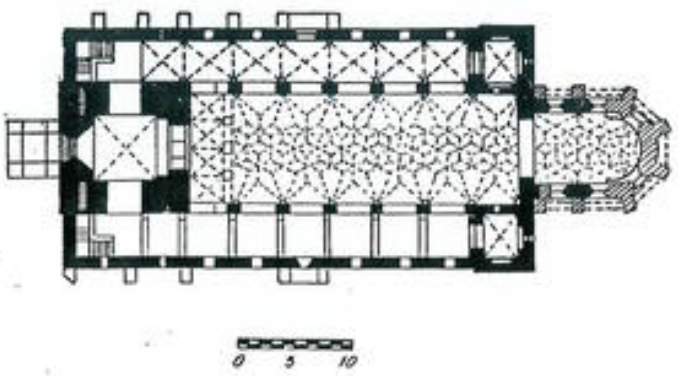

Fig. 55. — Cincu, biserica ev., plan.

Urmează să parcurgem un ultim grup de basilici, cele lipsite complet de abside, drept altar servind exclusiv corul pătrat. Monumentele mai vechi, dinainte de răspîndirea tribunei din clopotniță, le-am analizat mai înainte. Tribuna apare aci mai întîi în vecinătatea Sebeșului, la bisericile ev. din Dobîrca, Miercurea și la ruina din Gîrbova.

Biserica ev. din Dobîrca [3] păstrează din epoca romanică numai fațada de vest și fragmente de la pereții corului. Curios e faptul că de data aceasta clopotnița cu tribună nu e înglobată navei centrale, ci formează un corp adosat fațadei. În Miercurea [4] a supraviețuit la fel numai clopotnița cu tribuna. Astfel, pentru datarea părților romanice ale acestor două biserici nu dispunem decît de termenul *post quem* «după 1260», data aproximativă a bisericii din Sebeș. În schimb, ruina din Gîrbova [5] e mai sugestivă (fig. 58). Clopotnița e aci înglobată capătului de vest al navei centrale și poartă o tribună subîmpărțită în trei travee minuscule (fig. 59), boltite în cruci cu arhivolte semicirculare. E demn de remarcat că clopotnița însăși, zveltă și firavă, se ridică numai deasupra travaeei de mijloc (fig. 60). Acestei diviziuni îi corespund, sub tribună, doi stîlpi și trei bolți în cruci, formînd un fel de nartex delimitat față de nava centrală. Urmele unei scări care să ducă la tribună nu s-au găsit, ceea ce înseamnă că accesul se făcea cu ajutorul unei scări de lemn. Navele laterale mai poartă și ele urmele bolților în cruci, iar nava centrală, separată de colaterali prin stîlpi pătrați, era tăvănită. Corul e complet ruinat, dar se mai păstrează ușa treflată de la sacristie. Prezența sacristiei și arhivolta treflată justifică o datare a bisericii către

[1] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 45—47; idem, *Emporenbau*, p. 69; *Kunst in Sieb.*, p. 17.

[2] Ipotetica reconstruire a corului și a absidei romanice, propusă de W. Horwath (*loc. cit.*), conform căreia absida alipită direct navei s-ar atribui unei refaceri provizorii dinainte de secolul al XV-lea, nu se întemeiază pe nici un fapt și pe deasupra este și anacronică.

[3] Roth, *Unterwald*, p. 294; Horwath, *Emporenbau*, p. 70—71.

[4] Roth, *Unterwald*, p. 296; Horwath, *Emporenbau*, p. 70—71.

[5] Müller, *Baukunst*, p. 184—185; Roth, *Baukunst*, p. 14—15; idem, *Unterwald*, p. 295; Halavâts, *Uti jegy.*, p. 215—216; Szabó, *Épitömüvészet*, p. 329; *Kunst in Sieb.*, p. 16; Horwath, *Emporenbau*, p. 70—71; Gerevich, *Románkor*, p. 31; Opresc u, *Bis. cet. Ardeal*, p. 24—25.

anul 1280. Pereţii navei mai îngăduie să recunoaştem cîteva ferestre romanice simple, iar la turn se mai vede o fereastră geminată cu capitel cubic.

Un alt grup de basilici de acest tip se compune din bisericile ev. din Merghindeal, Dealul Frumos şi Bruiu.

O clopotniţă cu tribună posedă însă numai biserica din Merghindeal [1]. Tribuna e acoperită

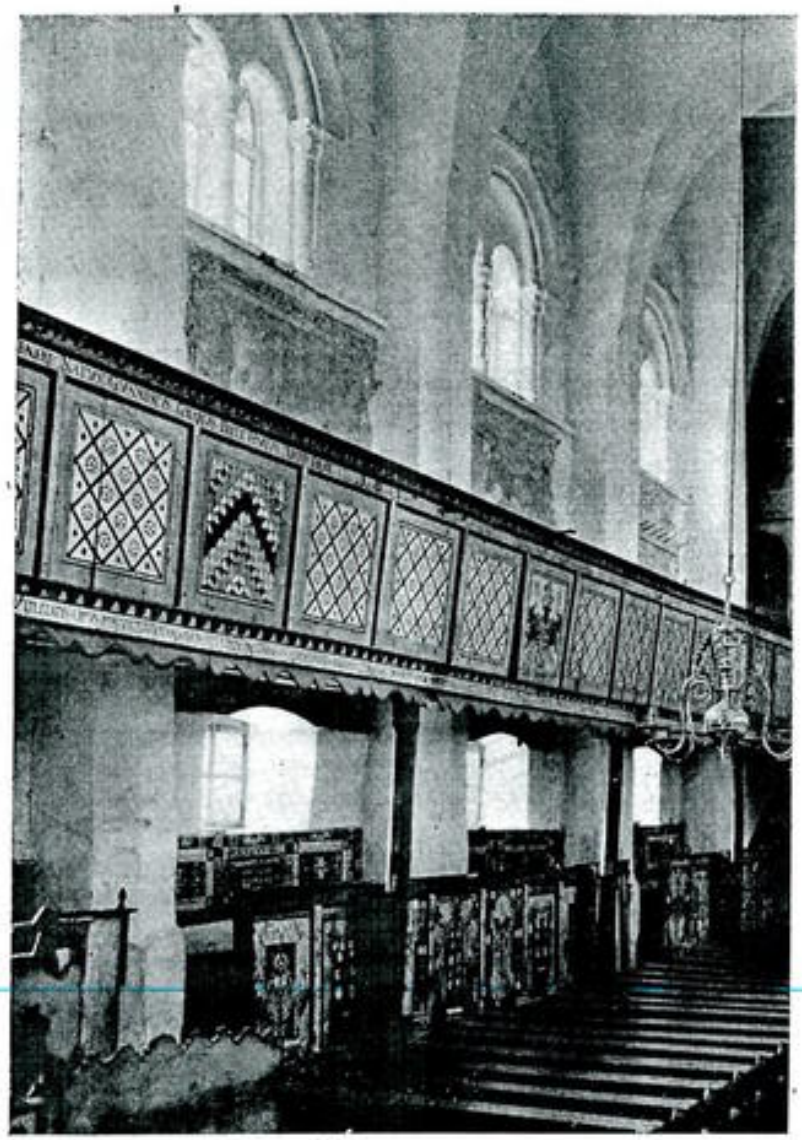

Fig. 56. — Drăuşeni, biserica ev., vedere din vechea navă centrală.

cu o boltă în cruci şi acelaşi sistem de bolţi îl purtaseră de la început şi navele laterale, în timp ce nava centrală e neboltită. Caracteristică e forma de « T » a stîlpilor, prevăzuţi, adică, cu un pilastru spre navele laterale, pentru a susţine arhivoltele dintre travee. Am văzut că stîlpii bisericilor săseşti din zona de sud a colonizării sînt lipsiţi de articulaţii, întîlnite pînă acum numai la bisericile

[1] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 81—83; idem, *Emporenbau*, p. 69.

din Aciș, Căpleni și la catedrala din Alba Iulia. În orice caz, oricît de simplă ar fi această articulare, în împrejurările date ea trebuie considerată ca un indiciu că biserica aparține fazei finale a romanicului, poate de pe la 1280. Fiind ulterior fortificată, biserica a suferit diferite transformări. Navele laterale din dreptul clopotniței au fost amputate, portalul și arcadele laterale ale clopotniței au fost astupate, iar deasupra corului s-a zidit un turn de apărare.

Fig. 57. — Drăușeni, biserica ev., portalul de vest.

Biserica din Dealul Frumos[1] a suferit numeroase transformări pe la începutul secolului al XVI-lea. Din vechea basilică romanică au supraviețuit: dispoziția navelor cu stîlpii

[1] Roth, *Baukunst*, p. 46, 94—95; Horwath, *Kirchenburgen* p. 5—7

dreptunghiulari şi pereţii corului. Arcadele dintre stîlpi şi bolţile sînt opera refacerilor, la fel ca şi turnul de peste cor şi clopotniţa zidită în capătul de vest al navei centrale. Dar e important de notat

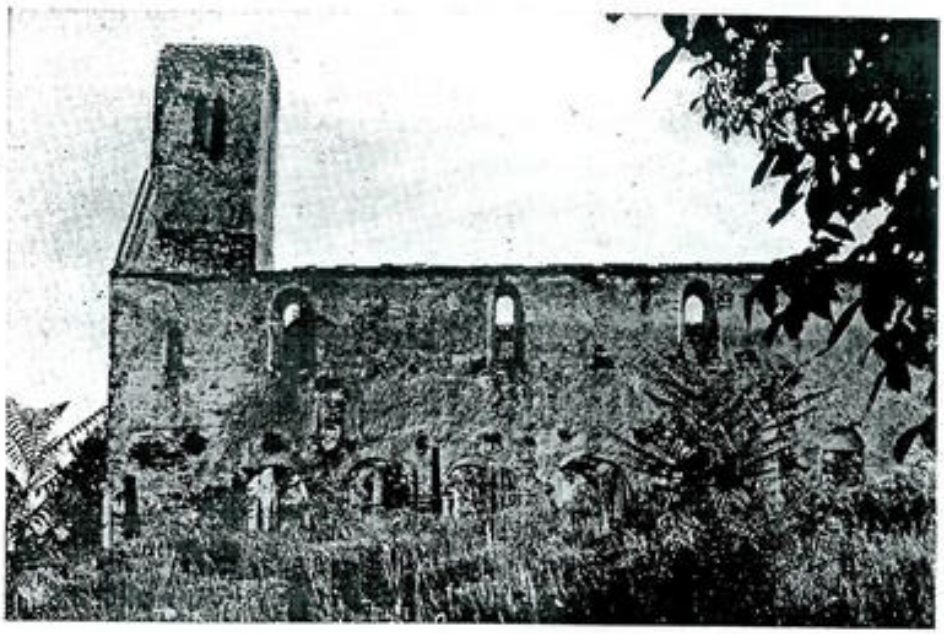

Fig. 58. — Gîrbova, ruina bisericii.

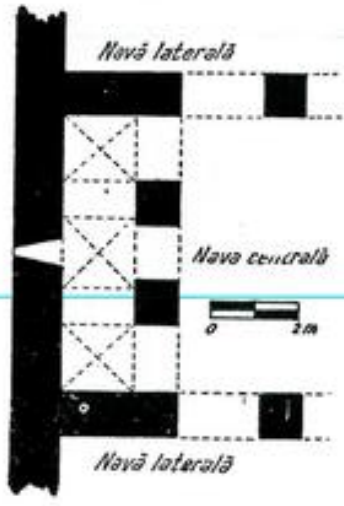

Fig. 59. — Gîrbova, ruina bisericii, planul tribunei.

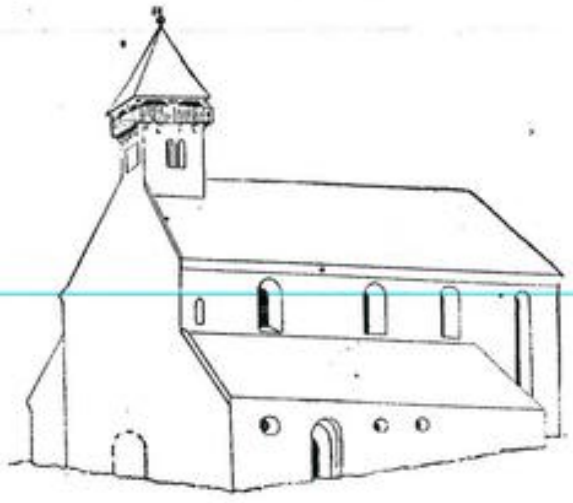

Fig. 60. — Gîrbova, ruina bisericii, reconstituirea faţadei.

că zidurile laterale ale acestei clopotniţe înglobează cîte două arcade ale vechii basilici şi aci se pot recunoaşte încă arhivoltele semicirculare romanice. Deocamdată însă lipseşte orice reper pentru o datare mai amănunţită.

Din basilica veche din Bruiu [1], al cărei hram fusese sf. Nicolae, se mai păstrează clopotnița, corpul basilical și pereții laterali ai corului. Stîlpii dintre nave sînt dreptunghiulari, iar arhivoltele semicirculare. Urme ale bolților vechi nu se găsesc în nave. În cor se mai vede restul unei porți cu arc semicircular. În schimb, arcul de triumf și arhivolta de pe latura de est a clopotniței sînt în arc frînt. Dacă aceste arhivolte aparțin clădirii inițiale, ele determină datarea basilicii în ultimii ani ai secolului al XIII-lea. Înlăturarea navelor laterale din dreptul clopotniței, turnul de peste cor (demolat în 1845), absida semicirculară, tribunele de deasupra navelor laterale și bolțile actuale ale navei centrale se datoresc parte epocii gotice tîrzii, cînd biserica a fost fortificată, parte restaurărilor moderne.

Cu această biserică am epuizat clasarea acelor basilici romanice din Transilvania a căror stare de conservare permite încă să ne pronunțăm asupra lor, deși trebuie să recunosc că și cu privire la monumentele clasate, informațiile de care am dispus nu sînt în toate cazurile complete. E chiar neîndoielnic că cercetări atente vor aduce numeroase completări și rectificări. Comparînd rezultatele cercetărilor publicate pînă acum cu cele expuse mai sus, cititorul va fi adeseori surprins de datările relativ tîrzii propuse în cursul analizei de mai sus. Dar înlănțuirea monumentelor pe care cred că am putut-o desprinde, precum și caracterele generale ale acestui complex al arhitecturii romanice transilvănene, par a justifica asemenea datări prudente.

Rămîne acum să menționăm, mai mult cu titlu de inventar, o serie de basilici, fie aproape complet dispărute, fie atît de mutilate încît pare imposibil a le clasa, cel puțin pînă la noi cercetări. Uneori e chiar îndoielnic dacă bisericile respective pot fi clasate în categoria basilicilor. Făcînd deci rezervele cuvenite, vom înșira mai jos aceste monumente împreună cu o scurtă caracterizare.

Biserica ev. din Archita [2] e o basilică ale cărei nave laterale au fost înlăturate cu ocazia fortificării.

Biserica ev. din Felmer [3] mai păstrează o absidă semicirculară.

Biserica ev. din Laslea [4] a fost atît de transformată, încît nici nu se mai suprapune celei vechi, biserica actuală (zidită în secolul al XIX-lea) fiind orientată spre nord. Se mai păstrează totuși vechea clopotniță din fațada de vest și zidurile de legătură cu vechea basilică. Din urmele de pe aceste ziduri și de pe peretele răsăritean al clopotniței, W. Horwath deduce că tustrele navele ar fi purtat bolți cilindrice. Bolți cilindrice în navele laterale sînt însă rare (Cisnădioara), iar în nava centrală complet neobișnuite în epoca romanică, nu numai în Transilvania, dar și în regiunile învecinate. Nici în Germania de sud-est nu cred că se găsesc numeroase analogii, iar legături cu școlile de arhitectură din Poitou, Auvergne sau Provența, unde asemenea bolți sînt tipice, par greu de întrevăzut. Poate o cercetare nouă a urmelor arhitectonice din Laslea să lămurească mai bine această problemă.

În biserica ev. din Saschiz [5], o clădire gotică, V. Roth a descoperit un capitel folosit în zidărie, asemănător cu cele de la portalurile din Cisnădioara și Cisnădie, considerîndu-l ca mărturie pentru existența unei biserici romanice.

Biserica ev. din Șeica-Mare [6] a pierdut și ea navele laterale, suferind, cu ocazia transformării într-o biserică-cetate, și alte modificări radicale.

În Or. Stalin [7], sub pavimentul Bisericii Negre, s-au descoperit fundamentele unei biserici mai vechi, probabil o basilică, dar elementele recuperate îmi par încă insuficiente pentru a permite o apreciere, iar încercarea de a reconstitui planul și secțiunea e o ipoteză incontrolabilă.

[1] Halaváts, *Nagysink*, p. 148—151; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 56—58.
[2] *Burzenland*, IV—1, p. 100.
[3] Roth, *Baukunst*, p. 24.
[4] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 36—38.
[5] Roth, *Beiträge*, p. 117.
[6] Roth, *Baukunst*, p. 103.
[7] *Ibidem*, p. 54; Morres, *Bis. Neagră*, p. 529; *Kunst in Sieb.*, p. 102. Vezi apoi rapoartele de săpături din MBSM, III, 1938, p. 93—101; Treiber, *Stadtpfarrkirche*, p. 204—205.

Biserica ev. din Feldioara, situată în mijlocul comunei, în afară de cetatea cavalerilor teutoni, nu poate să fi fost, tocmai din acest motiv, vechiul palat al ordinului, după cum s-a susținut uneori [1], ci a fost de la început o biserică parohială [2]. E vorba de o basilică zidită din piatră brută cu stîlpi greoi, dreptunghiulari, prevăzuți cu colonete, din epoca transformărilor gotice. În apus e o clopotniță cu tribună, astupată ulterior. Din bolta tribunei au rămas urmele de racordare în zid. În pereții superiori ai navei centrale se pot recunoaște ferestre geminate, încadrate de colonete, asemănătoare, prin particularitățile lor, cu colonetele ferestrelor din Rodbav. Capitelurile prezintă diferite variante ale capitelului cubic, semănînd în parte și cu cele din Cisnădioara, din care ar deriva. Urmele unui alt rînd de ferestre romanice s-au găsit în același perete, ceva mai sus. După W. Horwath [3], aceste ultime ferestre ar fi cele mai vechi, iar după H. Rosemann [4], ele ar fi cele mai recente. Fără să intrăm în amănuntele acestei discuții, credem că deocamdată, pe baza prezenței unei tribune în clopotniță și a unor ferestre asemănătoare cu cele din Rodbav, putem conclude că biserica, sau cel puțin elementele citate, trebuie să aparțină ultimelor decenii ale secolului al XIII-lea.

Înainte de a ne ocupa de tipurile obișnuite ale bisericilor-sală din Transilvania, e cazul să ne oprim asupra bisericii ref. din Uilacul-Șimleului [5], care constituie un caz aparte și ceva mai complex. Biserica (fig. 61 a și b) se compune dintr-o clopotniță în vest, o navă și un altar (modern) spre est. Clopotnița pătrată e prevăzută, în mod excepțional, pe latura de sud cu un portal romanic profilat. Partea superioară a clopotniței e octogonală și se aseamănă cu o serie de exemple din Ungaria de vest, databile curînd după mijlocul secolului al XIII-lea. Etajele superioare sînt marcate pe fiecare latură cu cîte un panou semicircular în retragere, în care se deschide cîte o fereastră, la ultimul etaj simplă, semicirculară, la etajul penultim geminată, împărțită prin colonete. Trecerea de la prisma pătrată la cea octogonală o mijlocesc semipiramide. Nava bisericii e tăvănită, însă pereții laterali din nord și sud sînt înzestrați în interior cu pilaștri masivi, legați prin arhivolte, iar deasupra lor și deasupra pereților, care se subțiază la nivelul arcurilor, se află cîte o tribună, imitînd tribunele laterale obișnuite la unele basilici. Tribunele sînt boltite cilindric și deschise spre navă prin arcade semicirculare, iar în capătul de est ele sînt prevăzute cu cîte o mică nișă rezervată în grosimea peretelui. Asemenea tribune sînt un lucru excepțional în Transilvania, pentru că pseudotribuna de la biserica ev. din Herina nu constituie decît o analogie parțială. Basilicile cu tribune laterale au o zonă de răspîndire maximă în Europa de vest, în Germania de nord-vest și în Italia de nord, iar ramificații ale tipului pătrund pînă în Cehoslovacia (Praga) și Austria (Klosterneuburg) [6], dar pentru biserica-sală cu tribune laterale nu cunosc decît exemplul bisericii din Alfeld [7] (Palatinat), o clădire, se pare, nestudiată și datată vag pe la 1200. Biserici-sală cu tribună în vest se întîlnesc de obicei la bisericile mănăstirilor de maici, uneori însă și la biserici parohiale ridicate de stăpînul feudal local. În cazul de la Uilacul-Șimleului, tribunele laterale, înzestrate cu absidiole, pledează în favoarea ipotezei că biserica fusese întemeiată pentru o mănăstire de maici și această presupunere e în concordanță cu tradiția locală. În ceea ce privește datarea acestei biserici, cred că profilurile ambrazurii de la portal și analogiile clopotniței cu monumentele din Ungaria justifică încadrarea în sfertul al treilea al secolului al XIII-lea.

Biserica-sală în sine constituie o problemă aparte, atît din punct de vedere al genezei, cît și al răspîndirii geografice. Pentru a limpezi această problemă trebuie mai întîi eliminată ideea că biserica-sală ar fi doar rezultatul unei reduceri a basilicii, o simplificare a unui tip arhitectonic

[1] Cf. concluziile lui Morres, *Burzenland*, IV-1, p. 166 și urm. Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 431 și urm. confundă fortificația comunei cu cetatea teutonilor. Cf. și Opresgu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 66—67.

[2] Roth, *Baukunst*, p. 88—89; *Burzenland*, IV-1, p. 119—123; *Kunst in Sieb.*, p. 16—17; Horwath, *Emporenbau*, p. 73.

[3] Horwath, *Emporenbau*, p. 73.

[4] *Kunst in Sieb.*, p. 98.

[5] Bunyitay, *Szildgym.*, p. 12—14; Petri, *Szildgyv.*, I, p. 595—598; Pasteiner, *Baudenkmäler*, p. 48; Szabó, *Épitömüvészet*, p. 327—328; Debreczeni, *Templomok*, p. 4; Horwath, *Emporenbau*, p. 74.

[6] Cf. Rave, *Emporenbau*; autorul însă nu se ocupă decît de basilici.

[7] Dehio, *Handb.*, III, sub voce.

complex. Basilica prezintă un sistem închegat, a cărui origine se află în ambianța arhitecturii de piatră mediteraneană din epoca elenistică, în timp ce biserica-sală derivă din premise mai primordiale. Premisa ei e casa de lemn, casa compusă dintr-o singură încăpere, cu pereții clădiți din bîrne așezate orizontal, unele peste altele, îmbinate la capete, lungimea de bîrnă determinînd lungimea peretelui și planul pătrat sau dreptunghiular. Premisa aceasta se întîlnește la clădirile

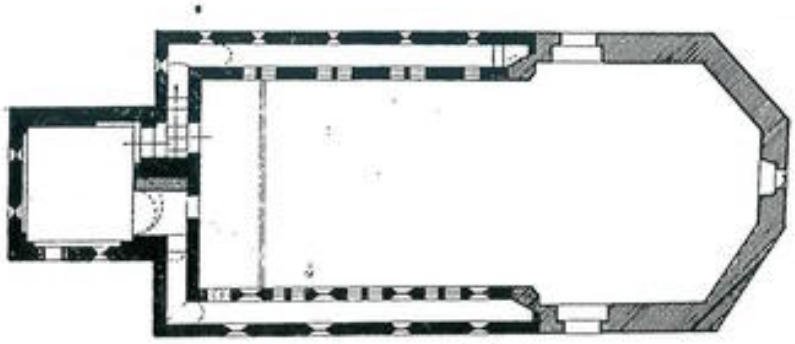

Fig. 61 a. — Uilacul Șimleului, biserica ref., planul bisericii la nivelul tribunelor.

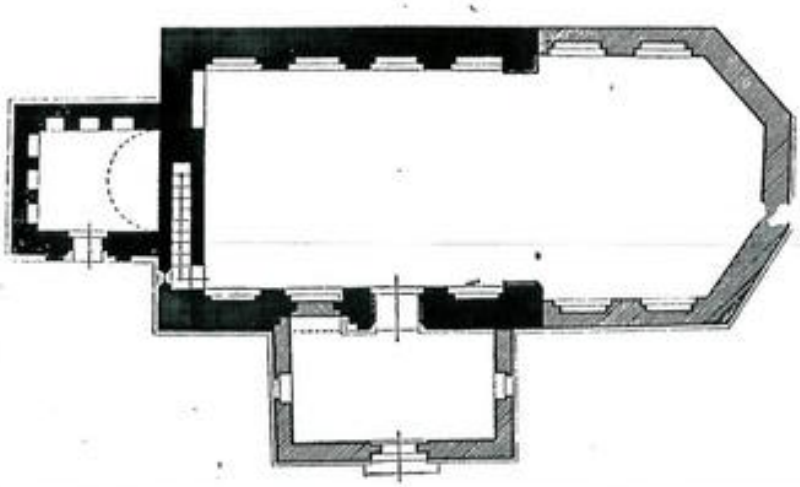

Fig. 61 b. — Uilacul Șimleului, biserica ref., planul parterului.

tuturor popoarelor cu o viață social-economică încă nedezvoltată, care au trăit sau trăiesc într-un mediu geografic bogat în păduri. Într-un astfel de mediu materialul de construcție cel mai accesibil și cel mai sănătos e bîrna, un produs totodată inevitabil al defrișării. Ca atare, casa de bîrne, compusă dintr-o singură încăpere, e o formă de locuință pre- și protoistorică, comună mai ales popoarelor din nord-estul și din centrul Europei. Acest tip de casă determină firește și caracterul clădirilor eclesiastice, cel puțin pînă în momentul cînd expansiunea culturii mediteraneene favorizează răspîndirea formelor arhitectonice de piatră sau surogatul acestora, arhitectura de cărămidă. La noi, această pătrundere e promovată pe de o parte de răspîndirea culturii feudale ortodoxe, pe de alta de expansiunea feudalismului catolic, iar rezultatele acestor interferențe, multiple și

variate, ne vor preocupa cînd vom analiza diferitele etape ale evoluției tipului bisericii-sală în cursul secolelor XIII—XV.

Biserica-sală de piatră apare, pe de o parte, ca mic oratoriu sau capelă funerară încă în prima fază a arhitecturii bisericești mediteraneene, alături de basilică și în rol minor, dar pe de altă parte, ca se întîlnește frecvent în diferite regiuni ca biserică parohială propriu-zisă, în momentul primului contact dintre arhitectura de piatră și arhitectura de lemn, fiind un produs firesc al acestei interferențe și constituind o categorie de clădiri modeste, adeseori rustice, purtînd pecetea unei crude lipse de experiență în mînuirea materialului de piatră. Astfel, întîlnim biserica-sală încă din secolul al IV-lea în Dalmația și Dobrogea, apoi, în secolele IX—XI, acest tip formează un cordon întins din Catalonia prin Franța de sud, Lombardia, Iugoslavia, Bulgaria și pînă în Kersones. Începînd din veacul al XI-lea, biserica-sală de piatră se răspîndește în diferitele regiuni ale arhitecturii romanice, predominînd la țară, iar în secolul al XIII-lea ea apare și în Transilvania, în Țara Romînească și, ceva mai tîrziu, în Moldova. Puig y Cadafalch [1], care a aprofundat problema bisericii-sală, nu se sfiește să compare bisericuțele tîrzii moldovenești cu cele preromanice din Catalonia, cu toate că nu se poate vorbi despre nici un fel de relații, nici directe, nici mijlocite. E vorba doar de fenomene paralele, determinate de un proces istoric care se petrece aci mai curînd, dincolo mai tîrziu. Dar pretutindeni biserica-sală de piatră nu e decît o transpunere a bisericii de lemn băștinașe din regiunea respectivă, în materialul de piatră, firește adeseori nu fără combinații (de pildă, în Germania centrală și de nord-est cazuri frecvente de clopotniță și altar de piatră cu navă de lemn, în Transilvania navă și altar de piatră cu clopotniță de lemn) sau modificări care marchează această simbioză. Bisericile integrale de lemn, care au premers acestei faze, au dispărut pretutindeni de mult, dar, mai ales la noi, coexistența arhitecturii băștinașe de lemn cu arhitectura de piatră, împămîntenită aci pe scară mai amplă abia în secolul al XIII-lea, dăinuiește pînă în zilele noastre, oferind repetate prilejuri de interferențe reciproce în diferite faze ale evoluției [2].

În cele ce urmează vom încerca să grupăm bisericile-sală păstrate pe baza principiilor planimetrice, elevația fiind de obicei identică, respectiv atît de simplă, încît nu oferă nici un criteriu specific. Trebuie să recunosc, însă, că în domeniul bișcricilor-sală grupurile nu se delimitează atît de sugestiv pe hartă, cum a fost cazul cu basilicile romanice, fie din cauză că intervin mai des soluții luate ad-hoc de meșteri localnici improvizați, fie din cauză că în cursul migrațiilor de colonizare se copiază și se colportează prototipuri pe care încă nu sîntem în măsură să le localizăm. De altfel, simplicitatea acestor construcții, compuse în principiu numai din navă și altar, și lipsa frecventă a oricărui decor plastic, nu oferă nici un termen de datare mai precis. Excepțiile de la această regulă sînt sporadice și vom vedea că ele par a indica coexistența diverselor grupuri pînă în ultimele faze ale romanicului. În ce privește clopotnița, ea nu face parte ca element constitutiv din biserica-sală. E probabil că primele biserici-sală de piatră n-au fost înzestrate cu clopotniță sau că aceasta era tratată ca un corp aparte, o construcție ușoară de lemn, o zvoniță, cum o întîlnim și mai tîrziu, mai ales în Transilvania de nord. Lipsa clopotniței sau separarea ei constituie, în cadrul arhitecturii romanice, o particularitate care trebuie încă explicată, pentru că arhitectura catolică romanică din Europa centrală adoptase încă de la început clopotnița ca un element component al ansamblului arhitectonic. Analogiile cu arhitectura romanică îndepărtată din Italia, Franța de sud sau Spania, în care clopotnița face corp aparte, nu pot fi citate în legătură cu Transilvania, fiindcă lipsesc alte elemente comune și nu se cunosc nici etape intermediare. Mai firească pare prezența unei influențe ortodoxe concretizată probabil mai curînd în arhitectura băștinașilor, în tipul bisericii de lemn fără clopotniță sau cu o simplă zvoniță, așezată în apropierea bisericii. E semnificativ că ceva mai tîrziu, în epoca din care ni se păstrează

[1] Puig y Cadafalch, *Art rom.*; idem, *Moldavie.*

[2] O opinie diferită asupra rolului care îi revine arhitecturii de lemn în evoluția arhitecturii noastre exprimă Ionescu, *Ist. arh.*, p. 24 și urm.

biserici de piatră din Muntenia şi Moldova, situaţia e şi acolo analogă, şi e neîndoielnic că ne găsim în faţa unei uzanţe a Bisericii ortodoxe. În schimb, în cazurile cînd clopotniţa e legată de navă, dispoziţia e atît de variată, încît face impresia unei improvizări. Cum însă în majoritatea cazurilor clopotniţa e întovărăşită şi de o mică tribună în vest, pare limpede că bisericile-sală cu clopotniţă sînt ca tip mai recente decît cele fără, şi că introducerea clopotniţei şi a tribunei de vest trebuie explicată printr-o contaminare cu basilicile de tipul Aciş-Herina-Sebeş.

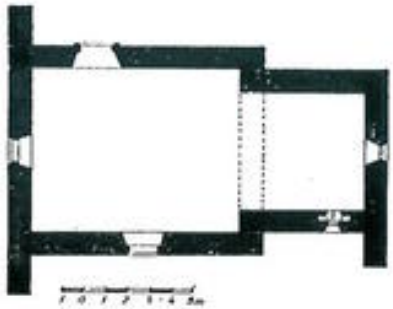

Fig. 62. — Şieu Odorhei, biserica ref., plan.

O primă variantă a bisericii-sală o constituie tipul compus din navă şi cor aproximativ pătrat, răspîndit pe de o parte mai ales în regiunea Someşului Mic, în apropierea confluenţei cu Someşul Mare, iar pe de alta în împrejurimile Sebeşului şi în valea Streiului. Dintre toate variantele bisericii-sală pe care le vom cunoaşte, aceasta este cea care poate fi pusă, din punct de vedere planimetric, în relaţie mai strînsă cu vechile biserici de lemn. Din categoria acestor clădiri putem aminti bisericile ref. din Cuzdrioara [1], Dîrja [2], Niteş [3] Nima [4], eventual cea din Fizeşul Gherlei [5] şi, în sfîrşit, biserica ref. din Şieu Odorhei [6] (fig. 62). Aceasta din urmă mai păstrează, sub cornişa de sud a altarului, o friză de arcuri romanice tîrzii, iar în interior o nişă încadrată de o torsadă. Un vechi portal pe latura de nord (fig. 63) e flancat de doi pilaştri şi cite o colonetă angajată, înzestrată cu capiteluri cu croşete. Un profil prismatic, deja gotic, apare la intradosul arhivoltei, iar pe extrados se văd butoni de tipul celor pe care îi vom întîlni şi la portalul bisericii din Sîntă-Mărie-Orlea. Din cauza profilurilor, biserica din Şieu-Odorhei pare a fi una din cele mai recente din această serie, databilă abia în ultimul sfert al secolului al XIII-lea. La sud de Mureş, această categorie e reprezentată prin bisericile din Gîrbova de Jos, Reciu şi Rusciori. Fosta biserică r. cat. din Gîrbova de Jos [7] e azi o ruină, dar se mai poate recunoaşte că nava fusese tăvănită, iar corul purtase o boltă în cruci. La ferestre se văd urmele unor transformări gotice tîrzii, atribuite epocii lui Ioan de Hunedoara. Bisericile ev. din Reciu [8] şi Rusciori [9] au fost completate ulterior prin cite o clopotniţă, la Reciu aşezată în faţada de vest, în 1491, la Rusciori deasupra corului, în cursul lucrărilor de fortificaţie din anii 1507—1508. În afara acestor regiuni se mai semnalează un astfel de cor romanic şi la biserica r. cat. din Ditrău [10].

Fig. 63. — Şieu Odorhei, detaliu de la portalul de nord.

[1] Entz, *Szolnok-D.*, p. 194.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem.*
[5] *Ibidem*, p. 194—203 şi 214. După Balogh I, *Fatemplomok*, p. 180, biserica s-ar datora în întregime reconstrucţiei din 1675.
[6] Debreczeni, *Templomok*, p. 4—5; Entz, *Szolnok-D.*, p. 194 şi 197.
[7] Möller, *Épit. eml.*, p. 122—123.
[8] Möller, *Baukunst*, p. 186; Roth, *Baukunst*, p. 24; idem, *Unterwald*, p. 308—310; Horwath, *Landnahme*, p. 173.
[9] Horwath, *Landnahme*, p. 173—174.
[10] Sebestyén, *Székelyl.*, p. 198 şi urm.

Cele mai importante monumente din această categorie sînt însă bisericile din Sîntă-Mărie-Orlea şi din Strei, prevăzute ambele încă de la început cu cîte o clopotniţă.

Biserica ref. din Sîntă-Mărie-Orlea [1] (fig. 64) e zidită din piatră brută, iar la colţuri din piatră de talie. Clopotniţa, aşezată în faţada de vest, are la etajul al doilea cîte o fereastră geminată

Fig. 64. — Sîntă-Mărie-Orlea, biserica ref.

şi la etajul principal cîte o fereastră tripartită. Colonetele care despart deschiderile au fusuri cilindrice, baze pătrate şi capiteluri cu ornamente în relief plat. Arhivoltele ferestrelor formează cîte o retragere în planul vertical al pereţilor. Etajele superioare sînt separate prin cîte un ciubuc de piatră cu profil dreptunghiular, iar sus sînt încoronate cu o friză de cărămidă dispusă în zig-zag.

[1] Vătăşianu, *Hunedoara*, p. 6—11, 105, 116—117, 120 (cu bibliografia mai veche); Horwath, *Emporenbau*, p. 70; Gerevich, *Romdnkor*, p. 101.

Acoperişul clopotniţei e restaurat, dar odinioară trebuie să fi semănat cu cel de la biserica ort. din Strei: patru frontoane triunghiulare, încălecate de o piramidă de piatră. Acest tip de acoperiş e specific renan, dar a fost transmis Transilvaniei prin intermediul Ungariei, prin monumente ca biserica din Egregy (după mijlocul secolului al XIII-lea). Clopotniţa bisericii din Sîntă-Mărie-

Fig. 65. — Sîntă-Mărie-Orlea, biserica ref., portalul de vest.

Orlea se distinge şi printr-un portal executat mai îngrijit (fig. 65). În pereţii evazaţi, două perechi de colonete angajate alternează cu muchiile pilaştrilor. Colonetele zac pe baze atice. Deasupra uşii, luneta e încadrată de o arhivoltă profilată, în timp ce arhitrava zace pe console arcuite. Arhivolta şi pilaştrii din flancurile exterioare sînt decoraţi cu butoni în formă de steluţe. Aceste elemente decorative se regăsesc în mediul vastului şantier sud-est german din Moravia, Austria şi Ungaria, din care am văzut că provin şi meşterii care au lucrat la Alba Iulia. Dar amănuntele decorative de la portalul din Sîntă-Mărie-Orlea nu aparţin acestui şantier mai apropiat, ci unui

pietrar care a cunoscut portalul de la corul bisericii benedictine din Trebič, pentru că analogiile sînt izbitoare. Articularea mai bogată a ambrazurii din Sîntă-Mărie-Orlea marchează însă un stadiu ulterior faţă de portalul din Trebič. Nava bisericii e acoperită cu tavan. În partea apuseană se află o tribună de lemn aşezată pe stîlpi de zid octogonali, cu capiteluri cubice. Stîlpii dovedesc

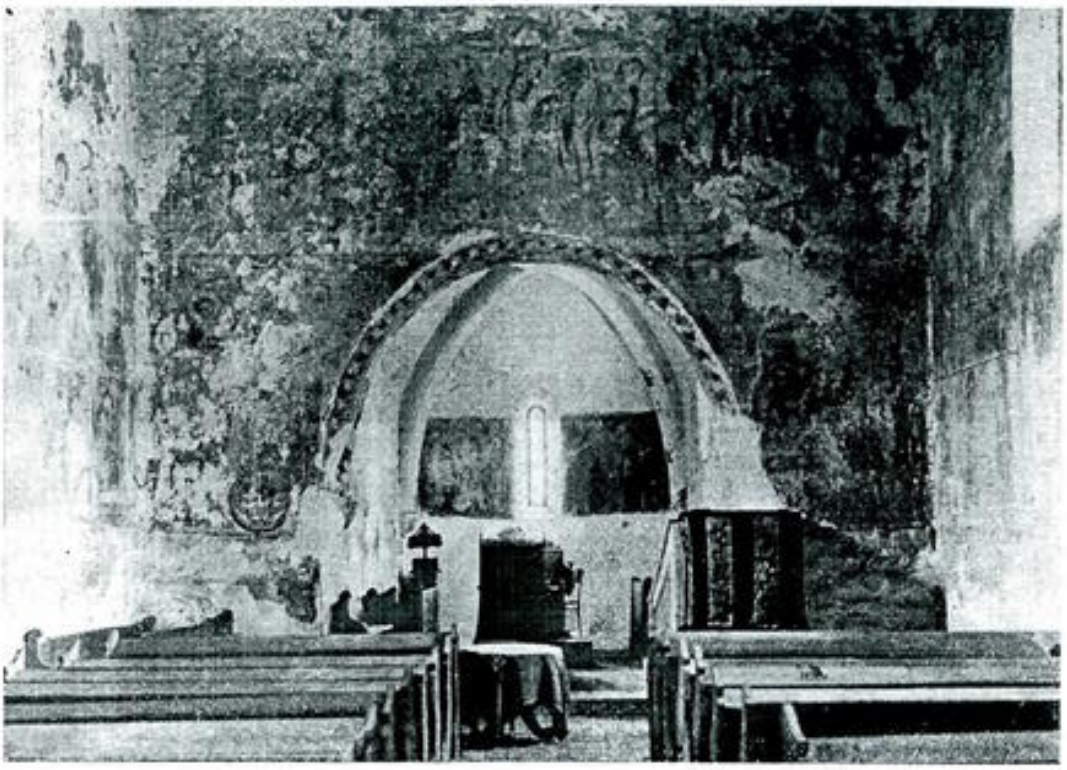

Fig. 66. — Sîntă-Mărie-Orlea, biserica ref., interior spre altar.

că tribuna a fost prevăzută de la început. Modelul pentru asemenea tribună separată de corpul clopotniţei poate să provină de la o ctitorie mănăstirească sau de la o biserică parohială de tip est-german; în asemenea cazuri biserica parohială e de obicei ctitoria unui senior feudal şi tribuna era rezervată familiei ctitorului. Altarul (fig. 66) e acoperit cu o ogivă sprijinită pe colonete angajate, cu baze simple şi capiteluri decorate plastic, ale căror forme sînt însă azi ascunse în parte sub un strat de tencuială. Se poate totuşi recunoaşte asemănarea strînsă dintre capitelul din colţul de sud-est (fig. 67) cu o piesă similară de la un stîlp din faza a treia de construcţie de pe latura de sud a catedralei din Alba Iulia. Ferestrele sînt simple, semicirculare, şi la fel de modestă e şi portiţa laterală din peretele de miazăzi. Pavimentul e din lespezi de piatră. În concluzie, trebuie să subliniem execuţia îngrijită a acestei biserici şi necesitatea de a o atribui unui ctitor local mai de seamă. În perioada de care ne ocupăm, comuna pare a fi fost locuită de ţărani liberi, pentru că abia în 1447 [1] ea ajunge proprietatea familiei Cinde (mai tîrziu Kendeffy), o familie care s-a remarcat prin ctitorii, acordînd donaţii pînă şi mănăstirilor din Moldova. Cindeştii trebuie să fi îndeplinit la început funcţia de cneji şi s-ar putea ca în această calitate să fi întemeiat biserica din

[1] În 1359 Cindeştii apar ca proprietari ereditari ai comunelor Riu de Mori, Nucşoara şi Sebeşul Mic (cf. Lukinich, *Documenta*, I, nr. 107). Pentru actul de împroprietărire din 1447 vezi Motogna, *Fam. Cinde*, p. 73—74.

Sîntă-Mărie-Orlea. Inscripţia slavonă de la picturile din cor şi detaliile iconografice bizantine ale picturilor murale din navă, deşi sînt de dată ceva mai recentă decît clădirea, coroborează această ipoteză. Cu privire la zidirea bisericii, ţinînd seamă de amănuntele amintite şi mai ales de prezenţa ogivelor, precum şi de apropierea modelului pentru asemenea forme la Alba Iulia, mi se pare că o datare curînd după 1272 ar fi mai corespunzătoare.

Biserica ort. din Strei [1] e, din toate punctele de vedere, o replică în miniatură (fig. 68) şi într-o execuţie mai puţin îngrijită a bisericii din Sîntă-Mărie-Orlea. Materialul e şi aci piatra brută, încadrată la colţuri cu piatră de talie. Între pietrele ecarisate se găsesc şi cîteva lespezi cu inscripţii romane, dovadă că au fost puse la contribuţie ruinele aşezării din apropiere, de la Călan. La clopotniţă (fig. 69) găsim acelaşi ciubuc şi aceeaşi friză de zig-zag, dar ferestrele sînt mai reduse: la etajul prim ele au forma de metereze, la al doilea şi al patrulea sînt ceva mai largi şi înalte, şi numai la etajul al treilea avem ferestre geminate, despărţite prin colonete simple. Pentru primitivismul execuţiei e caracteristică încheierea ferestrelor, sus, cu pietre plate, formînd cîte un triunghi în loc de arc. Clopotniţa din Strei e însă importantă, fiindcă e singura care păstrează intact vechiul acoperiş de piatră conic, străbătut de patru frontoane triunghiulare uşor arcuite. Încăperea inferioară a clopotniţei e boltită cilindric pe axa principală şi e pavată cu cărămizi romane; aci era vechea intrare în biserică, dar poarta actuală (fig. 70) e o refacere din epoca gotică şi inserarea ei ulterioară se poate recunoaşte şi în ţesătura zidului din jur, făcută din cărămidă şi distonînd cu restul clădirii. Etajele superioare ale clopotniţei poartă tavane de lemn, iar învelişul ultim e conic, construit din pietre mici aşezate în cerc, schiţînd la bază un fel de pandantivi. Această boltă nu e altceva decît intradosul acoperişului de piatră. Bolta cilindrică de lemn a navei e nouă, dar ea înlocuieşte tavanul original. Spre sud nava e luminată de două ferestre romanice, strîmte şi arcuite, iar în vest poartă o tribună de lemn. Şi această tribună e o reconstrucţie a celei iniţiale, căci de aci se face accesul la etajele de sus ale clopotniţei printr-o uşă din zidul despărţitor.

Fig. 67. — Sîntă-Mărie-Orlea, biserica ref., capitel din altar.

Fig. 68. — Strei, biserica ort., plan.

Altarul dreptunghiular e despărţit de navă printr-o arhivoltă, sub care se găseşte azi iconostasul de zid, de dată mai tîrzie. Altarul însuşi poartă o boltă în cruci pe ogive, pornind nemijlocit din colţurile pereţilor. Un adaos din secolul al XIX-lea e uşa de sud şi pridvoraşul din faţa ei.

Bisericile gemene din Sîntă-Mărie-Orlea şi Strei sînt interesante şi pentru motivul decorativ al zig-zagului, un ornament străvechi al tehnicii crestăturilor în lemn, reluat apoi şi răspîndit prin arhitectura de cărămidă sau — cum e cazul monumentelor ortodoxe din Transilvania — prin intercalarea unor astfel de brîuri de cărămidă în paramentul de piatră.

[1] Vătăşianu, *Hunedoara*, p. 2—6 şi passim; vezi aci şi bibliografia mai veche.

Alt grup de biserici-sală e acela al tipului compus din navă şi absidă. Simbioza arhitecturii de lemn (nava dreptunghiulară, aproape pătrată) cu arhitectura de piatră (absida semicirculară) e evidentă, dar deocamdată pare imposibil de a-i explica mai precis originea. Lipsa clopotniţei ar putea pleda pentru o provenienţă bizantină, dar absida semicirculară în interior ca şi în exterior

Fig. 69. — Strei, biserica ort.

e, în secolul al XIII-lea, o însuşire prevalentă a arhitecturii romanice. Cîteva analogii, descoperite recent în Cehoslovacia [1], apoi bisericuţele amintite din cetăţile din Firtuşeni şi Braşovia, la care se adaugă fundaţiile capelei ieşite la lumină de curînd în săpăturile de la Moreşti [2], nu ne ajută însă nici la dezlegarea problemei provenienţei, nici la aceea a datării monumentelor transilvănene.

[1] Două capele din Staré Město, datate ipotetic în jumătatea a doua a secolului al IX-lea, şi o capelă pe Hradšin, în Praga, datată vag în secolul X—XI; cf. *Archeologické Rozhledy*, I-1949, fasc. 3, II-1950, fasc. 1—2 şi 3—4.

[2] SCIV, IV-1953, fasc. 1—2, p. 293—295. Judecînd după plan şi observaţiile făcute de autorii raportului de săpături, nu înţeleg pe ce se întemeiază calificativul «gotic», acordat acestei capele.

Acest tip are, în Transilvania, o răspîndire ceva mai largă, dar mai puţin densă. Bisericuţa r. cat. din Parhida [1] nu prezintă decît elemente simple de tot, specific romanice, avînd nava tăvănită, iar altarul acoperit cu o semicalotă de piatră. O dispoziţie identică avuseseră, după toate probabilităţile, bisericile ref. din Ţaga [2] şi din Dămăcuşeni [3], deşi înfăţişarea lor actuală e opera

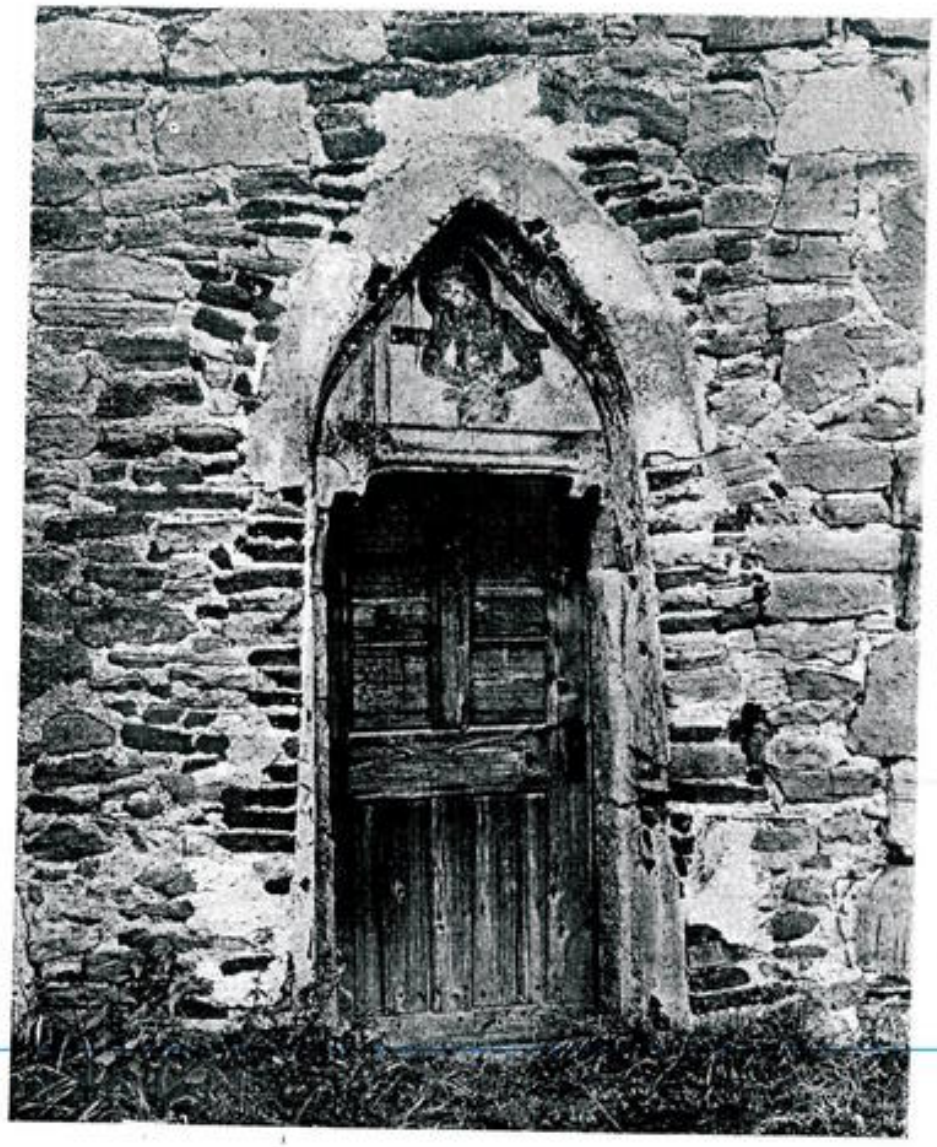

Fig. 70. — Strei, biserica ort., portalul de vest.

reconstrucţiilor moderne. La Sintana de Mureş [4], biserica ref. posedă o absidă cu pavaj mai jos decît nava, dovadă că aceasta din urmă a fost refăcută ulterior, şi la fel se semnalează o veche absidă romanică la biserica ref. din Ciumbrud [5], în timp ce biserica ref. din Mica [6] a fost

[1] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 283 şi urm.
[2] Entz, *Szolnok-D.*, p. 194.
[3] *Ibidem.*
[4] Ştefănescu, *L'art*, p. 13.
[5] Debreczeni, *Templomok*, p. 5.
[6] Kelemen, *Templomokról*, p. 435.

demolată în 1898. În comuna Pava [1] se amintește biserica ref. cu observația că e romanică și că ar avea un altar semicircular.

În ambianța arhitecturii săsești acest tip apare la Viscri, Șaroș și Șoala. Biserica ev. din Viscri [2] pare a păstra încă vechiul altar romanic, deși Horwath își exprimă oarecare rezerve. Merită însă atenție un capitel (fig. 71) așezat azi în altar. Capitelul se compune dintr-un con trunchiat, scund și inversat, prevăzut la colțuri cu cîte un ciubuc cilindric și încercuit la bază de o astragală. Partea superioară a capitelului are formă de abac, prevăzut pe fiecare latură cu cîte patru segmente de cerc. Acest capitel face parte din familia «capitelelor cu ciubuce» (Pfeifenkapitell) și e singurul exemplar cunoscut pînă acum din Transilvania. Filiația capitelului cu ciubuce e îndepărtată: provenind poate din Anglia, el se răspîndește, în cursul secolului al XII-lea, în Germania și ajunge apoi și în Austria [3], dar dispare curînd. Pe baza acestui capitel, biserica din Viscri trebuie neapărat datată încă în prima jumătate a secolului al XIII-lea.

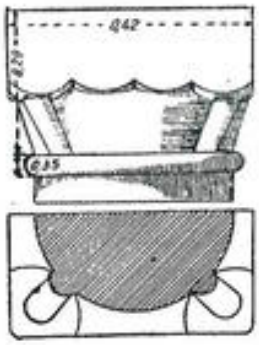

Fig. 71. — Viscri, biserica ev., capitel.

Capela din Șaroș [4] face parte din incinta de fortificare a bisericii ev., îndeplinind rolul unui bastion, dar planul inițial se poate deduce perfect din ceea ce ne-a rămas: zidul de sud și absida. Cu privire la datarea acestei capele, Horwath exprimase unele îndoieli, din cauză că ea e zidită din cărămidă, lucru în adevăr rar, dar nu fără precedent. În categoria basilicilor am cunoscut o serie de exemple din grupul Acîș-Herina, ceea ce înseamnă că pe baza materialului de construcție, biserica din Șaroș poate fi datată după 1260 și înainte de sfîrșitul secolului al XIII-lea, pentru că în prima jumătate a secolului următor se zidește alături o basilică mai încăpătoare, actuala biserică evanghelică. La fel și în Șoala se păstrează urmele unei capele [5], și anume parte din zidul de vest și din absidă, cu o fereastră romanică, înglobate tot în incinta de fortificație. Trebuie însă menționat că la Șoala diametrul absidei e egal cu lărgimea navei.

Cîteva exemple de asemenea bisericuțe de piatră se pot cita și din mediul românesc: cele din Ostrovul Mare, din Nucșoara și eventual o ruină situată în valea Sibielului. La toate aceste biserici absida se leagă de navă pe toată lărgimea, fără nici o retragere.

Menționea bisericii din Ostrovul Mare [6] e însă numai ipotetică. Veche e doar partea apuseană a navei, cu peretele de vest și porțiunile aferente ale pereților de sud și nord. Partea răsăriteană, cu absida și bolta de lemn, sînt refaceri recente. Ușa de vest e dreptunghiulară și încălecată de o lunetă semicirculară. Clopotnița, alipită în fața acestei uși, e ulterioară, iar actuala intrare din sud e modernă, ca și ferestrele bisericii. Ruina din valea Sibielului, pe locul zis «la mănăstire» sau «la chilie» [7], păstrează zidurile din piatră brută cu un mic amestec de cărămidă. Grosimea lor, de 60 cm, dovedește că și aci învelișul trebuie să fi fost de lemn. În schimb, la biserica din Nucșoara [8] se semnalează o boltă cilindrică și o semicalotă de piatră, diviziunea dintre navă și altar fiind marcată printr-un arc de triumf deasupra iconostasului. Turla, care încalecă acoperișul, e recentă. Pentru datarea acestor biserici românești, nu dispunem de alt indiciu decît de faptul că tustrele sînt clădiri romanice simple de tot, lipsite în structura lor de orice element mai tardiv, specific epocii de după invazia tătară, biserica din Nucșoara cu bolta de piatră fiind, în orice caz, cea mai recentă din serie. În jurul ruinei din valea Sibielului, K. Horedt mai remarcă și alte urme arhitectonice, ale unei mănăstiri sau ale unui turn cu val de apărare.

[1] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 147.
[2] Siegerus, *Kirchenburgen*, planșe; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 88—91; idem, *Landnahme*, p. 173.
[3] Dehio și Bezold, *Baukunst*, I, p. 685—686.
[4] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 4.
[5] *Ibidem*, p. 74.
[6] Vătășianu, *Hunedoara*, p. 15—18 și passim, cu rezerva rectificărilor aduse în textul prezent.
[7] Monumentul ne-a fost semnalat de prof. K. Horedt.
[8] Ștefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 210 și 270.

Din faza ultimă a stilului romanic transilvănean datează apoi biserica r. cat. din Ciceu-Cristur, biserica ref. din Reti şi biserica ref. din Suseni. Biserica din Ciceu-Cristur [1] fusese o biserică-sală fără turn şi cu un altar semicircular alungit (ca la basilica din Herina), ţinînd loc şi de cor. Din această fază se păstrează probabil numai parte din pereţii navei şi picioarele de zid ale arcului de triumf. Forma altarului a fost reconstituită prin cîteva sondaje, nu prea concludente. În peretele actualului altar gotic e apoi adîncită o strană cu coronament treflat din piatră, decorat pe margine cu un tor. G. Entz presupune că acest coronament ar proveni de la un vechi portal romanic. Acest arc treflat, oricare ar fi proveniența lui, îndreptăţeşte o datare a bisericii iniţiale în ultimul sfert al secolului al XIII-lea.

Fig. 72. — Băcăinţi, ruină de biserică.

Biserica din Reti [2] nu mai păstrează decît absida alungită, proptită ulterior cu trei contraforturi, ferestrele fiind transformate în epoca barocă, cînd s-a adăugat şi nava. Biserica din Suseni [3] e azi o ruină părăsită, dar se mai poate constata că aci, alături de ferestre semicirculare, arcul de triumf avusese o formă gotică, ceea ce dovedeşte că biserica trebuie datată pe la 1300. Aci se semnalează şi prezenţa unei clopotniţe aşezate separat. În sfîrşit, mai trebuie amintit că actuala biserică r. cat. din Ghelinţa [4] mai păstrează nava romanică, iar în interiorul altarului poligonal s-au găsit fundaţiile vechii abside semicirculare alungite.

Tipul de biserică-sală, compus din navă şi absidă semicirculară, se mai combină, în ultima fază, cu o clopotniţă aşezată în interiorul navei, în capătul de vest (după modelul basilicilor), prevăzută uneori şi cu tribună. Trebuie notat că pentru acest tip cu tribună în vest întîlnim analogii şi în Germania de sud (de pildă bisericile din Schönfeld în Palatinat şi Urschalling în Bavaria de est [5]), dar e limpede că premisele necesită o analiză şi în relaţie cu bisericile-sală din Ungaria. Monumentele acestui grup se întîlnesc mai ales pe cursul mijlociu al Mureşului, la Ocna-Mureşului, Rădeşti, Băcăinţi şi la Strei-Sîn-Giorgiu.

Biserica ruină din Ocna-Mureşului [6] are o clopotniţă deasupra traveei de mijloc a tribunei şi, la etajul de sus, un rînd de ferestre geminate cu capiteluri cubice, iar în faţada de vest un ochi rotund. Spaţiul de sub tribună poartă încă vechea boltă cilindrică transversală şi la fel şi traveele laterale ale tribunei, în timp ce traveea de mijloc e boltită în cruci. Caracteristică e şi întrebuinţarea prevalentă a cărămizii în zidărie. Nu cunoaştem însă forma vechiului altar, căci

[1] Entz, *Csíkszékerezstur*, p. 3—8; idem, *Szolnok.-D.*, p. 194.
[2] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 167—168; Sebestyén, *Középkor*, p. 6.
[3] Debreczeni, *Templomok*, p. 6.
[4] Sebestyén, *Középkor*, p. 6; idem, *Szeklerl.*, p. 199; Entz, *Székely*, p. 4.
[5] Dehio, *Handb.*, III, sub voce.
[6] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 104 şi urm.; MM, IV — 1915, Raport pe anul 1912 p. 252.

a fost înlocuit cu un cor gotic, poligonal. La biserica ref. din Rădești [1], clopotnița de peste tribună are chiar ferestre tripartite, dar coridorul de lemn de deasupra turnului, precum și altarul actual sînt iarăși opere ale modificărilor ulterioare. Mai bine se putea recunoaște planul inițial și elevația turnului cu tribună la ruina bisericii din Băcăinți [2] (fig. 72), acum demolată. Aci clopotnița avusese două rînduri de ferestre semicirculare simple. La biserica ortodoxă din Strei-Sin-Giorgiu [3] (fig. 73) tribuna lipsește și partea veche a bisericii se compune din navă cu clopotniță așezată în interior, pe latura de vest (fig. 74). O retragere marchează locul vechiului altar, acum înlocuit cu o încăpere dreptunghiulară din veacul al XIX-lea. Nava și retragerea amintită poartă bolți cilindrice. Văzută în acest complex, se confirmă și presupunerea pe care am exprimat-o cu ocazia publicării precedente a acestei biserici [4] privitor la inscripția votivă din 1409, inscripție care se referă probabil la o restaurare și o completare a picturii.

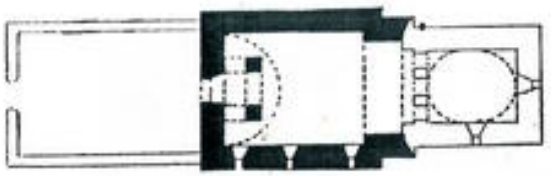

Fig. 73. — Strei-Sin-Giorgiu, biserica ort., plan.

Fig. 74. — Strei-Sin-Giorgiu, biserica ort., vedere dinspre sud.

În ceea ce privește cronologia acestor biserici, trebuie să ținem seamă de faptul că ele sînt o combinație a bisericii-sală cu clopotnița cu tribună a basilicilor de tipul Herina-Sebeș, ceea ce înseamnă că ele trebuie datate după 1260 și înainte de sfîrșitul secolului al XIII-lea, dat fiind că elementele gotice lipsesc încă cu desăvîrșire.

[1] Informația o datorez prof. L. Debreczeni.
[2] Debreczeni, *Templomok*, p. 5—6.
[3] Iorga, *Ctitorie de nemeți;* Vătășianu, *Hunedoara*, p. 27 și urm.; Ștefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 248 și urm., pomenește, din eroare, de existența unei nave transversale; aceeași eroare în *Ist. art. R.P.R.*, I, p. 27.
[4] Vătășianu, *Hunedoara*, p. 129 și urm. Cele spuse în lucrarea prezentă anulează, pe baza unei noi verificări și a încadrării mai largi, făcută posibilă de perspectiva studiului prezent, expunerea din lucrarea citată.

Un al treilea grup îl constituie bisericile-sală prevăzute cu cor pătrat şi absidă semicirculară, uneori şi cu clopotniţă, însă nu înglobată navei, ci alipită faţadei de vest. Merită o menţiune faptul că monumente din această categorie nu se găsesc decît în regiunea centrală de nord şi sud-est, nu însă în partea de sud-vest a Transilvaniei. Din categoria acestor biserici menţionăm

Fig. 75. — Sincraiul-de-Mureş, biserica ref. demolată, după o acuarelă, Muzeul Institutului de istorie Cluj.

mai întîi bisericile din Chinar şi Oaia. Biserica ref. din Chinar [1], deşi modernizată, mai păstrează, în faţa absidei, corul înzestrat pe latura de sud cu o strană adîncită în perete, iar pe latura de nord o nişă pentru rechizitele de cult, încoronate ambele cu cîte un arc semicircular. La biserica ref. din Oaia [2], refăcută în secolul al XV-lea, se păstrează corul şi absida, dar au fost înlăturate bolta corului şi arcul de triumf semicircular.

Alături de aceste biserici mai arhaice, se întîlnesc apoi exemple cu unele caractere mixte şi cu elemente răzleţe gotice. Astfel, biserica ev. din Homorod [3] a suferit prefaceri radicale, mutîndu-se altarul pe latura de sud, dar W. Horwath a lămurit problema vechiului nucleu. Turnul de peste cor aparţine şi el epocii ulterioare, cînd biserica a fost fortificată. Prezenţa tribunei în clopotniţa de vest pledează pentru datarea construcţiei iniţiale prin anul 1270, ţinîndu-se seamă de faptul că această zonă e ceva mai îndepărtată de epicentrul Sebeş. Nava era tăvănită, dar parterul clopotniţei şi corul aveau de la început bolţi în cruci, iar absida obişnuita semicalotă. Biserica ref. din Sincraiul-de-Mureş [4] a fost demolată şi reconstruită, dar posedăm desene (fig.75) şi informaţii din care rezultă că se compunea din clopotniţă, navă şi un altar semicircular alungit, înglobînd un fel de cor nearticulat, confundîndu-se cu faza corespunzătoare a evoluţiei grupului de biserici-sală înzestrate numai cu absidă. Portalul din clopotniţă, ferestrele şi arcul de triumf fuseseră toate semicirculare, iar în interiorul corului se semnalează cîteva nişe, dintre care una geminată, fără să aflăm însă amănunte stilistice. Pentru datare sînt semnificative: rozasa mică cu muluri, compuse din şase lobi, şi ferestrele strîmte şi geminate de la clopotniţă,

[1] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 190.
[2] *Ibidem*, p. 38—39; MM, II, Col. 494.
[3] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 214; Orbán, *Székelyföld*, I, p. 190; Roth, *Baukunst*, p. 24 şi 106; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 42—45; idem, *Emporenbau*, p. 69; idem, *Landnahme*, p. 173.
[4] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 183—186; Szabó, *Építőművészet*, p. 351.

incheiate sus triunghiular. Rozasa cisterciană şi ferestrele geminate pledează pentru datarea vechii biserici aproximativ în deceniul 1270-1280. Biserica unitariană din Crăciunel [1], din care se mai păstrează nava, corul şi absida, posedă un portal de vest, ferestre şi arc de triumf semicirculare, dar se semnalează şi un portal lateral în arc frînt, care, dacă nu e un adaos, ne obligă să datăm biserica pe la 1300. Cam în aceeaşi epocă trebuie să fi fost clădită şi biserica r. cat. din Singiorgiul-de-Mureş [2], deoarece aci portalul principal, fereastra de sud a corului şi arcul de triumf

Fig. 76. — Cricău, biserica ref., portalul de vest.

se prezintă toate cu arc frînt, scund, iar în exteriorul corului şi al absidei, friza romanică de arcaturi de sub cornişe are şi ea arcuri ascuţite. Biserica ev. din Rodbav [3] a suferit transformări în cursul fortificării din secolul al XV-lea şi în urma incendiului din 1740, dar, dacă clopotniţa cu bolta pe ogive şi contraforturile din dreptul corului fac parte din clădirea iniţială, cum presupune W. Horwath, biserica nu poate data decît tot de pe la 1300. Mai amintim, în sfîrşit, biserica ev. din Dumitriţa [4] şi apoi cîteva biserici romanice despre care însă ştirile incomplete nu ne îngăduie să le clasăm în acest grup decît cu semn de întrebare: biserica r. cat. din Valea Crişului [5], păstrînd încă absida romanică semicirculară, biserica ref. din Hirţău [6] cu absidă, arc de triumf şi ferestre semicirculare, biserica ref. din Nicoleşti [7] cu absidă şi arc de triumf semicircular (eventual însă opera unei refaceri) şi biserica unitariană din Maiad [8], cu absidă, ferestre strîmte, evazate, semicirculare, şi cu o uşă romanică ce dădea în sacristie (sacristia a fost înlăturată, iar uşa astupată).

[1] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 183.
[2] *Ibidem*, IV, p. 105.
[3] *Burgenland*, IV — 1, p. 415.
[4] Roth, *Baukunst*, p. 25.
[5] Ştefănescu, *L'art*, p. 65 şi urm.
[6] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 211.
[7] *Ibidem*, p. 51.
[8] *Ibidem*, p. 61.

Acest tip al bisericii-sală, prevăzut cu cor şi absidă, se găseşte şi el în Germania, anume în Saxonia, unde e foarte frecvent, dar ca şi în cazurile precedente, premisele locale transilvănene par atît de evidente, încît nu există nici o necesitate de a recurge la ipoteza unei influenţe. Unele fluctuaţii în aplicarea detaliilor, pe care le-am putut constata, favorizează şi ele presupunerea că ne găsim pe terenul unor experimentări locale, transilvănene.

Rămîne, în sfîrşit, să ne ocupăm de cîteva biserici al căror altar iniţial a fost complet transformat şi pe care nu le mai putem clasa după criteriile de care ne-am condus. Ceea ce ne-a rămas din aceste monumente e totuşi suficient ca să ne dăm seama că ele fac parte din categoria bisericilor cu clopotniţă din grupul al doilea sau al treilea. Dintre aceste monumente, cea mai veche pare a fi biserica ev. din Jibert [1]. În faţa navei, în vest, se află o clopotniţă, modificată prin înglobarea ei într-un turn de apărare, adăugat pe la începutul secolului al XVI-lea, probabil o dată cu sacristia de lîngă cor. Nava pare a fi purtat la început o boltă cilindrică pe dublouri, după cum mai mărturiseşte acum o consolă, tavanul actual fiind mult mai recent. Arcul de triumf posedă două capiteluri preţioase pentru datarea clădirii: unul e cubic, altul e decorat cu elemente antice, de tipul acelora pe care le-am întîlnit la catedrala din Alba Iulia, în prima fază de construcţie, ceea ce înseamnă că biserica trebuie să dateze de pe la mijlocul secolului al XIII-lea. În 1859 biserica a fost supusă unei restaurări radicale. Ceva mai recentă trebuie să fie actuala biserică ref. din Cricău [2], odinioară o ctitorie săsească, din care se mai păstrează însă numai clopotniţa, cu ferestre geminate la etajul ultim, cu tribună la etajul prim, şi vechiul portal (fig. 76), cu ambrazura treptată, articulată prin două perechi de colonete cu capiteluri cubice şi cu o lunetă încadrată de toruri şi baghete, reproducînd modelul portalului de sud al catedralei din Alba Iulia. Judecînd după prezenţa tribunei din clopotniţă, biserica trebuie să dateze de după 1260.

Biserica ref. din Cetatea de Baltă [3] posedă două turnuri în colţurile de vest ale navei, adăpostind o tribună cu trei travee minuscule. Nava şi altarul sînt gotice. Turnurile, însă, sînt prevăzute încă cu vechile ferestre tripartite, cu colonete din cărămidă cioplită, încheiate sus în forme triunghiulare (ca la biserica ort. din Strei şi la biserica ref. din Sîncraiul-de-Mureş), realizate prin înclinarea reciprocă a cîte unei perechi de cărămizi. Actualmente cele două turnuri formează un singur corp, fiind unite printr-un zid ridicat ulterior între ele, şi sînt încălecate de o galerie de lemn. Pe baza elementelor originale, biserica trebuie să dateze de prin ultimul sfert al secolului al XIII-lea, ca un rezultat al contaminării cu faţada cu două turnuri a basilicilor de tipul Aciş-Herina-Sebeş.

O problemă mai complexă prezintă biserica ref. din Mănăstireni [4]. Nava, considerată ca fiind partea cea mai veche, are un portal simplu, semicircular, dar muchia usciorilor e înlocuită cu o crestătură verticală, racordată la capătul de sus prin cîte un sfert de cerc, amintind îndeaproape forma pilaştrilor portalului de miazăzi din Alba Iulia. În peretele apusean, deasupra portalului, nava mai posedă apoi, aparent din epoca construcţiei, o rozasă relativ simplă, cu muluri de caracter încă apriat romanic. Pe latura de vest, nava avea probabil şi o tribună, după cum rezultă din faptul că fereastra corespunzătoare e ceva mai mică şi aşezată mai sus faţă de celelalte ferestre romanice ale navei. În dreptul faţadei apusene s-a zidit ulterior un mic nartex închis, flancat de două turnuri care depăşesc lărgimea navei, mascînd totodată şi rozasa. Pînă la urmă, însă, numai turnul din colţul de nord-est a fost executat, celălalt oprindu-se la înălţimea zidurilor bisericii. Aceste turnuri poartă jos ferestre romanice simple, dar turnul de nord-vest posedă, la etajul de sus, ferestre geminate cu colonete. Fusurile sînt simple, cilindrice, dar baza

[1] Müller, *Seiburg*, p. 45—46.

[2] Horwath, *Emporenbau*, p. 70; Michaelis, *Kraputzdorf*, p. 278; Brătulescu, *Transilvania*, p. 16—19, distinge greşit perioadele de construcţie. După o observaţie a lui G. Entz, publicată de Radocsay, *Falképp*, p. 119—120, biserica din Cricău ar fi fost iniţial o basilică.

[3] Iorga-Balş, *L'art*, p. 87; Kelemen, *Küküllővár*.

[4] Bunyitay, *Püspökség*, II, p. 353 şi urm.; Debreczeni, *Templomok*, p. 5.

și capitelul au forme aproape identice, corespunzînd capitelului cubic. Deasupra capitelului e un impost decorat cu perechi de balauri cu capetele împreunate la colț (fig. 77), amintind un motiv folosit și de pietrarii care au lucrat la catedrala din Alba Iulia în intervalul 1272—1277. Astfel, nava bisericii ref. din Mănăstireni trebuie datată curînd după mijlocul secolului al XIII-lea, pe baza formelor portalului și ale rozasei, iar nartexul cu cele două turnuri trebuie considerat ca un adaos de după 1275, în legătură cu un document în care se pomenește o donație pentru restaurarea bisericii. Altarul a fost înlocuit ulterior cu un cor gotic.

Fig. 77. — Mănăstireni, biserica ref., colonetă de la fereastra clopotniței.

Mai rămîne să menționăm numeroase biserici-sală romanice din care s-a mai păstrat cîte un amănunt, insuficient însă pentru a permite o clasare sau datare. Judecînd după repartizarea procentuală a clădirilor care au îngăduit o datare aproximativă, e probabil că majoritatea monumentelor pe care le vom aminti în cele ce urmează nu aparțin decît tot jumătății a doua a secolului al XIII-lea. Astfel biserica ref. din Sintimbru [1] mai păstrează partea inferioară a pereților navei și portalul secundar de pe latura de sud prevăzut cu cîte o colonetă angajată, capitel cubic minuscul (ca la portalul de sud al bisericii ref. din Bonțida) și arhivoltă semicirculară, profilată la fel. Curioase sînt însă aci ornamentele care încadrează portalul, rozete și discuri cu spițe arcuite, executate toate după tehnica crestăturilor în lemn. Dacă aceste ornamente ar fi inițiale — lucru ce nu se poate deocamdată nici susține, nici nega cu argumente valabile — am avea o dovadă nouă despre interferențele care s-au produs în perioada romanică între arhitectura de piatră și cea băștinașă de lemn.

Cîte o navă romanică se amintește și la biserica ref. din Strugureni [2], la biserica ref. din Bozieș [3], la biserica ref. din Gorneşti [4], la biserica ev. din Vulcan [5] și la ruina unei biserici din Icafalău [6], caracterizată aci prin ușă, arc de triumf și ferestre semicirculare. Un portal cu arc treflat (deci din ultima treime a secolului al XIII-lea) posedă biserica ref. din Mujna [7].

Portaluri romanice simple sînt semnalate: la bisericile ev. din Chiraleș [8], Șieu-Măgheruș [9], Lechința [10] și la biserica din Codlea [11]. La portalul din Codlea articularea ambrazurii e măruntă și capitelurile tind să se contopească, semn că ne găsim în fața unei realizări din ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, fapt asupra căruia nu ne poate înșela decorul rudimentar, în relief plat, de la capiteluri, reprezentînd un copac și cîteva ființe informe.

Din Secuime se mai citează o serie de portaluri « romanice », adică cu arhivolte semicirculare, datate în secolele XI—XIII [12]. Sînt însă de părere că aceste portaluri nu au ce căuta în contextul arhitecturii romanice, fiindcă le lipsesc trei însușiri cardinale pentru ca să poată fi considerate « romanice »: 1) profilurile cilindrice nu sînt colonete angajate, ci toruri, uneori destul de plate, și grupate în mănunchiuri, prezentînd o articulare care poate deriva din formele goticii tîrzii, dar care, în epoca romanică, e fără analogie și lipsesc premisele pentru a admite creații originale și precursoare ale goticii tîrzii în Secuime (de altfel e caracteristic că toate

[1] Schulcz, *Erdély*, p. 145; Möller, *Épít. eml.*, p. 122—123; Ștefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 430.
[2] Debreczeni, *Templomok*, p. 6.
[3] Entz, *Szolnok-D.*, 194 și urm.
[4] MM, III, raport, p. 285.
[5] *Burzenland*, IV — 1, p. 131 și urm.
[6] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 93.
[7] *Ibidem*, I, p. 182.
[8] Roth, *Baukunst*, p. 25.
[9] *Ibidem.*
[10] *Ibidem.*
[11] *Burzenland*, IV — 1, p. 128—131, 165 și 181—182.
[12] Sebestyén, *Kőzépkor*, p. 6 și passim; cf. însă rezervele asupra datării prea timpurii exprimate de Entz, *Székely*, p. 5.

aceste portaluri se găsesc azi la biserici aparţinînd ultimei faze a goticei, fiind considerate ca singurul rest al unor biserici romanice, presupuse dispărute); 2) profilurile ambrazurii se continuă nemijlocit în arhivoltă, fiind lipsite de orice cezură, adică nu numai de capiteluri, dar şi de o friză sau de o simplă cornişă, lucru care iarăşi se întîlneşte abia la portalurile din veacul al XV-lea şi 3) ele sînt lipsite şi de baze (adică toate profilurile, toruri, cavete şi muchii în poziţii oblice — forme iarăşi specifice abia perioadei gotice tîrzii — se desprind direct de pe prag), fenomen care îşi găseşte analogii abia la începutul secolului al XVI-lea.

Pereţi cu ferestre romanice (acum astupate) posedă nava bisericii ref. din Tileagd [1], iar fundamente romanice se găsesc la biserica unitariană din Dîrjiu [2] şi la biserica r. cat. din Armăşeni [3].

Din ultimul sfert al secolului al XIII-lea datează probabil şi resturile romanice ale bisericii ref. din Bonţida [4]. E vorba de fapt de un portal astupat, aşezat în partea apuseană a faţadei de sud, de un capitel, de cîteva console şi alte fragmente profilate, înserate în actuala construcţie, o biserică cu două nave. Portalul semicircular, cu arhivoltă simplă, neprofilată, e încadrat lateral de cîte un tor subţire, prevăzut cu căpitel cubic şi astragală de proporţii minuscule. Această profilare discretă e în contrast accentuat cu profilurile portalurilor romanice propriu-zise şi se apropie principial de formele gracile, datorite influenţelor articulării gotice mai puţin reliefate. Romanice sînt şi profilurile din interior, acestea din urmă încă necontaminate de supleţea formelor gotice; astfel, întîlnim aci un capitel cubic mare (deasupra coloanei dintre cele două nave), provenind poate de la vechiul arc de triumf, apoi două abace compuse dintr-un ciubuc cu latura inferioară în retragere oblică, aşezate acum la baza arcului de triumf în chip de cornişă, şi o bază romanică inversată, compusă din plintă şi două toruri separate prin cavete, folosită azi în loc de capitel al pilastrului de est dintre cele două nave. Toate aceste piese sînt fragmente răzleţe din ansamblul iniţial. În colţul din sud-vest, în apropierea portalului romanic amintit, se văd, în peretele de miazăzi, două console suprapuse, una menită să susţină un arc de suport pentru o tribună, iar alta, cea de sus, marcînd baza arhivoltei de la încadrarea superioară a tribunei. Două console similare, una jos, lîngă portalul de vest din 1726 (probabil deplasată aci cu ocazia deschiderii portalului), iar alta în peretele de sus (probabil *in situ)*, deasupra, dar nu în axa portalului, fac parte din acelaşi complex arhitectonic. E necesar să presupunem că la intersecţia arcurilor de piatră ecarisată, care se ridicau odinioară pe aceste console, se aflase un stîlp, acum dispărut, ale cărui urme s-ar putea găsi sub pavimentul de scîndură. Aceste console se compun, în partea inferioară, dintr-un profil rotunjit, încălecat de o cavetă şi un ciubuc. Pe baza acestor elemente putem admite că biserica romanică din Bonţida avusese o tribună în vest şi un arc de triumf. Nu sîntem însă îndreptăţiţi să atribuim acestei perioade şi dispoziţia planimetrică actuală, cu două nave şi cor pătrat în axa navei de sud, şi să o considerăm, în consecinţă, drept un precursor al bisericii gotice, acum demolată, din Baia Mare.

De la o biserică romanică dispărută se mai păstraseră, în Dej [5], două fusuri scunde şi două capiteluri arhaice cu frunze mari în colţuri, precum şi fragmente de la ferestrele geminate cu capiteluri cu croşete. Acest amănunt ne împiedică să datăm ipotetica biserică înainte de sfertul al treilea al secolului al XIII-lea, cu toată prezenţa capitelurilor arhaice, deoarece de asemenea arhaisme trebuie să ţinem seamă mereu în romanicul sud-est european. Piesele amintite fuseseră înglobate într-un turn comemorativ, ridicat în 1578 pe locul bisericii demolate şi înlăturat, la rîndu-i, în 1938. Entz presupune că aceasta ar fi fost singura biserică-sală cu clopotniţă

[1] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 428 şi urm.; Huszka, *Mezőtelegd*, p. 385 şi urm.
[2] Ştefănescu, *L'art*, p. 54.
[3] Sebestyén, *Középkor*, p. 10; idem, *Székelyl.*, p. 198 şi urm.
[4] Menţionată în inventarul din MM, II, col 426; cf. şi Bíró J., *Bánffy-kast.*, p. 6—7.
[5] Entz, *Szolnok-D.*, p. 194, 195, 197; idem, *Dés*, p. 4—5; idem, *Dési középkor*, p. 31.

atestată pînă acum în Transilvania de nord. Rămîne însă de văzut dacă cercetări la faţa locului vor confirma această ipoteză sau dacă vor demonstra că aci fusese o basilică de tipul celei din Herina.

Două baze romanice cu ghiare şi un capitel cu frunze late, dispuse pe două rînduri, şi cu abac poligonal, de profil gotic, s-au găsit pe locul unor ruine dispărute, lîngă Suplacu de Tinca [1]. Tustrele piesele provin de la coloane angajate, dar bazele aparţin unei clădiri databile cel mai tîrziu în sfertul al treilea al veacului al XIII-lea, în timp ce capitelul nu poate fi anterior mijlocului veacului următor.

Fig. 78. — Pelişor, biserica ref., plan.

Turnuri romanice în stare de ruină se amintesc apoi la Covăsinţi [2], lîngă Berini [3], la Petreşti [4], acesta din urmă cu frontoane, deci de tipul de la Sîntă-Mărie-Orlea, şi la Vorumloc [5]. În comuna Tăuţi [6] se pomenesc urmele unor clădiri romanice (de la o mănăstire?).

Urmează să ne ocupăm acum de cîteva capele cu plan central. Una, din Pelişor [7], serveşte azi ca biserică ref. Ea se compune dintr-o sală circulară tăvănită şi un altar dreptunghiular, boltit cilindric, ataşat spre est (fig. 78). Ferestrele sînt semicirculare, mici şi strîmte. Portalul apusean se datoreşte epocii renaşterii, iar pridvorul e recent. Gerevich propune o datare a capelei în prima jumătate a secolului al XIII-lea, Henszlmann pe la mijlocul aceluiaşi secol. O capelă asemănătoare, compusă dintr-o sală circulară şi o absidă semicirculară, serveşte azi ca biserică ref. în Geoagiul de Jos [8]. O a treia capelă, în Odorhei, cunoscută sub numele « capela lui Isus » [9], prezintă în schimb particularitatea unui plan în formă de patru foi (fig. 79) cu interiorul tăvănit. Orbán datează capela din Odorhei în secolul al XIII-lea. Problema acestui tip de capelă centrală e foarte controversată. Orbán presupune o influenţă bizantină, Strzygowski [10] o origine slavă, idee pe care eu însumi o acceptasem în principiu [11], iar Petranu [12] se întreba dacă pe baza acestor considerente capela din Odorhei n-ar putea să fi fost iniţial o biserică românească. Acum ezit în faţa acestor interpretări. În ce priveşte capelele circulare, e adevărat că ele sînt frecvente în mediul vest şi sud-slav şi că se găsesc şi cîteva exemple în Ungaria, dar despre acestea din urmă s-a demonstrat că nu sînt anterioare veacului al XIII-lea, unele din ele aparţinînd cu siguranţă abia jumătăţii a doua a acelui secol, şi prin urmare nu pot fi puse în legătură cu aşezările premaghiare. Tot în Ungaria se întîlneşte şi planul patrulob (de pildă la Ják, cca 1270—1280). În schimb, în Germania centrală şi mai ales în Bavaria de sud-est şi Austria numărul acestor capele, datate în majoritatea cazurilor în secolele XII—XIII, e atît de mare, încît ipoteza lui Strzygowski îmi pare îndoielnică sau cel puţin insuficient circumstanţiată.

Fig. 79. — Odorhei, capela lui Isus, plan.

Sigure par deocamdată două lucruri: *a)* faptul că în imensa lor majoritate clădirile amintite sînt capele cimiteriale şi *b)* că zona şi epoca de răspîndire cea mai intensă e Germania de sud-est în faza romanicului tîrziu. Capele asemănătoare se găsesc însă, deşi mai puţin numeroase, şi în afara acestei zone, şi ca tip ele sînt cu mult mai vechi. În ambianţa creştină, prototipul îl

[1] Bunyitay, *Püspökség*, II, p. 480—482.
[2] Márki, *Arad.*, II — 1, p. 438, 447.
[3] Roth, *Beiträge*, p. 141; idem, *Unterwald*, p. 298—299.
[4] Halaváts, *Úti jegy.*, p. 215; Roth, *Unterwald*, p. 301—302 (precizează că aparţinuse unei basilici); Horwath, *Landnahme*, p. 176.
[5] Roth, *Baukunst*, p. 105; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 74—77.
[6] Márki, *Arad.*, II — 1, p. 84—85, 445.
[7] Henszlmann, *Szathmár*, p. 134—135; Szabó, *Építőművészet*, p. 273; Gerevich, *Romankor*, p. 31.
[8] Asupra acestei capele mi-a atras atenţia prof. L. Debreczeni.
[9] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 45.
[10] Strzygowski, *Altslav.*, p. 19, 226, 241 şi 255.
[11] Vătăşianu, *Hunedoara*, p. 131 şi urm.
[12] Petranu, *Transylvanie*, p. 87—88.

constituie pe de o parte mausoleele, în frunte cu rotunda de pe Golgota, din epoca constantiniană, pe de alta baptisteriile. În arhitectura creştină din Europa replicile sînt numeroase în cursul veacurilor, dar e evident că în faza romanică recrudescenţa tipului în Europa centrală şi de sud-est e atît de puternică şi de excepţională, încît trebuie să admitem şi prezenţa unui factor nou. Fost-a oare acest factor animaţia cruciadelor şi faima de care s-a bucurat sfîntul mormînt în această epocă? E posibil, dar ipoteza rămîne să fie demonstrată şi nu e locul aci să insistăm mai mult asupra ei. Privitor la capelele din Ungaria şi din Transilvania [1], un lucru pare sigur şi, deocamdată, decisiv: formele arhitectonice şi decorative (în cazurile în care apar, ca de pildă la Ják) sînt totdeauna romanice, iar monumentele din Transilvania derivă din cele din Ungaria şi anume din grupul mai arhaic şi mai simplu, databil în prima jumătate a veacului al XIII-lea, ceea ce înseamnă că bisericile ref. din Pelişor şi Geoagiul de Jos, precum şi capela din Odorhei, trebuie datate pe la mijlocul secolului al XIII-lea, aşa cum presupune Henszlmann.

O biserică românească care, în esenţă, nu e romanică, dar care s-a îmbrăcat într-un asemenea veşmînt fiind, în orice caz, contemporană fazei romanice tîrzii din Transilvania, e biserica ort. (fostă gr. cat.) din Denşuş [2] (fig. 80—81). Posibilitatea de a examina din nou şi amănunţit, împreună cu arh. Ştefan Balş, această biserică şi de a executa şi cîteva sondaje, îmi îngăduie să aduc unele precizări şi să rectific întrucîtva concluziile formulate precedent cu privire la acest monument curios, un conglomerat din mai multe epoci şi rezultat al unor reflexe de arhitectură antică pe un plan bizantin, adaptat sistemului unei elevaţii arhitectonice a romanicului tîrziu transilvănean şi formelor decorative ale clădirilor băştinaşe de lemn.

Nucleul clădirii (fig. 82—83) se compune dintr-o încăpere aproape pătrată, în mijlocul căreia se află patru stîlpi masivi, susţinînd o turlă înaltă, şi dintr-un altar cu absidă semicirculară, puţin alungită. Acest plan e unic în Transilvania şi, prin particularităţile sale, rămîne unic şi în raport cu arhitectura din celelalte provincii româneşti ca şi cu cea străină, deşi e limpede că el reproduce în principiu o biserică bizantină de tip central macedonean sau, cum îi spune G. Millet, un « plan în cruce greacă simplă ». Planul ca atare poate proveni deci fie din regiunile macedonene, fie din Bulgaria, prin etape rămase încă necunoscute. Elevaţia prezintă însă amănunte care denotă că meşterul din Denşuş nu a văzut niciodată o biserică de acest tip. Întîi se observă că traveea turlei e mai strîmtă decît altarul, iar absidele laterale, care apar cel puţin sub formă de nişă în arhitectura balcanică, lipsesc aci complet. Sistemul de boltire, compus dintr-o boltă de sprijin în formă aproximativă de sfert de cilindru, dispusă în jurul traveei centrale, caută o soluţie de stabilitate cu totul diferită de sistemul bolţilor tipice pentru planul în cruce greacă. De altfel, e evident că meşterul din Denşuş e un localnic, neexpert, căruia îi vine greu să traseze un plan regulat şi să ridice o zidărie omogenă. Pe deasupra îl tentează şi îl încurcă şi materialul de construcţie. Acest material i-a fost pus la dispoziţie probabil în Ulpia Traiana, la distanţă de cîţiva kilometri, şi se compune din blocuri mari ecarisate, parte din marmură, parte din calcar şi gresie, din fusuri şi baze de coloane, din lespezi de la porţi, ţevi de canalizare şi altare votive cu inscripţii, la care se adaugă apoi completări din piatră brută, extrasă probabil în apropiere, şi cărămizi pentru friza ornamentală. Cu un spirit inventiv pe care numai îndrăzneala unui profan al meşteşugului îl îngăduie, meşterul a creat un conglomerat arhitectonic din cele mai disparate piese, un conglomerat nu numai original, dar oarecum sugestiv. Pentru fusurile şi bazele de coloane — cu toate că nici una nu e pereche cu cealaltă — a găsit o întrebuinţare pe care nu a putut-o vedea decît la o ruină de templu din Ulpia Traiana: a dispus, adică, coloanele cîte trei pe laturile de nord (fig. 84) şi sud (fig. 85) ale navei, construind o faţadă laterală de aspectul unui pseudo peripter, adîncind unele baze

[1] Müller, *Baukunst*, p. 155, observă că unele nume de localităţi, cum e « Kerekegyháza » (= biserică rotundă), mai amintesc asemenea clădiri dispărute.

[2] Vătăşianu, *Hunedoara*, p. 33—43, 84—86, 122—131 şi passim, cu bibliografie. Cf. şi Meteş, *Ist. bis.*, p. 37; idem, *Zugravii*, p. 111; Müller, *Monuments*, p. 16; Gerevich, *Románkor*, p. 43—44.

de coloane, ridicînd altele şi, în lipsă de capiteluri, legînd coloanele sus de zidul bisericii prin blocuri care formează un plan pieziş, de soiul unui acoperiş de contrafort. Dar aceste coloane nu îndeplinesc rolul unor contraforturi, căci punctul de naştere al bolţilor zace mai sus. Ipoteza

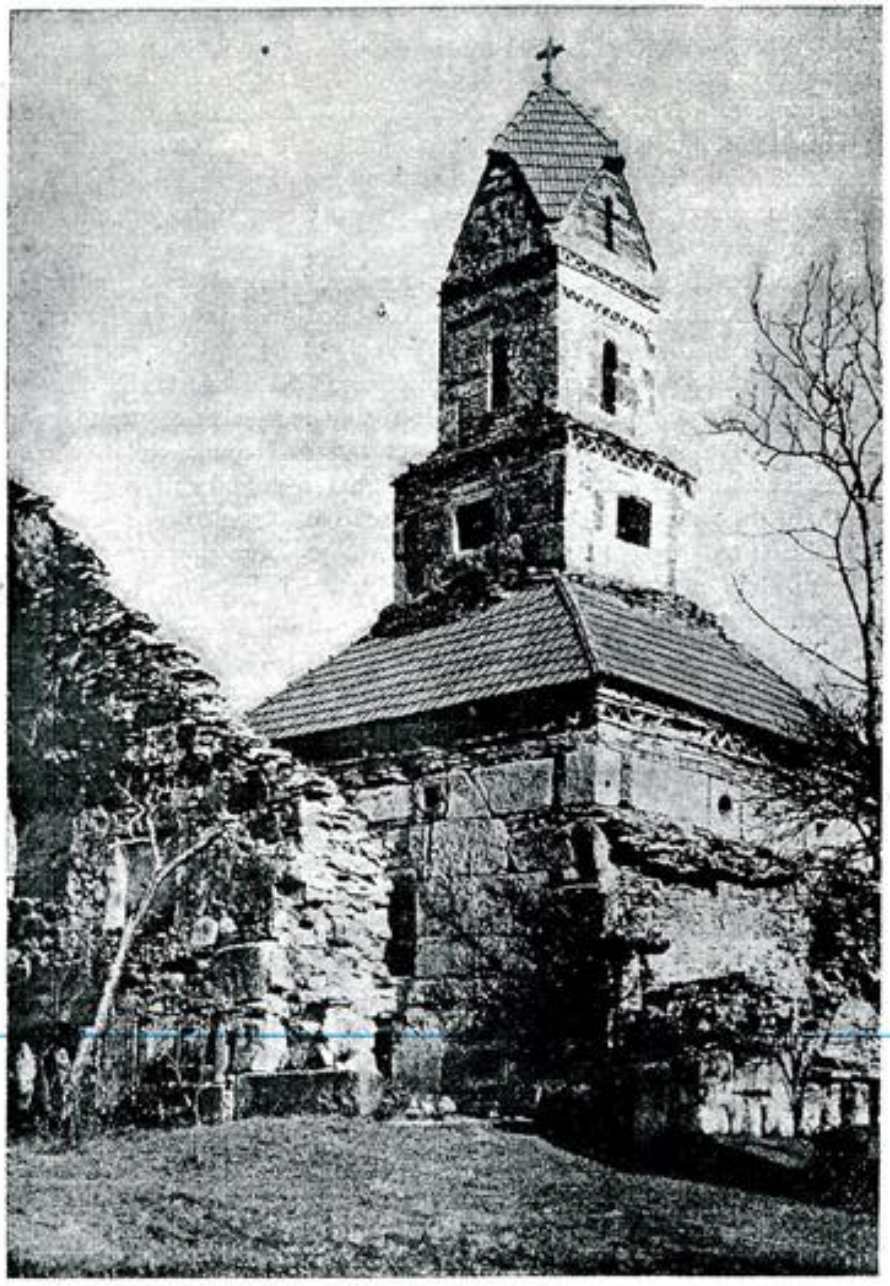

Fig. 80. — Denşuş, biserica ort., vedere dinspre sud-vest.

unei colonade în flancurile bisericii — sugerată de încăperea în ruină de pe latura de sud — nu s-a confirmat prin săpături, încît rostul acestor coloane pare exclusiv de ordin estetic şi explicaţia nu se poate găsi decît în spiritul de imitaţie a unui model antic dispărut.

Interiorul bisericii e îngust şi înalt şi frapează prin lespezile mari ale pavimentului şi prin blocurile din care sînt formaţi cei patru stîlpi; cîte două altare votive aşezate unul peste altul formează un stîlp, iar stîlpii sînt legaţi între ei prin arcuri suprainălţate, nefiind însă legaţi

Fig. 81. — Denşuş, biserica ort., vedere dinspre sud-est.

şi cu pereţii exteriori, cum ar fi corespuns logicii arhitectonice. Astfel, turla înaltă rămîne un corp străin, aşezat în mijlocul navei întunecoase, luminată dinspre miazănoapte doar prin trei ferestre strîmte, ca nişte metereze, iar dinspre vest şi sud prin cîte două ferestre mici, rotunde

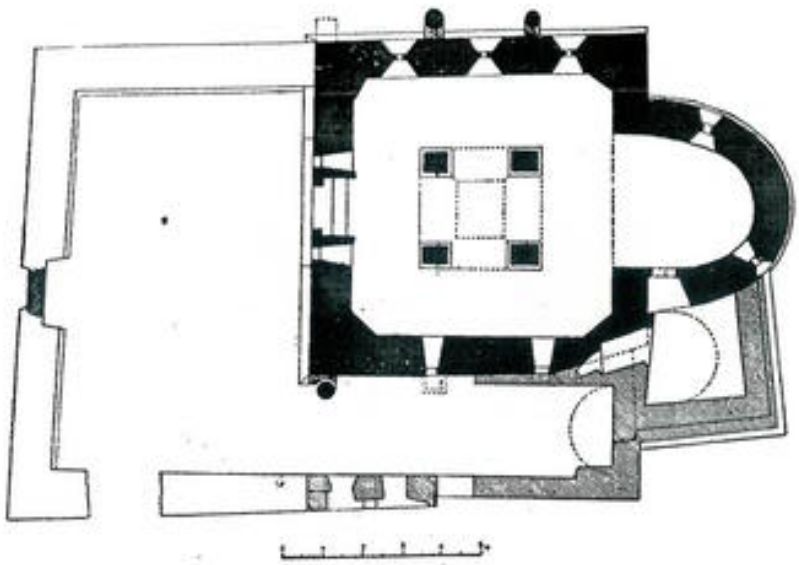

Fig. 82. — Denşuş, biserica ort., plan.

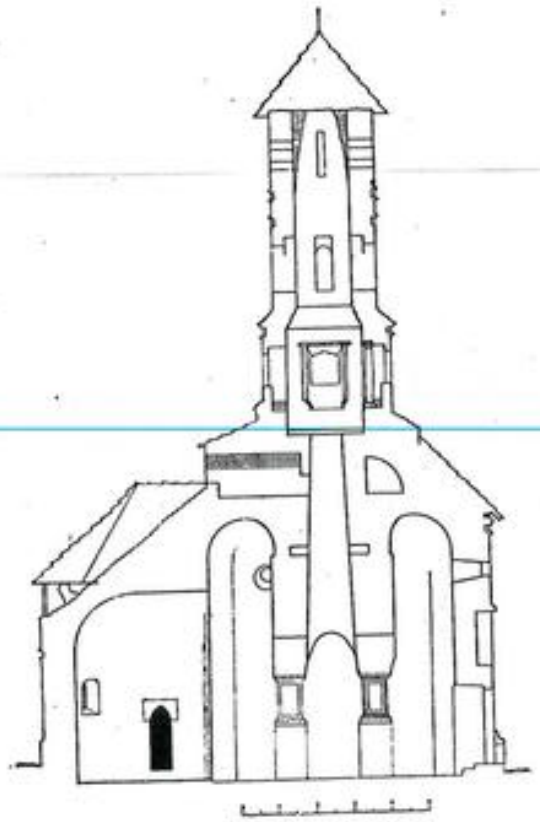

Fig. 83. — Denşuş, biserica ort., secţiune longitudinală.

(de fapt tuburi de canal). Altarul e şi el prevăzut cu două ferestre strîmte şi lunguiețe. Aceste ferestre sînt tăiate fiecare din cîte o lespede mai subțire şi au sus un arc ascuțit, iar lespedea astfel găurită a fost prinsă într-o zidărie evazată spre exterior şi interior şi încoronată cu cîte un arc semicircular din cărămidă.

Mai interesantă e turla bisericii, combinată în mod straniu cu elementele unui turn. Spre interiorul bisericii ea e deschisă pînă sub etajul prim, marcat în fațadă prin ferestre largi, pătrate. Sub acest etaj se află în interior mai întîi lăcaşul unor grinzi de care atîrna odinioară clopotul, iar ceva mai sus o ferestruică ce dă într-un fel de ascunzătoare, la care se ajunge numai urcînd pe acoperiş la o intrare îngustă de pe latura de răsărit. Ascunzătoarea e un mic coridor, ceva mai scund de 1 m, boltit cu o boltă în sfert de cilindru. Etajul turlei e izolat de interiorul bisericii printr-o podea. El formează o încăpere mică dar prietenoasă, avînd pe fiecare latură cîte o banchetă de piatră în glaful ferestrei, iar pe latura de vest şi o colonetă în centru, încît ne aminteşte de nişele adînci ale ferestrelor din castelele romanice. Această încăpere de la etaj, accesibilă numai printr-o scară mobilă din exterior, nu mai e izolată prin nici un fel de podele de ultimele două etaje de ferestre, unul cu deschideri semicirculare, iar ultimul, spre nord şi sud, cu deschideri la fel, dar ceva mai strîmte şi scunde, iar spre vest şi est cu cîte patru ferestre mici, circulare, dispuse în formă de romb. În interior, acest turn se termină cu o calotă de piatră, acum în parte dărîmată.

La fel cu celelalte încăperi, şi altarul poartă o boltă de piatră, compusă dintr-un semicilindru terminat deasupra absidei în sfert de sferă.

Clădirea se înfățişează ca o masă cubică, încălecată de o turlă, cu bază tot cubică, corp prismatic şi acoperiş de piatră piramidal, străpuns de patru frontoane triunghiulare. În interior, zidurile sînt tencuite, iar sub tencuiala recentă se găsesc fragmente de picturi murale dintr-o epocă ceva mai tîrzie. Exteriorul însă e surprinzător prin paramentul de lespezi şi blocuri mari ecarisate, amestecate, mai ales în părțile de sus, cu piatră brută de carieră de format mic. La prima vedere s-ar părea că e vorba de o amplă refacere a bisericii cu ajutorul acestui material scadent, dar o cercetare mai amănunțită constată unitatea execuției, prin faptul că piatra brută apare răzleț încă de la temelie. Dar unitatea zidirii e subliniată estetic printr-o serie de brîe de cărămidă, compuse dintr-un zig-zag între cîte un rînd de cărămizi. Un asemenea brîu încercuieşte absida sub acoperişul de piatră[1], mai sus alt brîu împodobeşte nava, purtînd deasupra o sprînceană de cornişă, a treia oară brîul încinge marginea superioară de la baza turlei şi, în sfîrşit, reapare ca centură dublă sub acoperişul de piatră[2] şi sub frontoane. Funcția decorativă a acestor brîuri e hotărîtoare pentru închegarea estetică a clădirii. Dar ele ne ajută şi la datare, pentru că prototipul lor se găseşte în vecinătate, la bisericile din Sîntă-Marie-Orlea şi Strei. Ținînd seamă şi de ferestruicile în formă de metereze, dar cu arc frînt, datarea cea mai verosimilă a bisericii din Denşuş pare a fi ultimul sfert al secolului al XIII-lea.

Mai trebuie, în sfîrşit, menționate şi două grupuri de podoabe, care constituie o altă curiozitate a acestei biserici. Pe colțurile de sud-est şi nord-est de la bază turlei zac cîte un capitel corintic inversat, iar deasupra cornişei de la bolta absidei dinspre sud sînt aşezate, iarăşi fără nici o legătură organică cu arhitectura, doi lei culcați. Pare însă greu de crezut că aceste piese s-ar găsi azi în poziția inițială, pe care le-a dat-o meşterul constructor. Capitelurile sînt evident antice şi probabil şi cei doi lei, dat fiind că reliefuri asemănătoare s-au mai găsit în Ulpia Traiana.

E probabil că biserica din Denşuş a primit, curînd după terminarea ei, două adaose. Primul e un veşmîntar (diaconicon), adosat laturii de sud a altarului, zidit tot în blocuri mari

[1] Drept urmă a acestui brîu se păstrează golul din zid, cît şi un mic fragment de brîu pe latura de nord.

[2] Toate acoperişurile actuale de țigle sînt opera consolidării moderne; acoperişurile de odinioară fuseseră exclusiv de piatră.

de piatră ecarisată şi acoperit cu o boltă cilindrică de piatră după sistemul consolelor, adică zidită în straturi proeminente şi suprapuse. Această încăpere, adăugată după modelul sacristiilor catolice, avea o singură ferestruică spre vest, astupată cînd s-a adăugat pe latura de sud a navei o încăpere nouă, cu un zid compus şi el din blocuri mari şi cu o boltă cilindrică de piatră, executată însă de data aceasta în straturi radiale. E limpede că patul bolţii a fost amenajat ulterior în paramentul navei, şi coloanele de pe această latură au fost înglobate în partea superioară a învelişului cilindric [1]. Spre vest, încăperea se termină în acelaşi plan ca şi nava, dar, după un interval de timp, s-a adăugat aci o nouă încăpere, o tindă amplă, pe lărgimea întregului complex. Cezura dintre zidul de nord al navei şi zidul corespunzător al tindei şi fundamentele mai puţin adînci, atît în raport cu nava cît şi cu încăperea de sud, dovedesc că tinda e partea cea mai recentă a construcţiei. Zidăria e şi aci în parte din blocuri mari, extrase din ruinele romane, dar acum prevalează piatra brută de carieră. Tinda sau pronaosul avusese două intrări: una pe latura de vest, acum astupată, alta pe latura de sud, unde zidul lipseşte cu desăvîrşire, dar săpăturile au scos la iveală un rest din ambrazură şi urmele treptelor. Acest pronaos e ceva mai înalt decît terenul dimprejur şi decît pavimentele părţilor mai vechi ale bisericii. Un alt semn distinctiv al pronaosului e acoperişul de lemn, azi dispărut, dar marcat prin găurile de grinzi, care se mai văd atît în peretele interior al pronaosului, cît şi în faţada de vest a navei. Totuşi, meşterul pronaosului a copiat şi cîteva forme de la faţada navei: astfel uşa de vest e construită la fel din trei blocuri mari, două ca usciori, unul ca arhitravă, iar nişa dreptunghiulară de deasupra uşii de la navă e repetată de două ori în peretele exterior al pronaosului.

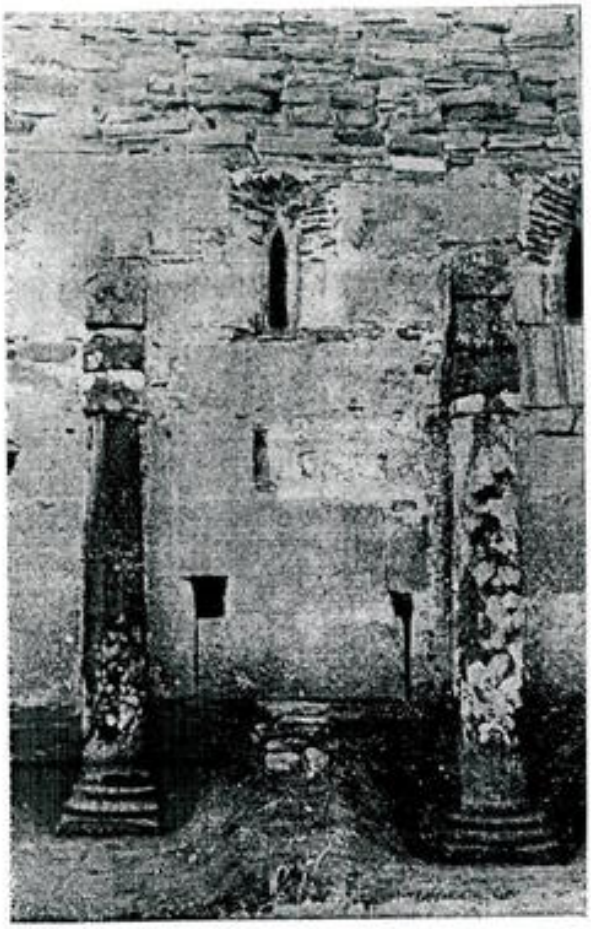

Fig. 84. —Denşuş, biserica ort., coloane angajate din faţada de nord.

De cînd datează toate aceste anexe? Sondajele făcute au lămurit ordinea cronologică în care anexele au fost executate, dar nu au furnizat elemente valabile pentru o cronologie absolută. E însă probabil ca veşmîntarul să fi fost adăugat curînd după zidirea bisericii, iar încăperea de sud la un interval nu prea îndepărtat, în cursul secolului al XIV-lea; tinda, în schimb, nu pare a data dinainte de secolul al XV-lea, perioadă în care s-au executat şi picturi murale despre care vom vorbi. Dar problema datării acestei anexe depăşeşte limitele epocii de care ne ocupăm, epocă pe care biserica din Denşuş o ilustrează sugestiv tocmai prin sinteza stranie pe care o întruchipează.

[1] Cu această ocazie e posibil să fi fost înlăturată coloana dinspre răsărit, pentru că nu am reuşit să-i mai găsim urma, în timp ce de la coloana din mijloc se mai păstrează abacul prins în zid.

În încheiere, trebuie să mai amintesc biserica ort. din Gurasada [1]. Actuala construcție e un conglomerat care a trecut prin cel puțin trei faze. Nucleul (fig. 86) se compune din patru abside, trasate empiric, aproximativ semicirculare. Planul formează un tipic patrulob din mijlocul căruia lipsesc colțurile pătratului central, ceea ce îl deosebește radical de bisericile bizantine cu plan triconc și îl apropie, în schimb, de planul treflat de la Niculițel, despre care vom vorbi în capitolul privitor la arhitectura din Țara Românească. Acest nucleu e zidit în întregime din piatră de rîu și piatră brută, înecată într-un mortar gros, foarte hidrofil, din cauza cantității mari de cărămidă pisată, amintind întrucîtva tehnica armenească a zidăriei turnate. Absidele sînt acoperite cu semicalote, între care se intercalează bolți cilindrice pe axa vest-est, lungimea axei principale fiind mai mare decît cea transversală. Peste spațiul central se ridică o turlă prismatică, pătrată, acoperită cu o calotă suspendată (fig. 87).

Fig. 85. — Denșuș, biserica ort., vedere din încăperea laterală de sud.

Acest nucleu constituie nava și altarul bisericii, în care se intră printr-o ușă dreptunghiulară, strîmtă și joasă, descîlisă în hora apuseană. Ferestrele de la horele dinspre răsărit și miazăzi, precum și cîte una pe fiecare latură a turlei, sînt toate mici, dreptunghiulare, și nu se pot compara decît cu deschiderile minuscule ale bisericilor de lemn.

Pentru datarea acestui monument izolat nu ne servește decît condiționat știrea documentară despre o așezare de romîni în comuna « Zad » (= Gurasada), îngăduită în 1292 [2], și anume în coroborare cu ipoteza că biserica ar fi rezultatul unor interferențe a tipului triconc din Țara Românească cu planul capelelor cimiteriale patrulobe (astfel s-ar explica conformația absidală a brațului de vest) de tipul celei din Odorhei. Caracteristică e totodată alungirea brațelor de vest și est ale patrulobului, o tendință explicabilă fie prin contaminarea cu triconcul bizantin din Țara Românească, fie prin interferență cu dispoziția bisericii-sală. Pe temeiul acestor considerente, cea mai verosimilă datare a patrulobului din Gurasada ar fi în jurul anului 1300. În schimb, clopotnița (fără galeria de lemn, adaos al ultimelor veacuri) cu ziduri foarte masive, precum și tinda boltită cilindric, intercalată între navă și clopotniță, sînt rezultatele unei amplificări ulterioare, dintr-o vreme în care sistemul adițional de spații mărunte, înlănțuite de-a lungul unei axe principale, își croise drumul în arhitectura românească din Transilvania. În sfîrșit, anexele de pe latura de sud și cea dinspre nord, niște cămăruțe zidite din cărămidă, nu sînt mai vechi decît veacul al XIX-lea.

[1] Vătășianu, *Hunedoara*, p. 43—47, 76, 131—134; Mőller, *Monuments*, p. 16; Gerevich, *Románkor*, p. 44.

[2] Szádeczky, *Telepités*, p. 580.

Din expunerea precedentă ne-am putut face o idee destul de complexă despre arhitectura eclesiastică din faza de organizare a statului feudal maghiar, chiar dacă nu am reuşit să lămurim mulţumitor nici problemele originii, nici aspectele evoluţiei şi poate nici datarea bisericilor. Dar această imagine, inclusiv cea despre arhitectura militară, e incompletă. Ea ar trebui întregită prin aspectele arhitecturii civile. Urmele arhitecturii civile lipsesc însă cu desăvîrşire şi numai din documente şi ştiri ulterioare înţelegem că ea a fost exclusiv de lemn, înlocuită treptat, la sate şi oraşe, cu construcţii noi. În ceea ce priveşte clădirile de azi de la sate, ele pot fi invocate în anumite condiţii ca mărturii pentru aspectul caselor ţărăneşti de odinioară. Clădirile de lemn de la oraş au fost însă înlocuite cu altele de piatră, iar înfăţişarea acestor clădiri din vremurile de mai tîrziu nu mai oglindeşte nimic din dispoziţia şi formele epocii romanice. De altfel trebuie subliniat că în perioada romanică toate aşezările din Transilvania, şi cele care adăposteau un sediu episcopal (ca Alba Iulia şi Oradea), o prepozitură (ca Sibiul) sau un decanat eclesiastic (ca Braşovul), erau în esenţă tot numai nişte sate, chiar şi cînd, alături de activitatea agricolă prevalentă, începuseră să mijească şi primele ateliere de meşteşugari, alături de primele dughene negustoreşti, căci oraşele cu viaţa lor caracteristică, care a determinat şi aspectul lor urbanistic, se dezvoltă în Transilvania abia în secolul al XIV-lea.

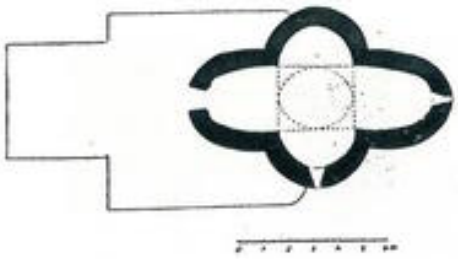

Fig. 86. — Gurasada, biserica ort., plan.

Cu toate că nu putem încă pretinde că romanicul transilvănean ar fi fost cercetat temeinic, fiind, dimpotrivă, obligaţi să recunoaştem că noi constatări şi descoperiri sînt încă în perspectivă, e poate totuşi cazul să aruncăm, în încheiere, o privire retrospectivă asupra celor expuse şi să reţinem cîteva concluzii care par a se desprinde din experienţa analizei de pînă acum.

Un prim factor important, pe care nu-l putem încă evalua decît ipotetic, e rolul arhitecturii de lemn, exclusiv în arhitectura populaţiei româneşti băştinaşe ca şi în arhitectura civilă a noilor veniţi, unguri şi saşi deopotrivă, şi, pînă în momentul invaziei tătare, precumpănitor şi în arhitectura militară şi eclesiastică. La început, arhitectura de piatră se întîlneşte numai în cazuri izolate, în centrele ierarhice ale organizaţiei bisericeşti catolice, dependente nemijlocit de metropola statului feudal maghiar. Or, în provincia metropolitană transdanubiană a regatului maghiar, unde vestigiile arhitectonice sînt mai numeroase, se poate constata că la început, adică în secolele XI—XII nu s-au zidit din piatră decît biserici catedrale, arhiepiscopale şi episcopale, şi bisericile mănăstirilor principale. În schimb, din aceeaşi regiune nu ni s-a păstrat nici o biserică parohială de piatră anterioară secolului al XIII-lea, ceea ce confirmă indirect şi constatările şi ipotezele privitoare la datarea arhitecturii de piatră din Transilvania, care, în mod firesc, nu putea să depăşească ritmul dezvoltării din provincia-metropolă.

Primele biserici parohiale de piatră apar în Transilvania în zona de sud a colonizării săseşti, la începutul secolului al XIII-lea. E vorba de tipul basilicii în cîteva variante, introduse din regiunile sud-est germane şi ceh (Bavaria, Moravia, Austria), regiuni a căror evoluţie economică şi social-politică nu depăşise încă prea mult pe cea din Transilvania şi a căror arhitectură putea fi, în consecinţă, adaptată uşor necesităţilor transilvănene. La început, aceste modele vor fi fost executate sub conducerea unor meşteri imigraţi, dar cu ajutorul mîinii de lucru locale, şi curînd această mînă de lucru va prelua şi conducerea şantierelor. Aşa se explică persistenţa, în decurs de cîteva generaţii, a variantelor odată împămîntenite în zone circumscrise. În legătură cu această răspîndire a basilicilor, trebuie explicată, prin contaminare, şi apariţia bisericii-sală de piatră, o transpunere de fapt a bisericii de lemn în material mai trainic, împrumutîndu-se forme izolate ale basilicii (absida, clopotniţa încadrată bisericii, sisteme de boltire, portaluri, ferestre).

Experienţa tragică de pe urma invaziei tătare din 1241 a constituit un îndemn hotărîtor, îndeosebi pentru populaţia aşezată în văile largi ale căilor de comunicaţie, pentru a înlocui materialul de lemn uşor inflamabil cu materialul de piatră, mai ales în cadrul arhitecturii militare şi

Fig. 87. — Gurasada, biserica ort., vedere dinspre sud-est.

al celei bisericeşti, o tendinţă sprijinită probabil şi printr-o întărire masivă a colonizării maghiare şi germane în vremea regelui Bela IV. Aşa se explică înflorirea excepţională a arhitecturii de piatră romanică-tîrzie din jumătatea a doua a veacului al XIII-lea. Alături de tipurile de basilică împămîntenite mai înainte, se răspîndeşte acum spre nordul Transilvaniei o variantă a basilicii din Ungaria (cu cor redus, dar cu două turnuri şi tribună în capătul de vest), iar motivul turnurilor şi mai ales al tribunei ajunge şi în regiunea săsească din Transilvania de sud-est şi e adoptat sporadic de biserica-sală. În această perioadă nu numai mîna de lucru, dar şi conducerea şantierelor

e exclusiv locală, respectiv dependentă de şantiere din cuprinsul aceluiaşi stat feudal maghiar. Numai catedrala r. cat. din Alba Iulia face o excepţie, în sensul şi în măsura pe care am cunoscut-o cînd am analizat clădirea în amănunte.

Am văzut ce stimulent a constituit evoluţia arhitecturii catolice pentru unele centre romîneşti care, mai ales în regiunea Haţegului, îşi păstraseră încă o brumă de organizare feudală băştinaşă şi se arătau dispuse să se încadreze acum, dar cu personalitate proprie, în noile relaţii ale sistemului feudal, în speranţa de a putea păstra anumite particularisme. Această evoluţie a fost curînd stingherită de intervenţia catolică şi documentele [1] care ne arată preocuparea de a combate ortodoxismul şi de a-l supune catolicismului marchează totodată începutul îngrădirii evoluţiei arhitecturii de piatră ortodoxe.

Aruncînd, în sfîrşit, o privire asupra hărţii de răspîndire a monumentelor, constatăm distribuţia inegală a densităţii clădirilor păstrate, precum şi prezenţa unor zone întinse, lipsite total de urme arhitectonice din această fază. Densitatea maximă o găsim în zona colonizării săseşti din sud-est, cu o mică iradiere spre Ţara Haţegului. Văile principale care traversează munţii şi dealurile Transilvaniei pînă adînc în regiunea secuiască şi în ţinutul Bistriţei, sînt, la rîndul lor, presărate cu un număr destul de însemnat de clădiri şi la fel e cîmpia de vest, deschisă larg spre şesurile întinse ale Ungariei; caracteristic este că tocmai în această ultimă regiune constatăm şi înrudirea maximă dintre clădirile transilvănene şi cele din Ungaria.

Rămîn însă albe zone compacte din Munţii Apuseni şi din Maramureş şi se pune întrebarea dacă e vorba de « deşerturi», cum s-a susţinut de atîtea ori, sau de teritorii locuite de o populaţie care continua să clădească în lemn? E semnificativ că pînă recent populaţia din acele regiuni s-a servit încă aproape exclusiv de materialul de construcţie pe care îl oferă pădurile, şi acum încă destul de întinse, şi e legitim să presupunem că aşa a făcut şi în trecutul îndepărtat; mai e remarcabil faptul că şi azi aceste zone sînt locuite de o populaţie romînească compactă. Cu alte cuvinte, analiza distribuţiei topografice a monumentelor pare a oglindi destul de fidel aspectele etnice ale Transilvaniei, rezultate din primele cuceriri şi colonizări substanţiale din secolele XI—XIII, ceea ce dovedeşte că deşi numărul monumentelor romanice dispărute e desigur însemnat, totuşi distribuţia topografică se conturează încă destul de limpede.

b) Începuturile arhitecturii gotice

Am remarcat încă în capitolul precedent interferenţa frecventă a amănuntelor gotice în complexul arhitecturii romanice, începînd cu ultima treime a secolului al XIII-lea. Vom vedea acum că aceste forme nu se datoresc unor influenţe străine, izolate, ci provin foarte probabil din acele şantiere care adoptaseră principiile goticii burgunde, introduse între timp în Transilvania prin intermediul călugărilor cistercieni. Ordinul cistercian prevăzuse încă de la început o diviziune a muncii în sînul organizaţiei, dispunînd astfel şi de meseriaşi *(fratres conversi)*, şi printre ei de pietrari şi zidari, meşteri care au jucat — mai ales în regiunile cu o viaţă orăşenească încă nedezvoltată şi unde lipseau breslele şi şantiere organizate — rolul unor pionieri. Acesta a fost şi cazul în Transilvania şi vom vedea că şantierul cistercian din Cîrţa a exercitat o influenţă largă şi fecundă. Se impune deci să-i analizăm activitatea cu atenţia cuvenită.

Ca metoh al mănăstirii din Igriş, a fost fundată, prin 1202, « *abbatia beatae Mariae Virginis de Candelis*» din Cîrţa [2]. Era vorba probabil de o penetraţie în teritoriu încă neluat efectiv în

[1] Cf., de pildă, scrisoarea din 1204, adresată de papa Inocenţiu III episcopului de Oradea (Hurmuzaki, *Documente*, I-1, nr. 30) şi scrisoarea din martie 1234, trimisă de Bela IV papii (*ibidem*, nr. 100; vezi şi *Documente*, C, veac. XI — XIII, vol. I, nr. 45 şi 226).

[2] Römer, *Kerez*, p. 1—11; Reissenberger, *Kerz*; Roth, *Baukunst*, p. 27—32; Szabó, *Építészet*, p. 262—263; Divald, *Műv. eml.*, p. 36—37; Gál, *L'architecture*, p. 93; Péter, *Történet*, I, p. 31—32; Szönyi, *Templomok*, p. 189; *Kunst in Sieb.*, p. 6, 19—22, 82—85; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 17; Gerevich, *Románkor*, p. 61—62; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 47—49.

posesiune de coroana maghiară, căci prima ştire documentară cunoscută despre trecerea Oltului în Ţara Făgăraşului o constituie tocmai actul despre întemeierea mănăstirii. Această colaborare la expansiunea unui stat feudal catolic nu e unică în istoria cisterciană, ci face parte, dimpotrivă, din programul acţiunilor misionare şi politice ale ordinului. În asemenea împrejurări, însă, cistercienii procedau mai întîi la luarea în posesiune a noului teritoriu, executînd la început numai construcţii uşoare de adăpost şi abia după ce reuşiseră să se organizeze, se proceda la instalarea definitivă, iniţiindu-se construcţii durabile [1]. Se pare, deci, că nici la Cirţa nu s-au început zidirile de piatră imediat după aşezarea din 1202, dar diferiţii cercetători sînt şi în cazul acesta în dezacord cu privire la data la care s-ar putea admite iniţierea acestor clădiri, din care o parte mai e încă în folosinţă, iar altele zac în ruină. După cum vom vedea, concluziile la care vom ajunge presupun că şi la Cirţa trecerea puhoiului tătar trebuie considerată ca imboldul extern pentru reconstruirea mănăstirii în piatră, dar de data aceasta confirmările scrise lipsesc; deşi Rogerius nu pomeneşte mănăstirea, socot că argumentul *ex silentio* nu e valabil, pentru că e sigur că tătarii au străbătut regiunea cînd au distrus satul Sibiului. La acea dată, însă, mănăstirea trebuie să fi fost o construcţie de lemn şi, în orice caz, e semnificativ că nici un cercetător nu a remarcat urme de incendiu la zidurile rămase, ceea ce e o confirmare indirectă pentru rezultatele analizei pe care urmează să le expunem.

Clădirile mănăstirii (fig. 88) erau grupate în jurul unei curţi mari, dreptunghiulare, cu axa mai lungă pe direcţia nord-sud. Pe latura de nord era biserica, spre est, legată de transept, şi spre sud se întindeau două aripi de clădiri cuprinzînd locuinţele călugărilor, iar latura de vest era închisă printr-un zid.

Biserica era o basilică cu trei nave, fără turnuri, cu transept, ale cărui braţe erau prevăzute spre est cu cîte două capele dreptunghiulare şi un cor compus dintr-o travee dreptunghiulară şi alta pentagonală (din octogon). Planul, în sistem legat — mînuit însă cu mai multă supleţe ca la Alba Iulia, prin faptul că traveele se îndepărtează ceva mai mult de planul riguros pătrat — e specific arhitecturii cisterciene, aşa cum s-a constituit în cursul jumătăţii a doua a secolului al XII-lea şi cum s-a răspîndit de aci înainte aproape în toate ctitoriile ordinului. Dar, în timp ce basilicile cisterciene din prima jumătate a secolului al XIII-lea folosesc încă nu numai pentru altarele laterale planul pătrat sau uşor dreptunghiular, ci îl preferă şi la altarul principal, corul poligonal din Cirţa dovedeşte că zidirea bisericii s-a început într-o epocă în care arhitectura cisterciană-burgundă începuse să-şi piardă individualitatea prin absorbirea treptată a elementelor elaborate de şantierele gotice propriu-zise, lucru ce se întîmplă tot mai frecvent, începînd cu mijlocul secolului al XIII-lea.

Elevaţia bisericii nu mai apare azi limpede decît în cor (fig. 89—90), singura parte păstrată intact şi amenajată, împreună cu careul transeptului, ca biserică ev. a comunei. Cele două travee ale corului sînt boltite cu ogive încopciate prin chei de boltă decorate plastic. Majoritatea cheilor de boltă (se mai păstrează şi cîteva fragmente din părţile care zac în ruină) sînt împodobite cu motive vegetale, între care o rozetă, iar cea din pentagon are forma unui disc uşor concav (fig. 91), cu un relief înfăţişînd capul încoronat al Mariei, încadrat de maforion. Faţa ovală, tratată în planuri mari, plastice, cu ochii puţin bulbucaţi şi gura energică, e una din cele mai frumoase opere ale sculpturii transilvănene din această epocă, deosebindu-se radical prin simţul monumental al valorilor plastice de sculpturile de la catedrala din Alba Iulia. Ogivele şi arhivoltele sînt simple, cu secţiune trapezoidală, avînd feţele laterale uşor concave. Arhivoltele sînt în arc frînt. Arhivolte şi ogive zac, fiecare, pe cîte un tor angajat, de forma unui fus de coloană zvelt, prevăzut cu bază şi capitel. La colţurile traveelor torurile sînt grupate cîte trei în jurul unei platbande tratate ca pilastru. Bazele ionice au torul inferior accentuat, turtit şi proeminent deasupra bazei, semn că ne găsim într-o fază gotică evoluată, iar capitelurile prezintă variante ale capitelului cu croşete, cu unul sau două rînduri de frunze striate, răsucite în afară, înfăşurînd un

[1] Cf. şi observaţiile lui Dehio, *Geschichte*, I, p. 251.

simbure tronconic, în esență de tipul capitelurilor atelierului III din prima fază a catedralei din Alba Iulia, dar executate mai plastic și fără șirurile de bobițe. În Cîrța abacurile sînt apoi mult mai simple: un ciubuc dreptunghiular așezat peste o cavetă. Semnificativ, pentru cronologie, e faptul că arhivoltele și ogivele se desprind deasupra abacului din baze prismatice sau poliedrice mărunte, diverse în execuție, dar înrudite în esență cu cele folosite de pietrarii fazei a treia

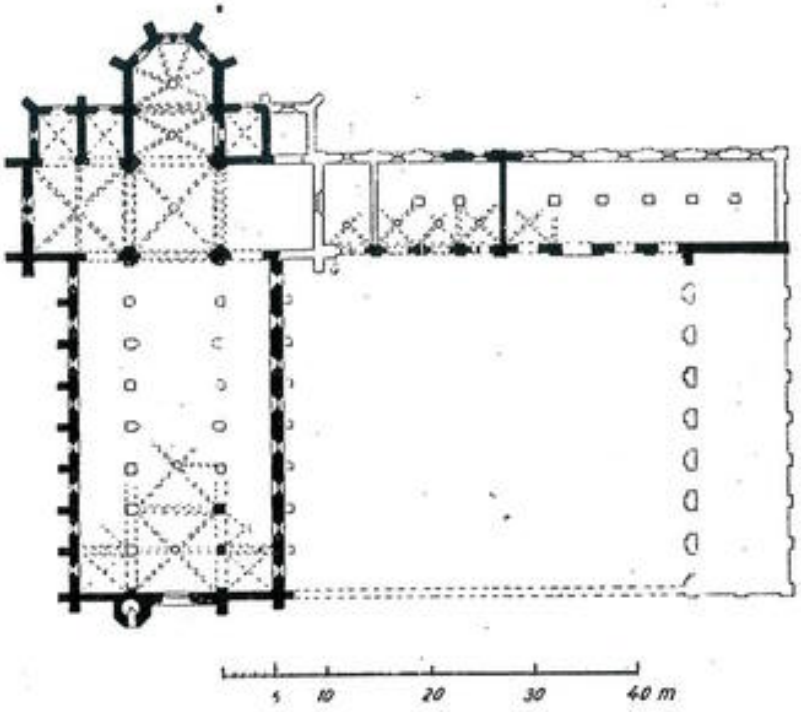

Fig. 88. — Cîrța, mănăstirea cisterciană, plan.

din Alba Iulia. Pentru această gotică burgundă sînt caracteristice și arhivoltele din pereții pe care se sprijină pînzele bolții: ele sînt încă semicirculare și zac, după sistemul cistercian, pe console în formă de piramide treptate și inversate. Astfel, structura gotică a corului e încă moderată prin linii semicirculare și prin lipsa proporțiilor și a accentelor verticale mai subliniate. Pereții sînt și ei relativ masivi, dar fiecare panou e străbătut, în zona de mijloc, de cîte o fereastră înaltă în arc frînt, iar sus, înscrise perfect în arhivolta de sprijin a bolții, se deschid ochiuri mari cu chenarul interior în formă de șase-lobi. Peretele de est, din dreptul altarului, se distinge prin faptul că e străbătut de două ferestre mai înalte, în arc frînt, încălecate de un ochi, o combinație arhaică, din care arhitectura gotică dezvoltase între timp fereastra cu muluri [1].

Restul bisericii zace azi în ruină, dar se mai păstrează elemente suficiente pentru a reconstitui caracterele esențiale ale basilicii. Cele două brațe ale transeptului se compuneau din cîte o travee pătrată, acoperită cu cîte o boltă sexpartită pe ogive, lucru ce se poate deduce din prezența consolei păstrate sus, deasupra stîlpului divizor dintre cele două capele laterale ale brațului de nord, menită să susțină acea nervură intercalată. În schimb, traveea dinspre miazăzi a transeptului s-a prăbușit, și a dispărut și una dintre capele, iar cea adiacentă corului a fost adaptată ca sacri-

[1] S-a presupus, pe temeiul unui document din vremea regelui Sigismund, că în cor ar fi existat o criptă cu morminte regale. Săpăturile executate de V. Roth (cf. raportul din ACMIT, 1926/8, p. 224—227) au constatat că această presupunere e lipsită de temei.

stie pentru biserica actuală. În faţa transeptului, spre vest, se găsesc ruinele corpului basilical, compus din patru travee pătrate în nava principală şi cîte opt travee dreptunghiulare în navele laterale, conform tradiţionalului sistem legat. Că numai astfel poate fi interpretată dispoziţia planului rezultă din consideraţia că perechea de stîlpi pătraţi care a mai rămas în picioare în partea de vest a navei se prezintă cu feţele simple, în timp ce stîlpul următor, păstrat pe latura

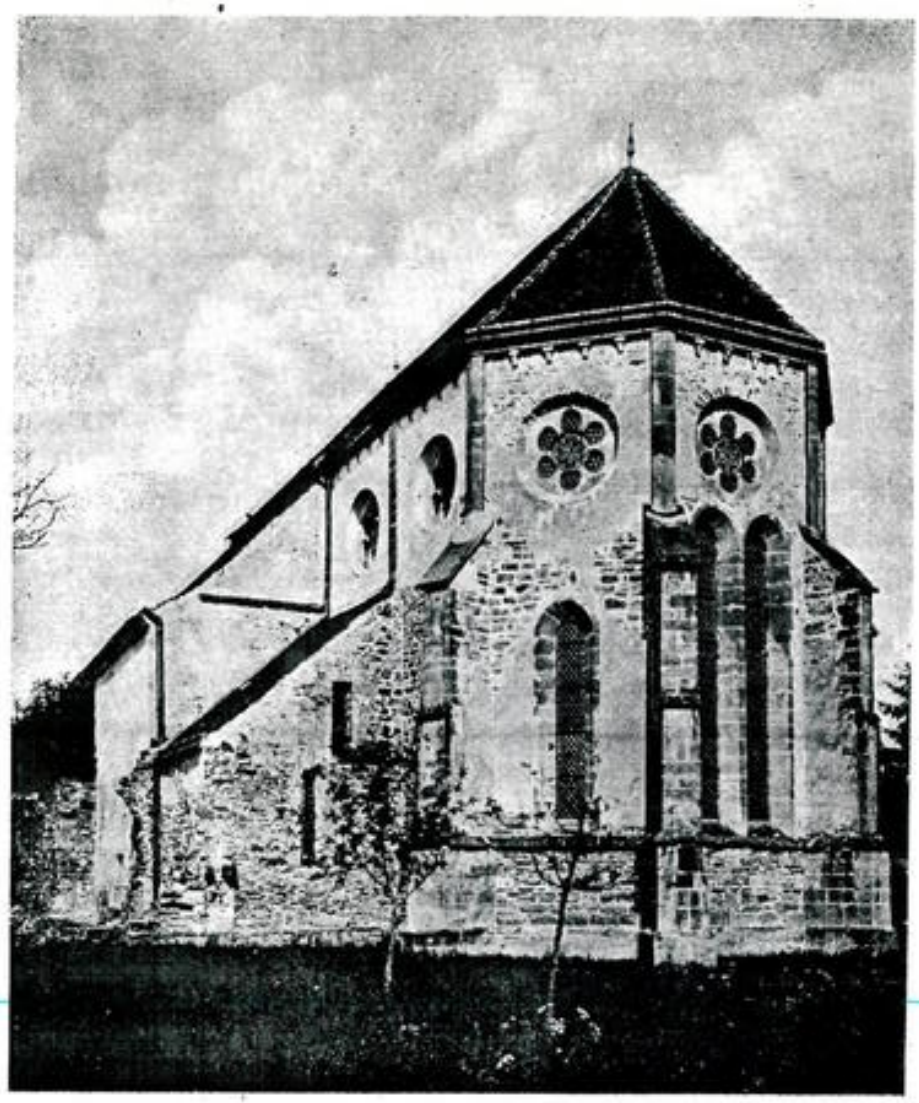

Fig. 89. — Cîrţa, corul bisericii.

de sud, are spre navă o colonetă angajată. Această alternare a stîlpilor marchează ritmul traveelor [1]. În schimb, se mai vede sus, în pereţii navei centrale, deasupra stîlpilor intermediari, cîte o consolă, dovadă că şi bolta navei centrale fusese, la fel ca şi în transept, o boltă sexpartită. Arcadele dintre stîlpii care despart nava centrală de cele laterale sînt în arc frînt turtit. Bolţile navelor laterale erau bolţi în cruci pe ogive, aşezate pe console.

[1] Reconstituirea planului publicat de Reissenberger, *Kerz*, nu ţine seamă de acest amănunt.

În ceea ce privește ferestrele, se observă reminiscențe romanice la deschiderea semicirculară de la capela din dreapta corului, întrebuințată acum ca sacristie. E probabil că și celelalte ferestre ale capelelor au fost la fel. În schimb, fațadele din capetele transeptului fuseseră străbătute

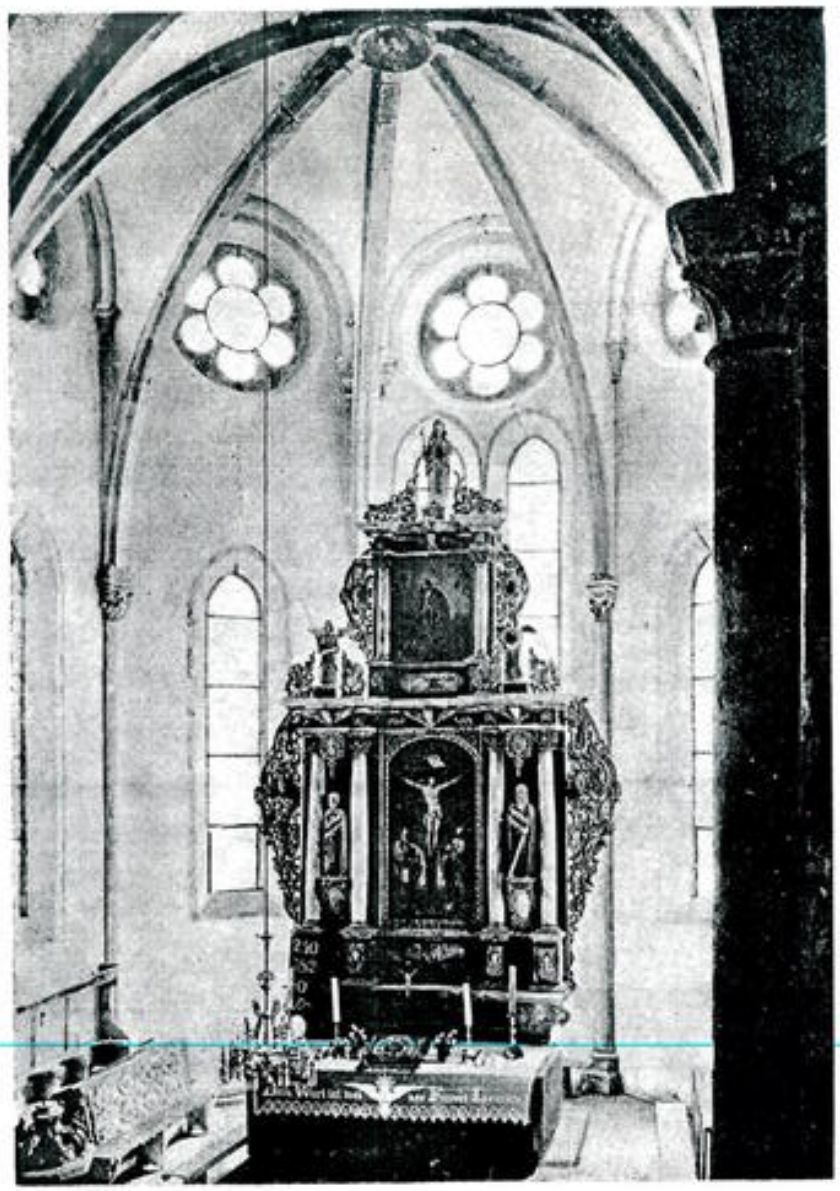

Fig. 90. — Cirța, interiorul corului.

de cîte două ferestre înalte, cu arcuri frînte, încoronate probabil cu ochiuri, după modelul peretelui central al corului. Asemenea ochiuri au servit și pentru luminarea părții superioare a navei centrale, după cum rezultă din unele urme păstrate, în vreme ce nava laterală dinspre nord e străbătută de ferestre mai mici în arc frînt.

Fațadele sînt simple și severe, în spirit cistercian. În dreptul arhivoltelor de pe latura de nord găsim contraforturi simple și tot prin asemenea contraforturi e articulată și fațada de vest,

în corespondența celor trei nave. Despre contraforturile de la cor și transept se poate spune că sînt ceva mai înalte și treptate, fiind totodată înglobate într-un soclu care încercuiește clădirea la înălțimea pervazului de la ferestre. Contraforturile corului se continuă apoi sub aspectul unor lesene pînă la cornișa compusă dintr-un ciubuc și cavetă, așezată pe mici console în formă de piramide trunchiate și inversate.

Din cele de mai sus rezultă că zidirea bisericii e — în măsura în care se mai poate judeca azi — omogenă, ceea ce înseamnă că zidirea a procedat destul de repede și fără modificări de proiect. Cu atît mai surprinzător e de aceea portalul apusean (fig. 92), care se prezintă deodată în formele gotice mature. Profilul ambrazurii e bogat și se compune din toruri cilindrice și altele cu secțiunea în formă de pară, separate prin cavete. Corespondența dintre profilurile laterale și cele ale arhivoltei e desăvîrșită, deși între unele și altele se interpune o friză decorată cu frunziș gotic naturalist (acum măcinat), ținînd locul capitelurilor de odinioară. Arhivolta e încadrată de un fronton triunghiular, prevăzut pe extrados cu frunze răsucite, gotice. Deasupra frontonului se vede golul unei mari rozase, ale cărei muluri s-au pierdut, iar în partea de sus a peretelui se află o ferestruică în arc frînt.

Fig. 91. — Cîrța, cheie de boltă din cor.

O dată cu biserica s-a început și zidirea mănăstirii, cel puțin în limita în care putem să ne dăm seama din ceea ce s-a păstrat din aripa răsăriteană. Din acea aripă a mai rămas peretele dinspre curte (fig. 93) și un fragment din peretele exterior. Clădirea se compunea din parter și etaj pe un plan dreptunghiular alungit, împărțit la mijloc prin stîlpi în două nave, cu travee pătrate, boltite pe ogive sprijinite de-a lungul pereților pe console (fig. 94). Profilul ogivelor și forma consolelor se aseamănă cu cele din corul bisericii. Acest parter se deschidea spre curte prin uși și ferestre cu arcuri de descărcare semicirculare, profilate simplu. Ferestrele sînt geminate, grupate cîte două în fiecare arcadă, împărțite prin colonete. Arcurile ferestrelor sînt însă frînte. Acest parter nu forma o singură sală, ci fusese probabil încă de la început împărțit în încăperi diverse, după cum o mai atestă și acum fragmente de pereți despărțitori. Structura etajului se prezintă la fel, cu bolți pe ogive așezate pe console și stîlpi. Dar aci ferestrele erau mai mici și dreptunghiulare, dispuse cîte două în dreptul fiecărei travee. E probabil că în parter fusese adăpostit, între altele, refectoriul, iar la etaj dormitorul comun al călugărilor, acesta din urmă fiind și amintit într-un document din 1506 [1], cînd s-a procedat la repararea acoperișului. În ceea ce privește aripa de sud, azi nu o mai putem cunoaște, fiind complet dărîmată și terenul nivelat, dar fundațiile probabil că mai există, iar în pereții aripei răsăritene se mai văd zidurile de racordare, din care se poate deduce că aripa de sud avusese aceeași lărgime și deci probabil și aceeași structură ca și cea răsăriteană.

În mod cu totul excepțional, mănăstirea pare a fi fost lipsită de foișor în jurul curții, căci nici în pămînt, nici în pereți nu se văd urmele lui. Totuși, faptul că fațada laterală dinspre curte a

[1] Reissenberger, *Kerz*, p. 35.

bisericii nu e proptită prin contraforturi (o lipsă compensată aci prin îngroşarea zidurilor), precum şi omisiunea totală a ferestrelor din nava laterală de sud, sugerează ideea că un asemenea foişor ar fi fost proiectat.

Pentru datarea întregului complex ne servesc pe de o parte elementele planimetrice (corul poligonal), pe de alta elementele de structură, cum sînt bolţile sexpartite aplicate sistemului

Fig. 92. —Cîrţa, portalul de vest.

legat (cf. biserica cisterciană din Walkenried, în Harz, Germania, din sfertul al doilea al secolului al XIII-lea), precum şi detaliile ornamentale, ca de pildă capitelurile, profilurile arhivoltelor şi ogivelor, corpurile prismatice de deasupra abacurilor şi profilurile de la baza colonetelor angajate din cor. Toate aceste elemente se încadrează fără nici o dificultate în perioada imediată de după trecerea invaziei tătare şi — dat fiind că e vorba de o mănăstire cu resurse — e probabil că zidirea s-a început curînd după 1242, continuîndu-se în cursul sfertului al

treilea al secolului al XIII-lea. În această epocă nu ne surprind nici reminiscenţele romanice semnalate. Numai faţada şi portalul de vest trebuie să fi fost terminate mai tirziu, dar totuşi poate încă înainte de 1300, presupunînd prezenţa întîmplătoare a unui pietrar de formaţie mai recentă, din mediul goticei mature. O asemenea datare a faţadei de vest se impune pentru a putea explica mai uşor apariţia, tocmai în această regiune de la est de Cîrţa şi pînă în Ţara Bîrsei, a frizei în locul capitelurilor la o serie de portaluri menţionate încă în contextul arhitecturii romanice pe care, din cauza structurii încă specific romanice a bisericii, nu le-am putut data decît din ultimii ani ai secolului al XIII-lea.

Mai dificil e răspunsul la întrebarea de unde au venit meşterii. Etapa intermediară cea mai firească, mănăstirea din Igriş, am văzut însă că prezintă o filiaţie străină. În Ungaria, singura biserică de mănăstire cisterciană păstrată, cea din Bélapátfalva (începută prin 1232), e nu numai mai modestă ca dimensiuni, dar şi mai arhaică în privinţa plănuirii, avînd încă un cor principal pătrat. Numeroasele biserici cisterciene din Austria şi Moravia, zidite în cursul secolelor XII şi XIII, au fost şi ele în majoritatea cazurilor transformate în aşa măsură, încît nu dispunem nici în această direcţie de amănunte comparative concludente. E însă sigur că în general ambianţa e aceeaşi arhitectură central şi est-europeană catolică, pe care am întîlnit-o şi la catedrala din Alba Iulia, dar în nuanţa specifică a goticei burgunde, reprezentată de cistercieni.

Mănăstirea astfel terminată a dăinuit, probabil fără nici o modificare, pînă în prima jumătate a secolului al XV-lea. În anul 1421, însă, turcii pătrund în Transilvania şi mănăstirea suferă mari stricăciuni, iar în anul 1432 incursiunea şi devastările se repetă. E probabil că unele reparaţii grosolane, vizibile la zidăria navei, datează de la refacerile imediat următoare şi tot atunci se va fi zidit turnuleţul poligonal din faţada de vest, care nu numai că introduce o disonanţă în compoziţia faţadei, dar se deosebeşte şi prin zidăria de cărămidă, curentă în schimb în veacul al XV-lea. Pe atunci epoca de glorie a mănăstirii era definitiv apusă. Devastărilor datorite împrejurărilor externe li se adaugă decadenţa morală iremediabilă, care duce la desfiinţarea mănăstirii de către regele Matei Corvinul în 27 februarie 1474. Mănăstirea dărăpănată, împreună cu toată averea ei, e atribuită bisericii săseşti Sf. Maria din Sibiu, iar în anul 1495 apar primele însemnări în socotelile Sibiului, amintind reparaţiile şi noile amenajări făcute în Cîrţa. Acestea însă se reduc la foarte puţin. Mănăstirea rămîne pustie şi pe seama comunei se înjghebează mica capelă amintită; restul clădirii începe să cadă treptat în ruină.

Prima iradiere a şantierului din Cîrţa o constatăm în Ţara Bîrsei, în urma privilegiului din 21 martie 1240, prin care regele Bela IV a pus sub patronatul cistercienilor bisericile din comunele Feldioara, Sînpetru, Hărman şi Prejmer[1].

Cel mai vechi vlăstar al şantierului din Cîrţa e desigur biserica ev. din Prejmer[2]. Planul bisericii (fig. 95) se compune dintr-un corp longitudinal şi altul transversal, avînd fiecare cîte două travee pătrate, grupate în formă de cruce în jurul unei travee centrale, iar în capăt cîte o absidă cu trei laturi. Braţul răsăritean, care îndeplineşte funcţia altarului, e flancat de ambele părţi de cîte o încăpere laterală, compusă din două travee mici, iar pe latura de nord se mai află încă o încăpere mică, pătrată. Absidele poligonale sînt sprijinite în colţuri de contraforturi. Acest plan central e cu totul excepţional în Transilvania şi a fost explicat fie printr-o înrîurire orientală, mijlocită de către cavalerii teutoni, fie printr-un împrumut din regiunea renană. Prima ipoteză trebuie respinsă, pe motivul că în regatul Ierusalimului nu s-a păstrat nici o biserică în formă de cruce din perioada cavalerilor[3] şi de asemenea nu s-au păstrat nici ctitoriile ini-

[1] Vezi Hurmuzaki, *Documente*, I, 1, nr. 141; Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 76; *Documente*, C, veac. XI — XIII, vol. I, nr. 267; *Kunst in Sieb.*, p. 19. Obiecţiunea lui Reissenberger, *Kerz*, p. 8, că acest patronat în favoarea ordinului cistercian din Citeaux nu a fost acordat în mod explicit mănăstirii din Cîrţa, nu are valoare practică, deoarece e evident că, în Transilvania, mănăstirea centrală din Citeaux era, prin forţa lucrurilor, reprezentată de către metohul din Cîrţa.

[2] *Burzenland*, IV — 1, p. 149—158 şi 170—172; *Kunst in Sieb.*, p. 21, 70—72; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 14.

[3] Vezi observaţiile lui Enlart, *Monuments des Croisés*, I, p. 50.

ţiale ale teutonilor din Germania de nord-est, care să poată permite comparaţii, iar a doua ipoteză, pentru că bisericile renane de tip central prezintă deosebiri planimetrice fundamentale. Există însă alte regiuni în Germania, anume în centru şi nord, unde se întîlnesc o serie de biserici cu plan în cruce şi cu o singură navă, zidite, parte în forme romanice tîrzii, parte în

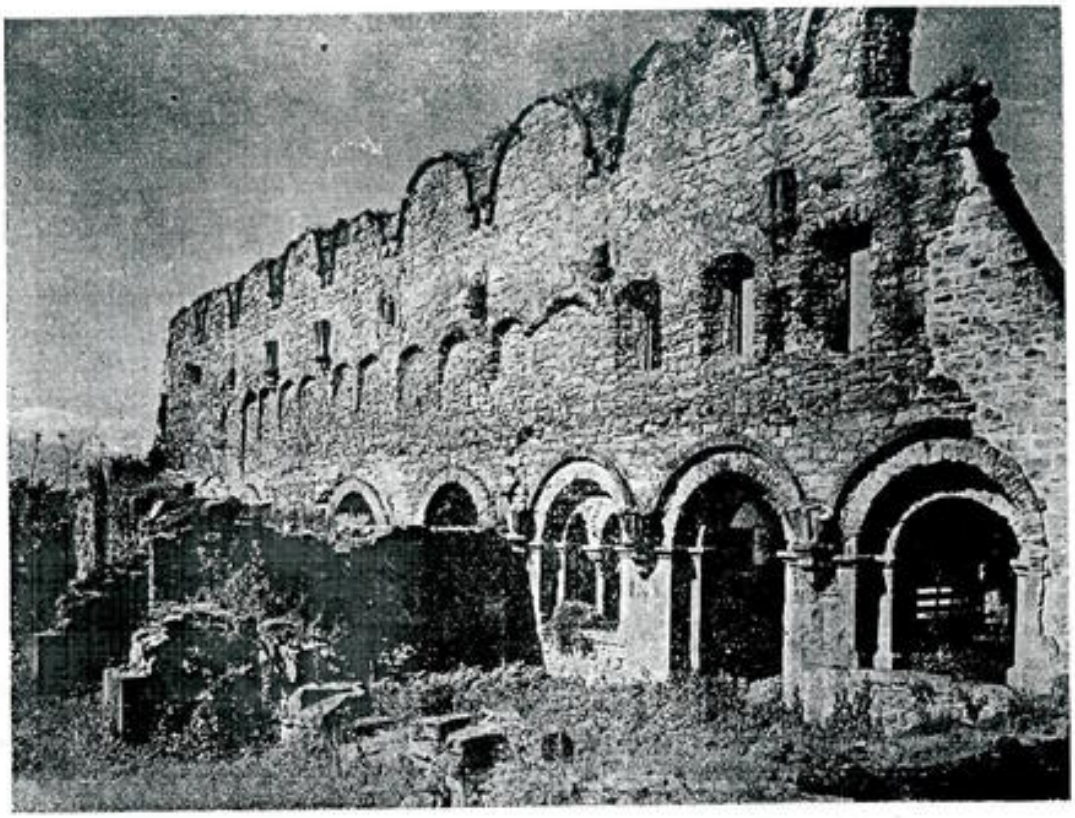

Fig. 93. — Cîrţa, aripa de est a mănăstirii.

forme gotice timpurii, databile în prima şi a doua treime a secolului al XIII-lea; pentru a indica zona de răspîndire citez cîte un exemplu din diferitele provincii: Blankenheim în Cassel[1], Oesede în Vestfalia, Bunde în Friesland, Salzdahlem în Brunsvic[2]. Socot că trebuie să admitem o relaţie întîmplătoare cu un model din acele regiuni (dorinţa vreunuia dintre ctitori, originar de acolo) pentru alegerea acestui plan, poate şi în legătură cu hramul sf. cruci. Dar execuţia planului revine fără îndoială unui meşter detaşat din şantierul din Cîrţa, căci despre aceasta mărturisesc capelele laterale dreptunghiulare de tip cistercian, precum şi întreaga elevaţie. Deasupra pătratului central e aşezată azi o boltă în cruci, refăcută în epoca goticii tîrzii, iar peste ea se ridică un turn octogonal. Dar braţele crucii păstrează încă vechile învelitori; ele se compun de fiecare dată din cîte o boltă sexpartită, iar absidele poartă bolţi tripartite pe nervuri. Nervurile au un profil simplu şi zac pe console lipsite de orice ornament. Aceste bolţi, executate destul de neglijent, sînt din tuf calcaros. În vreme ce bolţile zac pe arcuri frînte, lunetele pereţilor de pe care porneşte bolta au încă un traseu arhaic, semicircular, ca la Cîrţa. Ferestrele prezintă şi ele un amestec de amintiri romanice, alături de forme noi, gotice: cele din capele

[1] Dehio, *Handb.*, I, sub voce.

[2] Dehio, *Handb.*, V, sub voce.

sînt încă semicirculare, dar braţele crucii (fig. 96) poartă sus, în fiecare lunetă, cîte un ochi rotund cu un patrulob înscris, repetînd astfel, în măsură ceva mai redusă, ochiurile de la Cîrţa. Unele ferestre mari, gotice, cu totul simple, din capetele braţelor, sînt şi ele tot din această perioadă, dar altele, decorate cu muluri, provin de la transformările ulterioare. Cu privire la

Fig. 94. — Cîrţa, detaliu din aripa de est a mănăstirii.

datarea zidirii, a fost propus anul 1244, descoperit pe o bară de fier de la o uşă veche[1], dar acest document nu poate fi acceptat, nu numai pentru că bara respectivă a dispărut, dar şi pentru că data era cu cifre arabe şi ca atare se cuvine să dăm crezare altei relatări[2], pe baza căreia s-a citit pe acea bară data 1544. În schimb, relaţiile cu şantierul din Cîrţa şi elementele stilistice prezintă suficientă chezăşie pentru datarea bisericii din Prejmer pe la 1250 sau foarte curînd după aceea.

Biserica a suferit unele remanieri importante în cursul anilor 1512—1515, cînd braţul occidental al crucii a fost alungit şi acoperit cu o boltă gotică bastardă, prevăzută cu nervuri decorative în formă de plasă.

[1] *Kunst in Sieb.*, p. 71.

[2] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 56.

Spiritul şi formele structive şi decorative din Cîrţa se regăsesc însă mai ales la biserica sf. Bartolomeu din suburbia cu acelaşi nume a Oraşului Stalin [1]. Părţile vechi ale bisericii sînt zidite din tuf calcaros, necioplit, iar pentru profiluri şi decorul plastic e întrebuinţată o gresie fină. Cărămida apare numai la părţile reclădite în cursul veacului al XV-lea. Planul acestei

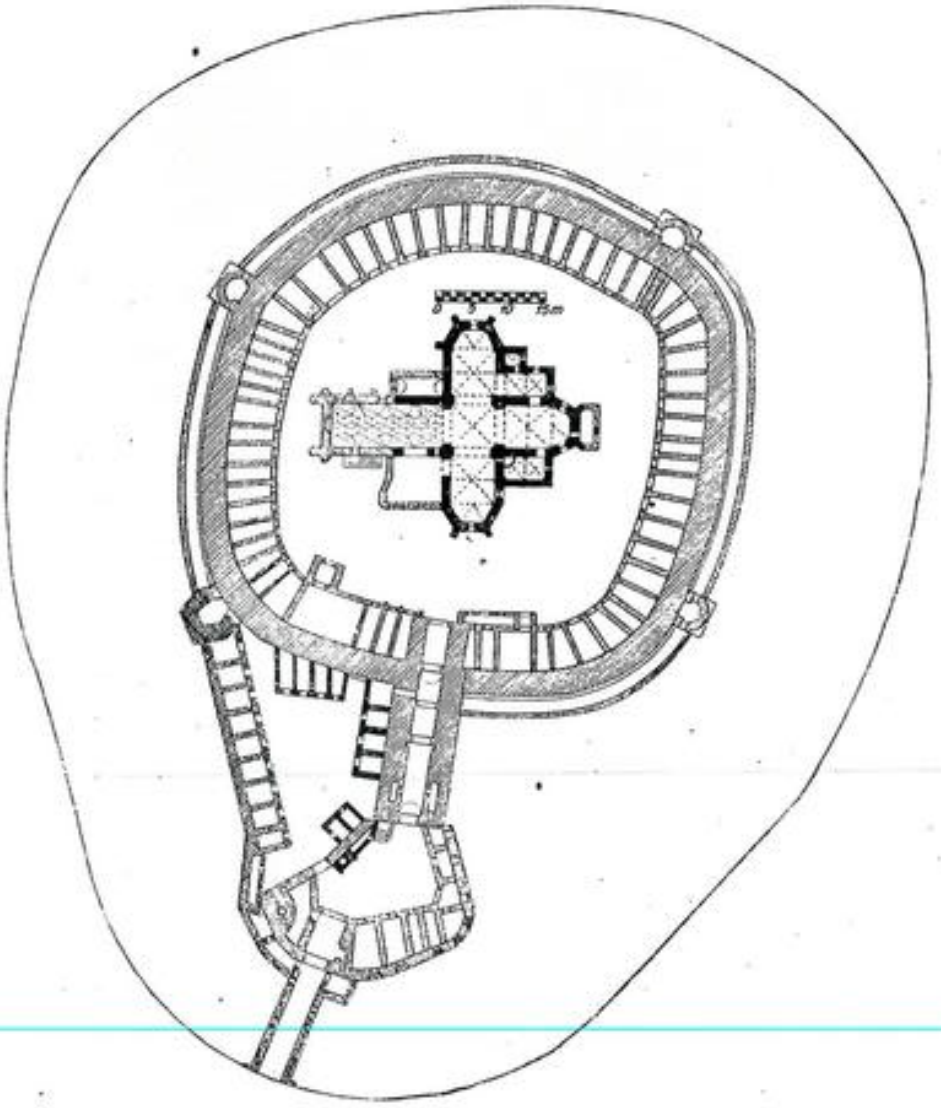

Fig. 95. — Prejmer, biserica ev. şi cetatea, plan.

basilici (fig. 97) se compune mai întîi dintr-un altar, care cuprinde o travee pătrată şi alta pentagonală. Spre nord e o încăpere dreptunghiulară, formată din trei travee pătrate, care a avut probabil de la început destinaţia unei sacristii. În dreapta, o încăpere exact la fel serveşte ca intrare laterală în cor. De ambele laturi se mai află apoi, în capetele extreme, cîte o mică capelă pătrată. Dispoziţia acestui cor şi a încăperilor care îl flanchează se aseamănă pe de o parte

[1] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 331—333; Henszlmann, *Utijegyzetek*, p. 293—296; *Burzenland*, III — 1, p. 107—121; *Kunst in Sieb.*, p. 20, 86—87, cu bibliografie; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 17.

cu planul corului bisericii din Cirţa, pe de alta însă şi mai mult cu cel din Prejmer care, în această privinţă, pare a fi jucat rolul de intermediar. Acest lucru devine şi mai evident cînd analizăm elevaţia. Corul bisericii sf. Bartolomeu (fig. 98) prezintă elementele cele mai evoluate, ceea ce rezultă limpede mai ales din comparaţia pe care o putem face cu zidirea corespun-

Fig. 96. — Prejmer, biserica ev., vederea corului.

zătoare din Cirţa, pentru că în privinţa detaliilor mai fine biserica din Prejmer e relativ săracă. Traveea pătrată a corului din Bartolomeu poartă o boltă sexpartită. Arhivoltele şi ogivele au o secţiune uşor trapezoidală, profilată pe fiecare faţă cu baghete semicilindrice şi cîte o cavetă. Ogivele şi arcul de despărţire dintre travee se sprijină pe colonete angajate, grupate cîte trei, cu capiteluri cu frunzele energic striate şi cu vîrful răsucit în afară, asemănătoare cu cele din Cirţa, dar mult mai zvelte. Identice, ca formă, sînt şi abacurile din Cirţa şi Bartolomeu. Bazele ionice ale acestor colonete prezintă şi ele un profil mai evoluat, cu torul superior pipernicit şi cel inferior turtit şi proeminent. Nervurile suplimentare care transformă bolta în cruce în

boltă sexpartită zac, la fel ca la Cîrța, pe consolele atît de frecvente în arhitectura cisterciană. Consolele sînt însă compuse aci dintr-un tor lung, amintind supórturile din bisericile mănăstirilor cisterciene germane, Walkenried și Riddagshausen, ambele din jumătatea a doua a veacului al XIII-lea. Capătul inferior al uneia dintre console e decorat cu o rozetă înconjurată de frunziș, iar altul cu o mască umană (fig. 99), un cap oval cu ochi bulbucați (ca la cheia de boltă din

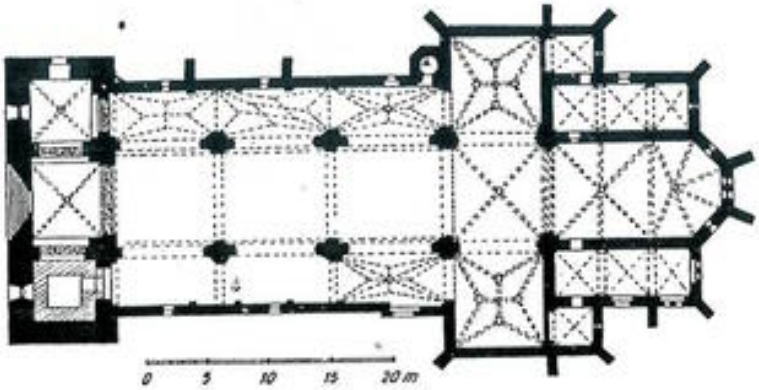

Fig. 97. — Bartolomeu, biserica ev., plan.

Cîrța, cu capul Mariei) dar închiși, cu nas mare și gură energică, ascunsă în parte sub niște mustăți care se transformă în frunziș. Pare straniu că în acest relief s-a putut bănui un portret, fie de ctitor, fie de pietrar [1], căci reprezentarea e vădit decorativă și se păstrează analogii numeroase, dintre care citez schița din carnetul lui Villard de Honnecourt [2], dovedind că acest motiv decorativ era cunoscut și răspîndit în șantierele de pe la mijlocul secolului al XIII-lea și îndeosebi în ambianța cisterciană.

În punctele de încrucișare ale ogivelor și nervurilor se văd frumoase chei de boltă, cea din pătratul corului decorată cu o mască mică între vrejuri de forme romanice tîrzii, cea din poligon compusă dintr-o rozetă bogată, în forme curat gotice. Totodată trebuie însă notat că lunetele de sub calote sînt și aci tot semicirculare și străbătute de aceleași ochiuri rotunde cu șase lobi, pe care le-am cunoscut la Cîrța, numai că aci arcurile lobilor poartă în vîrf cîte o floare treflată. Fiecare panou al peretelui e străbătut de cîte o fereastră lungă și strîmtă, cu arc frînt, iar peretele răsăritean al altarului se distinge prin două ferestre alăturate, ceva mai largi și mai înalte. Trebuie notat că în raport cu clădirile precedente atît proporțiile corului cît și formele ferestrelor sînt aci mai zvelte, mai dominate de accentul vertical. Exteriorul corului (fig. 100) e sprijinit în colțuri de două contraforturi ușor treptate, prelungite deasupra prin lesene care susțin, spre deosebire de paramentul de la Cîrța, o friză romanică cu mici arcuri semicirculare.

Încăperile care flanchează corul poartă bolți pe ogive de un profil mai simplu și mai masiv [3]. Ferestrele prezintă iarăși o asemănare cu cele din Cîrța, fiind semicirculare; numai intrarea laterală de sud se deosebește prin ferestre geminate cu arc trilobat, deasupra căreia se deschide un patrulob. Din toate acestea se poate deduce că zidirea corului bisericii din Bartolomeu a fost începută pe la 1260, adică după ce corurile bisericilor din Cîrța și Prejmer fuseseră terminate.

Zidirea s-a continuat cu transeptul compus din trei travee pătrate, din care se mai păstrează însă numai zidurile și consolele de la nervurile bolții. La capătul inferior, aceste console

[1] *Burzenland*, III — 1, p. 114—115.
[2] Hahnloser, *Villard*, pl. 43. Cf. și fig. 21, 22, 25 și 26.
[3] Bolțile intrării laterale au fost însă refăcute, cf. *Burzenland*, III — 1, p. 112.

prezintă un frumos decor compus dintr-o floare şi din frunziş cu croşete. Capitelurile, în schimb, sînt ceva mai masive şi poartă în intervalele dintre frunzele striate şi răsucite cîte o frunză de stejar stilizată.

În faţa transeptului se găsesc cele trei nave basilicale, din care au supravieţuit iarăşi numai pereţii exteriori. În pereţi se mai văd diferite console, rămăşiţe ale bolţilor de odinioară. Din

Fig. 98. — Bartolomeu, biserica ev., vedere din nava centrală spre cor.

aşezarea consolelor şi din proporţiile navelor se poate deduce că la început acest corp de clădire se compunea dintr-o navă centrală cu trei travee pătrate, acoperite probabil cu bolţi sexpartite, şi dintr-o semitravee în apus, flancată de două turnuri. Navele laterale aveau un număr dublu de travee, pătrate şi ele, corespunzînd sistemului legat. Azi însă înfăţişarea navelor diferă şi ca dispoziţie de plan şi ca elevaţie, din cauza transformărilor din veacul al XV-lea. Numai

în capătul de vest, în parterul turnului dinspre nord, ale cărui etaje superioare au rămas neterminate, precum şi în traveea de mijloc, întîlnim iarăşi urmele zidirii din prima fază. Odinioară ambele turnuri se deschideau cu arcade largi spre interior, dar acestea sînt acum astupate. O asemenea dispoziţie atestă prezenţa unei interferenţe a basilicii de tipul Aciş-Herina-Sebeş, ceea ce înseamnă că plănuirea faţadei de vest s-a putut face şi ea numai după 1260. Traveea de mijloc şi cea de nord mai posedă vechile bolţi cu ogive şi chei de boltă, prima decorată cu motive florale, a doua cu capul lui Isus (fig. 101) sculptat în planuri simple şi forme plastice, ca şi capul Mariei din Cîrţa, dar cu ochii întredeschişi în formă de migdală şi cu şuviţele părului şi bărbii tratate stîngaci şi schematic, ca nişte ciucuri. Acest relief derivă, evident, din modelul din Cîrţa şi reprezintă o încercare de a dezvolta detaliile naturaliste, realizată însă cu mai puţină abilitate şi mai puţin simţ plastic.

Fig. 99. — Bartolomeu, biserica ev., consolă din cor.

Turnul bisericii din colţul de sud-vest, singurul care a fost executat, s-a prăbuşit în 1833, sfărîmînd sub greutatea sa şi primele două travee ale navei laterale respective; ceea ce se vede azi e opera restaurării din veacul trecut.

E foarte probabil ca şantierul bisericii din Bartolomeu să fi răspîndit formele goticii cisterciene la o serie întreagă de biserici din Ţara Bîrsei, dar azi nu mai putem verifica această ipoteză decît la biserica ev. din Ghimbav [1]. W. Horwath a recunoscut, cu drept cuvînt, în portalul sacristiei un element care justifică presupunerea că biserica actuală e o transformare a unei clădiri mai vechi. Dar această observaţie poate fi amplificată. Dacă privim atent planul, descoperim uşor că dispoziţia corului flancat în nord de o sacristie, iar în sud de un pridvor, adăpostind un acces direct spre altar, aminteşte îndeaproape planul bisericii din Bartolomeu. Din acest cor n-a mai rămas mult, în afară de plan şi de portalul romanic tîrziu, care dă în sacristie; elevaţia actuală denotă, atît prin bolţi şi prin suporturile lor, cît şi prin mulurile ferestrelor, intervenţii ulterioare radicale. Aceleaşi constatări se pot face cu privire la navele basilicale. Arcuri şi tavane au fost transformate şi înlocuite, dar au rămas ochiurile din partea superioară a pereţilor navei centrale, păstrînd forma lor simplă, circulară, derivată din modelul braşovean. Pe temeiul acestor consideraţii, la care se adaugă aspectul greoi şi masiv al corpului basilical, sîntem îndreptăţiţi să datăm întemeierea bisericii în prima jumătate a veacului al XIV-lea, în directă dependenţă de şantierul bisericii sf. Bartolomeu. Încercarea de a încadra biserica din Ghimbav în jurul anului 1350, fără a distinge diferitele perioade de construcţie, nu e admisibilă şi e semnificativ că nu se păstrează nici un element caracteristic pentru mijlocul veacului al XIV-lea.

În legătură cu şantierele cisterciene trebuie pusă şi biserica ev. din Cristian (r. Stalin) [2], din care însă nu se mai păstrează decît portalul de vest, rozasa şi cîteva chei de boltă. Luneta portalului e încadrată încă de arhivolte romanice semicirculare, şi capitelurile din stînga ambra-

[1] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 396; Roth, *Baukunst*, p. 88; *Burzenland*, IV — 1, p. 138 şi urm. şi 179 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 25.

[2] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 361; Roth, *Baukunst*, p. 24; idem, *Plastik*, p. 5; *Burzenland*, IV — 1, p. 135—136, 169—170; *Kunst in Sieb.*, p. 21; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 14; Gerevich, *Romdnkor*, p. 139.

zurii amintesc, după T.Gerevich, formele întîlnite la capela regală din Strigoniu, dar pe latura opusă ele sînt împodobite cu frunze de stejar. Portalul e deci un produs eclectic, rozasa însă şi cheile de boltă ne dezvăluie incontestabil filiaţia de şantier. Fereastra circulară e decorată cu muluri cu muchiile teşite, alcătuind în centru o rozetă înconjurată de cercuri şi patrulobi, elemente care ne ajută să reconstituim, cel puţin principial, formele de amănunt, care, în Cîrţa, nu s-au

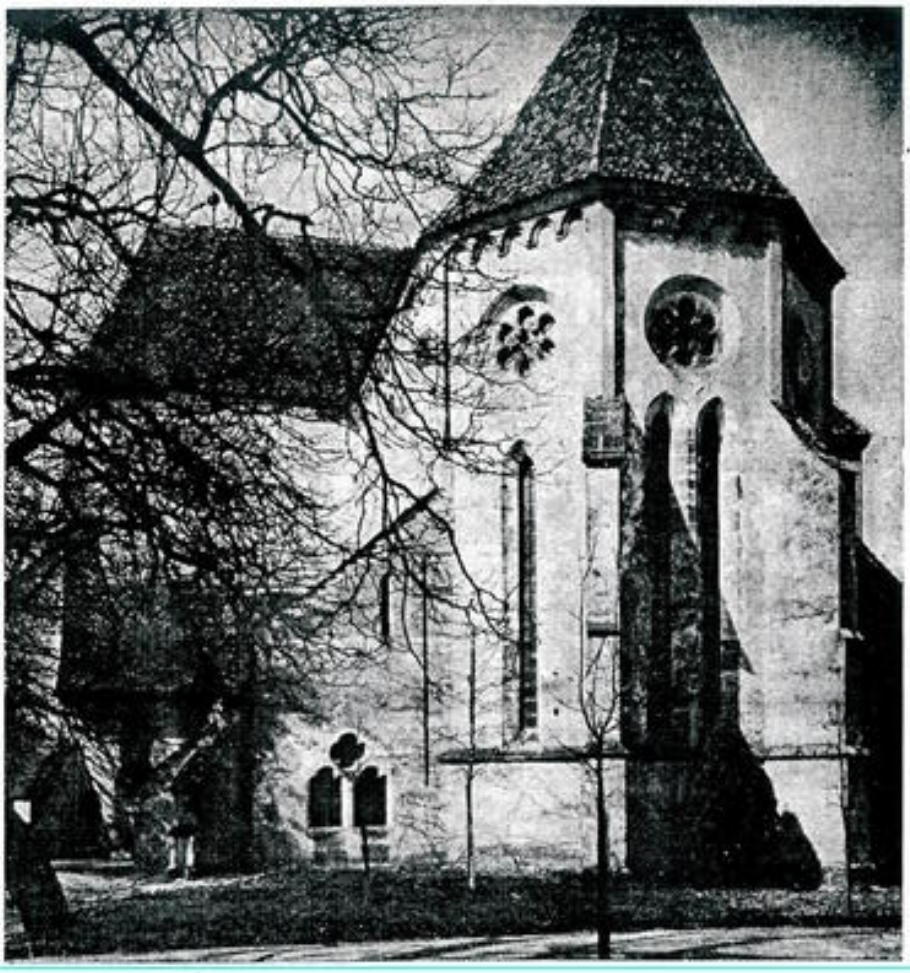

Fig. 100. —Bartolomeu, biserica ev., corul văzut din exterior.

mai păstrat. O cheie de boltă ar reprezenta, după Roth, bustul lui Isus, alta un Agnus dei şi o a treia o rozetă. Ultimile două sînt strîns înrudite cu plastica decorativă din biserica sf. Bartolomeu şi ca atare se pare că toate elementele de mai sus pledează pentru o datare a acestor rămăşiţe ale primei biserici din Cristian în prima jumătate a secolului al XIV-lea.

Din aceeaşi perioadă trebuie să dateze şi portalul din faţada apuseană a bisericii ev. din Hălchiu [1] (fig. 102), la rîndu-i un descendent direct al modelului cîrţan. Actuala biserică însăşi e o clădire modernă (1807). Articularea ambrazurii, profilurile torurilor şi ale cavetelor, lipsa

[1] *Burgenland*, IV — 1, p. 174; *Kunst in Sieb.*, p. 21; Gerevich, *Romänkor*, p. 101.

bazei şi contopirea capitelurilor într-un brîu, elementele decorative ale acestui brîu de capiteluri (figuri fantastice şi elemente florale) ilustrează cu prisosinţă înrudirea. Semnificativă e şi aci persistenţa traseului semicircular al arhivoltelor care încadrează luneta.

Fig. 101. — Bartolomeu, biserica ev., cheie de boltă.

Şantierul cistercian a exercitat o înrîurire însemnată şi asupra Transilvaniei de nord-est. Succesiunea etapelor acestei răspîndiri nu se mai poate reconstitui pe baza materialului păstrat, dar dovezile expansiunii există încă incontestabil în Sic şi Bistriţa.

Biserica ref. din Sic [1] (fig. 103) se păstrează relativ bine, deşi a suferit în secolul al XV-lea unele modificări şi completări care au transformat complet faţada de vest. Dar restaurarea recentă (1946—1947) a reuşit să degajeze bine părţile vechi şi să le pună din nou în valoare. Clădirea din piatră brută, piatra de talie fiind întrebuinţată numai la profiluri, e o basilică cu trei nave împărţită prin stîlpi dreptunghiulari, cu un cor compus dintr-o travee dreptunghiulară şi alta pentagonală, flancat de ambele laturi de cîte un cor lateral, iar spre nord şi de o sacristie. Corpul basilical e tăvănit, arcadele dintre nave sînt semicirculare, dar corul şi colateralii săi sînt boltiţi, primul cu ogive, ultimii cu bolţi în cruci. Ogivele au un profil ovoidal cu muchie, iar pe margini două cavete, şi sînt prinse în chei de boltă decorate cu rozete plastice, iar arhivoltele au un profil trapezoidal. Arhivolte şi ogive zac, fiecare, pe cîte o colonetă angajată separată; astfel, în colţurile traveelor, colonetele angajate sînt înmănunchiate cîte două, respectiv cîte trei, în corespondenţă cu numărul arcurilor şi ogivelor. Arhivoltele dintre travee sînt uşor frînte, iar cele din pereţi sînt semicirculare. Caracteristice sînt capitelurile scunde, decorate cu frunze striate şi cu vîrfurile răsucite în afară, purtînd în intervale frunzuliţe de stejar. Abacurile au sus un profil de ciubuc dreptunghiular şi dedesubt o căvetă. În cor se mai păstrează, sus, în fiecare panou, cîte un ochi, spre est cu şase lobi şi treflă înscrisă, iar celelalte cu golul treflat. În încăperile laterale întîlnim ferestre alungite în arc frînt. În exterior, biserica are un profil de bază simplu, iar în jurul poligonului de la altar un profil compus dintr-o teşitură şi un talon inversat, care încercuieşte deopotrivă şi contraforturile treptate. Făcînd abstracţie de execuţia rustică şi mai simplă (navele tăvănite) şi de unele arhaisme (arhivoltele semicirculare dintre nave), precum şi de profilul ogivelor, toate celelalte elemente se regăsesc în şantierele cisterciene din Transilvania. Astfel, arhivoltele uşor frînte, mai arhaice, şi profilul lor, precum şi îndeosebi cornişa exterioară repetă pînă în amănunte formele de la Cîrţa, iar capitelurile şi ferestrele mici, geminate şi cu arcuri treflate, care dau spre podul încăperilor din flancul corului, se aseamănă cu formele deschiderilor de la încăperea de sud a corului bisericii sf. Bartolomeu. Stîlpii dreptunghiulari dintre nave, contraforturile treptate de la altar, abacurile, cheile de boltă cu rozete şi ochiurile lobate se regăsesc deopotrivă la Cîrţa şi Bartolomeu şi în parte la celelalte biserici din acest grup. Concluzia e că biserica din Sic e un descendent rustificat al şantierului cistercian şi ca atare trebuie datată în ultimii ani ai secolului al XIII-lea.

La Bistriţa se mai păstrează din vechea biserică a minoriţilor [2], acum biserică ort., numai corul iniţial, de data aceasta ceva mai amplu, căci e compus din două travee dreptunghiulare

[1] Entz, *Szolnok-D.*, p. 199—201; Entz-Sebestyén, *Szék.*
[2] Henszlmann, *Report* în AE, VIII — 1874, p. 21; *Kunst in Sieb.*, p. 20; Entz, *Szolnok-D.*, p. 200—201; Entz-Sebestyén, *Szék.*, p. 17 şi 20.

și una pentagonală, proptite în exterior prin contraforturi relativ joase, prevăzute cu o treaptă. Bolțile zac pe ogive. Cu excepția ogivelor din traveea de est, trapezoidale, cu muchiile teșite (teșiturile sînt ușor concave), arhivoltele și ogivele prezintă o secțiune simplă, dreptunghiulară.

Fig. 102. — Hălchiu, biserica ev., portalul de vest.

Cheile de boltă, în formă de disc, sînt decorate cu rozetele cunoscute. Suporturile arhivoltelor și ale ogivelor se compun din colonete angajate, zvelte, înmănunchiate, prevăzute cu capiteluri gotice timpurii, cu croșete (fig. 104) sau cu frunze de palmier răsucite în afară. Unele capiteluri poartă, în partea inferioară, frunzulițe de iederă sau de stejar (fig. 105), de tipul celora de la basilicile din Bartolomeu și Sic. Bazele colonetelor angajate (fig. 106) sînt dispuse radial (altă caracteristică a fazei gotice timpurii) și profilurile au torurile turtite. Pereții sînt străbătuți de

ferestre relativ strîmte, dar înalte, unele cu arhivolte încă semicirculare, altele cu încheierea de sus în arc frînt, executate din piatră ecarisată, fără nici un profil decorativ. Numai cele trei ferestre din laturile răsăritene ale poligonului sînt încălecate de cîte un ochi rotund, dintre care cele două ochiuri laterale poartă cîte un patrulob înscris, ca la Prejmer. În flancul de sud al corului se aflase o sacristie, acum dispărută, dar a mai rămas cadrul uşii cu arhivolta trilobată, cu muchiile teşite, deci un cadru romanic tîrziu cu profil deja gotic. Acest cor e precedat de o biserică-sală,

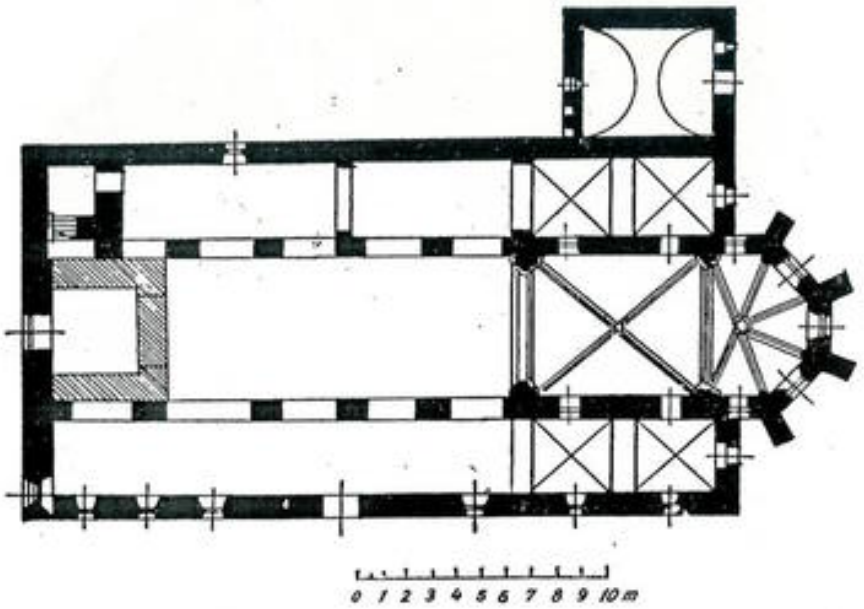

Fig. 103. — Sic, biserica ref., plan.

al cărei interior a fost complet refăcut în epoca barocă. În exterior, însă, nava e proptită şi ea de contraforturi înalte, cu cîte două trepte, şi în faţada de vest se mai vede o fereastră laterală bipartită, cu muluri cilindrice şi cu mici capiteluri tronconice, acoperite cu frunze de iederă, aparţinînd unei faze gotice mai evoluate (jumătatea a doua a secolului al XIV-lea), indiciu că lucrările de înfrumuseţare au fost completate în diferite etape. Preferinţa pentru planul bisericii-sală se poate explica în cazul de faţă prin faptul că unitatea spaţială era mai potrivită pentru o biserică de predicatori.

Cu toate acestea, biserica din Bistriţa, prin construcţia ei îngrijită, pare să fi fost un descendent direct al şantierelor cisterciene din Transilvania de sud, iar biserica din Sic, deşi revine la planul basilical, pare doar o replică mai modestă. Dacă această ipoteză e admisă, trebuie să datăm construcţia iniţială a bisericii minoriţilor prin anii 1270—1280.

O problemă aparte constituie biserica din Rodna [1]. Din vechea clădire se mai păstrează corul, refăcut în 1859, servind ca biserică ort., precum şi ruina turnului din capătul de vest al navei laterale de sud. Această navă, ca şi cea centrală şi colateralul de nord au dispărut, dar sondajele arheologice au confirmat existenţa basilicii. Corul gotic era flancat pe ambele laturi de încăperi dreptunghiulare, după modelele cisterciene amintite. Corpul basilical era relativ scurt, precedat spre vest probabil de două turnuri foarte masive, dintre care însă nu se mai păstrează decît ruina celui amintit. Între cele două turnuri trebuie să presupunem un atriu în genul celui

[1] Roth, *Baukunst*, p. 73; Wagner, *Raport*, p. 19—23; Csinyi-Lux, *Óradna*, p. 91—93; MCA, IV — 1957, *Raport*, p. 211 — 216.

de la catedrala r. cat. din Alba Iulia, prevăzut la intrarea în navă cu o poartă în arc frînt, ale cărei profiluri, din andezit local, deşi foarte avariate, prezintă înrudiri cu profilul ogivelor din Sic. Parterul şi etajul turnului de sud-vest erau acoperite, jos, cu o boltă cilindrică, iar sus, cu o boltă în cruci; celelalte etaje erau tăvănite. Accesul se făcea printr-o scară rezervată în grosimea pereţilor. La înălţimea etajelor, turnul e articulat prin ciubucuri orizontale simple şi e străbătut de ferestre strîmte. Numai la ultimul etaj se găsesc ferestre geminate treflate. Cornişele de sub arcurile treflate seamănă cu profilurile abacurilor de la Cîrţa şi Bartolomeu. Spre nava laterală de sud se deschide la etaj o uşă, dînd spre o tribună interioară, care încăleca traveele apusene ale celor trei nave. Din bolţile navelor şi ale corului nu se mai păstrează nici o urmă, biserica actuală avînd un înveliş de lemn, imitînd bolta gotică, dar în colţul dintre prima travee a corului şi cea de a doua s-a degajat, spre faţada de sud, capătul superior al unei colonete angajate cu capitel de croşete. Această basilică a fost construită deasupra unei clădiri din care nu s-au mai putut identifica decît două ziduri de fundaţie sub pereţii răsăriteni ai navelor laterale ale basilicii descrise. Construcţia din care făceau parte acele ziduri vechi n-a putut fi reconstituită, nici măcar ipotetic. Numai sub pavimentul corului actual se mai poate spera să se găsească elemente care să lămurească caracterul acestei construcţii, probabil o biserică de piatră distrusă de invazia din 1241 şi înlocuită apoi cu basilica despre care am vorbit. Csányi-Lux au considerat această basilică drept un descendent al arhitecturii cisterciene, punînd-o în legătură cu monumentele din Bistriţa şi Sic, şi am văzut că unele analogii justifică o asemenea apropiere. Dar compoziţia faţadei de vest şi tribuna dovedesc şi prezenţa unei influenţe din ambianţa catedralei r. cat. din Alba Iulia. Prin urmare, basilica din Rodna e produsul unor interferenţe care s-ar putea data mai firesc în ultimul sfert al veacului al XIII-lea.

Eclectice sînt şi premisele bisericii ev. din Reghin [1]. E vorba de o basilică ale cărei nave laterale fuseseră boltite, în timp ce nava centrală purtase un tavan, înlocuit cu bolta actuală abia în 1778. Caracteristică e tribuna de vest, cu bolţi pe ogive şi scări de acces spiralice în grosimea pereţilor, încălecate în partea centrală de o clopotniţă. Ferestrele vechi ale navei de mijloc sînt mici şi semicirculare, dar portalul de vest e în arc frînt, cu proporţii mai zvelte chiar decît cele ale portalului apusean din Alba Iulia. Acest portal posedă o friză în loc de capiteluri şi e înscris într-un fronton înalt. Elementele amintite indică, pe de o parte, o persistenţă tenace a formelor romanice de tipul basilicii din Sebeş, dar pe de alta, probabil, şi o perioadă mai lungă de construcţie, cu infiltraţii gotice substanţiale. Etapele construcţiei şi cronologia mai amănunţită vor putea fi lămurite însă numai după o cercetare corespunzătoare. Ca un indiciu pentru terminarea lucrărilor din prima fază ar putea servi două date găsite la sacristia alipită laturii de nord a corului, anume anul 1321 pe glaful exterior al unei ferestre, şi anul 1330 deasupra uşii.

O altă basilică, probabil înzestrată cu aceleaşi caractere, dar nestudiată şi nepublicată încă, e biserica ref. din Teaca [2].

O formă basilicală mult mai arhaică, încă specific romanică, dar cu amănunte gotice caracteristice, prezintă biserica ref. din Teiuş. Rómer [3] o descrie drept biserică-sală, fiindcă aşa se înfăţişează azi, însă un examen mai atent descoperă uşor că e vorba de o clădire care fusese iniţial o basilică. Din clădirea veche se mai păstrează clopotniţa aşezată în faţada de vest, cu ziduri foarte masive, şi pereţii navei centrale. Pe latura exterioară de nord, dar mai ales pe cea de sud, se văd vechii stîlpi de piatră ecarisată, dreptunghiulari, prevăzuţi cu cîte un ciubuc cu planul inferior în retragere şi uşor arcuit, deci cu profil gotic timpuriu, în timp ce arhivoltele sînt încă semicirculare. Se poate constata că nava centrală se deschidea cu cîte trei asemenea arhivolte spre cele

[1] Müller, *Kirchenbau*, p. 41; Roth, *Baukunst*, p. 33; idem, *Beiträge*, p. 120; *Kunst in Sieb.*, p. 25; Horwath, *Emporenbau*, p. 70—71.

[2] E menţionată în MM, II, col. 442, iar Horwath, *Emporenbau*, p. 70, precizează că are o tribună în vest.

[3] *Tövis*, p. 95.

laterale şi că nivelul basilicii vechi se afla cu aproape un metru sub nivelul solului actual. În interior nu se mai păstrează decît vechiul arc de triumf, semicircular şi el, aşezat pe pilaştri prevăzuţi cu cornişe, la fel ca şi ciubucurile stîlpilor amintiţi.

Fig. 104. —Bistriţa, biserica ort., capiteluri de la un pilastru din cor.

Amănunte iniţiale mai numeroase se păstrează la clopotniţă. Aceasta are două etaje, deschise fiecare cu cîte o fereastră semicirculară, încadrată într-un chenar profilat spre exterior cu un glaf format dintr-o cavetă largă între planuri oblice. Formele sînt deci şi aci romanice în interpretare gotică. În schimb, portalul e specific gotic timpuriu. Deschiderea e în arc frînt, iar usciorii şi arhivolta sînt profilaţi prin toruri şi scotii adînci. Baza de pe care pornesc aceste toruri e abia vizibilă la nivelul pragului, fiind înecată în pămînt, dar capitelurile înalte, cilindrice, delimitate în partea inferioară printr-o astragală, iar deasupra prevăzute cu abacuri în formă de disc subţiat spre periferie, sînt decorate cu cîte o frunză în relief. Execuţia e stîngace, şi din cauza văruirii ulterioare pare şi mai grosolană.

Pe temeiul acestor elemente trebuie să admitem că zidirea basilicii s-a început cel mai tîrziu în ultimul sfert al veacului al XIII-lea, portalul de vest, din cursul primului sfert al veacului al XIV-lea, marcînd faza terminării lucrărilor. E însă curios că această basilică nu are nimic comun cu catedrala r. cat. învecinată din Alba Iulia şi nici cu basilicile care denotă interferenţe din Ungaria. Clopotniţa e adosată navei şi boltită numai în parter cu un semicilindru pe axa vest-est, în timp ce etajele erau tăvănite şi lipsite de tribună. Astfel, basilica din Teiuş se înrudeşte cu tipurile romanice mai vechi din zona de colonizare săsească, şi numai plastica arhitectonică trădează faza tîrzie.

Un monument important din punct de vedere al etapelor de evoluţie e corul catedralei r. cat. din Alba Iulia (vezi fig. 33). Construcţia nouă prelungeşte pătratul corului romanic cu încă o travee dreptunghiulară şi cu alta heptagonală (din decagon). Faţă de absidele şantierului din Cîrţa, numărul sporit al laturilor constituie o evoluţie pe care o înregistrează şi elementele elevaţiei. Formele devin tot mai zvelte, capitelurile au forme gotice neaoşe, iar pînzele bolţilor dintre ogive formează cute tot mai adînci, sprijinîndu-se în pereţi pe arhivolte eliptice. Pereţii sînt străbătuţi de ferestre bipartite, largi şi înalte, ocupînd întregul interval dintre stîlpi şi contraforturi. Din nefericire, însă, acest cor a suferit o restaurare radicală în secolul al XVIII-lea şi cu această ocazie au fost înlocuite şi vechile muluri ale ferestrelor. În consecinţă, nu mai dispunem de elemente de amănunt autentice, care să permită identificarea provenienţei meşterilor şi să limpezească, în mod satisfăcător, problema datării acestei construcţii curat gotice, prima dintre cele cunoscute în Transilvania, şi astfel ne găsim iarăşi pe un teren deschis controverselor. Pentru motivele arătate cu ocazia analizei fazelor construcţiei mai vechi, nu cred că se poate accepta ipoteza

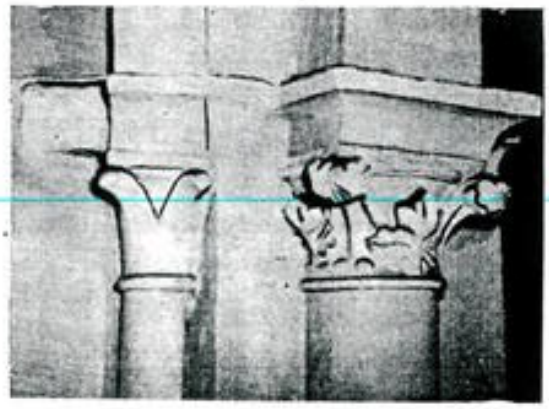

Fig. 105. —Bistriţa, biserica ort., capiteluri de la un pilastru din cor.

lui Rosemann [1], care propune o datare a acestui cor încă în faza dintre anii 1277 şi 1287; date fiind apoi tulburările politice şi neajunsurile economice de pe urma luptelor de tron din primele două decenii ale veacului al XIV-lea, cred că cea mai plauzibilă datare a corului e cea propusă de Şt. Möller, care îl atribuie episcopului Andrei Széchy (1319—1356) [2].

Înainte de a încheia capitolul basilicilor din această fază, trebuie să mai amintim, cu titlu provizoriu, cîteva monumente a căror caracterizare şi datare e discutabilă, din cauza multiplelor prefaceri pe care le-au suferit. Astfel, la biserica ev. din Rişnov [3] s-a constatat o ridicare a nivelului prin stratificări ulterioare care au atins cîţiva metri. Din clădirea veche face impresia că s-ar mai păstra clopotniţa, sprijinită ulterior pe latura apuseană de un contrafort inform, apoi fundamentele zidurilor celor trei nave (elevaţia e modificată) şi, poate, corul, compus dintr-o travee aproximativ pătrată şi una heptagonală (din dodecagon). Arcul de triumf e încă semicircular, iar bolţile zac pe ogive şi în prima travee avem chiar o dispoziţie sexpartită. Cu alte cuvinte, s-ar părea că regăsim reflexe combinate ale şantierului din Cirţa şi ale corului din Alba Iulia, ca atare databile abia către mijlocul secolului al XIV-lea. Cu profilurile şantierului din Cirţa se aseamănă şi contraforturile treptate, care proptesc în exterior bolţile corului. Toate celelalte detalii, de la uşi şi ferestre, aparţin refacerilor din secolul al XV-lea.

Fig. 106. — Bistriţa, biserica ort., bază de la o colonetă angajată din cor.

O altă basilică ar fi biserica ev. din comuna Şaroş [4], judecînd după planul pentagonal al altarului sprijinit de contraforturi, al traveelor răsăritene ale celor trei nave, deşi, cu ocazia fortificării, acestea au fost desfigurate prin modificări, în cursul cărora celelalte travee ale navelor laterale au fost complet înlăturate. Alte două basilici, databile tot în prima jumătate a secolului al XIV-lea, ar putea fi bisericile ev. din Buneşti [5] şi Copşa Mare [6]. În starea de azi, ele apar însă atît de transformate, încît singurele elemente de datare, zidurile corului pentagonal împreună cu pereţii sacristiilor alipite, nu oferă repere suficient de serioase. Biserica din Buneşti a fost redusă, prin anii 1505—1508, la o singură navă, iar navele laterale ale celei din Copşa Mare au fost reedificate în 1796. În sfîrşit, mai amintim că la biserica ev. din Mediaş [7] Roth a semnalat pe latura de est a clopotniţei, spre nava laterală de nord, urma unei arhivolte semicirculare, ca dovadă a unei construcţii mai vechi, care ar fi premers actualei clădiri.

O problemă aparte constituie biserica ref. din Abram [8]. Clădirea de azi e o biserică-sală zidită din cărămidă (ca majoritatea bisericilor din cîmpia de vest). Pereţii navei, foarte înalţi, sînt prevăzuţi sus cu patru ferestre strîmte, iar nava e boltită cilindric. Altarul pentagonal are ferestre semicirculare şi strîmte, dispuse normal, adică mai jos, dar pereţii săi se ridică pînă la înălţimea navei. Separat de biserică, spre vest, aproximativ în prelungirea planului vertical al peretelui de sud al navei, cade arcada de nord a unui turn, compus din cîte un perete spre

[1] *Kunst in Sieb.*, p. 78.

[2] Möller, *Épit. eml.*, p. 125; la fel Gál, *L'architecture*, p. 215. În schimb Roth, *Baukunst*, p. 8, înclină pentru o datare în secolul al XV-lea, iar Balogh J., *Kétö-gót.*, p. 533, atribuie corul de-a dreptul lui Ioan de Hunedoara.

[3] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 364; *Burzenland*, IV — 1, p. 134—135, 182; Ştefănescu, *L'art*, p. 27—28.

[4] Roth, *Baukunst*, p. 96; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 3—5.

[5] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 28—30.

[6] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 269; Roth, *Baukunst*, p. 46; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 67—69.

[7] Roth, *Baukunst*, p. 64.

[8] Bunyitay, *Püspökség*, II, p. 404—408; menţiune în AE, XVI — 1897, p. 373 şi MM, III, p. 294.

vest şi altul spre sud, avînd spre nord şi est cîte o simplă arcadă. Acest turn serveşte ca clopotniţă, dar nu atinge înălţimea cornişei de la navă. Bunyitay a încercat să explice aceste curiozităţi prin ipoteza că ne-am găsi în faţa unui proiect de basilică romanică, continuat în faza gotică şi rămas neterminat. Cred că în principiu ideea e corectă, deşi susceptibilă de unele simplificări. Planul iniţial a fost întocmit după modelul basilicilor maghiare, cu două turnuri în vest (Bunyitay notează că „locuitorii bătrîni pretindeau că ar fi văzut şi substrucţiile turnului din colţul de nord-vest), deschise spre interior (tipul Aciş), dar cu o absidă deja gotică. Pentru o astfel de interpretare ar pleda complexul actual cu ferestrele navei aşezate sus, cu condiţia ca săpături să confirme existenţa fundaţiilor turnului al doilea, iar o cercetare a pereţilor laterali ai navei să dezvăluie existenţa stîlpilor legaţi cu arhivolte astupate ulterior, adică atunci cînd s-a hotărît ca în locul basilicii proiectate şi parţial realizate să se zidească o simplă biserică-sală.

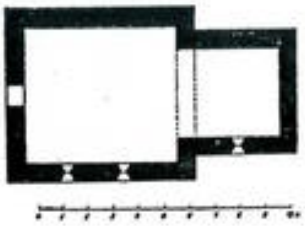

Fig. 107.—Cacuciul Vechi, biserica ref., plan.

Noile forme structive ale goticii cisterciene şi apoi ale goticii mature se desprind firesc mai limpede în cadrul basilicilor construite în jumătatea a doua a secolului al XIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIV-lea, dar, alături de ele, merită o clasare, în funcţie de acestea, şi o serie de biserici-sală, prin faptul că şi ele absorb cîteva elemente mai substanţiale de la acele modele gotice, adaptîndu-le tipului constituit încă în faza romanică. De altfel am avut ocazia să constatăm şi în capitolul precedent, la o serie de biserici-sală, unele fenomene de interferenţe din partea arhitecturii cisterciene, dar am rezervat pentru acest capitol tratarea bisericilor-sală la care asemenea interferenţe primesc forme mai concrete. Din categoria acestor monumente fac parte două grupuri principale şi anume: cele cu cor pătrat, pe care le-am întîlnit şi în faza romanică, şi cele cu altarul poligonal, specific gotic. Ambele grupuri cuprind, după cum vom vedea imediat, atît biserici fără clopotniţă, cît şi biserici cu clopotniţă.

Din grupul bisericilor cu cor pătrat şi fără turn fac parte bisericile din Orman, Cacuciul Vechi, Hevjo, Cozma şi Ineu.

Biserica ref. din Orman [1] e menţionată de Entz în treacăt, cu calificativul „gotică" şi datată în secolul al XIV-lea.

Biserica ref. din Cacuciul Vechi [2] (fig. 107), de dimensiuni excepţional de mici, e zidită din piatră brută şi are nava pătrată. Planul ar putea servi ca model pentru teza derivării directe din arhitectura de lemn; elevaţia însă e eclectică: nava e tăvănită, arcul de triumf e semicircular, iar corul poartă o boltă pe ogive. Ferestrele sînt strîmte şi lunguiețe. În apropierea bisericii se află o clopotniţă de lemn mai recentă. Biserica însăşi poate fi datată în jurul anului 1300.

Capela din comuna dispărută Hevjo, comună identificată de Bunyitay [3] pe baza unui document din 1249, se găseşte azi într-un cimitir părăsit, în mijlocul cîmpului, la cca 8 km sud de Oradea. Actualmente interiorul capelei e tăvănit, dar în colţurile răsăritene ale corului se află contraforturi dispuse diagonal, ceea ce înseamnă că probabil fuseseră prevăzute bolţi pe ogive. Portalul şi arcul de triumf sînt în arc frînt, însă ferestrele navei şi ale altarului sînt strîmte şi semicirculare. La altar găsim apoi, deasupra acestor deschideri, şi ochiuri rotunde de tip cistercian. Date fiind elementele gotice mai numeroase, e probabil că biserica va fi fost zidită abia în cursul primei jumătăţi a secolului al XIV-lea.

De pe la mijlocul secolului al XIV-lea trebuie să dateze apoi ruina unei biserici romineşti din comuna Cozma [4], compusă din navă şi altar de aceeaşi lărgime ca şi nava, dar prevăzut cu contraforturi. Uşa şi ferestrele au încă forme romanice.

[1] Entz, *Szolnok-D.*, p. 194 şi 198.
[2] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 421 şi urm.
[3] *Ibidem*, p. 413.
[4] Kelemen, *Templomokról*, p. 435—436; Petranu, *Transylvanie*, p. 17.

Biserica ref. din Ineu [1] e mai greu de clasat, fiindcă a suferit remanieri cărora li se datorează atît adăugarea clopotniței, cît și ferestrele actuale. Se pretinde, însă, că portalul de vest și un al doilea portal, foarte curios, situat pe latura de sud a corului, ar fi inițiale. Cel de sud, cu trei retrageri încoronate cu arhivolte semicirculare, se deschide într-un plan în rezalit, încoronat de un fronton triunghiular, și amintește ca atare dispoziția de la Sebeș, Cîrța, Reghin etc., însă lipsa nu numai a capitelurilor de la nașterea arhivoltelor, dar și a oricărei cezuri, dovedește că avem de-a face cu forme tîrzii, care pun în dubiu interpretarea acestor arhivolte semicirculare ca romanice și deschid, în schimb, problema dacă nu cumva e vorba de refaceri din secolul al XVI-lea.

Dintre bisericile-sală cu cor pătrat și clopotniță amintim mai întîi biserica ref. din Luncani [2], de altfel singura care are turnul plasat în capătul de vest al navei. Biserica posedă și o sacristie pe latura de nord a corului. Clădirea a suferit însă incontestabile remanieri, în parte atît de incisive, încît e greu de a mai distinge, fără înlăturarea tencuielilor, elementele vechi de cele adăugate. După Orbán, arcul de triumf, bolta pe ogive a corului și ferestrele semicirculare s-ar datora refacerii, și chiar și turnul ar fi un adaos ulterior. Inițială pare a fi strana dublă din peretele de sud al corului, prevăzută cu un coronament semicircular. Portalul de vest, bogat profilat, cu toruri cilindrice și altele cu secțiune în formă de pară, fusese în arc frînt, iar actuala încheiere semicirculară se datorează restaurării, executată în ciment de mortar, nu din piatră, cum sînt usciorii și picioarele arhivoltelor. Între torurile usciorilor și arhivolte intervin însă capiteluri înalte, gotice, cu motive vegetale și o mască umană primitivă, arhaică. În sfîrșit, un ochi rotund de fereastră, pe latura de sud a corului, ar pleda și el pentru o datare a acestor elemente mai vechi în epoca influenței cisterciene, grefată pe tradițiile romanice. Pentru datarea începuturilor construcției dispunem și de două inscripții: una, din 1290, se află în cor, deasupra ușii sacristiei (« *Istam cameram edificavit Stephas sacerdos anno di MCCXC* »), dar din text nu rezultă limpede dacă e vorba de zidirea corului sau a sacristiei, cu atît mai mult cu cît altă inscripție, încă nepublicată, descoperită recent în fațada de sud a navei, încastrată sub cornișă, aproximativ deasupra portalului modern, și care mi-a fost comunicată de prof. I. Rusu, spune: « *Anno Domini MCCXC nono Saulus archidiaco (nus) de Torda Petrus comes filii Samsonis Nicolaus filius eiusdem P. edificaverunt ecc. am in honore beatae Elisabeth* ». Rămîne însă în sarcina cercetărilor viitoare să lămurească relația exactă dintre diferitele elemente ale construcției și cele două inscripții din 1290 și 1299.

O dispoziție diferită a turnului întîlnim la ruina unei biserici ortodoxe de lîngă comuna Riu-de-Mori, unde turnul, construit vădit pentru apărare, încalecă altarul. Asemenea turnuri de apărare, ridicate deasupra bisericii, sînt atestate și printr-un act al regelui Andrei III din 1291 [3] și apariția lor nu constituie un fenomen nou (cf. biserica ref. din Ocna Sibiului) și nici măcar specific transilvănean. Le întîlnim, dimpotrivă, și în alte regiuni mărginașe ale feudalismului catolic, fiind menite să servească, la caz de nevoie, ca loc de refugiu preotului, alături de cîțiva credincioși. Așezarea turnului deasupra corului, și nu în capătul apusean al navei, realizează o reducere a spațiului pe care trebuiau să-l domine apărătorii cu armele lor și asigura o apărare mai directă a altarului. În Saxonia acest tip de biserică-sală e absolut predominant în faza romanicului tîrziu și exemple numeroase din aceeași perioadă se cunosc și din Bavaria de est (de pildă Giggenhausen și Amperpettenbach) [4] și din Austria (de pildă Hennersdorf, Klosterneuburg) [5].

Ruina bisericii de lîngă comuna Riu-de-Mori [6] (fig. 108), o clădire executată din piatră brută, mai păstrează pereții navei dreptunghiulare și corul pătrat, încălecat de turnul amintit.

[1] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 420—421.
[2] Müller, *Baukunst*, p. 190—191; Orbán, *Székelyföld*, V, p. 120—132; Pasteiner, *Baudenkmäler*, p. 54; MM, III, raport, p. 228; Szabó, *Építőművészet*, p. 347.
[3] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 242; *Documente*, C, veac XIII, vol. II, nr. 397.
[4] Dehio, *Handb.*, III, sub voce.
[5] Sacken, *Baudenkm.*, p. 83 și 225—227.
[6] Szinte, *Kolozsvár*, p. 72; Vătășianu, *Hunedoara*, p. 22—26, 106, 109, 121 și urm. (vezi aci și bibliografia mai veche); Ștefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 265; Schuchhardt, *Burg*, p. 336.

Poarta se deschide pe latura de nord, în apropierea turnului, şi e situată aci nu numai din cauza configuraţiei terenului, dar şi pentru a putea fi apărată mai uşor. Nava fusese tăvănită, arcul de triumf e uşor frînt, iar altarul poartă o boltă cilindrică şi turnul are un acoperiş de piatră piramidal, după modelul bisericii din Strei, dar fără frontoane. Urcarea în turn se făcea probabil din pod, prin interiorul bisericii, cu ajutorul unei scări mobile, căci lipsesc urmele unei scări de piatră. Ferestrele de la altar sînt strîmte (arcul superior, din piatră brută, nu permite să recunoaştem forma precisă, semicirculară sau uşor frîntă), dar în frontonul apusean al navei se vede urma unui arc mic, astupat, care ar putea proveni fie de la o fereastră semicirculară, fie, mai degrabă, de la un ochi rotund. Formele portalului nu se mai pot nici ele desluşi, căci nu se mai păstrează decît arcul de degajare de deasupra lintelului şi retragerea peretelui din dreptul lunetei; paramentul, executat probabil în piatră ecarisată, a dispărut fără urme. Cîteva firide cu arc semicircular, una în navă, alta în altar, ambele pe latura de sud, precum şi două firide mici, dreptunghiulare, adîncite în peretele de nord al altarului servesc, împreună cu elementele amintite mai sus, pentru datarea bisericii în perioada de după 1300, în care formele romanice tîrzii se îngînă, în Transilvania, cu cele ale goticei timpurii.

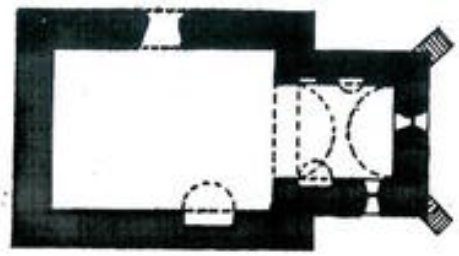

Fig. 108. — Riu-de-Mori, ruina bisericii, plan.

Biserica ref. din Leordeni [1] ar putea fi eventual explicată prin analogia ruinei de la Riu-de-Mori. Clădirea a suferit multe transformări şi Orbán le atribuie acestora turnul de peste cor. Zidurile corului sînt însă foarte masive şi — dacă sînt omogene — ele pledează pentru ipoteza că turnul a fost prevăzut de la început.

Al doilea grup de biserici e caracterizat prin faptul că împrumută de la basilicile gotice altarul poligonal, ceea ce implică admisiunea că aceste biserici-sală nu pot fi datate decît într-o perioadă în care numărul basilicilor gotice timpurii începuse să se înmulţească şi influenţa lor să se facă tot mai simţită. Cu privire la unele din aceste biserici, autorii cercetărilor de pînă acum remarcă înlocuirea bolţii din navă cu tavane ulterioare, dar de fiecare dată lipsesc argumente şi urme materiale care să justifice presupunerea că aceste nave ar fi purtat vreodată bolţi şi — ceea ce e mai semnificativ — nu se păstrează nici un exemplu de asemenea bolţi, după cum, în schimb, bolţile corului sînt atestate prin numeroase exemple concrete. Socot deci că pînă la dovada contrară, cel mai firesc lucru e să presupunem că toate navele bisericilor-sală din această fază erau încă exclusiv tăvănite.

Datarea majorităţii acestor biserici e însă destul de anevoioasă, fiindcă toate au suferit în cursul vremii restaurări, şi nu e totdeauna uşor de a distinge, pe baza materialului şi a observaţiilor publicate pînă acum, elementele iniţiale de cele adăugate. În cele ce urmează ne vom ocupa mai întîi de bisericile fără clopotniţă.

Între monumentele pe care le vom aminti, cel mai arhaic pare a fi biserica r. cat. din Unguraş [2]. Caracteristic e arcul de triumf cu arhivolta semicirculară sprijinită pe o pereche de coloane angajate (ca la biserica din Sic). Capitelul coloanei de sud e prevăzut la colţuri, sus, cu mici volute (tradiţie romanică), dar corpul sferic e acoperit cu un vrej de frunze mici treflate, iar capitelul laturii de nord e decorat cu frunze de stejar. E vorba deci, în principiu, de capiteluri care aparţin fazei bisericii ref. din Sic. Un alt termen de datare ne oferă portalul de sud. Baza ambrazurii a fost refăcută în epoca barocă, dar brîul de capiteluri cu croşete şi arhivolta

[1] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 49—50.

[2] Entz, *Szolnok-D.*, p. 195, 197—198.

de deasupra lunetei repetă un model curent şi el în ultimul sfert al secolului al XIII-lea. În schimb, timpanul treflat, cu muchia înlocuită printr-o cavetă, un profil gotic tîrziu, se datoreşte unei completări din secolul al XV-lea. Altarul poligonal e lipsit de contraforturi, dar în axa centrală el posedă o fereastră circulară de tip cistercian. Cîntărind toate elementele şi mai ales cele hotărîtoare pentru datare, constatăm că biserica din Unguraş e o clădire eclectică, databilă în jurul anului 1300, modificată parţial în faza goticei mature şi cu o clopotniţă adăugată în faza goticei tîrzii.

Cel mai curînd în prima jumătate a veacului al XIV-lea poate fi datată şi biserica ref. din Păcureni [1], o biserică foarte restaurată, care mai păstrează doar altarul poligonal alături de arcul de triumf şi o fereastră semicirculară. Biserica posedă şi o clopotniţă mai recentă, de lemn, aşezată aparte.

Biserica ref. din Rugăneşti [2] are arcul de triumf uşor frînt şi bolţi pe ogive în cor, încopciate într-o cheie de boltă decorată cu Mielul domnului *(Agnus dei)*. Portalul de vest e semicircular şi bogat articulat; coloneţele angajate au dispărut. E îndoielnic însă dacă ferestrele cu muluri de la navă şi altar pot fi datate către mijlocul secolului al XIV-lea; în ceea ce priveşte adaosele din secolul al XV-lea vom reveni mai departe.

Cîte o navă simplă şi un altar pentagonal cu contraforturi se amintesc la biserica r. cat. din Mecenţiu [3] şi la biserica ref. din Sîncrai [4], ultima fiind considerată de tradiţia locală ca o ctitorie din 1347.

Vechea biserică ref. din Someşeni [5] prezenta un arc de triumf greoi, semicircular, la fel ca şi portalul de sud. Ferestrele însă, cu arcuri scunde, frînte, prevăzute la altar cu muluri treflate, iar la navă încălecate de ochiuri circulare, precum şi portalul de vest în arc frînt, aparţinuseră fazei gotice-cisterciene. Clădirea se distingea şi prin faptul că era înconjurată de contraforturi. Biserica actuală e însă opera unei refaceri radicale moderne.

Contraforturi exterioare, combinate cu forme semicirculare la arcul de triumf şi la ferestre se găsesc la biserica ref. din Sintana-Niraj [6], dar nu e sigur ca această biserică să fi existat încă din 1332, data primei menţiuni a parohiei. La Mintiul Gherlei [7] se vede o ruină de biserică-sală cu contraforturi la navă şi altar. Un arc de triumf semicircular se mai semnalează la biserica ref. din Fîntînele [8], iar biserica ref. din Fughiu [9] e prevăzută cu contraforturi simple. Aceasta din urmă a suferit însă neîndoielnic transformări, căci nava e din piatră uşor ecarisată, iar altarul din piatră brută cu amestec de cărămidă; fără cercetări noi, nu se poate însă preciza cronologia diferitelor faze de construcţie. Clopotniţa e un adaos din secolul al XVIII-lea.

O bisericuţă sprijinită de contraforturi şi cu arc de triumf semicircular e şi cea ev. din Alma [10]. Aci partea veche a clădirii e din gresie şi se deosebeşte de adaosele din secolul al XV-lea, executate din cărămidă. Bolta navei, ca şi tavanul altarului, sînt moderne. Aceleaşi caractere le prezintă apoi biserica ev. din Seliştat [11], modificată întîi prin suprastructurile de fortificaţie, iar recent prin bolţi moderne în navă şi altar.

Rămîne, în sfîrşit, să mai înregistrăm cîteva biserici-sală cu altar poligonal şi clopotniţă. Biserica unitariană din Sînvăsii [12] are un altar scund, cu arc de triumf şi ferestre semicirculare. Nava a fost refăcută în epoca renaşterii, dar portalul de vest, în arc frînt, ar proveni încă de la biserica veche. La nordul altarului e sacristia, flancată la rîndu-i de clopotniţa accesibilă din sacristie printr-o uşă gotică. Rămîne însă de văzut dacă această clopotniţă e iniţială sau

[1] Debreczeni, *Templomok*, p. 6.
[2] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 119.
[3] Petri, *Szilágyv.*, I, p. 615.
[4] *Ibidem.*
[5] Eszterházy, *Szamosfalva*, p. 146—149.
[6] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 67—68.
[7] Ornstein, *Szamosujvár-Németi*, p. 154—155; Entz, *Szolnok-D.*, p. 203.
[8] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 34.
[9] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 410—412.
[10] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 26—28.
[11] *Ibidem*, p. 15—17.
[12] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 58—59.

dacă e un adaos ulterior. Acoperişul ei e, în orice caz, opera unei restaurări recente. În schimb, la bisericile acestui grup, prevăzute de la început cu clopotniţă, e probabil că aceasta era de obicei alipită faţadei de vest.

O astfel de biserică era cea ev. din Meşendorf [1], prevăzută cu contraforturi nu numai la altar, ci şi la navă, şi databilă, în consecinţă, abia către mijlocul secolului al XIV-lea. Despre persistenţa elementelor romanice mărturiseşte portalul de vest, astupat ulterior. Tavanul navei şi bolta corului sînt însă recente.

O problemă aparte o formează, în acest context, biserica ref. din Remetea [2]. Ea se compune dintr-o clopotniţă în vest, o navă dreptunghiulară şi un altar, de aceeaşi lărgime ca şi nava, dar semicircular în interior şi pentagonal în exterior. Clopotniţa are două etaje, despărţite fiecare printr-un ciubuc simplu, dar marginile laturilor poartă lesene la ambele etaje, iar sub cornişe aceste lesene sînt legate printr-o friză de arcuri mici, frînte, un motiv tipic romanic, contaminat însă de arcul frînt gotic. Chenarele de piatră ale ferestrelor de la etajul I şi II, în arc uşor frînt, par ulterioare, deoarece cele de la etajul II mai sînt prevăzute, sus, şi cu muluri treflate, cu lobii ascuţiţi. În arc ascuţit (în formă de lance) e şi portalul turnului. Ferestrele navei şi ale altarului sînt refăcute. Curiozitatea principală o constituie altarul. Orbán a încercat să rezolve această dificultate, emiţînd ipoteza că ar fi mai recent. Dar această ipoteză nu lămureşte problema, căci asemenea plănuire a altarului nu se întîlneşte în nici o perioadă a arhitecturii catolice. Ar trebui doar să admitem o modernizare exterioară a altarului prin retezarea pereţilor unei abside semicirculare şi adăugarea — după cum o şi propune Orbán — unor contraforturi în colţurile poligonului nou. Această soluţie îmi pare însă forţată şi practic greu de realizat. Un sondaj ar putea verifica, de altfel, uşor această ipoteză. Judecînd însă teoretic problema, pare mai simplu să ne gîndim la o influenţă munteană, pentru că în cadrul bisericilor ortodoxe o asemenea dispoziţie a absidei e ceva normal. O cercetare viitoare va trebui apoi să mai constate dacă ferestrele şi portalul turnului sînt contemporane cu clădirea clopotniţei sau inserate ulterior (probabil abia pe la sfîrşitul secolului al XIV-lea). Dacă se va demonstra că ele sînt ulterioare, atunci lesenele şi friza goticizantă ne obligă să datăm biserica încă pe la 1300.

Pentru a încheia capitolul despre bisericile-sală, mai amintim, cu rezerva cuvenită, fragmente arhitectonice înglobate în bisericile ulterioare din Zălan şi Măgheruş. Biserica ref. din Zălan [3] e din 1821—1825, dar inscripţia pusă atunci pretinde că s-au menţinut vechii pereţi de nord şi vest ai bisericii, care ar data din 1319. Orbán mai semnalează şi portalul de sud, cu o ambrazură treptată, cu arhivolte semicirculare şi cu o pereche de colonete angajate, dintre care una ar purta un capitel derivat din capitelul corintic (deci romanic tîrziu), iar celălalt ar fi împodobit cu viţă şi ciorchine de struguri (deci gotic). Timpanul uşii e împodobit cu o treflă în relief, al cărei lob mijlociu e ascuţit. La biserica ev. din Măgheruş [4], în schimb, se mai păstrează partea inferioară a clopotniţei, îmbrăcată ulterior de o cămaşă groasă de zidărie. Acest parter se deschide spre navă cu o arhivoltă frîntă, iar nava însăşi e proptită prin contraforturi, ceea ce înseamnă că această parte mai veche a construcţiei nu poate fi anterioară mijlocului secolului al XIV-lea, restul clădirii datînd de la refacerea şi amplificarea din 1791.

Aruncînd o privire retrospectivă asupra bisericilor-sală descrise, ne putem da seama despre ceea ce înseamnă «goticul» acestor bisericuţe sătești: nu e vorba de adoptarea sistematică şi de dezvoltarea principiilor structive, ci de aplicarea răzleaţă a cîtorva particularităţi, aspectul

[1] *Burzenland*, IV — 1, p. 100, dar e mai verosimilă interpretarea dată ulterior de Horwath, *Kirchenburgen*, p. 31—32.

[2] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 379—382; Ştefănescu, *L'art*, p. 7; Petranu, *Transylvanie*, p. 14—15, 38. Asupra argumentelor aduse în sprijinul părerii că biserica ar fi fost la început ortodoxă, vom reveni cînd vom discuta pictura murală.

[3] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 51—52; Entz, *Székely*, p. 5.

[4] Roth, *Baukunst*, p. 24; *Burzenland*, IV—1, p. 113—115, 184. Părerea că ferestrele semicirculare ale clopotniţei ar fi ferestre geminate romanice e greşită; ele aparţin renaşterii şi sînt grupate două cîte două, fiind despărţite una de alta printr-o zidărie atît de masivă, încît se exclude chiar ideea unei refaceri a unor ferestre geminate, iniţial romanice.

bisericilor rămînînd în esență tot atît de sobru și masiv ca și în perioada romanică. Alături de elementele structive se mai infiltrează apoi treptat și cîteva forme decorative specific gotice, mai ales arcurile frînte la portaluri și ferestre și cîteva profiluri.

Zona de răspîndire a bisericilor care cuprind și elemente gotice marchează totodată punctele de intensificare a colonizării de după invazia mongolă și mai ales din prima jumătate a secolului al XIV-lea. În ceea ce privește aria de colonizare săsească din sud-est, e semnificativ că influențele gotice se resimt numai în regiunea situată la nord de teritoriul de răspîndire al bisericilor romanice, precum și în Țara Bîrsei, ceea ce constituie o confirmare a constatărilor documentare despre colonizarea ținutului Tîrnavelor cu coloniști sași abia pe la sfîrșitul veacului al XIII-lea.

E normal să presupunem că formele gotice introduse în arhitectura bisericească s-au răspîndit curînd și în arhitectura militară de piatră, deși în cazul acesteia din urmă nu poate fi vorba decît de preluarea cîtorva elemente decorative, cum sînt profilurile pentru uși și ferestre. Am semnalat, de altfel, încă în capitolul precedent, în legătură cu cetățile mai vechi, prefaceri sau completări ulterioare în asemenea forme gotice și avem prilejul acum să întregim lista cetăților cu cîteva monumente construite în prima jumătate a secolului al XIV-lea. Ca dispoziție planimetrică și ca elevație nu există, desigur, nici o deosebire principială între construcțiile anterioare și cele pe care le vom aminti, pentru că metodele de luptă rămîn aceleași. În Transilvania, în orice caz, armele de foc încă nu-și fac apariția în această perioadă.

Dintre aceste cetăți menționăm mai întîi pe cea din Aiud [1], întemeiată probabil încă de coloniștii sași, ajunsă însă curînd după aceea proprietate a capitlului episcopal din Alba Iulia. Din ceea ce se vede astăzi în Aiud, nu ne mai putem da seama despre aspectul inițial al cetății, dar e posibil ca din acea fază să dateze o mare parte a curtinelor, dat fiind că acestea sînt relativ subțiri (cca 1,20 m) și construite exclusiv din piatră brută. Cărămida nu apare decît în unele cîrpituri și la parapetele crenelate, în dosul cărora fusese rezervat un coridor strîmt. Din prima perioadă par a data și două bastioane, al măcelarilor și al cizmarilor, așezate în colțurile de nord-est și sud-est, în poziție oblică. În privința datării acestor bastioane e semnificativ că ele au la parter și la etaj cîte o portiță cu arc semicircular simplu, și că intrarea la parter e acum pe jumătate înecată în pămînt, aparținînd deci unui nivel de locuire mult mai adînc decît cel actual. În mijlocul incintei se afla o capelă, ulterior biserică ev., acum demolată, compusă dintr-o navă și un altar poligonal, cu ferestre semicirculare și cu bolți pe ogive în arc frînt. Pe unul din contraforturile capelei se putea citi și o inscripție care spunea: «*Hoc opus inchoatum est anno dni MCCCXXXIII et finitum IIII*».

Din nordul Transilvaniei se amintesc două castre regale din această vreme. Unul, cel din Cehul Silvaniei [2], era în 1319 încă o construcție de lemn și pămînt, iar cu privire la celălalt, castrul «Aranias» de lîngă Cheud [3], se pomenesc comandanți în documente din 1341 și 1350. Din rîndurile acestor castelani se va forma și nobilimea românească maramureșeană și efectiv familiile Balc și Drag devin mai tîrziu proprietare feudale ale acestor castre. Săpături arheologice pe locul ruinelor ne-ar putea eventual lămuri asupra aspectului lor și ar putea constitui totodată o contribuție prețioasă la dezlegarea problemei originii tipologice ale celor mai vechi cetăți moldovenești, ridicate de membri ai familiilor feudale maramureșene.

Mai amintim, în sfîrșit, că întemeierea castelului din Făgăraș [4] e atribuită voievodului transilvănean Ladislau Apor și anului 1310, dar clădirile actuale sînt opera veacurilor mai recente.

Perioada domniei regilor angevini coincide însă și cu epoca de dezvoltare a orașelor sau, mai precis, politica angevinilor se sprijină pe populația de la orașe. Carol Robert a avut ocazia

[1] Müller, *Baukunst*, p. 166; Szathmáry, *Nagyenyed*, p. 43 și urm.
[2] Petri, *Szilágyv.*, II, p. 29.
[3] *Ibidem*, p. 18, 20. Această ruină e identică cu cea menționată de Bunyitay, *Szilágym.*, p. 5—10, și identificată cu mănăstirea «Meches» sau «Mezes», pomenită într-un document din 1165.
[4] *Kunst in Sieb.*, p. 113.

să se convingă personal și de la început de puterea pe care o aveau feudalii, nu numai în Ungaria propriu-zisă, dar și în voievodatul transilvănean, care a opus o rezistență dîrză înscăunării sale. Ca să se mențină și ca să înfrîngă opoziția nobilimii, el avea nevoie de aliați, și aliații firești erau locuitorii din așezările mai însemnate, unde se concentraseră meseriașii și negustorii. Apărîndu-i pe aceștia de împilările și de încercările nobilimii de a-i readuce la șerbie, încurajîndu-i în activitatea lor economică, Carol Robert a înțeles că va putea descătușa o forță economică și politică utilă și prielnică dinastiei. Astfel, primul rege angevin poate fi considerat ctitorul principalelor orașe transilvănene, iar în jumătatea a doua a veacului al XIV-lea vom înregistra primele roade, adică faza inițială de înflorire a culturii și artei orășenești. Prima comună transilvăneană care primește privilegiul de « civitas » e Clujul, în 1316 [1]. Aceasta cred că trebuie să fie considerată ca dată aproximativă pentru zidirea primei incinte de fortificare a orașului. Fortificațiile ridicate acum supraviețuiseră aproape intact pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dar azi nu se mai văd decît puține urme, deși resturi însemnate se păstrează încă în casele care căptușesc, de ambele laturi, vechile curtine. Traseul se poate urmări fără nici o dificultate în jurul nucleului inițial numit și « orașul vechi », și anume: la sud de canalul Someșului, la vest de strada Gheorghe Doja, la nord de piața Libertății și de strada 31 Decembrie și la est de strada 1 Mai. Zidurile încadrează deci un patrulater regulat, iar în colțul de sud-est se mai păstrează și părți dintr-un turn. Fragmentele mai bine conservate din curtine sînt înzestrate, sus, cu coridor de apărare de piatră și cu creneluri, dar nu e sigur dacă această dispoziție, care se regăsește la fel și la curtinele ulterioare zidite în vremea lui Sigismund, e inițială. E posibil ca la început coridorul de apărare să fi fost de lemn și transformarea să fi avut loc abia în cursul secolului al XV-lea, cînd, după cum vom vedea, vechea incintă a fost înglobată în noul sistem de apărare a orașului.

2. Arhitectura în Țara Românească

În timp ce în Transilvania orînduirea feudală se consolida cu pași repezi în cursul secolului al XIII-lea, susținută de o puternică ofensivă catolică, evoluția sistemului feudal suferise în cnezatele și voievodatele mărunte de pe întinsul Țării Românești o frînare temporară, iar ortodoxismul bizantin, după ofensiva din vremea lui Vasile II, era în declin și trecea, în prima jumătate a veacului al XIII-lea, printr-o criză gravă, fiind izgonit chiar din Constantinopol. Împărțită în mici teritorii cutreierate de hoardele pecenege și cumane, Țara Românească devenise, la începutul secolului al XIII-lea, o pradă la care rîvneau regii arpadieni ai Ungariei. Pe la mijlocul secolului al XIII-lea, această situație suferise însă o modificare. Invazia tătară din 1241 pusese în grea cumpănă organizarea statului feudal maghiar și stăvilise, în principiu, posibilitățile sale expansioniste. Pe de altă parte, slăbirea și, mai apoi, prăbușirea imperiului latin din Balcani crease pentru Bulgaria noi preocupări, abătînd atenția asăneștilor care încetează acum de a mai exercita o influență precumpănitoare la nordul Dunării.

Din această fază ni se păstrează un document prețios pentru cunoașterea vieții social-economice din partea de nord-vest a Olteniei, anume actul din 2 iunie 1247, prin care regele Bela IV dăruiește cavalerilor ioaniți Banatul Severinului și alte ținuturi din vecinătate [2]. Din acest document aflăm despre existența mai multor cnezate din Oltenia și a unui voievodat în Muntenia, iar apoi despre o clasă boierească *(maiores nati* sau *maiores terrae)* constituită, cu privilegii destul

[1] Jakab, *Kolozsvár*, I, p. 260 și urm. și *Oklev.*, I, nr. XVI, a—b.

[2] Hurmuzaki, *Documente*, I — 1, nr. 193; *Documente*, C, veac. XI — XIII, vol. I, nr. 285.

de vechi, încît donatorul regal să fie constrins să prevadă respectarea acestor privilegii de către noii veniți. Se mai pomenesc aci și ocupațiile localnicilor, cu morile lor, cu drepturile de pescuit ș.a.m.d. Ținînd seama de natura documentului, cititorul e surprins de aspectul vieții organizate și variate, economice și sociale, care se desprinde din text și care atestă diviziunea claselor sociale.

Încetarea presiunilor politice externe, care are loc în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în urma paralizării dominației tătare, hărțuită de cnezatele rusești, și din cauza crizei dinastice de la sfîrșitul veacului al XIII—lea din Ungaria, au favorizat înjghebarea statului feudal Țara Românească. Astfel, în procesul marilor schimbări care s-au succedat aici timp de veacuri și în cursul cărora s-au dezvoltat relațiile feudale, ia naștere un organism politic nou, Țara Românească, care, pe la începutul veacului al XIV-lea, apare deja destul de unitar și consolidat, pentru a putea da, de aci înainte, dovadă de viabilitatea sa, înfruntînd și stăvilind, la nevoie cu arma, ambițiile unor state feudale mult mai mari și mai închegate. Prin ce faze și cu ce lupte între cnejii și voievozii rivali s-a ajuns la cristalizarea statului feudal al Țării Românești, e o întrebare la care vor răspunde cercetările istoriei. Noi vom încerca, în schimb, să vedem cum se reflectă etapele evoluției cnezatelor din veacurile XI—XIII și procesul de înjghebare și consolidare a principatului pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea și în prima jumătate a veacului al XIV-lea în domeniul artei, ocupîndu-ne în capitolul prezent de aspectul arhitecturii.

Din condițiile social-economice pe care le-am schițat mai sus, rezultă că nu ne putem aștepta, pe teritoriul Țării Românești, la înflorirea arhitecturii de piatră la pas și în măsura pe care am întîlnit-o în Transilvania. În Țara Românească trebuie să admitem, la fel ca și în regiunile locuite de români în Transilvania, predominarea aproape absolută a construcțiilor de lemn, atît pentru uzul profan, cît și pentru cel eclesiastic. Existența clădirilor profane (case de locuit și adăposturi pentru provizii și animale) n-are nevoie de a fi demonstrată, dar pentru a justifica ipoteza cu privire la prezența clădirilor de lemn de ordin religios e necesar să cumpănim faptul că mențiunea unor mănăstiri și a unui cler ortodox în Transilvania, fie și numai condus de pseudo-episcopii din documentele catolice, adică de episcopi nerecunoscuți de statul feudal maghiar și probabil lipsiți de reședințe stabile și de un stat major cu așezări temeinice, cler care își primea hirotonisirea și depindea ierarhic de centrele din Balcani, implică recunoașterea unei stări de lucruri asemănătoare și în Țara Românească, teritoriu prin care treceau, cel puțin în parte, etapele de legătură dintre Balcani și Transilvania. Dar despre această arhitectură de lemn, profană și eclesiastică, nu mai știm azi nimic și rămîne de văzut în ce măsură săpăturile arheologice vor mai putea descoperi urme. Adevărul e că pînă în prezent nu s-a făcut nici o încercare în acest sens, deși e sigur că cercetările viitoare vor putea recunoaște cel puțin vetrele așezărilor și ne vor putea da numeroase informații cu privire la aspectele vieții de toate zilele.

Alături de casele și bisericile de lemn, au servit, mai ales pentru primele înjghebări mănăstirești, și o serie de peșteri ascunse în munți [1], dar numărul acestor schituri pare să fi fost destul de redus și numai în puține cazuri din asemenea nuclee s-au dezvoltat așezări mănăstirești mai de seamă. Nu dispunem de nici o indicație cronologică privitoare la întemeierea vreunuia din aceste schituri, dintre care unele dăinuiesc și astăzi, iar aspectul lor rudimentar — acolo unde schiturile au fost amenajate de-a dreptul în stîncă — nu permite nici o concluzie. Cîte o legendă se străduiește, ici-colo, să arunce o lumină efemeră asupra acestor începuturi îndepărtate, dar punctul de plecare e prea estompat pentru a încuraja, pe baza elementelor de care dispunem, vreo încercare de precizare.

Cu toate acestea, harta privitoare la monumentele arhitectonice ale Țării Românești din perioada de care ne ocupăm nu rămîne albă. Fără să ne asociem nici cu scepticii de odinioară (între care și Gh. Balș și N. Iorga), care considerau începuturile arhitecturii din principate

[1] Grika-Budești, *Muntenia*, I, p. 121 și urm.

ca rezultatul unor reflexe tîrzii ale unor fenomene petrecute în jurul Ţării Romîneşti cu mult înainte, şi nici cu concluziile pripite, de altminteri şi perimate, ale lui P. Antonescu [1] sau cu campania lui O. Tafrali pentru datarea bisericii domneşti din Curtea de Argeş în veacul al XIII-lea [2], vom vedea că urmele arhitectonice de piatră din Ţara Romînească apar totuşi simţitor mai curînd decît s-a admis şi că putem pune speranţe temeinice în cercetările arheologice iniţiate pe scară mare în ultimii ani şi care au şi început să dea roade. Fără îndoială că ele vor reuşi să arunce lumini noi şi să realizeze descoperiri care în trecut nici nu s-au putut bănui. Dar, alături de noile descoperiri, trebuie să mai înţelegem că nu putem crea pentru arhitectura din provinciile romîneşti o cronologie aparte, întîrziată, detaşată de cronologia fenomenelor care se petrec în vecinătatea Ţării Romîneşti, şi că trebuie să înlăturăm definitiv unele rezerve formulate în acest sens, rezerve care mai stăruie încă în lucrările de ansamblu publicate pînă în prezent.

Fig. 109. — Dinogetia, planul bisericuţei.

Cîntărind primele urme ale arhitecturii de piatră bisericeşti din Ţara Romînească, trebuie să ne îndreptăm mai întîi atenţia asupra regiunilor de sud, mai ales asupra Dobrogii, unde, în mijlocul populaţiei băştinaşe, dăinuiseră centre înfloritoare ale expansiunii bizantine pînă la sfîrşitul secolului al VI-lea, pe care numeroasele săpături arheologice le-au pus într-o lumină destul de vie. E foarte probabil că în unele din aceste centre au supravieţuit ici-colo clădiri de piatră mai mici (de pildă baptistere construite şi boltite în piatră), în timp ce basilicile acoperite cu lemn fuseseră toate mistuite de incendiile pricinuite de nesfîrşitul şir de invazii, care s-au dezlănţuit după izgonirea bizantinilor. Frecvenţa numelui topografic «Bisericuţa», dat de localnici unei serii întregi de locuri azi părăsite, unde însă odinioară se ridicaseră cetăţi bizantine şi unde constatăm mai tîrziu aşezări ale populaţiei băştinaşe şi infiltraţii slave, căzute de mult pradă uitării, pare a indica supravieţuirea sporadică a cîte unui modest centru religios, adăpostit într-o clădire de piatră cel puţin parţial păstrată, reparată şi amenajată. Acest caz cred că se va verifica la Garvăn-Dinogetia, unde s-a descoperit o asemenea bisericuţă (fig. 109). E vorba de o clădire din piatră brută şi mortar, cu urmele unui strat de cărămidă în faţada pentagonală a absidei. Nava e o încăpere pătrată cu cîte un pilastru în fiecare colţ, menit să susţină arhivoltele deasupra cărora se ridicase odinioară o calotă, probabil pe pandantivi. Semnificativ mi se pare şi pavajul de lespezi mari din absidă. Raportul de săpături atribuie construirea acestei bisericuţe populaţiei din aşezarea veacurilor X—XI [3]. Deocamdată, însă, prefer să-mi exprim rezerva faţă de această sugestie şi să persist în opinia că bisericuţa cimitierială din secolul X—XI e o amenajare a unui baptister din veacul al V-lea sau al VI-lea. Nu e cazul să intrăm aci în amănuntele discuţiei privind stratigrafia, necesitatea de a presupune o nivelare a unei clădiri din veacul al IV-lea pentru a face loc baptisterului şi alte dificultăţi, pe care le întîmpină de altfel ambele ipoteze, dar e sigur că, dacă planul acestei bisericuţe se aseamănă, pe de o parte, cu o serie de monumente bulgare (bisericuţa iniţială din Boiana, sec. XI, bisericuţele din Nicopol, sec. XII sau XIV, şi Sapareva-Banja, sec. XIII), el e totodată identic şi cu planul baptisterelor bizantine din Balcani, din secolele V—VI (de pildă Razgrad, Pirdop şi Varna), baptistere din care derivă direct bisericuţele bulgăreşti

[1] Antonescu, *Arhitectura*, p. 7.
[2] Tafrali, *C. de Argeş*, concluziile de la p. 304, 309, 319 etc.
[3] SCIV, II, 1951, fasc. I, p. 45—49; la fel Barnea, *Bisericuţa-Garvăn*, p. 665 şi urm.

de mai tirziu [1], semn că şi în Bulgaria aceste clădiri mici, boltite, au înfruntat mai bine vremurile decît clădirile tăvănite. Argumentul principal, care mă face să mă pronunţ deocamdată în favoarea ipotezei că bisericuţa din Dinogetia a fost iniţial un baptister, e faptul că singura intrare e pe latura de nord, caz fără precedent în istoria arhitecturii bisericeşti, tipic însă pentru baptisterele care se aflau în apropierea unei basilici situată pe acea latură (cazul baptisterului din Pirdop).

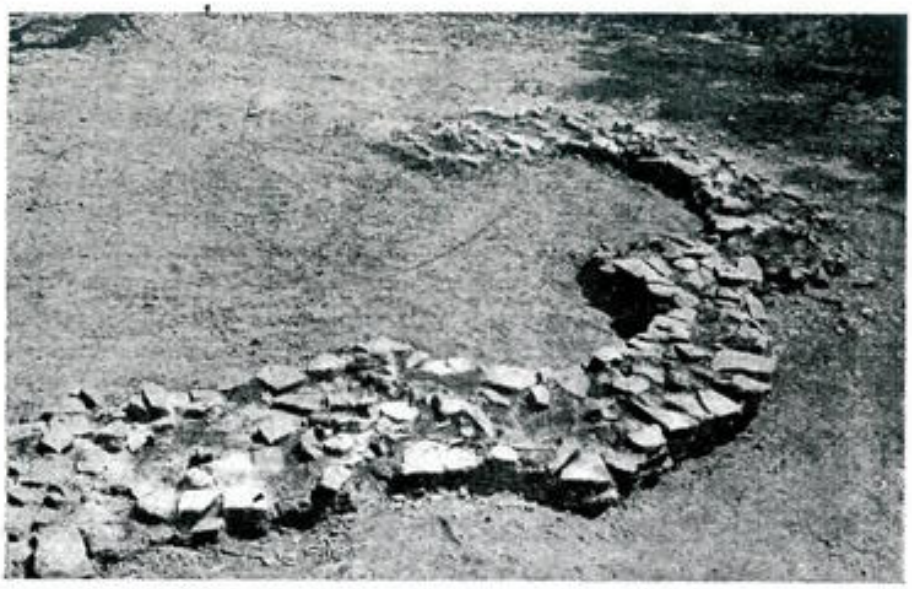

Fig. 110. — Niculiţel, fundaţiile bisericii.

De aceea e necesar să aşteptăm rezultatele săpăturilor din sectorul de nord al bisericuţei, înainte de a putea formula o părere definitivă.

Dar şantierului de la Garvăn-Dinogetia îi datorăm o altă descoperire importantă: fundamentele unei bisericuţe cu plan treflat (fig. 110) de lîngă Niculiţel [2]. De data aceasta e vorba de fundamentele unei clădiri din cărămidă romană aşezate pe stînca nativă şi păstrate numai parţial. Pavajul e din acelaşi material. În loc de mortar e folosit un pămînt fărîmicios, procedeu întîlnit şi la numeroase clădiri feudale-timpurii din Dinogetia, spre deosebire de baptisterul-bisericuţă amintit. Cîteva cărămizi poartă ştampila legiunii I Iovia, dar pe una sînt incizate litere cirilice încă nedesluşite. Planul bisericuţei de la Niculiţel apare ca un precursor pentru cea mai importantă şi cea mai caracteristică serie de biserici din Ţara Românească şi Moldova. Acest plan se compune dintr-o navă dreptunghiulară, flancată în porţiunea dinspre răsărit, adică pe laturile de sud şi nord, de cîte o absidă laterală sau horă (urma absidei de nord a dispărut, dar cea de sud are un diametru de 1,70 m) şi cu o absidă sau altar în capătul de est (diametrul de 1,90 m). Toate trei absidele, care formează trefla, sînt semicirculare. Contextul stratului de vieţuire, căruia îi aparţin fundamentele de la Niculiţel, indică o datare aproximativă în secolele XI—XII. Tipul bisericii treflate e foarte vechi; el e atestat încă din epoca paleocreştină (în Roma cele două *cellae triborae* din aria cimitirului San Callisto, Santa Sotere şi Santi Sisto e Cecilia, secolul IV).

Exemplele italice erau tăvănite, cum fusese fără doar şi poate şi biserica din Niculiţel, căci zidurile legate cu pămînt nu pot purta bolţi. Dar în Orientul apropiat şi în Egipt ele fuseseră

[1] Cf. toate exemplele citate la Mavrodinov, *Еднокорабната*, p. 41—44.

[2] Raport SCIV, V, 1—2, p. 186; VI, 3—4, p. 741 şi urm.

prevăzute cu bolți și calotă deasupra careului răsăritean al navei, încadrat de cele trei abside [1]. Alături de basilică, pe de o parte, și de diferite variante ale clădirilor bisericești de tip central, pe de alta, biserica cu plan treflat sau triconc [2] duce, în cursul primului mileniu al e.n., o existență modestă, mai mult sporadică, cu o zonă de răspîndire mai intensă în Orient, unde se găsește și patria acestui tip. Pînă de curînd, singurele biserici cu plan treflat sau triconc, cunoscute în Balcani din epoca feudală timpurie, zidite din piatră și mortar și prevăzute cu cupolă centrală și bolți cilindrice, erau: în Coubelitissa [3], databilă aproximativ în secolul al XI-lea, și Sf. Ilie (Eski-Seria-Djami) din Salonic, din secolele XI—XII [4], la care se adaugă acum biserica treflată nr. 28, descoperită recent în Pliska, zidită însă numai din piatră brută și lut, motiv pentru care nu cred că se poate admite că ar fi purtat o calotă, după cum se presupune în raportul de săpături [5]. În același raport, din cauza penuriei de analogii din Bulgaria și a răspîndirii acestui tip în secolul al XIV-lea în Serbia și Țara Romînească, autorul înclină să dateze biserica din Pliska în secolul al XIV-lea. Descoperirea de la Niculițel deschide însă o perspectivă nouă și justifică presupunerea că biserica treflată și triconcul s-au răspîndit, în Bulgaria și la noi, încă din veacurile XI—XII, aproximativ concomitent cu exemplele din Grecia, unde se produce și o contaminare a triconcului cu planul bisericii în cruce greacă de tip complex (catoliconul Lavrei de la Muntele Athos, începutul secolului al XI-lea). E indiscutabil vorba de o mare expansiune a arhitecturii orientale din regiunea Armeniei, dar etapele parcurse trebuie încă descoperite. Cercetarea acestei probleme îi revine însă unui studiu închinat arhitecturii bizantine și nu e cazul să o încercăm aci. Pentru noi e important să reținem deocamdată prima atestare a planului treflat pe teritoriul nostru, fapt care ne va permite să explicăm în chip mai firesc răspîndirea și evoluția acestuia în varianta triconcului, devenit predominant în principatele romîne, începînd cu ultimul sfert al veacului al XIV-lea.

Relațiile cu Orientul și mai ales cele cu Bizanțul nu s-au limitat însă numai la provincia dobrogeană. Urme arhitectonice bizantine din veacul al VI-lea s-au descoperit pînă acum la Turnu Severin (un capitel [6]), dar e sigur că ele vor fi găsite și în multe alte puncte de-a lungul Dunării. Cercetările viitoare vor trebui să ne lămurească dacă aceste influențe s-au infiltrat și mai departe spre nord, și anume unde, cînd și în ce formă.

În faza de expansiune a statului feudal maghiar din prima jumătate a veacului al XIII-lea pătrund, în regiunea carpatică de est, colonișți sași și se instalează totodată o serie de avanposturi militare în trecătorile care duc spre cîmpia munteană, ca prodromi ai unui proiect de expansiune pe care l-au anihilat evenimentele din 1241. Acestei infiltrații i se atribuie întemeierea cetății din Cîmpulung-Muscel, comandată încă în a doua jumătate a secolului al XIII-lea de comiți sași. Fundamentele descoperite sub actuala biserică a mănăstirii Negru-Vodă [7] pot fi atribuite acestei perioade. Dar examinarea acestor fundamente (fig. 111) și ridicarea planului pe temeiul cercetărilor întreprinse în 1925 sînt departe de a fi satisfăcătoare. În afară de constatarea că fundamentele aparțin unei basilici cu trei nave și stîlpi pătrați, reconstituirea atît a părții apusene, cu pronaosul închis și cu caja scărilor spiralice, cît și a altarului poligonal, care îmbrățișează tustrele navele, sfidînd orice logică și analogie, trebuie respinsă. E limpede că la reconstituirea acestui plan nu s-a ținut seamă de posibilitățile elevației. Admițînd că basilica r. cat. ar fi fost o ctitorie mănăstirească, scările puteau servi unei tribune, situată în partea de vest a navei, dar peretele care

[1] Cf. Millet, *L'école grecque*, p. 92 și urm.; Strzygowski, *Armenien*, mai ales vol. II, p. 495; Vincent, *Plan tréflé*, p. 82—111; Wulff, *Byz. Kunst*, p. 471 și urm.

[2] Planul se numește «treflat», atunci cînd cele trei abside se leagă direct unele de altele în capătul de est, iar «triconc», atunci cînd ele sînt adosate unui dreptunghi, ale cărui colțuri rămîn aparente între abside. Asupra definiției și genezei acestor două tipuri cf. Strzygowski, *Armenien*, I, p. 70 și urm.

[3] Millet, *L'école grecque*, p. 92 și urm.

[4] Cf. Texier-Pullan, *Byz. Arch.*, p. 150 și urm.; Jackson, *Byz. and Rom.*, I, p. 128 și 136—137.

[5] Michailov, *Плиска*, p. 203—204.

[6] Drăghiceanu, *Oltenia*, III, p. 105.

[7] Ghika-Budești, *Muntenia*, I, p. 122 și Ionescu, *Ist. arh.*, p. 51.

izolează acum pronaosul nu poate fi atribuit acestei basilici. La fel şi fundaţiile altarului trebuie să aparţină unei reconstrucţii, încît ceea ce ni se prezintă în releveul săpăturilor ca o singură perioadă de construcţie trebuie să facă parte, în realitate, din cel puţin două faze, una a basilicii catolice, alta a unei refaceri parţiale cu adaptări pentru cultul ortodox. În asemenea împrejurări e greu să datăm cele două faze pe baza planului, dar dacă observaţia lui Ghika-Budeşti, anume că în construcţia bisericii actuale s-au găsit numeroase pietre cu profiluri romanice, e exactă, atunci basilica trebuie să aparţină neapărat veacului al XIII-lea şi s-ar putea presupune că mai tîrziu, cînd Cîmpulungul a ajuns în stăpînirea voievozilor munteni, adică la începutul veacului al XIV-lea, schimbarea de domnie să nu se fi petrecut fără lupte, în cursul cărora basilica să fi suferit deteriorări în partea de est, care au dus la o reconstruire totală a altarului, îmbrăţişînd, de data aceasta, cele trei nave printr-o soluţie forţată, o soluţie de necesitate şi inadecvată din punct de vedere arhitectonic, dar mascată spre navă prin intercalarea unui iconostas între perechea de stilpi din faţă, flancurile acestui nou altar adaptîndu-se ca încăperi liturgice ortodoxe pentru trebuinţele proscomidiei şi ale diaconiconului. Tot cu această ocazie trebuie să se fi procedat şi la izolarea părţii apusene a navei încălecată de tribună printr-un perete despărţitor, constituindu-se astfel pronaosul ortodox. În această formă, biserica veche a mănăstirii Negru-vodă a putut servi ca biserică domnească în capitala bătrînului Basarab voievod, care moare în Cîmpulung în 1351. Ipoteza acestor două faze nu e însă decît o încercare de interpretare logică a unui releveu eronat sau incomplet. Ea nu are şi nu poate avea pretenţia unei soluţii definitive, dar socot că ar putea servi ca punct de plecare pentru o nouă cercetare a fundamentelor.

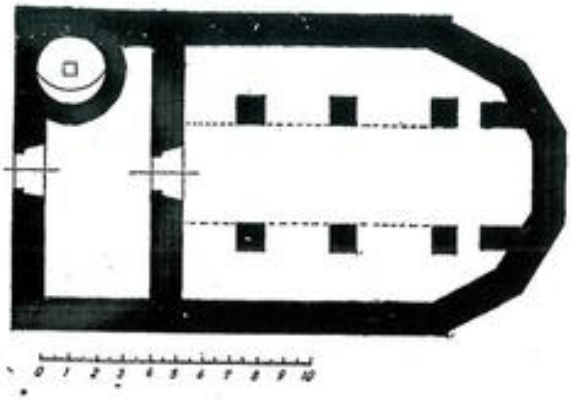

Fig. 111. — Cîmpulung Muscel, planul basilicii.

Perioadei dinainte de 1241 i se mai atribuie apoi de către istorici înfiinţarea cîtorva mici cetăţi şi a unor puncte înaintate de observaţie şi control, fortificate mai sumar. Astfel construcţia cetăţii Lotrului [1] e datată în 1233. Din izvoarele istorice mai aflăm că cetatea era dărăpănată în 1453, cînd li se permite sibienilor să o reconstruiască, spre a o folosi împotriva năvălirilor turceşti. O altă cetate e posibil să fi existat pe Milcov [2] şi se presupune că ar fi fost distrusă de tătari în 1241. Dar asupra aspectului ambelor cetăţi ne vor putea lămuri numai săpături arheologice. De la alte două cetăţi, una la Poenari, deasupra satului Căpăţîneni, alta în trecătoarea Branului, deasupra comunei Rucăr, se păstrează încă ruine mai importante. La Poenari (fig. 112) se poate recunoaşte, ca parte mai veche a cetăţii, un turn pătrat, zidit în întregime în piatră brută, străjuind de pe o stîncă înaltă cheile Argeşului. Zidăria şi elevaţia acestui turn se pot compara cu turnurile cetăţilor transilvănene din prima jumătate a veacului al XIII-lea. Ca atare n-ar fi exclus ca acest turn să fie pus în legătură cu contele sas Conrad [3], presupunîndu-se eventual o completare a fortificaţiei prin palisade. În orice caz, celelalte părţi ale cetăţii în ruină, curtinele şi turnurile circulare, nu fac parte din primul nucleu, atît din cauza deosebirilor de structură, cît şi pe temeiul

[1] Lapedatu, *Cetăţi*, p. 182.

[2] Iorga, *Stud. şi doc.*, I — II, p. XV, XX — XXI. De fapt, însă, ştirea lui Rogerius din *Carmen Miserabile* se referă numai la episcopia catolică, dar nu pomeneşte de o cetate propriu-zisă.

[3] Lapedatu, *Cetăţi*, p. 177 şi urm.; Drăghiceanu, în BCMI, X — XVI, p. 15, n. 4; Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 122; Iorga, *Châteaux*, p. 57. În ceea ce priveşte teza unei cetăţi teutonice, cred că ea trebuie respinsă principial, pentru că nu văd posibilă o asemenea expansiune în intervalul scurt pe care teutonii l-au petrecut în Ţara Bîrsei.

constatării că zidul turnului pătrat nu e ţesut cu zidurile turnului circular adiacent (fig. 113) şi nici cu curtina de pe latura opusă [1]. Curtinele închid un spaţiu alungit, uşor triunghiular, prevăzut în cele trei colţuri cu cîte un turn cilindric, iar pe una din laturile lungi cu un bastion semicilindric, intercalat în curtină. Dispoziţia cetăţii e perfect adaptată terenului, un pinten de deal prăpăstios, separat printr-o şa de masivul muntos. Caracteristică şi semnificativă e preferinţa

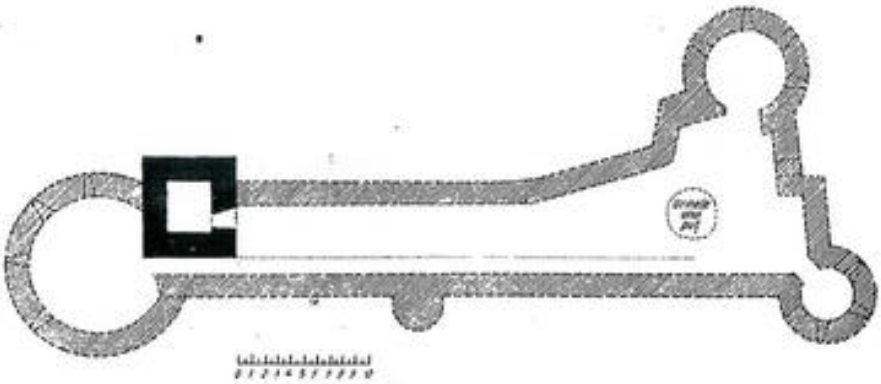

Fig. 112. — Poenari, planul cetăţii.

absolută pentru turnuri cilindrice, întîlnite în arhitectura militară din Transilvania numai în două cazuri, la Breaza şi la Cetatea Secuilor de lîngă Turda, şi numai ca donjon, ambele de dată incertă. Donjonul de la Breaza poate fi pus în legătură şi cu arhitectura munteană de mai tîrziu, din vremea cînd Ţara Făgăraşului era feud muntean. În orice caz, nu trebuie uitat că cetăţile bizantine din Peninsula Balcanică sînt înzestrate aproape exclusiv cu bastioane semicilindrice şi că turnurile cilindrice sînt şi ele, iniţial, o caracteristică a sistemelor de fortificaţii orientale. Astfel, întîlnim bastioane cilindrice şi la cetăţile bizantine din Dobrogea, şi la o serie de cetăţi bizantine din Peninsula Balcanică, iar asemenea bastioane sînt folosite şi de bulgari, dacă e exact că cetatea de lîngă Mezek [2] datează din secolul al XI-lea şi a durat, după cum se pare, pînă în secolul al XIV-lea. Aceste analogii cred că justifică, cel puţin în starea actuală a cunoştinţelor noastre, presupunerea că înglobarea vechiului turn pătrat de la Poenari într-o cetate de piatră s-a făcut pentru voievozii munteni, după principiile artei militare balcanice. E probabil că aceasta e cetatea lui Basarab, despre care se vorbeşte în *Chronicon Pictum* în legătură cu expediţia lui Carol Robert din 1330. Cetatea a servit şi mai tîrziu, fiind părăsită abia în a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Ca atare, în cursul timpului, s-au făcut reparaţii şi s-au îmbrăcat şi unele turnuri cu zidărie nouă, pentru a le face mai rezistente împotriva armelor de foc. Aceste intervenţii ulterioare, databile prin veacul al XV-lea, se disting uşor, fiindcă la prefacerile amintite s-a întrebuinţat, în locul pietrei, cărămida. Dar aceste prefaceri nu au fost radicale şi nu e îndreptăţită încercarea de a data ruinele actuale de la Poenari în secolul al XV-lea [3]. Vom vedea mai departe care sînt particularităţile fortificaţiilor de mai tîrziu şi atunci vom avea ocazia să constatăm retrospectiv deosebiri esenţiale, care ating nu numai amănuntele planului, dar însăşi concepţia fortificaţiei. Ruinele de lîngă Poenari provin de la o mică cetate de refugiu, aşezată într-un loc greu accesibil şi adaptată perfect terenului ales cu multă luare aminte. Aci sistemul defensiv se bazează în primul rînd pe caracterul inexpugnabil al locului şi al fortificaţiei însăşi, fiind suficientă o mînă de oameni cu arme relativ modeste pentru punerea în funcţiune a apărării. Ca atare, cetatea de la Poenari poate fi considerată ca o clădire caracteristică pentru perioada de organizare a statului feudal din Ţara Românească.

[1] Grika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 122.
[2] Raşenov, *Mezek*, p. 171 şi urm.
[3] Stephănescu, în *Arhitectura*, I, p. 42 (după Lapedatu, *Cetăţi*, p. 183).

Mai dificilă mi se pare interpretarea ruinelor de la cetatea de deasupra comunei Rucăr. După cum se vede şi din bibliografie [1], identificarea cetăţii cu referinţele istorice e încă problematică, deoarece în această regiune se găsesc, în afară de ruinele de la nord de comuna Rucăr, de care ne ocupăm aci, nişte urme de fortificaţii vagi lîngă comuna Cetăţeni (cetatea şi schitul zis al lui Negru-vodă) şi, în sfîrşit, conturul pe teren al unei cetăţi situată la nord de satul

Fig. 113. — Poenari, cetatea, vederea turnului.

Voineşti. Pînă acum nici una din aceste cetăţi nu a fost explorată sistematic şi nici una nu a fost individualizată concludent în oglinda documentelor. Precumpănitoare pare a fi părerea că ruinele de la Rucăr (fig. 114) ar proveni de la o cetate teutonică. Ca argumente pentru această ipoteză servesc: *a)* presupunerea că oraşul Cîmpulung ar fi fost întemeiat de teutoni şi că cetatea de la Rucăr ar fi o etapă care se integrează în mod necesar acestei expansiuni şi *b)* bastionul semicilindric. În ceea ce priveşte ipoteza fundării Cîmpulungului de către teutoni, mi-am exprimat mai sus îndoiala, iar cu privire la bastionul semicilindric, care aci e explicat tocmai prin relaţiile fireşti ale ordinului teuton cu Orientul, trebuie să subliniem fenomenul ciudat că nici una din cetăţile din Ţara Bîrsei atribuite teutonilor nu posedă asemenea bastioane. Deşi e evident că teutonii au cunoscut fortificaţiile palestiniene, e totuşi semnificativ că nici în cetăţile ridicate de ei mai tîrziu, în Prusia, nu au folosit bastioanele cilindrice decît în cazuri excepţionale. Cetatea de la Rucăr e mică, aşezată pe panta care coboară spre văile Munteniei şi e dominată de culmile dimprejur. Planul cetăţii e acela al unui romb neregulat. Zidu-

[1] Puşcariu, *Cetatea Neamţului*, p. 111—115; Lapedatu, *Cetăţi*, p. 178 şi urm.; *Burzenland*, IV — 1, p. 56 şi urm.; Vasilescu, *Dîmboviţa*, p. 25 şi urm.

rile păstrate sînt din cuburi mici de calcar, aşezate în straturi destul de regulate, legate, pe latura dinspre nord şi în partea exterioară a laturilor de sud şi est, cu un mortar amestecat cu nisip, iar spre interior se constată, pe aceste laturi, un amestec foarte pronunţat de cărămidă pisată. Deosebirile de mortar par a sugera că zidurile nu sînt omogene. Dar o simplă cercetare a ruinelor păstrate la suprafaţa solului rămîne neconcludentă. În colţul dinspre sud curtinele sînt înzestrate cu bastionul amintit. Turnuri sau alte bastioane de flancare se pare că nu au existat. La est de cetatea propriu-zisă s-au găsit urmele vagi ale unei mari curţi exterioare. Ca poziţie militară, cetatea face hotărît impresia unei fortificaţii îndreptate împotriva Ţării Româneşti, barînd accesul spre Transilvania, dar ca structură ea pare mai degrabă munteană. Această dilemă nu cred că se va putea dezlega înainte de a se întreprinde cercetări sistematice. N-ar fi exclus ca pînă la urmă să se constate că nici nu e vorba de o cetate militară propriu-zisă, ci doar de un mare punct vamal fortificat.

Fig. 114. — Rucăr, planul cetăţii.

Singura cetate oltenească în care s-au făcut cercetări arheologice e cea de la Turnu Severin [1], dar rezultatele sînt încă departe de a fi satisfăcătoare. Deocamdată se poate reţine faptul că s-au constatat mai multe niveluri, dovedindu-se că aci fusese un vechi loc de strajă. Şi în zidăria ruinelor se găsesc urmele unor clădiri anterioare, de pildă o lespede decorată cu o cruce, folosită ca material de construcţie, dar ruinele actuale socot că provin de la o cetate ceva mai recentă, asupra căreia ne vom opri în capitolul viitor.

Dacă examinarea rămăşiţelor de arhitectură militară, care pot fi atribuite perioadei de care ne ocupăm, ne lasă, în principiu, cam nedumeriţi, vom vedea că, reluînd firul arhitecturii eclesiastice din faza de consolidare a principatului Ţării Româneşti, perspectivele încep să se limpezească. Urmele acestei arhitecturi se găsesc în Oltenia şi în regiunea deluroasă de la poalele Carpaţilor. Primul monument cunoscut pînă acum din această categorie pare a fi o bisericuţă ale cărei fundamente au fost degajate în mijlocul cetăţii din grădina publică din Turnu Severin [2].

Planul (fig. 115) acestui modest lăcaş se compune dintr-un dreptunghi alungit, orientat pe axa vest-est, avînd în partea apuseană o tindă (pronaos sau nartex), despărţită printr-un perete străbătut de două arcade aşezate pe doi pilaştri şi un stîlp pătrat, o navă şi — în capătul răsăritean — o absidă semicirculară în interior şi pentagonală în afară. În colţul de nord-est, în interior, se găsesc două nişe, una spre nord, formînd o adîncitură rotunjită, cealaltă, spre est, fiind aproape pătrată [3]. Piatra cioplită, în parte spolii antice, e întrebuinţată numai la colţurile zidăriei; pereţii sînt din bolovani şi piatră de rîu, alternînd cu cîte două sau trei straturi de cărămidă. În afară de aceasta, bolovanii sînt ici-colo separaţi unii de alţii prin cărămizi aşezate vertical. În navă se mai găsesc apoi, în peretele de miazăzi, două toruri verticale, resturi ale unor colonete angajate, menite să susţină arcuri dublouri. Pe peretele nordic, în locul corespunzător dubloului apusean, e un tor perfect asemănător, dar urma colonetei din dreptul arcului dinspre răsărit a dispărut. Trebuie notat că aceste toruri sînt şi ele din piatră alternată cu cărămidă, după cum se mai constată încă la coloneta apuseană de pe latura de miazăzi. Elevaţia acestei biserici pare a fi prezentat pereţi drepţi, fără profiluri. Poate sub cornişă să se fi găsit un rînd de ocniţe mari, frecvente în toate provinciile artei bizantine şi cum se întîlnesc la mai multe biserici bulgăreşti de pe Trapezita de lîngă Tîrnovo sau, în Ţara Românească chiar, la monumentele păstrate mai bine, despre care vom vorbi mai departe. Acoperişul avea desigur

[1] Băncăcilă, *Cet. Severin*, I, p. 149 şi urm.; idem, *Raport, 1938—1939*, p. 74 şi urm.

[2] Idem, *Raport, 1913*, p. 141; idem, *Cet. Severin*, I, p. 150 şi urm.; idem, *Raport, 1938—1939*, p. 75; Iorga-Balş, *L'art*, p. 34; Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 123; idem, *Valachie*, p. 10.

[3] În acest sens trebuie rectificat planul publicat de Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, pl. IV, fig. 14.

două pante, iar deasupra absidei va fi fost un înveliş separat. Interiorul, judecînd după colonetele angajate, fusese boltit cilindric.

Toate aceste elemente ale planului şi elevaţiei se regăsesc întocmai la bisericuţele de lîngă Tîrnovo. Cea mai strînsă asemănare o oferă îndeosebi capela XI, datată de Mavrodinov [1] în veacul al XIII-lea; aci regăsim chiar cele două nişe în colţurile de nord-est. Singurele elemente care nu se încadrează în acest grup, dovedind şi prezenţa unei alte influenţe, sînt cărămizile verticale care compartimentează straturile de piatră şi pentagonul exterior al absidei. Paramentul de compartimente de cărămidă e ceva specific şcolii greceşti [2], unde apare încă din veacul al XI-lea; de aci se răspîndeşte înspre nord, mai ales în Macedonia, dar exemplele de asemenea zidărie rămîn totuşi rare. Al doilea element, absida pentagonală spre exterior, apare în schimb mai curînd în Constantinopol, iar de aci pătrunde mai întîi la Salonic [3], pentru a deveni frecventă în celelalte provincii ale artei bizantine abia în secolul al XIV-lea, deşi prezenţa ei se constată încă la prima clădire a Asăneştilor, la biserica sf. Dumitru din Tîrnovo, datată prin anul 1186 [4]. Pe temeiul tuturor acestor elemente se poate susţine că ruina de biserică din cetatea Severinului datează probabil de pe la sfîrşitul veacului al XIII-lea, la un mic interval de timp după capela XI din Tîrnovo. Ea aparţine deci perioadei de după 1290, cînd se pare că stăpînirea banilor maghiari asupra Severinului a fost înlocuită cu domnia voievodului muntean. Într-o epocă ulterioară, biserica a servit şi cultului catolic, după cum o dovedeşte altarul de zid alipit în interiorul absidei. Se poate însă uşor constata că acest prestol, a cărui zidărie nu e ţesută cu zidăria absidei, e un adaos ulterior şi nu poate fi invocat în sprijinul părerii că am avea în faţa noastră ruina unei biserici catolice, ceea ce, de altfel, se exclude de la sine pe temeiul planului şi al caracterului zidăriei, cu totul străină celei occidentale. Prezenţa altui element catolic, al piciorului prismatic cu fus octogonal de la un aghiasmatar, ne arată mai limpede că această perioadă catolică trebuie datată în epoca goticei tîrzii şi poate nu greşim, dacă ne gîndim la ocuparea cetăţii de către comitele Pippo, în 1424, care se îngrijeşte şi de refacerea ei [5]. Încăpută pe mîinile dregătorilor maghiari, e firesc ca bisericuţa din interiorul cetăţii să fi îndeplinit rostul de capelă a comandantului catolic.

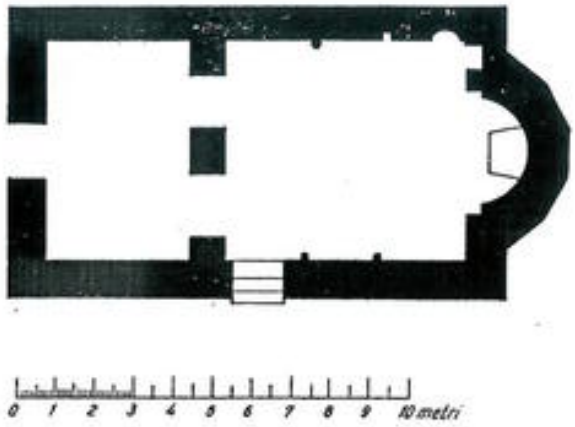

Fig. 115. — Turnu Severin, planul bisericuţei din cetate.

Elemente cu totul asemănătoare întîlnim la biserica mănăstirii Cotmeana [6] (fig. 116), dacă facem abstracţie de absidele laterale, de pe laturile de nord şi sud, despre care am presupus că ar fi adaose ulterioare. Astfel, biserica veche (fig. 117) se compunea dintr-o navă dreptunghiulară, precedată — după cum bănuieşte Ghika-Budeşti, pe temeiul unor arcade oarbe trunchiate ulterior — de un soi de pronaos, înlocuit apoi cu tinda actuală. În partea răsăriteană, nava prezintă doi pilaştri faţă în faţă, a căror vechime ar putea fi pusă la îndoială, deoarece în

[1] Mavrodinov, *Εθνοκοραβιατα*, p. 326; cf. şi Filov, *Altbulg. Kunst*, p. 52—54.
[2] Millet, *L'école grecque*, p. 225 şi 228.
[3] *Ibidem*, p. 182 şi urm.
[4] Filov, *Altbulg. Kunst*, p. 52.
[5] Hurmuzaki, *Documente*, I — 2, nr. 441; cf. şi Drăghicеanu, *Vodiţa*, p. 101 şi urm.
[6] Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 133; *ibidem*, II, p. 6; idem, *Cotmeana*, p. 177 şi urm.; idem, *Valachie*, p. 11; Iorga-Balş, *L'art*, p. 36; Ştefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 426; Balş, *Influences*, p. 283; Mavrodinov, *Εθνοκοραβιατα*, p. 147—148. Împotriva tuturor autorilor de mai sus, care datează biserica în vremea lui Mircea cel Bătrîn, vezi Vătăşianu, *Cotmeana*, p. 417 şi urm; menţinînd toate părerile şi argumentele expuse aci, nu mai revin asupra tuturor amănuntelor.

partea apuseană a navei, unde vechile ziduri au rămas intacte, ei lipsesc şi e deci probabil că bolta semicilindrică de odinioară nu a avut dublouri. Dar oricum, acest amănunt nu schimbă nimic din caracterele esenţiale ale bisericii. Înspre răsărit, în faţa altarului, avem, de o parte şi de alta, cîte o adîncitură mai mare în perete, amintind nişele mai multora dintre capelele de la Tîrnovo, precum şi capela funerară din Bačkovo, dar mai ales planul bisericii Sîn Nicoară din Curtea de Argeş. Absida altarului bisericii din Cotmeana e şi ea semicirculară în interior,

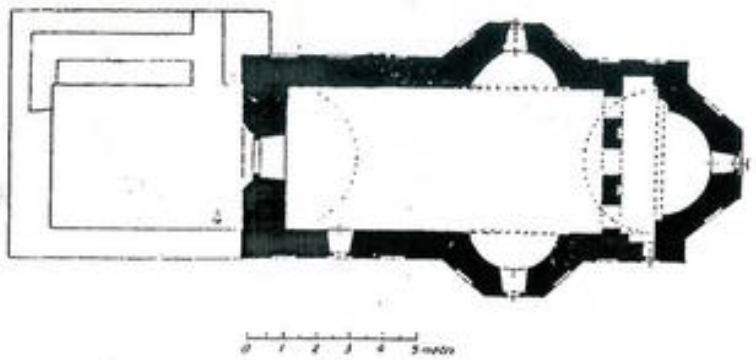

Fig. 116. — Cotmeana, biserica mănăstirii, plan.

iar în exterior prezintă trei laturi, urmînd, în această privinţă, întocmai modelelor bulgăreşti amintite mai sus. Firidele lunguiețe fac înconjurul întregii clădiri şi sînt încheiate sus în arc semicircular, tivit, de-a lungul extradosului, cu discuri de pămînt ars, smălţuite în verde şi cafeniu; paramentul se apropie îndeosebi de cel de la biserica sf. Dumitru din Tîrnovo. Singura particularitate a bisericii noastre e întrebuinţarea exclusivă a cărămizii de dimensiuni mici. Cornişa, compusă din mai multe rînduri de zimţi, deşi a suferit — după Ghika-Budeşti — unele prefaceri, repetă forme curente şi străvechi ale arhitecturii bizantine.

Făcînd abstracţie de prefacerile ulterioare, pe care le-a îndurat biserica mai ales în vremea lui Mircea cel Bătrîn, cînd i s-au adăugat probabil sînurile laterale, ajungem, pe temeiul asemănărilor de plan şi elevaţie, la concluzia că biserica mănăstirii Cotmeana trebuie să dateze cam din aceeaşi epocă în care s-a zidit şi biserica din cetatea Severinului, adică de pe la sfîrşitul veacului al XIII-lea şi poate chiar din anii 1291—1292 [1], dacă ne este îngăduit să ne referim la cronica lui Greceanu. Decorul de cărămizi smălţuite pledează în acelaşi sens, pentru că ştim că mai tîrziu acest ornament, deşi întrebuinţat mai rar, apare însă mult mai încărcat. În Ţara Românească apariţia izolată a acestor cărămizi smălţuite îndreptăţeşte ipoteza că meşterul constructor a imitat aci un model de decor de la Tîrnovo, din secolele XII—XIII, şi nu cunoştea încă faţadele policrome din veacul al XIV-lea, mai ales cele de tipul monumentelor din Mesembria.

Ruina bisericii Sîn Nicoară din Curtea de Argeş [2] aparţine tot acestui tip de biserică şi prezintă un plan (fig. 118) compus din tindă şi navă, despărţite una de alta printr-un perete străbătut numai de o uşă. În răsărit e altarul în formă de segment de cerc spre interior şi poligonal (cu trei laturi) spre exterior. El e precedat de cîte două nişe pătrate, scobite în pereţii

[1] Asupra interpretării hrisovului mitropolitului Luca şi a *Cronologiei* lui Radu Greceanu vezi Vătăşianu, *Cotmeana*, p. 426—427.

[2] Antonescu, *Arhitectura*, p. 11 şi urm.; Iorga-Balş, *L'art*, p. 16; Drăghicranu, în BCMI, X — XVI, 1917—1923, p. 40 şi urm., şi jurnalul de săpături, *ibidem*, p. 147; Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 125 şi urm.; idem, *Valachie*, p. 10—11; Tafrali, *C. de Argeş*, p. 17 şi urm. (planul, *ibidem*, pl. IV, nu corespunde exact realităţii cu privire la nişele laterale); Constantinescu-Iaşi, *Rel. rom.-bulg.*, p. 30 şi urm.; Ştefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 28; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 54 şi urm.; idem, *C. de Argeş*, p. 20 şi urm.

laterali ai navei, şi flancat de două firide semicirculare în peretele de răsărit. Zidăria bisericii (fig. 119) se compune din piatră brută şi piatră cioplită sumar, aşezată în straturi alternate cu cîte două pînă la cinci rînduri de cărămidă. Zidăria nu e uniformă şi execuţia e destul de neglijentă. Trebuie să mai ţinem seama şi de unele reparaţii recente. Merită însă o menţiune cîteva cărămizi verticale, intercalate în straturile de piatră din colţul sud-estic al altarului; întîlnim aci compartimente la fel ca la biserica din cetatea Severinului.

Fig. 117. — Cotmeana, biserica mănăstirii.

Din ruina bisericii argeşene se păstrează suficiente elemente pentru ca să putem reconstitui elevaţia. Altarul şi nişele laterale sînt boltite cu semicalote de cărămidă (în parte restaurate) executate în formă de spic, un procedeu obişnuit în tehnica de construcţie bizantină. Urmele celor două perechi de pilaştri din navă dovedesc, prin spaţiile dreptunghiulare pe care le delimitează, prezenţa unei bolţi cilindrice aşezată pe dublouri, iar în tindă, pereţii fiind mai bine conservaţi, se pot distinge limpede punctele de naştere ale unei bolţi cilindrice transversale. În faţada apuseană se deschide uşa cu arcul semicircular, restaurat recent. Paramentul e neted şi numai în partea superioară dinspre răsărit, în dreptul nişelor şi al absidei, zidăria e exclusiv din cărămidă şi poartă un decor de ocniţe. Această zonă largă de cărămidă, care dă un accent deosebit altarului, e contrabalansată în vest de o clopotniţă din acelaşi material, zidită deasupra tindei. S-a discutat mult dacă această clopotniţă e contemporană cu zidirea bisericii sau nu, iar unii au dedus, din prezenţa ei, că biserica a trebuit să fie catolică sau cel puţin construită

de meşteri occidentali [1]. Adevărul mi se pare a fi următorul: clopotniţa e contemporană cu zidirea bisericii, fiindcă pereţii tindei sînt mai groşi decît cei de la navă, cu toate că nu aveau să suporte presiunea laterală a bolţii, aceasta fiind aşezată transversal. În capătul apusean, pereţii longitudinali sînt prelungiţi şi formează contraforturi executate în straturi de piatră alternate cu cărămidă, iar zidăria vădeşte o perfectă continuitate, cu toate că în unele locuri au intervenit restaurări. Aceste întăriri ale zidăriei arată că tinda fusese de la început destinată să

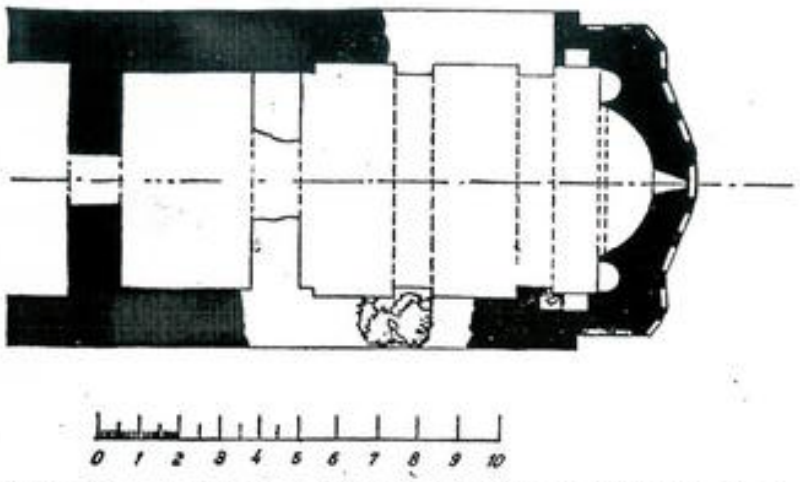

Fig. 118. — Curtea de Argeş, ruina bisericii Sîn Nicoară, plan.

susţină o greutate mai mare. Întrebuinţarea cărămizii la construcţia etajelor clopotniţei, fără amestec de piatră, se explică prin faptul că ea permite o stratificare mult mai exactă şi conferă astfel o stabilitate mai mare. În ceea ce priveşte meşterii bisericii, orice dubiu e exclus. Planul, tehnica şi paramentul dovedesc neîndoielnic mîna de lucru formată în şantierele balcanice. Aceleaşi consideraţii care împiedică categoric atribuirea bisericii din cetatea Severinului meşterilor apuseni şi catolici, se impun şi în acest caz; o confruntare cu clădirile transilvănene înlătură orice îndoială. Clopotniţa însăşi, cu toate că întrebuinţarea ei pătrunde în arhitectura bizantină abia în veacul al XIII-lea, o dată cu întemeierea imperiului latin, a venit la Argeş tot prin intermediu balcanic. Ferestrele relativ largi, semicirculare, se deosebesc fundamental de cele transilvănene şi amintesc, în schimb, îndeaproape de clopotniţa bisericii din Stanimaka, din vremea lui Ioan Asan II, din prima jumătate a veacului al XIII-lea [2].

În concluzie, putem afirma că biserica Sîn Nicoară a fost zidită pentru cultul ortodox de către aceiaşi meşteri romîni sau străini, dependenţi de şantierele din Bulgaria, cărora li se datoreşte şi biserica de la Turnu Severin şi cea de la mănăstirea Cotmeana şi ea trebuie să fi fost ridicată tot prin ultimii ani ai veacului al XIII-lea sau în primii ani ai celui următor. Dacă, ulterior, s-a adăpostit aci în mod trecător cultul catolic, după cum crede Drăghiceanu [3] pe temeiul unui mormînt cuprinzînd veşminte ce ar fi putut aparţine unui episcop catolic, e o chestiune care iese din cadrul studiului de faţă.

În Turnu Severin, în grădina liceului, s-au descoperit fundamentele unei bisericuţe [4] foarte asemănătoare cu cea din cetate (fig. 120). Se compune şi ea dintr-o tindă, navă şi un altar, dar

[1] Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 27—28; idem, *Ist. rom. în chip.*, II, p. 8; Lapedatu, *Meşterii*, p. 178.
[2] Filov, *Altbulg. Kunst*, p. 54. Alte exemple de clopotniţe bizantine din această perioadă la Tafrali, *C. de Argeş*, p. 17 şi urm.
[3] BCMI, X — XVI, p. 58.
[4] Iorga-Balş, *L'art*, p. 34; Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 123; idem, *Valachie*, p. 10.

aci primele două încăperi sînt despărţite printr-un perete străbătut numai de o uşă, iar altarul, semicircular spre interior, e învăluit spre exterior de un poligon cu şapte laturi. Avem deci aci o influenţă constantinopolitană accentuată, faţă de tradiţia mai veche cu trei şi rareori cu cinci laturi. De aceea e verosimil ca această clădire să fi fost ridicată abia în primele decenii ale veacului al XIV-lea. Zidăria e din piatră brută, cu puţină piatră de talie la colţuri şi cîteva fragmente de cărămidă. Asupra elevaţiei şi paramentului nu ne putem însă pronunţa decît ipotetic, deoarece

Fig. 119. — Curtea de Argeş, biserica Sin Nicoară.

se păstrează numai fundamentele, zidurile fiind complet rase. E probabil că interioarele vor fi fost boltite cilindric, nava în orice caz fiind boltită de-a lungul axei principale, tinda însă ar fi putut avea şi o boltă transversală.

Aceste biserici-sală dovedesc că în ultimele decenii ale veacului al XIII-lea şi în anii imediat următori exista o strînsă legătură între şantierele Ţării Româneşti şi cele din regiunea de la sudul Dunării, îndeosebi cele din Bulgaria, iar sporadic se desprind şi unele vagi influenţe greceşti sau macedonene, precum şi altele constantinopolitane. Din punctul de vedere al situaţiei politice

generale, aceste legături sînt în plină concordanţă cu informaţiile pe care le întrezărim din documentele şi evenimentele vremii.

Au mai rămas acum încă două monumente de arhitectură bisericească, databile ambele în perioada pe care o studiem, dar care nu se încadrează întocmai în orbita orientărilor semnalate. E vorba de prima biserică a mănăstirii Vodiţa şi de biserica sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş. Tipologic, aceste monumente nu au nimic comun unul cu altul, dar ele sînt tot atît de importante, prin faptul că fiecare constituie cîte un nou punct de minecare în evoluţia arhitecturii Ţării Romîneşti.

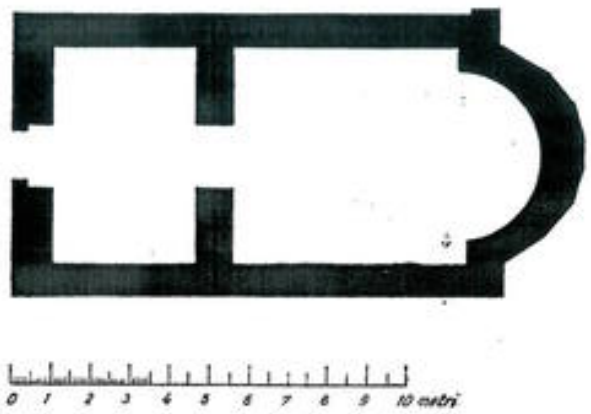

Fig. 120. — Turnu Severin, planul bisericii din curtea liceului.

Prima biserică a mănăstirii Vodiţa [1] a fost descoperită în cursul săpăturilor executate la ruina actuală (Vodiţa II) şi e straniu cum această descoperire n-a fost pînă acum valorificată de istoricii arhitecturii romîneşti. La o adîncime de cca 0,50 m sub pavimentul ruinei s-au găsit fundamentele unui triconc precedat de un nartex dreptunghiular (fig. 121). Planul navei prezintă un dreptunghi cu axa principală pe direcţia vest-est, de care se alipesc, pe fiecare latură liberă, cîte o absidă semicirculară [2]. Zidăria acestor fundamente e din bolovani legaţi cu mortar.

Pe temeiul fundamentelor se pot reconstitui ipotetic următoarele învelişuri: în tindă, o boltă cilindrică pe axa nord-sud, în centrul navei, o cupolă cu tambur pe pandantivi. Spaţiile dreptunghiulare dinspre răsărit şi apus purtaseră bolţi cilindrice pe axa longitudinală, iar cele trei abside cîte o semicalotă. Pereţii au o grosime relativ redusă, de cca 0,95 m, la o lumină interioară de 5,50 m; acest fapt ar putea explica de ce prima biserică a rezistat probabil foarte puţin timp şi a trebuit să fie înlocuită curînd cu o clădire nouă.

Tipul acestei biserici cu plan triconc e strîns înrudit cu trefla de la Niculiţel şi e probabil că aceste două exemple descoperite pînă acum nu au fost izolate. Biserica I de la Vodiţa aparţine evident unei faze mai tîrzii, fiind o clădire executată din acelaşi material ca şi bisericile-sală pe care le-am atribuit sfîrşitului veacului al XIII-lea sau începutului celui următor. Alt fapt care ne fixează de data aceasta un indiscutabil termen *ante quem* e biserica II de la Vodiţa, ridicată deasupra celei dintîi. Această clădire — după cum vom vedea — e precis datată, nu numai prin informaţii documentare, ci şi prin particularităţile structive, şi e o ctitorie a voievodului Vladislav, datînd din anii 1374—1375.

Drăghiceanu atribuise prima biserică epocii cnejilor Litovoi şi Bărbat, amintiţi în documentul din 1247, privitor la instalarea ioaniţilor în ţinutul Severinului. Acestei datări i se opune I. Donat [3] cu drept cuvînt, pe motivul că în vremea stăpînirii ioaniţilor nu e probabil să se fi ridicat aci o mănăstire ortodoxă. El mai notează că în absida altarului se vede un bloc de zidărie

[1] Drăghiceanu, *Săpături Vodiţa*, p. 154 şi urm.

[2] Traseul absidei răsăritene e aproximativ la fel de arcuit ca şi cel al absidelor laterale şi nu cum apare în planul publicat de Drăghiceanu, *loc. cit.*, fig. 2.

[3] Părerea lui Donat, *Fundaţii*, AO, XVI, p. 449, întemeiată pe o informaţie documentară, conform căreia biserica mănăstirii Vodiţa ar fi fost zidită «din temelie» de marele agă Cornea Brăiloiu ceva înainte de 15 iunie 1689 şi că astfel fundamentele bisericii I ar aparţine epocii lui Vladislav, iar ruina actuală ar fi opera lui Brăiloiu, nu e admisibilă. Vodiţa II nu poate data din veacul al XVII-lea, neavînd nimic comun cu arhitectura acestei perioade. De altfel ctitoria lui Brăiloiu trebuie să se fi redus la o reparaţie sumară, pentru că biserica ajunge curînd după aceea o ruină.

care indică prezența unui prestol de zid de tip catolic, adică alipit peretelui interior al absidei. Am căutat să verific acest detaliu la fața locului, dar din starea actuală a fundamentelor, acoperite iarăși în parte de pămînt și vegetație, problema nu se poate lămuri. Sigur e că fundamentul prestolului e foarte apropiat de traseul absidei, dar numai săpături ar putea soluționa controversa, care, de altfel, e fără obiect, fiindcă nu se poate atribui catolicilor o construcție cu plan triconc ce nu poate fi concepută decît într-un mediu bizantin. De aceea aș propune o datare într-o perioadă în care regiunea Severinului aparținuse stăpînirii romînești și mă gîndesc la anii de după 1290, cărora, din motive similare, le-am atribuit și bisericuța din cetatea Severinului. Dacă s-ar confirma că blocul prestolului prezintă așezarea caracteristică cultului catolic, n-ar fi greu să ne închipuim că în perioada dintre anii 1335 și 1342, în care teritoriul Severinului ajunsese iarăși sub stăpînire maghiară, biserica să fi fost ocupată de catolici și adaptată cultului lor. Această biserică nu va mai fi supraviețuit mult timp și e probabil că zidurile prea slabe au cedat presiunii bolților, provocînd astfel surparea primei ctitorii.

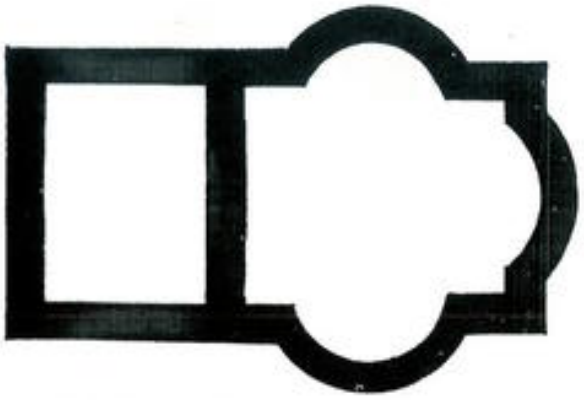

Fig. 121. — Vodița, planul bisericii I.

Să ne îndreptăm acum atenția asupra celuilalt monument muntean, a cărui faimă nu mai are trebuință de a fi subliniată. Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș [1] e o biserică cu planul în cruce greacă înscrisă într-un pătrat (fig. 122), la care se adaugă cîte o travee spre răsărit, alipindu-se apoi în centru absida principală, iar în dreptul traveelor laterale cîte o absidă mai mică. Fiecare absidă e semicirculară în interior, iar în exterior poligonală, cu cîte trei laturi. În partea apuseană, intrarea e precedată de un pronaos dreptunghiular. Întreaga clădire (fig. 123) se prezintă ca un corp omogen, zidit din piatră brută așezată în cîte un singur strat, alternat cu cîte trei rînduri de cărămidă la zidurile principale, iar mai sus, la frontoanele arcuite ale bolților crucii, cu cîte patru rînduri, pentru ca la turlă să avem chiar ritmul de un strat de piatră la cinci rînduri de cărămidă.

Datorită restaurării minuțioase, executate de Comisiunea Monumentelor Istorice, elevația bisericii (fig. 124) apare limpede și degajată, în limita posibilității, de adaosele ulterioare [2]. Pereții exteriori, drepți și masivi, lipsiți de orice profil și decor, circumscriu dreptunghiul în care se înscrie planul în cruce greacă al bisericii și din care ies în afară cele trei abside răsăritene. Deasupra corpului inferior se desprind energic brațele navei centrale și ale transeptului, formînd împreună crucea în centrul căreia se ridică, pe o bază cubică, turla poligonală, cu 16 laturi (fig. 125). Brațele crucii formează în fațadă cîte un fronton înalt, arcuit, iar fețele turlei sînt decorate fiecare cu arcade semicirculare, înalte și zvelte, cu cîte două rezalituri, străbătute în axele principale cu ferestre. Toate cornișele, și cele orizontale și cele arcuite, sînt subliniate cu cîte un rînd de zimți formați din cărămizi ascuțite. Deasupra arcadelor de la turle zimții apar în două rînduri

[1] Vezi, înainte de toate, BCMI, X — XVI, închinat în întregime bisericii domnești din Curtea de Argeș; apoi, Antonescu, *Arhitectura*, p. 7 și urm.; Tafrali, *C. de Argeș*; Ghika-Budești, *Muntenia*, I, p. 125; idem, *Valachie*, p. 15; Iorga-Balș, *L'art*, p. 19; Sacerdoțeanu, *Argeș*, p. 49 și urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 55; idem, *C. de Argeș*, p. 12 și urm.; Constantinescu-Iași, *Rel. rom.-bulg.*, p. 19 și urm.; Drăghiceanu, *Comunicări* în BCMI, XXIV — 1931, p. 91; Petranu, *Kirchl. Kunst*, p. 364—365.

[2] Critica aspră, adusă operei de restaurare de către Tafrali, *op. cit.*, e mai mult rezultatul unor disensiuni care nu ne privesc. Unele scăpări de vedere și erori de amănunt le vom semnala, dar ele nu modifică aspectul esențial al clădirii.

și urmăresc îndeaproape traseul arcurilor. Acoperișul brațelor crucii îmbracă extradosul bolților și e probabil că și acoperișul turlei urma odinioară traseul festonat al cornișei. Actualul acoperiș, pe bază orizontală de cărămidă, construit de restauratori, nu corespunde epocii și prototipurilor din care derivă biserica. Pronaosul și colțurile dintre brațele crucii poartă învelitori simple, cu o singură pantă, ridicată probabil ceva prea mult cu ocazia ultimei refaceri, deoarece acoperă în parte ocnițele din frontonul fațadei occidentale. Ușa principală a bisericii, spre apus, e semi-

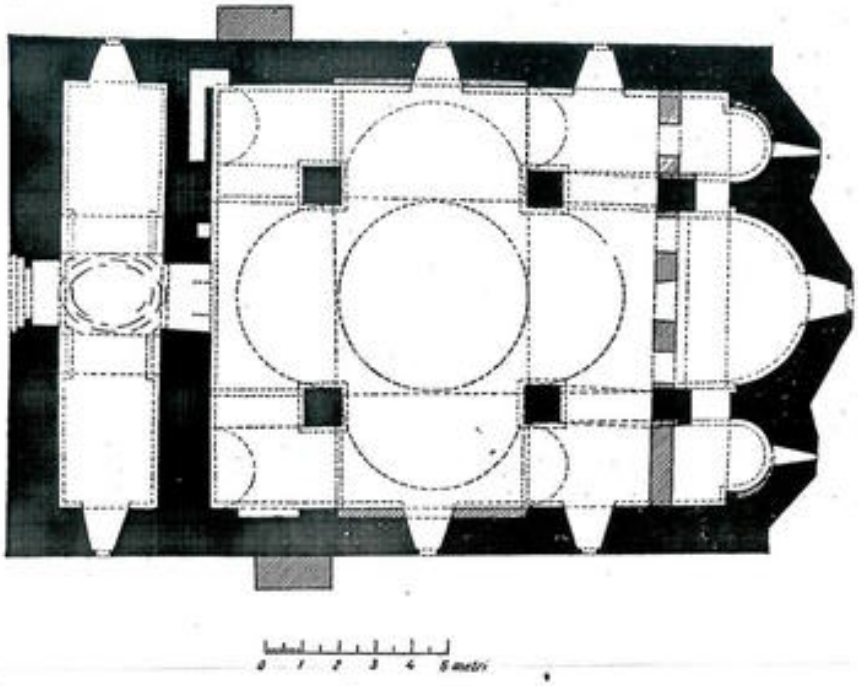

Fig. 122. — Curtea de Argeș, biserica sf. Nicolae domnesc, plan.

circulară. Altă ușă, laterală, se găsea în peretele de miazăzi, în colțul de sud-vest al navei, dar ea a fost astupată și, în dreptul ei, acoperind-o în parte, străjuiește un contrafort, datînd de la o restaurare de după 1870. Contrafortul similar de pe latura de nord e un adaos din aceeași epocă. Ferestrele fuseseră odinioară strîmte, semicirculare, așa cum se mai văd la frontoanele brațelor crucii. Altele, în formă de metereze, se mai păstrează la absidele laterale. Toate celelalte ferestre, împreună cu chenarele lor de piatră, sînt opera prefacerii din veacul al XVIII-lea.

Sistemul bolților, construite exclusiv din cărămidă, corespunde cu totul aspectului exterior. În tindă avem în mijloc o calotă eliptică, sprijinită pe ziduri și pe două arhivolte, iar laturile sînt acoperite cu bolți cilindrice pe axa transversală. Între tindă și navă se ridică un perete despărțitor, înăuntrul căruia e adăpostită o scară cu acces din colțul de nord-vest al navei, iar sus, în grosimea zidului de deasupra ușii dinspre navă, e o mică încăpere în formă de coridor. Acest spațiu a servit, desigur, ca ascunzătoare, după cum o dovedește și scara, pornind de la o înălțime de cca 3 m, la care se ajunge numai printr-o scară mobilă. Sistemul de boltire al navei se întemeiază pe cei patru stîlpi pătrați, centrali (fig. 126—127). Pe acești stîlpi și pe arcurile corespunzătoare zac bolțile cilindrice grupate în cruce, de care se leagă, cu o treaptă mai jos, calota absidei principale. Colțurile navei laterale sînt boltite cu semicilindre așezate de-a lungul axei

principale, adică spre vest-est [1], iar absidele laterale cu semicalote. Pereţii care închid azi proscomidia şi veşmîntarul provin de la prefacerile din mijlocul veacului al XVIII-lea şi tot de atunci datează şi actuala catapeteasmă de zid. Peste pătratul central, deasupra pandantivilor, se ridică tamburul şi calota turlei. Articulaţia arhitectonică din interior e redusă la expresia minimă: o cornişă subţire (sprijin necesar pentru cofrajele bolţii în timpul construcţiei), în formă de baghetă la stîlpi, la absidă şi la înălţimea naşterii bolţilor încăperilor laterale, o a doua cornişă, la fel profilată, făcînd înconjurul interiorului la naşterea bolţilor cilindrice ale crucii şi — în sfîrşit —

Fig. 123. — Curtea de Argeş, biserica sf. Nicolae domnesc, vedere dinspre sud-est.

o cornişă cu o cavetă inferioară la baza tamburului. Pereţii şi stîlpii prezintă o suprafaţă netedă, rezervată picturii. Pavimentul era din cărămidă şi la fel fusese şi pavimentul al doilea, aşezat în 1751.

Pentru datarea zidirii bisericii ne serveşte mai întîi un grafit, care ne oferă un preţios termen *ante quem*. El a fost descoperit sub tencuială, pe peretele de nord, din colţul de nord-est al navei. Acest grafit spune: « *V leat 6860 na Dlgopuli prstavisje veliki Basaraba Voivoda* » (= În anul 1351—1352 în Cîmpulung a murit marele Basarab Voevod) [2]. Din grafit putem deduce că în acest an zidirea bisericii era cel puţin în parte terminată, dar încă nu fusese împodobită cu picturi.

[1] În acest sens trebuie îndreptat planul publicat în BCMI, X — XVI, fig. 114 şi unele desene perspective, în care sînt indicate bolţi transversale.

[2] Toate inscripţiile zugrăvite pe bordurile veşmintelor unor sfinţi din proscomidie, citite şi interpretate de Tafrali, *C. de Argeş*, p. 252—269, sînt neacceptabile. Grupurile de litere mai bine conservate nu dau, după însăşi constatarea lui Tafrali, nici un sens şi se dovedesc a fi pur decorative. Atunci cu atît mai puţin se poate accepta o întregire a grupărilor de litere neciteţe şi o tălmăcire a lor. Vezi *Raportul* lui Onciul, Bogdan şi Iorga, în BCMI, VIII — 1915, p. 141 şi Onciul, *C. de Argeş*, p. 49 şi urm.

Pentru datarea acestei biserici s-a dus o polemică aprigă, în cursul căreia s-au întrebuinţat, alături de argumente oferite de elementele intrinseci edificiului, o serie de consideraţii istorice. Biserica însă nu poate fi pusă, cum credea O. Tafrali, în interdependenţă strînsă cu întemeierea principatului Ţării Româneşti; nu se poate adică dovedi, prin zidirea ei, şi data exactă a înfiinţării acestuia, şi nici invers, crearea principatului nu a avut drept consecinţă imediată ctitoria bisericii

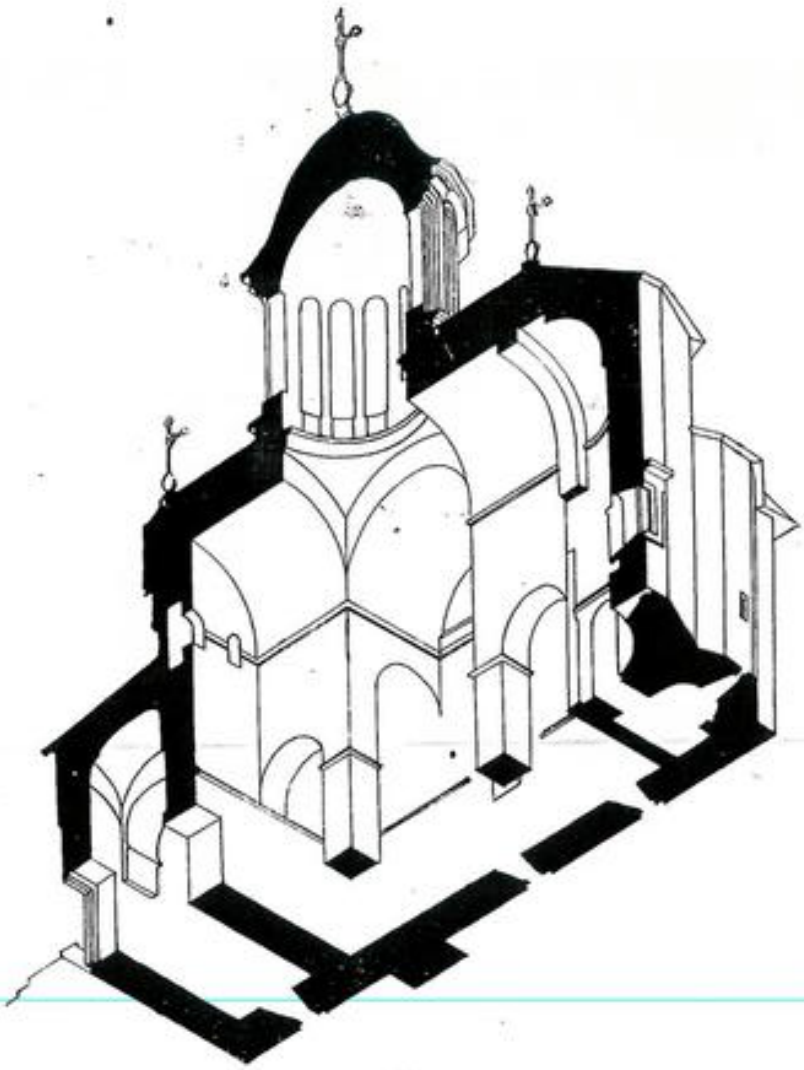

Fig. 124. — Curtea de Argeş, biserica sf. Nicolae domnesc, secţiune în perspectivă.

domneşti. Acestea sînt două evenimente care aparţin aceleiaşi faze de evoluţie, dar rămîn totuşi distincte.

În problema datării, trebuie să ne călăuzească în primul rînd elementele tehnice şi stilistice; din categoria acestora face parte mai întîi planul în cruce greacă de tip complex [1]. Acest plan a luat fiinţă în Constantinopol, la capătul unei lungi evoluţii, şi se răspîndeşte apoi departe dincolo

[1] Millet, *L'école grecque*, p. 55 şi urm., şi mai ales noile concluzii formulate de Baunov, *Архитектура*, p. 169 şi urm.

de hotarele capitalei bizantine, la Salonic, în Macedonia şi în Serbia, unde îl găsim în veacul al XIV-lea la biserica din Matejič (zidită în ultimii ani ai domniei lui Duşan, mort în 1355)[1]. Dar unele din aceste biserici par întrucîtva posterioare celei domneşti din Curtea de Argeş, înfăţişîndu-ne anumite amănunte specifice dezvoltării ulterioare, care se manifestă atît la Constantinopol, cît mai ales în Serbia. Din această dezvoltare face parte tendinţa de a multiplica turlele. La Argeş, această fază încă nu e atinsă, după cum ea nu e atinsă nici la o întreagă serie de biserici

Fig. 125. — Curtea de Argeş, biserica sf. Nicolae domnesc, vedere dinspre sud-vest.

balcanice din primele decenii ale veacului al XIV-lea. Între aceste monumente trebuie menţionată biserica Sfinţii apostoli din Salonic, terminată probabil prin anii 1312—1315[2]. Deosebirile dintre aceste biserici şi sf. Nicolae Domnesc sînt neînsemnate: la Salonic stîlpii din navă sînt înlocuiţi cu coloane, procedeu frecvent în această perioadă a artei bizantine, în care se tinde spre forme mai uşoare, mai elegante şi totodată de veche tradiţie în centrele greceşti. Dar acolo unde nu se găseşte marmură sau piatră potrivită, se întrebuinţează şi mai departe stîlpul pătrat executat din zidărie, cum e cazul la Matejič în Serbia şi la biserica domnească din Argeş. Tot astfel la Sfinţii apostoli din Salonic se manifestă tendinţa specific constantinopolitană de a multiplica

[1] Millet, *Art serbe*, p. 120.

[2] Diehl, *Manuel*, p. 754.

laturile poligonului absidei. Biserica argeşană păstrează, în schimb, tradiţia mai veche din Macedonia şi Grecia. La biserica sf. Clement din Ohrida, din anul 1295 [1], avem o absidă similară celor argeşene. În sfîrşit, la Salonic, biserica propriu-zisă e înconjurată pe trei laturi de un nartex, încoronat cu patru cupole laterale. La Argeş lipsesc aripile laterale ale nartexului şi

Fig. 126. — Curtea de Argeş, biserica sf. Nicolae domnesc, interior spre nord-est.

deci şi turlele corespunzătoare. Altfel, biserica Sfinţii apostoli din Salonic, făcînd abstracţie de anexe, este cea mai apropiată de sf. Nicolae Domnesc ca plan, elevaţie şi proporţii generale, şi îndeosebi ca proporţii ale turlei [2]. În arhitectura bizantină din veacurile X — XI predomină

[1] Diehl, *Manuel*, p. 755—756.

[2] Diametrul interior al tamburului turlei din Argeş e de 5,08 m, iar înălţimea turlei (calculată de la cheia arcurilor mari) e de 8,38 m.

încă tipul cupolei joase și largi, dar începînd din veacul al XIII-lea tamburul se ridică tot mai sus și în același timp spațiul deasupra căruia se înalță se restrînge. Astfel cupola își pierde funcția unui coronament amplu și static deasupra unui spațiu larg și devine un element dinamic, avîntat. Începînd din veacul al XIII-lea, arhitectura bizantină tinde spre o accentuare a verticalei. Nu

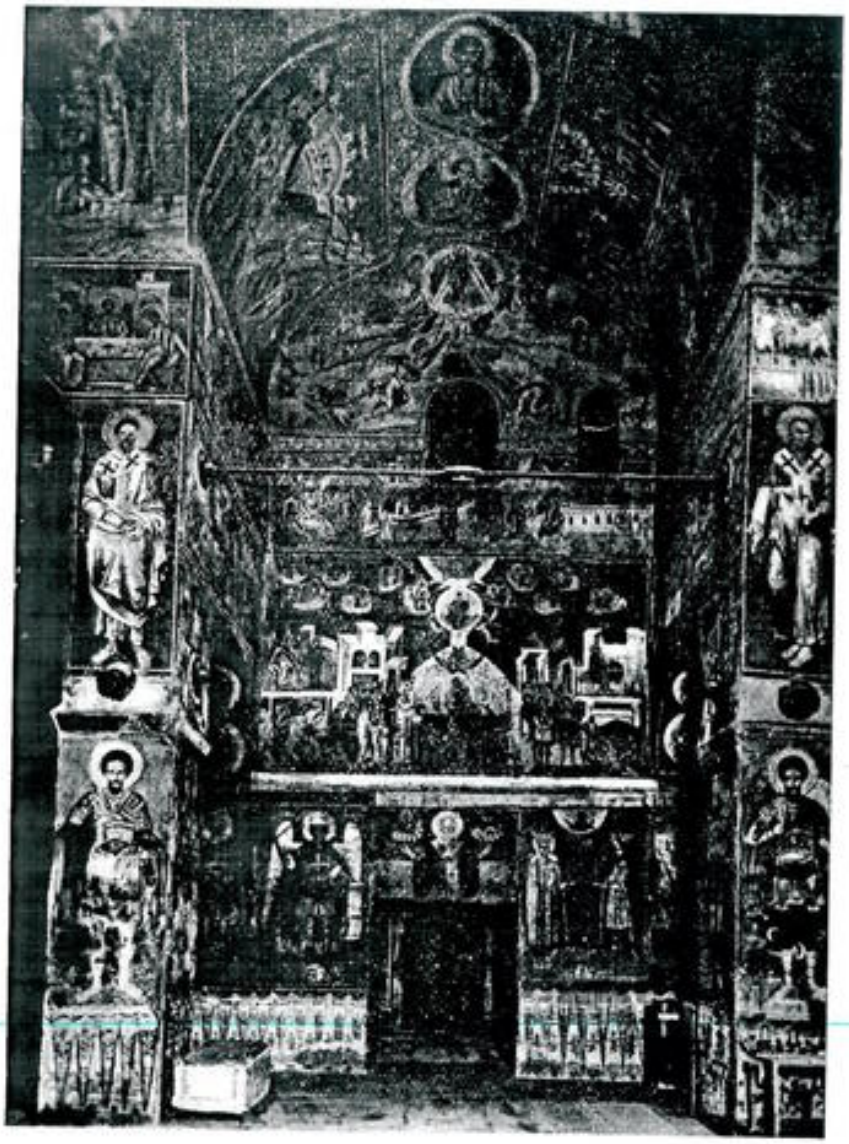

Fig. 127. — Curtea de Argeș, biserica sf. Nicolae domnesc, interior spre vest.

numai cupola devine mai zveltă, dar întreaga clădire crește în înălțime. Pe această linie de evoluție se găsește biserica domnească din Curtea de Argeș, fără ca să ajungă însă la predominarea hotărîtă a verticalei, pe care o constatăm în arhitectura sîrbească, la clădirile de la Lesnovo (1341)[1] și Matejič, realizată și prin înmulțirea turlelor. Un echilibru între masa clădirii și între accentul

[1] Millet, *Art serbe*, p. 114 și Diehl, *Manuel*, p. 759.

vertical, asemănător celui de la Argeș, se întîlnește în Serbia ceva mai curînd, la biserica din Ljuboten (1337) [1]. Astfel, pe temeiul dispoziției esențiale a planului și a elevației, precum și pe temeiul proporțiilor dintre masă și forțele active și estetice, care oglindesc preferințele epocii, putem să ne întemeiem convingerea că biserica sf. Nicolae Domnesc trebuie datată mai probabil în deceniul al IV-lea al veacului al XIV-lea și că meșterul care a conceput acest monument trebuie să provină dintr-un mediu al arhitecturii constantinopolitane, familiarizat însă și cu gusturile mai arhaice ale școlii grecești. Ajuns în Țara Românească, într-o climă mai aspră din punct de vedere economic și social-politic, el a renunțat la elementele decorative mai delicate și mai pretențioase, atît de apreciate în șantierele derivate direct din Constantinopol în veacul al XIII și al XIV-lea: la coloane și la fațada policromă [2].

Datarea bisericii sf. Nicolae Domnesc în anii de după 1330 coincide cu perioada de prosperitate și de avînt care a urmat învingerii cotropitorilor conduși de regele Carol Robert al Ungariei, la Posada (1330). E probabil ca în cursul acestei expediții așezarea de la Curtea de Argeș să fi suferit, și e firesc să se fi procedat la o refacere și, concomitent, la întemeierea unei noi curți domnești, ceea ce nu exclude cîtuși de puțin și păstrarea celeilalte reședințe, deocamdată chiar mai importantă, din Cîmpulung. Obiceiul domnilor feudali de a dispune de mai multe reședințe e cunoscut. Astfel, zidirea bisericii domnești poate fi încadrată cu preferință între anii 1330 și 1340. Zidirea nu a durat desigur prea mult timp, deoarece biserica nu prezintă dimensiuni deosebite, cu toate că depășește ușor în lungime și în lărgime clădirile bizantine similare. E sigur însă că între perioada zidirii și a zugrăvirii s-au scurs mai mulți ani.

Se cuvine să mai amintim acum problema privitoare la o biserică mai veche, care ar fi precedat construcției actuale și ale cărei fundamente s-ar găsi sub clădirea de azi [3]. Într-adevăr, în cursul săpăturilor executate de Comisiunea Monumentelor Istorice s-au găsit, sub pavimentul navei, cîteva ziduri, interpretate atunci ca substrucții pentru stîlpii navei [4]. Din releveurile publicate este însă imposibil să se ajungă la o concluzie cu privire la ipotetica reconstrucție, propusă de Sacerdoțeanu. Doar noi cercetări ale acelor fundamente ar putea aduce lumină. Urma unui zid de împrejmuire, care evident nu se adaptează bisericii actuale, justifică presupunerea că în interiorul acestui zid nu a putut sta de la început biserica actuală; poate era acolo o altă biserică, dar putea fi și o altă clădire sau curte a vechii reședințe, distrusă în 1330, căreia îi putuse servi ca biserică domnească Sin Nicoară de pe dealul din față. Atribuirea mormîntului înzestrat cu prețioasa orfevrărie, din care face parte și celebra pafta de aur, unui vechi ctitor al ipoteticei biserici premergătoare celei actuale trebuie însă respinsă. După cum vom vedea la locul său, această orfevrărie aparține unei perioade a goticii mature și nu poate fi datată înainte de mijlocul veacului al XIV-lea.

Pentru a încheia capitolul despre arhitectura bisericească din Țara Românească, trebuie să mai aruncăm încă o dată o privire asupra relațiilor cu Occidentul catolic. După cum am amin-

[1] Millet, *Art serbe*, p. 112 și Diehl, *Manuel*, p. 759. La Ljuboten planul în cruce prezintă particularitățile grecești, adică e fără travea intermediară a tipului complex. În acest context biserica e interesantă numai pentru ilustrarea problemei proporțiilor.

[2] O influență sîrbească, susținută mai ales de autorii monografiei din BCMI, X — XVI, nu se confirmă prin nici un caracter specific. Biserica Domnească din Curtea de Argeș e cu puțini ani anterioară primului monument sîrbesc de acest tip (Matejič) care, în Serbia, prezintă, de altfel, amănunte divergente. Nici prezența bazei pătrate, pe care zace turla, nu poate fi invocată ca o dovadă pentru influența sîrbească, cum susține Brehier, *Arta Rom.*, p. 2. Asemenea baze pătrate se regăsesc și la Constantinopol, de pildă la Kahrie-Djami (sec. XII-lea) și la biserica Sfinții apostoli din Salonic. Exemplele se pot spori. Deosebirea e numai că în Serbia această bază pătrată primește proporții mai accentuate, care depășesc cu mult formele de la Curtea de Argeș.

Și mai exclusă pare orice relație cu arta bulgară, ipoteză expusă de Tafrali, *op. cit.* Mavrodinov, *Εθνικοραβνατα*, p. 148—150, înclină, dimpotrivă, să recunoască în biserica din Argeș unele influențe orientale. În schimb Diehl, *Manuel*, p. 764, conclude: «Biserica sf. Nicolae din C. de Argeș, care datează de la mijlocul sec. al XIV-lea, e, prin planul său, prin forma de cruce și parament, un edificiu de stil curat bizantin».

[3] Sacerdoțeanu, *Argeș*, p. 49 și urm.; cf. și Ionescu, *C. de Argeș*, p. 10—11, și răspunsul lui Drăghiceanu, *Biz. domnească*, p. 555 și urm.

[4] BCMI, X — XVI, p. 43.

tit, se pare că în primii ani ai veacului al XIV-lea orașul Cîmpulung trecuse în stăpînirea domniei muntene și astfel cetatea și basilica au încăput pe mîini ortodoxe. Ca o consecință a trecerii basilicii în posesiunea ortodoxă, sașii catolici își vor fi zidit o nouă biserică, de data aceasta, firește, gotică. În această nouă biserică vor fi strămutat și mormîntul contelui Laurentius de Longocampo, a cărui lespede se află azi în dreptul altarului din biserica mănăstirii catolice [1]. Dar din acea biserică gotică nu se mai păstrează decît vechiul cor, modernizat și el, mai ales în interior. Dispoziția planului, cu absidă pentagonală sprijinită în colțuri prin contraforturi, poate fi atribuită fără nici o dificultate primelor decenii ale veacului al XIV-lea, iar o cercetare atentă a amănuntelor ar putea eventual descoperi și cîteva elemente care să lămurească dacă această clădire gotică e un descendent al șantierului din Cîrța sau dacă e de altă proveniență.

Fig. 128. — Turnu Severin, planul bisericii din castru.

Altă biserică, cu o singură navă și o absidă poligonală sprijinită de contraforturi, a existat în Turnu Severin [2]. Fundamentele ei (fig. 128) au fost descoperite între ruinele castrului roman. Judecînd după fundații, se poate eventual admite o oarecare deosebire de material de construcție între încăperea dreptunghiulară a navei, zidită din blocaj și piatră de talie, și cor, zidit din blocaj cu paramentul din piatră cioplită mai puțin îngrijit. Totuși cred că elementele de care dispunem sînt insuficiente pentru a deosebi, împreună cu Ghika-Budești, o navă adaptată dintr-o construcție antică, completată acum cu un cor gotic. În fața laturii apusene se găsesc două blocuri de zidărie, semănînd cu doi stîlpi masivi, meniți să susțină un pridvor încălecat de o clopotniță. Dintr-o perioadă întrucîtva ulterioară datează probabil fundamentele unei sacristii de pe latura de nord a corului, în zidăria căreia se găsește, alături de piatră brută, și ceva cărămidă. Din fundamentele acestei biserici se poate conclude că avem de-a face cu o construcție gotică. N-ar fi exclus ca ea să dateze de prin anul 1335, cînd se instalează în Turnu Severin călugării franciscani [3], știut fiind că acest ordin călugăresc a fost un activ răspînditor al unei arhitecturi gotice foarte simplificate.

În ceea ce privește arhitectura civilă, e sigur că și în Țara Românească, la fel ca și în Transilvania, ea va fi fost de lemn. Primele excepții vor fi fost reședințele domnești. La Cîmpulung se pretinde că s-ar fi găsit cîteva cadre de uși și ferestre gotice de la casele domnești, ridicate aci pe la mijlocul secolului al XIV-lea [4]. Aceste elemente ar dovedi o influență transilvăneană izolată asupra arhitecturii civile muntene, explicabilă prin prezența meseriașilor sași, așezați în localitate. Între timp și la Curtea de Argeș se începuse ridicarea noii reședințe, terminată însă probabil abia după moartea lui Nicolae Alexandru Basarab (1364) [5]. Din perioada de care ne ocupăm ar putea data, cu oarecare aproximație, ruina fostului turn de peste poartă: are planul pătrat, iar zidăria, compusă din straturi de bolovani alternați cu cîte trei rînduri de cărămidă, e identică cu cea de la biserica domnească.

Astfel, în cursul înjghebării treptate a principatului Țării Românești și a consolidării sale, se formează concomitent și fizionomia unei arte proprii feudale, din care ne-au rămas mărturiile arhitectonice analizate. Acestea ne dezvăluie relațiile strînse cu arta ortodoxă și îndeosebi cu cea

[1] Balș, *Art gotique*, p. 12.
[2] Ghika-Budești, *Muntenia*, I, p. 122; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 52, n. 1.
[3] Bărcăcilă, *Turnu Severin*, p. 34.
[4] Drăghicanu, BCMI, X — XVI, p. 58. Citez această informație privitoare la profilurile gotice cu toată rezerva, fiindcă V. Drăghiceanu nu publică reproduceri, dar adaugă că profilurile se aseamănă cu cele de la casele domnești din Argeș. Vom vedea însă că acele profiluri aparțin renașterii.
[5] BCMI, X — XVI, p. 27 și 58.

din Balcani, şi selecţia tipologică specifică, care constituie premisa pentru prima fază de înflorire a arhitecturii muntene, despre care vom vorbi mai departe. Pe de altă parte, am avut ocazia să constatăm şi prezenţa elementelor apusene, stăvilite însă în limitele aşezărilor catolice şi rămase izolate şi străine de evoluţia specifică a artei din Ţara Românească.

PRIMA FAZĂ A ARTEI ÎN PERIOADA FEUDALISMULUI DEZVOLTAT

(DE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XIV-LEA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XV-LEA)

1. Considerații generale

Perioada dintre mijlocul sec. XIV și mijlocul sec. XV coincide aproximativ cu faza de consolidare a statelor feudale în diferitele provincii, deși trebuie subliniat că etapele nu sînt perfect sincronizate. Din punct de vedere economic și social-politic, provincia cea mai evoluată e Transilvania. La mijlocul secolului al IV-lea, consolidarea sistemului feudal e un fapt împlinit și se poate vorbi chiar despre un prim apogeu al feudalismului în Transilvania. Această constatare se întemeiază deocamdată mai mult pe materialul documentar economic și istoric, decît pe cel arheologic. Imaginea pe care o putem reconstitui despre aspectul castrelor regale și al castelelor nobiliare, precum și al vieții care se desfășura în interiorul lor, rămîne mai departe vagă și trebuie întregită substanțial cu informațiile de care dispunem cu privire la castelele feudalilor catolici din Europa centrală. Mult mai limpede apare, în schimb, rolul patriciatului orășenesc, care începe să se înfiripeze. Încă din momentul înscăunării dinastiei angevine am remarcat atenția pe care o acorda regele acestui nou factor economic și politic, în convingerea că îi va servi ca sprijin împotriva tendințelor anarhice ale marii nobilimi[1]. În această perioadă se continuă aceeași politică, iar rezultatul important e că în Transilvania iau ființă și se consolidează acum toate centrele orășenești care vor juca în veacurile următoare un rol mai important. Economia lor întregește economia agrară feudală și dezvoltarea meseriilor devine totodată un monopol al orașelor. Astfel, înfăptuirile artistice care ilustrează cultura epocii feudale din Transilvania sînt, de aci înainte, tot mai mult opera meseriașilor orășenești și realizările lor poartă pecetea acestui fapt. Capabili de a satisface cerințe pretențioase, meseriașii, patroni și calfe, au contribuit direct la evoluția artistică a provinciei. Astfel, principalele șantiere de construcție, organizate în faza precedentă în centrele episcopale și în cele mănăstirești, devin acum întreprinderi

[1] Asupra rolului patriciatului orășenesc și a relațiilor sale cu regalitatea, cf. Engels, *Decăderea feudalismului*, p. 11.

prevalent laice, puse, firește, și în slujba bisericii, a regelui și a feudalilor, dar utilizate de la început și în folosul patriciatului orășenesc. Alături de organizarea șantierelor, se consolidează acum și breslele [1], iar numărul lor crește rapid, îmbrățișînd cele mai felurite îndeletniciri. Toate realizările artistice mai însemnate din castele, de la orașe și de la sate, sînt opera acestor meseriași experți, umblați în lume, deținători de secrete profesionale, interesați și capabili de a contribui la dezvoltarea tehnică și la îmbogățirea formelor de expresie. Alături de această producție organizată de la oraș, se menține, firește, producția artistică a mănăstirilor și a meseriașilor de la sate, arta populară, premisa artei orășenești, dar de acum înainte conducerea trece treptat în mîna șantierelor orășenești și a breslelor, iar arta populară, la rîndul ei, devine ici-colo dependentă de concepțiile și formele elaborate de șantiere și de breslași. Și aceasta mai ales în comunele de țărani liberi din cuprinsul colonizării privilegiate săsești.

Situația e însă diferită în comunele de iobagi, romîni și unguri, precum și în comunele românești rămase încă neaservite. Catolicismul, consolidat o dată cu statul feudal, se transformă din rival victorios al bisericii ortodoxe în stăpîn intolerant. Această intoleranță se manifestă nu numai împotriva populației aservite, dar și împotriva nobilimii ieșită din rîndurile cnejilor și judeților romîni. Întreaga clasă feudală trebuia să se înregimenteze neapărat în slujba catolicismului, iar nobililor le era interzis, sub amenințarea unor pedepse aspre, să tolereze pe moșiile lor preoți schismatici, adică ortodocși [2]. Aplicarea acestor măsuri a întîmpinat, după cum și era de așteptat, oarecare rezistență, pentru că de fapt în pofida acestor dispoziții s-au construit și în răstimpul de care ne ocupăm o serie de biserici ortodoxe de piatră (deși numărul monumentelor păstrate e relativ mic), iar unii nobili, ca de pildă Lațcu Cînde din Țara Hațegului, contribuie la înzestrarea așezămintelor mănăstirești din Moldova și, invers, vom avea de semnalat în Transilvania ctitorii ortodoxe inițiate și sprijinite de voievozii din Țara Românească. De altfel, mai ales în cursul primei jumătăți a veacului al XV-lea, decretele antiortodoxe au suferit unele suspendări temporare, din cauza luptelor duse de Sigismund și Ioan de Hunedoara, în comun cu voievozii Țării Românești, împotriva turcilor. După înfrîngerea statelor sud-dunărene de către turci, Țara Românească rămăsese să opună rezistență pe Dunărea de jos, iar pe cursul mijlociu al fluviului turcii ajunseseră vecini nemijlociți ai regatului maghiar. Astfel, interesele comune în lupta de apărare impuneau oarecare menajamente reciproce în favoarea populației chemată la arme.

La fel ca în Transilvania, în această perioadă se consolidează și statul feudal din Țara Românească; totodată asistăm la înjghebarea și organizarea statului feudal moldovenesc, o dată cu intervenția directă a nobilimii române din Maramureș. Dar feudalismul din Țara Românească și Moldova prezintă unele aspecte deosebite de feudalismul transilvănean. În aceste două provincii lipsește un patriciat orășenesc suficient de închegat, capabil să imprime economiei un caracter specific și să se afirme în viața social-politică. De aceea, rolul pe care în Transilvania l-au jucat orașele, stăvilind, prin forța lor, ambițiile anarhice ale nobilimii, îi revine, în Țara Românească și în Moldova, țărănimii libere. Absența unui patriciat și a unui artizanat se oglindește limpede în domeniul evoluției artistice. Cezura dintre arta populară și arta clasei dominante apare aci mai puțin incisivă decît în arta catolică transilvăneană. În anumite domenii se resimte lipsa mîinii de lucru specializate și evoluția tehnică e în consecință mai lentă, iar formele de expresie sînt mai tradiționale. În schimb, legăturile dintre arta populară și arta feudală rămîn mai vii, iar rolul bisericii ortodoxe, ca îndrumător în domeniul artei, se păstrează neștirbit. Astfel se explică și importanța unor centre mănăstirești (mai ales în Moldova) ca focare de artă și absența unor manifestări laice mai susținute în arta feudală românească.

[1] Asupra acestei probleme vezi Marx, *Frühschriften*, I, p. 44 și urm., iar cu privire la Transilvania, Pascu *Meșteșugurile*, p. 81 și urm.

[2] Hurmuzaki, *Documente*, I—2, nr. 90.

Pentru a compensa lipsa mîinii de lucru specializată, voievozii recurg adeseori la străini, cheamă meşteri din ţările vecine, în această fază mai ales din Balcani, din Polonia şi din Transilvania, fapt care ne explică unele influenţe asupra cărora vom avea de insistat, dar rolul acestor colaboratori străini şi al acestor influenţe a fost mult exagerat de către cercetătorii noştri din trecut, lucru despre care ne vom putea convinge cînd vom analiza arta munteană şi moldovenească.

Semnificativă, pentru prosperitatea materială şi culturală a Ţării Româneşti şi a Moldovei, e şi posibilitatea de expansiune a sferei de interese a voievozilor munteni şi moldoveni în Balcani, în sprijinul bisericii ortodoxe„ împotriva stăpînirii turceşti. Mănăstirea Cutlumus de la Muntele Athos e poate prima care a beneficiat de această atenţie. În 1369 voievodul muntean Vladislav se obligă să reconstruiască mănăstirea şi devine al doilea ctitor [1], iar mai tirziu şi Mircea cel Bătrîn figurează în asemenea calitate [2]. Pe acelaşi Mircea îl întîlnim între ctitori, tot la sfîntul Munte, la mănăstirea Zograf, în anul 1414 [3], şi concomitent îl vedem înzestrînd mănăstirea cu daruri bogate. Curînd după aceea, la 1429, Alexandru cel Bun al Moldovei iscăleşte un hrisov de danii [4], iar din 9 februarie 1433 ni se aminteşte o danie a voievodului muntean Alexandru Aldea [5]. În veacurile viitoare, cînd celelalte domnii creştine din Balcani vor fi dispărut cu desăvîrşire, acest soi de intervenţii va face din voievozii noştri proteguitorii tuturor lăcaşurilor de la Athos. În aceste relaţii reciproce, ţările romîne nu vor avea însă întotdeauna numai rolul de mecenat, cum s-a subliniat prea adeseori, şi invers, nu va fi numai muntele Athos acela care ne va răsplăti cu prisosul său artistic, ci vom putea constata că într-o anumită măsură şi Athosul va deveni un teritoriu de răspîndire al artei româneşti. Cel care a enunţat ipotetic această teză a fost Strzygowski [6]; vom vedea mai departe că, într-o anumită măsură, ea poate fi demonstrată şi prin fapte concrete. Din perioada de care ne ocupăm acum nu ni s-a păstrat însă nici un monument artistic potrivit pentru aprofundarea acestui aspect. Mănăstirea Cutlumus a fost refăcută în secolele XV-XVI şi zugrăvită din nou, iar amintirea unor ruine alături de mănăstirea Zografului, despre care Iorga se întrebase dacă nu ar putea fi puse în legătură cu ctitoria lui Mircea, e insuficientă ca punct de plecare. Cercetări amănunţite, întovărăşite de săpături, care vor trebui întreprinse o dată la Athos, vor aduce fără îndoială contribuţii importante pentru cunoaşterea artei bizantine în general, precum şi a relaţiilor pe care sf. Munte le-a întreţinut cu diferitele ţări din Europa orientală.

Realizările artistice din această fază vor servi apoi ca puncte de plecare pentru evoluţia din perioada viitoare. Experienţele care determină sensul evoluţiei artistice, precum şi selecţionarea şi elaborarea tipurilor şi formelor fundamentale, se înfăptuiesc însă acum.

2. Arhitectura

a) Ţara Romînească

Firul evoluţiei mult promiţătoare a arhitecturii muntene din prima jumătate a veacului al XIV-lea se toarce de aci înainte neîntrerupt şi va atinge chiar apogeul pentru prima dată în această perioadă. Deşi numărul monumentelor religioase păstrate nu e prea mare, avem totuşi posibilitatea să urmărim îndeaproape etapele acestei dezvoltări.

[1] Burada, *Muntele Athos*, p. 77, dă data 1365, care pare a fi greşită; cf. Lemerle, *Chrysobulle*, p. 229—230; Giurescu, *Ist. Rom.*, I, p. 403; Iorga, *Ist. Rom.*, III, p. 241.
[2] Gavriil Protul, *Nifon*, p. 94 şi urm.
[3] Iorga, *Muntele Athos*, p. 465; Gavriil Protul, *loc. cit.*
[4] Marcu Beza, *Urme româneşti la Muntele Athos*, BG, IV—1933, p. 583; idem, *Biblioteci*, p. 450.
[5] Uspenski, *Афон*, p. 336.
[6] Strzygowski, *Bacovina*, p. 128 şi urm.

Înainte de a ne ocupa de monumentele principale, să ne oprim la două bisericuțe de importanță minoră, dar care preced în ordine cronologică. Prima e o capelă săpată în stîncă, pe vîrful unui deal abrupt, deasupra Dîmboviței, lîngă comuna Cetățeni, în interiorul așa-numitei cetăți a lui Negru-vodă [1]. Judecînd după tradiție și după portretele ctitorilor, zugrăvite în veacul al XVIII-lea și repictate în 1840, acest schit ar fi o ctitorie a lui Nicolae Alexandru și a lui Radu voievod. Bisericuța însăși, compusă dintr-o tindă, despărțită printr-un perete de nava dreptunghiulară, iar aceasta prin alt perete, străbătut de cele trei uși liturgice, de altarul aproximativ semicircular, e un monument fără vîrstă. Doar ușile ascuțite ale catapetesmei și ferestrele strîmte și semicirculare, care dau în liber, alături de ușa exterioară informă, prezintă un caracter arhaic și îndreptățesc oarecum datarea tradițională. Așa cum se prezintă capela, ea are aerul unei bisericuțe primitive, cum mai există una în apropierea comunei Corbi [2]. Și aci a fost tăiat din stîncă un nartex, o navă și o absidă, despărțită ulterior de navă prin zidul iconostasului care acoperă o parte din figura zugrăvită a unui arhanghel. Altarul mai e prevăzut, de o parte și de alta, cu o mică proscomidie și un veșmîntar, iar spre răsărit are două nișe mici în perete. În partea superioară piatra e astfel tăiată, încît face impresia unei bolți cilindrice. Ușa și ferestrele au fost modificate ulterior. Nici asupra vechimii acestei biserici-peșteri nu ne putem pronunța. Pictura, datată de I. D. Ștefănescu în veacul al XIV-lea, e desigur mai recentă. Biserica, însă, ar putea fi veche și face parte, în orice caz, din același grup ca și peștera din cetatea lui Negru-vodă. Dar, cu toată importanța lor istorică, aceste bisericuțe-peșteri nu reprezintă un tip viabil și interesant pentru evoluția arhitecturii noastre.

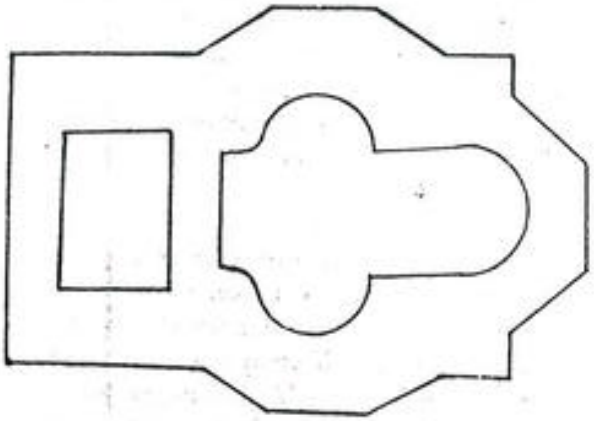

Fig. 164. — Coșuștea-Crivelnic, planul bisericii I.

O problemă mult mai importantă pentru dezvoltarea arhitecturii muntene ne înfățișează fundamentele primei biserici (fig. 164) din Coșuștea-Crivelnic [3], unde s-au descoperit ruinele a două biserici suprapuse. Asupra bisericii superioare, care întrebuințase odinioară ca substrucție fundamentele primei clădiri, vom reveni mai departe. Prima biserică prezintă un plan compus dintr-o tindă dreptunghiulară și o navă prevăzută cu trei abside, rotunjite spre interior și înscrise în exterior în cîte un poligon cu trei laturi. Între navă și tindă e un perete despărțitor. Bărcăcilă compară, cu drept cuvînt, acest plan cu prima zidire de la Vodița, pe care am datat-o încă înainte de mijlocul veacului al XIV-lea, deși între aceste două clădiri constatăm, într-o privință, o deosebire radicală: la Vodița I am remarcat zidurile relativ subțiri, explicînd prin aceasta prăbușirea timpurie a bisericii. La Coșuștea I întîlnim, în schimb, o zidărie cu adevărat «ciclopică», căci, dacă peretele de vest al navei e abia de 1,25 m grosime, la navă și la abside fundațiile ating grosimea de 3 m, depășind aproape lărgimea spațiului interior. Această zidărie e din blocaj întărit cu tiranți de bîrne, iar pavimentul fusese din cărămidă. Cu

[1] Drăghiceanu, *Cet. Negru Vodă*, p. 91—92; Iorga-Balș, *L'art*, p. 39; Ghika-Budești, *Muntenia*, I, p. 121; Ștefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 67; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 23, nota 1; Constantinescu-Iași, *Rel. rom.-bulg.*, p. 40.

[2] Ștefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 422.

[3] Bărcăcilă, BCMI, XXVIII—1935, p. 92 — 93; Bărcăcilă, *Coșuștea*, p. 165 și urm.

privire la datarea acestor fundamente [1], Bărcăcilă bănuieşte că ele ar fi contemporane cu cele de la Vodiţa I, dacă nu chiar anterioare. Pe temeiul materialului furnizat pînă acum de săpături, nu cred că se poate ajunge la o concluzie sugestivă. În schimb, putem eventual face un pas înainte, dacă încercăm să intercalăm această biserică în ciclul evolutiv al arhitecturii muntene din veacul al XIV-lea şi al problemelor care se puneau constructorilor. Vom observa atunci o tendinţă în favoarea planului triconc, întîlnit cu puţin înainte la Vodiţa I, dar realizat acolo nesatisfăcător. S-ar explica atunci de ce meşterul zidar de la Coşuştea I a încercat să găsească un remediu, îngroşind zidurile peste măsură tocmai în punctele critice ale împingerilor presupusei turle de peste spaţiul central dintre abside. Soluţia greoaie, de-a dreptul grosolană, dată aci, e incapabilă de orice dezvoltare. Problema însă cerea o dezlegare şi aceasta — după cum vom vedea imediat — a dat-o meşterul constructor de la Vodiţa II. Iată de ce cred că biserica primă de la Coşuştea se încadrează mai firesc în faza imediat premergătoare zidirii bisericii a doua de la Vodiţa. Şi unele şi altele fiind învecinate, vădindu-se aci şi acolo preocuparea de a realiza un plan triconc încoronat cu o turlă, tustrele monumentele sînt interdependente şi se află pe aceeaşi linie a evoluţiei.

Pentru Muntenia şi pentru arhitectura sîrbească din valea Moravei, dezlegarea problemei de mai sus a adus-o biserica zidită în vremea lui Vladislav la Vodiţa (fig. 165), deasupra fundamentelor bisericii vechi [2]. În linii esenţiale, biserica superioară se înfăţişează cu acelaşi plan ca şi prima; un pronaos dreptunghiular, o navă flancată de două abside şi terminată cu un altar semicircular în interior şi poligonal în exterior, la fel ca şi absidele laterale. Pe lîngă o alungire a navei, această biserică se mai deosebeşte însă de cea precedentă prin patru pilaştri aşezaţi în flancul horelor laterale. În zidăria tindei se văd urmele unei bolţi cilindrice transversale. În navă, în spaţiile mărunte dintre peretele apusean şi pilaştrii amintiţi, găsim resturile cîte unui arc longitudinal. Celelalte bolţi, deşi dispărute, sînt uşor de reconstituit şi exemplul Coziei confirmă pe deplin ipoteza. În partea răsăriteană spaţiul dintre pilaştri şi peretele dinspre altar purta arcuri longitudinale, asemănătoare celor dinspre apus, iar între pilaştri, în faţa absidelor laterale, erau cîte două arhivolte, cea interioară mai sus, a doua ceva mai jos, potrivit razei mai reduse. Pătratul central purta o turlă pe pandantivi, iar porţiunile navei dinspre vest şi est cîte o boltă cilindrică longitudinală. Fiecare absidă avea semicalota corespunzătoare. Dimensiunile interioare ale acestei biserici sînt de circa 18 m lungime, iar lărgimea navei e de 6,25 m şi, în dreptul horelor, de 10,50 m.

Zidăria era consolidată după sistemul bizantin, întrebuinţat curent în toate clădirile romîneşti, cu tiranţi de bîrne înecaţi în pereţi la intervale de circa 50 cm unul deasupra celuilalt. Pereţii, groşi de circa 1,50 m, sînt din blocaj, acoperit la bază şi la colţuri cu piatră de talie, şi alternat cu fişii de cărămidă aparentă. Parte din cărămizile întrebuinţate în zidărie şi la paviment sînt romane, după cum o dovedesc nu numai dimensiunile (60 cm × 60 cm şi 40 cm × 40 cm), dar şi stampilele. Cărămizile făcute anume pentru această clădire au, în schimb, dimensiunile de 36 cm × 17 cm × 7 cm şi 22 cm × 33 cm × 4 cm. Mortarul conţine numai nisip, fără amestec de cărămidă pisată. În ceea ce priveşte învelişul exterior, judecînd după urmele găsite de V. Drăghiceanu, se pare că a fost făcut din plăci de plumb aplicate pe extradosul bolţilor. S-a mai găsit apoi o piatră profilată (fig. 166), cu trei retrageri în unghi drept şi cu un ciubuc. Drăghiceanu presupunea că ar proveni de la paramentul faţadei cu arcade oarbe pe picioare de zidărie,

[1] Lămuririle, pe bază documentară, încercate de Donat, *Fundaţii*, AO, XV, p. 294—295, nu duc, deocamdată, la nici o concluzie.

[2] Publicaţiile mai vechi, datorite lui Drăghiceanu, *Vodiţa*, p. 97 şi urm., şi Iorga-Balş, *L'art*, p. 30, nu mai corespund. Rezultatele noilor săpături au fost expuse de Drăghiceanu, *Săpături Vodiţa*, p. 149 şi urm.; vezi şi Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 129 şi urm.; idem, *Valachie*, p. 13; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 63—64. Cu privire la istoricul mănăstirii vezi: Dimitrescu, *Mehedinţi*, p. 162—164; Tocilescu, *Mănăstiri*, p. 216; Lapedatu, *Meşterii*, p. 177; Georgescu, *Influenţe*, p. 153; Donat, *Fundaţii*, AO, XV, p. 340—341.

încadrate de un ciubuc, şi o compara cu profilul pilaştrilor de la arcadele oarbe ale pronaosului bisericii de la Cozia. Confruntarea arată însă imediat că nu există nici o asemănare cu profilul citat. Piatra de la Vodiţa provine, după toată probabilitatea, de la usciorul uşii principale. Felul cum e tăiată piatra pe dos ne arată că ea fusese aşezată în peretele lateral al unei evazări, şi nu în faţa unui perete drept, căci altfel planul rezaliturilor ar fi fost oblic.

Această biserică nu a suferit modificări ulterioare, după cum o demonstrează perfecta identitate structivă cu celelalte clădiri similare din aceeaşi perioadă. Se exclud firește reparaţiile mărunte şi adăugarea unui pridvor, acum dispărut, dar restaurările în stil mare, ca acelea săvîrşite pe la sfîrşitul secolului al XVII-lea [1], se referă exclusiv la clădirile pentru adăpostirea călugărilor şi la atenanţe, din care se mai văd şi azi urmele unor fundamente.

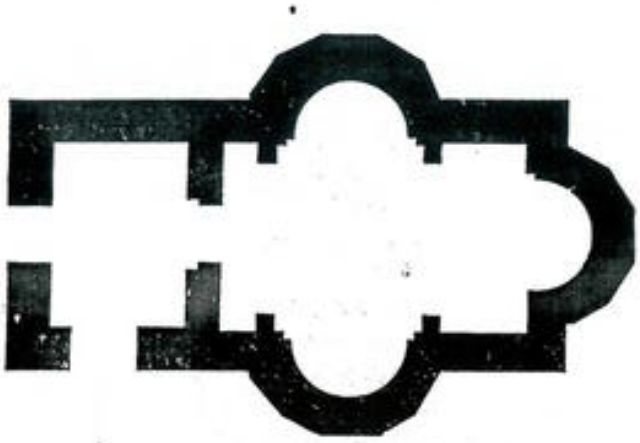

Fig. 165.—Vodiţa, biserica II, plan.

De la întemeierea acestei biserici, datorită sprijinului lui Vladislav şi colaborării călugărului Nicodim şi a tovarăşilor săi, ni se păstrează însuşi actul de fundare [2]. Din nefericire însă, acest act e nedatat, încît putem şti doar, în linii generale, că el aparţine domniei lui Vladislav. Nici alte documente, unul al despotului sîrb Ştefan, din decembrie 6900 (=1391) [3], din care vedem că la înjghebarea noii ctitorii a contribuit cu daruri largi şi tatăl acestuia, cneazul Lazar, mort în 1389, şi altul, din 5 august 6932 (= 1424) [4], al voievodului muntean Dan II, prin care se confirmă darurile lui Vladislav făcute mănăstirii sf. Antoniu de la Vodiţa, nu contribuie la deslușirea anului întemeierii. De aceea trebuie să căutăm stabilirea datei prin alte mijloace. Despre viaţa călugărului Nicodim nu avem informaţii prea amănunţite [5]. Nu cunoaştem sigur nici originea sa. Mai verosimilă e tradiţia păstrată de Paul de Alep [6], după care el s-ar fi născut în Castoria. Nu ştim însă cînd a trecut Dunărea, venind de la Athos. Iorga credea că aceasta s-ar fi întîmplat prin anul 1374 [7], deci în ultimii ani ai domniei lui Vladislav, decedat cîndva între anii 1375 şi 1380. Nu intrăm în chestiunea spinoasă a acestui termen *ante quem*, fiindcă ştirea tulburărilor din 1376, cînd apare ca ban al Severinului Ioan Trentul [8], romîn de origine, dar în slujba regelui Ungariei, pare suficientă pentru a justifica datarea ctitoriei de la Vodiţa, situată la apus de Turnu Severin, deci în plin teritoriu de lupte şi contestări, înaintea acestui eveniment. Ne mulţumim astfel cu concluzia că biserica lui Nicodim trebuie să fi fost ridicată cel mai tîrziu în anii 1374—1375. Această dată e foarte importantă, fiindcă ea contribuie la lămurirea unei întregi probleme de evoluţie arhitectonică. Ruina Vodiţa II ne înfăţişează pentru prima oară întrebuinţarea unui procedeu de construcţie destinat să caracterizeze de acum înainte un grup complex de biserici. Acest procedeu constă din ridicarea a patru pilaştri în dreptul absidelor laterale, meniţi să fortifice clădirea şi să reducă diametrul bolţilor, colaborînd totodată, prin arcurile care îi leagă de o parte şi de alta cu pereţii răsăriteni şi

[1] Iorga-Balş, *L'art*, p. 30.
[2] Ştefulescu, *Tismana*, p. 46 şi urm.
[3] Vezi AIR, I, p. 17—18.
[4] *Ibidem*, p. 19—21.
[5] Ştefulescu, *Tismana*, p. 13 şi urm.; cf. şi Panaitescu, *Mircea*, p. 143 şi urm.
[6] Paul de Alep, *Călătorii*, p. 179.
[7] Iorga-Balş, *L'art*, p. 29—30; cf. şi Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 40 şi urm., unde admite că Nicodim ar fi trecut Dunărea în Ţara Romînească încă prin 1369.
[8] Iorga, *Ist. Rom.*, III, p. 245.

apuseni corespunzători, la neutralizarea împingerilor diagonale ale pandantivilor ce susţin turla centrală, împingeri care provocaseră probabil prăbuşirea timpurie a primei construcţii de la Vodiţa.

Cercetînd bisericile sîrbeşti din valea Moravei, situate tocmai pe latura opusă a malului dunărean, în faţa Banatului de Severin, Balş a regăsit procedeul descris, grăbindu-se să-l boteze « sîrbesc » şi să arate că el derivă dintr-o adaptare a bisericilor athonite, cu plan în cruce greacă şi cu absidele laterale, la biserica cu o singură navă, prin suprimarea navelor laterale şi alipirea coloanelor sau stîlpilor pătratului central de pereţii perimetrali, transformînd astfel suporturile libere din interior în pilaştri. Explicaţia lui Balş [2] e foarte sugestivă şi a fost reluată de G. Millet [3], care a încercat totodată să dateze mai precis crearea acestui nou tip de biserică sîrbească, ajungînd la concluzia că la biserica din Pavlica se pregăteşte realizarea noului model prin restringerea excesivă a navelor laterale. Această biserică, în care se păstrează încă intact planul athonit, se poate data prin anii 1375—1380, iar scurt timp după aceea întîlnim suprimarea navelor laterale la Smederevo [4]. Ideea de a reduce biserica bizantină cu cruce înscrisă la o singură navă s-ar explica printr-o revenire la vechile biserici-sală simple (nu trefle sau triconcuri) din tradiţia arhitecturii din Rascia, din veacurile al XII-lea şi al XIII-lea. Această explicare ingenioasă nu ţine însă cont de două elemente: de cronologie şi de prezenţa unor biserici cu plan triconc mai arhaic la Vodiţa I şi Coşuştea I, care precedaseră bisericii lui Nicodim. Millet nu a putut cunoaşte aceste biserici descoperite mai recent, dar nu a ştiut nici despre existenţa ruinei Vodiţa II, din vremea lui Vladislav. Cronologia ne arată însă că prima biserică cunoscută unde s-a realizat elementul specific al arhitecturii sîrbeşti din valea Moravei e Vodiţa lui Nicodim, datată cel mai tîrziu din anii 1374—1375, şi prezenţa triconcului de sub biserica lui Nicodim dovedeşte că acest plan, care nu se găseşte în Serbia înainte de Smederevo sau Kruševac, are în schimb o tradiţie mai îndelungată la noi, atestată recent şi prin fundamentele bisericii din Niculiţel, fiind răspîndit — după cum vom vedea — pînă în Moldova. Pentru a fortifica rezistenţa bisericii cu plan triconc prin reducerea luminii bolţilor principale, fără a micşora în acelaşi timp şi lărgimea interioară a bisericii, meşterii olteni nu au fost siliţi să împrumute de la Athos, de la biserica cu plan în cruce greacă, ideea pilaştrilor, elaborată apoi printr-un proces de eliminare complicat, care în mod normal ar fi trebuit să producă o arhitectură cu forme intermediare, din care nu ni s-a păstrat nici o urmă. Zidarii olteni au putut împrumuta, dimpotrivă, aceşti pilaştri legaţi între ei cu arcuri longitudinale de la biserica-sală fără sînuri de tip bulgar (biserica sf. Arhangheli din Bačkovo, sfîrşitul secolului al XII-lea, biserica lui Ioan Asan II din Stanimaka, biserica sf. Arhangheli din Mesembria, jumătatea a doua a secolului al XIII-lea, ruina bisericii din mănăstirea Markov, din secolul al XIV-lea [5]. Asupra relaţiilor din faza începuturilor arhitecturii de piatră din Ţara Românească cu arhitectura bulgară am insistat cînd am analizat perioada prece-

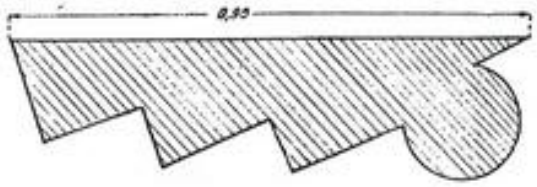

Fig. 166. — Vodiţa, piatră profilată.

[1] Balş, *Serbia*, p. 3, 16 şi urm., 41 şi urm.; idem, *Influences*, p. 277 şi urm.

[2] Ipoteza lui Balş a fost acceptată fără nici o şovăială de Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 129 şi urm.; Henry, *Moldavie*, p. 81 şi urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 16, 62 şi 63. Eu însumi am împărtăşit această părere în lucrările premergătoare.

[3] Millet, *Art serbe*, p. 152 şi urm.

[4] Datarea bisericii Lazarica din Kruševac în 1370, la Drăghiceanu, *Săpături Vodiţa*, p. 150, e exclusă. Vezi Millet, *Art serbe*, p. 33 şi 163, care arată că ea e cu puţin ulterioară bisericii din Smederevo sau, după părerea ceva mai recentă a aceluiaşi autor, *Cozia*, p. 829, ea ar putea data dinainte de 1381. Vezi şi Balş, *Serbia*, p. 28, care datează biserica din Kruševac între anii 1377 şi 1389.

[5] Pentru toate aceste exemple, vezi Mavrodinov, *Εδηοκορабната*, p. 44—55.

dentă şi am arătat atunci împămîntenirea cîtorva tipuri de biserici-sală bulgăreşti în Ţara Românească, la Turnu Severin, Cotmeana şi Curtea de Argeş. Dintre aceste biserici n-ar fi exclus ca ruina Sin Nicoară din Curtea de Argeş să fi fost un reprezentant prevăzut nu numai cu pilaştri şi dublouri, dar şi cu arhivolte longitudinale între stîlpi. Biserica lui Nicodim de la Vodiţa nu e decît o asemenea biserică-sală la care s-au adăugat, în dreptul traveei de mijloc, abside laterale. Astfel s-au combinat două planuri şi două structuri care efectiv nu s-au putut întîlni — după cîte putem întrevedea în starea cunoştinţelor actuale — decît în Ţara Românească, înainte de a se produce interferenţa de la Vodiţa II, şi s-a ajuns la o soluţie simplă şi practică, perfect corespunzătoare scopului [1]. Biserica în stil « morav », sau stil «naţional sîrbesc », cum îi mai zice Balş, e creată din premise care nu există în Serbia. Legăturile lui Nicodim, dar poate şi o anumită comunitate culturală dintre Oltenia apuseană şi regiunea Timocului, în care elementul românesc era prezent [2], explică îndeajuns cum acest nou tip a fost adoptat curînd de meşterii sîrbi din această şi numai din această regiune, unde a fost apoi cultivat pînă către mijlocul veacului următor. Dar la noi tipul Vodiţa II a avut un succes mult mai însemnat şi de lungă durată şi lui îi aparţin nu numai o serie de biserici oltene din această perioadă, dar şi Prislopul din Transilvania. În Ţara Românească acest tip structiv poate fi urmărit, printr-o serie de transformări şi simplificări, pînă în veacul al XVI-lea şi chiar mai departe. Cu alte cuvinte, în Vodiţa II avem prototipul cel mai important al dezvoltării ulterioare a arhitecturii eclesiastice muntene.

Din motivele de mai sus rezultă că nici felul cum s-a răspuns pînă acum la chestiunea originii meşterilor bisericilor noastre din această perioadă nu mai poate fi acceptat [3]. Fără a cădea în cealaltă extremă, fără a nega colaborarea rodnică a străinilor bizantini, greci, bulgari sau sîrbi, despre prezenţa cărora, în perioada care ne interesează, nu avem de altfel nici o dovadă documentară, cred că trebuie respinsă în mod categoric afirmaţia că arhitecţii lui Vladislav, Radu I şi Mircea ar fi fost toţi sîrbi. Mi se pare de fapt greu de explicat cum unii cercetători, generalizînd cîteva informaţii răzleţe şi mult mai tîrzii, s-au luat la întrecere în a denigra capacitatea meşterilor locali, pînă la suprimarea cu desăvîrşire a existenţei tagmei meşterilor constructori indigeni. Ceea ce ne învaţă istoria arhitecturii româneşti, în sens larg bizantină, dar cu caractere specifice în Ţara Românească şi cu altă înfăţişare în Moldova, ar fi trebuit să îndemne la mult mai multă prudenţă.

Nicodim a ridicat şi la Tismana o mănăstire, închinată Născătoarei de dumnezeu. La ipoteza lui Ştefulescu [4] că prima ctitorie din vremea lui Vladislav ar fi fost o biserică de lemn, înlocuită ulterior cu una de piatră, nu se mai poate răspunde. Sigur e că documentele prezintă ca adevărat ctitor pe Radu I şi ele mai arată că zidirea, rămasă neisprăvită, s-a terminat cu ajutorul lui Dan I, fiul lui Radu [5]. Hrisovul lui Dan I (dat în 3 octombrie 6894 = 1386) implică terminarea lucrărilor, pentru că acum se stabilesc rînduielile vieţii materiale şi spirituale ale mănăstirii. Alt document afirmă că la înzestrarea ctitoriei a participat şi aci despotul sîrb Ştefan. Dar biserica lui Nicodim nu se mai păstrează, cu toate că o serie de cercetători s-au grăbit să recunoască în arhitectura bisericii actuale nu numai influenţe [6], ci şi mîna de lucru sîrbească [7]. În adevăr, biserica mănăstirii Tismana, ajunsă din motive necunoscute în stare foarte rea, pare a fi fost refăcută din temelie în veacul al XVI-lea, după cum o arată nu numai tradiţia mănăstirii, coroborată de

[1] La o soluţie identică a ajuns şi zidarul moldovean care a executat biserica sf. Gheorghe din Suceava, pornind de la premise asemănătoare, şi e interesant că în acest caz recunoştea şi Balş etapele evoluţiei indigene. Cf. Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 171.

[2] Iorga, *Serbes*; Henry, *Moldavie*, p. 23.

[3] Lapedatu, *Meşterii*, p. 177; Balş, *Influences*, p. 278; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 63; Iorga, *L'art roum.*, p. 39; Georgescu, *Influenţele*, p. 152 şi urm.

[4] Ştefulescu, *Tismana*, p. 89.

[5] *Ibidem*, p. 167 şi urm.

[6] Cegăneanu, *Tismana*, p. 129 şi urm.; Iorga-Balş, *L'art*, p. 30; Drăghicean u, *Tismana*, p. 3 şi urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 63—65; Ghika-Budeşti, *Valachie*, p. 13—14.

[7] Iorga, *L'art roum.*, p. 39; Georgescu, *Influenţele*, p. 152 şi urm.

o inscripție din 1541, dar mai presus de toate planul și elevația bisericii, alături de materialul de construcție, care poartă urmele vădite ale unei reintrebuințări [1].

Cel mai desăvîrșit exemplu al tipului Vodița II e înfățișat de biserica principală (fig. 167) a mănăstirii Cozia [2]. Eliminînd pridvorul brîncovenesc, biserica se compune din tindă, navă cu trei abside semicirculare spre interior, în vreme ce în afară horele laterale sînt pentagonale, iar altarul e heptagonal. Tinda e acoperită cu un cilindru pe axa longitudinală, iar nava, prevăzută cu pilaștri caracteristici tipului Vodița II, poartă, în partea de est și de vest, specificele arcuri laterale (fig. 168-169). Capetele extreme ale navei sînt acoperite cu bolți cilindrice, iar absidele cu calote. Spațiul central, care nu formează un pătrat precis, e încălecat, în interiorul celor patru arcuri principale, de alte arcuri mici pe console, de o grosime diferită, tocmai pentru a realiza forma geometrică exactă a pătratului de bază. Cubul acestei baze se restrînge ușor spre partea superioară. Trecerea la un inel tronconic e mijlocită aci de patru pandantivi, pe care se ridică apoi tamburul, înăuntru rotund, iar în afară cu douăsprezece laturi.

O curiozitate a planului o constituie cele două nișe din tindă, în dreapta și stînga intrării spre navă. Asemenea nișe lipsesc în Serbia și la Athos, dar le găsim mai întîi la vechiul baptister din Tropaeum [3], iar mult mai tîrziu la o serie de biserici din Bulgaria [4]. E probabil ca acest vechi motiv paleocreștin să ne fi fost transmis printr-o influență bulgărească. Aceleași nișe le găsim apoi în veacul al XVI-lea la bolnița Coziei și la biserica mănăstirii Snagovului. În această epocă rostul lor pare a fi în legătură cu oficierea parastaselor. Tinda a servit efectiv ca necropolă și la Cozia, căci în fața nișei din dreapta a fost descoperit mormîntul lui Mircea cel Bătrîn. Cu ocazia cercetărilor, la o adîncime de circa 30 cm sub pardoseala actuală, s-a dat de vechiul paviment, făcut din cărămizi așezate în formă de spic, întrerupte pe alocurea de pătrate compuse din cîte patru cărămizi paralele. Cercetînd fundamentele acestui pronaos, s-a dat și de un zid transversal, cam pe la mijlocul încăperii, și s-a pus întrebarea dacă nu ar proveni poate de la vechea mănăstire a Nucetului, anterioară ctitoriei lui Mircea [5]. La această întrebare dezlegarea o poate aduce numai cercetarea mai de aproape a fundamentelor. Pe de altă parte, pronaosul fiind spațios și rezervîndu-se sub paviment loc pentru morminte, nu ar fi exclus să explicăm acest zid ca o simplă fortificare internă a substrucțiilor.

Asupra paramentului fațadelor bisericii de la Cozia (fig. 170) trebuie să insistăm mai pe larg, fiindcă el pune o serie de probleme noi. După proiectul de reconstrucție al lui Ghika-Budești, în fațada apuseană, încoronată odinioară de un fronton semicircular, se deschideau trei ferestre deasupra ușii, iar în mijlocul frontonului era o a patra fereastră, semicirculară și ea, dar de dimensiuni mult mai mari. S-a pus apoi problema dacă deasupra pronaosului se ridicase odinioară un turn masiv, ca la biserica Lazarica din Kruševac [6], dar indiciile arhitectonice lipsesc și mi se pare că această idee a fost inspirată de considerația că biserica mănăstirii Cozia, fiind opera presupușilor meșteri sîrbi, ar trebui să se asemene cît mai mult cu ipoteticul prototip.

Fațadele laterale (fig. 171) se disting prin arcade oarbe bogate, făcînd înconjurul întregii clădiri și ridicîndu-se de pe o bază simplă, formată dintr-un profil dreptunghiular. Zidăria e exe-

[1] Observații concludente din acest punct de vedere a formulat Bošković, *Timoana*, p. 185 și urm.

[2] Hasdeu, *Istoria*, I, p. 129 și urm.; Tocilescu, *Mănăstiri*, p. 172; Balș, *Serbia*, p. 41 și urm.; Iorga-Balș, *L'art*, p. 35; Ghika-Budești, *Muntenia*, I, p. 129 și urm.; idem, *Muntenia*, III, p. 84 și urm.; idem, *Valachie*, p. 13—14; Mem. serv. tehnic, BCMI, XXI—1928, p. 36; Drăghiceanu, *Mircea*, V, p. 21; Georgescu, *Influențele*, p. 154 și urm.; Drăghiceanu, *Oltenia*, II, p. 72 și urm.; Balș, *Influences*, p. 280 și urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 66—70; Donat, *Fundații*, AO, XV, p. 289 și urm.; Ghika-Budești, *Cozia*, p. 22 și urm.; Atanasescu, *Cozia*, p. 32 și urm.

[3] Vezi planul la Părvan, *Tropaeum*, p. 179.

[4] De pildă, la capelele nr. 6, 7 și 14 de pe Trapezița, Мавродинов, *Етнокорабината*, p. 45. Alte exemple oferă bisericile sf. Paraschiva și sf. Arhangheli din Mesembria (vezi planurile, *ibidem*, p. 31, fig. 36, a și p. 45, fig. 55).

[5] Această mănăstire a Nucetului nu poate fi identificată cu ruinele unei bisericuțe și ale unui schit situate pe același mal al Oltului, la circa 1 km mai sus de Cozia. Ruinele bisericuței, singurele vizibile limpede, aparțin unei clădiri mult mai recente.

[6] Bošković, *Cozia*, p. 121 și urm.; Ghika-Budești, *Valachie*, p. 13—14.

cutată în straturi de piatră alternate cu cîte trei rînduri de cărămidă; toate profilurile sînt tăiate deopotrivă în asisele de piatră ca şi în cele de cărămidă. În partea apuseană a navei şi la tindă, pilaştrii care susţin arcurile oarbe sînt compuşi dintr-un mănunchi de cîte trei platbande, încadrînd două toruri, iar la abside suporturile arcurilor sînt toruri simple. În sens orizontal, faţada e împărţită prin două brîie de piatră, compuse fiecare din cîte o pereche de ciubucuri de un

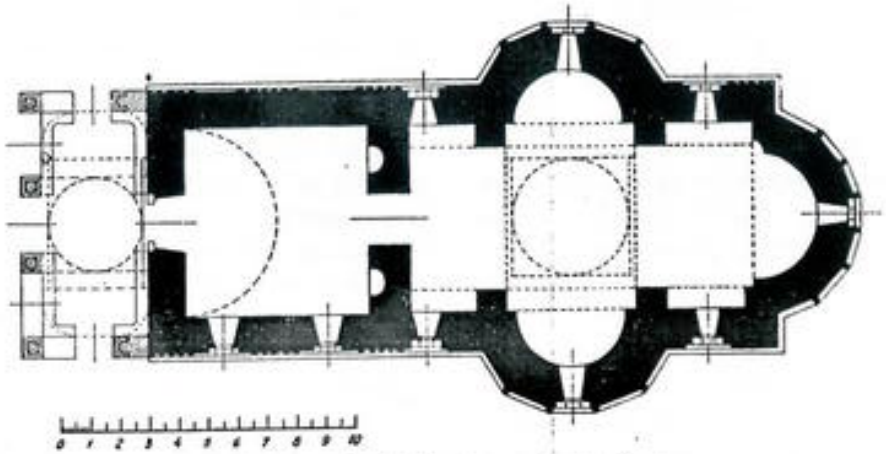

Fig. 167. — Cozia, biserica principală, plan.

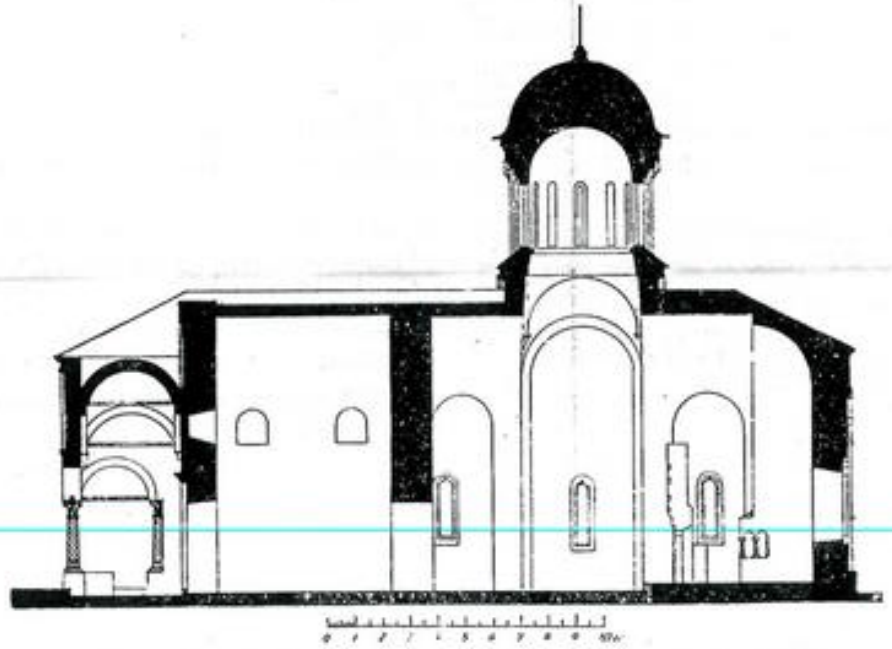

Fig. 168. — Cozia, biserica principală, secţiune longitudinală.

profil simplu, dreptunghiular, îmbrăcînd exact toate profilurile verticale, încercuind torurile cu inele puternice. Fiecare din cele trei zone orizontale se disting prin valoarea deosebită a elementului decorativ. Zona de bază era odinioară lipsită de sculptură, fiindcă marginea de jos a ferestrelor se oprea la primul brîu. Ferestrele actuale ale navei şi ale altarului au fost ulterior coborîte sub acest brîu, după cum o arată chenarele adăugate, de o factură mult mai greoaie, deşi în parte imitate după cele vechi, dar în parte decorate cu motive florale brînco-

veneşti. În aceeaşi categorie intră şi chenarele actuale ale ferestrelor de la pronaos. Vechile cadre ale ferestrelor (fig. 172) sînt semicirculare spre extrados, dar intradosul e în formă de arc în acoladă foarte turtită. Laturile cadrelor de piatră sînt acoperite cu un decor compus din colonete subţiri, răsucite, şi din împletituri cu două şuviţe, simple sau duble, iar la partea superioară apar rozete şi împletituri. În arhivoltă se văd uneori vrejuri cu semipalmete, mai adeseori nişte palmete simple, desenate primitiv, iar alteori păsări afrontate sau un vultur heraldic, bicefal. Spre deosebire de ferestrele absidelor, cele de la navă mai dispun de un rezalit cu o a doua arhivoltă, decorată la rîndu-i cu vrejuri sau împletituri, încadrate de un tor răsucit. În sfîrşit, deasupra acestor arhivolte sculptate, mai e un arc compus din două rînduri de cărămizi pe lat, încercuind un rînd de cruciuliţe din teracotă. O gradare, obţinută printr-un decor mai bogat, prezintă zona superioară. Torurile arcadelor oarbe se transformă aci în colonete cu fusuri răsucite, prevăzute cu capiteluri în formă de piramide trunchiate şi inversate, acoperite cu motivele florale cunoscute. Arhivoltele interioare prezintă o împletitură cu două şuviţe, înconjurată de o coroană de fleroane. Arhivoltele exterioare repetă cele două fişii de cărămizi pe lat şi friza de cruciuliţe din teracotă. În timpanele acestor arcade sînt aşezate ochiuri ajurate, decorate la rîndul lor cu rozete sau împletituri. Baza pătrată a turlei e şi ea împodobită cu un brîu care încercuieşte, pe fiecare latură, cîte o arcadă acoperită cu împletituri şi încadrînd cîte o rozetă centrală, în vreme ce tamburul — străbătut pe fiecare faţă de cîte o deschidere lungă şi strîmtă, cu arc semicircular, înconjurată de trei rezalituri — şi-a pierdut colonetele care marcau odinioară muchiile şi susţineau cornişa festonată, compusă din zimţi de cărămidă.

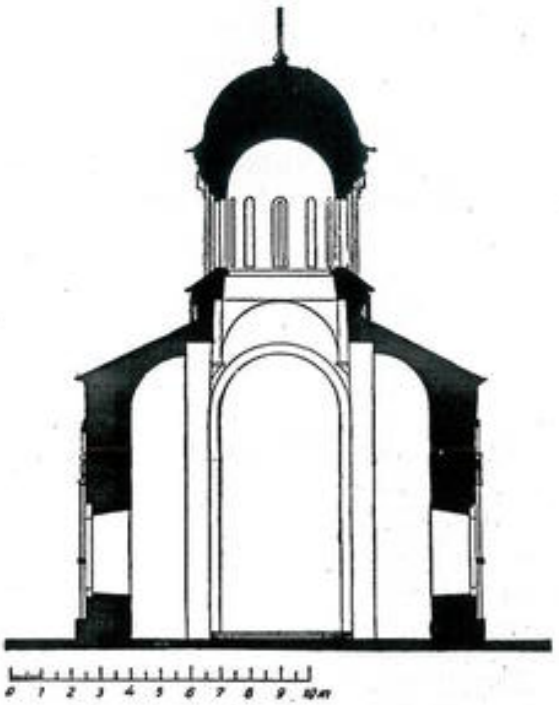

Fig. 169. — Cozia, biserica principală, secţiune transversală.

Faţada actuală a bisericii, scoasă la iveală cu ocazia ultimei restaurări, cuprinde două elemente de care trebuie să facem abstracţie, fiind opera restaurării; e vorba de cornişa principală de deasupra arcadelor oarbe şi de zidăria de deasupra cornişei festonate a turlei. E probabil că baza acoperişului turlei urmase la început traseul festoanelor.

Rămîne să analizăm acum chestiunea datării acestei biserici şi a încadrării ei în evoluţia artistică.

Cu privire la datare dispunem de o inscripţie zugrăvită în pronaos pe un brîu alb, din care se mai poate citi anul 6894 (= 1386). Această dată se referă probabil la executarea picturii, iar biserica însăşi trebuia să fie cu cîţiva ani mai veche. E deci inevitabil ca ea să fi fost începută încă în vremea predecesorului lui Mircea, a lui Dan I, dacă nu chiar a lui Radu I. Aceeaşi dată, 6894, e repetată în altă inscripţie din navă, zugrăvită cu ocazia refacerii picturii din vremea brîncovenească, în care se spune că la data de mai sus fusese zidită biserica. În sfîrşit, inscripţia săpată în piatră, deasupra uşii principale, aşezată acolo în anul 7215 (= 1707), susţine că biserica ar fi fost ridicată de Mircea voievod în anul 6809 (= 1301). Absurditatea acestei date a fost demonstrată cu prisosinţă, deşi nu ştiu dacă nu se datoreşte şi ea mai curînd

vreunei confuzii, cum mi se pare că e cazul la Cotmeana, decît unei simple imaginaţii. Firește însă că la anul 1301 nu se poate să fi fost vorba nici de biserica actuală, nici de Mircea, dar această dată ar putea păstra amintirea întemeierii mănăstirii Nucetului. Biserica actuală nu poate data decît din anii 1380-1386 [1]. Sistemul arhitectonic din care ea derivă direct e cel de la Vodiţa II. În unele elemente structive speciale, cum e înclinarea spre interior a bazei turlei, care produce astfel o uşoară restrîngere a diametrului tamburului, sau în decorul structiv al faţadei (lăsînd deocamdată la o parte ornamentele sculptate în piatră), din care fac parte mai ales arhivoltele frontoanelor, corespunzătoare bolţilor principale ce formează crucea, precum şi în arcurile de la baza cubică a turlei, s-a constatat, cu drept cuvînt, o paralelă foarte strînsă cu grupul bisericilor sîrbeşti din valea Moravei şi mai ales cu biserica Lazarica din Kruševac [2]. Din nefericire, din biserica de la Vodiţa nu ni se mai păstrează decît o ruină, care nu îngăduie nici o comparaţie din punct de vedere al paramentului structiv. În schimb, G. Millet, pe temeiul bisericilor sîrbeşti, susţine derivarea directă a bisericii Coziei din cele sîrbeşti şi mai precis din prototipul de la Kruševac, pe care îl consideră cap de serie. Millet credea că biserica din Cozia «ar putea trece drept o bijuterie a artei sîrbeşti». Studiul lui Millet asupra acestei probleme — un model de minuţiozitate — ar fi trebuit să ducă, însă, prin logica lucrurilor, la altă concluzie, şi ar fi dus chiar, dacă ar fi ţinut seamă de existenţa Vodiţei II. Iată ce constată Millet în continuare: numai la Cozia există o perfectă corespondenţă între sistemul de bolţi interioare şi decorul structiv al arhivoltelor de la frontoane, precum şi între arcurile care străbat diametrul interior la baza turlei şi arhivoltele decorative din exterior. În schimb, toate bisericile sîrbeşti, începînd cu cea din Kruševac, denotă o necorespondenţă între bolţile interne şi arhivoltele faţadei, şi Millet [3] aduce în consecinţă elogii gustului şi priceperii dovedită de arhitectul Coziei. Împotriva acestei concluzii cred că e cazul să ridicăm următoarea obiecţie: deosebirea dintre Kruševac şi Cozia nu e o chestiune de gust şi de interpretare pricepută, ci o chestiune de creaţie şi de copie. Dacă nu e biserica Coziei prototipul adevărat, atunci ea e cel puţin mult mai aproape de acel prototip decît Lazarica din Kruševac şi celelalte biserici ale grupului din valea Moravei. Rostul iniţial al decorului exterior e întotdeauna în funcţie de structură şi numai ulterior se poate transforma decorul arhitectonic într-un decor pur şi simplu, aplicabil oricum unei faţade date. Aceasta e o lege fundamentală în dezvoltarea formelor de artă şi e una din puţinele legi care nu cunoaşte excepţii.

La obiecţiile de mai sus se adaugă şi prezenţa unui caracter relativ arhaic la turla Coziei, în raport cu turlele bisericilor sîrbeşti din şcoala Moravei. E vorba de proporţiile turlei. Asupra acestor proporţii, care se modifică treptat în cursul evoluţiei arhitecturii bizantine tîrzii în favoarea înălţimii faţă de diametru, am insistat şi cînd am studiat datarea bisericii sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş. La turla bisericii din Cozia constatăm o uşoară accentuare a tendinţei verticale; în interior diametrul tamburului e de 3,60 m, iar înălţimea, inclusiv baza şi calota, e de 6,85 m. Acest raport e instructiv pentru a înţelege pe de o parte evoluţia care a avut loc în Ţara Românească între deceniul al patrulea al secolului al XIV-lea (sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş) şi anii 1380-1386, data aproximativă a zidirii bisericii din Cozia. Pe de altă parte monumentele din Serbia prezintă toate proporţii mult mai accentuate în favoarea verticalei. Astfel, turla Lazaricei are o lărgime interioară de 3,35 m faţă de o înălţime de 7,80 m,

[1] Datarea bisericii în anul 1393, Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 131, e lipsită de orice temei.

[2] În afară de lucrările lui Balş citate mai sus, vezi în această privinţă mai ales Millet, *Cozia*, p. 827 şi urm.

[3] Millet, *Cozia*, p. 849: «Seule l'église de Cozia s'éloigne du prototype (Kruševac) dans une direction contraire. Elle le dépasse par le sentiment de la mesure, la recherche de l'équilibre robuste, et le souci de la logique, qui réclame l'exacte concordance du décor extérieur avec la structure. Les maîtres serbes expriment le caractère par la hardiesse des proportions. L'église valaque porte l'empreinte de la sagesse byzantine», şi conclude apoi, la p. 856: «... l'on conclura que l'architecte appelé par le prince valaque ne s'est pas contenté de copier un modèle, qu'il a connu les divers procédés employés par les maîtres serbes et les a utilisés librement, qu'il a donné, dans une certaine mesure, la préférence à ceux où se retrouvent le sentiment de la mesure et le goût de la logique, qui caractérisent la tradition byzantine».

iar toate celelalte biserici morave, mai ales cele din ultimii ani ai veacului al XIV-lea sau de la începutul veacului următor, prezintă proporţii şi mai zvelte [1]. Aceasta înseamnă, însă, că

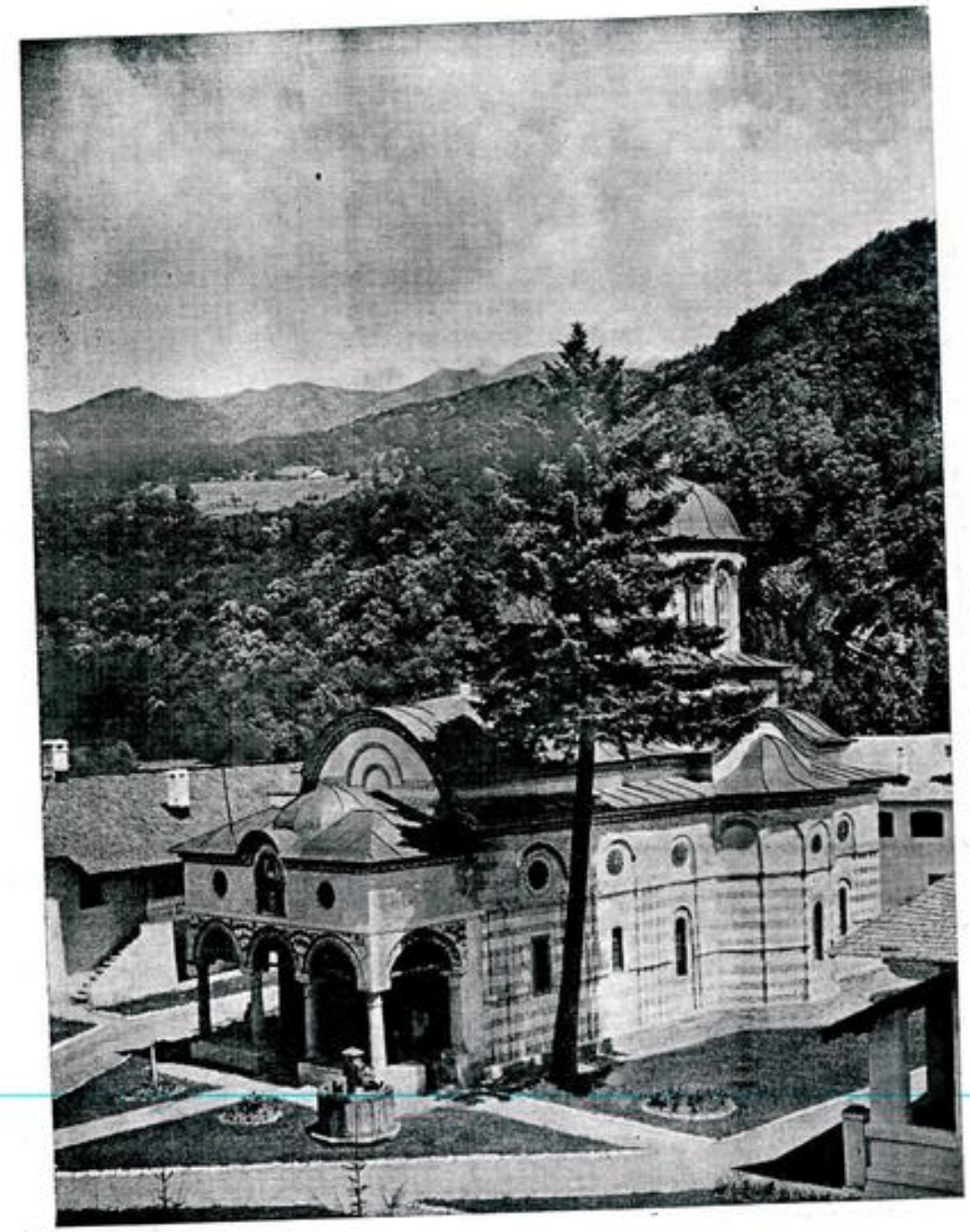

Fig. 170. — Cozia, biserica principală.

proporţiile turlei bisericii de la Cozia reprezintă o fază mai arhaică. De aceea, în ciuda tuturor părerilor contrare, cred că Oltenia a jucat un rol determinant în evoluţia arhitecturii acestui

[1] Pentru toate aceste măsuri vezi MILLET, *Cozia*, p. 839.

tip de biserică şi socot ca o dovadă faptul că la Vodiţa se păstrează cel mai vechi exemplu al sistemului, iar la Cozia monumentul cel mai logic dezvoltat. În consecinţă, din punct de vedere structiv, nu biserica din Cozia e în funcţie de Lazarica sau de biserica din Naupara, care se

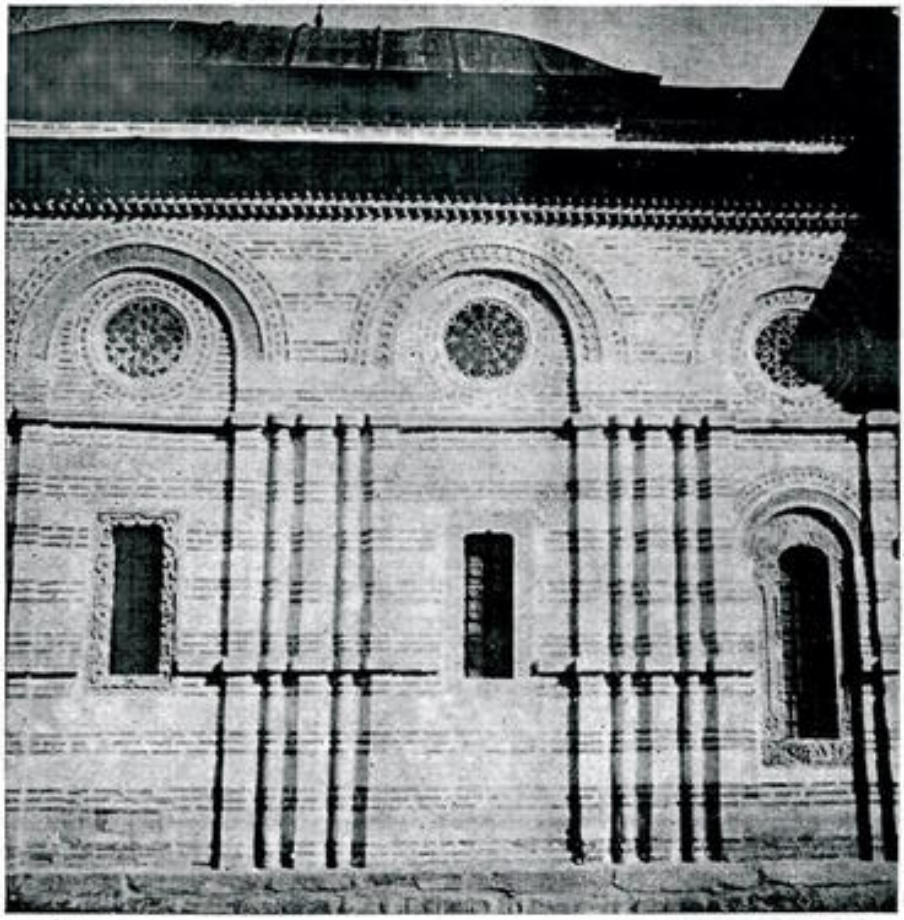

Fig. 171. — Cozia, biserica principală, detaliu din faţadă.

pretind mai vechi, ci raportul e probabil invers. Deocamdată prefer să mă opresc la această constatare şi să subliniez din nou că singura explicare a acestui grup de biserici romîneşti şi sîrbeşti atît de apropiate unele de altele ne-o poate da numai comunitatea strînsă, culturală şi artistică, a acestor regiuni, fără să avem însă dreptul, cel puţin în stadiul cercetărilor de azi, să decidem în sens naţional în favoarea uneia sau alteia din cele două regiuni, şi cu atît mai puţin să ne pronunţăm asupra originii meşterilor. Cert e că tocmai în această perioadă regiunile învecinate ale Olteniei şi Moravei formează un curios teritoriu de încrucişare de artă; pentru că, dacă fundamentele primei biserici de la Vodiţa împreună cu ruinele bisericii lui Nicodim ne îndreptăţesc să căutăm originea structivă a tipului în Oltenia, în schimb elementele decorative, între care arcadele oarbe ale faţadelor şi mai ales torurile verticale şi cele două brîie orizontale, ar putea aparţine tradiţiei sîrbeşti, pe care G. Millet [1] a putut-o urmări pînă în prima jumătate a veacului al XIV-lea, deşi înmănunchierea elementelor răzleţe într-o compoziţie unitară

[1] Millet, *Art serbe*, p. 154 şi urm.

se întîlneşte pentru prima oară abia la Smederevo. De aceea problema provenienţei arcadelor oarbe şi a brîului ar trebui examinată mai îndeaproape şi din punct de vedere al unei eventuale influenţe armeano-georgiană, care se manifestă indiscutabil în plastica ornamentală. G. Balş[1]

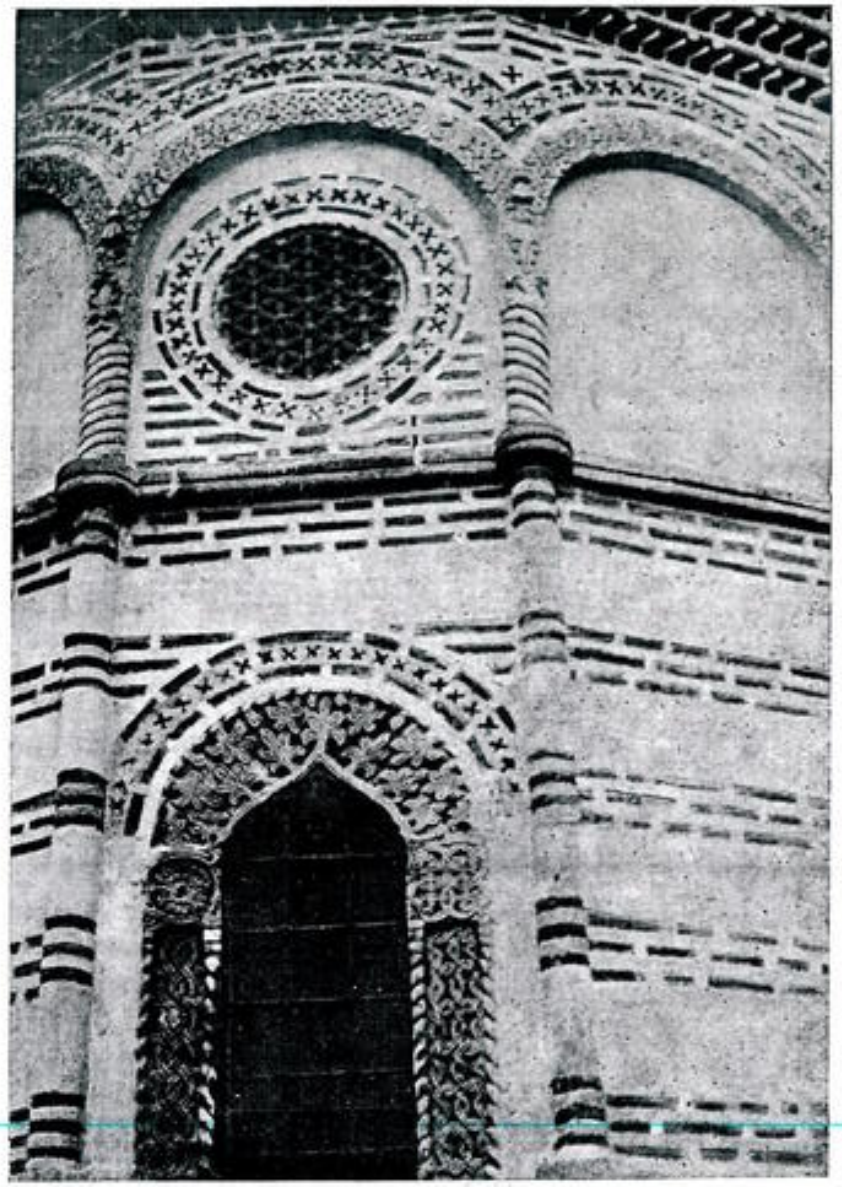

Fig. 172. — Cozia, biserica principală, detaliu din faţadă.

a remarcat de la început provenienţa orientală, îndeosebi georgiană, a sculpturii în relief plat cu profilul unei crestături, care împodobeşte arhivoltele faţadei şi chenarele ferestrelor de la Cozia cu forme geometrice sau geometrizate. Asemenea decor se regăseşte întocmai în valea

[1] Balş, *Serbia*, p. 20 şi urm.

Moravei, începînd cu biserica din Ravanica, din 1381 (care de altfel are alt plan şi altă structură decît bisericile studiate), apoi cu Lazarica şi cîteva altele, pînă la biserica din Kalenič, de prin 1400—1405. Din punct de vedere al paramentului şi al sculpturii în piatră e sigur că aceluiaşi atelier, care a lucrat la Ravanica şi la Kruševac, îi aparţin şi faţadele Coziei. Dar acest atelier de pietrari nu a fost nici sîrbesc, după cum nu a fost nici romînesc. G. Millet vede în unele detalii, cum sînt mănunchiurile pilaştrilor şi arcurile de la chenarele ferestrelor, un element gotic diformat, rătăcit prin intermediul Dalmaţiei pînă în valea Moravei. Presupunerea nu e lipsită de interes, dar înrudiri propriu-zise nu cred că se pot admite. Toate elementele decorative se regăsesc în Georgia, inclusiv arcul în acoladă, care se răspîndeşte în arhitectura gotică abia în veacul următor, profilat însă într-un mod cu totul diferit. Iată de ce, împreună cu G. Balş, prefer să văd în acest decor un element specific georgian, descins din regiunea Caucazului în valea Moravei poate chiar prin staţiunea intermediară a Cetăţii Albe şi a Munteniei. Deşi nu dispunem de dovezi contemporane pentru această jalonare, nu trebuie totuşi să pierdem din vedere că prezenţa sculptorilor armeno-georgieni e atestată la Cetatea Albă cel mai tîrziu în 1440, după cum vom vedea mai departe. În ce priveşte, în sfîrşit, cruciuliţele de teracotă, ele constituie o veche zestre balcanică.

Folosindu-ne de observaţiile făcute pînă acum, putem încerca să supunem biserica episcopală din Curtea de Argeş unei analize. Planul (fig. 173) acestei catedrale, atribuită unanim lui Neagoe Basarab, care ar fi înnoit din temelie vechea mitropolie, prezintă o serie de anomalii surprinzătoare, care impun o reexaminare a clădirii. Mai întîi se cuvine subliniat faptul că absida altarului are o rază mai mică decît horele laterale şi e precedată de o travee înzestrată în flancurile de nord şi sud cu arcuri de sprijin de tipul Vodiţa II, o dispoziţie care nu se repetă în capătul de apus al navei. Nava însăşi, cu careul încălecat de turla centrală, se lărgeşte treptat, şi arcurile de sprijin amintite nu cad în acelaşi plan vertical cu arhivoltele din faţa absidelor laterale [1], ceea ce înseamnă că arcurile de sprijin încetează de a mai îndeplini rolul pentru care au fost imaginate. Totodată turla navei zace pe trompe, adică pe un sistem de racordare care niciodată nu produce împingeri laterale în punctele pe care sînt menite să le neutralizeze arcurile de sprijin. Pronaosul, în sfîrşit, e o încăpere mai largă decît nava, iar în mijlocul lui — urmînd un model răspîndit la începutul veacului al XVI-lea din centrul de la Athos — doisprezece stîlpi delimitează un careu încălecat de cupolă. Dispoziţia acestui careu prezintă însă la Argeş o soluţie originală şi stîngace, deoarece cei patru stîlpi care formează latura de est a pătratului nu se încadrează în planul vertical al pereţilor dintre navă şi pronaos, cum ar fi normal, şi nici nu se distanţează suficient de capetele acestora, încît să permită o trecere. Între stîlpii mijlocii ai aceleiaşi laturi e apoi intercalat un cadru de uşă, fără nici un rost şi fără precedent.

Toate aceste curiozităţi pretind o explicare, pentru că ele nu pot fi puse în seama unor erori şi e limpede că meşterului care a condus lucrările în vremea lui Neagoe Basarab nu i se poate aduce un asemenea reproş. De altfel, şi arh. Gr. Ionescu notase o serie de nepotriviri, pe care a căutat să le explice prin colaborarea a doi meşteri la construcţia lui Neagoe, un pămîntean ca zidar şi un pietrar, arhitect şi decorator, venit din Constantinopol [2]. Incongruenţele de mai sus ar fi deci rezultatul unei cooperări nereuşite, în cursul căreia colaboratorii n-au voit să ţină seamă unul de altul. Mărturisesc că nu găsesc satisfăcătoare această ipoteză şi în consecinţă am propus [3] o nouă soluţie, în sensul că meşterul lui Neagoe — cred că a fost unul singur — a avut misiunea de a reface vechea biserică mitropolitană, în parte din temelie, în parte însă înglobînd porţiuni din clădirea iniţială.

[1] Acest fapt a fost remarcat cu surpriză şi de Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 144.

[2] Ionescu, *Ist. arh.*, p. 83; idem, *Curtea de Argeş*, p. 137.

[3] Vătăşianu, *Vechea catedrală din Curtea de Argeş şi refacerea datorită lui Neagoe Basarab*, comunicare prezentată în sesiunea 1955 a Academiei R.P.R. (în manuscris).

Mitropolia Țării Românești, cu sediul în Curtea de Argeș, fusese înființată în 1359 [1]. De aci însă nu rezultă neapărat că s-ar fi procedat imediat și la construirea unei catedrale. În acest scop a putut servi la început biserica domnească sau biserica Sin Nicoară. Judecînd elementele nepotrivite din clădirea lui Neagoe, anume altarul pentagonal în exterior, arcurile de sprijin din flancurile lui și dispoziția careului din pronaosul lui Neagoe, care ar corespunde fundațiilor vechiului pronaos — aceste fundații cad efectiv în prelungirea pereților de nord și sud din

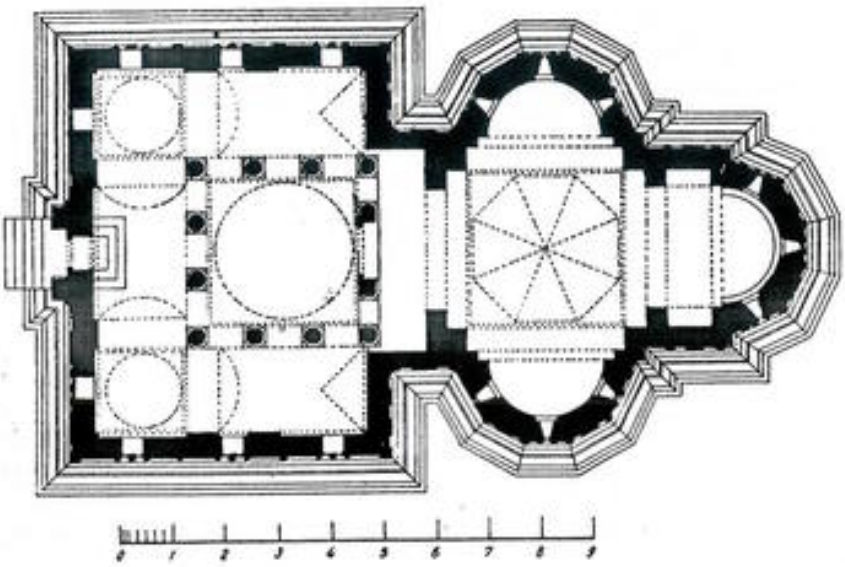

Fig. 173. — Curtea de Argeș, biserica episcopală.

flancurile altarului — reușim să reconstituim un plan de tipul Vodița II, înrudit cu Vodița lui Nicodim și prin faptul că absida e pentagonală, dar apropiat de Cozia din cauză că pronaosul e pătrat. Cu alte cuvinte, elementele pe care le presupunem inițiale se încadrează în perioada dintre Vodița II (circa 1375) și Cozia (înainte de 1386), sau aproximativ în perioada domniei lui Radu I. E interesant de notat că tradiția folclorică despre mănăstirea lui Negru-Vodă îi atribuie tot lui Radu I întemeierea « mănăstirii », adică a bisericii episcopale de azi, și în această privință am putea recunoaște un sîmbure istoric în localizarea și cronologia variantei românești a legendei meșterului Manole.

Ipoteza de mai sus poate fi sprijinită și prin documente scrise. Nu numai informațiile ulterioare, cum sînt: inscripția lui Șerban Cantacuzino, pusă în 1682, cu ocazia unor reparații [2], documentul lui Alexandru Ipsilante [3] și relatarea contemporanului lui Neagoe, Gavril Protul [4], confirmă unanim că Neagoe a zidit biserica sa pe locul vechii mitropolii, dar chiar inscripția ctitoricească a lui Neagoe cuprinde o formulă care trebuie cîntărită cu atenție: « . . . dorință și osîrdie avînd către această . . . biserică . . . pe care am găsit-o domnia mea la Curtea de Argeș dărîmată și neîntărită ». Expresia ambiguă « dărîmată și neîntărită », care implică o contrazicere, ne îngăduie să întrevedem că refacerea lui Neagoe nu a fost o reconstrucție totală, ci una parțială, foarte radicală, dar în care s-au păstrat o serie de elemente inițiale. Încongruențele s-ar explica astfel pe cale rațională și meșterul lui Neagoe, departe de a fi dat dovadă de nedibăcie, merită

[1] Drăghicanu, BCMI, X—XVI, 1917/23, p. 17.
[2] Jaffé, *Curtea de Argeș*, anexe, p. 6—7.
[3] Drăghicanu, *loc. cit.*, nota 4.
[4] *Ibidem.*

aprecieri pentru faptul cum a ştiut să rezolve o problemă complicată, înglobînd şi contopind într-o construcţie omogenă mai amplă şi cu o structură diferită fragmente din clădirea iniţială.

E probabil că şi paramentul bogat al bisericii lui Neagoe derivă — cel puţin ca inspiraţie iniţială — din modelul vechii mitropolii. La biserica din Cozia am întîlnit prototipul rozetelor dispuse în panourile care articulează faţada, şi paramentul bisericii argeşene, unic în felul lui între bisericile muntene din veacul al XVI-lea, se leagă în mod firesc de asemenea prototip. Astfel, am putea atribui atelierului de pietrari georgieni care au lucrat la Cozia şi decorarea iniţială a faţadei bisericii mitropolitane din Curtea de Argeş.

Probabil scurt timp după terminarea lucrărilor la biserica mănăstirii Cozia, s-au adus modificări şi bisericii mănăstirii Cotmeana. Un document din 20 mai 1388 arată că Mircea cel Bătrîn a închinat această mănăstire, care exista dinainte, ca metoh Coziei, iar o inscripţie, săpată în piatră cu ocazia restaurării din 1711, aşezată deasupra uşii dinspre navă, susţine că biserica ar fi fost întemeiată în anul 1389 [1]. Am arătat în capitolul precedent de ce această biserică trebuie să fie mult mai veche, dar e probabil că acum s-au adăugat absidele laterale (vezi fig. 116), imitîndu-se paramentul vechi cu arcade oarbe şi discuri smălţuite. Aceste prefaceri se pot data mai bine în primii ani ai domniei lui Mircea, cînd dreptul de a dispune asupra mănăstirii Cotmenii îi impunea, firește, şi oarecare obligaţii ctitoriceşti. Modificările nu au atins însă bolţile şi astfel se explică de ce nu au fost introduse particularităţile structive ale tipului bisericii de la Vodiţa II.

Caracterele bisericii de la Cozia se regăsesc apoi întocmai la biserica fostului schit din Brădet [2]. Data zidirii acestei biserici pare la prima vedere o problemă foarte încurcată, deoarece inscripţia zugrăvită în 1761 pretinde că biserica ar fi fost ctitoria lui Mircea voievod, din anul 1546; e deci vorba de prima domnie a lui Mircea Ciobanul. Surprinşi de incontestabilele caractere arhaice pe care le prezintă biserica, toţi autorii şi-au exprimat îndoiala faţă de această datare tîrzie şi au preferat să atribuie biserica lui Mircea cel Bătrîn [3]. În sprijinul acestei ipoteze, V. Drăghiceanu citează documentele din 1657 şi 1671, precum şi pomelnicul schitului, care începe cu numele voievodului Mircea şi al doamnei Mara.

Să vedem ce ne spune arhitectura (fig. 174). Zidurile bisericii sînt din piatră brută, alternată cu brîie de cărămidă compuse din cîte patru rînduri. Numai turla cu baza ei e construită exclusiv din cărămidă. Paramentul alternat e obişnuit în veacul al XIV-lea şi poate fi atribuit şi veacului următor. În veacul al XVI-lea însă vom vedea că toate bisericile sînt zidite numai din cărămidă, iar straturile de piatră vor fi imitate prin tencuială. Pentru preferinţa cărămizii în părţile superioare ale clădirii putem, în schimb, aminti biserica Sîn Nicoară din Curtea de Argeş, de la începutul veacului al XIV-lea.

Făcînd abstracţie de pridvorul de lemn adăugat în 1873, planul bisericii (fig. 175 a şi b) se compune dintr-o tindă aproximativ pătrată, despărţită de navă printr-un perete plin. Odinioară ea era acoperită cu o boltă cilindrică pe axa longitudinală, înlocuită acum cu un tavan. Nava e flancată de două abside laterale, pentagonale în exterior şi semicirculare spre interior, la fel ca şi absida altarului. În dreptul absidelor laterale apar pilaştrii caracteristici tipului de la Vodiţa II şi nişele astfel formate sînt acoperite cu mici arcuri transversale. Nişele răsăritene fuseseră la început ceva mai largi şi au fost ulterior reduse printr-o umplutură de zidărie, după cum o arată releveul arhitectului Moisescu. Totuşi, ele se deosebesc sensibil de proporţiile nişelor corespunzătoare de la Vodiţa II, de la biserica episcopală din Curtea de Argeş şi de la biserica principală din Cozia, prin faptul că sînt mult mai strîmte şi mai joase şi se apropie, în schimb,

[1] Vătăşianu, *Cotmeana*, p. 417 şi urm. (cu bibliografie).

[2] Drăghiceanu-Demetrescu, *Brădet*, p. 68 şi urm.; Balş, *Influences*, p. 284; Ghika-Budeşti, *Muntenia*, II, p. 10 şi urm.; idem, *Valachie*, p. 18; Ştefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 424 şi urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 72 şi urm.

[3] Drăghiceanu-Demetrescu, *Brădet*, p. 70, merge chiar mai departe şi presupune că biserica actuală a fost precedată de o clădire care exista încă din vremea lui Radu I.

de cele de la biserica mănăstirii Dealu. Reducerea nișelor corespunde evoluției arhitecturii muntene, care — după cum am amintit — tinde, în cursul veacului al XVI-lea, la eliminarea lor totală. Bolțile bisericii nu prezintă nimic specific nou. Porțiunile navei dinspre vest și est sînt boltite cu cilindre scurte, marcate în fațadă printr-un fronton ascuțit, ascuns acum de pridvor, absidele poartă calote, iar tamburul turlei, rotund înăuntru și octogonal în afară, zace pe cele patru arcuri care leagă pilaștrii din dreptul absidelor și pe pandantivii dintre aceste arcuri. Interesantă e însă turla, fiindcă prin proporțiile ei formează și ea un termen intermediar între bisericile din veacul al XIV-lea și între turla zveltă a bisericii de la Dealu. La Brădet diametrul turlei măsoară 3,40 m, iar înălțimea totală (inclusiv baza) e de 6,55 m. Pe temeiul acestor observații aș propune o datare a bisericii în prima jumătate a veacului al XV-lea, poate mai degrabă către mijlocul acestuia, pentru a explica transformarea treptată a proporțiilor de la turlă și reducerea nișelor de sprijin laterale în sensul celor de la Dealu. Nu cred că trebuie să ne legăm prea mult de epoca lui Mircea cel Bătrîn, fiindcă numele acestuia s-ar fi putut foarte ușor introduce prin contaminare cu acela al ctitorului al doilea, Mircea Ciobanul, și în documentele din veacul al XVII-lea, menite adeseori să servească în procesele de proprietate, se făceau cîte o dată confuzii voite, pentru a susține drepturi cît mai vechi. În orice caz, e sigur că inscripția bisericii, care atribuie zidirea lui Mircea Ciobanul, nu e lipsită de temei. Dacă cercetăm cornișele bisericii, vom constata pretutindeni, alături de întrebuințarea zimților, prezența cîte unui brîu din cărămizi așezate pe lat, prevăzute în partea inferioară cu o cavetă. Acest profil, necunoscut în veacul al XIV-lea și al XV-lea, apare cu oarecare frecvență în arhitectura munteană din veacul al XVI-lea [1]. Trebuie deci să admitem că Mircea Ciobanul a reparat biserica în 1546, refăcînd și cornișele amintite. Totodată va fi simplificat poate și paramentul tamburului, străbătut pe fiecare latură de cîte o fereastră semicirculară; e greu de presupus ca tamburul să fi fost de la început lipsit de rezaliturI. Nu a rezidit însă în întregime turla, fiindcă e foarte probabil că atunci i-ar fi modificat proporțiile, conform gustului din veacul al XVI-lea.

Această perioadă a arhitecturii muntene, plină de avînt și realizări însemnate, nu se mărginește la crearea tipului de biserică olteano-morav, pe care l-am studiat pînă acum. Prezența unui demn reprezentant al arhitecturii de tip constantinopolitan la Curtea de Argeș nu putea să rămînă fără consecințe, iar legăturile cu centrele însemnate din Peninsula Balcanică și mai ales cu cele din Macedonia erau prea active, pentru ca să nu favorizeze noi influențe. Astfel se explică biserica din Hîrtiești [2], cu planul în cruce greacă înscrisă unui pătrat și cu turla ridicată pe patru stîlpi centrali.

Conform pisaniei de deasupra intrării principale, zidirea s-ar fi isprăvit abia în 12 august 7040 (= 1532), dar Ghika-Budești se îndoise, cu drept cuvînt, de această datare.

Partea veche a bisericii din Hîrtiești (fig. 176 a și b) se compune din navele în mijlocul cărora se află cei patru stîlpi pătrați, masivi, susținînd turla. Nava centrală e boltită cu cilindre longitudinale, iar în centru cu o turlă sprijinită pe pandantivi. Caracteristică e lipsa unei baze pătrate, care să îmbrace exteriorul acelor triunghiuri sferice. Tamburul e compus din douăsprezece laturi, încadrate de cîte o colonetă angajată, și fiecare latură e decorată cu cîte o arcadă oarbă, străbătută numai în axele principale de cîte o fereastră lungă și strîmtă, cu vîrful triunghiular. Proporțiile turlei, avînd în interior un diametru de 2,98 m și o înălțime de 4,22 m, constituie un indiciu pentru datarea bisericii; în comparație cu turla de la sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, ea e ceva mai zveltă, dar nu atinge încă proporțiile turlei de la Cozia și cu atît mai puțin cele mult mai exagerate din veacul al XVI-lea. Navele laterale sînt acoperite fiecare cu cîte trei bolți semicilindrice, așezate toate de-a lungul axei transversale. Spre răsărit, în dreptul

[1] De pildă, la biserica din Stănești (Vîlcea) 1531, la mănăstirea Valea 1532, la Curtea Veche din București 1559 ș.a.m.d.

[2] Ghika-Budești, *Hîrtiești*, p. 19 și urm.; idem, *Valachie*, p. 25.

navei centrale, e altarul semicircular, cu trei laturi spre exterior, iar la stînga lui o nişă semicirculară ţine locul proscomidiei. Nişa corespunzătoare din dreapta lipseşte.

Planul acestei biserici, cu parament de cărămidă, dar amestecat cu bolovani în miezul zidăriei, se deosebeşte la prima vedere nu numai de bisericile cu plan triconc, ci şi de biserica

Fig. 174. — Brădet, vederea bisericii dinspre sud.

sf. Nicolae Domnesc din Argeş. Lipsa traveei răsăritene, care acolo mărea spaţiul altarului şi certifica legăturile acestei biserici cu şcoala constantinopolitană, denotă aci, dimpotrivă, că ne găsim în faţa unei clădiri cu plan în cruce greacă simplă, înrudit cu şcoala provincială greacă şi cu cea macedoneană. Clădiri asemănătoare se găsesc de fapt în regiunea lacului Ohrida, atît în Bulgaria cît şi în Serbia. Bisericile bulgare, sf. Ioan Teologul şi sf. Clement, datează, prima din mijlocul veacului al XIII-lea, a doua din anul 1295 [1], în vreme ce monumentele sîrbeşti sînt

[1] Mavrodinov, *Единокорабната*, p. 77 şi urm.

din veacul al XIV-lea, şi anume Liuboten din 1337, Belovo din 1354 şi Zaum din 1361 [1]. La primele, bolţile cilindrice din colţurile pătratului nu sînt pe axa transversală. Aceste particularităţi se regăsesc în schimb întocmai la Zaum, ceea ce dovedeşte că biserica din Hîrtieşti trebuie încadrată pe linia de dezvoltare a acestui tip, între anii 1361 şi 1380. Turla relativ scundă, paramentul

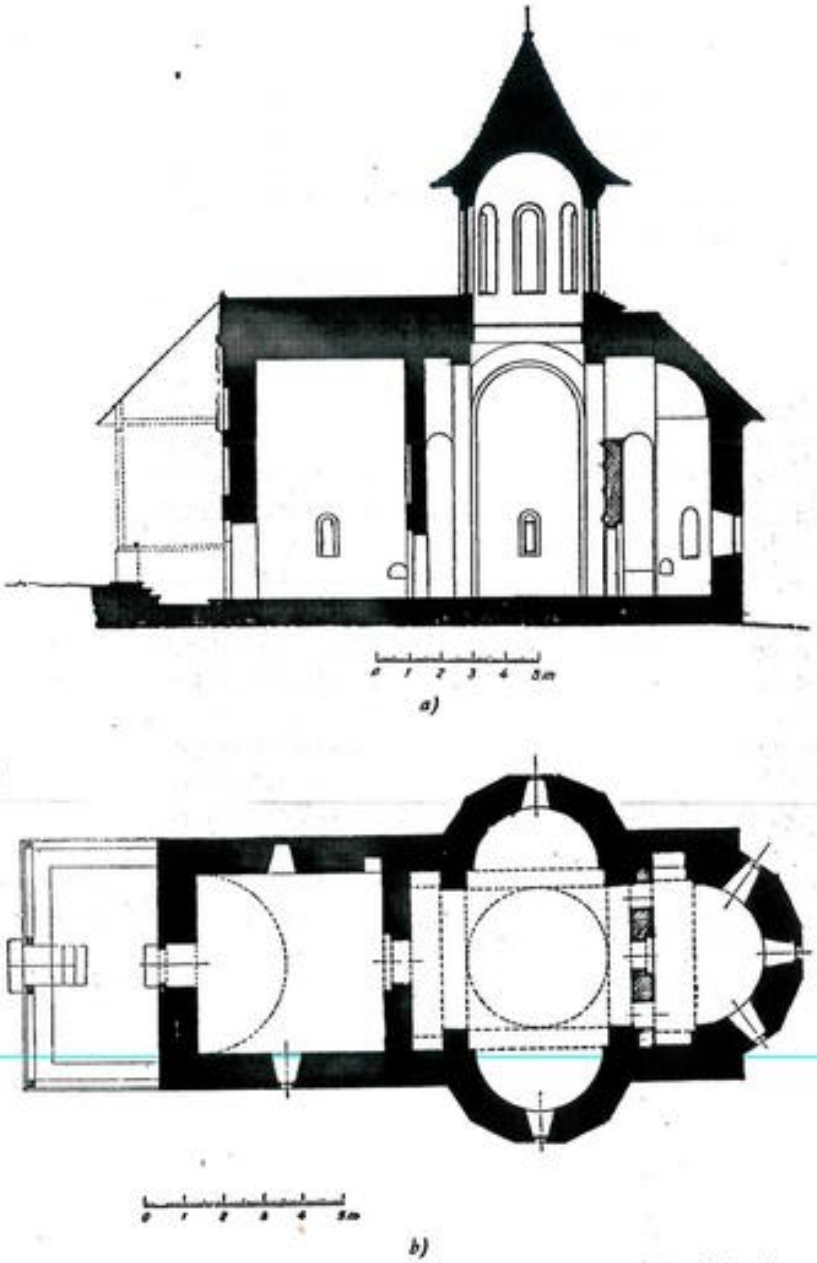

Fig. 175. — Brădet, biserica. *a)* secţiune longitudinală, *b)* plan.

simplu şi frontoanele semicirculare din dreptul braţelor crucii pledează şi ele în favoarea unei astfel de datări. În faţa acestor consideraţii stilistice, cred că mărturia inscripţiei nu poate fi

[1] Pentru toate aceste biserici vezi MILLET, *Art serbe*, p. 32, 112, 122 şi 135.

luată în considerare; ca în atîtea alte cazuri, ea se referă probabil la o simplă restaurare. Cadrul uşii şi pridvorul aparţin unor prefaceri recente.

Deoarece Mircea cel Bătrîn a fost primul domn care a rezidat şi la Tîrgovişte [1], putem presupune că el a ridicat acolo nu numai case domneşti pentru locuit, dar se va fi îngrijit şi de zidirea unei biserici corespunzătoare pentru trebuinţele curţii. Din releveurile şi fotografiile care s-au făcut înainte de nefericita dărîmare a bisericii mitropolitane din Tîrgovişte, pare a rezulta că această biserică, împreună cu pronaosul (dar fără pridvor), ar fi fost ctitoria lui Mircea cel Bătrîn [2].

Primul argument favorabil acestei teze e următorul: planul (fig. 177) navelor este identic cu acela al bisericii domneşti din Curtea de Argeş şi împrumutul s-ar explica foarte bine prin funcţia similară, pe care avea să o îndeplinească noua clădire din Tîrgovişte. Constatăm doar că în exterior între cele trei abside cezura e mai accentuată printr-un gol în formă de ic. În interior găsim însă aceeaşi împărţire a navelor prin stîlpi pătraţi, formînd crucea greacă, iar spre răsărit se intercalează aceleaşi travee intermediare care măresc spaţiul altarului şi constituie caracterul specific al planului constantinopolitan. Pronaosul e la fel de strîmt ca şi la biserica domnească din Argeş şi la început peretele despărţitor dintre navă şi tindă trebuie să fi fost străbătut şi aci de o singură uşă centrală. Din aşezarea dezaxată a uşilor laterale se poate deduce uşor că ele au fost deschise ulterior şi fără socoteală. Singura deosebire importantă dintre zidăria din Argeş şi cea tîrgovişteană e folosirea exclusivă a cărămizii în locul apareiajului mixt de la sf. Nicolae Domnesc. Întrebuinţarea acestui material nu constituie însă un argument valabil împotriva părerii expuse mai sus, deoarece biserica mănăstirii Cotmeana dovedeşte îndeajuns că o clădire realizată exclusiv din cărămidă nu trebuie considerată ca un fapt cu totul izolat înainte de veacul al XVI-lea.

Al doilea argument care pledează în favoarea datării bisericii mitropolitane din Tîrgovişte în ultimii ani ai domniei lui Mircea cel Bătrîn e paramentul faţadei. Exteriorul bisericii (fig. 178) fusese tencuit şi lăsat neted pînă sub cornişă [3], unde întîlnim o friză de arcuri semicirculare, construite din cărămidă şi aşezate pe mici console treptate. Apariţia acestui decor romanic e cu totul excepţională şi lipsită de analogii în arhitectura munteană şi nu poate fi explicată decît printr-un împrumut. De unde putea să vie? În Craina sîrbească, în valea Moravei, alături de bisericile de tip triconc, amintite în strînsă legătură cu bisericile derivate din prototipul Vodiţa II, se află mănăstirea Manasija [4], zidită de Ştefan Lazarevič între anii 1406 şi 1418. Arhitectul acestei biserici, urmînd un model sîrbesc [5], întrebuinţează arcuri romanice profilate întocmai, complicîndu-le — dar numai la abside — şi cu arcade oarbe. Biserica mănăstirii Manasija, alături de bisericuţa din Vračevšnica, ultima reprezentantă a acestui decor în Serbia, a jucat, în primii ani după fundare, un rol foarte important, dar în 1458 ea cade în mîinile turcilor şi fortificaţiile puternice ale mănăstirii vor servi de aci înainte timp de secole ca o cetate turcească. Dacă ne amintim acum de relaţiile strînse dintre Mircea şi Ştefan Lazarevič care, în refugiul său, a trecut şi prin Ţara Românească, unde a găsit adăpost [6], ipoteza colaborării unui

[1] Iorga-Balş, *L'art*, p. 35 şi 39; Drăghiceanu, *Mitropolia*, p. 5.

[2] Actuala biserică a lui Lecomte de Noüy nu mai prezintă nici un interes. Cu privire la datarea bisericii se remarcă o caracteristică divergenţă de păreri şi o îndoială care se resimte la toţi autorii. Antonescu, *Arhitectura*, p. 16 şi 19—20, datează biserica în veacul al XII-lea; Cegăneanu, *Tîrgovişte*, p. 125 şi urm., o datează vag înainte de domnia lui Neagoe Basarab; Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 132; Iorga-Balş, *L'art*, p. 107; Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 135 şi urm. şi III, p. 6; idem, *Valachie*, p. 23; Balş, *Bis. veac. XVII—XVIII*, p. 19; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 100 şi urm.; Drăghiceanu, *Mitropolia*, sînt de acord că biserica datează din vremea lui Neagoe Basarab.

Pentru motive ce urmează să fie discutate la locul cuvenit, ţin să observ că nu întrevăd posibilitatea de a atribui perioadei lui Mircea cel Bătrîn fundamentele unei biserici cu plan triconc dezvelite în săpăturile din perimetrul curţii domneşti. După cît ştiu, rezultatele acestor săpături şi observaţiile cu privire la stratigrafie n-au fost publicate.

[3] Paramentul faţadei în stucatură, executat în vremea brîncovenească, după cum se vede dintr-o acuarelă a lui Szathmary, nu ne interesează aci.

[4] Stanojević-Mirković-Bošković, *Manasija*, p. 9.

[5] Millet, *Art serbe*, p. 191—196.

[6] Iorga, *Serbes*, p. 24 şi urm.; Giurescu, *Ist. Rom.*, I, p. 476.

meşter sîrb devine şi mai plauzibilă. Arhitectul sîrb nu a determinat alegerea planului şi nici executarea zidăriei, clădirea fiind începută probabil de un meşter pămîntean încă de mai înainte, dar s-ar putea ca el să fi terminat construcţia, adăugînd arcurile romanice de sub cornişă. Această friză de arcuri introdusă de el era binevenită, deoarece îmbogăţea aspectul exterior al bisericii în raport cu zidurile netezi şi severe ale bisericii domneşti din Curtea de Argeş. Cioplitorii de piatră caucazieni, care lucraseră mai înainte la Cozia şi poate şi la biserica episcopală din Argeş, plecaseră de mult şi se vede că nu lăsaseră ucenici vrednici.

Dar prezenţa meşterului sîrb, venit de la Manasija, ar mai explica un fenomen curios din arhitectura munteană: gustul de a înmulţi turlele. La Tîrgovişte avem singurul monument muntean cu cinci turle, dintre care una centrală peste pătratul de la întretăierea braţelor crucii, şi două aşezate în faţa absidelor laterale, întocmai ca la Manasija. Numai cele două turle apusene sînt mutate la Tîrgovişte deasupra pronaosului, în vreme ce la Manasija ele încalecă navele laterale în capătul apusean. Dar asemănarea dintre aceste turle nu se poate urmări şi mai departe, deoarece atît turlele de la Tîrgovişte, înalte şi peste măsură de greoaie, cît şi cele de la Manasija sînt opera unor refaceri tîrzii.

Al treilea argument e scrisoarea din 26 aprilie 1520 datată din Tîrgovişte, prin care Neagoe Basarab [1] îi invită pe braşoveni la sfinţirea noii biserici cu hramul Înălţării domnului. Voievodul precizează că această biserică el a « rezidit-o din nou » (*«ecclesiam nostram neve Castrum quam noviter reedificare ad honorem . . . .»*). Ori biserica cu hramul Înălţării domnului e însăşi mitropolia şi e deci neîndoielnic că Neagoe nu e primul ctitor.

Consideraţiile invocate mai sus în favoarea datării bisericii mitropolitane din Tîrgovişte aproximativ în anii 1410—1418 [2] pot fi sprijinite şi invers, prin dificultăţile pe care le-ar întîmpina datarea acestei biserici în vremea lui Neagoe, cum vrea tradiţia sprijinită de relatarea lui Gavril Protul [3]. În adevăr, în vremea lui Neagoe, cînd se lucra la transformarea şi împodobirea bisericii episcopale din Curtea de Argeş, formele greoaie şi arhaice ale mitropoliei ar constitui o vădită anomalie. O copiere atît de tîrzie a planului de la sf. Nicolae din Argeş, întregit cu forme de la Manasija, a unei mănăstiri între timp desfiinţate de turci şi lipsită acum de orice importanţă, ar fi greu de înţeles, iar în alte părţi am căuta zadarnic explicarea apariţiei unui decor romanic, ieşit din uz de mai mult de un veac şi menţinut numai în Serbia pînă la începutul secolului al XV-lea, datorită unor împrejurări specific locale, atestate printr-o serie de monumente păstrate. În sfîrşit, dacă Neagoe ar fi într-adevăr ctitorul acestei biserici, nu e curios că totuşi clădirea pe care a împodobit-o cu mai multe sacrificii şi care i-a eternizat numele e biserica mănăstirii Argeşului, în vreme ce ctitoria mult mai mare şi mai importantă de la Tîrgovişte e menţionată de contemporani numai în rîndul al doilea?

Trebuie apoi reţinută observaţia făcută atît de Sp. Cegăneanu [4], cît şi de Ghika-Budeşti [5], anume că pridvorul nu se lega organic cu biserica. Nu numai înălţimea cornişelor varia, dar friza de arcuri romanice de la biserică lipsea cu desăvîrşire la pridvor. Ambii autori au conclus, cu drept cuvînt, că pridvorul e un adaos ulterior şi Cegăneanu, bazat pe alte raţionamente decît ale noastre, a susţinut chiar că nu numai biserica, dar şi pridvorul (pe care îl numeşte pronaos) ar fi anterior epocii lui Neagoe. Ghika-Budeşti, în schimb, crede că biserica datează din vremea lui Neagoe Basarab, iar pridvorul ar fi ceva mai recent [6]. Această presupunere e însă exclusă, deoarece Gavril Protul [7], descriind noua mitropolie din Tîrgovişte, precizează că ea are opt

[1] Cf. Hurmuzaki, *Documente*, XV—1, nr. 443; Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 130, citează această scrisoare, dar nu precizează la ce biserică se referă.

[2] N-ar fi exclus ca biserica să fi fost isprăvită cîţiva ani după moartea lui Mircea cel Bătrîn.

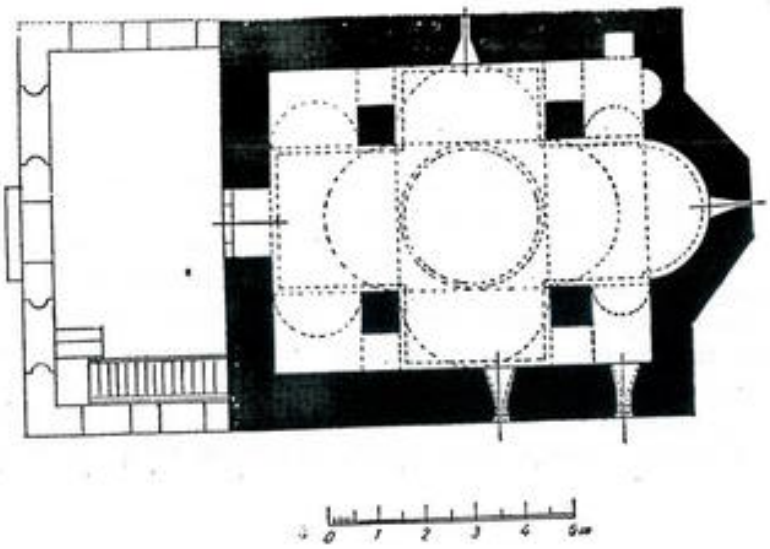
[3] Vezi textul la B. Petriceicu-Hasdeu în AIR, I—2, 1865, p. 148 şi urm.

[4] Cegăneanu, *Tîrgovişte*, p. 125 şi urm.

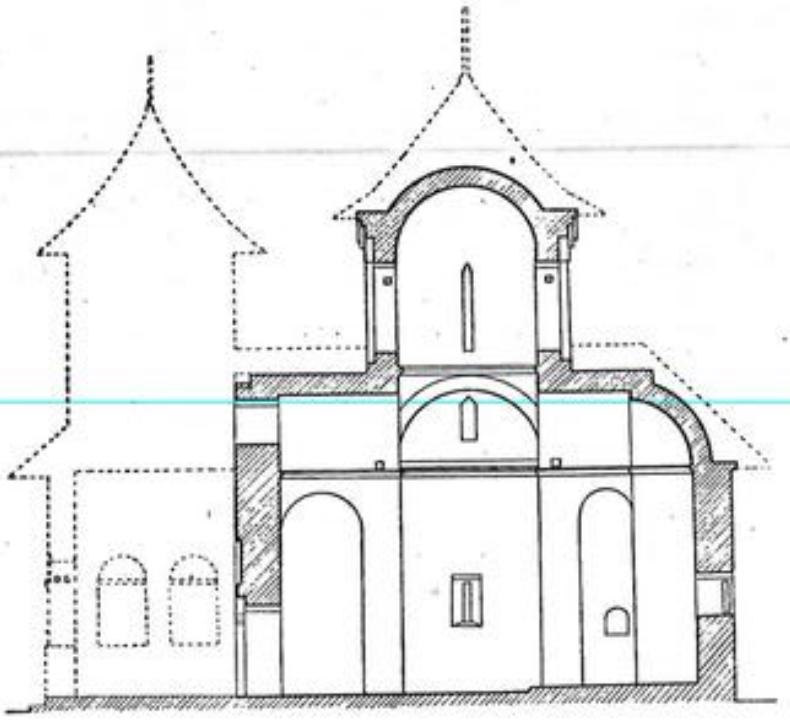
[5] Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 136.

[6] *Ibidem*, III, p. 6, propune datarea pridvorului în vremea lui Matei Basarab.

[7] Petriceicu-Hasdeu în AIR, I—2, 1865, p. 148 şi urm.

a)

b)

Fig. 176. —Hirtieşti, biserica. *a)* secţiune longitudinală, *b)* plan.

turle, ceea ce înseamnă că pridvorul data cel mai tîrziu din vremea lui Neagoe şi că, prin urmare, biserica trebuie să fie mai veche [1].

Admiţînd această datare a bisericii tîrgovişteneşi, rezolvăm şi problema dificilă a reapariţiei planului în cruce greacă la biserica sf. Dumitru din Craiova şi la biserica domnească zidită de Petru Cercel în Tîrgovişte. Vom vedea la timpul său care sînt împrejurările particulare din veacul al XVI-lea care au determinat reluarea acestui plan, împrumutîndu-l nu de la biserica domnească din Curtea de Argeş, ci de la modelul tîrgovişte an.

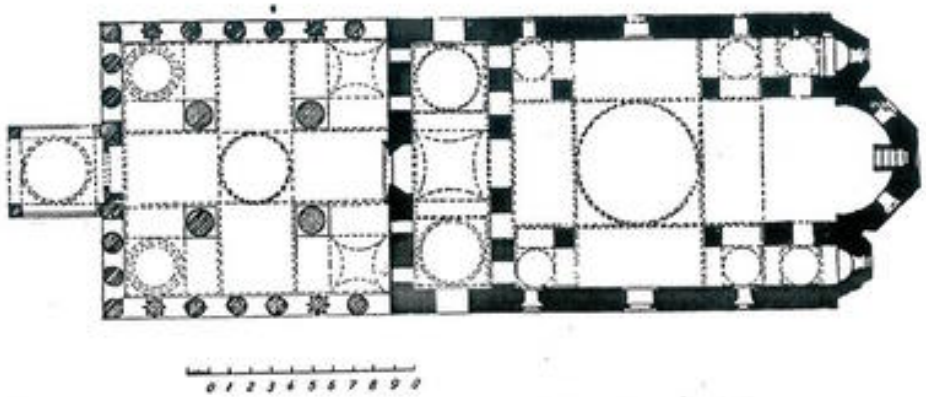

Fig. 177. — Tîrgovişte, planul vechii mitropolii.

După această perioadă de înflorire şi de participare activă la dezvoltarea unor forme structive noi, urmează, către mijlocul veacului al XV-lea, o epocă de oarecare stagnare. Explicaţia o găsim în împrejurările tulburi, pricinuite de înteţirea luptelor cu turcii, lupte care se dau mai ales pe teritoriul Ţării Romîneşti. Pe temeiul documentelor putem însă întregi întrucîtva tabloul epocii. Astfel, într-un act al lui Mircea cel Bătrîn, e pomenită o mănăstire Strugalea [2], fără să putem deduce exact aşezarea ei. Alte izvoare dovedesc că mănăstirea Snagovului, de lîngă Bucureşti, exista şi ea în vremea aceluiaşi Mircea [3]. Interpretarea acestor izvoare a pricinuit oarecare discuţii cu privire la datarea bisericii actuale din Snagov. Încercările de a împăca diferitele incongruenţe, prin admiterea unor construcţii şi prefaceri din perioade diferite, nu au dus însă la nici un rezultat, fiindcă nimeni nu a reuşit să izoleze în termeni limpezi ceea ce ar putea fi datat în veacul al XIV-lea sau al XV-lea, de ceea ce e ulterior [4]. La locul său voi arăta motivele care mă determină să atribui biserica mănăstirii Snagovului veacului al XVI-lea.

Despre o mică mănăstire, existentă în vremea lui Alexandru Aldea (1431—1435) la Bolintin [5], aflăm iarăşi numai din documente, iar dintre cele trei ruine de biserici răspîndite pe cîmpia dinspre apus de Ploeşti, la Tîrgşorul-Vechi, nici una nu poate fi identificată cu o pretinsă biserică domnească din 1427 [6] sau din vremea lui Vladislav II (1447—1456), cum presupune,

[1] La rezultate aproximativ asemănătoare ajunge şi Ionescu, *Ist. arh.*, p. 101, nota 1; după ce în text susţinuse părerea lui Ghika-Budeşti, autorul revine, nu fără o umbră de îndoială, şi observă: «E posibil ca biserica propriu-zisă să fi existat înainte de Neagoe, care va fi refăcut-o, adăugîndu-i apoi pridvorul...».

[2] Iorga, *Cărţi*, III, p. X.

[3] Ionescu-Gion, *Bucureşti*, p. 188—189; Iorga, *loc. cit.*; Antonescu, *Arhitectura*, p. 21; Şerbănescu, *Snagov*, p. 16 şi urm.

[4] Iorga-Balş, *L'art*, p. 39 şi 141; Ştefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 75; cf. şi datările contradictorii la Ghika-Budeşti, în BCMI, X—XVI, 1917—1923, p. 120 şi idem, *Muntenia*, I, p. 137; idem, *Valachie*, p. 18—19 şi idem, *Muntenia*, II, p. 6 şi urm., unde compară biserica Snagovului cu monumentele sîrbeşti din veacul al XVI-lea, cu care însă nu se poate stabili nici o trăsătură specific comună. Ideea unei asemenea influenţe fusese susţinută încă de Sp. Popescu, *Contribuţiuni*, p. 120.

[5] Iorga-Balş, *L'art*, p. 39; cf. şi Ionaşcu, RIR, VII—1937, p. 323 şi urm.

[6] Buhăescu, *Istoria*, p. 160.

de altfel nu fără rezerve, C.C. Giurescu[1]. Trebuie să aşteptăm timpurile mai liniştite de la sfîrşitul veacului al XV-lea, pentru ca să putem relua firul dezvoltării arhitecturii bisericeşti din Ţara Romînească.

Arhitecturii civile din această perioadă i se poate atribui continuarea şi terminarea reşedinţei domneşti din Curtea de Argeş. După cronicile vechi, aceste case de piatră ar fi fost ridicate de Radu I, în vreme ce V. Drăghiceanu[2], pe temeiul unor documente semnate « *in nostra residentia* » din Argeş în 1369 şi 1372 susţine, cu drept cuvînt, că ele trebuie să fi fost terminate sau cel puţin locuibile încă în domnia lui Vladislav I. Zidurile ruinelor, ridicate din bolovani şi prundiş, ating în parte înălţimea de 8 m de la temelia beciurilor. Planul (fig. 179) prezintă o formă dreptunghiulară, cu un foişor orientat în mod neobişnuit spre nord[3], avînd în faţă o scară liberă ducînd la un cerdac, aşezat aproximativ în mijlocul faţadei principale. Din acest parter, compus dintr-o serie de încăperi înşirate în dosul foişorului, se pot distinge numai urme. Ceea ce se mai vede azi sînt beciurile (fig. 180), accesibile printr-o scară aflătoare sub cerdacul amintit. Planul acestei clădiri prezintă specificele caractere ale casei ţărăneşti, mai ales ale casei din regiunile de la munte[4]; doar dimensiunile şi materialul de construcţie variază.

De aceea avem tot dreptul de a vedea în această dispoziţie simplă şi logică opera meşterilor locali. Tipul casei romîneşti, adaptat reşedinţelor domneşti, va rămîne şi de aci înainte valabil pentru asemenea construcţii şi îl vom întîlni aproape întocmai şi în perioadele mai tîrzii. Numai decorul sculptat se datoreşte mîinii de lucru străine, deşi nu poate fi considerat gotic, cum crezuse V. Drăghiceanu[5]. Judecînd după materialul publicat, profilul uşii, precum şi toate celelalte fragmente aparţin renaşterii. În arhitectura munteană, unde influenţele occidentale sînt atît de rare, nici nu găsim paralele la aceste profiluri, ci trebuie să le căutăm în Transilvania, la începutul veacului al XVI-lea, sau în Moldova, în vremea domniei lui Petru Rareş. Aceasta dovedeşte că reşedinţa domnească a suferit prefaceri şi că săpăturile nu au reuşit să izoleze diferitele faze ale construcţiei.

Din arhitectura militară au rămas urme puţine. La cetatea zisă a lui Negru-Vodă, dintre Cetăţeni şi Bădeni[6], se mai văd, în jurul schitului amintit mai sus, urmele zidului de fortificaţie al vechii cetăţui. Ele sînt din piatră brută legată cu mortar amestecat cu nisip, fără cărămidă. Lipsesc însă nu numai detaliile arhitectonice, dar nici traseul zidurilor nu se mai poate distinge decît în parte. V. Drăghiceanu mai recunoaşte un plan pătrat, neregulat, adăugînd că în partea dinspre Dîmboviţa ar fi existat şi o incintă exterioară. Totuşi, orice încercare de datare pe baza elementelor arheologice cunoscute e zadarnică. Trebuie să ne mulţumim cu presupunerea că cetăţuia aparţinuse aceleiaşi epoci a lui Nicolae Alexandru voievod, căruia tradiţia îi atribuie şi întemeierea schitului din stîncă.

După cercetările lui Gr. Florescu[7], trebuie datată în primii ani ai domniei lui Mircea cel Bătrîn cetatea de la Turnu Măgurele (fig. 181), din faţa Nicopolei, chemată şi Nicopolea Mică. E importantă, deoarece reproduce în linii generale cetatea romană, zidită în vremea lui Constantin cel Mare. Incinta romană fusese circulară, flancată de turnuri semicilindrice ieşite în afară, iar în faţa incintei se adîncea un şanţ. Fortificaţia romană durase — după cît se poate deduce din urmele descoperite în săpături — pînă prin veacurile VI—VII, iar apoi rămăsese pustiită. Mircea o reface întocmai, căptuşind însă vechile ziduri — întrucît mai supravieţuiseră — spre exterior, lărgind astfel circumferinţa şi îngroşînd curtinele precum şi turnurile semicilindrice. E interesant că meşterii lui Mircea caută să imite tehnica romană şi zidurile sînt ridicate din piatră brută, uşor fasonată la suprafaţă, şi din emplecton, în care sînt înecate

[1] Giurescu, *Tîrgor*, p. 75.
[2] Vezi Drăghiceanu, BCMI, X—XVI/1917—1923, p. 27 şi urm. (cu bibliografie). Cf. şi Ionescu, *C. de Argeş*, p. 8 şi urm.
[3] Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 123.
[4] Cf. Jänecke, *Bauern- u. Bojarenhaus*, p. 35, 38.
[5] Drăghiceanu, în BCMI, X—XVI/1917—1923, p. 58; la fel şi Balş, *Art gothique*, p. 12.
[6] Drăghiceanu, *Cet. Negru Vodă*, p. 89 şi urm.
[7] Florescu, *Turnu*, p. 440 şi urm.

şi bîrne. Emplectonul e compus din piatră mai măruntă, legată de un excelent mortar amestecat cu nisip. Totuşi, curtinele lui Mircea se deosebesc prin faptul că nu se ridică vertical, ci cu un uşor talus spre duşman. Cu excepţia laturii de sud-sud-est, incinta era înconjurată de un şanţ poligonal, prins între două ziduri care foloseau şi ca un prim obstacol împotriva duşmanului, iar peste şanţ era o punte mobilă, aşezată pe latura de răsărit. Această cetate apare pentru prima oară într-un document din 1394—1395, dar cum materialul de construcţie pare a proveni de la sudul Dunării, Gr. Florescu propune datarea cetăţii înainte de anul 1393, an în care turcii ocupă definitiv malul de sud. Prefacerile turceşti (cetatea încăpuse încă din 1417 pe mîna lor şi a fost stăpînită de turci pînă în 1829) se recunosc uşor după execuţia mai neglijentă.

Din vremea lui Mircea cel Bătrîn ar fi şi vechea cetate a Giurgiului, din mijlocul unui ostrov [1]. După De Langeron circumferinţa planului cetăţii ar fi fost de aproximativ o mie de paşi, iar din descrierea lui Ioan de Wavrîn, care a participat la asediul cetăţii din 1445, rezultă că ea avea un plan pătrat şi era prevăzută cu turnuri pătrate în cele patru colţuri. Turnurile şi zidurile erau încoronate cu creneluri. Cetatea e amintită prima dată într-un document din 1403; se bănuieşte însă că oarecare întăriturl ar fi existat aci încă din vremea lui Vladislav I sau Radu I. Azi însă nu se mai păstrează decît puţine urme ale acestei fortificaţii şi pe temeiul lor e greu să avansăm o ipoteză. Încă în 1416 cetatea fusese cucerită de către turci, pentru ca în 1427 să fie ocupată în treacăt din nou de domnul muntean Dan II. După Silvio Piccolomini, turcii ar fi adăugat vechiului nucleu două curţi exterioare, situate mai jos. Din punct de vedere arheologic, castelul pătrat e perfect databil în vremea domniei lui Mircea cel Bătrîn, presupunînd ca meşterul care l-a proiectat să fi venit din sud, din Peninsula Balcanică sau din Asia Mică. Planul, şi mai ales turnurile de aceeaşi înălţime ca şi curtinele, deci de fapt un fel de bastioane, îndreptăţesc această presupunere şi exclud în acelaşi timp orice asemănare cu fortificaţiile transilvănene contemporane.

Fără a da informaţii mai amănunţite, Iorga aminteşte între monumentele din prima jumătate a veacului al XV-lea o cetate a Teleajenului [2], despre care bănuieşte că era în apropiere de Vălenii de Munte şi ar fi cuprins o capelă.

Probleme complexe şi nedezlegate încă pune şi cetatea Severinului. Cercetările au demonstrat că ruinele nu provin de la o singură construcţie, dar din rapoartele de săpături [3] nu se desprinde o imagine stratigrafică limpede. Pe temeiul ştirilor documentare, cetatea Severinului a funcţionat din secolul al XIII-lea pînă în 1524, cînd a fost distrusă de turci. Acestei devastări i-a premers alta, care n-a fost încă determinată din punct de vedere cronologic. Planul ultimei cetăţi se compune din două incinte, una interioară, alta exterioară, înconjurată la rîndu-i de un şanţ. Planul incintelor prezintă forma unui dreptunghi destul de regulat, impus terenului în ciuda configuraţiei sale. Săpăturile au dat la iveală o serie de turnuri pătrate, dintre care unele flanchează incinta interioară; două, aşezate în faţa incintei, se găsesc pe latura de sud, în capetele extreme; alte două turnuri, de data aceasta pe latura interioară a pînzelor de apărare, se ridicau spre nord, în colţurile curtinelor. Latura apuseană e fortificată şi ea, cam pe la mijlocul ei, cu un al cincilea turn, la fel ca şi cele precedente. Din turnul din colţul de nord-est se mai păstrează un perete care atinge încă trei etaje, prevăzute cu ferestre strîmte spre exterior şi larg evazate spre interior.

Zidăria incintei, a cărei grosime variază între 2 m şi 4 m, e executată mai ales din piatră brută legată cu mortar, fără amestec de cărămidă. Al. Bărcăcilă notează şi prezenţa unor materiale provenite din ruinele romane, alături de cele aduse anume pe Dunăre, din munţii Porţilor

[1] Jean de Wavrin, *La campagne des croisés sur le Danube* (1445), nouvelle édition par N. Iorga, Paris, 1927, p. 70 şi urm.; Lapedatu, *De Langeron*, p. 73; N. A. Constantinescu, *Giurgiu*, p. 485 şi urm. Vezi şi Drăghiceanu, BCMI, X—XVI/1917—1923, p. 26 şi 82; M. Popescu, *Cetăţi*, p. 85; Iorga, *Châteaux*, p. 51.

[2] Iorga-Balş, *L'art*, p. 39.

[3] Vezi Bărcăcilă, *Cet. Severin*, I, p. 149 şi urm., II, p. 74 şi urm.; Iorga, *Châteaux*, p. 54; Drăghiceanu, *Oltenia*, III, p. 105 (semnalează analogii la întîmplare).

de Fier şi ai Cazanelor, observînd că s-au găsit şi fragmente de stalactite din peşterile acestor regiuni. Provenienţa materialului din partea Banatului timişan dovedeşte că cei care au zidit pe acest loc ultima cetate trebuie să fi fost în slujba coroanei maghiare.

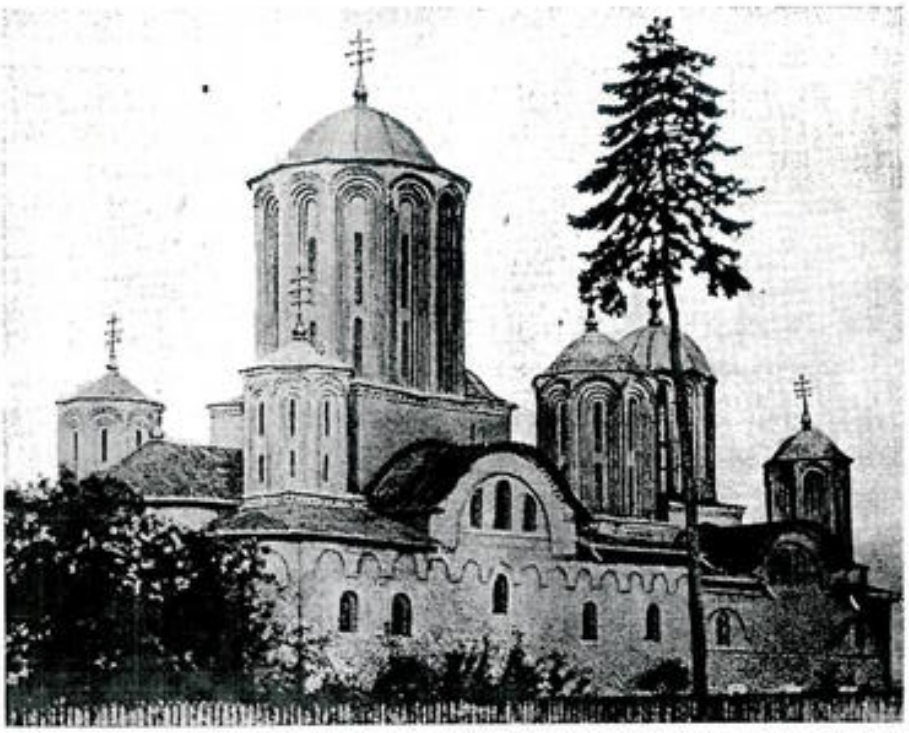

Fig. 178. — Tîrgovişte, mitropolia veche, aspectul dinainte de restaurare.

Aproximativ acelaşi material de construcţie se regăseşte şi în incinta exterioară, dinspre apus şi miazănoapte. Latura de miazăzi a curtinelor a dispărut, fiind sacrificată construcţiei căii ferate. Zidurile dinspre răsărit se deosebesc însă nu numai prin prezenţa unui turn-bastion semicircular, aşezat în faţa lor, despre care se constată că a suferit prefaceri, dar şi prin materialul de construcţie. Păstrat în mare parte, acest turn de o grosime de 4 m mai atinge pe alocurea o înălţime de 8 m, fiind în parte alipit coastei şi fiind îmbrăcat pe ambele feţe cu piatră de calcar ecarisată.

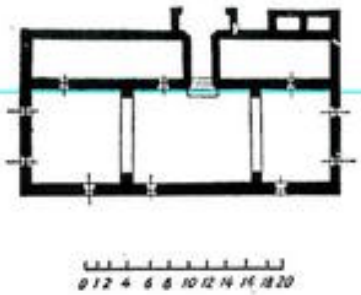

Fig. 179. — Curtea de Argeş, planul ruinelor casei domneşti.

Pe temeiul cercetărilor de pînă acum se poate deocamdată presupune că ultima fază a cetăţii, cea care a fost degajată parţial în cursul săpăturilor, aparţine unui tip străin tradiţiei arhitecturii militare mai vechi din Transilvania şi Ţara Românească. O vagă analogie se găseşte aci totuşi la cetatea de la Giurgiu, de la începutul veacului al XV-lea. Dar în timp ce această fortificaţie se explică prin influenţe specific bizantine, cetatea de la Turnu Severin pare mai curînd un produs al artei militare apusene, a sistemului de fortificaţie italian. În orice caz, pentru istoria cetăţii e importantă ştirea că ea ajunge în 1424 sub comanda comitelui bănăţean, de proveniență

italiană, Pippo Spano[1], şi pare seducătoare ipoteza că acestuia i se datoreşte şi ultima refacere, înfăţişată de rezultatul săpăturilor. Adaptarea vechii biserici ortodoxe-bizantine la cultul catolic, precum şi mobilierul (mensa altarului, aghiasmatarul etc.) sprijină această presupunere.

Fig. 180. — Curtea de Argeş, beciurile caselor domneşti.

b) **Transilvania**

Potrivit cu noua etapă, pe care o ilustrează mai ales epoca domniei lui Ludovic I, arhitectura catolică transilvăneană progresează cu paşi repezi pe de o parte pe temeiul formelor deja împămîntenite, pe de alta prin introducerea de fermenţi noi, care îi vor îmbogăţi aspectul din toate punctele de vedere. Astfel, în domeniul clădirilor eclesiastice aparţinînd goticii mature şi primei etape a goticii tîrzii (faza din prima jumătate a secolului al XV-lea), arhitectura transilvăneană atinge apogeul resurselor structive şi al celor decorative. Alături de tipul basilicii gotice, pe care l-am întîlnit în Transilvania încă în faza precedentă, dar care se îmbogăţeşte acum cu elemente noi, transmise mai ales prin şantierele din Austria, va apare în curînd şi tipul bisericii-hale, răspîndit de marele şantier din Praga, dotat cu mijloacele vaste de care dispunea regele-împărat Carol IV, animat şi călăuzit la început de meşterul Matei din Arras şi apoi de Peter Parler din Gmünd, şeful unei familii de pietrari (arhitecţi şi sculptori) care, în ultima treime a secolului al XIV-lea, au jucat un rol hotărîtor în arta provinciilor de sud ale imperiului german. Caracteristicile noului tip arhitectonic, ale bisericii-hală, pot fi rezumate astfel: navele laterale se ridică aproximativ la înălţimea navei centrale, bolţile luînd naştere — în nava centrală ca şi în cele laterale — la acelaşi nivel, iar navele laterale sînt de obicei mult mai largi decît la basilică. În consecinţă, spre deosebire de dinamizarea impresiei spaţiale

[1] Hurmuzaki, *Documente*, I—2, nr. 441. Vezi şi Drăghicanu, *Vodiţa*, p. 101 şi urm.

oferită de basilică, în care extensiunea şi înălţimea spaţială cresc din navele laterale spre nava centrală şi din nava centrală spre careul din faţa corului (cînd basilica e prevăzută cu transept), biserica-hală prezintă o impresie spaţială mult mai echilibrată şi mai unitară. Posibilitatea de a crea asemenea interioruri, care să poată fi îmbrăţişate cu privirea aproape dintr-o dată, e şi un rezultat al măestriei tehnice, al capacităţii de a spori amploarea bolţilor în raport cu masa stîlpilor, îngăduind privirii să străbată mai nestînjenit nava, colateralii şi corul, iar ten-

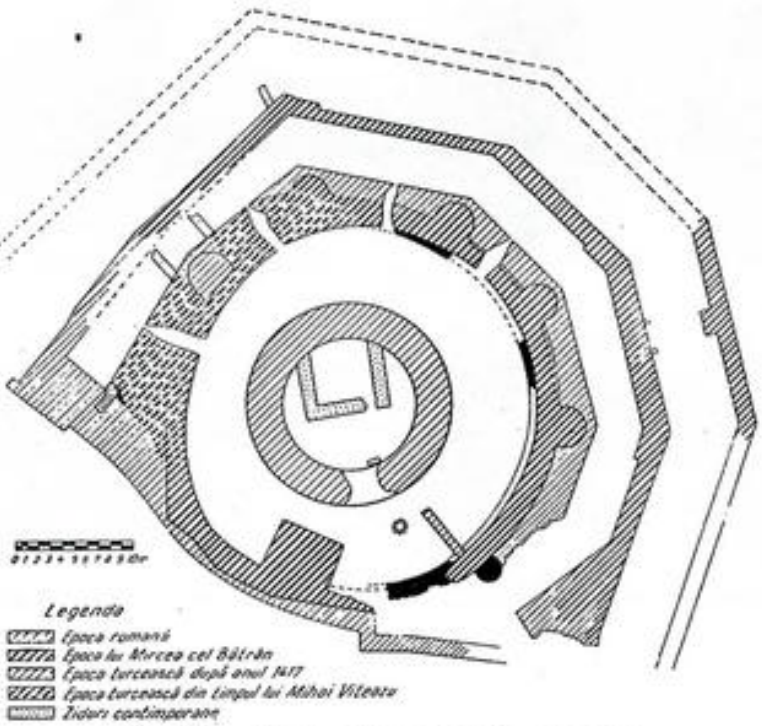

Fig. 181. — Turnu Măgurele, planul cetăţii.

dinţa spre o cît mai perfectă unitate spaţială îşi va găsi o expresie şi mai corespunzătoare în forma mai modestă a bisericii-sală, concretizată în Transilvania în cîteva exemple impresionante prin dimensiunile lor. Această etapă finală va fi atinsă în prima jumătate a veacului al XV-lea, iar epoca de înflorire şi predominare absolută a bisericii-sală cade în faza următoare, adică într-o perioadă în care arhitectura eclesiastică pierde tot mai mult caracterul de protagonistă, în folosul arhitecturii civile şi militare. Asupra împrejurărilor complexe care generează această nouă fază, vom reveni la timpul său. Ceea ce ne interesează pe noi acum e fixarea principială a acestui curs evolutiv, pe care nu trebuie să-l pierdem din vedere, dacă vrem să înţelegem şi să apreciem coreçt etapele pe care le vom parcurge.

După cum am amintit încă în privirea generală închinată perioadei feudalismului dezvoltat în prima lui fază, această epocă e marcată în Transilvania de dezvoltarea oraşelor. Astfel, punctul de greutate trece de la arhitectura bisericilor episcopale şi mănăstireşti (şantierele din Oradea, Alba Iulia şi Cîrţa) din perioada precedentă, la şantierele bisericilor parohiale orăşeneşti. Biserica continuă să fie factorul călăuzitor al vieţii spirituale, şi arta bisericească, în frunte cu arhitectura ei, continuă să exprime aspiraţiile organismelor social-politice. Patriciatul din oraşele transilvănene în curs de dezvoltare, sau din cele care iau fiinţă abia acum, caută să-şi manifeste resursele economice şi să-şi concretizeze aspiraţiile politice în clădiri bisericeşti parohiale cît mai reprezentative, cît mai bogat înzestrate. Între diferitele oraşe rivale se iniţiază,

în consecinţă, o emulaţie fecundă, care constituie unul din cele mai atrăgătoare aspecte ale arhitecturii din Transilvania. Programele ambiţioase depăşesc de obicei posibilităţile economice ale oraşelor nou înjghebate şi bogăţia de mijloace puse la îndemîna constructorilor şi înnoite cu tenacitate, adeseori timp de peste un veac, pentru înfăptuirea lucrărilor de interes obştesc, sînt nu numai fără precedent în Transilvania, dar vor rămîne şi fără analogii în veacurile imediat următoare. La fel şi realizările obţinute prin colaborarea pietrarilor cu zugravii chemaţi să contribuie la buna reuşită a programului ating acum un apogeu unic în istoria artei transilvănene, căci în această provincie nicicînd în trecut nu s-a mai construit şi decorat cu acelaşi spirit întreprinzător şi cu aceeaşi viziune de ansamblu.

E însă adevărat că aversul acestei medalii strălucite are şi un revers întunecat, pe care îl exprimă nu numai proasta stare economică şi culturală a ţărănimii iobage, ci şi persecuţiile tot mai aprige, dezlănţuite de biserica catolică împotriva bisericii ortodoxe, persecuţii în urma cărora călăuza spirituală a băştinaşilor e aproape imobilizată prin numeroase restricţii şi intoleranţă. Totuşi, cu resurse modeste şi în lupte continue pentru existenţă, arhitectura românească de piatră va continua să se manifeste şi realizările ei dobîndesc, tocmai din aceste motive, un interes şi o semnificaţie mai preţioase.

Să ne îndreptăm acum atenţia asupra monumentelor religioase şi să examinăm mai întîi cîteva biserici din grupul celor cu plan şi dispoziţie basilicală, continuatoare, în parte, ale tradiţiei gotice cunoscute. Zidirea unora dintre acestea s-a început încă înainte de mijlocul veacului al XIV-lea şi dispoziţia lor iniţială a rămas mai mult sau mai puţin neschimbată, cu toate că în curînd formele goticei mature s-au suprapus, dînd elevaţiei, din punct de vedere structiv şi formal, un aspect nou.

Monumentul care realizează pentru prima oară această îmbinare a basilicii arhaice cu o elevaţie gotică matură e fosta biserică sf. Maria din Sibiu, în prezent biserică parohială evanghelică. Ea a rămas totodată şi singura clădire cu adevărat importantă din această categorie, celelalte basilici gotice fiind fie imitaţii parţiale ale acesteia, fie derivaţii ale tradiţiilor locale.

Zidirea noii biserici din Sibiu[1] (fig. 182) pe locul clădirii romanice pomenite s-a început probabil încă înainte de mijlocul veacului al XIV-lea, întemeind această presupunere pe analiza formelor arhitectonice ale părţilor celor mai vechi şi pe faptul că din anii 1371 şi 1373 se păstrează, în socotelile Sibiului, însemnări despre executarea cîtorva ferestre mari, care nu pot fi decît cele din corul actual. Avem astfel o dovadă directă că prin 1371 zidirea corului era terminată. Din această primă perioadă mai datează încă transeptul, partea veche a sacristiei şi stîlpii navei centrale.

Corul (fig. 183) se compune din trei travee, două dreptunghiulare şi una pentagonală. Bolţile sînt ridicate pe ogive aşezate pe toruri lungi, formate — în colţurile poligonului — din cîte un singur semicilindru, corespunzînd unei singure nervuri, iar în colţurile traveelor dreptunghiulare din mănunchiuri de cîte trei cilindre, destinate să susţină arcul transversal şi cele două ogive diagonale. Consolele pe care zac torurile din colţurile poligonului sînt şi ele nişte cilindre simple, terminate cu cîte un semicon, în felul celor derivate din vechile şantiere cisterciene, legate însă între ele printr-o cornişă, menită să înlănţuie elementele verticale şi să închege unitatea arhitectonică a altarului. Torurile înmănuncheate din traveele dreptunghiulare cresc, în schimb, din cîte o consolă în forma unei prisme poligonale, aşezată pe o piramidă inversată. Cu acest tip de consolă, caracteristic goticei mature, şi cu derivaţiile sale ne vom întîlni de aci înainte în majoritatea bisericilor gotice din jumătatea a doua a veacului al XIV-lea. Ogivele mai păstrează un traseu eliptic, în vreme ce arhivoltele principale în arc frînt sînt şi ele încă departe de linia avîntată de mai tîrziu. Profilurile ogivelor şi ale arcurilor sînt

[1] Reissenberger, *Hermannstadt*; Henszelmann, *Uti jegyzetek*, p. 376 şi urm.; Roth, *Baukunst*, p. 42 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 25, 87 şi urm. (cu bibliografie); Hekler, *Kunstgesch.*, p. 41.

destul de simple, cu excepţia arcului dintre cor şi transept. Acest arc nu zace pe toruri şi console, ci pe stîlpi angajaţi, compuşi din înmănunchieri bogat articulate. Accentul vertical al acestor stîlpi, ridicaţi pe baze relativ puţin proeminente, nu e întrerupt decît de un profil discret în locul capitelurilor. Comparînd aceşti pilaştri cu cei din bisericile gotice timpurii,

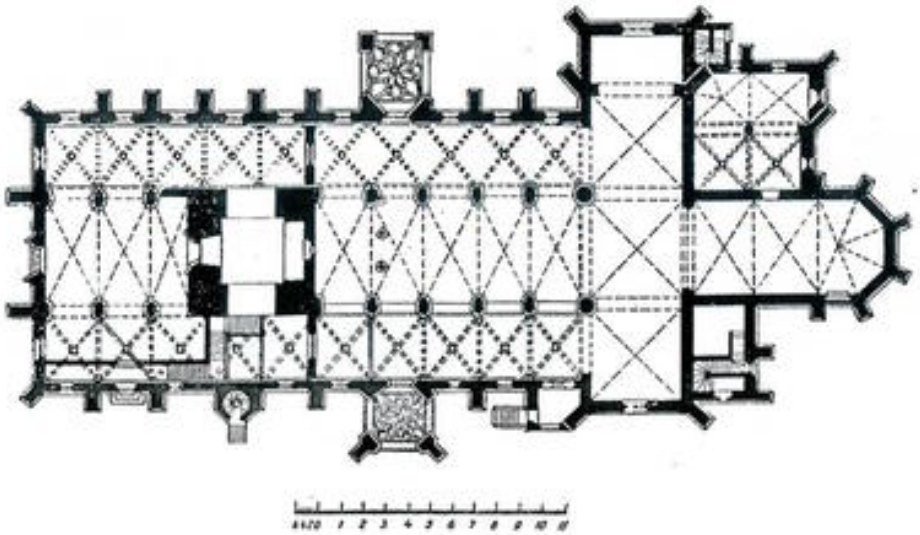

Fig. 182. — Sibiu, biserica ev., plan.

putem să ne dăm uşor seama de evoluţia formală realizată în intervalul dintre zidirea corului bisericii sf. Bartolomeu din Oraşul Stalin sau a absidei catedralei din Alba Iulia — pentru a nu aminti decît monumentele mai marcante — şi corul sibian pe de o parte, iar pe de altă parte vom putea constata, chiar în biserica din Sibiu, evoluţia formelor spre gotica tîrzie din secolul al XV-lea, în care dispare şi ultima amintire a capitelurilor, menite să evoce, prin succesiunea lor, o cornişă virtuală.

Spre nord e alipită sacristia. Partea veche se compune din două travee pătrate, acoperite cu bolţi în cruci pe ogive. Forme tot atît de măsurate şi arhaice se regăsesc în cele trei travee ale transeptului. Şi aci arcurile şi ogivele zac pe console. Arcurile despărţitoare dintre travee sînt aşezate relativ jos, iar ogivele, împinse sus, deasupra arcurilor, susţin bolţi înalte, bombate spre centru. Consolele prezintă o variaţie mai bogată a motivelor întîlnite în altar, unele imitînd tabernacole cu arcuri treflate. Cheile de boltă au podoabe figurale; cea din traveea de mijloc poartă un relief reprezentînd pe Isus binecuvîntînd, iar în traveele laterale e mielul cu stindardul învierii şi mîntuitorul.

Tot în această primă perioadă a construcţiei s-au pus fundamentele navelor basilicale. Dar, spre deosebire de basilicile boltite întîlnite pînă acum, respectînd încă principial sistemul legat, aci constatăm pentru prima oară abandonarea metodică a acestuia şi introducerea traveelor dreptunghiulare, dezvoltate în nava centrală în lărgime, iar în navele laterale în lungime, astfel încît fiecărei travee din nava centrală îi corespunde cîte o singură travee în cele laterale. Din aceste dispoziţii nu se mai păstrează însă decît stîlpul mai vechi, cilindric, din capătul răsăritean al laturii de miazănoapte, şi stîlpii octogonali ai navei centrale. Dispoziţia bolţilor, ale căror arcuri şi ogive erau aşezate pe console repartizate la fel ca şi în transept, se mai recunoaşte din consola păstrată în colţul dinspre navă, de lîngă stîlpul cilindric amintit. Bolţile fuseseră mai joase decît cele actuale şi, în consecinţă, la fel erau şi ferestrele de pe ambele laturi ale navei centrale. Dar nava centrală nu a fost terminată în această perioadă; în locul bolţilor se construiseră acoperişuri

provizorii de lemn şi reluarea lucrului a întîrziat pînă în veacul al XV-lea. În schimb, navele laterale, sensibil mai strîmte decît cele actuale, fuseseră terminate cu bolţi cu tot, dar din aceste bolţi au mai rămas numai cîteva chei, ale căror profiluri denotă, în punctele de racordare cu ogivele actuale, că vechile ogive avuseseră alt aspect. Cheile de boltă, astfel reîntrebuinţate în

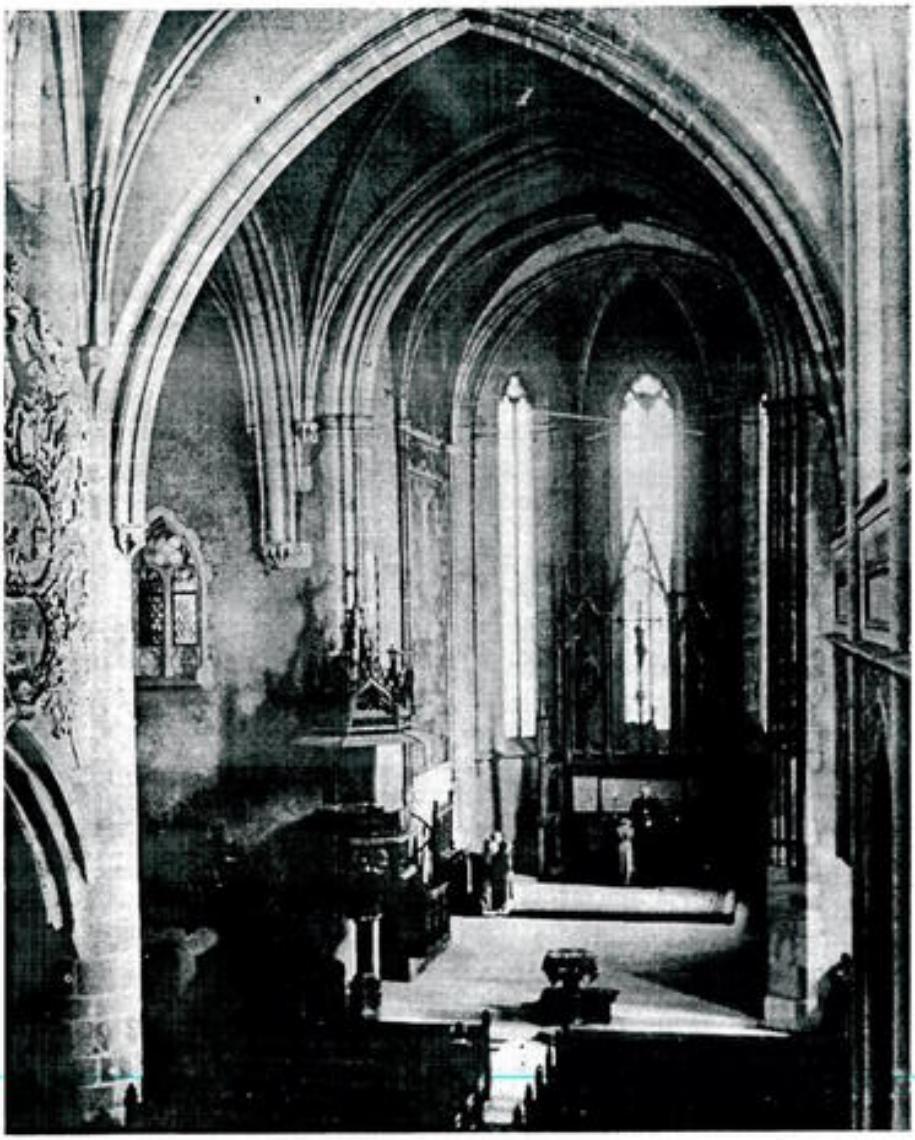

Fig. 183. — Sibiu, biserica ev., interior spre cor.

construcţia nouă, fuseseră împodobite cu reprezentări asemănătoare celor din transept sau cu figuri umane şi animale fantastice. Judecînd după aceste forme decorative, s-a constatat că în ultimii ani ai acestei faze de construcţie ne întîlnim şi cu un pietrar provenit din şantierul catedralei sf. Vit din Praga.

Spre vest, în faţa navei centrale, s-a început tot în această perioadă ridicarea clopotniţei, după cum o dovedeşte altă însemnare din socotelile Sibiului, contemporană cu cheltuielile făcute cu aşezarea ferestrelor corului. Dar nu au fost construite decît etajele inferioare. După unele

păreri, în clopotnița actuală s-ar păstra restul unui turn romanic. Argumentul acestei teze e portalul clopotniței, încheiat în arc semicircular. Dar acest portal, mediocru și refăcut, decorat în forme gotice tîrzii, probabil abia în perioada a treia de construcție, nu poate constitui nici o dovadă în acest sens, fiindcă pe la mijlocul veacului al XV-lea vom observa și în alte cazuri o întoarcere la arcurile de traseu semicircular. De altfel nu trebuie uitat că axa bisericii romanice nici nu coincide cu cea a basilicii gotice, ceea ce exclude orice posibilitate ca în noua construcție să fi fost încadrat vreun corp al clădirii vechi.

Pentru a încheia descrierea lucrărilor executate în această primă fază, trebuie să mai amintim, înainte de toate, ferestrele corului și fereastra de sud a transeptului. În altar ele sînt înalte și înguste, bipartite, iar mulurile sînt compuse din combinații de trilobi și patrulobi. Ceva mai bogată e fereastra transeptului, bipartită, de pe latura de sud. Față de ferestrele gotice de pînă acum, mulurile acesteia constituie un important progres și ne înfățișează punctul de plecare spre formele viitoare, tot mai bogate și mai variate.

Fațadele exterioare sînt de tot simple, în haina lor de piatră de talie, acoperind zidăria internă de piatră brută. Numai contraforturile din dreptul altarului și al transeptului aduc, alături de linia verticală a ferestrelor, o notă dinamică. Ele păstrează înfățișarea zveltă, pe care o au și în arhitectura central-europeană spre deosebire de contraforturile franceze, desprinse în partea superioară pentru a propti, prin intermediul unor arcuri de sprijin, bolțile navei centrale basilicale. Contraforturile de tip german se mulțumesc, în schimb, să se restringă treptat și să se împodobească cu un profil de bază simplu, compus dintr-un plan înclinat și o cavetă sub marginea inferioară.

Acesta e stadiul în care se găsea biserica sf. Maria prin deceniul al optulea al veacului al XIV-lea, cînd lucrările au fost întrerupte din motive nelămurite, dar din care făcea parte și o oarecare lipsă de fonduri, fiindcă peste cîteva decenii, cînd intervin împrejurări materiale mai prielnice, vedem că zidirea se reia. Între timp însă, pentru a putea înțelege construcțiile din proxima perioadă de zidire a bisericii sibiene, va trebui să urmărim evoluția arhitecturii gotice din celelalte șantiere transilvănene, tot mai numeroase.

Din această fază a lucrărilor, șantierul sibian a avut un singur descendent direct: biserica ev. din Ațel [1]. Aici regăsim un plan basilical perfect asemănător, cu toate proporțiile reduse, caracterizat mai ales prin prezența transeptului, caz unic la bisericile transilvănene de la sate. Corul, compus din două travee dreptunghiulare și una pentagonală, e flancat spre nord de sacristie. În fața lui se întind brațele transeptului și apoi urmează corpul basilical cu trei nave, despărțite între ele prin arcade pe stîlpi dreptunghiulari, fiecare stîlp avînd un aspect diferit. Stîlpii răsăriteni au și cîte o colonetă angajată. Deasupra lor sînt arcuri frînte, cu muchiile teșite, sau altele cu toruri în cavetele marginale. În partea apuseană a navei centrale se ridică clopotnița, adăpostind portalul principal.

Cam acestea sînt elementele ce se mai păstrează din vechea clădire. Clopotnița însăși fusese cu un etaj mai joasă și se termina cu frontoane triunghiulare pe fiecare latură. În colțurile dintre frontoane se mai păstrează încă vechile burlane de piatră, constituind un lux neobișnuit la o biserică de sat.

Datarea bisericii se întemeiază în primul rînd pe planimetria ei, împrumutată vădit Sibiului, precum și pe aspectul ferestrelor și al portalului. Aceste ferestre ale clopotniței, acum astupate, sînt împărțite în două printr-un menou și încoronate cu cîte un trifoi ascuțit. În luneta de sus e ajurat un trifoi asemănător. Portalul (fig. 184) e excepțional de bogat; profilurile pereților laterali, odinioară cu șase perechi de colonete, au fost acoperite cu mortar și netezite, dar capitelurile și abacurile, închegate într-o friză continuă cu frunziș mărunt și cu floricele cu patru petale, distribuite pe două zone, se păstrează încă. Arhivolta de deasupra lunetei se compune

[1] Roth, *Baukunst*, p. 81—83; *Kunst in Sieb.*, p. 25—26; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 69—72.

din şase toruri şi cinci cavete, trei din ele fiind acoperite cu vrejuri fin sculptate, în care se repetă floricelele minuscule. Toate elementele se încadrează perfect în ultimele decenii ale veacului al XIV-lea.

Sub influenţa bisericii sf. Maria din Sibiu se pare că a fost refăcută şi presupusa basilică ev. romanică din Mediaş, al cărei hram era sf. Margareta [1]. Corul se termină spre răsărit cu trei laturi. Navele sînt despărţite între ele prin stîlpi masivi, octogonali în partea dinspre sud [2] şi hexagonali în cea dinspre nord. Dar această basilică gotică fie că nu s-a terminat, fie că a suferit în epoca goticii tîrzii o amplă transformare. Sigur e că numai nava laterală dinspre miază-noapte se mai păstrează intact, contrastînd cu restul clădirii prin aspectul ei arhaic şi cam rustic. Bolţile se compun din ogive simple, iar interiorul e luminat prin ferestre relativ mici şi strîmte, lipsite de orice decor plastic. Din nava centrală, în schimb, şi din cea laterală dinspre miazăzi, poate fi atribuită acestei perioade din jumătatea a doua a veacului al XIV-lea numai partea inferioară a pereţilor împreună cu stîlpii amintiţi.

Fig. 184. — Aţel, biserica ev., portalul de vest.

Şi mai puţine elemente arhitectonice aparţinînd acestei faze se pot recunoaşte în biserica actuală din Bistriţa [3], închinată sf. Nicolae, servind acum parohiei ev. Epitaful amintit din 1320 sau 1330 justifică presupunerea că zidirii gotice din jumătatea a doua a veacului al XIV-lea i-ar fi premers o basilică romanică. Planul foarte neregulat, compus din şapte travee dreptunghiulare, dintre care primele sînt mai scurte, iar ultimele două mai lungi, denotă că zidirea actuală nu e omogenă. Navele sînt despărţite între ele prin stîlpi octogonali în partea inferioară; continuarea cilindrică de deasupra se datoreşte refacerilor radicale din veacul al XVI-lea. Vechii basilici gotice i se mai pot atribui pereţii din colţul de sud-vest al clădirii, decoraţi cu o friză de arcuri trilobate, care aparţinuseră probabil unuia dintre cele două turnuri plănuite în faţada apuseană. Cercetările de pînă acum nu au putut lămuri încă aspectul pe care l-a avut basilica în această fază şi nici măsura amplificărilor de la sfîrşitul veacului al XV-lea şi începutul veacului al XVI-lea, din care se mai păstrează numeroase elemente în prefacerea radicală datorită lui Petrus Italus.

Aproximativ contemporană cu zidirile descrise mai sus e biserica ev. din Mălăncrav [4]. Şi ea aparţine tipului basilical, dar nu prezintă vreo înrudire specifică cu bisericile derivate din prototipul sibian. Fiind executată într-un interval de timp relativ scurt, biserica înfăţişează carac-

[1] Roth, *Baukunst*, p. 62—65.

[2] Observaţia lui Roth, *op. cit.*, p. 64, că aceşti stîlpi ar fi hexagonali, e inexactă.

[3] Wortitsch, *Bistritz*; Roth, *Baukunst*, p. 72 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 110—111.

[4] Roth, *Baukunst*, p. 85 şi urm.; idem, *Beiträge*, p. 2—7, 120—121; *Kunst in Sieb.*, p. 25.

tere foarte omogene, împrumutate tezaurului formelor tradiționale transilvănene, amestecate cu unele elemente gotice din perioada mai evoluată. Împrejurarea că una dintre cheile de boltă din altar e decorată cu stema familiei Appafi, proprietară a moșiilor din jurul comunei, și că mai tîrziu biserica a adăpostit mormîntul principelui Gheorghe Appafi, sînt motive suficiente pentru ca să atribuim acestor stăpîni feudali ctitoria bisericii. Astfel se explică de ce zidirea s-a putut continua fără întrerupere, cu toate că dimensiunile întrec cu mult trebuințele localnicilor. Ctitoria a fost înzestrată de la început și cu oarecare moaște mult venerate, deoarece aflăm că se făceau aci pelerinaje. Între alte reminiscențe avem, pe peretele corului, un grafit din anul 1405 [1], constituind un pfețios termen *ante quem*, atît pentru ridicarea clădirii, cît și pentru executarea picturilor murale.

Biserica se compune dintr-o clopotniță înglobată navei centrale în apus, din trei nave cu travee dreptunghiulare și un cor terminat cu trei laturi spre răsărit. În stînga corului e o sacristie și o mică scară spiralică ce duce în pod. Navele nu au contraforturi și e probabil că nu au avut niciodată bolți; în prezent, navele laterale poartă spre interior șarpanta acoperișului dezvelită, iar nava din mijloc are un tavan refăcut în 1792. Corul (fig. 185), în schimb, compus dintr-o travee dreptunghiulară și alta poligonală, e boltit cu ogive așezate pe console, unele decorate cu frunziș naturalist, altele compuse din mici baldachine destinate să adăpostească statuete. E important de notat că nervurile acestei bolți nu sînt cioplite din piatră, ci sînt din pămînt ars, modelat în tipare. Roth presupune că ele nu ar fi structive, dar e evident că nervurile susțin calotele poligonului. Acestea trebuie să fie însă dintr-un material relativ mai ușor, pentru ca să poată fi suportate de asemenea nervuri. Apariția acestor nervuri din pămînt ars se cuvine să fie subliniată și vom vedea mai tîrziu cum au contribuit ele la modificarea structivă a bolților. Deocamdată reținem data primei lor apariții în Transilvania, certificată prin picturile cu care au fost împodobite și nervurile și bolțile. Se cuvine să mai notăm linia avîntată a arcurilor alipite pereților, din care se desprind cutele adînci ale pînzelor bolții, prezentînd un aspect mai evoluat, în comparație cu formele din prima fază a goticei.

Ferestrele corului sînt decorate în partea superioară cu muluri, reprezentînd trilobi și patrulobi de un desen simplu. Pe latura de sud se mai păstrează și o rozasă modestă. Astfel toate elementele concordă pentru o datare a bisericii în jumătatea a doua a veacului al XIV-lea, admițînd că zidirea se va fi început în jurul anului 1350 și se va fi terminat prin ultimele decenii. Profilurile bogate ale portalului apusean, devenit impracticabil din cauza ridicării terenului dimprejur, sînt foarte îngrijite și prezintă secțiuni circulare și altele în formă de pară; extradosul lunetei e decorat cu frunziș și cu un fleron înalt, avînd aspectul unei cruci. Aceste forme mature datează din primele decenii ale veacului următor.

Modificările suferite ulterior de această biserică nu schimbă nimic din înfățișarea ei inițială; cripta de sub sacristie a fost săpată probabil în secolul al XVII-lea, iar pridvorul din preajma intrării laterale din sud aparține veacului al XVIII-lea.

Cu toate că monumentele analizate pînă acum oglindesc unele etape noi în evoluție, ele păstrează totuși, în structura lor esențială, caracterele tradiționale ale goticei transilvănene din mijlocul veacului al XIV-lea. Între timp, însă, își face apariția și biserica-hală în Transilvania și se presupune că primul exemplu l-ar fi oferit reconstrucția catedralei r. cat. cu hramul sf. Ladislau din Oradea [2]. Dar săpăturile executate în anii 1881 și 1883 n-au lămurit deplin planimetria acestei catedrale gotice. Pe baza săpăturilor se poate doar spune că biserica avusese trei nave și o fațadă cu două turnuri în vest. Forma corului, cu deambulatoriu și corolă de capele, precum și alte două turnuri în flancurile corului se pot reconstitui numai pe baza informațiilor

[1] Publicat de Roth în CVSL, XXVI, nr. 6—11.
[2] Henszelmann, *Nagyvárad*, p. XXVIII—XXXI și mai ales idem, *Grosswardein;* cf. apoi și Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 22—38 și 147—174; Balogh J., *Kés.-got.*, p. 531.

documentare, păstrate în arhiva episcopiei, coroborate cu unele însemnări ulterioare. Corul cu deambulatoriu poate fi rezultatul unei influenţe a celei de a doua catedrale din Kalocsa (o basilică databilă pe la mijlocul secolului al XIII-lea), eventual a celei din Eger (din faza reconstruc-

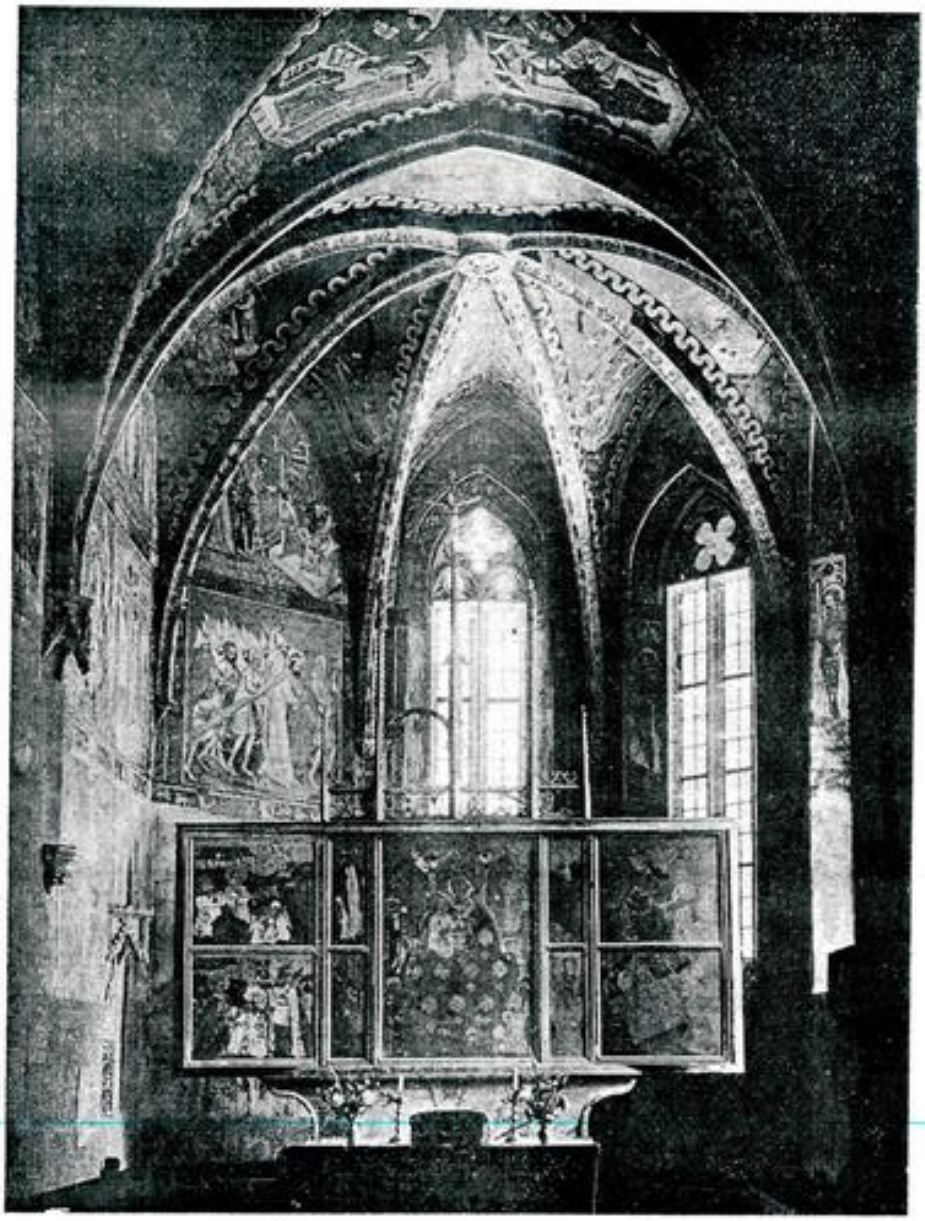

Fig. 185. — Mălăncrav, biserica ev., interiorul corului.

ţiei gotice) cum s-a susţinut [1], dar asupra elevaţiei celor trei nave ştirile documentare nu par a cuprinde elemente concrete, care să justifice clasarea acestei catedrale în categoria bisericilor-hală, iar săpăturile nu au contribuit cu nimic la dezlegarea acestei probleme. Lipsa contrafortu-rilor pledează, în orice caz, mai curînd în favoarea unei basilici. Astfel, reţinem deocamdată

[1] Péter, *Történet*, I, p. 53.

doar însemnarea documentară după care zidirea noii biserici gotice s-a început în 1342, iar bolțile au fost ridicate în vremea episcopului Demetrius (1345—1372), apoi știrea despre un incendiu care a mistuit sacristia în vremea regelui Sigismund și, în sfîrșit, remarca lui Zrednay din 1445, anume că biserica ar fi dărăpănată și că turnurile s-ar fi prăbușit.

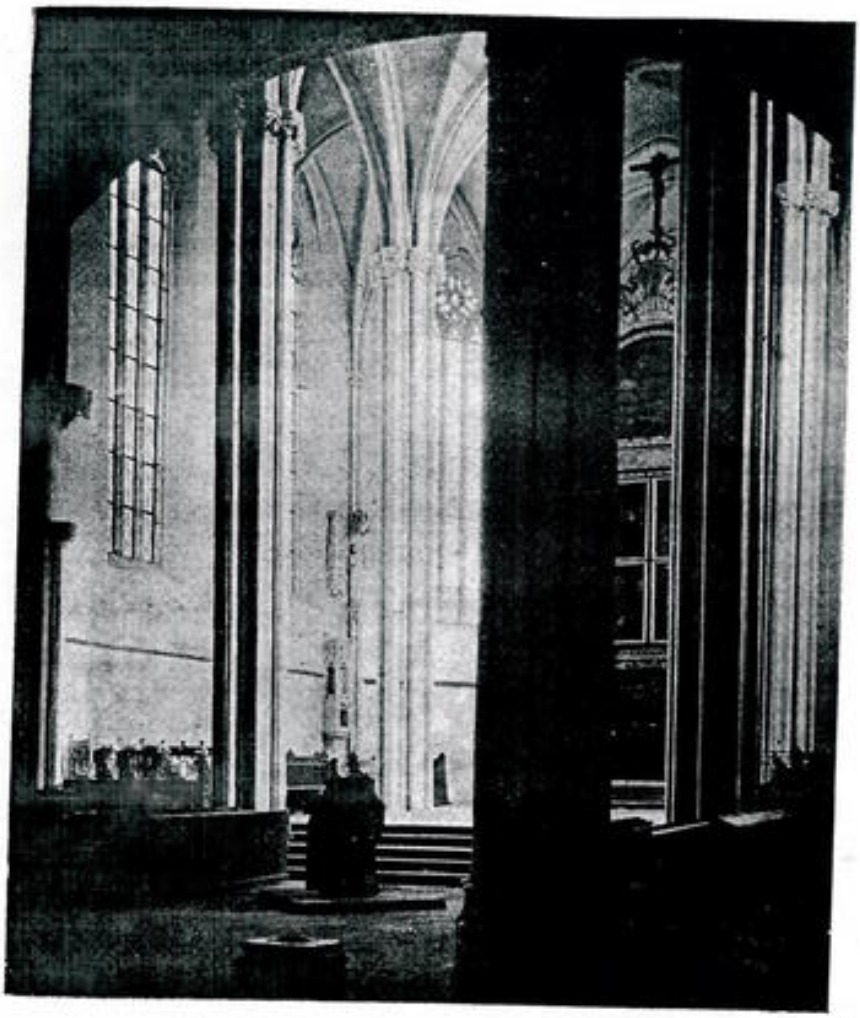

Fig. 186. — Sebeș, biserica ev., corul.

Primul exemplu pentru introducerea în Transilvania a tipului bisericii-hală ni-l oferă, în schimb, corul bisericii ev. din Sebeș [1]. Construcția realizată aci merită o atenție deosebită și din cauza că de data aceasta ne găsim în fața unuia din cazurile rare cînd arhitectura săsească ia contact direct cu marile șantiere central-europene.

În perioada lipsită de războaie din vremea domniei lui Ludovic cel Mare, Sebeșul luase un mare avînt economic, aspirînd la obținerea privilegiilor de oraș. Pentru a-și manifesta această ambiție, comuna a luat hotărîrea de a înlocui vechea basilică romanică și a decis să înceapă zidirea pe locul vechii biserici, pe care s-o dărîme treptat, pe măsura ridicării noii clădiri. Astfel,

[1] Müller, *Kirchenbau*, p. 60 și urm. și idem, *Mühlbach*, p. 111 și urm.; Roth, *Baukunst*, p. 21—22, 55—62; idem, *Unterwald*, p. 316 și urm.; idem, *Mühlbach;* idem, *Künstlerbildnisse*, p. 37. Cu privire la derivarea șantierului din Sebeș din cel din Praga, împotriva părerilor lui Roth, vezi recenzia mea din *Transilvania*, Sibiu, 1928, nr. 5, p. 420—422. Cf. apoi mai ales *Kunst in Sieb.*, p. 26—27, 93 și urm. și Hekler, *Kunstgesch.*, p. 43.

la Sebeş a fost sacrificat vechiul altar şi s-au întocmit planurile unui cor foarte spaţios, în faţa căruia urma să se înalţe o mare biserică. Planurile au fost însă mult prea ambiţioase pentru resursele micii comunităţi, lovită crunt mai apoi de invazia turcească din 1438. După terminarea corului şi epuizarea tuturor disponibilităţilor, parohienii s-au văzut constrînşi să renunţe definitiv

Fig. 187. — Sebeş, biserica ev., corul din exterior.

la continuarea zidirii şi să improvizeze o soluţie mediocră pentru a lega acest cor monumental de modesta basilică romanică (vezi fig. 27).

Faţă de lungimea vechii basilici, noul cor gotic are o lungime internă ceva mai mare. Planul şi elevaţia comportă o hală cu trei nave, compusă în partea apuseană din cîte două travee mai mari, pătrate în nava centrală, iar spre răsărit din alte trei travee dreptunghiulare şi mai strîmte, artificiu adeseori întrebuinţat în arhitectura gotică din această perioadă, menit să potenţeze iluzia spaţiului interior. La răsărit corul se termină în obişnuitele cinci laturi ale unui octogon. Navele sînt despărţite între ele prin cinci perechi de stîlpi octogonali (fig. 186), înalţi şi zvelţi, purtînd pe fiecare latură cîte o colonetă angajată. Bazele sînt simple, compuse din două retrageri şi un tor subţire, dar friza de capiteluri, care înfăşoară deopotrivă simburele octogonal şi fusurile colonetelor, prezintă o sculptură bogată de frunze de stejar, tratate în spirit naturalist. Deasupra capitelurilor, în corespondenţă cu colonetele amintite, cresc nervurile arcurilor şi ale ogivelor. În navele laterale ele zac pe pilaştri, compuşi din mănunchiuri de baghete, alipiţi pereţilor şi împodobiţi cu capiteluri la fel ca ale stîlpilor. În exterior (fig. 187), fiecărui pilastru îi corespunde cîte un contrafort. Ansamblul acestui cor, cu trustrele navele la fel de înalte, prezintă o armonie perfectă şi maiestoasă, fiind dominat de accente verticale dinamice, fără ca proporţiile să ducă

încă la hipertrofia verticalismului eteric, cu care ne-a obișnuit gotica tîrzie. Dar caracterul arhitecturii acestui cor nu se rezumă numai la însușirile structive, ci se întregește cu o haină excepțional de bogat sculptată, cum nu se mai întîlnește în nici o altă biserică gotică din Transilvania. Nu vom insista aci asupra unor valori plastice izolate, ci asupra rolului lor în cadrul arhitecturii. În interior, mănunchiurile de baghete din navele laterale alipite pereților sînt legate între ele printr-un ciubuc simplu profilat, iar mai sus ele sînt întrerupte pentru a adăposti statuete, așezate sub baldachine decorate cu frontoane și fiale ajurate, prevăzute cu fleroane și încoronate cu o cornișă cu patrulobi, înșcrișî în pătrate arcuite. Asemenea mici baldachine se găsesc și la cei patru stîlpi apuseni ai navei centrale. Majoritatea lor au rămas însă știrbe, statuetele fiind pierdute. Fațada se prezintă mai bogată. Contraforturile sînt treptate și poartă în partea inferioară cîte o scobitură în formă de trilob rezervată unui bust, iar deasupra cîte o consolă împodobită, destinată să susțină o figură așezată sub un baldachin. Retragerile superioare sînt și ele înfrumusețate cu decor floral și figural, iar în vîrful contraforturilor se ridică edicule zvelte, adăpostind la rîndul lor alte reprezentări plastice. Unele edicule au în planul din față cîte două colonete, altele însă cîte una singură, centrală, prezentînd astfel o muchie în frunte. Ne întîlnim aci cu un motiv nou de articulare și modelare a contrafortului, pe care îl vom regăsi, deși mai simplificat, la o serie de alte biserici din anii imediat următori. La Sebeș, însă, contraforturile prezintă o gradare bogată, decorativă, în perfectă concordanță cu funcția structivă, mai masive în partea inferioară, sprintene și ajurate în partea superioară. O astfel de îmbinare fericită între elementele structive și cele decorative a rămas unică în arhitectura gotică transilvăneană.

Bogate se înfățișază și mulurile ferestrelor bipartite care străbat pereții fiecărei travee. Decorul lor se compune din rozete de un desen care întrece cu mult toate celelalte creații cunoscute pînă acum. Rozetele din deschiderea superioară cuprind trilobi și patrulobi, alături de primele șerpuiri flamboaiante ale stilului gotic tîrziu, apărute de curînd în Franța și — pe la 1380 — pe șantierul sf. Vit din Praga, dar care se vor răspîndi în Transilvania abia în veacul al XV-lea.

Datarea acestui cor se deduce din analiza stilistică și din cheia de boltă din prima travee a navei laterale de nord. Pe această cheie e sculptată stema regelui Ludovic, dovedind astfel că zidirea s-a terminat înainte de anul 1382. Pe de altă parte, clădirea corului nu a putut începe cu mult înainte, deoarece faza stilistică corespunde, după cum a arătat Rosemann și Hekler, corului bisericii sf. Sebaldus din Nürnberg, ridicat în anii 1361—1372, operă a lui Heinrich Parler junior. Derivarea șantierului din Sebeș din cele ale Parlerilor e perfect demonstrată, iar cînd vom analiza sculpturile, vom constata că unele din ele se aseamănă cu cele din Schwäbisch-Gmünd, operă a lui Heinrich Parler senior, iar altele prezintă o filiațiune directă din cele ale catedralei sf. Vit din Praga. Astfel, pentru a încadra acest cor între termene extreme, putem să spunem că el a fost zidit între anii 1361 și 1382. Dincolo de această dată s-a mai lucrat doar la completarea podoabei sculpturale.

După cîteva decenii de ezitare, speranța de a putea reactiva șantierul a fost definitiv părăsită și alți meșteri, mai modești, au trebuit să procedeze la racordarea corului cu navele basilicii romanice. Noul cor, depășind în lărgime vechea basilică, pereții navelor laterale au trebuit să fie și ei mutați spre exterior, iar bolțile navelor laterale au fost ridicate pînă la înălțimea navei centrale, acoperindu-le cu ogive sprijinite pe console de un desen mai simplu, geometric. Deasupra navei centrale s-au înălțat pereți de cărămidă, vizibili în pod, care nu au alt rost decît să permită ridicarea acoperișului, pentru a echilibra puțin silueta exterioară, după care și așa vechea basilică pare o simplă anexă a corului. Din același motiv a fost modificată și partea superioară a fațadei apusene, adăugîndu-se clopotniței încă un etaj.

Pentru a completa istoricul arhitecturii acestei biserici și a explica unele incoerențe vizibile azi, trebuie să notăm că biserica a suferit de pe urma unui cutremur în anul 1523, cînd s-a prăbușit stîlpul din capătul de sud-est al corului. Cu ocazia reconstrucției s-a refăcut și perechea lui de pe latura de nord. Acești stîlpi octogonali au rămas cu fețele netede, fără colonete

angajate. Cu ocazia restaurării urmată incendiului din 1661, clopotnița a primit un nou etaj, iar în secolul al XVIII-lea s-au adăugat două mici pridvoare în fața intrărilor dinspre miazăzi. Totuși, biserica a păstrat, pînă pe la 1800, aspectul ei inițial; o restaurare nefericită i-a schimbat apoi nu numai acoperișul, ci și cornișa veche, înlocuind-o cu una clasicistă și sacrificind coronamentele contraforturilor.

Prima realizare integrală a bisericii-hală cu trei nave o întîlnim la biserica sf. Mihail din Cluj[1]. Construcția a ținut peste un veac și vom avea astfel ocazia de a intra treptat în miezul problemelor noi, pe măsură ce se succed diferitele etape și diferitele proiecte. Monumentul actual constituie un complex de faze și aspecte ale goticei mature și tîrzii din jumătatea a doua a secolului al XIV-lea și din secolul următor.

Cel mai vechi document e o indulgență papală din 1349[2], menită să adune fondurile necesare pentru începerea clădirii, și e probabil că inițierea lucrărilor nu a întîrziat mult. Primei faze i se datorește ridicarea corului flancat de cîte un altar lateral (fig. 188). Corul are trei travee dreptunghiulare și una pentagonală; altarele laterale sînt așezate în dreptul primei travee a altarului principal și sînt încheiate și ele cu cîte trei laturi spre est. Aceste altare laterale se deschid complet spre corul central și spre navă. În vreme ce în altarele laterale nervurile bolților zac pe colonete angajate simple, în cor ele sînt înmănunchiate cîte trei, fiind prevăzute cu capiteluri decorate cu frunziș și cu figuri, și deasupra cu cîte o cornișă care îmbrățișează peretele dintre ferestre, trecînd și în exterior. Alături de ferestrele mari, tripartite, care spintecă pereții în toată lărgimea lor, cornișa conferă colțurilor de zid dintre ferestre aspectul unor stîlpi masivi, dinamici. Astfel, regăsim aci expresia specifică a spiritului goticii mature, care elimină peretele static. Bolțile actuale — reconstruite cu ocazia restaurării din 1956 — 1957 — reproduc în principiu aspectul inițial care s-a putut restabili nu numai pe bază de analogii, dar și cu ajutorul unui abac care poartă incizat atît dispoziția ogivelor, cît și profilul lor[3] (fig. 189). Bolțile inițiale fuseseră între timp înlocuite de două ori; o dată în 1498, în urma unui incendiu[4], și apoi în veacul al XVIII-lea, după cutremurul din 1764.

Mai sugestiv e aspectul exterior al corului (fig. 190), cu contraforturile zvelte, ceva mai largi la bază, ușor treptate și prevăzute la fiecare retragere cu o mică sprînceană de cornișă în flancurile muchiei de mijloc. Acest cor, cu aspectul lui structiv și auster, aparține unei faze stilistice anterioare corului bisericii ev. din Sebeș. El derivă din mediul mai larg, sud-german și austriac, de pe la mijlocul veacului al XIV-lea, și e probabil că a fost zidit într-o singură repriză, în cursul sfertului al treilea al acelui secol. Mulurile ferestrelor se compun dintr-o combinație de cercuri și trilobi, din care lipsește încă orice urmă de forme eliptice și flamboaiante.

Între zidirea corului și a navelor intervine o cezură și o modificare de plan. Normal, celor trei altare trebuia să le corespundă trei nave, avînd aceeași lărgime. În schimb, clujeni au decis o lărgire a navelor laterale, realizată printr-o racordare cu un perete oblic în colțul de sud-est, repetată apoi și pe latura opusă. Planul mai prevedea o modificare a dimensiunilor traveelor în lungime. Noile dimensiuni au fost astfel calculate, încît nava centrală a primit travee pătrate, iar cele laterale, travee dreptunghiulare. Se mai proiectau apoi, înspre apus, două turnuri încălecate deasupra navelor laterale, flancînd intrarea principală.

Acest plan nu a fost însă realizat dintr-o dată. Arhitectul a început cu latura de sud, ridicînd pereții pînă la jumătatea înălțimii și construind zidurile inferioare ale turnului din această parte, dar fără paramentul exterior. Pe la mijlocul ferestrelor de sud, se poate vedea cezura pro-

[1] Mikó, *Stadtpfarrkirche*, p. 147—150; Esztergázy, *Szt. Mihály*, p. 57—62; Jakab, *Kolozsvár*, I, p. 360 și urm.; Roth, *Baukunst*, p. 65; Kelemen, *Sf. Mihail*, p. 129 și urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 26—28, 99—102; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 35, 42—43; Balogh J., *Kolozsvár*, p. 11 și urm.; Grandpierre, *Szt. Mihály*, p. 19 și urm.

[2] Karácsonyi, *Szt. Mihály*, p. 111.

[3] Observațiile critice asupra restaurării voi publica în curînd. Țin însă să mulțumesc și în acest loc dr. Baráth, pentru cedarea unei serii de fotografii ale bisericii.

[4] O cheie de boltă cu data 1498 se păstrează în lapidarul Institutului de istorie din Cluj.

filurilor care delimitează această fază. În interior s-au construit pilaştri angajaţi, profilaţi prin baghete cu secţiune în formă de pară, deosebindu-se de torurile cilindrice din faza următoare. Aceşti pilaştri se mai disting şi prin bogate capiteluri cu decor floral (fig. 191). În exterior se imită aspectul sever şi formele zvelte, dar simple, ale contraforturilor de la altar. Cea de a doua fază a zidirii trebuie datată tot în jumătatea a doua a veacului al XIV-lea, probabil în cursul primilor ani ai domniei lui Sigismund (1387—1437), căruia tradiţia îi atribuie ridicarea întregii clădiri.

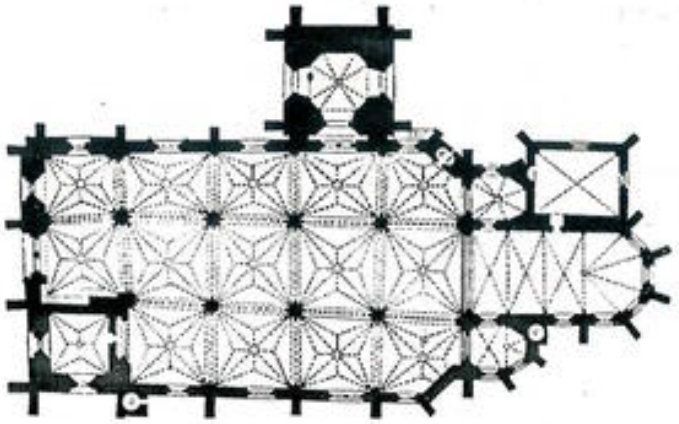

Fig. 188. — Cluj, biserica sf. Mihail, plan.

Lipsa mijloacelor materiale a pricinuit în curînd întreruperea lucrărilor, pentrucă în 1400 şi 1401 se cer şi se obţin noi indulgenţe papale, la care se adaugă mai tîrziu, după cum spune tradiţia [1], daruri mari din partea lui Sigismund. Astfel se iniţiază perioada a treia a construcţiei, care cuprinde aproximativ anii 1410—1430 [2]. Acum se ridică zidul exterior dinspre miazănoapte, caracterizat prin contraforturi treptate, decorate în etajele superioare cu fiale şi baghete, formînd arcade oarbe graţioase. Ambele portaluri de pe această latură au fost executate acum. Cel apusean (fig. 192) se deschide cu un arc în acoladă patrulob, decorat pe intrados cu mici arcuri, iar pe extrados cu frunziş răsucit şi în centru cu un fleron în formă de cruce. Deschiderea e încadrată de un chenar treptat, avînd peste fiecare colţ cîte o fială în relief, iar în centru un fronton decorat iarăşi cu arcuri, frunze şi fleron. Celălalt portal, spre răsărit, cu forme asemănătoare, e azi în parte desfigurat şi ascuns de etajul inferior al clopotniţei moderne, adăugată în veacul trecut, într-un stil pseudogotic.

Fig. 189. — Cluj, biserica sf. Mihail, abac din cor.

Se reia apoi executarea turnului din colţul de sud-vest, început încă în perioada precedentă. Contraforturile acestuia (fig. 193) repetă decorul cu arcade oarbe, fine, încoronate cu puternice cornişe orizontale şi purtînd în faţă, deasupra soclului, fiale, poate puţin prea greoaie. Tot acum se construiesc stîlpii navei centrale (fig. 194) articulaţi prin toruri, înzestraţi cu baze înalte, dar lipsiţi de orice fel de delimitare superioară. La fel sînt trataţi şi pilaştrii navei de nord.

[1] Jakab, *Kolozsvár*, I, p. 404 şi urm.

[2] Datarea acestei faze în anii 1410—1440, propusă de Rosemann (*Kunst in Sieb.*, p. 100), trebuie puţin restrînsă, după cum crede şi Hekler, *loc. cit.*, fiindcă vom vedea mai departe că portalul apusean, care aparţine perioadei imediat următoare, dar în care se schimbă mîna de lucru, e anterior anului 1437.

Proveniența meșterului care a condus aceste lucrări se poate stabili fără nici o ezitare, tocmai pe temeiul acestor stilpi și al portalurilor de pe latura de nord. El s-a format în șantierul bisericii sf. Elisabeta (actualmente biserică-catedrală) din Cașovia, și formele ceva mai evoluate din Cluj se explică prin trecerea unui scurt interval dintre lucrările de acolo și cele clujene.

Fig. 190. — Cluj, biserica sf. Mihail, vedere din sud-est.

Între această a treia fază și faza ultimă, în cursul căreia se termină zidirea, intervine iarăși o oarecare stagnare. Se clădește apoi turnul din nord-vest, rămas de altfel, ca și vecinul din colțul opus, fără etajele superioare și cuprins azi sub înveliș comun cu navele. Contraforturile turnului (fig. 193) sînt acoperite de sus pînă jos de aceleași arcade oarbe mărunte, pe care le-am întîlnit la contraforturile turnului de sud-vest, dar profilurile sînt mult mai subtile, arcurile mici în acoladă sînt polilobe și încoronate fiecare cu cîte un minuscul fleron. Cornișele care striază orizontal contraforturile bisericii sînt aci suprimate în partea superioară, și decorul produce efectul gracil al unei dantele, aplicată pe suprafața masivă a zidăriei. Am ajuns astfel în plină perioadă a goticii tîrzii, în care se pierde treptat simțul valorilor structive și al logicei decorative, sporindu-se în aceeași măsură bogăția și finețea ornamentului. Lipsa simțului structiv se resimte și din așezarea portalului apusean (fig. 195), dezaxat spre nord, tulburînd întreaga simetrie a fațadei. El se compune

din două deschideri geminate, despărţite printr-un stîlp mijlociu. Aci întîlnim un nou tip de uşă, caracterizată printr-un lintel susţinut de două sferturi de arcuri, formînd un fel de consolă. În curînd acest soi de coronament va deveni tot mai frecvent, fiind sortit să înlocuiască deschiderile mai simple de pînă acum. Deocamdată însă această poartă geminată e înconjurată de un bogat chenar polilob, încoronat de o acoladă cu fleron în vîrf. Lateral sînt alipiţi doi pilaştri transformaţi în fiale, iar alte fiale se cuibăresc stîngaci şi ilogic în intrîndele segmentelor de arcuri ale chenarului. Comparînd acest portal cu cel din faza precedentă, de pe latura de nord, înţelegem mai bine decît prin orice altă caracterizare sensul evoluţiei şi decadenţa pe care o implică. Portalul de vest e decorat în timpan cu stema imperială a lui Sigismund, cu cea a Ungariei, precum şi cu o altă stemă a Ungariei, Boemiei şi Moraviei unite. Deci portalul a fost executat în ultimii ani ai domniei lui Sigismund. Apoi, în anul 1444, după cum ne spune inscripţia latină, s-a aşezat în timpanul portalului relieful arhanghelului Mihail, înlăturîndu-se vulturul de deasupra stemei imperiale.

Fig. 191. — Cluj, biserica sf. Mihail, nava laterală de sud.

Ultimelor lucrări, care trec în parte dincolo de mijlocul veacului al XV-lea, li se datoreşte ridicarea jumătăţii superioare a zidurilor navei laterale de sud şi bolţile navelor (fig. 196). În Transilvania întîlnim aci pentru prima oară bolţi aşezate pe nervuri grupate în formă de stea, în locul ogivelor cu care eram obişnuiţi. Se trece astfel şi în acest domeniu de la formele structive de odinioară la aspecte în care predomină tot mai mult elementul decorativ şi se iniţiază ultimul capitol al dezvoltării stilului gotic, aducînd cu sine profunde prefaceri structurale. Consecinţele se vor manifesta în curînd. Deocamdată se observă că stîlpii şi pilaştrii se continuă fără nici o întrerupere în nervurile bolţilor. Astfel s-a împlinit evoluţia pe care am urmărit-o pînă acum, pornind de la stîlpi cu articulaţie logică şi cu capiteluri masive, trecînd prin forme tot mai subtilizate, pînă la această fază finală a goticii, unde nici o interpuncţie nu trebuie să mai oprească ochiul ce urmăreşte jocul liniilor spre culmea arcurilor. Avem însă totodată şi ocazia să notăm o nepotrivire caracteristică acestui sistem: capetele inferioare ale nervurilor se strecoară şi se pierd fără nici o legătură firească printre profilurile stîlpilor, fenomen care se întîlneşte şi el la bolţile bisericii sf. Elisabeta din Caşovia. În nava centrală, însă, execuţia diferă uşor faţă de prototipul caşovian, deoarece bolţile au fost ridicate ceva mai sus, prin intercalarea

unei zidării scunde deasupra arcadelor laterale. Astfel s-a adus o uşoară modificare sistemului de hală. Pe temeiul acestui amănunt, se bănuieşte că ne găsim în faţa unei influenţe a şantierului catedralei sf. Ştefan din Viena.

Execuţia mulurilor de la ferestrele şi de la cornişa laturii de sud aparţine şi ea fazei finale a stilului gotic; formele flamboaiante, eliptice, înlocuiesc cu totul motivele polilobe din perioadele precedente.

Biserica astfel terminată a înfruntat incendii şi cutremure, pe urma cărora a suferit prefacerile amintite, precum şi unele adaose, asupra cărora vom reveni la timpul său. Ea a rămas însă cel mai de seamă reprezentant al tipului bisericii-hală din Transilvania.

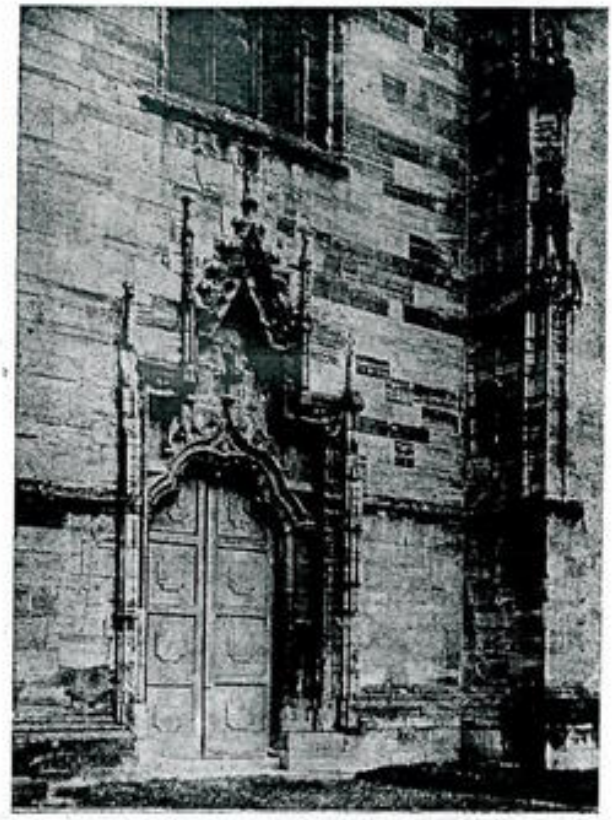

Fig. 192. — Cluj, biserica sf. Mihail, portalul apusean de pe latura de nord.

Faza stilistică atinsă în şantierul bisericii clujene în anii 1410—1430 se regăseşte întocmai în perioada a doua de construcţie a bisericii sf. Maria din Sibiu, cînd se reiau lucrările la navă. După cum am văzut mai sus, activitatea şantierului sibian s-a stins către sfîrşitul veacului al XIV-lea [1]. În 1424 se schimbă însă situaţia, deoarece biserica trece în administrarea comunei. Noile condiţii juridice şi materiale permit reactivarea şantierului. Se reîncepe construcţia navelor (fig. 197), dar nu fără a aduce întinse schimbări dispoziţiei iniţiale, din care nu s-a reţinut decît ideea elevaţiei basilicale, păstrîndu-se şi stîlpii masivi dintre nave. Pereţii navei centrale au fost înălţaţi însă cu aproximativ 2,60 m, după cum o dovedesc urmele ferestrelor vechi. Pe latura dinspre nava de mijloc, stîlpii au fost întregiţi cu o platbandă cu profiluri cilindrice, în corespondenţa arcurilor şi nervurilor principale, lărgindu-se şi baza stîlpilor. Aceste profiluri se aseamănă perfect cu cele clujene, fiind lipsite la fel de orice delimitare superioară şi prezentînd aceleaşi treceri suple, dar artificiale, la naşterea arcurilor şi a nervurilor. Bolţile sibiene, executate înaintea celor din Cluj, sînt însă construite încă pe ogive, după sistemul tradiţional şi după modelul corului şi al transeptului. Transformări radicale au suferit navele laterale, vechii pereţi exteriori fiind dărîmaţi şi împinşi mai în afară. Şi aici bolţile sînt încă aşezate pe ogive. După toată probabilitatea, data 1431, săpată pe arcul apusean al clopotniţei, se referă la execuţia acestor lucrări. Astfel, în afară de clopotniţă, basilica se putea considera terminată. În 1448 aflăm însă despre noi indulgenţe, semnate nu în vederea zidirii bisericii, ci a unei capele ce trebuia să fie adăugată «înapoia» bisericii. Această localizare a provocat oarecare nedumerire, dar pare a fi just să admitem, împreună cu Rosemann [2], că e vorba

[1] Pentru bibliografie vezi p. 213, n. 1.

[2] *Kunst in Sieb.*, p. 90.

de nava centrală a nartexului (sau «ferula») bisericii. Rostul acestei clădiri nu apare limpede. Capela trebuia să aibă, după cum rezultă din documentul citat, hramul Fecioarei şi al unui întreg şir de sfinţi şi sfinte. Reissenberger[1] bănuieşte că motivul hotărîtor pentru această construcţie era necesitatea de a sprijini clopotniţa, primejduită din cauză că terenul din faţa ei ar fi început să cedeze. Se pare însă că din această capelă cu o singură navă, adăugată în faţa clopotniţei, nu a rămas decît peretele apusean cu fereastra gotică tripartită şi cu portalul (fig. 198) încheiat cu un arc în acoladă, încoronat de obişnuitul fleron în formă de cruce şi flancat de fiale zvelte. Toate aceste forme fac parte din repertoriul decorativ curent de pe la mijlocul veacului al XV-lea.

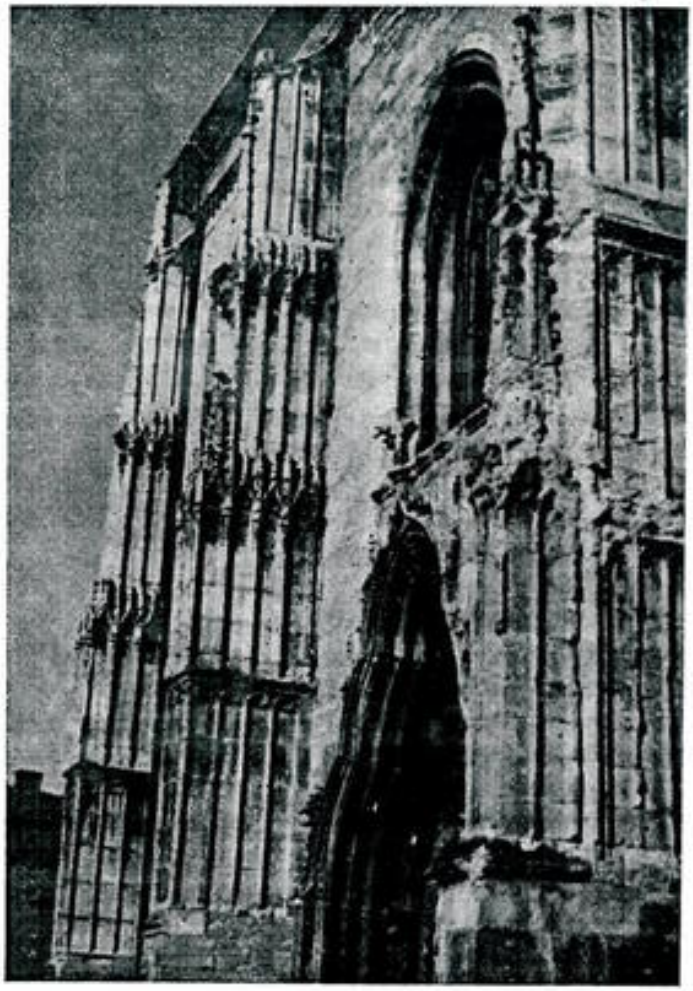

Fig. 193. — Cluj, biserica sf. Mihail, detaliu din faţada de vest.

Pornind din începuturi modeste se dezvoltă, în cursul veacului al XIV-lea, alături de oraşele Sibiu şi Cluj, aşezarea săsească din Braşov (azi Oraşul Stalin). Favorizat în mod excepţional de aşezarea sa pe drumul comercial cel mai frecventat, care leagă Occidentul cu Răsăritul european, Braşovul a ocupat în curînd un loc de frunte în viaţa economică a Transilvaniei. Era deci firesc ca starea lui înfloritoare să fi trezit ambiţia de a nu rămîne mai prejos şi de a se împodobi, la rîndu-i, cu o biserică parohială demnă şi, dacă era posibil, chiar mai strălucită decît cele ridicate de oraşele rivale. Astfel s-a zidit biserica ev. parohială, numită mai tîrziu, după groaznicul incendiu din 1689, Biserica Neagră[2]. Prin această clădire, executată în gresie friabilă, din cauza căreia nu numai sculpturile, dar şi majoritatea profilurilor s-au tocit, braşovenii au reuşit să întreacă în dimensiuni toate celelalte biserici gotice transilvănene, dar din punct de vedere artistic clădirea lor, în forma actuală, ilustrează faza finală şi decadentă a goticei.

Data precisă cînd s-a început zidirea, în veacul al XIV-lea, nu ne e cunoscută. Într-un document din 5 august 1377 apare un preot cu numele Thomas, a cărui lespede funerară, cu data 1410, se păstrează în cor, şi activităţii acestuia i se atribuie ctitoria noii biserici. La

[1] *Hermannstadt*, p. 9.

[2] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 313 şi urm.; Kühlbrandt, *Stadtpfarrkirche*; Henszlmann, *Üti jegyzetek*, p. 296—303; Roth, *Baukunst*, p. 35, 50—54; idem, *Beiträge*, p. 116—117; Kühlbrandt, în *Burzenland*, III-1, p. 122 şi urm.; Fritz, în *Burzenland*, III-1, p. 136 şi urm.; cf. *ibidem*, bibliografia la p. 264—265; Morres, *Bis. Neagră*, p. 525 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 26—28, 102—107; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 42—43.

început preotul Thomas va fi oficiat în biserica veche, ale cărei urme au fost descoperite şi pe care le-am amintit, dar în vremea lui s-a decis şi s-a iniţiat construcţia noii clădiri gotice. Cronica prioratului precizează ca dată pentru începerea lucrărilor anul 1383, iar Orbán[1] citează anul 1385 ca cea mai veche dată descoperită pe lespezile faţadei. Pe temeiul analizei stilistice, Rosemann şi Hekler sînt şi ei de acord că zidirea s-a început înainte de sfîrşitul secolului al XIV-lea, cu partea răsăriteană a bisericii, şi că altarul a fost terminat pe la începutul veacului următor. Dispoziţia interioară (fig. 199) iniţială nu se poate însă reconstitui decît ipotetic, deoarece stîlpii care despart corul în trei nave, precum şi bolţile au fost complet refăcute în secolul al XVIII-lea. Judecînd după contraforturi şi după profilurile pilaştrilor angajaţi din interior, presupunerea lui Rosemann apare deocamdată ca cea mai acceptabilă. După el, corul se compunea dintr-o hală cu trei nave, formată din cinci travee dreptunghiulare în partea centrală, înconjurată de un deambulatoriu înzestrat lateral cu travee aproximativ pătrate, iar în capătul heptagonal (dinspre răsărit) cu o alternare de travee dreptunghiulare şi triunghiulare. Traveele laterale fuseseră acoperite cu bolţi în cruci pe ogive, dar nava centrală pare a fi avut, cel puţin în ultimele două travee, o singură boltă sexpartită. Pentru sprijinul acestei bolţi s-ar fi ridicat ulterior, în mijlocul altarului, o coloană centrală, foarte neobişnuită, amintită însă în 1549, cu ocazia unui incendiu. Cred că Rosemann are dreptate cînd exclude posibilitatea ca un cor de dimensiunile 28 m × 16,5 m să fi purtat o boltă susţinută de o singură coloană, după tipul altarelor zidite de Hans Stettheimer, conform ipotezei susţinută de Kühlbrandt şi Hekler. La argumentele de ordin tehnic, se poate adăuga şi observaţia că zidirea corului bisericii franciscanilor din Salzburg a fost începută de Stettheimer prin 1408, iar dacă această soluţie ar fi fost reluată la Braşov într-o formă mult mai îndrăzneaţă, ar însemna că datările propuse mai sus, chiar de către autorii acestei ipoteze, nu mai pot fi puse în concordanţă cu faptele. E deci mult mai verosimilă reconstituirea planului după tipul corului din Sebeş. Intervalul de timp dintre cele două coruri se poate măsura cu ajutorul proporţiilor verticale, mult mai accentuate la Braşov, dar şi prin multiplicarea laturilor poligonului răsăritean. Cu altarul bisericii

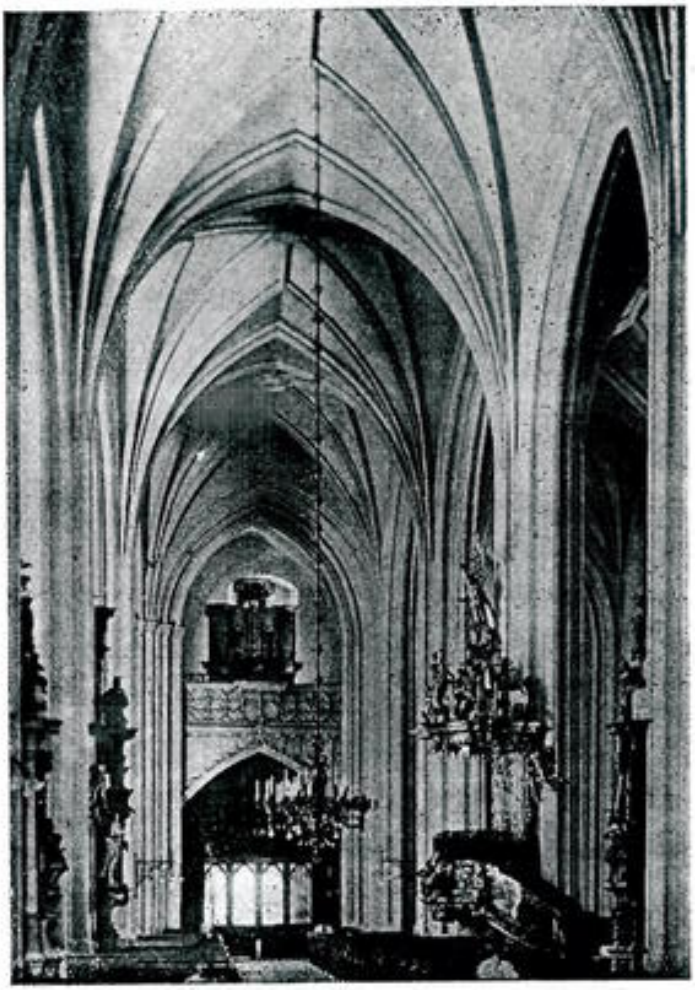

Fig. 194. — Cluj, biserica sf. Mihail, nava centrală spre vest.

[1] *Székelyföld*, VI, p. 314.

ev. din Sebeş merită să fie comparat şi decorul arhitectonic şi plastic al contraforturilor (fig. 200). Aşezate pe baze dreptunghiulare, ele se înalţă în retragere uşoară, despărţite prin briuri discrete şi simplu profilate, care nu stînjenesc silueta zveltă şi avîntul lor vertical. Partea superioară prezintă o secţiune triunghiulară, cum am întîlnit la contraforturile din Sebeş şi Cluj, mai ales la contraforturile ce străjuiesc în jurul altarului. La Biserica Neagră ele sînt însă decorate în partea de mijloc cu statuete aşezate sub baldachine, iar mai sus cu arcade oarbe, avînd arcuri variate, treflate sau în acoladă. Coronamentul actual, compus din fiale şi piramide ţuguiate, acoperite cu plastică vegetală de imitaţie gotică, e opera restaurărilor din veacul al XVIII-lea. Pereţii corului sînt străbătuţi de ferestre înalte, în majoritate bipartite, încadrate de frumoase profiluri. Mulurile superioare se compun încă din trilobi şi patrulobi de un desen relativ sobru, dovedind că ele nu pot fi mai recente de sfîrşitul veacului al XIV-lea. Cornişa frumoasă şi simplă e încoronată cu o galerie decorată cu patrulobi ajuraţi, ascunşi acum sub streaşina acoperişului refăcut. Tot din această primă perioadă datează şi partea apuseană a sacristiei, compusă din două travee boltite cu ogive.

Fig. 195. — Cluj, biserica sf. Mihail, portalul apusean.

În vederea reactivării şantierului şi a zidirii navelor, papa semnează, în 1423, o indulgenţă pe timp de cincizeci de ani. Această dată reprezintă aproximativ începutul fazei a doua, în cursul căreia se vor ridica navele şi faţada de vest, încadrată, ca la Cluj, între două turnuri, dintre care însă numai cel din colţul de miazăzi a fost executat. Nici de data aceasta nu avem vreo informaţie mai amănunţită despre mersul lucrărilor, dar într-un document din 1474 papa Sixt IV remarcă că zidirea nu era încă terminată. Reconstituirea cronologiei pe temeiul analizei stilistice întîmpină dificultăţi, din cauză că întregul interior a fost refăcut după incendiul din 1689. Sîntem deci din nou constrînşi să ne adresăm faţadelor, care păstrează ceva mai bine aspectul iniţial al bisericii; despre interior putem doar spune că el cuprindea trei nave-hală, despărţite între ele prin stîlpi. Rosemann bănuieşte că stîlpii octogonali actuali ar fi încă cei vechi, cu excepţia capitelurilor, dar Kühlbrandt[1] a observat la unul din stîlpi reintrebuin-

[1] *Burzenland*, III—1, p. 127.

țarea inversată a stemei guvernatorului Ioan de Hunedoara, amintit între ctitori în 1444. Aceasta implică cel puțin o refacere parțială a stîlpilor. Judecînd după contraforturile ușor treptate și decorate cu cîte o fială zveltă sau cu fiale geminate, precum și după ferestrele turnurilor încadrate în cîte o nișă bogat profilată, recunoaștem pretutindeni derivări directe din biserica sf. Mihail din Cluj, deși execuția prezintă forme ceva mai avansate. Astfel,

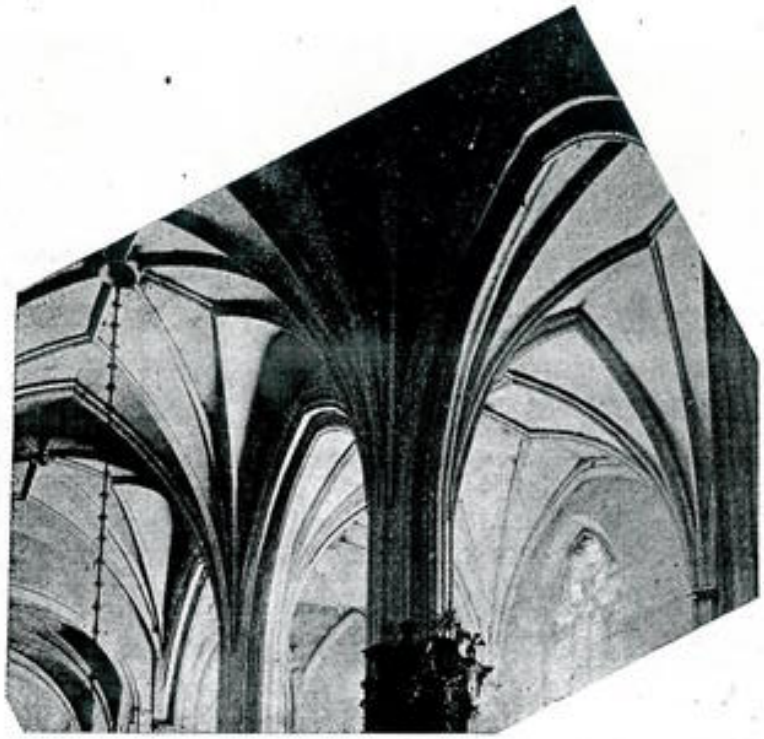

Fig. 196. — Cluj, biserica sf. Mihail, bolțile navelor.

e probabil că zidirea navelor s-a terminat curînd după mijlocul veacului al XV-lea, iar în 1474 nu vor mai fi rămas neterminate decît etajele superioare ale turnurilor, precum și unele portaluri.

Portalul cel mai vechi e cel apusean (fig. 201). El prezintă o deschidere curioasă, trapezoidală în partea superioară, peste care se aplică un arc în acoladă treflată, împodobit pe intrados cu mici segmente de cerc, iar pe extrados cu un frunziș gotic foarte greoi, încoronat în centru și lateral cu fiale mărunte, de un desen bastard, care denotă o totală neînțelegere și uitare a vechilor rosturi. Formele acestui portal și mai ales arcul decorativ amintesc portalul de pe latura de nord, din capătul apusean al navei laterale din Cluj, care am văzut că derivă la rîndul său din prototipul de la Cașovia. La Brașov însă formele sînt interpretate mai liber decît ar fi îngăduit o perioadă gotică mai puțin decadentă. Numai galeria oarbă din spatele coronamentului, cu chenare dreptunghiulare sprintene, împodobite în colțuri cu mici lobi în arc frînt, introduce un oarecare spirit de ordine structivă. În comparație cu formele mai evoluate de la celelalte portaluri ale bisericii, despre care vom vorbi mai departe, acesta poate fi datat aproximativ către mijlocul veacului al XV-lea.

Biserica-hală a produs încă de la începutul apariției sale o variantă curioasă: biserica cu două nave. Originea acesteia se datorează foarte probabil influenței refectoriilor mănăstirești și a sălilor din arhitectura civilă. La început, acest plan va fi fost întrebuințat la oratorii mai

mici şi numai ulterior a fost împrumutat şi de către arhitectura bisericească propriu-zisă, mai ales la o serie de biserici de predicatori (dominicane) din Saxonia şi din provinciile de nord-vest ale Germaniei. Altă zonă de răspîndire a acestui tip, mai ales în veacul al XIV-lea, e Austria şi îndeosebi Tirolul. Dar dacă dispoziţia celor două nave, cu stîlpii înşiraţi de-a lungul

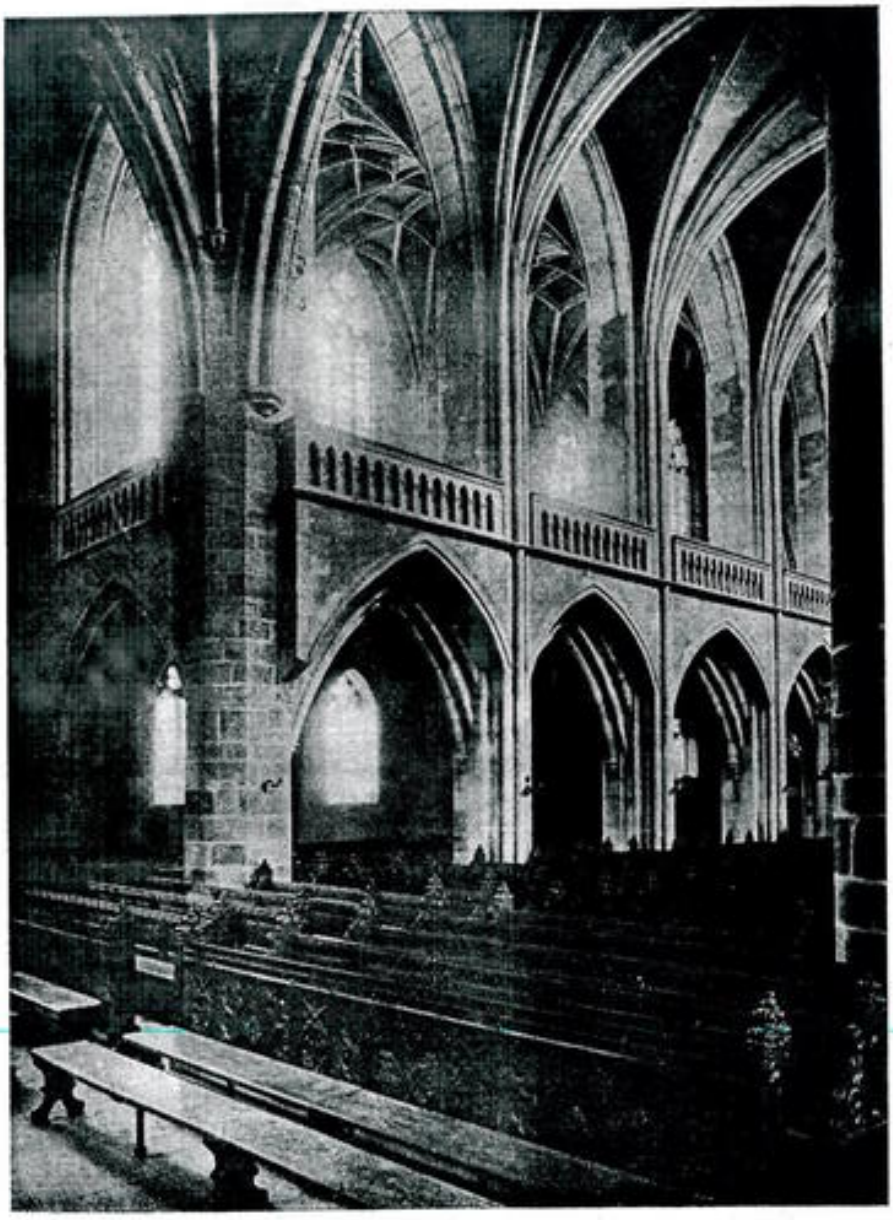

Fig. 197. — Sibiu, biserica ev., vedere din transept spre nava centrală.

axei centrale, poate fi considerată ca avantajoasă pentru predicatorul din amvonul aşezat între stîlpii celor două nave, ea e stînjenitoare, pentru că împiedică pe cel ce intră în biserică şi nu-i permite să îmbrăţişeze cu privirea întregul interior, ascunzîndu-i altarul. De aceea, acest tip nu s-a generalizat, şi în Transilvania nu se găsesc decît urme sporadice. Singura biserică-hală

plănuită de la început cu două nave pare să fi fost sf. Ştefan din Baia Mare[1], a cărui ruină a fost înlăturată în veacul al XIX-lea. Clădirea (fig. 202) se mai poate reconstitui pe temeiul unui releveu şi al unui desen, executate înainte de demolarea ruinelor. Corpul celor două nave forma un dreptunghi împărţit în două prin patru stilpi pătraţi. Portalul principal, în apus, se deschidea în prelungirea axei stîlpilor. Spre răsărit era un cor poligonal, compus din trei travee dreptunghiulare, terminat cu o travee cu trei laturi, după cum se poate uşor deduce din aşezarea contraforturilor şi a ferestrelor. Pe latura de nord a corului se găsea o sacristie, iar pe laturile navelor erau capele, care par să fi fost adăugate ulterior.

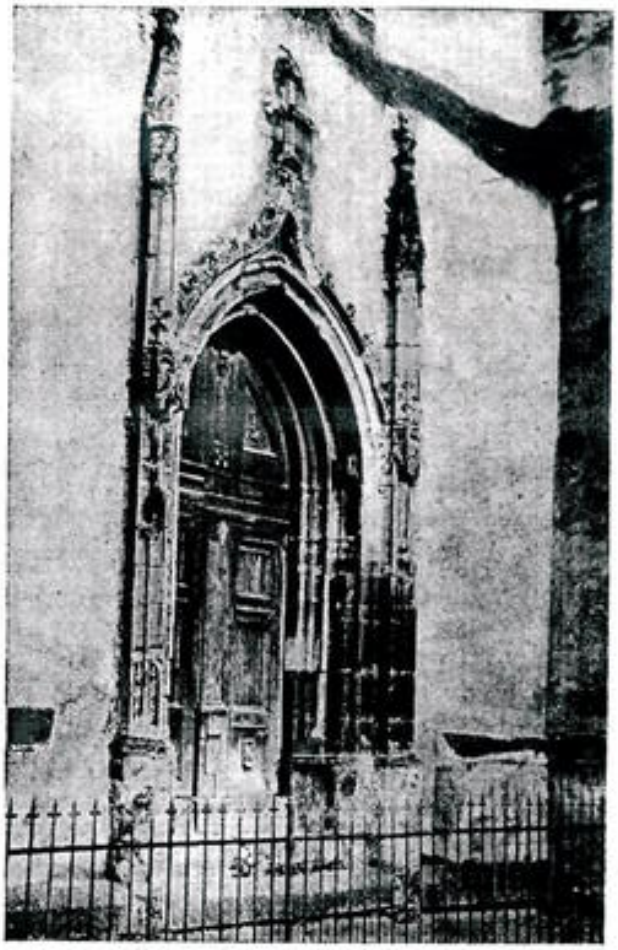

Fig. 198. — Sibiu, biserica ev., portalul apusean.

De cînd datează această biserică? Presupunerea lui Décsényi că zidirea s-ar fi început încă pe la sfîrşitul veacului al XIII-lea trebuie înlăturată, fiindcă nu se întemeiază pe nici un argument şi e în contrazicere cu ceea ce mai putem restabili din valorile formale ale arhitecturii. E adevărat că stilpii pătraţi se găsesc rar în perioada goticii mature, dar se poate cita totuşi o paralelă în biserica sf. Iacob din Lévoča (Cehoslovacia)[2], executată puţin după 1350. Portalul de vest al bisericii din Baia Mare, foarte bogat profilat, cu toruri, cavete şi baghete cu secţiune în formă de pară, se prezintă în haina goticii evoluate, iar friza de frunziş distribuită pe două rînduri în zona capitelurilor nu îngăduie o datare înainte de sfîrşitul secolului al XIV-lea. Acest portal îşi găseşte rude apropiate nu numai în portalul principal de sud al bisericii din Lévoča, dar şi în Transilvania, la portalul bisericii ev. din Aţel. Pe temeiul acestor constatări stilistice putem să lămurim şi să interpretăm informaţiile documentare de care dispunem.

Într-un document din 1347 regele Ludovic acordă localnicilor un privilegiu pentru procurarea materialului în vederea construirii unei biserici. Acest privilegiu marchează data după care s-au luat primele măsuri practice pentru construcţie. Zidirea pare a fi progresat repede, deoarece într-un alt privilegiu, acordat de acelaşi rege în anul 1376, nu se mai pomeneşte despre construirea bisericii; în linii mari ea era deci terminată. Biserica însăşi e amintită apoi în anul 1387. Portalul şi ferestrele mari, tripartite, care, dacă desenul păstrat e exact, erau împodobite

[1] Henszlmann, *Szathmár*, p. 129, 150—151; Haas, *Holzkirchen*, p. 5; Décsényi, *Nagybánya*, p. 289 şi urm. şi p. 390 şi urm.; Treiber, *Neustadt*, p. 375—377; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 33.

[2] Schürer-Wiesz, *Zips*, fig. 49—51 şi p. 40, 131 şi urm. Dubiul cu privire la aspectul iniţial al stîlpilor nu e justificat; profilul arcurilor arată limpede că ei trebuie să fi avut de la început o secţiune pătrată cu muchiile puţin teşite.

cu muluri combinate din trifoi şi patrufoi, au fost evident executate ceva mai tîrziu, fiind furmoase exemple decorative din epoca goticii mature, de pe la sfîrşitul veacului.

În ceea ce priveşte proveniența meşterului, e posibil ca el să fi venit din regiunea de la poalele Tatrei, deoarece se presupune că la Caşovia planul cu două nave ar fi fost realizat în catedrala (biserica sf. Elisabeta) din faza a doua[1]. Meşterul va fi trecut eventual şi prin

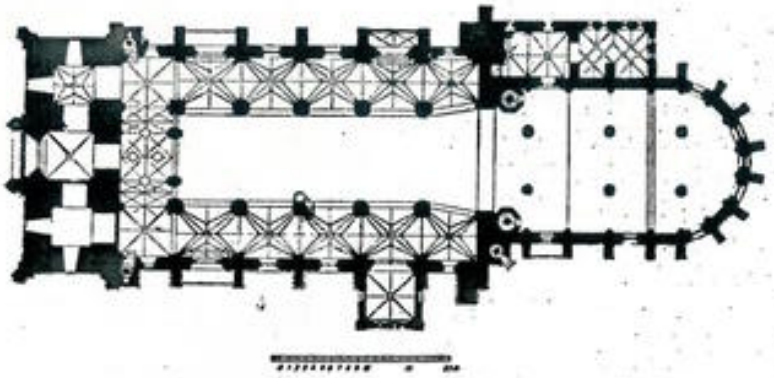

Fig. 199. — Or. Stalin, Biserica Neagră, plan.

Lévoča, de unde ar fi putut împrumuta elementele amintite. În schimb, între bisericile cu două nave din Zips şi cea din Baia Mare nu există nici o legătură. Prin proporţiile lor, prin detaliile planimetrice şi ale elevaţiei, cele dintîi se deosebesc radical, datînd pe deasupra abia din veacul următor.

Un adaos important a suferit biserica sf. Ştefan pe la mijlocul veacului al XV-lea, cînd în colţul de sud-vest al navei s-a construit clopotniţa. Se presupune că aceasta se datoreşte munificenţei lui Ioan de Hunedoara ajuns, în 1445, stăpînul feudal al oraşului. Ea a fost însă terminată de Matei Corvinul, după cum o arată stema şi data 1468. Clopotniţa, o clădire simplă, fără nici o caracteristică deosebită, mai există şi azi; la păstrarea ei a contribuit în mare măsură faima ctitorilor.

În dependenţă de modelul bisericii din Baia Mare am putea explica eventual reconstrucţia gotică şi amplificarea pe care a suferit-o biserica ref. din Bonţida, prin adăugarea unei nave laterale pe latura de nord. Probabil de la această reconstrucţie provine şi portalul din capătul de est al navei vechi. Acest portal, cu profiluri gotice tîrzii, continuate în arhivoltă fără nici o cezură, ar pleda pentru o datare a acestor transformări şi amplificări abia către mijlocul veacului al XV-lea. Cu această ocazie s-au construit şi contraforturile, introduse aci nu pentru rostul lor structiv, căci biserica nu a primit bolţi, ci probabil pentru că prezenţa acestor articulaţii verticale devenise cu vremea parte integrantă din estetica unei biserici. Alt exemplu de acelaşi gen pare a fi biserica r.-cat. din Episcopia Bihorului[2], iniţial tot o biserică-sală cu altar poligonal, mărită după cît se pare tot în cursul secolului al XV-lea prin adăugarea unei nave laterale în flancul de nord. Semnificativ e că ambele biserici, atît cea din Bonţida, cît şi cea din Episcopia Bihorului, se află în relativă vecinătate cu cea din Baia Mare.

Cu ajutorul monumentelor descrise pînă acum am schiţat evoluţia stilistică a basilicii şi a bisericii-hală în perioada dintre anii 1350 şi 1450. Au mai rămas însă cîteva biserici de o importanţă minoră, care nu se încadrează uşor în această schemă cronologică, fiindcă şi zidirea lor s-a realizat în diferite faze, împrumutînd de ici şi colo elemente răzleţe şi uneori întîrziate.

[1] Cf. reconstituirea planului la Gál, *L'architecture*, fig. 132.

[2] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 289 şi urm.

Se cuvine însă să revenim şi asupra lor, deoarece unele dintre ele prezintă realizări parţiale de o netăgăduită valoare artistică, iar toate la un loc ne dau o icoană sugestivă despre felul cum s-au răspîndit şi s-au încrucişat influenţele diferitelor şantiere principale examinate pînă acum.

Biserica ev. din Richiş[1] se compune dintr-un cor poligonal, flancat în nord de o sacristie[2], iar în sud de un altar lateral, poligonal şi el spre răsărit. Acest plan repetă dispoziţiile

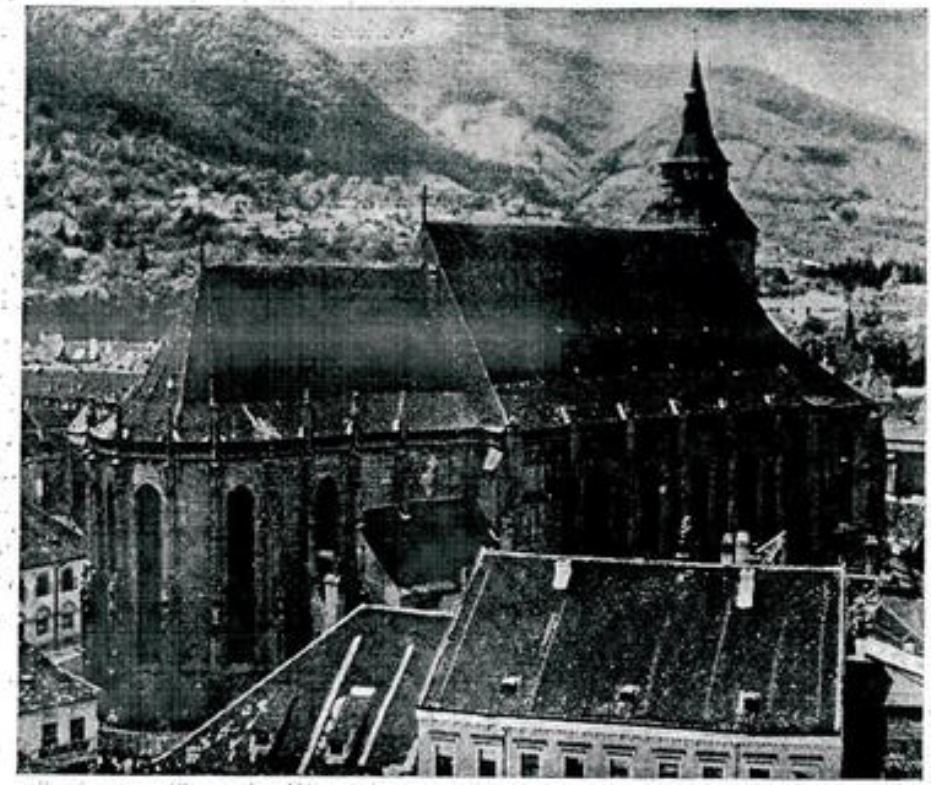

Fig. 200. — Or. Stalin, Biserica Neagră, vedere dinspre nord-est.

cunoscute de la biserica sf. Mihail din Cluj. Spre vest se grupează cele trei nave basilicale, compuse din patru travee dreptunghiulare, iar în dreptul altarului de o travee pătrată. Stilpii masivi, octogonali, care delimitează această travee, îndreptăţesc presupunerea lui Roth că ar fi fost destinaţi să susţină un turn central, rămas apoi neexecutat; pseudo-turnuleţul încălecat peste coama acoperişului, pentru a întrerupe monotonia siluetei, e de dată recentă. Ipoteza lui Roth e cu atît mai verosimilă, cu cît biserica e lipsită de o clopotniţă în capătul de vest, iar clopotniţa modernă e aşezată aparte, alături de biserică.

Pentru datare dispunem de o serie de elemente structive şi decorative. Proporţiile corului pledează în favoarea jumătăţii a doua a veacului al XIV-lea; construcţia a fost probabil începută atunci şi condusă treptat pînă la faţada de vest. Colonetele angajate, alipite pilaştrilor, menite să sprijine arhivoltele dintre travee, poartă, la fel ca şi stilpii, capiteluri acoperite cu frunziş des, de stil naturalist, caracteristic fazei gotice mature, amintind mai ales formele întîlnite

[1] Roth, *Baukunst*, p. 83—85; *Kunst in Sieb.*, p. 25 şi 93.

[2] Uşa acestei sacristii, în arc frînt, încadrată de un tor grosolan şi o cavetă împodobită în vîrf cu o rozetă plată, trebuie să provină de la o prefacere tîrzie, cu greu databilă înainte de veacul al XVI-lea.

la Sebeş. Le fel sînt tratate şi consolele care susţin ogivele cu profil în formă de pară. De aceea se impune datarea navelor în ultimele decenii ale veacului al XIV-lea. Ferestrele navei centrale, aşezate relativ sus în lunetele bolţii, nu pot constitui o dovadă contrară, cum crede Rosemann, comparîndu-le cu cele ale bisericii sf. Maria din Sibiu. Acest amănunt, greu de încadrat din punct de vedere al cronologiei stilistice, nu poate avea nici o precădere faţă de formele stîlpilor, colonetelor şi ale capitelurilor, care împiedică datarea bisericii din Richiş în veacul al XV-lea. La Richiş nu întîlnim nici unul dintre elementele specifice ale şantierului din Caşovia, răspîndite în arhitectura gotică transilvăneană în cursul sfertului al doilea al secolului al XV-lea.

Fig. 201. — Or. Stalin, Biserica Neagră, portalul de vest.

Aceleaşi concluzii rezultă şi din analiza mulurilor de la ferestre, decorate cu cîte un grup de trei patru lobi deasupra menoului care le împarte în două. Cheile de boltă se aseamănă cu cele din Sibiu: întîlnim rozete, chipul lui dumnezeu-tatăl între două spade (viziune din Apocalips), pelicanul cu pui, Isus pantocrator, Mielul, Mîna lui dumnezeu şi diferite capete bărbăteşti neexplicate.

Termenul final ni-l dă portalul apusean (fig. 203), nu numai prin sculpturile din lunetă, asupra cărora vom reveni, ci şi prin plastica bogată, amplificată prin îngroşarea parţială a zidului din jurul portalului. Profilurile uşciorilor şi ale coronamentului în arc frînt se compun din cilindre, întrerupte la naşterea arcurilor prin friza de capiteluri. Simburele capitelurilor, format din fusul colonetelor, e delimitat jos printr-o astragală, iar sus printr-o cornişă fină; spaţiul intermediar e acoperit de acelaşi frunziş gotic pe care l-am pomenit mai sus, dar care se distinge aci printr-o precizie şi o vioiciune excepţională. Lateral, portalul e flancat de cîte un pilastru încoronat cu o fială. Asemenea amănunte decorative, atît de îngrijit executate, fac din acest portal o piesă rară, mai ales în arhitectura de la sate, şi e probabil că el e în întregime opera pietrarului căruia i se datoreşte şi relieful amintit. Acest relief, împreună cu portalul, aparţin ultimei perioade a şantierului Parler din Praga, de la sfîrşitul secolului al XIV-lea. Derivările transilvănene — şi ele sînt ceva mai numeroase, după cum vom vedea — trebuie datate fie către sfîrşitul veacului al XIV-lea, fie în primii ani ai celui următor. Cum e probabil că nu şantierul din Richiş a fost acela care a atras meşterii direct din Boemia, înclin să cred că portalul richişan aparţine abia primilor ani

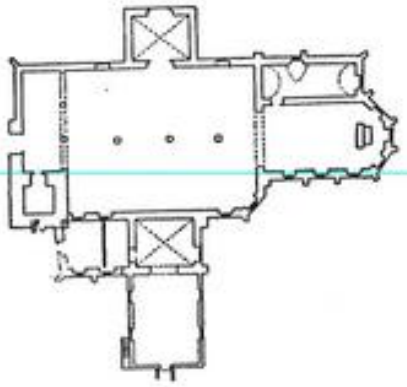

Fig. 202. — Baia Mare, planul bisericii sf. Ştefan.

ai veacului al XV-lea. Cu el se termină zidirea bisericii. Inscripția modernă din cor, invocată de Roth și de autorii mai recenți, după care biserica s-ar fi isprăvit în 1451, se poate referi numai la niște lucrări de o importanță secundară.

Clădirea primitivă a bisericii ev. din Ghimbav [1], pe care am atribuit-o primei jumătăți a veacului al XIV-lea, a fost întregită și înfrumusețată în ultima fază a goticii mature. Portalul de sud, care dă în pridvorul corului, pare a data de la începutul reactivării șantierului. Formele lui sînt simple, în arc frînt, avînd o zonă de capiteluri delimitată printr-o cornișă cu două baghete. Totodată se vor fi sculptat mulurile ferestrelor, compuse din trilobi simpli, circulari sau în arc ascuțit, precum și cele ale ferestrei împodobite cu un ochi mare cu șase lobi. Aceste forme, încă sobre, pot aparține sfîrșitului veacului al XIV-lea și sînt probabil ulterioare anului 1375, crestat pe o birnă din clopotniță. Această dată e pentru noi lipsită de importanță, fiindcă nu se poate referi decît la înnoirea vreunui paviment de scînduri. În prima jumătate a veacului următor, lucrările, însă, se intensifică. Acum se modifică probabil complet deschiderea arcadelor dintre nava centrală și cele laterale prin deplasarea stîlpilor. Arcadele în arc frînt devin largi și turtite și se obțin travee foarte alungite în navele laterale, acoperite cu bolți în cruci; dar nava centrală rămîne tăvănită. Actualele bolți pe console, de o factură pseudogotică, cu capiteluri în stil baroc, au fost construite abia în 1775. Datînd prefacerile bolților navelor laterale pe la 1430—1440, ne apropiem totodată și de perioada în care s-au refăcut bolțile corului. Acestea sînt așezate pe toruri alipite pereților; torurile au o bază simplă și înaltă, dar sînt lipsite de orice fel de capitel. Ogivele se preling și aici, subțiindu-se și contopindu-se cu trunchiul suportului. Am văzut mai sus că acest sistem provine din șantierul din Cașovia și exemplul de la Ghimbav e o copie după unul din modelele realizate în Transilvania. E greu să precizez mai mult, dar presupunerea lui Roth că la

Fig. 203. — Richiș, biserica ev., portalul apusean.

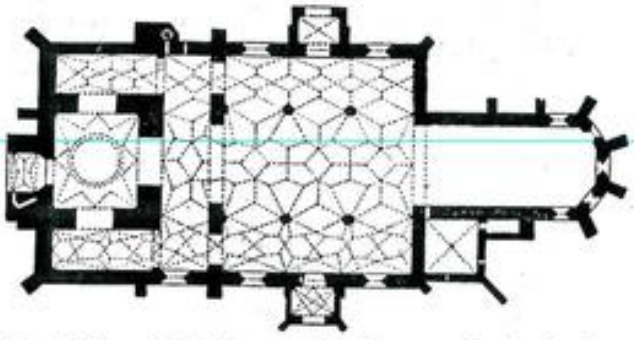

Fig. 204. — Sighișoara, biserica ev. din deal, plan.

[1] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 396; Roth, *Baukunst*, p. 88; *Burzenland*, IV—1, p. 138 și urm., 179—181; *Kunst in Sieb.*, p. 25.

Ghimbav ar fi lucrat un piertar de la Biserica Neagră din Braşov e plauzibilă. Un alt element, comun şi bisericilor din Sebeş, Cluj şi Braşov, sînt contraforturile corului. Vechile contraforturi ale bisericii din Ghimbav, dacă vor fi existat, au fost modificate sau chiar înlocuite în această perioadă. Cele actuale sînt uşor treptate şi partea de mijloc se prezintă cu o muchie în frunte.

Sculptura mulurilor de la ferestrele care prezintă modele complicate cu cercuri întretăiate, sau de la cele mai tîrzii, compuse din trilobi şi patrulobi cu ajurări prelungi în formă de lanţetă arcuită, care preludează formelor flamboaiante, datează, şi unele şi altele, cel mai curînd de la mijlocul veacului al XV-lea. În Transilvania, cu excepţia ferestrelor de sud de la biserica sf. Mihail din Cluj, databile abia după mijlocul veacului al XV-lea, n-am întîlnit pînă acum nici un monument care să prezinte forme atît de evoluate. E deci probabil că şi la Ghimbav lucrările au fost reluate la diferite intervale şi au durat pînă în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

De un interes redus sînt transformările suferite în această perioadă de biserica ev. din Şaroş [1]. Acum s-a boltit corul şi poate s-au făcut şi alte lucrări, pe care nu mai sîntem în măsură de a le judeca, dar la care se referă următoarea inscripţie, aşezată în cor: «*Dedicatio huius ecclesiae peragitur Dominica post 11000 virginum anno Domini 1422*».

În schimb, la biserica ev. din Feldioara [2] se efectuează acum lucrări mai ample. Se zideşte un cor nou, poligonal, cu două travee dreptunghiulare şi ultima pentagonală. Curioase sînt consolele lungi cu fusuri de colonete angajate, pe care se proptesc ogivele. Ele derivă din formele curente în veacul al XIV-lea şi dacă elementele plastice ale decorului figural n-ar trăda epoca în care au fost sculptate, ar fi greu să concludem în favoarea primei jumătăţi a secolului al XV-lea, cu toate că traseul bolţilor, cu arcuri frînte, turtite şi greoaie, străbătute de cutele ascuţite şi adînci pe care le formează cele trei pînze răsăritene din laturile poligonului, constituie un indiciu util. Aceste bolţi, împreună cu decorul sculptural despre care vom vorbi mai departe, nu pot fi datate pe la 1400, cum presupun Rosemann şi C. Th. Müller, ci sînt mai recente. E probabil că refacerea bisericii a urmat uneia din invaziile turceşti din deceniul al treilea sau al patrulea. Reconstrucţia a înaintat destul de încet. Data 1457 în una din navele laterale şi anul 1471 [3] deasupra unei intrări se referă probabil la terminarea bolţilor şi a reconstrucţiei şi ar fi trebuit să prevină încercarea de a data bolta navei centrale în legătură prea strînsă cu prototipul sibian. Bolţile greoaie din navă, identice cu cele ale corului, sînt aşezate pe nişte stîlpi prevăzuţi cu muluri verticale simple, din care se desprind nervurile bolţilor fără nici o întrerupere. Aspectul acestor stîlpi dezvăluie de îndată proveniența lor din formele stîlpilor de la bisericile sf. Mihail din Cluj, sf. Maria din Sibiu sau poate din modelul pierdut de la Biserica Neagră din Braşov. Dar lipsa avîntului vertical e o chezăşie a epocii tîrzii, din jumătatea a doua a veacului al XV-lea, cînd declinul formelor gotice se accentuează tot mai mult.

O problemă aparte o constituie biserica ref. din Năşlac [4], o clădire compusă din două turnuri în faţada de vest, o navă şi un altar poligonal, înlocuit ulterior cu un cor pătrat. Orbán presupune că iniţial clădirea ar fi fost o basilică şi că navele laterale ar fi fost retezate ulterior. Puţinele elemente profilate care s-au păstrat (trei uşi şi o fereastră) par a indica o perioadă gotică evoluată, în parte chiar tîrzie (uşa cu chenar de baghete de la turnul de nord), încît datarea propusă de Orbán «în epoca Huniazilor», adică pe la mijlocul veacului al XV-lea,

[1] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 3—5.

[2] Roth, *Baukunst*, p. 88—89; *Burzenland*, IV—1, p. 120 şi 176 şi urm. (capitole semnate de Horwath şi Morres); *Kunst in Sieb.*, p. 98.

[3] Locul unde e aşezată această dată nu rezultă limpede. Roth a citit-o deasupra portalului apusean, Horwath, deasupra intrării de pe latura de nord, Morres citeşte, probabil din greşeală, anul 1474.

[4] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 82—85; MM, IV, raport, p. 254.

admiţîndu-se şi transformări din ultima fază a goticii, poate fi deocamdată acceptată, cu rezerva ca cercetări viitoare să confirme ipoteza basilicii.

O situaţie inversă pare a prezenta biserica ev. de pe deal din Sighişoara [1] (fig. 204), dacă e justificată ipoteza că la început ea ar fi fost plănuită ca o biserică-sală. O asemenea biserică, pe seama unei comunităţi mai înfloritoare şi mai importante, întîlnim aci pentru prima oară. Clădirea s-a început cu zidirea corului care se compunea odinioară din două travee dreptunghiulare şi una pentagonală. Materialul construcţiei e piatra brută de carieră, îmbrăcată la colţuri cu piatră de talie. Bolţile au dispărut, fiind înlocuite cu o imitaţie modernă în lemn. Colonetele angajate care suportau odinioară nervurile bolţilor au supravieţuit, împreună cu pilaştrii arcului de triumf bogat profilaţi, şi forma lor zveltă, încoronată de capiteluri, alături de contraforturile exterioare treptate şi decorate cu sculpturi, îngăduie să regăsim formele cunoscute din jumătatea a doua a veacului al XIV-lea. Tot acestei perioade îi aparţin ferestrele laterale ale corului, bipartite, toate foarte înalte şi strîmte, împodobite cu muluri de forme încă reţinute, combinate din lobi circulari.

O curiozitate a acestei biserici e cripta, singura criptă veche cunoscută în Transilvania. Deocamdată nu cred că se poate explica introducerea acestei încăperi la biserica din Sighişoara. Formele arhitectonice par arhaice, în parte încă romanice. Cripta se compune din două părţi: un pronaos împărţit în două travee boltite în cruci şi altarul în formă de absidă alungită, boltită cilindric şi terminată cu o semicalotă. Dinspre vest accesul e asigurat printr-o scară mai largă, iar două scări mici, laterale, acum astupate, conduceau din altar în exterior. Pereţii groşi ai criptei (circa 2 m) se ridică deasupra pămîntului şi formează baza corului. În afară de profilul soclului, pereţii corului poartă şi o a doua centură orizontală, formată dintr-un ciubuc gotic caracteristic, compus din plan oblic deasupra unei cavete. E posibil ca acest cor să fi fost precedat de o singură navă, înlocuită ulterior cu actuala hală. În apus se păstrează însă din vechea clădire clopotniţa masivă. Racordările ulterioare ale zidurilor navei, atît spre cor cît şi spre clopotniţă, demonstrează suficient temeinicia observaţiilor de mai sus.

Putem admite că această biserică fusese terminată înainte de sfîrşitul veacului al XIV-lea şi că în anul 1429 se reiau lucrările şi se înlocuieşte nava veche. Pe latura de miazăzi, unde se pare că s-a început prefacerea, se păstrează un portal (fig. 205) adăpostit de un pridvor ulterior, amenajat între o pereche de contraforturi. Formele acestui portal dezvăluie în mod neîndoielnic proveniența meşterului căruia i s-a încredinţat transformarea bisericii-sală într-o hală gotică tîrzie; el vine din şantierul din Caşovia, poate prin etapa intermediară a şantierului clujean. Lîngă portalul din Sighişoara se găseşte o lespede cu inscripţia: « *A.D.MCCCCXXIX i (n) cep(tum) e(st) h(oc) op(u)s* ». Ea se referă probabil la ridicarea zidurilor de pe latura de sud, dar mai ales la aşezarea portalului, executat deci curînd după portalul apusean de pe latura de nord a bisericii din Cluj şi precedînd cu 1—2 decenii portalul apusean al Bisericii Negre. Confirmînd indirect datarea portalurilor citate, exemplarul sighişorean marchează o etapă în migrarea formelor goticii tîrzii din prima jumătate a veacului al XV-lea. Aci întîlnim acelaşi arc întrerupt cu un coronament trapezoidal la partea superioară a uşii ca la Braşov, iar deasupra e aşezat un fronton ascuţit, decorat cu frunziş răsucit, încadrînd un mic potir în relief, care arată că portalul era închinat sf. jertfe. De ambele laturi se înalţă cîte o fială zveltă. Lucrările la navele bisericii se continuă apoi pînă către sfîrşitul veacului al XV-lea, dar detaliile pe care le întîlnim trec dincolo de stadiul evoluţiei formale, analizate în rîndurile de faţă.

Cu excepţia bisericii de pe deal din Sighişoara, în cuprinsul arhitecturii săseşti biserica-sală continuă să joace — ca şi în trecut — un rol absolut minor, şi un rol de capelă cimiterială.

[1] Müller, *Bergkirche*, p. 167 şi urm.; Henszlmann, *Uti jegyzetek*, p. 336 şi urm.; Roth, *Baukunst*, p. 66 şi urm.; Schuller R., *Altschässburg*, p. 14 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 91 şi urm.; Letz, *Bergkirche*, p. 3 şi urm.; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 57—58.

Astfel, în Sighişoara chiar, în grădina parohiei ev. de pe deal şi în apropierea bisericii despre care am vorbit, pe locul numit «al capelei», se găsesc fundamentele unei ruine dezvelite numai parţial [1]. Întregirea planului, propusă de Henszlmann, ne înfăţişează o construcţie foarte curioasă: o faţadă apuseană încadrată de două turnuri, o navă foarte scurtă şi, în sfîrşit, un altar relativ încăpător, puţin mai strîmt decît nava şi compus probabil din două travee dreptunghiulare şi o terminaţie pentagonală. Judecînd după plan, clădirea, proptită din toate părţile de contraforturi, ar data de pe la mijlocul veacului al XIV-lea şi ar fi fost precedată, după Müller, de o biserică de lemn. Despre aceasta din urmă nu ştim nimic. Capela de zid a fost ridicată, desigur, din cauza cimitirului, care trebuie să fi fost aci, în vecinătatea bisericii parohiale, a cărei zidire s-a început cam tot în vremea aceasta. Din destinaţia capelei se poate explica planul atît de curios; predomină încăperea altarului, iar credincioşilor le e rezervată o navă minusculă. Vom vedea şi în alte cazuri că la capelele cimiteriale planul se reduce în esenţă la încăperea altarului. Presupusele două turnuri din apus vor fi fost probabil joase de tot, destinate să adăpostească rechizitele necesare funcţiei capelei.

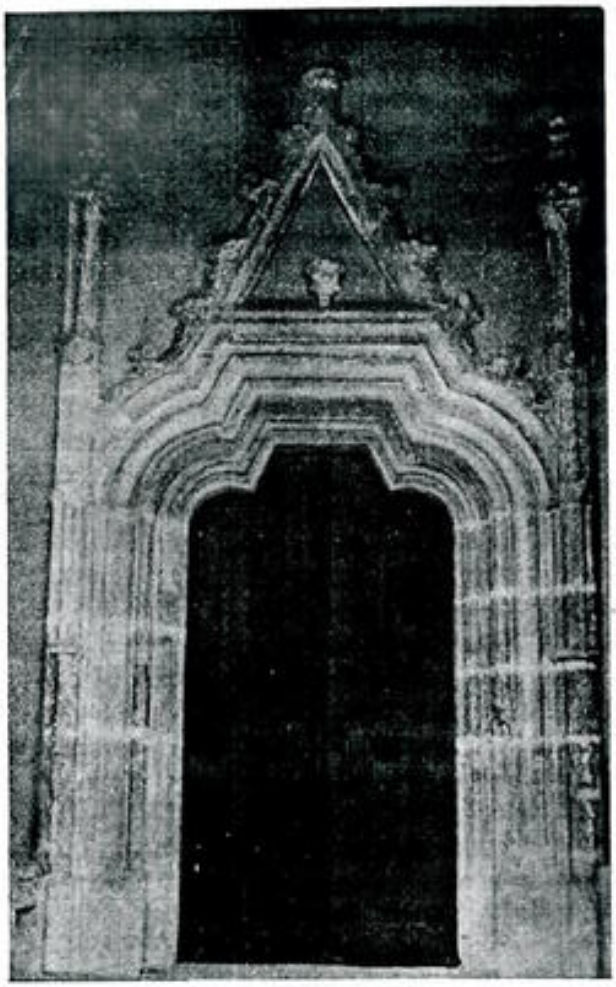

Fig. 205. — Sighişoara, biserica ev. din deal, portalul de sud.

În penultimul deceniu al veacului al XIV-lea s-a zidit şi în Sebeş, alături de biserica ev. parohială pe care am cunoscut-o, o capelă cimiterială (fig. 206), probabil cu hramul sf. Iacob [2]. Materialul de construcţie e piatra brută, iar la colţuri şi la contraforturi s-a întrebuinţat piatra de talie. Observaţiile făcute mai sus, privitor la capela funerară din Sighişoara, se potrivesc perfect şi acesteia, cu deosebirea însă că în Sebeş planul e şi mai redus şi se compune numai dintr-o travee pătrată şi alta pentagonală, acoperită cu obişnuitele bolţi pe ogive. Planul pătrat al primei travee se explică nu atît prin faza timpurie a stilului gotic, ci mai degrabă prin influenţa exercitată de noul cor al bisericii învecinate. Cu privire la datarea capelei dispunem de un document din 1382, prin care i se face acesteia o danie importantă. Streitfeld presupune că la acea dată bisericuţa fusese terminată, cred însă că donaţia va fi folosit tocmai pentru isprăvirea lucrărilor, după cum rezultă şi din detaliile plasticii decorative. Contraforturile sînt prevăzute la bază cu un brîu compus dintr-un plan înclinat şi sînt încoronate cu mici frontoane pe latura

[1] Müller, în AVSL, 1885, p. 411; Henszlmann, *Üti jegyzetek*, p. 333 şi urm.

[2] Müller, *Kirchenbau*, p. 62; Roth, *Unterwald*, p. 303; idem, *Mühlbach* (ed. II), p. 37—38; Streitfeld, *Mühlbach*, p. 289 şi urm.

frontală. Ferestrele bipartite, lipsite în prezent de menouri, sînt decorate cu muluri în formă de trifoi, altele cu patrulobi înscriși în pătrat, precum și cu unele forme mai alungite, dovedind că ne apropiem de faza goticii tîrzii. Nu cred că desenul acestor muluri poate fi datat mai curînd decît în ultimii ani ai veacului al XIV-lea.

În ceea ce privește bisericile-sală parohiale săsești, e caracteristic că ele apar și în această fază mai ales în zonele periferice ale colonizării, precum și în regiunea Tîrnavelor, ocupată de colonişti abia pe la sfîrșitul veacului al XIII-lea și începutul veacului al XIV-lea. Unele din aceste biserici, îndeosebi cele din vecinătatea comunelor maghiare, au fost și ele inițial lipsite de clopotniță, ceea ce constituie o altă derogare de la tipurile obișnuite la bisericile săsești. Astfel, biserica ev. din Băgaciu [1] se compune dintr-o sală și un cor, dar a suferit oarecare stricăciuni, în urma cărora ferestrele și-au pierdut mulurile. Rosemann, atribuind zidirea bisericii unui meșter din jumătatea a doua a veacului al XIII-lea, venit din șantierul cistercian din Cîrța nu a luat desigur în seamă portalurile de vest (fig. 207) și sud, deși tocmai ele cuprind elemente caracteristice, care ar merita o cercetare mai amănunțită. Ornamentele frizei care îmbracă capitelurile se compun din flori, ciorchine și fructe distribuite în două registre împărțite printr-un lujer. Relieful învelește formele arhitectonice fără a le răpi consistența masivă și ca atare are un aspect relativ rustic. Felul în care friza se continuă și pe pereții din flancurile portalurilor, așezarea acestora într-un rezalit al peretelui odinioară încoronat cu un fronton triunghiular și frunzișul gotic care se cuibărește în cavetele arhivoltei portalului apusean sînt elemente care se încadrează mai bine în ambianța arhitecturii gotice din prima jumătate a veacului al XV-lea.

Și arhitectura primitivă a bisericilor ev. din Boian și Buzd este simplă. Biserica din Boian [2] se compune dintr-o navă și un altar dreptunghiular. O inscripție modernă de pe arcul de triumf repetă probabil informații vechi, cînd spune că biserica a fost zidită în 1402 și ar fi fost înnoită în 1506, 1766 și 1825. Fr. Müller și V. Roth caută să explice aceste date prin transformări radicale aduse planului. Nu cred însă că sînt pe drumul cel bun. E mai verosimil ca vechea biserică să fi avut de la început dispoziția planimetrică actuală, cu excepția peretelui răsăritean al corului, al cărui contrafort, așezat în axă, îndreptățește bănuiala unei prefaceri. Înnoirea din 1506 trebuie să se refere la înlocuirea bolților și mai ales la fortificarea bisericii. Ultimelor două refaceri, amintite în inscripție, le revine un rol șters.

Din biserica din Buzd [3] se poate atribui începutului veacului al XV-lea nava tăvănită, altarul poligonal cu ogive flancat în nord de o sacristie boltită cilindric, și mai ales portalul apusean (fig. 208) cu capitelurile înfășurate în buchete dese de floricele. Pe latura de sud a corului se află un turnuleț adăpostind o scară spiralică. La început această scară dădea în podul altarului, dar ulterior, cînd biserica a primit haina războinică de la sfîrșitul veacului al XV-lea, turnulețul a fost modificat.

Despre zidirea bisericii ev. din Netuș [4] ne informează patru indulgențe din 1448, date în favoarea bisericii cu hramul sf. Nicolae. E probabil că atunci s-a zidit nava dreptunghiulară și altarul pentagonal.

Biserica ev. din Cincșor [5], situată pe teritoriul colonizării mai vechi, a fost înzestrată, în schimb, de la început cu o clopotniță masivă așezată în fațada apuseană. Nava e tăvănită, iar corul se compune din două travee dreptunghiulare și una pentagonală, boltite cu ogive. Anul 1421, însemnat în turn, corespunde probabil cu data la care s-a terminat biserica.

[1] Roth, *Baukunst*, p. 78; idem, *Beiträge*, p. 123—124; *Kunst in Sieb.*, p. 24.
[2] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 270; Roth, *Baukunst*, p. 101—102.
[3] Roth, *Baukunst*, p. 103; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 65—66.
[4] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 214. Roth, *Baukunst*, p. 105, și mai ales Horwath, *Kirchenburgen*, p. 21—23, unde se precizează pentru prima oară istoria exactă a acestui monument.
[5] Halavăts, *Nagysink*, p. 140 și urm.

O problemă ceva mai greu de dezlegat prezintă biserica ev. din comuna Axente Sever [1] (fig. 209), motiv pentru care opiniile cercetătorilor sînt divergente. Partea cea mai arhaică e actualul careu din fața corului, acoperit cu o boltă în cruci pe arhivolte și lunete în arc ușor frînt.

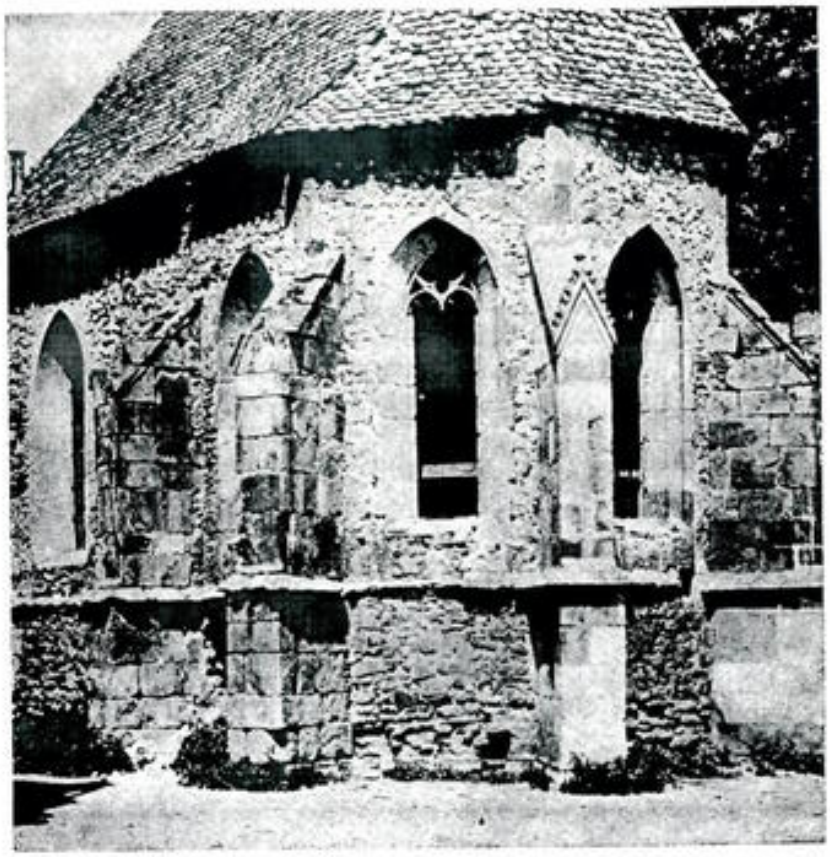

Fig. 206. — Sebeș, capela ev. cimiterială.

Acest corp de clădire (fig. 210) cu ziduri din piatră brută foarte groase e totodată singurul care e lipsit de contraforturi și s-ar putea să fi făcut parte din biserica parohului amintit în documentele din 1322 și 1323 [2]. Încăperea de vest, actuala navă, pătrată și ea, dar ceva mai mare decît careul, e boltită cu ogive de forme simple, dreptunghiulare, iar corul, compus dintr-o singură travee pentagonală, are ogive de forme mai evoluate, încopciate într-o cheie de boltă decorată cu o rozetă. Nava fusese de la început proptită cu patru contraforturi pe latura de vest, dar aceste contraforturi fuseseră mai reduse decît cele actuale. E probabil că tot cu ocazia acestor refaceri și amplificări s-a executat și turnul de peste careul actual, turn la care se ajunge printr-o scară de piatră amenajată în grosimea zidului din fațada de vest. Turnul fusese de la început înzestrat cu metereze simple, alungite. Aceste clădiri sînt din piatră brută, blocuri ecarisate fiind folosite numai la colțurile zidurilor. Trebuie să menționez însă faptul că țesăturile corpurilor adăugate ulterior nu se pot distinge, probabil din cauză că paramentul vechi

[1] Roth, *Baukunst*, p. 106; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 77—78; Horedt, *Burgenforschung*, p. 608.

[2] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 398 și 408; *Documente*, C, veac. XIV, v. II, nr. 133 și 202.

fusese refăcut în punctele de joncțiune. Judecînd după formele arhitectonice și puținele elemente plastice (o singură fereastră gotică biforă, azi astupată, păstrată în axa de est a corului, celelalte fiind toate modernizate), se poate admite că acestea erau părțile componente ale bisericii Tu-

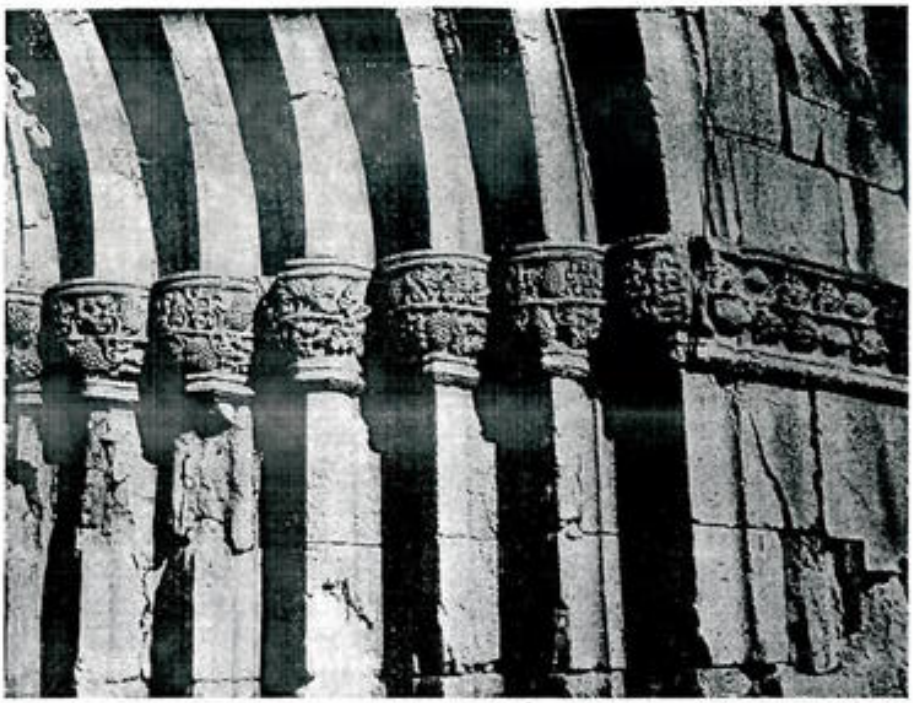

Fig. 207. — Băgaciu, biserica ev., portalul de vest, detaliu.

turor sfinților amintită în documentul din 1414 [1], biserică transformată, după cum vom vedea, pe la sfîrșitul secolului al XV-lea într-un reduit.

O biserică asemănătoare, compusă și ea în mod excepțional dintr-o navă, un careu cu turn și un cor poligonal, se găsește în Agîrbici [2], o comună învecinată cu Axente Sever. Nu cunoaștem data zidirii, dar prima mențiune a unui preot se întîlnește într-un document din 1415 [3].

După cum am văzut, în arhitectura săsească din faza romanică și din perioada goticii mature predomină basilica și apoi biserica-hală, iar bisericii-sală îi revine numai un rol subordonat. În mediul rural maghiar, în schimb, întîlnim exclusiv biserici-sală, lipsite adeseori de clopotniță.

O astfel de biserică-sală e cea r. cat. din comuna Vlaha [4] databilă, după picturile murale păstrate în altar, către 1380. Clădirea, așa cum se prezintă azi, e însă fără vîrstă, fiind mascată de prefacerile ulterioare. Ea se compune dintr-o clopotniță în apus, o navă dreptunghiulară tăvănită de la început, după cum se poate deduce din zidurile nu prea groase și din lipsa contraforturilor. Spre răsărit urmează un cor pătrat, boltit cu o ogivă. La început această boltă fusese mai joasă și traseul ei se recunoaște încă de-a lungul marginii superioare a picturilor păstrate aci. Ulterior zidurile au fost ridicate, deasupra lor refăcîndu-se bolta pe ogive.

O biserică compusă numai din navă și altar e cea ref. din Albiș [5], cu nava tăvănită și altarul acoperit cu bolți pe ogive. Contraforturile numeroase marchează mai degrabă faza gotică tîrzie,

[1] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, III, nr. 1735.
[2] Roth, *Baukunst*, p. 78—79, 106.
[3] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, III, nr. 1764.
[4] Menționată în MM, II, col. 438.
[5] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 184—187; Balogh J., *Késtő-gót.*, p. 531.

cînd asemenea articulare a faţadei devenise un obicei estetic, şi nu justifică neapărat presupunerea că nava ar fi fost iniţial boltită. În consecinţă, biserica actuală nu poate fi identică cu cea menţionată în 1333, ci o reconstrucţie databilă mai curînd în prima jumătate a secolului al XV-lea.

Cam din aceeaşi vreme trebuie să dateze şi biserica ref. din Tiocul de Sus [1], despre care se presupune că ar fi fost ridicată pe fundaţii romanice. Şi aci nava fusese tăvănită, dar corul pătrat purtase o boltă pe ogive, din care se mai văd azi cele patru console. Curioase sînt mulurile ferestrelor mici, de un aspect extrem de primitiv; e însă evident vorba de o adaptare locală, ţărănească, a unor motive împrumutate din alfabetul goticii mature, de genul celor întîlnite de pildă la capela cimiterială din Sebeş.

Fig. 208. — Buzd, biserica ev., portalul apusean.

Dar, alături de corul pătrat, arhaic, care se va menţine sporadic şi mai tîrziu, marea majoritate a bisericilor-sală adoptă corul specific gotic, poligonal, încheiat totdeauna la aceste clădiri mai modeste din cinci laturi ale octogonului. Unul din exemplele cele mai bine păstrate e biserica ref. din Mişca [2], din regiunea de vest a clădirilor de cărămidă. Ca de obicei, nava e tăvănită, iar altarul, compus dintr-o singură travee, e boltit cu ogive. Arcul de triumf e frînt, însă ferestrele strîmte şi portalul apusean prezintă forme semicirculare, de tradiţie romanică, motiv pentru care biserica trebuie datată încă în veacul al XIV-lea.

Un alt exemplu de asemenea altar, datat prin cheia de boltă în 1402, ne oferă biserica ref. din Eliseni [3], cu nava refăcută. Probabil tot din prima jumătate a veacului al XV-lea datează apoi biserica r. cat. din Năsal [4], compusă din navă şi altar şi înzestrată încă cu vechile ferestre bipartite, cu muluri polilobe. Biserica ref. din Feliceni [5] posedă şi o clopotniţă în vest, iar nava şi altarul contraforturi. Bolţile nu se mai păstrează nici în altar (nava nu fusese probabil niciodată boltită), dar aci şi pe latura de sud a navei se mai văd vechile ferestre gotice. Portalul semicircular dinspre sud pare a fi, în schimb, opera unei refaceri. O navă tăvănită şi un altar boltit cu ogive posedă biserica r. cat. din Bisericani [6], iar portalurile de vest şi sud sînt

[1] Entz, *Szolnok-D.*, p. 194, 203, 208, 212.
[2] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 264 şi urm.; Balogh J., *Kézd-gót.*, p. 531.
[3] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 154.
[4] Entz, *Szolnok-D.*, p. 202.
[5] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 40; Ştefănescu, *L'art*, p. 65.
[6] *Ibidem*, p. 106.

şi aci refăcute. Biserica unitariană din Gălăţeni [1] păstrează încă nava şi altarul prevăzute cu ferestre gotice, dar bolta altarului şi portalul au fost şi aci înnoite. Din categoria acestor biserici făcea parte şi biserica ref. din Ilieni [2], atribuită prin tradiţie anului 1443. Dar clădirea

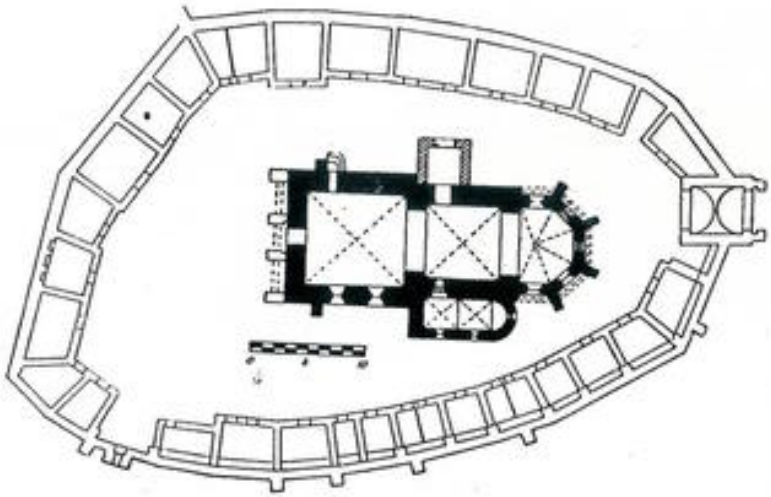

Fig. 209. — Axente Sever, biserica ev. şi cetatea, plan.

a suferit prefaceri radicale în epoca barocă şi e problematic dacă însuşi planul mai păstrează în întregime particularităţile iniţiale. Şi aci, ca şi la biserica ref. din Remetea, întîlnim particularitatea unei abside pentagonale care îmbracă un interior semicircular şi rămîne deocamdată fără răspuns întrebarea dacă această formă e opera refacerii sau dacă ea se datoreşte unei influenţe din partea arhitecturii ortodoxe moldoveneşti din vecinătate.

Alături de aceste biserici-sală de dimensiuni modeste, continuatoare, în această privinţă, a tradiţiilor din faza romanică, îmbrăcate însă acum într-o haină gotică, se răspîndeşte curînd şi un alt tip de biserică-sală de dimensiuni mai mari, căruia i se adaptează şi un cor amplu, compus din 1—3 travee dreptunghiulare şi alta poligonală. E vorba mai ales de biserici mănăstireşti şi de bisericile parohiale ale comunităţilor mai mari, care întreţineau un cler numeros şi aveau, în consecinţă, nevoie de un spaţiu potrivit. Astfel se elaborează un tip de biserică-sală foarte caracteristic mai ales pentru centrele maghiare mai importante, răspîndit apoi, după cum vom vedea, îndeosebi în mediul secuiesc.

Altarul tuturor acestor biserici, la fel ca şi la cele descrise pînă acum, era boltit, dar iniţial nava fusese de obicei tăvănită. Aşa se şi explică dimensiunile excepţional de mari ale unor nave din această categorie, care ating, şi uneori depăşesc chiar, lărgimea de 16 m, motiv pentru care unii cercetători au presupus că iniţial aceste biserici ar fi fost împărţite prin stilpi în trei nave. Pînă acum însă această ipoteză n-a putut fi confirmată şi nici nu e verosimilă, dacă ţinem seama de faptul că acest tip de biserică-sală a fost răspîndit de franciscani şi dominicani. Şi în Italia bisericile acestor două ordine de călugări au de obicei nave tăvănite.

Cea mai veche reprezentantă a acestui tip pare a fi fost — după informaţiile de care dispunem în prezent — biserica ev. de pe deal din Sighişoara, despre care am vorbit. Cel mai vechi monument păstrat e însă nava bisericii ref. din Turda Veche [3]. Corul a fost înlăturat,

[1] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 56—57.
[2] *Ibidem*, III, p. 31; Ştefănescu, *L'art*, p. 60.
[3] Orbán, *Tordav.*, p. 333 şi urm.

Fig. 210. — Axente Sever, vederea bisericii ev. și a cetății.

după ce biserica trecuse din mîinile catolicilor în cele ale reformaţilor. De altfel, şi interiorul navei a fost modificat şi a primit bolţi în epoca barocului tîrziu; apoi toată biserica a suferit o restaurare radicală, modernă, înlocuindu-se totodată şi clopotniţa veche din flancul bisericii, prăbuşită în 1868. Ceea ce se mai păstrează din faza iniţială sînt zidurile navei, contraforturile, punctele de naştere ale ogivelor corului din prima travee, ferestrele înalte din miazăzi (acum astupate în parte şi lipsite de muluri), ochiul mic circular dinspre apus, o ferestruică semicirculară în traveea de est, pe latura de nord, precum şi cele două portaluri deteriorate, din vest (fig. 211) şi nord (fig. 212), ambele acum astupate şi înlocuite cu o intrare în capătul răsăritean. Elementele hotărîtoare pentru datare sînt proporţiile navei şi portalurile. Ferestruica izolată, aparent romanică, nu poate fi invocată pentru a demonstra o fază anterioară de construcţie, fiindcă asemenea ferestruici discrete, folosite ca ventilatoare, se întîlnesc şi la clădiri de la sfîrşitul veacului al XV-lea, fiind probabil răspîndite tot de construcţiile călugărilor franciscani.

Portalul apusean se deschide într-un perete îngroşat, proeminent în exterior, şi e bogat profilat. Uşciorii au baze înalte, de pe care se desprind, la rîndul lor, bazele cilindrice ale torurilor, separate prin cavete, articulînd pereţii laterali. La nivelul naşterii arhivoltei, profilată cu toruri şi cavete ca şi uşciorii, se intercalează un brîu de capiteluri cu frunziş des şi tratat nervos, cu vîrfurile frunzelor răsucite pe două rînduri, asemănătoare — dar numai ca siluetă — cu frizele de capiteluri de la biserica sf. Ştefan din Baia Mare şi de la biserica ev. din Aţel. Portalul fusese încoronat odinioară de un fronton înalt, care probabil atingea cu fleronul partea superioară a ochiului circular de sub cornişă; dar acest fronton a fost înlăturat, pentru ca să facă loc unei ferestre deschise în epoca prefacerii baroce a interiorului. Portalul de nord e asemănător şi la fel de adînc, deschizîndu-se în zidăria încastrată între două contraforturi. Dar profilurile sînt mai rău păstrate şi baza e ascunsă sub nivelul pămîntului ridicat ulterior pe această latură. Interesante sînt însă brîiele decorative, prevăzute cu muluri gotice, din prima jumătate a secolului al XV-lea, care încadrează flancurile arhivoltei, făcînd legătura între peretele portalului şi cele două contraforturi.

Pe baza acestor elemente se poate presupune că biserica împreună cu portalul de vest a fost clădită pe la 1400, lucrările de înfrumuseţare continuîndu-se în cursul primei jumătăţi a secolului al XV-lea cu executarea portalului de nord.

Alt exemplu al acestui tip de biserică-sală amplă e biserica franciscană din Tîrgu Mureş [1], o clădire care a exercitat desigur o însemnată înrîurire asupra arhitecturii bisericeşti din Secuime. Dimensiunile navei sînt de 32,50 m × 16,50 m, iar ale altarului de 22,50 m × 9 m. Tavanul navei a fost refăcut în secolul al XVII-lea, dar altarul (fig. 213) posedă încă vechile bolţi pe ogive, aşezate în capătul pentagonului pe colonete angajate (în formă de toruri lungi), iar în celelalte trei travee, pe console. În flancul de nord al corului e sacristia şi clopotniţa masivă, prevăzută cu metereze, şi numai la ultimul etaj cu ferestre în arc frînt. Pentru datare sînt semnificative portalul de vest şi mulurile ferestrelor. Portalul apusean e foarte bogat articulat, cu profil de bază şi brîu de capiteluri împodobite cu vrejuri de viţă de vie şi ciorchine. Aceste amănunte ne obligă să-l datăm cît mai devreme posibil, în timp ce mulurile ferestrelor, compuse din patrulobi, trefle duble, motivul inimii şi forme flamboaiante prezintă întreaga gamă de evoluţie de la gotica matură la gotica tîrzie, dovadă că la înfrumuseţarea bisericii s-a lucrat aproape neîntrerupt pînă la sfîrşitul veacului al XV-lea. Pentru datarea începuturilor construcţiei dispunem mai întîi de o indulgenţă acordată în 1400 de papa Bonifaciu IX, iar un grafit din 1442, descoperit în peretele turnului, ar putea indica terminarea construcţiei propriu-zise, pusă în legătură cu daruri primite de la Ioan de Hunedoara, cunoscut ca mare sprijinitor al ordinului franciscan. Franciscanii posedau încă în 1316 o mănăstire în Tîrgu Mureş, despre care

[1] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 121—129; Kelemen, *Feszület*, p. 62 şi 64; Entz, *Székely*, p. 9 şi 13; Balogh J., *Késö-gót.*, p. 535 şi 660; Dömmerling, *Ferenc. épitészet* II, p. 386—387.

însă nu ştim nimic precis, iar în 1446 sînt amintiţi documentar ca proprietari ai acestei biserici. Astfel, presupunînd că portalul de vest ar fi fost executat curînd după anul 1400, căci indulgenţa papală a fost acordată desigur în vederea noilor construcţii, putem admite că prin 1442 clădirea era terminată şi lucrările ulterioare se vor fi limitat doar la completarea decorului plastic de la ferestre, extinzîndu-se apoi şi la incinta de fortificaţie, asupra căreia vom reveni.

Fig. 211. — Turda, biserica ref., portalul de vest.

O altă biserică mănăstirească e actuala biserică ref. din Coşeiu[1], de dimensiuni mai modeste decît cea din Tîrgu Mureş (nava are 13,73 m ×9,40 m, iar altarul 8,30 m × 6,20 m). Din această biserică mai dăinuieşte nava şi o clopotniţă în flancul de sud al corului. Din corul pentagonal nu mai există însă decît fundamentele. Aşezarea clopotniţei în flancul corului formează, la rîndu-i, o trăsătură caracteristică a arhitecturii franciscane. Clopotniţa e înzestrată la etajul de sus cu ferestre gotice bipartite, cu muluri treflate, dar elementul cel mai caracteristic e portalul apusean (acum astupat), cu bogate profiluri, fără zonă de capiteluri, continuate nemijlocit în arhivolta flancată de fiale (fig. 214). Specific e faptul că arhivolta are forma gotică tîrzie, în acoladă, şi încadrează un arc semicircular care, la rîndul lui, cuprinde o deschidere treflată. Deşi amănuntele plastice sînt complet măcinate, acest portal e foarte important, întîi pentru că atestă reapariţia arcului semicircular în faza goticii tîrzii, combinat aci cu arcul treflat, şi ne permite astfel să rectificăm o serie de datări greşite ale autorilor mai vechi, care atribuiseră fără rezerve toate portalurile semicirculare cu treflă înscrisă stilului romanic, iar apoi, pentru că acest tip de portal s-a răspîndit foarte mult mai ales în regiunea secuiască şi prezenţa lui ne permite să clasăm o serie de biserici din acea regiune. Pentru datarea bisericii e preţioasă o atestare documentară din 1423, an în care mănăstirea fusese luată în posesiune de călugării minoriţi (franciscani), dar această dată nu implică terminarea lucrărilor. În orice caz, portalul de vest nu putea fi executat decît în cursul sfertului al doilea al veacului al XV-lea.

O biserică bine păstrată din această categorie e cea ev. din Slimnic[2] (fig. 215). Zidăria e din cărămidă, şi piatra ecarisată e folosită numai la muchiile contraforturilor. Dimensiunile navei sînt de 16,76 m × 8,65 m, iar ale corului de 14,64 m × 7,41 m. Dimensiunile relativ mici ale navei faţă de cor l-au determinat pe Halaváts, într-o vreme cînd încă nu fusese individualizat acest tip de biserică-sală, să presupună o prioritate a corului sub formă de capelă,

[1] Bunyitay, *Szildgym.*, p. 19—21; Petri, *Szildgye.*, I, p. 598—603; Balogh J., *Késő-gót.*, p. 531—532; Dömmerling, *Ferenc. épitészet*, I, p. 376.

[2] Roth, *Baukunst*, p. 78—79; Halaváts, *Szelindek*, p. 12—14.

căreia ulterior i s-ar fi adăugat nava. Capela ar fi fost zidită pe la mijlocul veacului al XIV-lea, în urma unei indulgenţe papale din 1342. Dar hramul acelei capele fusese al tuturor sfinţilor, în timp ce biserica despre care vorbim fusese închinată în vremea catolică sf. Bartolomeu. Despre capela din 1342 nu avem deocamdată nici o altă ştire pe baza căreia să o putem identifica, iar corul şi nava par perfect omogene. Nava fusese tăvănită iniţial, iar corul fusese boltit, aşa cum se înfăţişează şi astăzi. Corul se compune din trei travee cu ogive, cu obişnuita secţiune trapezoidală, avînd pe intrados un ciubuc cu aceeaşi secţiune, despărţit de corpul ogivei printr-o pereche de cavete. Ogivele zac pe console mici prismatice, încheiate jos în formă de piramidă inversată, cu cîmpurile adînc crestate între muchii. Cheile de boltă poartă discuri fără decor. Arhivoltele din pereţii pe care zac bolţile sînt înalte şi în arc frînt, astfel că pinzele bolţilor formează cute adînci. Spre est şi sud pereţii sînt străbătuţi, atît în cor cît şi în navă, de ferestre bipartite, cu muluri patrulobe, caracteristice goticii mature. Din faza iniţială datează şi portalul de vest, bogat profilat, în timp ce uşa ce dă în sacristia alipită pe latura de nord a corului are o arhivoltă simplă în arc frînt. Sacristia poartă două bolţi în cruci. Toate aceste elemente se încadrează perfect în arhitectura gotică din prima jumătate a veacului al XV-lea şi acest aspect iniţial a suferit foarte puţine modificări ulterioare.

Fig. 212. — Turda, biserica ref., portalul de nord.

Guvernatorului Ioan de Hunedoara i se atribuie o serie de ctitorii eclesiastice, totale sau parţiale. La biserica ref. din Sîntimbru[1] a fost înlocuit în această perioadă vechiul altar romanic cu un cor gotic (fig. 216), compus dintr-o travee dreptunghiulară şi una pentagonală, după modelul corurilor despre care am vorbit. Pentru a explica şi a data intervenţia lui Ioan de Hunedoara, s-a presupus că guvernatorul ar fi restaurat vechea biserică romanică pentru a comemora sacrificiul fratelui său, Ioan Miles, căzut într-una din luptele împotriva turcilor (1434 sau 1442). De la această refacere datează şi partea superioară a pereţilor navei împreună cu contraforturile (deşi nava a rămas tot tăvănită), precum şi ferestrele, care şi-au pierdut însă mulurile de odinioară. Corul mai fusese înzestrat cu o sacristie pe latura de nord, din care nu se mai văd decît fundamentele. Clopotniţa actuală e un adaos din secolul al XVIII-lea.

În acest loc merită o menţiune biserica ref. din Sintereag[2], compusă şi ea dintr-o navă tăvănită, dar proptită de contraforturi, şi un cor cu două travee, databilă în consecinţă pe la mijlocul veacului al XV-lea. Clopotniţa din sud-vest e un adaos ceva mai recent şi a fost înzestrată în 1716 cu un coridor de lemn. Ulterior e şi portalul cu baghete, menţionat de Gh. Balş.

[1] Möller, *Épit. empl.*, p. 122—123; Forster, *Hunyadiak*, p. 63, n. 1; Ştefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 430; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 186.

[2] Entz, *Szolnok-D.*, p. 207, 214; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 203.

Guvernatorului Ioan de Hunedoara îi revine în mod sigur ctitoria bisericii r. cat. din Teiuş[1], din care se păstrează în starea lor originală numai pereţii bisericii. Clădirea se compune dintr-o navă dreptunghiulară, un cor cu trei travee încheiat pentagonal, iar la nord e alipită sacristia încălecată de clopotniţă. Clădirea a fost însă completată treptat şi mai ales bolţile datează

Fig. 213. — Tîrgu Mureş, biserica ref., corul.

abia din vremea lui Matei Corvinul. O inovaţie prezintă frumosul portal apusean (fig. 217), încadrat de toruri cilindrice şi de altele cu secţiuni în formă de pară, despărţite prin scobituri adînci. Lintelul uşii zace pe două console arcuite, anunţînd viitoarele uşi cu baghete ale ultimei faze gotice. În lunetă apare în relief stema Huniazilor, încadrată într-un chenar patrulob, menit să găsească şi el o dezvoltare şi o răspîndire care va trece dincolo de hotarele transil-

[1] Römer, *Tövis*, p. 93—94; Möller, *Épit. empl.*, p. 123; Forster, *Hunyadiak*, p. 63; Balogh J., *Kétő-gót.*, p. 534 şi 545.

vănene pînă în Moldova din vremea lui Ştefan cel Mare. Marginile netezi sînt împodobite cu o coroană de festoane arcuite cu trilobi înscrişi, ornament pe care îl vom regăsi în curînd şi la alte biserici catolice din Transilvania. Data aşezării portalului reiese limpede din inscripţia latină de pe lintel: « *An(no) d(omi)ni MCCCCXXXXVIIII Johannes de Hunyad r(e)g(n)i Hung(a)r(ie) gub(ernato)r* »[1]. Biserica a fost zidită pe seama ordinului călugărilor paolini şi urmele mănăstirii se mai disting în flancul de nord al bisericii.

Fig. 214. — Coşeiu, biserica ref., portalul de vest.

Aproximativ contemporană cu mănăstirea din Teiuş e şi întemeierea mănăstirii eremiţilor sf. Augustin din Hunedoara [2], a cărei construcţie s-a început tot cu ajutorul acordat de Ioan de Hunedoara, începînd din 1442. Nu se ştie însă cînd s-a terminat clădirea, dăruită în 1487 franciscanilor şi distrusă apoi în 1558. Din vechea biserică s-a descoperit fundaţia traveei de est a altarului, dar continuarea cercetărilor e împiedicată de clădirea barocă actuală. Dintr-un document aflăm apoi că atît la biserica din Teiuş cît şi la cea din Hunedoara lucra încă în anul 1454 pietrarul braşovean Conrad [3].

Trebuie să mai menţionăm, în sfîrşit, fosta biserică franciscană din Şumuleu [4], o clădire la care se lucra în 1444, terminată prin 1445 sau 1448, tot cu ajutorul lui Ioan de Hunedoara, dar acum înlocuită cu o biserică în stil neoclasic. Vechea biserică a avut însă un rol important, fiindcă numai prin derivarea din acest şantier din Şumuleu se pot explica o serie de biserici din Ciuc din jumătatea a doua a veacului al XV-lea.

Sub influenţa mai mult sau mai puţin directă a acestor şantiere mănăstireşti au fost construite o serie de biserici parohiale maghiare. Astfel, biserica ref. din Daia [5] are un cor tot atît de larg ca şi nava. Nava e tăvănită, dar bolta corului cu ogive şi console prezintă formele goticii mature, ceea ce înseamnă că biserica trebuie să dateze din prima jumătate a secolului

[1] Anul 1440, dat de Römer, *loc. cit.*, şi data 1448 la Möller, *loc. cit.*, sînt eronate.

[2] Kővári, *Vajdahunyad*, p. 450 şi urm.; Balogh J., *Késö-gót.*, 545, sub numele « Boitor » (Buitur, azi suburbie a Hunedoarei).

[3] Roth, *Plastik*, p. 106; documentul urmează să apară în Gustav Gündisch, *Urkundenbuch*, V (informaţia o datorez autorului).

[4] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 14; Sebestyén, *Középkor*, p. 23—24; idem, *Székelerl.*, p. 198; Balogh J., *Késö-gót.*, p. 535; Entz, *Székely*, p. 8 şi 13.

[5] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 178; Ştefănescu, *L'art*, p. 35; MM, II, col. 947; Balogh J., *Késö-gót.*, p. 536.

al XV-lea. În biserica unitariană din Dîrjiu [1] se găseşte o inscripţie din 1419, referitoare la execuţia unor picturi murale şi de aci obţinem un preţios termen *ante quem* pentru pereţii navei. Dar bolţile acesteia, ca şi altarul, împreună cu fortificaţiile, sînt opera perioadei următoare. O navă databilă tot în prima jumătate a veacului al XV-lea posedă şi biserica ref. din Teoltiur [2].

Pe baza analogiilor parţiale sau totale cu portalul din Coşeiu, mai pot fi clasate în această perioadă o serie de biserici din Secuime. Astfel, pereţii navei bisericii ref. din Mugeni [3] aparţin încă începutului veacului al XV-lea, iar portalul de vest, în arc frînt, încadrînd o lunetă semicirculară, trebuie datat pe la mijlocul aceluiaşi veac. Aceeaşi situaţie o prezenta biserica unitariană din Mărtiniş [4] (acum demolată), unde ambele portaluri, atît cel de sud cît şi cel de vest, avuseseră deschiderea treflată înscrisă în semicerc.

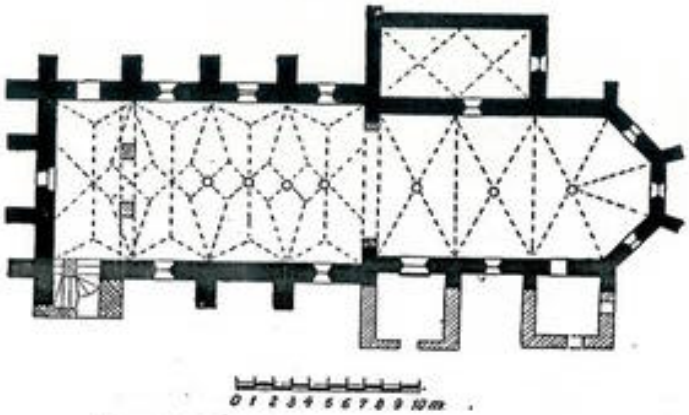

Fig. 215. — Slimnic, biserica ev., plan.

O problemă aparte o formează biserica r. cat. din Sînzieni [5], considerată de tradiţie ca o ctitorie a soţiei catolice, doamna Ecaterina, a lui Alexandru cel Bun al Moldovei, şi datată în 1401. Asupra acestei ipoteze, bazată pe interpretarea discutabilă a unor reliefuri, vom reveni, dar portalurile de vest şi sud cu trefle înscrise într-o arhivoltă gotică trădează iarăşi faza de pe la mijlocul secolului al XV-lea, în timp ce alte detalii atestă transformări executate pe la sfîrşitul veacului. Biserica ref. din Bîtanii Mari [6] a suferit şi ea transformări importante, dar nava mai posedă cîte un portal în vest şi sud cu deschiderea treflată înscrisă în arhivolte gotice. Şi la biserica r. cat. din Lunga [7] se semnalează o navă gotică, avînd în faţada de vest un portal în arc frînt încadrînd un arc semicircular; altarul însă e modern.

În cele precedente am omis înadins să amintim de bisericile romîneşti din această perioadă, deoarece ele formează o problemă mai complicată, nu numai prin derivarea lor, parte din formele tradiţionale ale bisericii-sală, parte din influenţele artei catolice a conlocuitorilor, parte din influenţe muntene, dar şi prin gruparea lor geografică. E însă foarte greu să ne facem o imagine limpede despre arhitectura religioasă ortodoxă din această perioadă, fiindcă ni s-au păstrat prea puţine monumente şi acestea nu s-au bucurat încă toate de cercetări suficient de amănunţite. Despre unele monumente nu ne-au rămas decît ştiri documentare, greu de interpretat.

Marea majoritate a bisericilor ortodoxe continuă să facă parte din arhitectura de lemn tradiţională, corespunzătoare şi mijloacelor modeste de care dispuneau comunele mărunte, aservite tot mai mult, precum şi materialului abundent, pretutindeni la îndemînă. În această perioadă încep să apară primele referinţe mai importante cu privire la existenţa cîtorva biserici de lemn [8]. Astfel, despre una din bisericile din Ieud se pretinde că ar fi din anul 1364, iar pentru

[1] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 179—181; Huszka, *Dersz*, p. 50 şi urm.; MM, II, col. 943; Ştefănescu, *L'art*, p. 53 şi urm.; Brătulescu, *Transilvania*, p. 1 şi urm.

[2] Entz, *Szolnok-D.*, p. 203.

[3] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 37—38; Huszka, *Bögöz*, p. 388 şi urm.; Ştefănescu, *L'art*, p. 63 şi urm.

[4] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 161—162; Huszka, *Szt. László*, p. 213; MM, II, col. 946.

[5] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 109; Sebestyén, *Középkor*, p. 12—13.

[6] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 218—219; MM, II, col. 362; Ştefănescu, *L'art*, p. 59—60.

[7] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 117.

[8] Fetzer, *Fatemplomok*, p. 243, aminteşte chiar o biserică de lemn din anul «(1)255», în comuna Bănişor. Autorul se îndoieşte însă — şi cu drept cuvînt — de vechimea ei, deşi motivul pe care îl invocă nu e cel concludent. În realitate, Fetzer uitase că în bisericile ortodoxe data se calcula de la facerea lumii. Astfel cifra miilor trebuie întregită aşa: (7)255 = 1747.

o biserică din Apşa de Mijloc se dă ca dată de întemeiere anul 1400[1]. Între timp, bisericile din Ieud şi Apşa de Mijloc au fost publicate[2] fără vreo referire la datările de mai sus şi de fapt elementele arhitectonice nu prezintă nici o deosebire în raport cu bisericile de lemn din veacurile următoare. Le vom supune deci pe toate unei analize în cadrul volumului următor, împreună cu monumente sigur datate, şi vom încerca atunci să distingem elementele planimetrice şi ale elevaţiei care pot fi considerate ca făcînd parte dintr-o tradiţie mult mai veche.

Maramureşul prezintă însă şi în afara domeniului arhitecturii de lemn o importanţă deosebită în această perioadă. Viaţa românească trebuie să se fi manifestat aci intens, pentru că numai aşa ne putem explica contribuţia feudalilor maramureşeni la formarea statului feudal Moldova. Reflexele acestei forţe se regăsesc în multe documente ale timpului şi unele monumente dispărute pot fi puse în legătură cu această perioadă.

În Cuhea[3] se găsesc ruinele unei mănăstiri care s-ar putea atribui fie voievozilor Ioan şi Ştefan, fiii lui Iuga, atestaţi ca proprietari ai satului prin documente din anii 1353 şi 1360, fie lui Balc, fiul lui Sas, împroprietărit pe această moşie în anul 1365[4]. Şi în acest caz se impun cercetări amănunţite la faţa locului. Mănăstirea din Peri, întemeiată poate încă de voievodul Sas, ridicată în 1391 la rangul de stavropighie de către patriarhul Constantinopolului la cererea lui Balc şi Drag[5], demonstrează o dată mai mult importanţa bisericii ortodoxe din această regiune. Mihályi[6] mai vorbeşte şi de alte biserici de piatră din veacurile XIV şi XV, dar deocamdată nu sîntem în măsură să aducem vreo precizare. Înflorirea acestor ctitorii maramureşene, într-o vreme în care abundă decretele împotriva ereticilor, se explică prin concesiile dictate de interesele politice pe care le urmărea regele Ludovic. Succesorul său, împăratul Sigismund, a urmat şi el o politică la fel de aprigă împotriva necatolicilor, acolo unde îi dădea mîna, dar a demonstrat un spirit tolerant, cînd aceasta se impunea.

Cu privire la Transilvania de sud, un document plăsmuit pentru a servi unui proces cuprinde unele pasaje dintr-un act de danie din 1383, semnat de Radu I al Munteniei în favoarea bisericii sf. Paraschiva din Răşinari[7]. Iorga a observat că potrivirea datelor şi frînturilor de formule de cancelarie slavonă întrebuinţate îndreptăţesc presupunerea că plăsmuirea se întemeiază, cel puţin în parte, pe un document autentic. Din biserica răşinăreană nu ne-a rămas însă nici o urmă şi nici despre mănăstirea ortodoxă din Scorei, întemeiată de Mircea cel Bătrîn în anul 1391[8], nu putem spune mai mult. Existenţa acestor biserici se explică uşor. În Ţara Făgăraşului domnii munteni erau stăpîni feudali, iar în regiunile mărginaşe influenţa lor se strecura prin contactul zilnic de frontieră şi prin strînse legături comerciale. Dar Sigismund, ale cărui relaţii politice cu Ţara Românească oscilau mereu, în funcţie de evenimente, a trebuit să închidă ochii şi în alte regiuni, mai puţin învecinate de frontiera de miazăzi. Dintr-o însemnare autografă de pe evangheliarul călugărului Nicodim aflăm că «această sfîntă evanghelie a scris-o popa Nicodim în Ţara Ungurească în 6913» (= 1405). Despre peregrinările lui Nicodim în Transilvania ni se păstrează şi alte mărturii, precum şi unele legende, asupra cărora nu e cazul să insistăm. Importante sînt însă roadele imediate ale trecerii vestitului călugăr prin Transilvania. Cronica rimată, intitulată «Plîngerea sfintei mănăstiri a Silvaşului din eparhia Haţegului din Prislop», descoperită în mănăstirea Căldăruşani, atribuie fără înconjur lui Nicodim întemeierea mănăstirii

[1] Pentru ambele biserici vezi MM, II, col. 499 şi Petranu, *Transylvanie*, I, p. 25, unde autorul atribuie biserica din Apşa de Mijloc anului 1440.

[2] Brătulescu, *Maramureş*, p. 107 şi urm., 110 şi urm., 143 şi urm., 145 şi urm.

[3] Dragomir, *Zarand*, p. 235; Popa, *Biserici*, p. 206.

[4] Mihályi, *Diplome*, p. 30—33, 45—47, 56—59.

[5] *Ibidem*, p. 109—110; Iorga, *Scris. şi inscr.*, I, p. XXXVIII-XLIX; Ştefănescu, *Bucovine et Moldavie*, p. 16; Rafiroiu, *Maramureşul*, p. 18 şi urm.

[6] Mihályi, *Diplome*, p. 25, n. 1. Actuala biserică din Sarasău datează însă, după Petranu, *Transylvanie*, I, p. 15, din anul 1700.

[7] Iorga, *Scris. şi inscr.*, I, p. XXXIII; Petranu, *Transylvanie*, I, p. 10.

[8] Petranu, *Transylvanie*, I, p. 10.

Prislop [1], ceea ce ne explică de ce ctitoria a fost închinată ca metoh mănăstirii Tismana. Dar argumentul principal, care înlătură orice dubiu asupra atribuirii şi datării bisericii din Prislop e însăşi arhitectura. Această biserică e singurul monument religios cu plan triconc din Transilvania (fig. 218) şi se aseamănă perfect cu ruina actuală de la Vodiţa din vremea lui Vladislav I. Planul bisericii de la Prislop se compune dintr-o tindă dreptunghiulară, tăvănită [2]. Nava formează

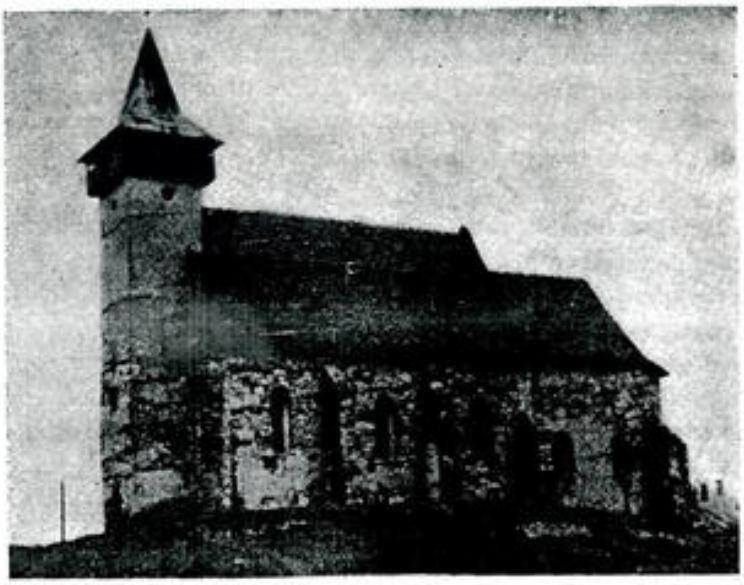

Fig. 216. — Sîntimbru, biserica ref.

un dreptunghi de care sînt alipite trei abside. În dreptul absidelor laterale sînt aşezaţi pilaştri puternici, susţinînd arcurile şi pandantivii pe care zace tamburul octogonal al turlei. Între colţurile navei şi pilaştri intervin arcuri semicirculare longitudinale, iar în capetele navei dinspre apus şi răsărit e cîte o boltă cilindrică pe axa longitudinală. Absidele şi turla sînt acoperite cu calote. Aceasta este tot ce se păstrează din vechea zidire; ea a suferit întîi o restaurare radicală în anul 7072 (= 1564), care se pretinde, după inscripţia zugrăvită deasupra intrării din navă în anul 7267 (= 1759), să fi fost o adevărată zidire «din temelie», datorită munificenţei doamnei Zamfira, fata lui Moise voievod. Apoi, în anul 1762, în cursul luptelor dintre ortodocşi şi uniţi, biserica împreună cu mănăstirea au fost date pradă flăcărilor de către generalul austriac Bukov şi în consecinţă au avut loc noi reparaţii, cărora le-au urmat recent noi lucrări de consolidare şi restaurare (fig. 219).

Caracterele arhitectonice ale bisericii aparţin însă construcţiei iniţiale şi se explică prin legături directe cu ctitoriile lui Nicodim, dintre care ruina de la Vodiţa prezintă analogiile cele mai apropiate. În capitolul închinat arhitecturii din Ţara Românească am văzut cum s-a dezvoltat planul şi elevaţia acestui tip din premise olteneşti. Prin urmare, ipoteza unei influenţe sîrbeşti, pe care am admis-o eu însumi [3] pe temeiul cercetărilor lui Balş, nu se mai poate susţine. Deocamdată

[1] Asupra tuturor chestiunilor privitoare la întemeierea mănăstirii Prislopului şi la arhitectura bisericii, vezi VĂTĂŞIANU, *Hunedoara*, p. 47—65 (cu bibliografie şi discuţia izvoarelor). Mai vezi apoi: ION PUŞCARIU în AAR, ser. 2-a, Mem. Secţ. Ist., XXIX-1906/7, p. 588; HALAVÁTS, *Felsőzsilvás*, p. 93—95; MÖLLER, *Monuments*, p. 16; IORGA-BALŞ, *L'art*, p. 34; BALŞ, *Prislop*, p. 97 şi urm.; PETRANU, *Transylvanie*, I, p. 10.

[2] În planul şi secţiunea publicată de BALŞ, *loc. cit.*, a fost înlocuit tavanul tindei cu o boltă cilindrică transversală. Ipoteza e admisibilă, dar nu corespunde stării de conservare actuale.

[3] VĂTĂŞIANU, *Hunedoara*, p. 134—136.

mă mulțumesc să constat că biserica Prislopului face parte din ciclul evoluției arhitecturii muntene și să repet că ea nu poate data decît din vremea lui Nicodim. Datarea bisericii în veacul al XVI-lea, propusă de unii autori mai vechi, atribuind ctitoria domniței Zamfira, pe temeiul inscripției din 1759, nu e acceptabilă, fiindcă triconcul se dezvoltase între timp în așa fel, încît din veacul al XVI-lea nu se mai găsește în Țara Romînească nici un monument care să corespundă fazei clădirii din Prislop.

Din perioada domniei lui Sigismund, de după anul 1404, mai avem o serie de alte biserici de piatră zidite în regiunea fostului județ Hunedoara, în majoritate la nord de Mureș, în Munții Apuseni. Acest grup compact denotă o oarecare libertate de acțiune a ortodocșilor, explicabilă tocmai prin politica lui Sigismund, la care am făcut aluzie mai sus. Din categoria acestor monumente modeste face parte un grup de biserici care se dezvoltă din tipul tradițional al bisericii-sală.

Biserica din Crișcior [1] prezintă un plan compus dintr-o clopotniță în apus, o navă dreptunghiulară și un altar poligonal. După părerea lui I. D. Ștefănescu, nava și altarul au suferit modificări ulterioare. De altfel întreaga biserică a fost restaurată și dacă nu am dispune de unele informații și de o serie de picturi cu portrete ale ctitorilor, problema datării acestui monument ar fi greu de dezlegat. Ctitorul, jupînul Laslău Bălea, ne e cunoscut din documente datate din 1404 și 1445. Alături de aceste mărturii, S. Dragomir citează o genealogie întocmită în 1773, care la rîndu-i atribuie ctitoria bisericii anului 1404 și numitului voievod Bălea. Concordanța dintre aceste documente e prețioasă și pe temeiul lor trebuie admis atît numele ctitorului cît și data fundării.

Fig. 217. — Teiuș, biserica r.cat., portalul apusean.

Biserica ort. din Ribița [2] a suferit restaurări mari, dar nu s-a modificat nici planul, nici elevația, după cum o dovedesc și aci o serie de picturi murale. Planul se compune din clopotniță, navă și un altar dreptunghiular. Un aspect al bisericii din anul 1868 se păstrează într-o stampă, din care se vede că în locul actualului pridvor de zid din fața clopotniței era pe atunci un pridvor de lemn, adăugat și el desigur nu cu mult înainte. Inscripția votivă în limba slavonă, citită și tălmăcită de S. Dragomir, arată că zidirea și zugrăvirea bisericii s-au terminat în 15 iulie 6925 (= 1417), ctitori fiind jupînul Vladislav și jupînița Stana.

[1] Meteș, *Zugravii*, p. 111—112, dă data de fundare 1411, fără a invoca vreun argument. Dragomir, *Zarand*, p. 225 și urm.; Ștefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 242 și urm.

[2] Meteș, *Zugravii*, p. 111; Vătășianu, *Hunedoara*, p. 18 și urm.; Dragomir, *Zarand*, p. 246 și urm.; Ștefănescu *Valachie et Trans.*, p. 252. Datarea lui Meteș în 1404 sau datarea mai vagă, la începutul secolului al XV-lea, propusă de mine (*op. cit.*, p. 195) sînt anterioare descoperirilor publicate de S. Dragomir.

Din punct de vedere arhitectonic, ceva mai interesantă e biserica ort. din Zlatna [1]. Partea bisericii care e cu siguranţă veche se compune dintr-o navă cu două travee pătrate, urmată spre est de un altar pătrat, aproape tot atît de larg ca şi nava (fig. 220—221). Fiecare din cele trei travee purtase odinioară cîte o boltă în cruci pe ogive masive, cu secţiune trapezoidală, sprijinite dinafară prin contraforturi treptate. Ogivele altarului sînt aşezate pe colonete angajate, greoaie, prevăzute cu capiteluri cu profiluri inelare simple. Din bolţile vechi ale navei se păstrează însă numai cîte o consolă (fig. 222) pe latura de nord şi pe cea de sud, de forma unei piramide inversate, împreună cu cîte un fragment din vechile mănunchiuri de nervuri, profilate grosolan cu cîte două perechi de cavete. Actualul înveliş e cilindric, cu penetraţii. În partea apuseană a navei e aşezată azi clopotniţa pe ziduri masive, care izolează intrarea. Obstacolul pe care îl opune acest corp dispoziţiei vechilor bolţi în cruci e un argument în favoarea tezei că turnul nu ar fi existat de la început, deşi materialul de construcţie, piatră brută amestecată cu cărămidă, e identic cu cel întrebuinţat la părţile vechi ale zidirii. Portalurile bisericii, unul în partea inferioară a clopotniţei, altul pe latura de sud, aproape de colţul apusean (în prezent astupat), se aseamănă perfect unul cu altul, ambele fiind încadrate cu ciubucuri în arc frînt în jurul unei lunete. Profilurile de la consolele uşii par a fi fost prelucrate cu ocazia restaurării din veacul al XIX-lea. Mulurile ferestrelor bipartite (fig. 223) de pe laturile altarului dinspre nord şi sud, prezentînd obişnuitul trifoi, o dată cu lobi ascuţiţi, altă dată cu forme circulare, se păstrează intact. Numai stîlpişorii divizori au dispărut. Iată toate elementele arhitectonice pe care se poate întemeia o datare. Ele se regăsesc aproape curent la bisericile catolice de la sate, mai ales din prima jumătate a veacului al XV-lea, pentru că mai tîrziu se strecoară ici-colo şi unele forme flamboaiante. Cu această clasare se potrivesc două informaţii. Una, o notiţă transcrisă în veacul trecut în condica parohială, spune că biserica ar fi fost zidită în anul 1424, iar alta [2] atestă existenţa unei mici colonii săseşti în Zlatna încă din 1357. Nu văd de ce N. Iorga [3] a respins categoric data tradiţională, transmisă prin condica amintită. Ea e în concordanţă cu elementele arhitectonice şi, în lipsa altei informaţii, este desigur preferabilă unei presupuneri nefondate. Existenţa saşilor în Zlatna e un factor important, deoarece caracterele specific gotice ale acestei biserici, pe care în schimb nu le întîlnim la celelalte clădiri ortodoxe din Munţii Apuseni, unde avem dreptul să bănuim o mînă de lucru românească, ne îndreptăţesc să admitem că meşterul a fost un sas. Clopotniţa şi cele două portaluri amintite mai sus, prezentînd tipicul lintel pe console întîlnit prima oară la biserica mănăstirii r. cat. din Teiuş, ar putea fi un prim adaos din jumătatea a doua a veacului al XV-lea. În cursul timpului biserica a suferit ample refaceri şi completări. Poate că în veacul al XVIII-lea s-au zidit cele două capele laterale, formînd un fel de transept, şi tot atunci se va fi adăugat şi noul altar, vechiului zid răsăritean revenindu-i rolul unei catapetesme. Ultima prefacere radicală, care a îmbrăcat biserica într-o haină pseudo-gotică modernă, datează din 1858.

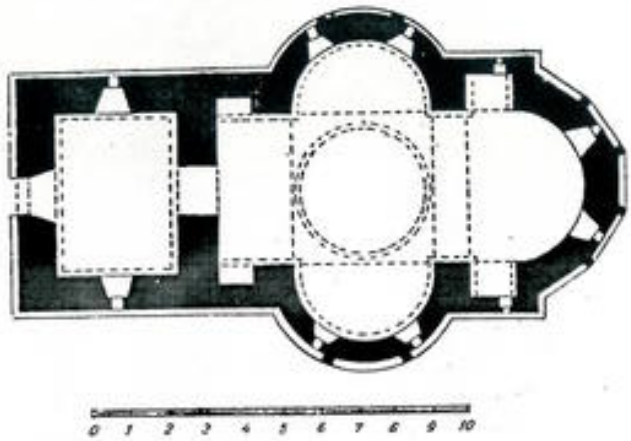

Fig. 218. — Prislop, planul bisericii.

[1] Vătăşianu, *Zlatna*, p. 431 şi urm.; Brătulescu, *Transilvania*, p. 27 şi urm.; Petranu, *Transylvanie*, p. 15.

[2] Michaelis, *Krapundorf*, p. 285.

[3] Iorga, *Zlatna*, p. 189.

De altfel pătrunderea elementelor gotice în arhitectura ortodoxă din regiunile de contact mai strîns cu catolicismul e atestată şi prin exemple mai vechi. Astfel, partea iniţială a bisericii ort. din Rişnov, adică altarul pentagonal, înzestrat cu contraforturi, şi partea răsăriteană a navei, compusă din două travee, ar putea fi identică cu biserica atestată într-un document din 1384 [1].

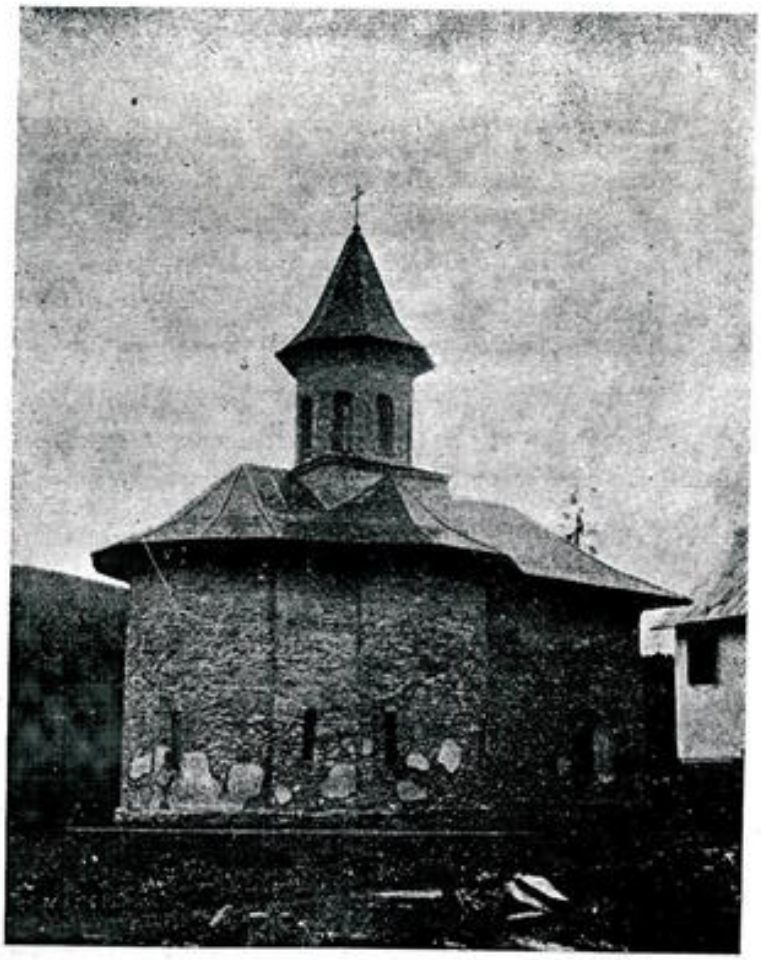

Fig. 219. — Prislop, biserica.

Bolţile, însă, deşi executate după sistemul gotic, par a fi suferit unele remanieri, dar în colţul de nord-est al navei se păstrează încă o consolă conică de la bolta iniţială. Pe baza planului şi a consolei se poate admite că zidirea nu e mult mai veche decît referinţa documentară pomenită. În epoca barocă, biserica a fost amplificată prin adăugarea unei încăperi noi şi mai largi vechii nave şi prin înzestrarea bisericii cu un pronaos despărţit prin arcade, dispoziţie caracteristică arhitecturii muntene din secolul al XVIII-lea. Tot atunci s-a adăugat şi clopotniţa, iar alte refaceri au avut loc în cursul veacului trecut. Acestor modificări le-au căzut pradă şi toate detaliile plastice vechi de la bolţi, uşi şi ferestre, acestea din urmă fiind lărgite ulterior.

[1] *Burzenland*, IV-1, p. 17. În document se vorbeşte despre această biserică, dar nu se precizează că ea ar fi fost fundată în anul 1384, cum presupune PETRAN U, *Transylvanie*, p. 10.

În capătul opus al ortodoxismului transilvănean, în Banat, a fost descoperită urma unei alte biserici gotice, probabil tot ortodoxe, în comuna Căvăran, prin săpăturile executate de I. Miloia [1]. E vorba de fundamentele (fig. 224) unei clădiri cu o navă foarte alungită, din care se desprinde un fel de nartex izolat prin doi stîlpi pătraţi, meniţi, poate, să suporte o clopotniţă. Spre răsărit se afla un altar pătrat. Pe baza planului, a prezenţei contraforturilor din colţurile clădirii şi de pe latura de nord (contraforturile de pe latura de sud se crede că ar fi fost adăugate ulterior), a îngroşării zidului din faţada apuseană în porţiunea corespunzătoare portalului, clădirea pare produsul unei adaptări gotice a vechiului tip al bisericii-sală şi ca atare databilă mai probabil în prima jumătate a veacului al XV-lea.

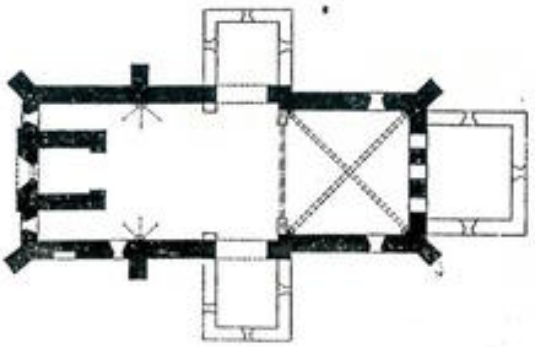

Fig. 220. — Zlatna, biserica ort., plan.

Grupul bisericilor ortodoxe din vigurosul centru romînesc al Munţilor Apuseni, despre care am vorbit mai înainte, legat strîns de clădirile ortodoxe din ţinutul Hunedoarei şi din Ţara Haţegului, pare a fi fost odinioară mult mai compact. Poate se vor descoperi în viitor noi urme arhitectonice databile în această perioadă, dar unele biserici au fost înlocuite cu clădiri recente. Astfel, biserica unită din Lupşa păstrează la intrare o inscripţie din 1750, referitoare la execuţia noii construcţii, începînd însă cu aceste cuvinte: «La anii 1421... zidită iaste... cu ... sfînta biserică de oarecare boiar; anume Stanislau....» [2], pe care C. Petranu [3] crezuse că l-ar putea identifica cu ctitorul Vladislav de la Ribiţa.

Către mijlocul veacului al XV-lea trebuie datată clopotniţa (fig. 225) cu poarta şi cu ferestrele gotice simple (numai ferestrele dinspre răsărit au muluri trilobate), dar specific tîrzii, adăugată în preajma faţadei apusene a bisericii din Ostrovul Mare. Caracteristic e şi profilul de bază cu plan înclinat, care încercuieşte numai clopotniţa. Parterul acesteia fusese boltit cilindric. Interesantă e şi supravieţuirea obiceiului vechi de a înveli turnul cu o piramidă de piatră [4]. Se pare că avem în faţa noastră ultimul descendent îndepărtat al tradiţiei romanice, imitînd prototipul ce ni s-a păstrat în clopotniţa bisericii ort. din Strei.

Tot către mijlocul veacului s-a zidit probabil şi vechea biserică ort. din Bîrsău [5], înlocuită recent cu o clădire cu totul nouă. K. Torma o mai văzuse în 1879 şi lui îi datorăm planul (fig. 226) şi descrierea. Clădirea se compunea dintr-o clopotniţă în apus, alipită unui corp dreptunghiular, subîmpărţit în tindă şi navă, acoperit cu o boltă cilindrică pe axa principală. În răsărit se găsea o mică absidă, semicirculară în interior, iar în exterior îmbrăcată într-un poligon compus din patru laturi, ceea ce înseamnă că altarul prezenta în locul obişnuitei laturi frontale o muchie. Această dispoziţie excepţională nu e însă unică în Transilvania. Astfel, vechea biserica ref. (acum dispărută) din Baţa, dacă desenul păstrat e exact [6], dispunea de un asemenea altar, databil pe la mijlocul secolului al XV-lea. Această dispoziţie se regăseşte apoi la biserica sf. Nicolae din Hunedoara, în 1458 şi la capela castelului din aceeaşi localitate. Dar formele nu sînt identice, deoarece absidele din Hunedoara sînt poligonale şi spre interior. Asemenea abside, compuse dintr-un număr de laturi cu pereche, se întîlnesc în Transilvania la unele

[1] Miloia, *Căvăran*, p. 26 şi urm.; amintită şi de Petranu, *Transylvanie*, I, p. 15.
[2] Iorga, *Scris. şi inscr.*, II, p. 129.
[3] Petranu, *Transylvanie*, p. 15.
[4] Un acoperiş modern ascunde azi vechea piramidă din piatră şi cărămidă tencuită.
[5] Torma, *Berekszó*, p. 53 şi urm.; Vătăşianu, *Hunedoara*, p. 11 şi urm.; Dragomir, *Bîrsău*, p. 140 şi urm.
[6] Entz, *Szolnok-D.*, fig. 205; interpretarea din text, p. 194 şi 203, e confuză.

biserici de lemn, de pildă la Iarcoş [1], Brădet, Ghighişeni, Hirseşti etc. [2], sau în Slovacia, la Huklywa [3]. Ele se mai găsesc la unele bisericuţe de piatră din perioada goticii tîrzii, de pildă la biserica sf. Ioan în apropiere de Friesach (Austria) [4], sau la biserica mănăstirii din Strakonic (Boemia) [5]. Exemplele citate sînt suficiente pentru ca să demonstreze că ipoteza lui W. Petković [6], care nu cunoaşte asemenea abside cu muchie în frunte decît din mediul asiatic, nu mai poate fi susţinută. Rămîne deschisă numai discuţia dacă acest tip de absidă poate fi explicat din tra-

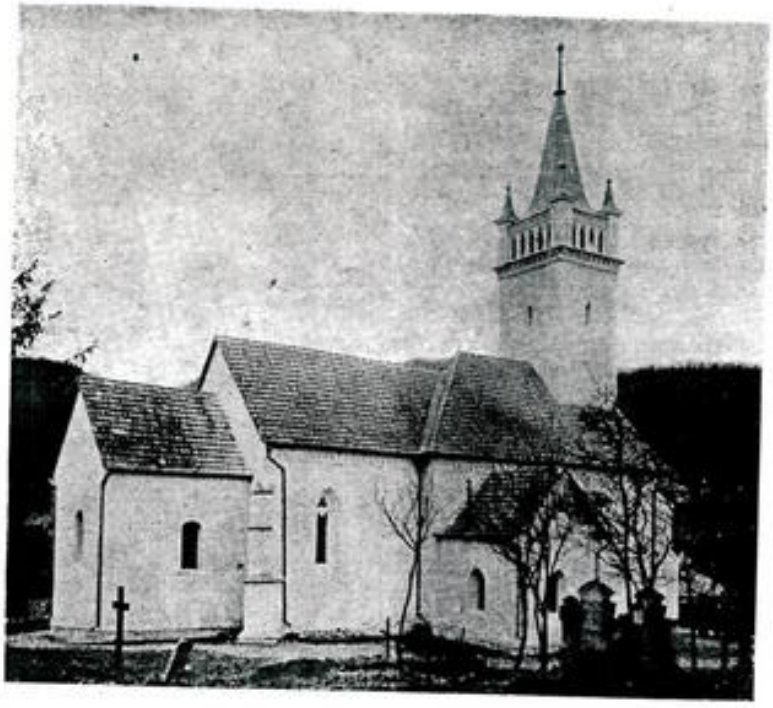

Fig. 221. — Zlatna, biserica ort.

diţia arhitecturii de lemn sau dacă trebuie să vedem în apariţia lui o formă nouă a goticii tîrzii [7]. Raritatea exemplelor conservate în piatră şi numai în regiunile unde, alături de arhitectura de piatră, a predominat odinioară ca artă băştinaşă arhitectura de lemn, mi se pare că ar pleda în favoarea primei ipoteze.

Dar la Bîrsău mai intervine şi alt element care, de data aceasta, e desigur romînesc sau, în sens mai larg, bizantin: traseul circular al peretelui interior. Avem aci o incontestabilă influenţă munteană, alături de care e mai verosimilă interferenţa arhitecturii de lemn, decît prezenţa unei infiltraţii gotice [8]. Această părere e întărită prin faptul că vechea biserică ort. din Peşteana avusese şi ea, înainte de prefacerea modernă, o absidă circulară înăuntru şi poligonală în afară [9]. Din păcate nu dispunem de nici o informaţie asupra numărului laturilor poligonului.

[1] Petranu, *Arad*, pl. 45.
[2] Idem, *Bihor*, pl. LXIX, LXXII, LXXVII.
[3] Załoziecky, *Holzkirchen*, fig. 54.
[4] MCCW, n. F., XIX-1893, p. 102.
[5] MCCW, XVIII-1873, p. 233.
[6] Petković, *Kirche d. Königt Nemanja*, p. 162.
[7] Vezi şi discuţia la Vătăşianu, *Hunedoara*, p. 102—103.
[8] Cele două contraforturi mici din dreptul clopotniţei şi al tîndei sînt proptele incidentale şi ulterioare, aplicate după necesitate şi nu au nimic comun cu întrebuinţarea sistematică a contrafortului gotic.
[9] MM, II, col. 403, cu absida calificată impropriu ca « romanică ».

Arhitectura romînească de piatră s-a răspindit în această perioadă şi în alte regiuni mai îndepărtate. La Seghişte[1] se găseşte ruina unei biserici-sală, compusă din clopotniţă, tindă, navă şi altar. Despre altar I.D. Ştefănescu spune întîi că e circular, iar ceva mai departe afirmă că are planul poligonal. N-am avut ocazia să verific la faţa locului aceste informaţii contradictorii, dar mă întreb dacă nu cumva e vorba de o absidă de tipul bizantin, descris mai sus. Nu se cunoaşte vreo dată privitoare la zidirea acestei biserici; sînt însă de acord că vechea clădire, care pare a fi suferit restaurări şi prefaceri repetate, cărora li se datoreşte, între altele,

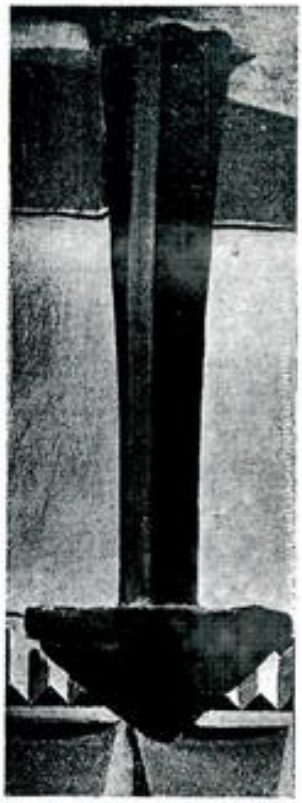

Fig. 222.—Zlatna, biserica ort., consolă de la ogivă.

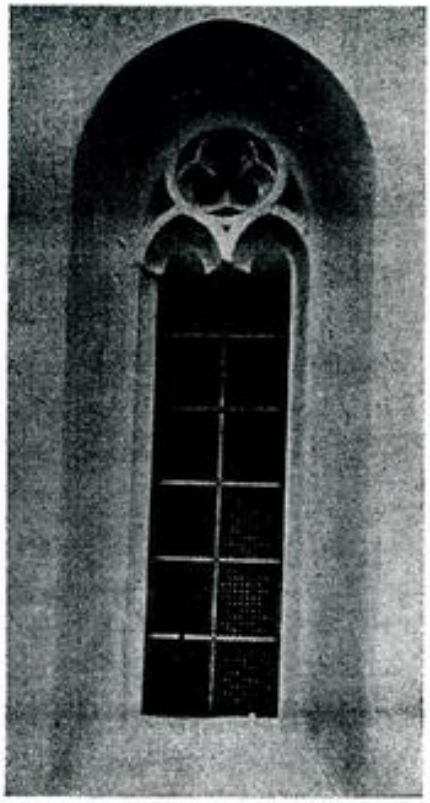

Fig. 223. — Zlatna, biserica ort., fereastră.

şi iconostasul de zid, aşezat în golul arcului de triumf de odinioară, a cărui racordare se recunoaşte încă din fotografie, poate fi datată către mijlocul veacului al XV-lea, în legătură cu monumentele descrise.

Doar cu numele mai aflăm apoi despre o mănăstire ortodoxă de lîngă Lugoj, dărîmată în anul 1879[2], şi alta în Şumig[3].

Astfel, capitolul arhitecturii religioase romîneşti din această perioadă, deşi îl putem scrie numai cu ajutorul unor monumente răzleţe şi modeste, prezintă totuşi aspecte variate, arătîndu-ne, alături de prezenţa elementelor tradiţionale, o alternare a influenţelor gotice cu altele, provenite din Ţara Romînească, dîndu-ne o icoană sugestivă a împrejurărilor în care s-a dez-

[1] Ştefănescu, *L'art*, p. 11—12; Petranu, *Transylvanie*, I, p. 15.

[2] Teodori, *Lugoj*, apud Petranu, *Transylvanie*, I, p. 15—16.

[3] Petranu, *Transylvanie*, I, p. 15.

voltat această arhitectură și a mersului ei, care — dacă împrejurările nu ar fi fost atît de potrivnice — ar fi putut, probabil, să evolueze în curînd spre forme mai închegate și superioare, asemenea arhitecturii din principatele surori. Nu s-a întîmplat însă așa. Dezvoltarea arhitecturii ortodoxe de piatră a trebuit, dimpotrivă, să înregistreze și de aci înainte zăgăzuiri noi, urmate chiar de comprimări mai drastice.

În ceea ce privește arhitectura civilă, ea mai era și în această perioadă, în orașele nou înființate, o arhitectură prevalent de lemn sau paiantă. Totuși, e sigur că acum încep să apară în orașe și primele clădiri de piatră, deși asemenea construcții trebuie considerate ca fiind încă cu totul excepționale. Pe teren însă urmele acestei categorii de clădiri nu pot fi deocamdată identificate decît la Sibiu și Orașul Stalin. Pe temeiul planului de parcelare și construcții al orașului Sibiu, Thalgott[1] a încercat să reconstituie tipul casei din faza cînd locuitorii erau încă în cea mai mare parte agricultori. Casa s-ar fi compus inițial dintr-o singură încăpere, o cameră de locuit-bucătărie, dispusă în același mod ca și la țară, adică pe marginea parcelei, cu latura strîmtă și frontonul acoperișului spre stradă, fiind dezvoltată în adîncime și avînd alături un gard cu poartă pentru vehicule și loc de trecere spre ogradă. Acest tip a fost transpus apoi și în casa de cărămidă, adăugîndu-se treptat încăperi la parter, înspre ogradă, apoi și un etaj. Astfel, casa din str. Avram Iancu nr. 16, databilă în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, avea spre stradă un fronton treptat și ferestre gotice, iar încăperile de la parter erau boltite. Asemenea case, adaptîndu-se necesităților populației de meșteșugari, care nu mai avea trebuință de intrare pentru vehicule, s-au mărit ulterior prin boltirea pasajului rezervat acestora și prin transformarea lui în încăperi de locuit sau ateliere, dedesubtul spațiului nou cîștigat extinzîndu-se beciul, iar deasupra lui podul. Podul servea pentru depozitarea mărfurilor. Încărcarea și descărcarea acestora se făcea cu ajutorul unor scripete, direct din stradă în pod, fie printr-o fereastră largă, deschisă în fronton, fie prin avansarea acoperișului deasupra străzii și lăsarea unei trape în podea, alteori printr-un burduf așezat în fronton. La casa sibiană menționată se poate urmări și această fază, iar clădiri similare se mai găsesc în str. Brainer nr. 8[2].

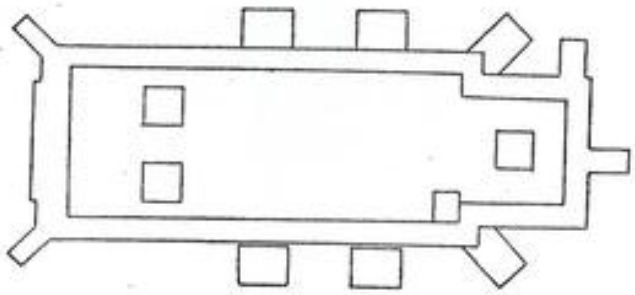

Fig. 224. — Căvăran, fundamentele bisericii.

Alte urme fragmentare de construcții civile se păstează în Orașul Stalin, dar elementele cunoscute sînt încă destul de inconsistente și o interpretare și datare se pot face doar prin coroborarea cu cîteva știri documentare.

Cu toate acestea, istoria palatului primăriei din acest oraș [3] e destul de sugestivă și oglindește foarte probabil realități care vor fi existat și în alte centre orășenești. Palatul se ridică azi într-o piață care, odinioară, se găsea în afara perimetrului orășenesc și servea tîrgului. Aci se afla un turn destinat să permită controlul intrării în oraș și tot din acest turn judecătorul tîrgului veghea asupra ordinei care trebuia respectată de tîrgoveți. Turnul era o clădire de piatră și el mai există în sîmburele fundamentelor și al parterului actualului turn al palatului comunal. Alături de acesta își instalaseră blănarii « bolțile » lor, compuse dintr-o subterană lungă, drept-

[1] Thalgott, *Hermannstadt*, p. 34 și urm.
[2] *Ibidem*, p. 36.

[3] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 313; Roth, *Baukunst*, p. 116—117; *Burzenland*, III-1, p. 163 și urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 112.

unghiulară, despărțită în trei încăperi cu învelișuri cilindrice, iar deasupra, la parter, erau patru camere înșirate una după alta, destinate comerțului. Acest complex (fig. 227) exista în 1420, cînd comuna încheie o învoială cu breasla blănarilor, obligîndu-se să le respecte proprietatea, dobîndind însă dreptul de a amplifica clădirea și de a ridica deasupra ei un etaj pentru adăpostirea sălii de întrunire a sfatului. Această nouă construcție s-a ridicat în dreapta și stînga vechiului turn, legîndu-l totodată direct de clădirea blănarilor. Complexul cuprindea astfel latura de nord-est a parterului actual. Afară de zidărie nu ni s-a păstrat însă nimic; nici o ușă, fereastră sau alt profil și nici vechile bolți și tavane.

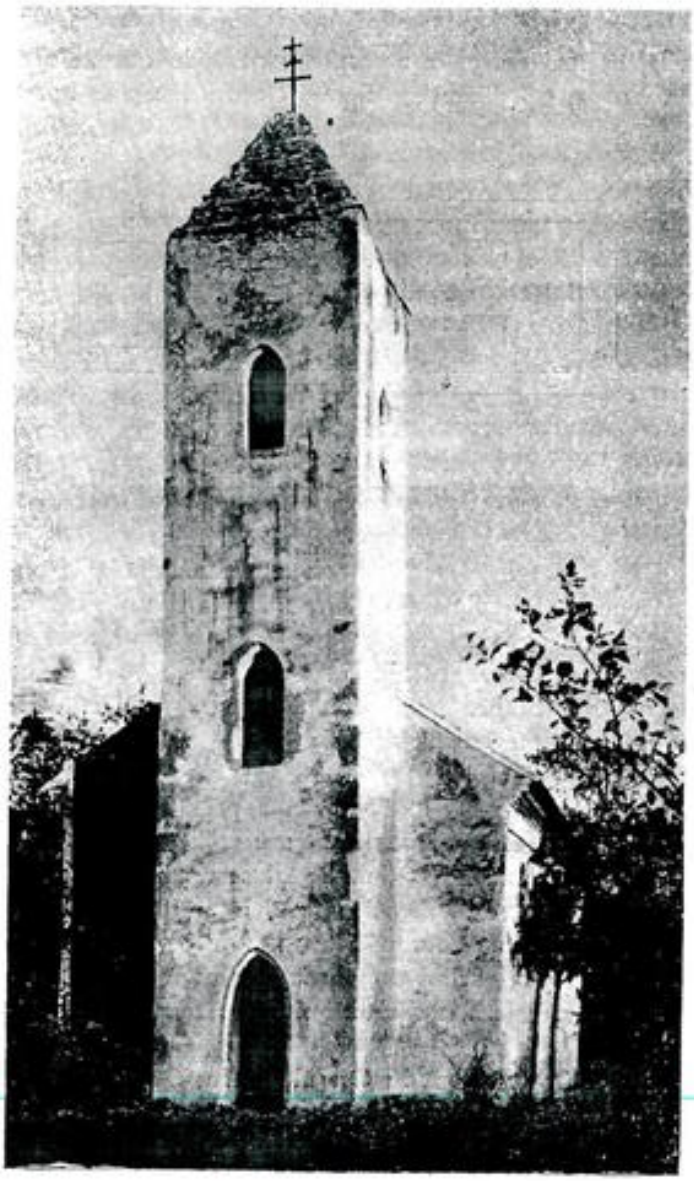

Fig. 225. — Ostrovul Mare, clopotnița.

Tot în Orașul Stalin, în clădirea parohiei evanghelice, se mai recunosc o parte din beciurile casei parohiale inițiale [1], formînd un plan aproximativ trapezoidal, subîmpărțit în cîteva încăperi boltite cilindric, iar deasupra lor se mai ridică, în parter, zidurile primitive. Nici aci însă, în afara dispozițiilor planimetrice, nu a mai rămas nimic ce ne-ar putea întregi imaginea. Acest nucleu, în care se găsea și o sală rezervată adunării capitlului bisericesc, exista încă din 1379, după cum se poate deduce dintr-o dispoziție a arhiepiscopului din Strigoniu.

Incomparabil mai numeroase sînt, în schimb, știrile documentare și resturile arheologice ale clădirilor de ordin militar, reședințe fortificate, castre, castele și cetăți. Dar acest material destul de vast nu a fost deocamdată cercetat sistematic. Literatura a înregistrat o serie de localități în care se găsesc urmele arhitecturii feudale, a acumulat cîteva știri documentare și a notat legendele locale, dar numai în foarte puține cazuri informațiile par concludente pentru datarea unui complex de ruine încă absolut neexplorate. Singur castelul Corvinilor, din Hunedoara, a fost studiat din punct de vedere arheologic și în consecință poate fi considerat ca un important punct de reper, dar e evident că în jurul unui singur punct concret nu se poate țese o istorie a arhitecturii militare transilvănene din epoca goticii mature.

[1] *Burzenland*, III-1, p. 141 și urm.

Cu toate acestea vom încerca — la fel ca şi în capitolele precedente închinate acestui subiect şi cu acelaşi risc de a fi desminţiţi de cercetările arheologice şi arhivistice viitoare — să reţinem din literarura actuală atît ştirile sigure, cît şi informaţiile care s-ar putea referi eventual la construcţiile feudale din această fază, iar pentru orientarea principială a cititorului vom expune în prealabil pe scurt cîteva impresii pe care ni le sugerează materialul documentar şi mai ales cel arheologic, încadrat în mod ipotetic în această fază a evoluţiei.

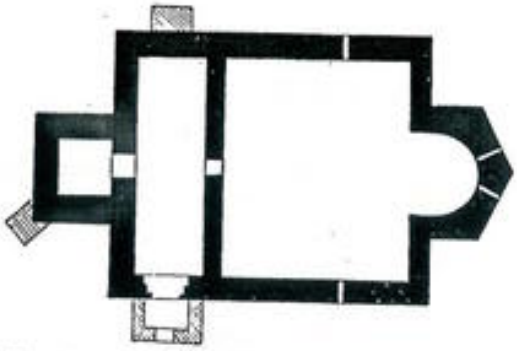

Fig. 226. — Bîrsău, biserica ort. (demolată), plan.

Deşi nu avem nici o informaţie documentară directă în această privinţă, e sigur că în multe cazuri se mai executau şi în perioada de care ne ocupăm fortificaţii de pămînt compuse din val cu palisade şi şanţ, căci despre ridicarea unor asemenea întăriturí avem ştiri din perioadele imediat următoare. Dar exemple concrete de asemenea fortificaţii din perioada 1350—1450 nu se cunosc. Materialul care predomină acum absolut e piatra (piatra brută de carieră şi bolovanii de rîu), legată cu mortar. Alături de piatră apare însă şi cărămida. Prima fortificaţie în care s-a întrebuinţat prevalent cărămida e incinta a treia din Sibiu, databilă, după cum se va vedea, pe la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea, înainte de 1432. Preferinţa pentru acest material denotă o experienţă şi o previziune remarcabilă din partea celor care au condus lucrările în Sibiu. Cărămida[1] e de fapt mai rezistentă la şocul proiectilelor de artilerie; zidul de cărămidă nu produce fisuri atît de periculoase fiind mai bine închegat, iar găurile pot fi completate mai uşor. În sfîrşit, spre deosebire de schijele de piatră provocate de şocul proiectilelor, cele de cărămidă sînt mai puţin periculoase pentru apărători. De fapt, în cursul secolului al XV-lea, în Transilvania se trece treptat de la întrebuinţarea pietrei la folosirea cărămizii, dar aceasta devine predominantă numai în cursul jumătăţii a doua a veacului al XV-lea. În ceea ce priveşte, în schimb, mortarul, orice încercare de a distinge epocile de clădire pe baza calităţii acestuia (mortar stins şi odihnit sau mortar fierbinte, compoziţie) e încă zadarnică[2]; pare îndoielnic că analiza mortarurilor întrebuinţate ar putea oferi vreodată elemente sigure de datare. Principiile compunerii a diferite mortaruri erau de mult cunoscute de zidari, iar în practică rolul hotărîtor îl juca materialul pus la îndemîna constructorului, abilitatea zidarilor şi conştiinţa lor profesională. Spre deosebire de munca organizată a şantierelor de construcţie de la oraşe, din mănăstiri şi chiar de la sate (biserici mai însemnate), la cetăţile comunelor săteşti şi la castelele feudalilor mîna de lucru o dau ţăranii liberi, respectiv ţăranii iobăgiţi, şi se pare că numai în cazuri excepţionale conducerea lucrărilor a fost încredinţată unui meşter zidar sau pietrar, membru de şantier. În majoritatea cazurilor, consultarea acestor experţi va fi fost considerată inutilă, din cauză că nu se puneau probleme tehnice de construcţie. Dificultăţile stăteau mai curînd în problema amenajării terenului şi a procurării unei imense cantităţi de material, care trebuia cărat şi urcat pe drumuri anevoioase, dar aceste dificultăţi se rezolvau prin marele număr de braţe de lucru întrebuinţate.

Aceste fortificaţii sînt pe de altă parte — iarăşi cu foarte puţine excepţii — lucrări de strictă utilitate, lipsite de orice profiluri decorative. Ca atare, colaborarea pietrarului era inutilă şi în consecinţă nu dispunem nici de elemente stilistice de datare. De altfel, în imensa majoritate a cazurilor, fortificaţiile rămase sînt azi cîmpuri de ruine, în parte îngropate în pămînt sau acoperite

[1] Cf. şi Könyöki, *Várak*, p. 43.

[2] În acelaşi sens şi constatările lui Könyöki, *Várak*, p. 36.

de vegetație. Despre sistemele de apărare și despre aspectele specifice ale acestora nu ne putem face încă decît o idee vagă. Știm că zidurile trebuiau să fie relativ groase, pentru ca să reziste proiectilelor aruncate cu mașini ușoare, deși asemenea mașini nu par să se fi întrebuințat prea mult în Transilvania. Atacurile se dădeau mai mult cu ostași pedeștri, deci curtinele trebuiau să fie destul de înalte ca să nu poată fi escaladate ușor, iar împotriva arcașilor dușmani apărătorii se ascundeau după creneluri sau trăgeau prin numeroasele metereze care spintecau curtinele și turnurile. După cîte putem judeca astăzi, atît pe baza materialului transilvănean cît și prin analogie cu fortificațiile din Europa centrală, în această perioadă meterezele sînt încă simple deschideri înalte și strîmte, dreptunghiulare. Formele particulare, adaptate armelor de foc, apar abia în jumătatea a doua a veacului al XV-lea și încă destul de rar. În afară de atacul prin escaladare, erau periculoase încercările dușmanului de a pătrunde în interiorul fortificației prin spargerea zidurilor la baza lor și prin săparea unor tuneluri. Acest soi de atac se combătea prin turnarea de sus asupra atacatorilor a diferitelor lichide: păcură, apă clocotită, murdării menite să-i orbească. Ca atare, în punctele socotite mai primejduite (porți, curtine și turnuri mai ușor accesibile), curtinele sau turnurile se înzestrau cu burdufuri (un fel de balcoane închise) cu podeaua găurită, numite «mâchicoulis».

O ultimă metodă de a cuceri o fortificație — cînd nu se putea organiza o trădare sau obține o predare prin intimidare sau ademeniri, și cînd asediatorul nu era dispus sau nu putea să aștepte epuizarea resurselor alimentare — era incendierea fortificației prin aruncarea de materii incandescente asupra acoperișurilor, incendii care se răspîndeau apoi ușor, cuprinzînd și depozitele de alimente și provocînd uneori asfixierea apărătorilor. Împotriva acestui pericol se prevedeau în cetăți și castele nu numai rezerve de apă, dar acoperișurile — singurele părți inflamabile accesibile asediatorilor — se construiau de obicei astfel, încît să fie invizibile dinspre inamic. Coridoarele apărătorilor din dosul crenelurilor, ca și bastioanele, purtau acoperișuri cu o singură pantă, adosată zidului îndreptat spre inamic și coborînd înspre curte. În felul acesta, acoperișurile se aflau în unghi mort față de inamic, iar apa de ploaie, care se scurgea de pe ele, alimenta totodată cisternele și recipientele aflate în curte.

Bastioanele și turnurile aveau un plan de obicei pătrat, rareori cilindric. Turnurile și bastioanele poligonale datate aparțin cel mai curînd veacului al XVI-lea și, în consecință, pînă la proba contrară, le putem considera ca neobișnuite în perioada de care ne ocupăm.

Dimensiunile și organizarea interioară a fortificațiilor depind, firește, de necesitățile specifice cărora le erau destinate și ca atare va trebui să distingem castrele regale și cetățile de frontieră, castelele de reședință ale marilor demnitari ridicate în mijlocul unei așezări, castelele feudale izolate, situate pe moșiile înfeudate, incintele de fortificare ale orașelor și cetățile de refugiu ale populației de la țară.

Castrele regale și castelele feudale sînt o expresie specifică a relațiilor politice și social-economice interne ale unui stat feudal, mai ales în faza înăspririi relațiilor dintre stăpînitori și supuși. Or, în Transilvania din sfertul al doilea al veacului al XV-lea, sub influența mișcării husite, se ajunge la o criză acută în aceste relații și la izbucnirea răscoalei de la Bobîlna (1437—1438). E firesc ca în această epocă feudalii să se preocupe în mod deosebit de construirea de noi castele și de perfectarea apărării castelelor existente. Fortificațiile orașelor sînt și ele în parte un corolar al acestor relații încordate, deoarece nu o dată orașele au trebuit să-și apere cu arma privilegiile împotriva încercărilor de impilare ale feudalilor. Aceeași funcție au împlinit-o adeseori și cetățile de refugiu ale țăranilor liberi de pe teritoriile privilegiate ale colonizării săsești din Transilvania de sud și ale așezărilor secuiești din părțile răsăritene. Totodată, însă, aceste fortificații urbane și rurale, împreună cu cetățile de frontieră serveau și împotriva dușmanului extern. În secolul al XIV-lea, acești dușmani externi erau îndeosebi tătarii.

În veacul al XV-lea însă, invadatorii principali sînt turcii, care întreprind o serie de incursiuni sîngeroase în 1421, 1432, 1436, 1438 și 1442. Aceste incursiuni devastatoare îi obligă pe locuitori să-și organizeze cetăți de refugiu și e probabil că — mai ales în Secuime —

o serie de cetăţi relativ ample, situate în puncte greu accesibile din munţi, să dateze din prima fază a acestor incursiuni, deoarece mai tîrziu şi în Secuime, ca şi în ţinuturile săseşti, par a prevala cetăţi de refugiu ridicate în mijlocul comunei, în jurul bisericii. Cetăţile de refugiu din munţi aveau avantajul că erau mai uşor de apărat, fiind mai greu accesibile, şi adeseori oştile de pradă nici nu le înfruntau, dar în ele nu-şi puteau găsi adăpost decît oameni care îşi părăsiseră tot avutul. Apoi acele cetăţi erau şi greu de aprovizionat. În schimb, cetăţile din comună, din jurul bisericii, erau mai la îndemînă pentru mic şi mare, şi locuitorii puteau să-şi depoziteze acolo din timp provizii şi alte averi mişcătoare, iar în vreme de război puteau să aducă vitele şi toate obiectele socotite mai de preţ. Aceste cetăţi erau firește mult mai expuse, fiind aşezate de-a lungul drumurilor pe care le străbăteau în mod inevitabil duşmanii. De aceea, era nevoie de lucrări de fortificare mai temeinice şi mai ample, şi vom vedea că majoritatea fortificaţiilor din această categorie datează abia din faza goticii tîrzii, de care ne vom ocupa în capitolul următor.

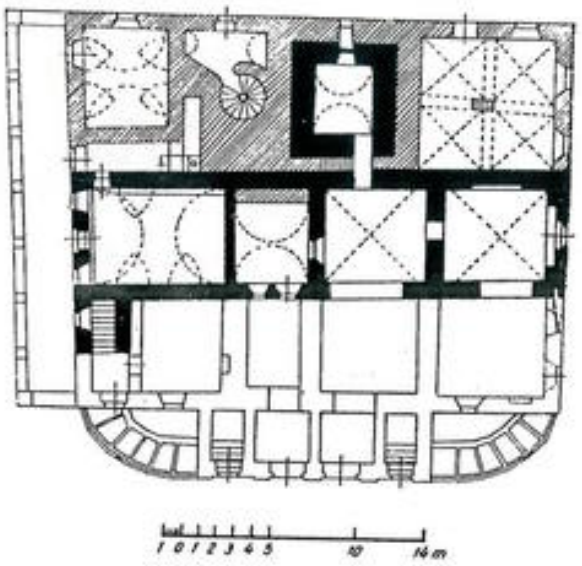

Fig. 227. — Or. Stalin, palatul primăriei, plan.

Să încercăm să ilustrăm consideraţiile principiale de mai sus prin ştiri istorice referitoare la monumente determinate şi prin exemple arheologice concrete.

Din categoria castrelor regale amintim mai întîi pe cel de la Cetatea de Baltă [1], localitate identificată cu Villa Cuculiensis Castri, amintită în anul 1197. Aci fusese deci un castru vechi, probabil încă din vremea cînd frontierele statului maghiar se opriseră vremelnic în acest punct. Acest castru iniţial va fi fost reconstruit sau modernizat în cursul secolului al XIV-lea, cînd, în 1352 şi 1371, întîlnim în documente menţiunea unor castelani. Acesta trebuie să fi fost castelul cedat mai apoi de Matei Corvinul lui Ştefan cel Mare, cucerit în 1543 de Petru Rareş [2] şi calificat în 1565 ca un « *diruptum castrum* ». Urmele arheologice nu au fost încă cercetate, iar unii autori confundă vechiul castru cu castelul actual, ridicat alături în veacul al XVII-lea.

Alte două castre regale sau castele feudale se găsesc, unul pe dealul de lîngă comuna Anieş [3], dominînd valea Someşului ce urcă spre Rodna, altul în munţii de la sud de comuna Nepos. Ambele sînt situate pe cîte un deal în formă de şa şi fortificaţia, compusă dintr-o incintă de zid, are planul unui oval foarte alungit. La cetatea de la Anieş se mai pot recunoaşte zece turnuri pătrate, o poartă flancată de două bastioane şi o construcţie masivă în capătul de sud al incintei, iar la cetatea de lîngă Nepos, mult mai mică, două porţi fortificate. Cercetările de pînă acum nu au dat la iveală nici un element specific de datare, dar caracterele generale se încadrează fără dificultăţi în perioada de care ne ocupăm.

Relativ cel mai bine păstrat castel din Transilvania e în prezent cel din Bran [4], totodată o tipică expresie a castelului de munte medieval (fig. 228 şi 229). Prima amintire documentară

[1] Schulcz, *Erdély*, p. 157—158; Könyöki, *Várak*, p. 178 şi 240; cf. şi însemnarea din MCCW, II-1857, p. 218, partea referitoare la ruinele unei cetăţi dispărute.
[2] Iorga-Balş, *L'art*, p. 87; Henry, *Moldavie*, p. 138.
[3] Semnalat de Marţian, *Rodna*, p. 45—50; detaliile planului publicat sînt însă greşite. Vezi şi raportul din MCA, vol. IV, p. 215—216.
[4] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 370—376; Lapedatu, *Cetăţi*, p. 177, 179; *Burzenland*, IV-I, p. 87 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 12, 66.

datează din 19 noiembrie 1377, cînd saşii braşoveni promit că vor zidi acest castru pe seama regelui Ludovic. Menirea lui era să apere trecătoarea Branului. Data de mai sus e un termen *post quem*, dar se pare că executarea promisiunii nu a întîrziat mult. Zidurile actuale datează de la început, cu excepţia turnului de deasupra porţii, adăugat probabil abia în veacul al XVII-lea, cînd au fost făcute ample reparaţii, în urma exploziei din 1593 a turnului cilindric, în care se

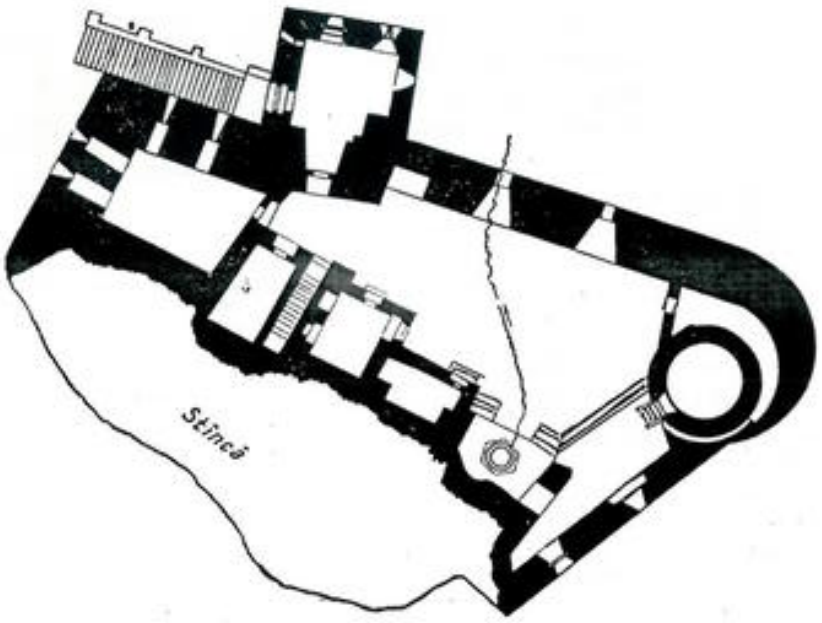

Fig. 228. — Bran, planul castelului.

păstrase pulberea, şi a incendiului din 1619. Unei restaurări şi mai recente i se datoreşte rustica din faţada răsăriteană.

Castelul se adaptează perfect terenului, folosind toate avantajele defensive; de aci rezultă planul neregulat. Curtine masive apără spre sud scara de acces şi panta repede, dominate în capătul apusean de un turn cilindric. Spre nord, etajele de jos se sprijină pe stînca în vîrful căreia străjuieşte donjonul. Locuinţele sînt îngrămădite în patru etaje, în interiorul curtinelor de pe latura dinspre răsărit. Ele se compun din cîteva încăperi tăvănite. Se explică astfel uşor de ce incendiul amintit trebuie să fi adus mari stricăciuni interiorului şi de ce nu ni s-a păstrat nici un detaliu caracteristic din vechea arhitectură sau din transformările pe care poate le-au făcut pîrcălabii lui Mircea cel Bătrîn, instalaţi aci timp de mai mulţi ani. Cîteva uşi cu chenare gotice, încastrate de curînd în interiorul castelului, provin din case particulare braşovene. Singurele elemente decorative care ar putea fi atribuite secolului al XIV-lea sînt crenelurile treptate ale donjonului şi ale clădirii alipite. Aceste forme se regăsesc mai ales în Italia de nord, în secolul al XIV-lea, şi nu ar fi exclus să ne dezvăluie originea meşterului, dacă unele inconsecvenţe nu ne-ar impune rezerve cu privire la o refacere şi eventuală contrafacere. Rîndurile duble de arcade oarbe, semicirculare, care împodobesc faţada sub creneluri, datează din veacul al XVII-lea şi se datoresc unei influenţe a formelor arhitectonice decorative munteneşti, răspîndite şi în alte puncte din Ţara Bîrsei. În sfîrşit, notăm şi aci acoperişurile în pupitru, cu panta îndreptată spre interior, pentru a împiedica incendierea de către duşmani. Odinioară castelul mai era apărat de o fortificaţie avansată, menită să închidă trecerea din vale; din această fortificaţie au mai supravieţuit doar puţine urme.

Un alt castru databil din această fază s-ar putea eventual descoperi în ruinele semnalate de Orbán [1] în apropierea comunei Lutoasa, pe temeiul tradiției locale, care pretinde că locuitorii satului ar fi descendenții ostașilor din garnizoana castelului.

O cetate de frontieră, pereche celei din Bran, a fost aceea a Tălmaciului [2], ridicată tot din ordinele lui Ludovic I cu contribuția coloniștilor sași, în 1370. Dispoziția fortificațiilor de aci

Fig. 229. —Bran, castelul.

diferă însă de cele din Bran. Ruinele arată că era vorba în esență de o incintă amplă de pînze în jurul platoului unui deal tronconic din fața trecătorii Oltului, întărită prin turnuri pătrate. Din clădirile interioare nu s-a mai păstrat nimic la suprafața solului. De altfel cetatea Tălmaciului a avut o viață scurtă, căci în 1453 Ioan de Hunedoara a dat ordin să fie demantelată și înlocuită cu fortificația numită Turnu Roșu, situată chiar la gura trecătorii cu acest nume.

În ceea ce privește categoria palatelor feudale de reședință fortificate, zidite în această perioadă în centrele administrative, dispunem numai de informații documentare privitoare la castelul din Timișoara. Știm că aci s-a instalat în calitate de comite condotierul italian Filippo de Ozora, supranumit Pippo Spano, și presupunem că acest castel a fost plănuit după modelele italiene de la începutul secolului al XV-lea. Mai aflăm apoi că Ioan de Hunedoara, care a primit, după moartea lui Pippo Spano, demnitatea de comite al Banatului, a continuat amenajările castelului, care i-a servit adeseori și mai tîrziu, cînd era guvernator, ca reședință în timpul campaniilor împotriva turcilor. Dar cercetările întreprinse în Timișoara pentru a identifica planul și eventualele resturi de zidărie păstrate din vechiul palat în cazărmile din veacul al XIX-lea (acum restaurate) s-au soldat cu un raport negativ, deoarece arhitectul Schulek [3] conchisese că ceea ce s-a putut

[1] *Székelyföld*, III, p. 120.
[2] *Kunst in Sieb.*, p. 12; Streitfeld, *Sastechor*, p. 136.
[3] Raport în MM, III, p. 226; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 186, n. 1.

recunoaşte au fost urmele unui palat fortificat din secolul al XVI-lea. Din nefericire, urmind unui procedeu obişnuit, concluziile raportului nu sînt întovărăşite de o expunere minuţioasă a constatării stărilor de fapt, aşa încît nu îngăduie nici o verificare. Aci, ca şi în aproape toate celelalte cazuri din domeniul arhitecturii militare, trebuie să aşteptăm rezultatele desfăşurării campaniilor arheologice viitoare.

Documente arheologice ceva mai numeroase ne-au lăsat castelele feudale de la ţară, situate pe domeniile familiare, şi numărul şi informaţiile despre aceste castele vor spori fără îndoială mult prin cercetările viitoare, atît prin cele arhivistice, cît şi prin cele de pe teren. E de remarcat, în prealabil, că aceste castele se găsesc în afara teritoriului privilegiat al colonizării săseşti şi nici în Secuime nu-şi fac apariţia decît sporadic, în pofida rezistenţei pe care o opune ţărănimea liberă din acea regiune.

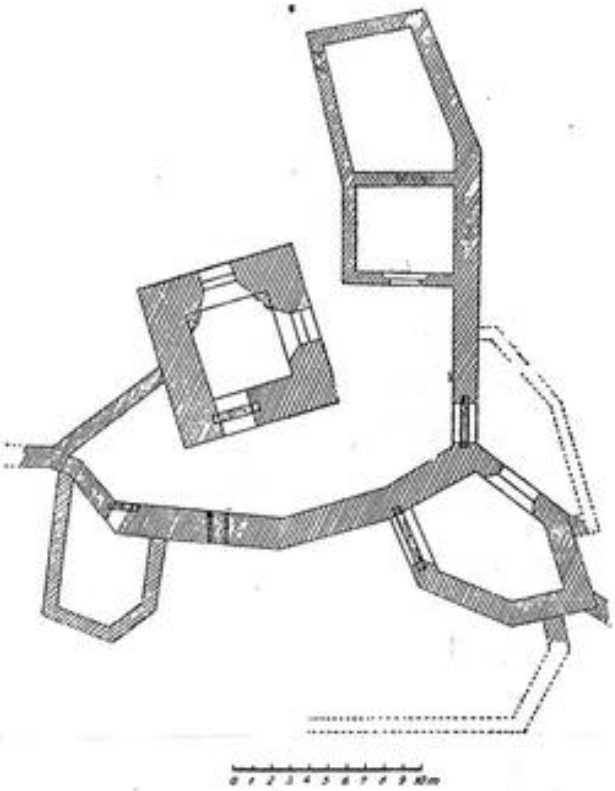

Fig. 230. — Cetatea Colţii, planul castelului.

Ruina unui astfel de castel, numit cetatea Colţii, se găseşte pe un deal în apropierea comunei Riu de Mori [1]. Virful pe care e aşezat castelul e separat de masivul muntelui printr-un şanţ sec (nu şanţ cu apă, cum presupune Szinte), peste care ducea un pod mobil în capătul dinspre cetate. Castelul (fig. 230) cuprinde un teren aproximativ triunghiular, apărat spre nord, est şi sud prin curtine, iar pe latura de vest printr-o prăpastie. Două turnuri poligonale comandă şanţul şi podul de acces, dar e probabil că ambele sînt adaose ulterioare şi fuseseră, în orice caz, înzestrate cu metereze largi, din timpul artileriei uşoare de cetate (secolul XVII). Iniţial, apărarea se baza pe rezistenţa curtinelor şi a donjonului pătrat. În interiorul incintei se mai vedeau, în colţul de nord-vest, fundamentele a două încăperi dreptunghiulare, probabil o locuinţă pentru timp de linişte, căci în caz de mare pericol locuinţa stăpînului era în donjon. Ca plan şi dispoziţie, cetatea Colţii e o replică mai modestă a modelului pe care l-am întîlnit la Bran. Analogia cu Branul nu implică, firește, şi un termen de datare mai precis, căci acest tip de castel a dăinuit vreme îndelungată. Importante sînt însă cîteva ştiri despre proprietarii acestui castel, familia cnejilor Cînde: documentele din 1359 şi 1404, în care e pomenită această familie de cneji romîni, precum şi actul din 1459, prin care ei intră în posesia castelului de la Subcetate (lîngă Haţeg), ale cărui ruine abia se mai văd. Epoca Huniazilor e şi epoca de înflorire şi îmbogăţire a acestei familii, ai cărei membri au făcut parte din oamenii de încredere ai lui Ioan şi ai lui Matei Corvinul. Castelul Cetatea Colţii e probabil un sediu mai vechi, menţinut şi mai tîrziu pentru cazuri excepţionale (în 1648 era încă în folosinţă), dar din momentul cînd Cîndeştii devin stăpîni ai castelului de la Subcetate şi mari latifundiari în cîmpia Streiului, e limpede că nu mai aveau interes să locuiască în modesta

[1] Szinte, *Kolozsvár*, p. 69, 74—79; Schuchhardt, *Burg*, p. 336.

cetate de la poalele Retezatului. Putem astfel emite ipoteza că partea mai veche a Cetății Colții era în ființă încă prin 1404.

Cel mai important monument din această categorie e însă castelul Corvinilor din Hunedoara [1]. Vechiul nucleu, constituind castrul regal, ocupat încă în 1399 de un castelan al regelui [2], e cedat cu titlu de proprietate printr-un act din 18 octombrie 1409 [3] lui Voicu, *miles aulicus*, și membrilor familiei sale, între care e amintit fiul Ioan, viitorul guvernator al Ungariei.

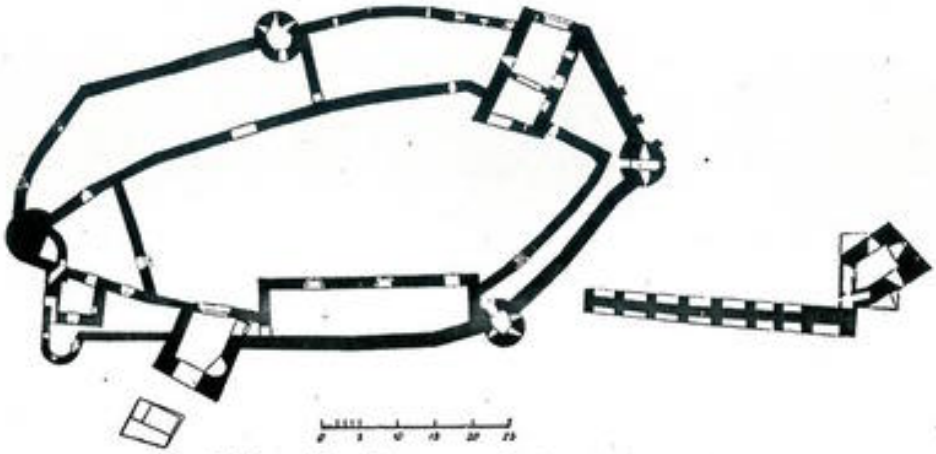

Fig. 231. — Hunedoara, castel, planul fazei a doua.

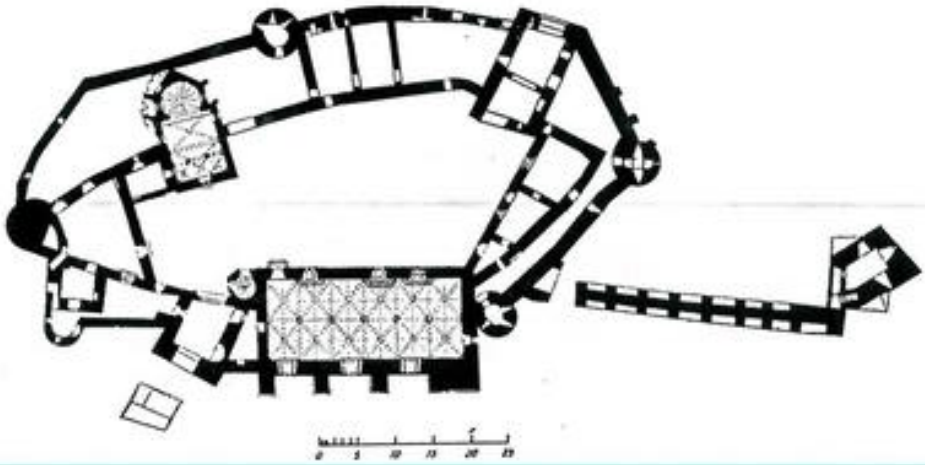

Fig. 232. — Hunedoara, castel, planul fazei a treia.

Deși castrul regal își schimbă astfel destinația, se pare că deocamdată Voicu nu se ocupă de el și, în orice caz, nu s-au găsit urmele unor amenajări care i-ar putea fi atribuite. Abia Ioan de Hunedoara se hotărăște să schimbe castrul într-o cetate puternică, corespunzînd cerințelor militare ale vremii (fig. 231). Spre răsărit și miazăzi el construiește o nouă incintă exterioară,

[1] Möller, *Vajdahunyad*, p. 77 și urm.; idem, *Monuments*, p. 22 și urm. Pentru bibliografie vezi MM, II, col. 408—410; cf. și Vătășianu, *Cast. Corvin*, p. 420 și urm.; Balogh J., *Kdtő-gót.*, p. 542—543.

[2] Fejér, *Cod. dipl.*, X-2, nr. CCCLXXX.

[3] Hurmuzaki, *Documente*, I—2, nr. 381; Forster, *Freskók*, p. 162—168.

pornind din colțul de miazănoapte al vechiului plan eliptic (vezi fig. 4), alipind o zidărie masivă semicilindrică, pentru a susține turnul rotund policrom. Fisura dintre zidăria cea veche și cea nouă apare perfect în fațadă. De aci, curba noilor ziduri ocolește o curte exterioară adîncă *(Zwinger)*, aco-

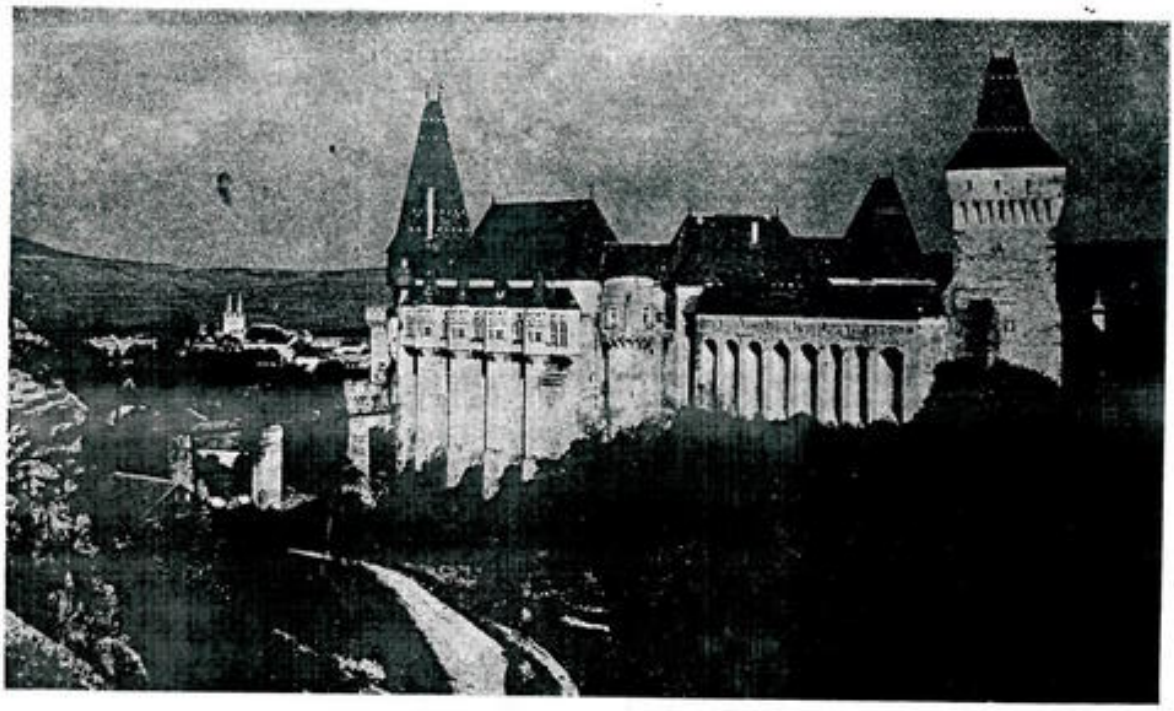

Fig. 233. — Hunedoara, castel, vedere de ansamblu.

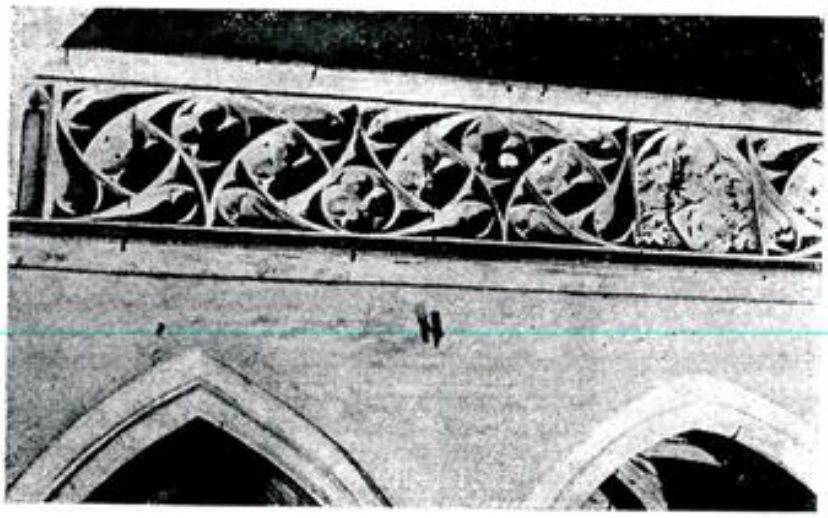

Fig. 234. — Hunedoara, castel, parapetul capelei.

perită în parte de construcții ulterioare. Un turn cilindric se ridică pe această latură, iar altul, la fel, e în capătul de miazăzi; mai încolo noile curtine se continuă pînă la primul turn cilindric dinspre sud-vest, numit turnul lui Capistrano. Numai în mijlocul laturii apusene se înlătură acum vechile

curtine şi se încalecă asupra lor o sală, flancată în partea dinspre nord cu un turn masiv, menit să adăpostească o nouă intrare, legată peste prăpastia Rîului Morii cu un pod în parte mobil, aşezat pe piloni înalţi. Un turn pătrat termină opera de fortificare de pe această latură şi se alipeşte de turnul policrom. Vechile intrări ale castelului, rămase în incinta interioară, se desfiinţează acum. Alături de noua intrare apuseană, Ioan de Hunedoara mai construieşte altă poartă, puternic apărată de un pasaj boltit, pe latura de răsărit, lîngă vechea intrare. Acest sistem de apărare şi preferinţa care se dă turnurilor cilindrice, dovedite superioare celor pătrate, deoarece evită unghiurile moarte, arată preocupările noului proprietar şi experienţa lui militară. Dar sistemul fortificaţiilor ridicate acum nu se rezumă la atît. Ioan de Hunedoara voia să realizeze aci o vastă fortăreaţă, menită să reziste asediului unei numeroase armate. De aceea el a ridicat în continuarea curtinelor laturii de sud-vest un zid masiv, proptit de ambele părţi prin contraforturi înalte, legate între ele cu arcuri în segment de cerc, susţinînd un coridor de apărare. Asemenea coridoare de apărare din piatră, aşezate pe pilaştri sau console, fuseseră întrebuinţate în Orient încă în castelele cruciaţilor, dar în Europa occidentală nu apăruseră decît rareori [1]. În Transilvania le întîlnim probabil aci pentru prima oară, iar mai tîrziu ele au servit ca model fortificaţiilor din jumătatea a doua a veacului al XV-lea. În capătul acestui zid e un turn masiv, cu plan aproximativ trapezoidal, numit de garnizoana sîrbească, adusă de Matei Corvinul, «*Nje boisia*». Fortificaţia urma să cuprindă apoi şi dealul sf. Petru din faţa castelului, spre apus, dar executarea acestei întăriturii a fost întreruptă, deoarece răspîndirea armelor de foc, introduse între timp pe scară mare în armata turcească, căreia cetatea trebuie să-i ţină piept, l-a determinat pe Ioan de Hunedoara să părăsească definitiv opera de fortificare a castelului. Putem astfel presupune că prima perioadă de prefacere şi amplificare s-a încheiat curînd înainte de anul 1446, cînd stăpînul castelului ajunge guvernator al Ungariei.

Fig. 235. — Hunedoara, castel, cheie de boltă din capelă.

Fig. 236. — Hunedoara, castel, portalul capelei.

Recunoscînd insuficienţa militară a fortificaţiilor de la Hunedoara în războiul dus cu arme de foc, guvernatorul hotărăşte transformarea castelului într-o reşedinţă somptuoasă (fig. 232), compusă dintr-o sală de recepţie, o sală rezervată dietei, un apartament personal, o capelă şi diferite accesorii (fig. 233). Nu cunoaştem precis data începerii lucrărilor, dar ştim că ele s-au terminat

[1] Michel, *Histoire*, I—2, p. 483—488; Enlart, *Manuel*, II—2, p. 528—529.

prin anul 1453, ceea ce înseamnă că inițierea lor nu a întîrziat mult după anul 1446. Se pare că zidirea capelei constituie primul pas din realizarea noului program. Capela, așezată pe latura de est, spre colțul de nord, încalecă zidurile incintei interne, rămase din vechiul castru. Ea se compune dintr-o sală dreptunghiulară, despărțită în două travee acoperite cu ogive. În partea de vest, două coloane susțin o tribună prevăzută cu un parapet de piatră, decorat cu muluri gotice (fig. 234). Panourile acestuia poartă în centru o stemă săpată în relief, încadrată în chenar polilob, alături de panouri înfrumusețate cu muluri flamboaiante. Bolțile capelei au fost însă ulterior modificate, așezîndu-se mai jos, tăind partea superioară a vechilor ferestre. Se mai păstrează însă cheile de boltă decorate cu cîte un chenar pătrat, străbătut de cîte un patrulob, purtînd în cîmpul de mijloc cîte o stemă. Între aceste steme primează, natural, cea a Huniazilor (fig. 235), dar alături de ea figurează diferitele steme ale familiilor înrudite.

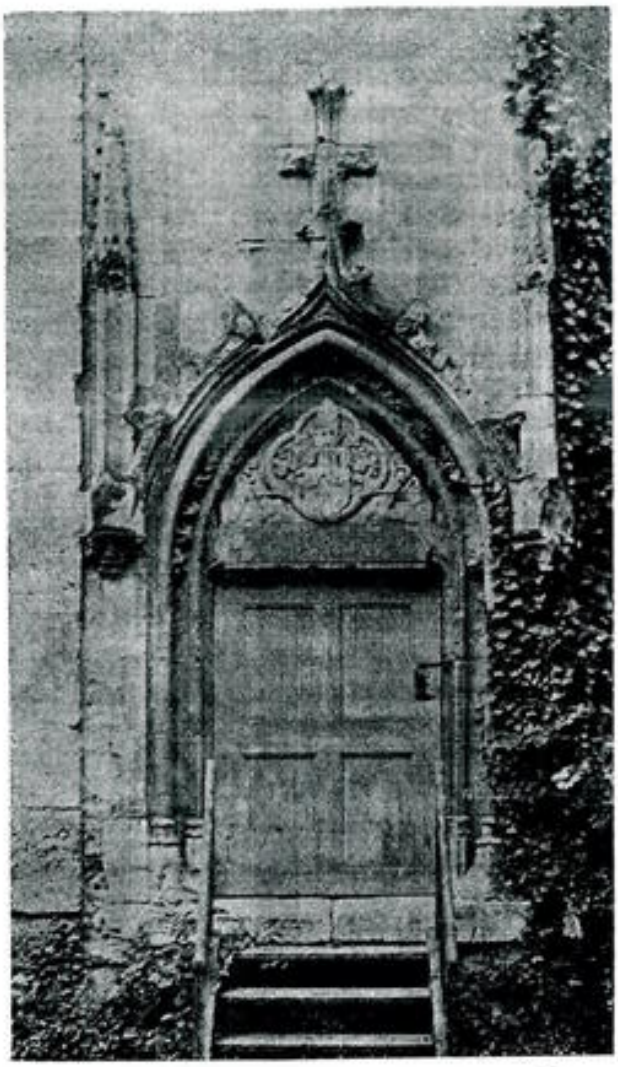

Fig. 237. — Hunedoara, castel, poarta turnului cu scări.

Altarul e poligonal, în interior cu trei laturi spre răsărit, îmbrăcate însă înspre exterior cu două laturi, care se întîlnesc cu o muchie în axa principală. Am mai semnalat această formă excepțională cu ocazia descrierii bisericii din Bîrsău.

Poarta capelei (fig. 236), în fațada apuseană, are o deschidere dreptunghiulară, însă cu colțurile superioare ușor rotunjite, fără console. Acest amănunt e o inovație în cadrul arhitecturii transilvănene și un precursor foarte timpuriu al ultimei faze gotice. De fapt, în Transilvania această particularitate a colțurilor rotunjite nici nu pare să se fi împămîntenit, căci în afară de poarta capelei și de poarta turnului cu trepte din același castel (fig. 237), nu se semnalează alte exemple. De altfel poarta capelei e destul de simplă. Timpanul cuprinde o stemă a Corvinilor și e încadrat de un arc frînt, încălecat de un profil în acoladă decorat pe extrados cu frunziș de stejar și în vîrf cu un fleron crucifer.

La tribuna capelei se ajungea printr-o scară adăpostită în clădirea din stînga, transformată din nou în viitoarea perioadă de construcție.

Edificiul destinat fastului reprezentativ s-a zidit cam în același timp cu capela, pe latura opusă, spre vest. S-a menținut peretele dinspre curte, ridicat cu puțini ani înainte, dar peretele exterior a fost împins mult în afară, pe marginea stîncii, și pentru sprijinirea lui s-au ridicat piloni puternici din fundul prăpastiei. Astfel s-a amenajat la parter o sală mare, numită «sala cavalerilor» (fig. 238), împărțită în două prin cinci stîlpi octogonali, așezați pe baze pătrate cu

profiluri frumoase şi simple şi cu capiteluri îmbrăcate cu cîte o coroană de frunze de stejar. Numai coloana a doua dinspre nord are capitelul înfăşurat cu o filacteră (fig. 239), purtînd următoarea inscripţie în minuscule gotice: « *Mag(nifi)c(us) Iohannes de Hunyiad regi(s) hung(ar)i(ae)*

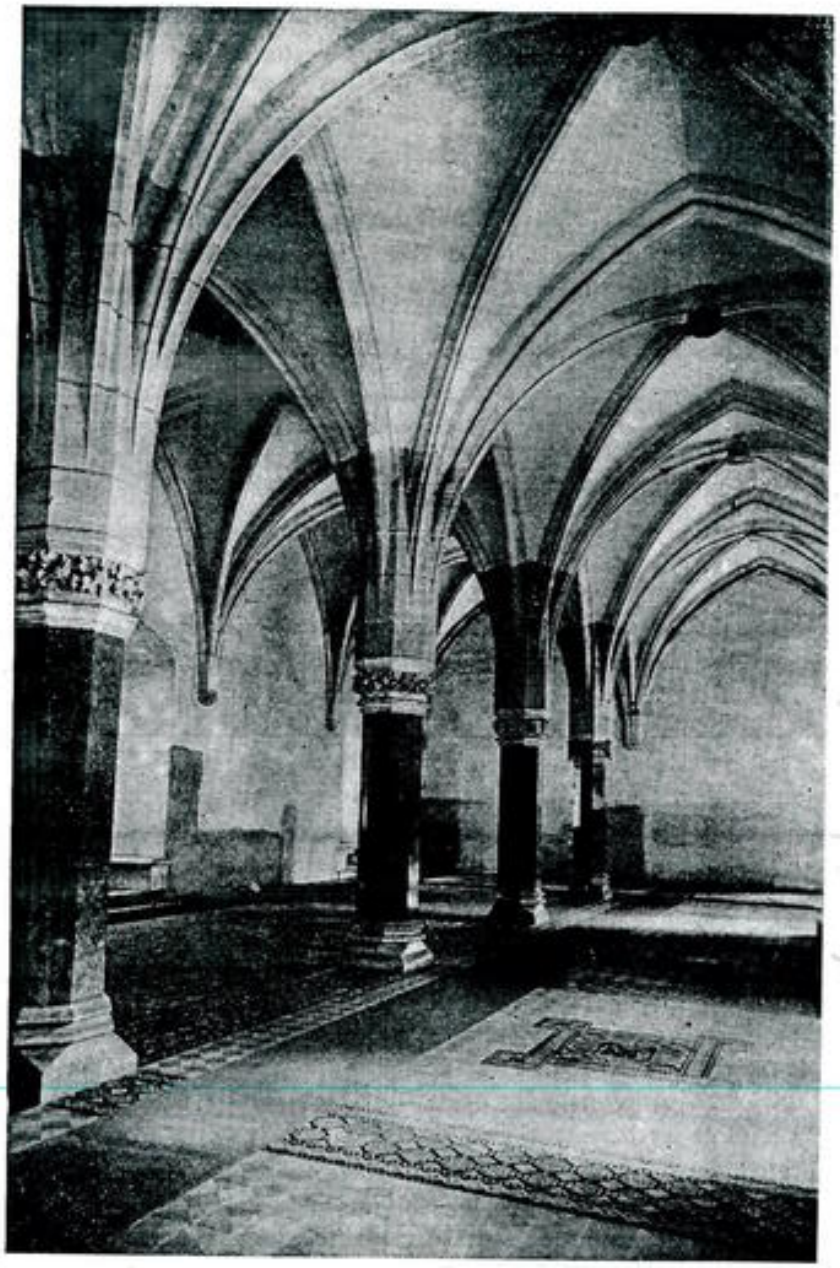

Fig. 238. — Hunedoara, castel, sala cavalerilor.

gub(e)r(n)a(t)or. A(nn)o D(omin)i MoCCCC.L.II hoc opus fecit fieri ». Bolţile ogivale, sprijinite pe aceşti stîlpi şi pe console cu decor vegetal asemănător, sînt prevăzute cu frumoase chei de boltă, dintre care unele, depuse azi în lapidariu, prezintă triunghiuri încrucişate, combinate cu trifoi. Această sală a suferit cumplit de pe urma zelului restauratorilor din veacul trecut şi se

prezintă acum complet înnoită, pietrele profilate originale, precum și cadrele ferestrelor fiind înlocuite în mare parte. Pavimentul de maiolică e de asemenea modern. Etajul e ocupat de sala dietei; dispoziția sălii superioare, izolată de exterior printr-un coridor cu patru burdufuri așezate pe piloni, ne amintește de cazul de analogie mult discutat de la castelul din Wartburg [1]. Această sală a suferit apoi, în cursul vremii, diferite transformări și și-a pierdut bolțile de odinioară. La coridor și burdufuri întîlnim poate pentru prima oară în Transilvania ferestrele dreptunghiulare ale goticii tîrzii (fig. 240), împărțite în patru ochiuri și încoronate cu arhivolte în acoladă, împodobite cu frunziș și flori în cruce. Formele acestor ferestre trădează însă o dată ceva mai avansată din jumătatea a doua a veacului al XV-lea și e probabil că ele au fost așezate abia după anul 1452. La început, accesul la această sală se făcea prin turnul Capistrano, adică pe latura de sud, dar încă în 1452 sau 1453 s-a adăugat o scară spiralică, alipită clădirii în colțul din curte, dinspre miazănoapte. Data de mai sus, rău păstrată și probabil înnoită, e zugrăvită deasupra ultimei ferestre a acestui turn. În turnul lui Capistrano, în camera de la etaj, presupusă chilie a vestitului călugăr, se păstrează încă fragmentele unui cămin frumos (fig. 241), prevăzut cu o cornișă decorată cu o friză de arcaturi gotice, cum o vom întîlni după mijlocul veacului al XV-lea și în fațadele cîtorva biserici.

Fig. 239. — Hunedoara, castel, capitel din sala cavalerilor.

Continuitatea stilistică și tehnică a tuturor lucrărilor realizate în perioada construcției din anii 1446-1453 se observă ușor, dacă comparăm poarta scării cu poarta capelei. Deschiderea ușii e rotunjită la fel în colțurile superioare, profilurile laterale sînt asemănătoare, iar deasupra arhivoltei în arc frînt apare aceeași acoladă cu frunziș gotic. La poarta scării decorul e însă ceva mai bogat, nu numai ca profiluri, ci și prin faptul că în caveta dintre torurile cadrului ușii apar frunze răsucite, diverse ca desen și concepție stilistică, dar identice din punct de vedere al rostului decorativ cu frunzișul din cavetele portalurilor bisericilor din Ațel și Băgaciu. Coronamentul portalului e flancat de două fiale așezate pe console, împodobite tot cu elemente vegetale (cf. portalul asemănător și contemporan din fațada de vest a ferului bisericii ev. parohiale din Sibiu), iar în lunetă e un frumos patrulob cu stema guvernatorului Ioan de Hunedoara (fig. 242).

După cum rezultă din analiza de mai sus, în perioada de construcție dintre 1446 și 1453 își fac aci apariția o serie de elemente, parte recente în Transilvania, parte de-a dreptul noi: mulurile flamboaiante, colțurile rotunjite din partea superioară a cadrelor de uși, ferestrele dreptunghiulare încoronate cu arhivolte în acoladă. Ca atare această fază de construcție constituie un moment important în istoria arhitecturii transilvănene și unii autori au căutat să-i explice proveniența. Pornind de la asemănările izbitoare pe care le prezintă parapetul capelei cu un parapet din catedrala din Amiens, din 1440, Möller a dedus că meșterii de la Hunedoara vin din șantierul catedralei amintite. Pe de altă parte, Balogh J., subliniind numeroasele construcții bisericești și militare ridicate din ordinul lui Ioan de Hunedoara, presupune existența unui mare șantier transilvănean cu centrul în Alba Iulia, la catedrala r. cat., înființat acolo de guvernatorul Ioan, un șantier care ar fi alimentat apoi diferitele șantiere secundare, între care și pe cel hunedorean. Cred însă că ambele ipoteze oferă soluții prea înguste. Mai întîi, asemănările mulurilor cu cele din Amiens nu pot fi considerate concludente, fiindcă înscrierea motivelor flamboaiante într-un dreptunghi dă, prin firea lucrurilor, totdeauna rezultate asemănătoare. Motive flam-

[1] Piper, *Burgenkunde*, p. 419.

boaiante apar, de altfel, şi la pereţii laterali ai sarcofagului lui Ioan Miles, inscrise însă aci unor elipse. Motivele flamboaiante apar deci concomitent în diferite variante. Forma cadrului de poartă şi particularităţile ferestrelor nu pot fi explicate nici ele dintr-o sursă determinată; ele se întîlnesc în vremea aceasta în Franţa de nord, în Ţările de jos, în Germania de nord şi în cea centrală, deşi vor deveni tipice şi nelipsite abia către sfîrşitul veacului al XV-lea şi la începutul veacului următor. E deci limpede că între şantierul din Hunedoara şi între regiunile Europei centrale trebuie să

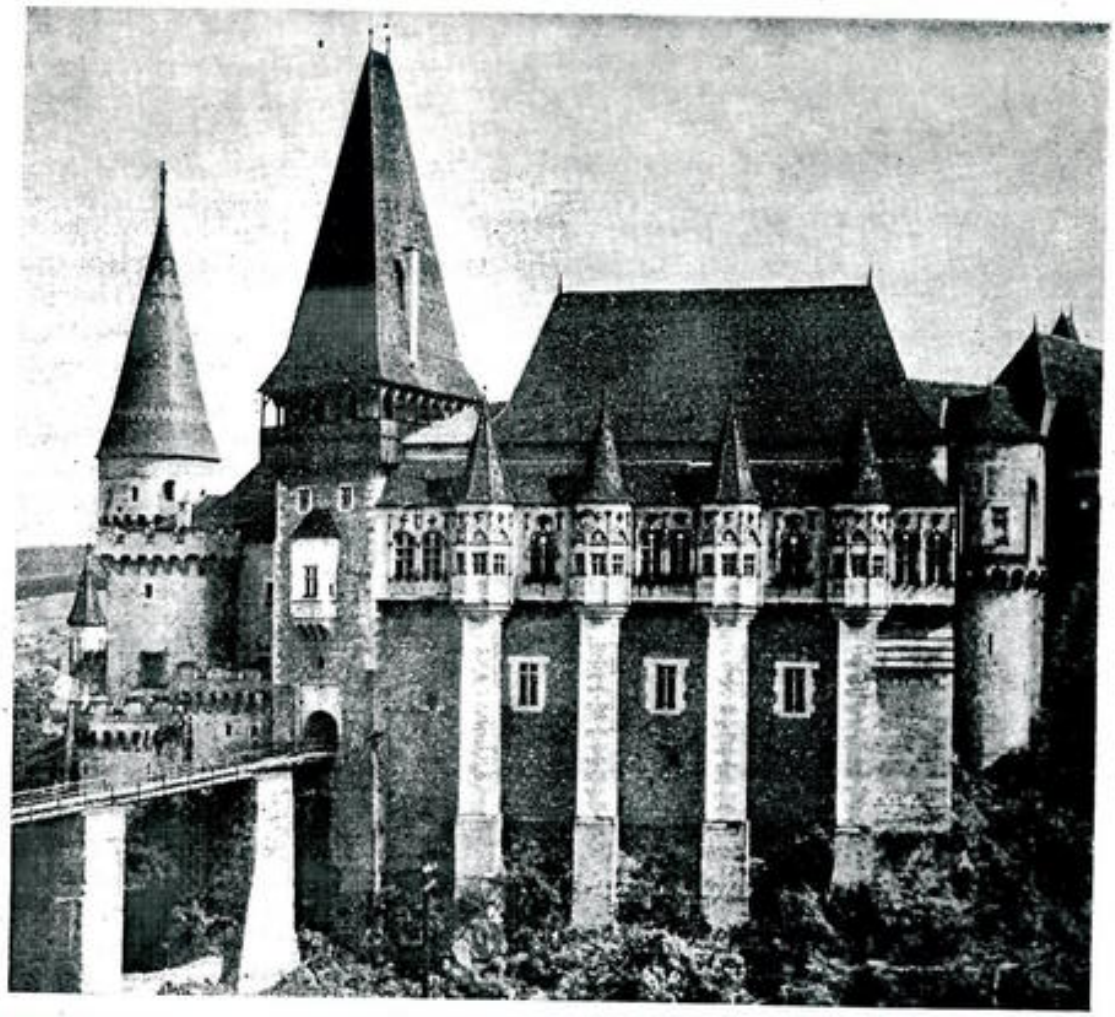

Fig. 240. — Hunedoara, castel, faţada dinspre vest.

fi existat legături, dar — deocamdată cel puţin — nu sîntem în măsură să-i dăm locului de proveniență un nume precis; şi poate nici nu e cazul. Activitatea şantierelor transilvănene e vie în tot cuprinsul Transilvaniei în epoca goticii mature şi pînă dincolo de mijlocul veacului al XV-lea. Există, în consecinţă, un continuu du-te-vino de meşteri pietrari, nu numai între diferitele şantiere ale provinciei, dar şi între provinciile şi ţările învecinate, între Transilvania, Ungaria, Slovacia, Boemia şi Austria. Motivele diferite migrează în asemenea condiţii treptat, adeseori pe nesimţite şi prin etape pe care azi nu le mai putem stabili. De altfel, e foarte posibil ca unele forme, pe care le întîlnim azi la Hunedoara pentru prima oară, să fi apărut mai înainte, de pildă la castelul din Timişoara, la palatele episcopale din Oradea sau Alba Iulia, pentru a nu cita decît

cîteva staţiuni importante, între timp dispărute. Astfel, prin osmoza şantierelor mai de seamă, au putut ajunge la Hunedoara relativ foarte curînd unele forme ale goticii tîrzii, care vor deveni bun comun în Transilvania abia pe la sfîrşitul veacului al XV-lea.

Despre alte castele feudale din această epocă nu avem decît ştiri răzleţe şi foarte puţine informaţii arheologice. Numele localităţii Uioara (acum Ocna Mureşului) [1], adică Ujvár = cetatea nouă, apare documentar în 1296. Din 1336 se păstrează ştiri despre construcţii şi în 1392 se pomeneşte un comandant. În această fază cetatea era deci un castru regal, dar în 1405 e atestată ca proprietate feudală. În 1600 aflăm că Mihai Viteazul l-a înfeudat cu această proprietate pe boierul Banu. Pe locul acelui castel, situat în comuna Uioara de sus, se ridică însă un castel modern, construit în anii 1850-1869. Din vechea cetate se văd cîteva ruine şi bastionul pentagonal din colţul de nord-est al incintei, care aparţine însă probabil unei perioade mult mai recente. La fel şi vechiul castru din Dăbîca [2] a trecut în 1279 în proprietatea banului Mikud. O secţiune a scos la iveală fundaţia unui zid din piatră brută cu mortar de o grosime de 3,40 m, dovadă că fortificaţia de pămînt a fost înlocuită cu un castel de piatră într-o fază cînd se foloseau şi armele de foc, deci probabil în prima jumătate a secolului al XV-lea. Istoria acestui castel pare a fi fost destul de anodină; e pomenit documentar numai în treacăt, iar în luptele din vremea lui Basta (1601-1604) a fost distrus definitiv.

Fig. 241. — Hunedoara, castel, cămin din chilia lui Capistrano.

Lîngă comuna Coşeiu [3] se amintesc ruinele unui castel al familiei Jakcsi şi o informaţie documentară precizează că în 1423 proprietarul l-a părăsit mutîndu-se în castelul nou din Hodod, un domeniu pe care îl primise Jakcsi în 1383. Dar nici acest ultim castel [4] nu mai există. Încă în 1753 nu mai supravieţuiau decît puţine clădiri. Din 1680 însă se păstrează o descriere, din care rezultă că pe vremea aceea castelul era o construcţie vastă, rezultat al mai multor perioade de amplificări. Din prima fază datează, evident, curtea interioară, înconjurată de şanţ şi curtine cu pod mobil în faţa porţii. Se pomenesc apoi construcţii interioare cu beciuri boltite, dintre care unele vor fi aparţinut tot primei faze de construcţie.

Lîngă comuna Turia [5] se păstrează o ruină al cărei plan, desenat de Orbán, face impresia unui castel feudal, compus dintr-o incintă interioară de zid, cu creneluri şi coridor de apărare pe grinzi de lemn, din care face parte şi un donjon masiv, pătrat, adăpostind trei etaje tăvănite şi unul, cel de deasupra, boltit. Încăperea de jos era accesibilă numai printr-o scară mobilă de la etaj. În pereţii păstraţi nu se văd decît metereze. Locuinţa seniorului pare a fi fost în ulti-

[1] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 105—109.
[2] Crettier, *Doboka*, p. 202—207.
[3] Petri, *Szilágyv.*, II, p. 8 şi 81.
[4] *Ibidem*, p. 7, 14, 61, 63—81 şi 86.
[5] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 84—89; Könyöki, *Vdrak*, p. 260 şi 271.

mul etaj, unde Orbán văzuse o nișă cu pietre fasonate, care ar putea proveni de la un cămin. Deasupra acestui etaj mai era o galerie de lemn, atestată prin găurile consolelor rămase în pereți. În curte, în apropierea donjonului, era o fîntînă sau cisternă circulară de piatră. Curtina a doua, care închide o curte mai amplă pe laturile de vest și sud, avea ziduri mai puțin masive și pare un adaos. Ca dispozitiv, această ruină ar putea fi considerată drept un tipic reprezentant al caste-

Fig. 242. — Hunedoara, castel, luneta portalului de la turn.

lului feudal transilvănean din faza goticii mature și la urma urmei n-ar fi exclusă nici ipoteza că ar data din vremea voievodului transilvănean Ladislau Apor, adică de la începutul veacului al XIV-lea, dacă acceptăm afirmația lui Benkö care pretinde că ar fi citit pe poarta «palatului» (dar un «palat» și nici măcar un «*palas*», adică o locuință fortificată, spre deosebire de turnul de locuință, care se numește donjon, nu pare să fi existat aci) inscripția «*Ladislaus Apor Vajvoda Transilvaniae*». Lăsînd însă de o parte legendele și apocrifele istorice, trebuie să notăm că familia Apor nu e atestată documentar ca proprietară decît în 1602, și curînd după aceea castelul rămîne pustiu.

Orbán [1] mai semnalează în apropiere și altă ruină de castel, cu plan în formă de pară, care ar fi dispus și ea de un donjon. O dispoziție asemănătoare pare să fi avut castelul numit «Álmosvár», situat în munții din apropierea comunei Lemnia [2], compus dintr-o incintă interioară, dominată de donjon, și o curte exterioară. La ruina de pe Dealul Cetății de lîngă Covasna [3] se semnalează chiar două curți exterioare, dispuse în arc în jurul laturilor de est, sud și vest ale incintei interioare, în timp ce latura de nord a acestei incinte e apărată de prăpastie. E însă probabil ca cele două curți exterioare să nu fi fost contemporane. Tot din categoria acestor castele ar putea face parte și fortificația de pe un vîrf de stîncă de lîngă comuna Ciceu [4], din

[1] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 90.
[2] *Ibidem*, p. 119—120.
[3] *Ibidem*, p. 154—155.
[4] *Ibidem*, II, p. 60—61.

cauză că teritoriul încadrat pe laturile de nord şi est de curtine, iar pe celelalte de stincă, e relativ mic (circa 73,50 m × 18 m). Poarta acestei ruine era odinioară apărată de un fel de bastion semicircular, situat însă nu pe latura externă a curtinei, ci spre interior.

Numeroase au fost apoi cetăţile de refugiu ale comunelor rurale de pe pămîntul regal săsesc şi din Secuime, clădite în afara comunei, pe cît se poate în locuri greu accesibile. Una din cele mai vechi, cetatea din Bartolomeu [1] (azi suburbie a Oraşului Stalin), pe care am cunoscut-o sub forma unei cetăţi de pămînt cu val şi palisade, primise, în cursul veacului al XIV-lea, o incintă ovală de curtine (cu diametrele de 42 m × 33,60 m şi cu zidurile groase de 1,80 m), iar în interiorul ei s-a construit o clădire mare pentru adăpost (13,20 m × 5,20 m) şi o cisternă de piatră cu un diametru de 5 m (fig. 243). Într-o fază ulterioară, probabil la începutul secolului al XV-lea, s-a zidit apoi un turn hexagonal — caz excepţional şi demn de reţinut — în spatele incintei, legat de curtine prin ziduri mai subţiri, o dispoziţie menită să îndeplinească rolul unei barbacane (o cetăţuie a porţii). Această cetate avea menirea să ofere adăpost populaţiei din aşezarea de la Bartolomeu, însă dispozitivul de apărare s-a dovedit insuficient şi cetatea a fost cucerită şi distrusă în cursul primei incursiuni turceşti din 1421.

Fig. 243.—Bartolomeu, planul cetăţii.

O cetate mai amplă şi-au zidit rişnovenii pe dealul stîncos de deasupra comunei [2]. Ea se compune dintr-o incintă încercuind platoul triunghiular neregulat din vîrf, cu intrarea în colţul de sud-est, apărată de o barbacană şi precedată, pe panta dealului dinspre est (singurul versant mai puţin abrupt), de o curte exterioară întinsă, cu turn de poartă în capătul de est. Această vastă cetate nu e însă omogenă şi a suferit fără îndoială refaceri diferite, care vor trebui studiate înainte de a ne putea pronunţa asupra cronologiei etapelor de construcţie. Deocamdată, pe baza materialului de construcţie, se presupune că partea cea mai veche care s-a păstrat ar fi barbacana, deoarece atît turnul, cu bolţi cu tot, cît şi curtinele ei sînt zidite exclusiv din piatră brută. Curtinele dispun şi de creneluri. În schimb, curtinele şi turnurile pătrate de flancare ale incintei interioare au numai partea inferioară din piatră, iar partea superioară e din cărămidă, cu coridor de apărare acoperit şi prevăzut cu metereze. Aci am putea deci bănui o refacere din secolul al XV-lea, deşi trebuie subliniat şi cu această ocazie că dacă întrebuinţarea cărămizii e frecventă şi devine chiar prevalentă în cursul secolului al XV-lea, folosirea ei e totuşi atestată, deşi pe scară mult mai redusă, şi în veacurile precedente, chiar la fortificaţiile de pe teritoriul colonizării săseşti. În orice caz, în prima fază, pe care o putem atribui veacului al XIV-lea, cetatea cuprindea curtea interioară căreia, la un moment dat, i se va fi adăugat barbacana, aparent singura parte veche mai bine păstrată. Curtea exterioară e sigur un adaos ulterior, dar nu s-a semnalat nici un element de datare, iar bastionul poligonal de pe latura de est a primei incinte se datoreşte unei modernizări din veacul al XVII-lea, după cum o dovedeşte planul, zidăria cu piatră ecarisată la colţuri şi meterezele late pentru artilerie. Capela din interior (azi în stare de ruină) datează din 1650, semn că în vremea aceasta se întreprinseseră lucrări mai mari de amenajare.

O problemă complicată o constituie şi cetatea Slimnicului [3]. Actuala incintă (fig. 244), dezvoltată pe axa nord-sud, e tăiată în două printr-o clădire aşezată de-a curmezişul, pe direcţia vest-est.

[1] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 333; Treiber, *Gesprengberg*, p. 44—45.

[2] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 365—367; Gross şi Kühlbrandt, *Rosenauer Burg; Burzenland*, IV-1, p. 73—77; *Kunst in Sieb.*, p. 11 şi 65.

[3] Roth, *Baukunst*, p. 112; Halavăts, *Szelindek*, p. 1 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 11, 65—66; Horwath, *Kirchenburgen*, (ed. II), p. 96—100; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 26—28.

Acest complex de ruine (fig. 245) e însă rezultatul mai multor perioade d
cărora nu ne putem pronunța în momentul de față decît ipotetic. Cum r
e foarte ridicat, în raport cu cel de odinioară, e probabil că o cercetare a
lămuri cel puțin în parte problemele încîlcite care se pun. Clădirea (fig. 246), din c
păstrează decît pereții perimetrali dinspre est, sud și vest (aceștia din urmă sînt dubl
un fel de nartex), prezintă în linii generale planul unei basilici, din care au supraviețuit și
de pe latura de sud. Acești stîlpi de cărămidă se ridică peste blocuri mari de piatră cioplită sum
și se compun dintr-un nucleu mai vechi, păstrat numai în partea inferioară, delimitat printr-o

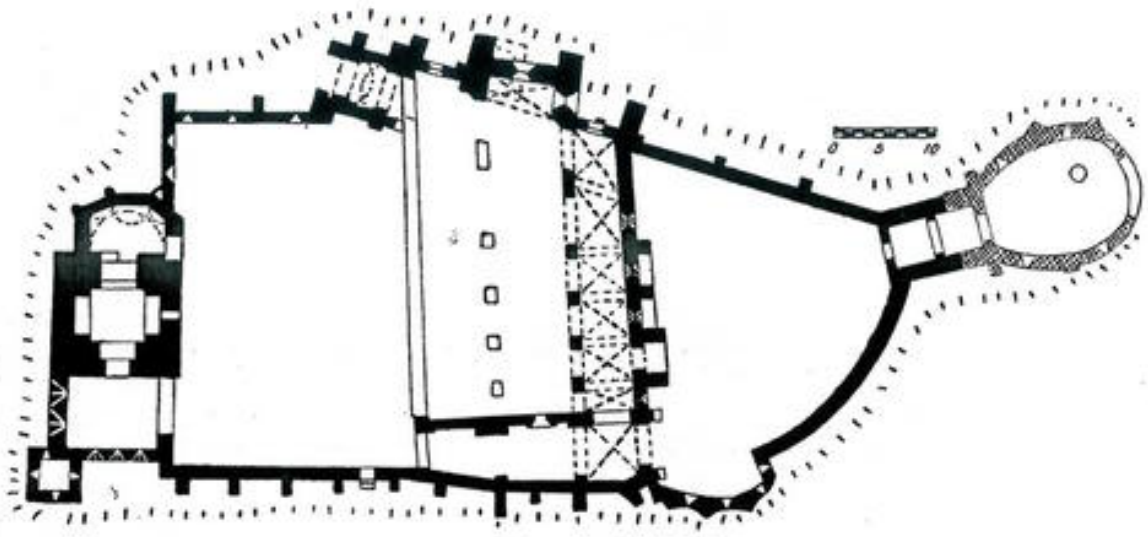

Fig. 244. — Slimnic, planul cetății.

fisură. Asupra formei și a perioadei clădirii din care făceau parte stîlpii vechi nu putem avansa nici o presupunere. S-ar putea că aceleiași faze să-i aparțină și peretele de vest interior, fiindcă e singurul zidit din piatră brută. Ulterior, stîlpii inițiali au fost retezați și înglobați în cei actuali, mult mai largi, cu o zidărie adosată spre nava centrală. Primii patru stîlpi (numărați din capătul de vest spre est) sînt legați cu peretele de vest interior, precum și între ei, cu două rînduri de arcade în arc frînt, formînd un parter și o tribună. Nartexul era și el împărțit în parter și etaj. În partea inferioară dinspre nava centrală muchiile noilor stîlpi sînt teșite, iar la etaj planul lor vertical e ușor retras, lăsînd loc unui pilastru. În schimb, ultimii doi stîlpi dinspre răsărit sînt legați numai prin cîte o singură arhivoltă, cea de sus, deci ultimele două travee ale navei laterale de sud nu mai purtau tribună. Astfel, dispoziția seamănă cu aceea a unui transept cu două nave. Stîlpii erau legați cu peretele navei laterale de sud prin arhivolte, și alte arhivolte încălecau nava centrală. Inițial fuseseră prevăzute și bolți pe ogive, ale căror paturi (niște goluri mari, ovoidale) se văd atît în partea superioară a stîlpilor, cît și în pereții navei laterale de sud și ai nartexului. Pare însă îndoielnic că bolțile ar fi fost executate, pentru că nicăeri nu se văd resturi de zidărie în paturile pregătite.

Navei centrale îi corespunde spre est o încăpere dreptunghiulară, dezaxată, rezultat și ea al mai multor faze de construcție. Jos, aproape doi metri sub nivelul actual, e o încăpere boltită cilindric cu peretele din fund inserat ulterior. S-ar părea că aci ar fi fost o poartă sau o absidă romanică înlăturată, eventual o criptă a bisericii din faza a doua. Peste bolta acestei încăperi zace pavimentul corului ruinei actuale. Spre exterior această clădire e înzestrată cu contraforturi în corespondență cu bolțile proiectate. Clădirea de cărămidă e masivă și greoaie, piatra profilată

lipseşte, ferestrele în arc frînt sînt de dimensiuni medii. Prin urmare sîntem dispuşi să bănuim o construcţie gotică, arhaică în raport cu arhitectura şantierelor gotice transilvănene de pe la mijlocul veacului al XIV-lea, încît se pune întrebarea dacă acea capelă a tuturor sfinţilor, căreia papa îi acordase în 1342 o indulgenţă, nu ar trebui căutată aci. De această basilică cu tribune se legau şi unele substrucţii ale curtinelor actuale, dar nici în acest caz nu putem delimita întin-

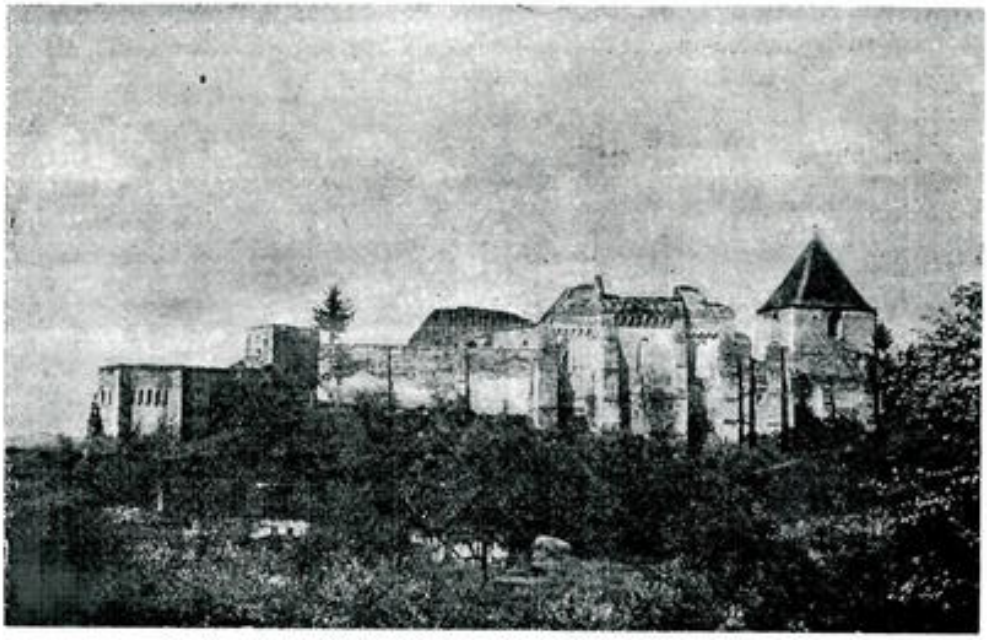

Fig. 245. — Slimnic, vederea cetăţii dinspre sud-est.

derea lor. Semnificativ e faptul că iniţial comuna se numea Stolzenberg, pentru ca la 1409 să apară numele de Stolzenburg. Dar o referire documentară directă la cetate se întîlneşte abia într-un document din 1529.

O altă mare cetate ţărănească, în stare de ruină şi ea, se află spre apus de comuna Saschiz [1]. Odinioară servise ca loc de refugiu şi satelor din împrejurimi, pînă ce, către sfîrşitul veacului al XV-lea, locuitorii din Saschiz şi-au zidit o nouă biserică în sat, înconjurînd-o cu fortificaţii. Astfel, construcţia vastă a primei cetăţi poate fi citată ca exemplu pentru a explica şi în alte cazuri întăriturile întîlnite în vecinătatea unor comune relativ mici (cum e cazul şi în Slimnic) care, singure, nu ar fi putut ridica asemenea opere complexe şi costisitoare. Curtinele de la Saschiz izolează conul dealului, urmărind un traseu poligonal neregulat, şi sînt flancate de bastioane pătrate, prevăzute cu acoperişuri-pupitru, îndreptate spre interior. Nici cu privire la zidirea acestei cetăţi nu dispunem de informaţii documentare decît pentru anul 1470, cînd regele Matei acordă unei părţi din locuitorii comunei scutirea de oaste, pentru a putea forma garnizoana. Ca aspect general, cetatea poate fi însă atribuită sfîrşitului secolului al XIV-lea sau primei jumătăţi a veacului următor.

Despre o situaţie analogă relatează Orbán [2], cînd aminteşte, pe dealul de lîngă comuna Crişeni, urmele unei cetăţi cu plan oval, înlocuită ulterior cu o fortificaţie situată în mijlocul satului, complet distrusă şi ea. Această tendinţă de a aşeza cetăţile în locuri cît mai la îndemînă,

[1] Könyöki, *Várak*, p. 271; *Kunst in Sieb.*, p. 11.

[2] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 51.

de preferință chiar în mijlocul comunei, va duce treptat la părăsirea tuturor cetăților de refugiu situate la oarecare distanță de localitate. În felul acesta populația putea să găsească scăparea și în cazul unor răzmeriție și lupte interne, cînd vrăjmașul s-ar fi abătut asupra ei pe neașteptate.

Acestui grup de cetăți din faza mai veche, situate în afara comunelor, pe vîrfuri greu accesibile, se pare că i se pot atribui încă o serie de ruine. Astfel, în apropiere de Boroșneul

Fig. 246. — Slimnic, clădirea din centrul cetății.

Mic [1] se amintește urma unei mari incinte pe «dealul cetății» (Várbércz), incinta de piatră avînd o circumferință de circa 750 m. Lîngă Șoimușul Mare [2] se văd ruinele unei incinte duble de curtine, cu o circumferință de circa 350 m, numită «Sovár». O cetate mai mică e pomenită lîngă comuna Corund [3], iar alta, cetatea «Rabsonné» lîngă Praid [4], aceasta din urmă cu plan în formă de potcoavă și cu un turn pătrat în colțul de sud-est, în apropierea porții. Între comunele Olteni și Malnaș [5] e o cetate, «Mikudvár» sau «Herecz», cu plan oval (diametrele de circa 150 m × 90 m) și cu un turn pătrat deasupra porții. O cetate cu un plan la fel, dar mai mic (cu diametrele de circa 61 m × 24 m), e menționată pe dealul Vársarka de lîngă Sîndominic [6]. Pe dealul Bogáth, de lîngă comuna Racul [7], se pomenește urma unei incinte de zid prevăzută, în față, cu o terasă și fortificații exterioare, adăpostind azi în interior o capelă a sf. Iacob. În sfîrșit, se amintesc ruine de cetăți lîngă Odorhei [8], pe dealul din fața capelei cimiteriale romanice, despre care am vorbit, precum și la Porumbenii Mari [9], la Lisnău[10], numită «cetatea turcilor», precum și două cetăți la Tușnad, una situată pe Solyomkö [11], alta pe Vártetej [12]. La Jigodin se pomenesc trei cetăți, distinse prin cifrele I—III [13], toate de origine dacică; cetatea II

[1] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 165.
[2] *Ibidem*, II, p. 22.
[3] *Ibidem*, I, p. 131—133.
[4] *Ibidem*, I, p. 136—137.
[5] *Ibidem*, III, p. 56.
[6] *Ibidem*, II, p. 95.
[7] *Ibidem*, II, p. 69.
[8] *Ibidem*, I, p. 60—67.
[9] *Ibidem*, I, p. 30—31 și 33.
[10] *Ibidem*, III, p. 204—205.
[11] *Ibidem*, III, p. 64.
[12] *Ibidem*, III, p. 70—71; SCIV, II, fasc. 1, 1951, p. 310.
[13] SCIV, II, fasc. 1, 1951, p. 307—308 și 310; cf. și Orbán, *Székelyföld*, II, p. 34—35.

[illegible] medievală. De altfel rămîne de văzut cite dintre cetăţile amintite nu aparţin şi ele în realitate unei faze mai vechi, eventual mult mai vechi, cu toate că din materialul publicat pînă în prezent nu am reţinut decît acele monumente care, conform descrierii sumare, par a se încadra oarecum mai uşor fazei istorice dintre 1350 şi 1450. Pe de altă parte e sigur că cercetările şi verificările de pe teren vor completa lista de mai sus cu numeroase alte nume de localităţi şi cu date mai substanţiale. Trebuie precizat, în sfîrşit, că între castelele feudale şi cetăţile de refugiu ţărăneşti nu se poate face întotdeauna o distincţie hotărîtă. În principiu, primele cetăţi sînt ceva mai mici ca întindere şi sînt înzestrate cu donjon sau palas (acesta din urmă de lemn şi dispărut), iar ultimele, de o întindere mai mare, sînt lipsite de asemenea locuinţe restrînse, dar în practică nu o dată cetăţile acestor două categorii au trecut din mînă în mînă şi au suferit, în consecinţă, adaptări. Astfel, castelul feudal din Cîlnic [1] se pare că a trecut şi el la un moment dat în posesiunea comunei (despre vînzarea moşiei şi a conacului către comună vorbeşte un document din 1430) [2] şi a fost transformat într-o cetate de refugiu (vezi fig. 6—7). E probabil ca incinta exterioară să fi fost adăugată către mijlocul secolului al XV-lea, iar bastionul semicircular ceva mai tîrziu, socotind că după aspect acest bastion ar putea fi considerat ca un fel de precursor al viitoarelor rondele pentru artilerie. Mult mai recentă e apoi incinta interioară, construită în legătură cu magaziile de provizii.

Pe un teren ceva mai sigur ne aflăm cînd parcurgem lista cetăţilor construite în mijlocul comunelor ţărăneşti, în jurul bisericii. Astfel, curtinele şi parte din turnurile de flancare din jurul bisericii ev. din Mălăncrav [3] datează probabil din faza în care s-a terminat şi biserica, adică de pe la 1400. Aceste cetăţi însă apar mai numeroase în jurul bisericilor din Ţara Bîrsei. La Sînpetru [4], începuturile fortificaţiei (fig. 247) trebuie să fi fost aproximativ contemporane cu cele din Mălăncrav, dacă e adevărat că în turnul de nord al incintei a fost amenajată ulterior capela împodobită cu picturi murale, databile de pe la începutul veacului al XV-lea. Zidirea fortificaţiei a ţinut, firește, timp mai îndelungat. Ea se compune din curtine masive, înăuntrul cărora se înşiră cămăruţele de provizii şi de adăpost ale populaţiei. Trei turnuri pătrate fac parte încă din vechea fortificaţie, terminată poate către mijlocul veacului al XV-lea. Pînzele şi turnurile sînt străbătute de metereze şi guri de păcură, acestea din urmă deschise încă şi ele oblic, în grosimea zidurilor. Schimbări ulterioare a suferit turnul dinspre răsărit, transformat în bastion pentagonal. Mult mai tîrziu s-a adăugat apoi incinta dinafară, care îmbracă vechea fortificaţie pe laturile de nord, vest şi sud şi este prevăzută cu bastioane pentru artilerie. În faţa acesteia se afla şi un şanţ cu apă.

Despre cetatea din jurul bisericii ev. din Codlea [5] aflăm din analele locale că zidirea a început în anul 1432, probabil imediat după a doua incursiune turcească care a devastat Ţara Bîrsei. Curtinele erau duble, cele interioare — căptuşite cu mici căsuţe pentru adăpostirea alimentelor — erau flancate de patru turnuri mari, pătrate, cu acoperişul într-o singură pantă. Turnurile erau atribuite breslelor, spre întreţinere şi apărare. Între ele, turnul ţesătorilor prezintă frumoase creneluri treptate, iar în faţada îndreptată spre inamic are o cornişă susţinută de mici arcade, în care sînt ascunse gurile de păcură. În jurul acestor curtine s-a adăugat mai tîrziu o incintă exterioară.

O cetate cu totul asemănătoare ca dispoziţie, şi deci databilă şi ea încă înainte de mijlocul veacului al XV-lea, înconjură biserica ev. din Cristian (r. Stalin) [6]. Curtinele sînt şi aci dublate în exterior de alt rînd de ziduri mai joase, despărţite unele de altele printr-un şanţ adînc, pentru a îngreuna duşmanului escaladarea zidurilor principale. Incinta interioară posedă încă opt turnuri,

[1] Roth, *Baukunst*, p. 111; Halaváts, *Úti jegy.*, p. 205—208; *Kunst in Sieb.*, p. 11 şi 67; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 118.
[2] Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, IV, nr. 2091.
[3] Roth, *Baukunst*, p. 85.
[4] *Burzenland*, IV—1, p. 141—145.
[5] *Ibidem*, p. 129 şi urm., cu bibliografie
[6] *Ibidem*, p. 135—138.

unele pătrate, altele semicilindrice. Unele din ele prezintă aceleaşi creneluri dinţate ca la Codlea. Altele au acoperişuri piramidale, dar acestea ar putea fi opera refacerilor din veacul al XVII-lea, cînd, în 1654, s-a adăugat şi turnul pentagonal alături de bastionul porţii din incinta exterioară. Turnurile vechi sînt înzestrate cu guri de păcură dispuse însă nu ca la turnurile din Codlea, ci fiecare în cîte o mică proeminenţă (un burduf), susţinută pe console (fig. 248).

Mult mai simplă e fortificaţia iniţială a bisericii ref. din Ilieni [1] (fig. 249), databilă către mijlocul secolului al XV-lea, adică aproximativ o dată cu zidirea bisericii. Ea se compune dintr-o curtină apărată de un singur turn deasupra porţii. Turnul îndeplineşte totodată şi oficiul de clopotniţă. Această restrîngere la un singur turn de poartă cu funcţie de clopotniţă e caracteristică pentru aproape toate cetăţile secuieşti din jurul bisericilor, spre deosebire de majoritatea cetăţilor corespunzătoare săseşti. De altfel, incursiunile turceşti au şi atins mai puţin ţinuturile locuite de secui. Actuala incintă exterioară, prevăzută şi ea cu turn de poartă, cu bastion pătrat şi cu alte trei bastioane pentagonale, precedate de şanţ şi străbătute de două tunele secrete, se datoreşte amplificărilor din secolele XVI şi XVII.

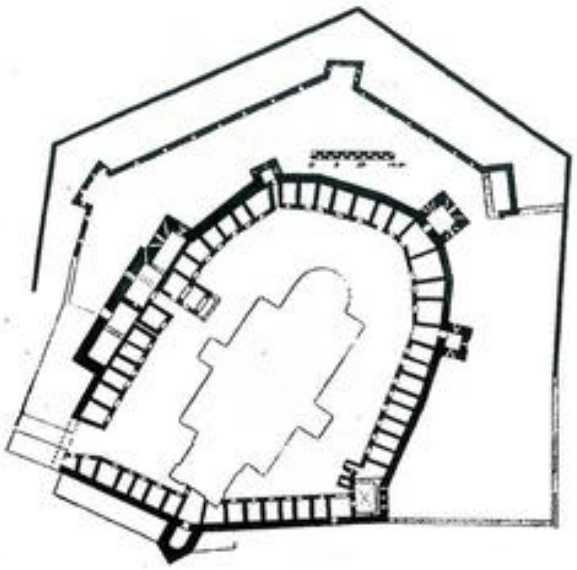

Fig. 247. — Sinpetru, planul cetăţii.

Dar nu numai comunele rurale s-au mulţumit cu asemenea cetăţi ridicate în mijlocul aşezării, ci şi majoritatea tîrgurilor mai importante au dispus adeseori doar de cîte o incintă redusă, care nu garanta securitate permanentă decît unui număr restrîns de cetăţeni, ceilalţi fiind admişi să se refugieze în cetate numai în caz de pericol iminent. Astfel, în Alba Iulia fusese fortificat numai dealul pe care se afla catedrala, palatul episcopal şi clădirile clericilor. De altminteri, această fortificaţie era în mod deosebit menită să acorde nu numai un refugiu împotriva incursiunilor dinafară, dar să le garanteze stăpînilor feudali şi siguranţa împotriva iobagilor şi să asigure supunerea acestora pe întinsele proprietăţi ale eparhiei. Astfel, cetatea servea totodată scopurilor politicii de exploatare şi răscoala de la Bobîlna a fost, în parte, un rod al nemulţumirilor stîrnite de intransigenţa cu care se urmărea colectarea dijmelor. Începuturile acestei cetăţi datează probabil încă din vremea îndepărtată a întemeierii episcopiei, iar apoi ea va fi suferit numeroase înnoiri (de pildă după invazia din 1421) şi completări, dar orice ştiri istorice lipsesc pînă la actul din 1469, cînd Matei Corvinul dispune demantelarea [2] care, de altfel, n-a fost executată decît parţial, pentru că în 1516 Vladislav II aprobă o reparare a întăriturilor dărăpănate [3]. E însă interesant de notat că în 1516 se observă că cetatea nu dispunea de bastioane şi se recomandă totodată reconstrucţia din piatră şi nu din lemn. De aci se poate deduce implicit cît de simple, chiar primitive, fuseseră încă multe cetăţi transilvănene din veacul al XV-lea şi această constatare trebuie să constituie un îndemn spre prudenţă, cînd apreciem evoluţia sistemelor de fortificare transilvănene. Din cetatea veche din Alba Iulia nu se mai poate recunoaşte azi nimic, deoarece acesteia i s-au suprapus construcţiile fortificaţiei din veacul al XVIII-lea.

[1] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 31; Ştefănescu, *L'art*, p. 60; Balogh J., *Kétő-gót.*, p. 538.

[2] Kővári, *Erdély*, p. 68—70.

[3] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 251—252.

Caracteristica incintei din Alba Iulia era că ea nu se mulțumea să izoleze un teren restrins, un loc de refugiu, ci îmbrățișa de fapt un cartier întreg. La Sighișoara [1] fusese inițial înconjurat cu curtine numai vîrful dealului care domină așezarea, adică numai biserica, dar curînd după aceea, probabil în urma repetatelor incursiuni turcești, s-a început și fortificarea de pe panta dealului, pe care erau așezate o serie de mănăstiri și desigur și locuințele membrilor patriciatului orășenesc. Totuși, fie că centura de apărare nu fusese terminată, fie că era prea slabă, fapt e că în 1438 Sighișoara a fost cucerită și devastată de turci. În situația cercetărilor de azi, nu sîntem în măsură să aducem precizări mai substanțiale nici cu privire la aspectele acestor fortificații, nici cu privire la întinderea lor reală, pentru că ceea ce e încă vizibil și caracteristic aparține în mare parte refacerilor din veacurile ulterioare. Același lucru se poate spune și despre fortificațiile din Mediaș și Sebeș, două orășele căzute în 1438 în mîinile turcilor. Și aceste localități au dispus la început de cîte o biserică fortificată, dar treptat și așezarea a fost cuprinsă în incinta de ziduri, din care însă azi nu se mai păstrează la suprafața solului decît fragmente relativ puține. La Mediaș se mai văd cîteva turnuri, la Sebeș însă numai elemente răzlețe, înglobate în construcții ulterioare [2].

Fig. 248. — Cristian (r. Stalin), vederea cetății.

Orașul transilvănean înzestrat cu cea mai puternică fortificație a fost Sibiul [3]. Și aci întăriturile au luat ființă în etape. Așezarea a fost ridicată la rangul de oraș abia după 1357 și înainte de 1366, dată la care e atestată pentru prima oară denumirea de «civitas». E foarte probabil că în 1366 exista deja incinta a doua, care cuprindea actuala piață mică și era legată de prima incintă, din jurul bisericii ev. parohiale (fosta biserică sf. Maria). Dispoziția caselor din piață, adosate ulte-

[1] Schuller R., *Altechâtsburg*, p. 8 și urm.

[2] Aspectele fortificațiilor din Sighișoara, Mediaș și Sebeș, în forma lor finală, au fost notate în descrierea însoțită de o colecție de planșe și vederi întocmite de inginerul austriac Weiss, în 1736. Text și planșe au fost reeditate de Borbély, *Erdély*, pl. 9, 10, 13—15 și p. 212—214.

[3] Weiss, apud Borbély, *Erdély*, pl. 1—2 și p. 209—210; Reissenberger, *Befestigung*, p. 316 și urm.; Kimakovicz, *Alt-Herm.*, p. 246 și urm.; Segerus, *Hermannstadt*, p. 2 și urm.; idem, *Chronik*, p. 1—4; Thalgott, *Hermannstadt*, p. 16—20; *Kunst in Sieb.*, p. 15, 111; Dima, *Sibiu*, p. 19 și urm.

rior incintei care devenise inutilă, oglindește extensiunea fortificațiilor. Pe la începutul veacului al XV-lea se va fi întreprins apoi întărirea întregului complex (incinta a treia), denumit «Orașul de sus» (în sensul restrîns al numelui vechi, din care nu fac parte cartierele moderne). Aceasta e fortificația de cărămidă a «Orașului roșu», care a rezistat cu succes asalturilor turcești din 1432, 1438 și 1442 și din care se mai văd încă porțiuni importante în diferite puncte ale traseului și mai ales în strada Kossuth precum și pe latura de nord. E vorba de curtine de cărămidă căptușite cu pilaștri masivi și arhivolte susținînd un coridor de apărare, precedate spre exterior, pe latura de vest, de un șanț, iar spre nord de o zonă odinioară mlăștinoasă.

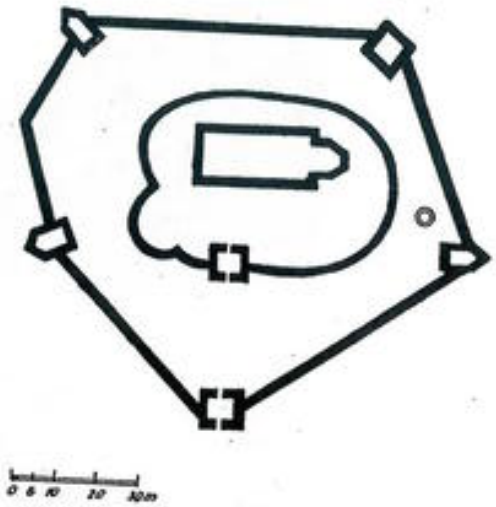

Fig. 249. — Ilieni, planul cetății.

Brașovul vechi dispusese, după cum am văzut, de cetatea de refugiu din actuala suburbie Bartolomeu (Gesprengberg) și apoi de un castru pe vîrful Tîmpei (Brasovia). E însă foarte probabil că pe la sfîrșitul secolului al XIV-lea, cînd s-a început construcția noii biserici parohiale (Biserica Neagră), să se fi proiectat și fortificarea cartierului din jurul acestei biserici [1]. Nu cunoaștem data la care s-a început lucrul, dar dintr-o însemnare rezultă că în 1416 incinta era în curs de construcție, iar după dezastrul din 1421 fortificația se reface și activitatea șantierului se intensifică. Regele Sigismund se interesează personal de mersul lucrărilor și intervine cu ajutoare. Totuși, incinta se compunea în parte numai din val de pămînt cu palisade, a cărui prezență e atestată încă în 1516. Dar și la Brașov completările și modificările ulterioare, iar apoi demolările din veacul trecut, au făcut să dispară toate urmele din prima fază a fortificațiilor.

În cursul veacului al XIV-lea devenise insuficientă și vechea incintă a Clujului. Chiar noua biserică parohială, sf. Mihail, a cărei construcție a început pe la mijlocul veacului, a fost ridicată în afara curtinelor. A devenit deci inevitabilă și extinderea fortificațiilor, iar prin 1405 s-a început construirea noii incinte [2] în prelungirea curtinei de vest spre sud și a celei de nord spre est, înglobînd astfel, în colțul de nord-vest, orașul vechi și încercuind un amplu dreptunghi neregulat, cu curtine și turnuri pătrate, completate în cursul veacului al XV-lea. Curtinele clujene sînt însă exclusiv din piatră, prevăzute cu creneluri și în spate cu coridor de apărare pe console din piatră ecarisată. Dar și aci principiile urbanistice moderne, greșit înțelese și aplicate, precum și modernizările inevitabile au dus, în jumătatea a doua a veacului al XIX-lea, la distrugerea tuturor porților vechi cu sistemul lor de fortificație cu tot [3], și din vechea incintă se mai păstrează numai fragmente (fig. 250), care jalonează totuși încă destul de limpede vechiul traseu.

Alături de stăpînii feudali, laici și eclesiastici, de orășeni și săteni liberi, și mănăstirile s-au îngrijit de asigurarea apărării lor. La Odorhei [4] călugării se pare că au reușit să se instaleze în vechiul castru regal, amenajîndu-l, iar la Mănăștur [5], de pildă, benedictinii își înconjuraseră de mult și ei mănăstirea cu o incintă, despre care aflăm în 1466, cînd regele Matei dispune demantelarea acestei fortificații. Această măsură, ca și cea pe care o luase Matei Corvinul împotriva cetății episcopale din Alba Iulia, e o consecință a răscoalei încercate de înalta nobilime transilvăneană, sprijinită

[1] Weiss, apud Borbély, *Erdély*, pl. 7—8, p. 212; Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 307—309; *Burzenland*, III—1, p. 78 și urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 14—15.
[2] Weiss apud Borbély, *Erdély*, pl. 5—6, p. 211—212; Jakab, *Kolozsvár*, I, p. 310 și urm. și 368 și urm.
[3] Aspectul lor se păstrează în desenele lui Pákel, vezi Balogh J., *Pákei*, p. 279 și urm.
[4] Lukinics, *Udvarhely*, p. 432.
[5] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 212.

de episcopia catolică, impotriva lui Matei Corvinul în anii 1466—1467. În schimb, tatăl său, guvernatorul Ioan, sprijinise fortificarea mănăstirii din Sîntimbru [1] cu ocazia lucrărilor de amplificare a bisericii, despre care am vorbit. Dar nici din această întăritură nu se mai păstrează decît urme vagi.

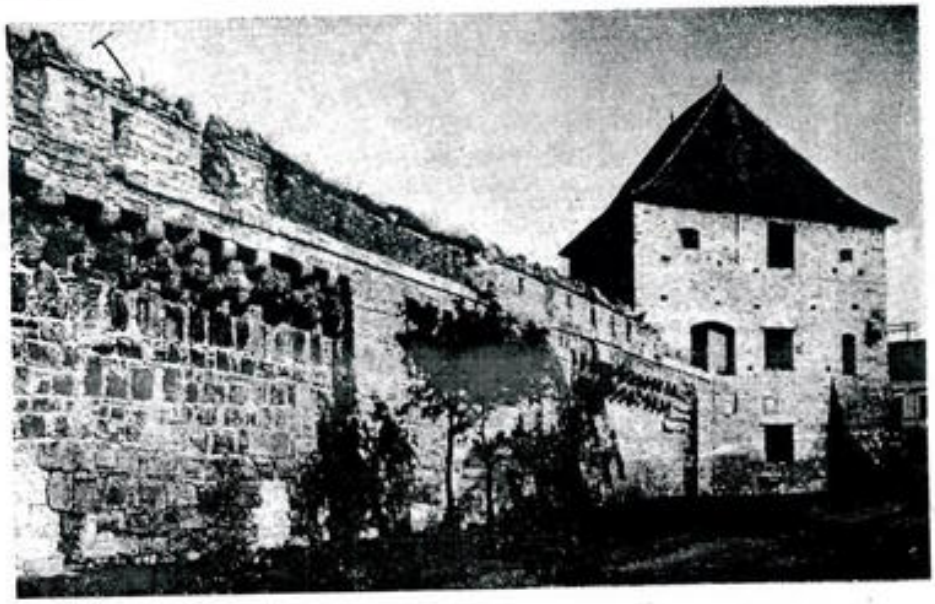

Fig. 250. — Cluj, curtina de lîngă bastionul croitorilor.

c) Moldova

Am omis pînă acum cercetarea aspectelor artei din Moldova, cu toate că în anumite privinţe informaţiile cronicăreşti privitoare la această provincie, deşi nu ating vechimea ştirilor documentare de care dispunem pentru Transilvania, sînt totuşi mai vechi decît cele privitoare la Ţara Romînească. În momentul de faţă, însă, aceste informaţii se prezintă încă într-o formă inconsistentă şi trebuie să aşteptăm pînă ce istoricii vor reuşi să le pună într-o lumină mai limpede. Deocamdată, pe baza ştirilor răzleţe şi a ipotezelor care se pot formula, pare indiscutabil că şi în Moldova exista o populaţie băştinaşă dacică, profund înrîurită de latinizarea la care au fost supuşi dacii din provinciile stăpînite de romani, şi care s-a dezvoltat apoi în contact cu celelalte provincii romîneşti şi cu slavii [2]. Această populaţie din văile de la răsărit de Carpaţi s-a menţinut de-a lungul veacurilor, cu toată vitregia împrejurărilor care au împiedicat contopirea nucleelor băştinaşe într-un stat unitar. În veacurile XI—XIII, statele feudale care începuseră să se înfiripeze şi să se consolideze în jur, Kievul, mai apoi Haliciul şi Transilvania şi, în sfîrşit, Ţara Romînească, au trebuit să exercite, la rîndul lor, o influenţă politică puternică asupra locuitorilor din viitorul principat al Moldovei, dar cotropirea tătară din preajma anului 1240 şi stăpînirea îndelungată a acestora, cu jafurile pe care le implica, a constituit un obstacol peremptoriu împotriva oricărei încercări de închegare statală, cu toate că tocmai experienţa acelor ani grei trebuie să fi încurajat factorii evoluţiei social-economice interne care convergeau spre o asemenea

[1] Möller, *Epit. eccl.*, p. 122.

[2] Cf. şi cercetările recente din Republica Moldovenească, Fedorov, *Молдавия*, p. 9 şi 22—23, precum şi Constantinescu-Iaşi, *Rel. rom.-rus.*, p. 58 şi urm.

închegare. Numai sleirea puterii tătare, măcinată de rezistența crescîndă a cnezatelor rusești, a creat, în cursul secolului al XIV-lea, o atmosferă politică prielnică pentru asemenea năzuințe, iar regele Ludovic I a încercat să profite de această stare de lucruri, sprijinind acțiunea maramureșanului Dragoș, menită să înlesnească supunerea Moldovei coroanei maghiare (1352). Dar, abia întruniți într-un organism politic, moldovenii s-au și străduit să scuture acest jug nou și călăuziți de un alt membru al nobilimii maramureșene, de Bogdan, rival al familiei Dragoșeștilor, au căutat sprijinul polon și lituanian împotriva lui Ludovic I. Astfel, Moldova ajunge să devină mărul discordiei dintre Ungaria și Polonia și de aci înainte, veacuri de-a rîndul, va fi silită să se apere împotriva tendințelor de expansiune maghiare și polone, precum și împotriva incursiunilor tătare.

Am amintit aceste evenimente politice pentru că în cadrul lor va lua ființă viața artistică feudală a Moldovei despre care vom vorbi și vom avea ocazia să recunoaștem reflexele tuturor acestor relații, oglindite în realitatea arheologiei moldovenești.

Pînă mai în anii din urmă, la știrile și ipotezele întemeiate pe cronici și documente, arheologia nu avea nimic de adăugat. Cercetările în acest domeniu începuseră să ne dea informații despre așezări din paleolitic și neolitic, din epoca de bronz, sezisaseră ici-colo urme dacice, dar nu întîlniseră și nici nu căutaseră urmele așezărilor moldovenești. Astfel, încercările de a pătrunde în tainele trecutului moldovenesc propriu-zis se datoresc aproape în întregime ultimilor ani și rezultatele acestor cercetări pot fi calificate încă de pe acum drept promițătoare și chiar surprinzătoare, deși sînt abia la începutul începuturilor. Conexînd primele constatări arheologice cu primele știri documentare și cu concluziile care se pot pune pe baza cercetărilor toponimice, vom vedea că se observă un acord perfect între unele și altele și pe baza comună a acestor trei categorii de izvoare se poate încerca o schiță sugestivă a vieții sociale din veacul al XIV-lea, în cadrul căreia se inserează perfect și primele monumente de artă păstrate. În consecință, istoria arhitecturii moldovenești nu va mai începe cu «epoca lui Ștefan cel Mare» cum fusese scrisă de G. Balș [1], istorie în care fazele premergătoare formau doar un preambul anemic, ci cu însăși perioada formării statului, iar știrile pozitive despre cultura materială a populației băștinașe depășesc încă de pe acum și această limită. Nimic mai riscat însă decît de a încerca să reținem într-o schiță sintetică rezultatul cercetărilor izolate de pînă acum, deoarece trebuie să ne așteptăm ca schița să se întregească de la o zi la alta cu noi elemente în așa măsură, încît să nu mai fie de recunoscut și cine știe dacă și reperele principale, pe care azi ne întemeiem, vor mai avea mîine aceeași valoare.

Din punct de vedere al cunoașterii etapelor culturii materiale pe care le-a parcurs populația moldovenească în epoca prefeudală și la începutul fazei feudale timpurii, cele mai interesante rezultate le-a dat pînă acum șantierul arheologic din Hlincea, de lîngă Iași. După urmele din epoca dacică (secolul III—IV) [2], se constată aci un hiat de cîteva veacuri, dar în secolele VIII—X firul se reia, atestîndu-se prezența unei populații cu o cultură materială înrudită tipului Romen Borșevo [3], iar deasupra un alt strat, aparținînd unei așezări din veacurile XI—XII. Un semibordei din această fază avea dimensiunile de 3,20 m × 3,50 m și era adîncit cu 0,55 m în pămînt; construcția era din nuiele și lipitură [4]. E vorba deci de un tip de locuințe atestat prin săpăturile recente atît în Transilvania (într-o perioadă ceva mai veche), cît și în Dobrogea (secolul XI); cercetătorii de la Hlincea nu ezită să atribuie această așezare populației moldovene [5]. În stratul imediat următor, încadrat în veacurile XIII—XIV, se pare că s-a găsit urma unei colibe cu chirpic, încă

[1] Cf. și critica îndreptată principial împotriva acestei concepții în darea de seamă pe care am publicat-o în AIIN, V—1930, p. 690—692.
[2] SCIV, V—1954, fasc. 1—2, raport, p. 235.
[3] *Ibidem*, p. 236—239.
[4] *Ibidem*, IV—1953, fasc. 1—2, raport, p. 315.
[5] *Ibidem*, V, fasc. 1—2, raport, p. 242.

neexplorată [1], iar deasupra s-au aflat urme ale culturii materiale databile de-acum înainte şi pe bază de monede din vremea lui Alexandru cel Bun şi a urmaşilor săi [2].

Descoperirile recente de la Hlincea nu au rămas izolate. Diferitele faze ale ceramicii de aci încep să-şi găsească analogii în numeroase alte puncte din Moldova, dintre care citãm deocamdată staţiunile de la Selişte [3] şi Albeşti [4], cu ceramica caracteristică secolelor XIV şi XV. O aşezare specific moldovenească a fost descoperită recent de cercetătorii sovietici în R.S.S. Moldovenească, pe locul vechiului Orhei [5]. Această aşezare fusese devastată curînd după 1360, pentru ca să înflorească din nou şi mai viguros în ultimul sfert al veacului al XIV-lea şi în cursul secolului al XV-lea.

Nivelele de locuire din faza feudal-timpurie de la Hlincea par a se regăsi şi în unele sectoare din săpăturile de la Suceava, dintre care amintim deocamdată urmele unor colibe de chirpic aparţinînd unei aşezări de pe platoul din faţa cetăţii de scaun, deranjată de un cimitir, folosit cel mai tîrziu în epoca lui Alexandru cel Bun [6]. E vorba deci de o aşezare care nu poate fi mai recentă de prima jumătate a secolului al XIV-lea şi care se pustiise înainte ca locul să fi fost destinat pentru cimitir.

De la asemenea aşezări din veacul al XIV-lea rămîn apoi, în documentele păstrate de mai tîrziu, amintiri toponomastice extrem de preţioase. Numeroasele « Grădişti » şi « Horodişti » dovedesc existenţa unei serii întregi de cetăţi care aparţinuseră — încă de pe vremea cînd se găsesc ca nume de comune în documente — unui trecut mai mult sau mai puţin îndepărtat, şi urme tot atît de vechi au lăsat în toponimia Moldovei aşezămintele mănăstireşti, pomenite în parte şi ele ca « dispărute» în momentul redactării documentelor din veacul al XV-lea. N. Grigoraş [7], care a căutat să extragă din izvoarele vechi frînturi de ştiri şi reflexe ale stărilor precedente acestor documente moldoveneşti, nu numai că a confirmat părerea despre existenţa unei clase feudale anterioară întemeierii principatului, dar a constatat şi prezenţa unei serii întregi de curţi [8] şi cetăţi boiereşti, precum şi de mănăstiri situate pe moşiile acelor boieri. O astfel de cetate fusese probabil şi cea de la Bîrlad, pe care I. Antonovici [9] o pusese chiar în legătură cu ştirile letopiseţului din Kiev, din 1145; aci întăriturile erau compuse din şanţ şi val de pămînt, completat probabil prin palisade. E aproape sigur că şi celelalte cetăţi, a căror amintire s-a păstrat în toponimie, să fi fost tot din pămînt, şi în categoria acestora se citează fortificaţia de la Baia [10], oraşel devenit mai tîrziu prima capitală a Moldovei din vremea lui Dragoş, şi apoi cetatea Romanului [11], atribuită lui Roman I, refăcută însă ulterior de Ştefan cel Mare (1483), tot cu val de pămînt şi palisade, şi rămasă încă neidentificată pe teren.

În schimb, la vechiul Orhei, pe un bot de deal înconjurat pe trei laturi de rîul Răutu, cercetările recente au confirmat existenţa fortificaţiei pe latura apuseană, cea rămasă neapărată de rîu, compusă, în faza înfloririi care a urmat primei devastări (după 1360), din trei rînduri de valuri, precedate de fiecare dată de cîte un şanţ [12].

Între timp, voievozii moldoveni, constrînşi să-şi apere independenţa faţă de regatele rivale, Ungaria şi Polonia, au trebuit să renunţe treptat la vechiul sistem al întăriturilor de pămînt şi

[1] SCIV, IV, fasc. 1—2, raport, p. 313.
[2] *Ibidem*, p. 323, 325; *ibidem*, V, fasc. 1—2, p. 242—243.
[3] *Ibidem*, III, 1952, p. 25.
[4] *Ibidem*, p. 38—39.
[5] Smirnov, *Opoveţi*, p. 34.
[6] Cf. SCIV, V, 1954, fasc. 1—2, p. 288.
[7] Vezi Grigoraş, *Mănăstiri*, p. 114 şi urm., şi idem, *Cetăţi*, p. 132 şi urm., două studii întemeiate mai ales pe excerptarea materialului publicat de Bogdan, *Documente*, şi Costăchescu, *Documente*.
[8] Cf. şi Diaconu, *Despre rolul curţilor boiereşti în organizarea militară a Moldovei în veacurile XIV-XV*, SRIR, 1953, p. 551 şi urm., unde se amintesc de asemenea cele mai vechi curţi boiereşti şi se interpretează termenul « curte» în sens de fortificaţie.
[9] Antonovici, *Bîrlad*, p. 13—15; cf. şi Grigoraş, *Cetăţi*, p. 132.
[10] Lapedatu, *Baia*, p. 63; cf. şi Kozak, *Inschriften*, I, p. 119, nota 3. În cronica Voskresenski, Baia e amintită între « cetăţi », nu între « oraşe », cum spune Kozak. În adevăr, toate localităţile citate sînt aşezări fortificate şi unele, cum e Crăciuna, numai cetăţi.
[11] Lapedatu, *Baia*, p. 60—61; idem, *Soroca*, p. 87; Andreescu, *Cetatea Nouă*, p. 159 şi urm.; Grigoraş, *Cetăţi*, p. 144—145.
[12] Panaitescu, *Cetăţi*, p. 96—98, şi mai ales raportul cercetărilor recente, întocmit de Smirnov, *Opoveţi*, p. 25—26, 38.

săpăturile de la Suceava au meritul de a fi descoperit urmele celei mai vechi cetăți de piatră din epoca feudală, cunoscută pînă acum în Moldova.

Cercetîndu-se « turnul de veghe » sau « Cetatea de la apus » de pe botul de deal dinspre comuna Șcheia, s-a constatat că ruina care se mai vedea acolo [1] nu era altceva decît turnul din colțul de vest al unei cetăți, ale cărei fundamente au fost apoi aproape complet degajate [2]. Această cetate (fig. 251) avea un plan dreptunghiular (circa 39 m × 37 m) ușor deformat (romboidal) și era prevăzută în fiecare colț cu cîte un turn dreptunghiular, puternic și proeminent. Ceea ce e surprinzător și explică și deformarea inevitabilă a planului e că aci s-a impus un plan de cetate elaborat în regiuni de cîmpie, încălecînd ca o șa coama unui deal, despărțit de platoul din care face parte printr-un șanț anume tăiat. Turnurile și curtinele masive (groase de 2,50 — 3,00 m) sînt din piatră brută înecată în mortar, păstrate în parte numai ca fundamente, în parte chiar dispărute complet, dar albia de fundare a curtinelor, adîncă de numai 0,50 m — 0,60 m, se poate încă recunoaște, cu excepția laturii de sud-vest, unde curtina dintre cele două turnuri de colț s-a prăbușit cu teren cu tot, panta fiind abruptă, iar dealul însuși rezultatul eroziunii unui platou compus din stratificări de nisipuri, margă și terțiar sarmatic. Alegerea acestui teren pentru ridicarea cetății a fost determinată de faptul că punctul domină valea Sucevii și a pîrăului Șcheii, un afluent ce vine dinspre valea Humorului și dinspre frontiera Transilvaniei, ceea ce înseamnă că cetatea era menită să împiedice o incursiune din acea parte. Se pune însă problema dacă cetatea a fost efectiv terminată și pusă în funcțiune, sau nu. Fapt e că nu numai alegerea unui teren impropriu dă de bănuit că construcția nu a putut fi dusă pînă la capăt, dar lipsa totală a unor construcții în interior [3] și a urmelor de viață pe pavajul de piatră și mortar din cetate coroborează aceeași impresie [4], pe care o întărește apoi observația că lipsesc straturile de moloz, pe care ar fi trebuit să le producă chiar și o cetate demantelată sistematic, din ordinul voievodului. Dar, indiferent de problema dacă cetatea de la Șcheia a fost sau nu terminată, pentru istoricul de artă e importantă constatarea că ea datează, pe baza monedelor găsite pe zidurile de fundație, din vremea lui Petru I Mușat [5], și că planul cetății, așa cum s-a păstrat, e cel inițial, lipsit de orice modificări ulterioare. Acest plan dreptunghiular, prevăzut în cele patru colțuri cu cîte un turn, constituie — după cum vom vedea — și simburele fortificațiilor de la cetatea de scaun din Suceava și de la Cetatea Neamțului, deosebindu-se principial de cetățile transilvănene contemporane, care aparțin toate tipului cetății de munte. În Transilvania planul dreptunghiular nu se răspîndește decît pe la începutul deceniului al treilea al veacului al XVI-lea, iar puținele exemple din veacul al XV-lea par a fi cazuri sporadice și excepționale. Astfel, la întrebarea de unde au împrumutat moldovenii planul de cetate dreptunghiulară, putem răspunde — împotriva părerilor de pînă acum care atribuiau, mai ales Cetatea Neamțului, teutonilor din Țara Bîrsei sau meșterilor sași — că acest plan nu vine din Transilvania. Pentru a da însă un răspuns pozitiv și documentat,

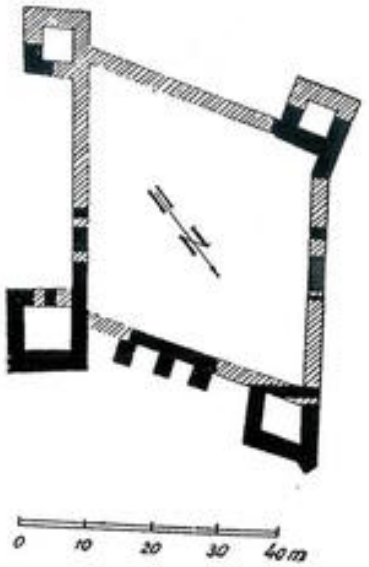

Fig. 251. — Suceava, cetatea de la Șcheia, plan.

[1] Romstorfer, *West. Burg.* p. 37—38; Romstorfer-Lapedatu, *Suceava*, p. 11.

[2] Cf. rapoartele în SCIV IV, 1—2, 1953, p. 364 și urm.; *ibidem*, V, 1—2, 1954, p. 301 și urm.

[3] Podeaua unei « locuințe » ușor adîncite în pămînt, pomenită în raportul SCIV, V, 1—2, p. 305, ar putea fi interpretată la rigoare și ca o varniță.

[4] În schimb, la cuptoarele din vecinătate, unde s-a ars piatra de var pentru construirea cetății, s-au și găsit urme de viață (vatră, ceramică).

[5] Se confirmă astfel ipoteza lui Luția, *Raport*, BCMI, XIX — 1926, p. 127, care propunea datarea cetății în secolul al XIV-lea.

trebuie să aşteptăm intii cercetarea arheologică a citorva cetăţi de pămint moldoveneşti, care să ne informeze dacă planul dreptunghiular apare în Moldova încă în faza premergătoare întemeierii ţării sau nu. E necesar apoi să mai aşteptăm rezultatul unor cercetări corespunzătoare la cetatea pe care o presupunem la Siret [1], ca să ştim dacă acea primă fortificaţie, ridicată de un voievod (probabil Bogdan I) antagonist regatului maghiar, era şi ea o cetate de piatră sau nu, şi dacă nu cumva cetatea de la Siret e adevăratul precursor al celei de la Şcheia. De rezultatul acestor cercetări va depinde răspunsul final. Deocamdată trebuie să cîntărim trei posibilităţi: 1) că planul dreptunghiular a existat în Moldova încă în faza precedentă, la cetăţile de pămînt; 2) că planul dreptunghiular, adoptat şi de bulgari, ar proveni din ambianţa balcanică bizantină, ipoteză mai puţin verosimilă, fiindcă în veacul al XIV-lea, după cite ştim azi, nu se mai construiesc în Bulgaria asemenea cetăţi şi lipsesc şi etapele intermediare din Ţara Romînească (cetăţile dreptunghiulare din Ţara Romînească datează abia din veacul al XV-lea). În stadiul actual al cunoştinţelor noastre, cea mai verosimilă ipoteză pare a fi a treia, anume că primele cetăţi de piatră de tipul Şcheia au fost construite cu sfatul şi poate chiar sub conducerea unui meşter venit din cîmpiile Europei de nord-est, din preajma regiunilor baltice. Poloni, lituanieni şi teutoni (spre deosebire de cetăţile de munte ridicate de aceştia din urmă în Transilvania) construiesc, în regiunea de şes, cetăţi dreptunghiulare de cărămidă cu turnuri în colţuri, înconjurate de şanţuri cu apă. Natural că şanţul cu apă nu se putea realiza la o cetate aşezată pe o colină, dar dispoziţia clădirilor se aseamănă perfect cu tipul de la Şcheia, Suceava şi Neamţu şi vom vedea că din veacul al XV-lea ni se păstrează şi alte particularităţi (întrebuinţarea cărămizilor profilate şi smălţuite) care atestă incontestabile legături cu regiunile baltice. Cu rezerva ca explorările viitoare să confirme ipoteza, am putea admite ca primele cetăţi ridicate de Bogdan I şi de urmaşii săi (îndeosebi Gheorghe Koriatovici) să fi fost făcute sub influenţa şi poate chiar cu ajutorul polonilor [2] sau al lituanienilor, dispuşi să sprijine aspiraţiile de independenţă ale moldovenilor împotriva coroanei maghiare. Ajutorul putea consta în trimiterea unui sfetnic, eventual al unui meşter pietrar (în cazul acesta însă un meşter din regiunea Galiţiei, unde se folosea piatra la construcţii), care să cioplească profilurile, căci cetăţile moldoveneşti sînt construite din piatră brută, şi în mînuirea acestui material moldovenii probabil că nu aveau nevoie de îndrumare. În Moldova lipseau însă — şi aceasta o atestă arhitectura eclesiastică — pietrari capabili să execute profilurile necesare la cadrele de uşi şi ferestre, şi vom vedea şi mai tîrziu că în această calitate, şi nu în problemele de construcţie, intervin adeseori pietrari formaţi în şantierele gotice. Dar în momentul actual nu dispunem încă de nici un fel de piatră profilată de la Şcheia, aşa încît în domeniul arhitecturii militare prezenţa unui pietrar gotic în epoca lui Petru I Muşat nu e încă atestată. În ceea ce priveşte zidarii, avem toate motivele să presupunem că ei erau moldoveni, şi despre meşterii care au ars piatra de var pentru cetatea de la Şcheia putem să afirmăm categoric acest lucru, deoarece inventarul ceramic găsit pe vatră, lîngă cuptoare, e specific.

Descoperirea cetăţii de la Şcheia a fost revelatoare şi pentru cercetările noi, întreprinse la cetatea de scaun din Suceava [3]. Lucrările de degajare, executate aci între anii 1893 şi 1903 sub conducerea lui Romstorfer, nu atinseseră în realitate decît parţial ultimul nivel de locuire a cetăţii, adică pe cel din 1675, şi imaginea pe care o ofereau ruinele era aceea a unor resturi impozante

[1] Iorga-Balş, *L'art*, p. 45; Kozak, *Inschriften*, I, p. 119; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 232.

[2] E interesant că în perioada legăturilor strînse cu Polonia (uniunea personală sub Ludovic I, 1370—1382) apar şi în Ungaria, dar numai în părţile de nord, castele cu plan dreptunghiular (de pildă Diósgyör). Cf. şi *Magy művészet*, p. 145—146.

[3] Cu privire la cercetările vechi, vezi Romstorfer, *Vertidigungsanlagen*, p. 14—16; idem, *Raport*, *1897*, p. 39—47, *1898*, p. 107—110, *1899*, p. 98—103, *1900*, p. 115—118, *1901*, p. 77—142, *1902*, p. 73—80, *1903*, p. 58—70, precum şi rezumatul tuturor cercetărilor de mai sus, Romstorfer-Lapedatu, *Suceava*. Alte informaţii vezi la Lapedatu, *Stampe*, p. 25; Iorga-Balş, *L'art*, p. 45, 88; Iorga, *Châteaux*, p. 52, 66. Privitor la reluarea săpăturilor, vezi rapoartele din SCIV, IV, 1—2, 1953, p. 335 şi urm., SCIV, V, 1—2, 1954, p. 257 şi urm.; SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 755 şi urm.

ale unui conglomerat de construcţii din aproape trei veacuri. Aşa cum se prezentau aceste ruine şi pe baza datelor culese de Romstorfer, nu se puteau însă distinge nici etapele de construcţie, nici modificările, suprimările şi amplificările suferite de cetate în cursul timpului, şi monumentul rămînea un martor mut al istoriei arhitecturii feudale moldoveneşti. Scopul cercetărilor, iniţiate în septembrie 1952, era urmărirea fazelor de construcţie şi încercarea de a reconstitui, pe cît posibil, cel puţin aspectul planimetric al fiecărei faze. Pentru cei familiarizaţi cu vechile concepţii despre arhitectura moldovenească, rezultatele acestor săpături au fost surprinzătoare şi uluitoare, pentru că problemele de amănunt au continuat să devină din ce în ce mai complexe, şi pînă nu se vor încheia lucrările, orice încercare de a formula concluzii mai substanţiale e o întreprindere temerară. Cu toate acestea, socot că în studiul prezent nu mă pot dispensa de a expune, privitor la etapele de dezvoltare a cetăţii de scaun, ipotezele care, în stadiul de faţă al cercetărilor, par cele mai verosimile.

Cetatea, ridicată la sud de oraşul Suceava, pe un bot de deal izolat artificial, prin tăierea unui şanţ, în partea de est şi sud de platoul ce se întinde spre satul Lisaura, în timp ce versantele de vest şi de nord erau de la început abrupte spre valea pîrăului Cacaina, reproduce modelul de la Şcheia. Dar, spre deosebire de poziţia cetăţii de la Şcheia, locul ales aci nu comandă drumurile, ci e dosit; nu e vorba deci de o întăritură menită să împiedice desfăşurarea unei invazii, ci de o poziţie ascunsă a unei cetăţi de refugiu. Dealul cetăţii domină doar partea veche a oraşului, devenit reşedinţă domnească cel mai tîrziu în 1388, an din care se păstrează primul document domnesc semnat din Suceava.

La fel ca şi la Şcheia, unde s-a putut recunoaşte limpede stratul incendiului de defrişare în vederea construirii cetăţii, şi cetatea de scaun s-a zidit pe teren neumblat, pe un sol rămas în parte chiar nedecapitat. În mijlocul botului de deal amenajat sumar, s-a procedat la ridicarea unor curtine de o grosime variabilă, dar toate sub 2 m, deci mai slabe decît cele de la Şcheia, prevăzute în colţuri şi în centrul fiecărei laturi cu cîte un turn pătrat, încadrîndu-se astfel un spaţiu dreptunghiular. Materialul de construcţie, o gresie foarte friabilă, a fost extras din vecinătate. Albiile pentru aşezarea curtinelor au fost doar uşor adîncite în pămînt, iar pe alocurea zidurile zac de-a dreptul pe dunga de humă a solului, vizibilă sub temelie. Cu excepţia incintei de pe latura de nord, prăbuşită cu construcţii cu tot în urma unei alunecări de teren, curtinele iniţiale se mai păstrează pe toate celelalte laturi, formînd peretele exterior al clădirilor din curtea interioară. Lărgimea curţii e de circa 40 m, iar lungimea pare să fi fost numai cu puţin mai mare. Dintre turnuri au fost refăcute în întregime cel din colţul de sud-est şi cel din mijlocul laturii de sud, primul într-o poziţie oblică, al doilea însă deasupra fundamentelor vechi. Din clădirile din interiorul curţii numai corpul de pe latura apuseană e sigur contemporan cu incinta, şi dovada că a fost proiectat de la început o constituie faptul că peretele dinspre curte al acestei aripi e ţesut cu curtina de sud. Azi, din această primă aripă de locuire nu se mai păstrează decît beciul, o hală lungă, împărţită în două nave prin stîlpi masivi, dreptunghiulari, legaţi pe de o parte între ei prin arcuri semicirculare formate din bolţari, iar pe de altă parte prin arcuri corespunzătoare, transversale, cu pereţii laterali (fig. 252). Cele două nave fuseseră acoperite paralel cu bolţi cilindrice de cărămidă, prevăzute cu penetraţii, atît în dreptul arhivoltelor dintre stîlpi, cît şi în corespondenţa ferestrelor înalte şi evazate, prevăzute cu grele gratii de fier, care dădeau înspre curte; aci punctele de naştere a bolţii cilindrice şi a penetraţiilor se pot încă recunoaşte. Deasupra acestui beci cu bolţi masive pe dublouri se ridicase o clădire cu parter şi poate şi cu etaj, menită să servească, în caz de pericol, drept locuinţă voievodului, familiei sale şi cîtorva demnitari. Mica garnizoană permanentă va fi fost adăpostită în turnuri. În această incintă dădea la început o poartă încoronată cu un arc semicircular, deschisă în curtina de sud, în vecinătatea imediată a clădirii domneşti, dublată sau înlocuită încă în prima fază, adică la nivelul primului pavaj care, în diferite puncte, e cu circa 40—90 cm mai adînc decît nivelul actual, de o altă poartă, deschisă în curtina de est, aproape de colţul de miazănoapte. Acestea sînt resturile primului nucleu al cetăţii de scaun pe

care le-am putea atribui încă epocii lui Petru I Muşat, pe baza faptului că în cuprinsul cetăţii Romstorfer pretinde că ar fi găsit cîteva monede de la acest voievod, aflate recent şi pe platoul din faţa cetăţii, şi anume pe pavajul cel mai vechi.

În cursul îndelungatei domnii a lui Alexandru cel Bun e sigur că cetatea a beneficiat de atenţia domnului şi e indiscutabil că acum s-a completat sistemul defensiv şi s-au făcut amenajări şi

Fig. 252. — Suceava, cetatea de scaun, aripa de vest.

în interior. De fapt, pe baza elementelor cronologice de care dispunem pînă acum, putem deduce că în cursul secolului al XV-lea cetatea a trecut prin două faze de transformări mai însemnate, dintre care una pare firesc să o atribuim lui Alexandru cel Bun, iar a doua lui Ştefan cel Mare. Cînd e însă vorba să precizăm în ce constau aceste transformări, răspunsul trebuie să rămînă deocamdată evaziv. Vechea cetate, cu planul ei regulat, lăsase porţiuni de teren — un fel de bermă neregulată de-a lungul şanţului iniţial — neprotejate prin curtine exterioare, şi de fapt observaţiile stratigrafice făcute pînă acum pe laturile de răsărit şi miazăzi ale cetăţii arată urmele unei terase de lărgime variabilă. E probabil că această terasă a primit în vremea lui Alexandru cel Bun curtine subţiri, şi zidul păstrat în curtea actuală exterioară de pe latura de sud, la cîţiva metri distanţă de turnul de mijloc, ar putea să fie un rest al acestei curtine. Amenajarea apărării porţilor din această fază nu se cunoaşte încă şi nu s-au găsit pînă acum nici urmele unui pod care trebuia să treacă peste şanţul iniţial, astupat în faza proximă cu pămînt şi moloz şi mutat mai departe, pentru a permite o lărgire a curţii exterioare. Această vastă operaţie, pe care am putea-o atribui domniei lui Ştefan cel Mare, a şters multe urme ale dispoziţiei iniţiale, şi cîteva elemente răzleţe, descoperite recent (de pildă un zid transversal între turnul din colţul de sud-vest şi curtina exterioară, nivelat ulterior), nu sînt suficiente pentru a îngădui vreo concluzie. Pentru calitatea lucrărilor executate acum e sugestiv restul de dalaj de piatră păstrat pe platoul din faţa cetăţii, în dreptul porţii de răsărit, pavaj pe care s-au găsit monede din epoca lui Alexandru

cel Bun. Dalajul continua probabil spre vest, spre cetate, dar a fost tăiat de săparea şanţului al doilea. Şi mai puţin putem spune deocamdată despre eventuale amplificări ale locuinţelor din curtea interioară. Dintr-o construcţie mai veche, de pe latura de miazăzi, a apărut un zid nivelat la începutul veacului al XVI-lea, şi n-ar fi exclus ca şi aripa actuală de est, care a suferit ulterior o amplă refacere, să dateze din această perioadă şi să fi cuprins o capelă, înlocuită ulterior cu capela de la etaj, ale cărei ruine se mai văd şi astăzi. Prezenţa unei capele vechi e în orice caz atestată prin descoperirea unui strat de moloz foarte bogat în fragmente de picturi murale religioase, un strat care a servit la nivelarea parţială a primului şanţ şi care poartă deasupra un pavaj, databil, pe bază de monede, în epoca lui Ştefan cel Mare.

Dintr-o perioadă foarte apropiată de vremea în care s-au zidit cetăţile din Suceava trebuie să dateze şi nucleul iniţial al Cetăţii Neamţului [1], pentru că primul document păstrat, menţionînd numele unui pîrcălab, poartă data 1407 [2]. Şi acest castel (fig. 253) a fost ridicat pe extremitatea coamei unui lanţ de dealuri mai înalte. La un moment încă neprecizat, legătura directă cu acea coamă de deal a fost tăiată printr-un şanţ artificial, peste care s-a construit apoi un pod lung, condus în curbă spre flancul de răsărit al castelului, pătrunzînd în interior prin poarta turnului de nord-est. Săpăturile care s-au executat la Cetatea Neamţului în trecut au reuşit să degajeze o mare parte din ruină, dar nu au adus nici o contribuţie la problema etapelor de construcţie şi prin urmare nici nu lămuresc datarea diferitelor faze. E însă limpede că ruina actuală, la fel ca şi cetatea de scaun din Suceava, e rezultatul unor modificări şi amplificări realizate în diferite perioade şi profilurile de la cadrele de uşi şi ferestre, descoperite în cursul săpăturilor, aparţin abia sfîrşitului veacului al XV-lea şi mai ales veacurilor XVI şi chiar XVII, probabil ultimei refaceri, datorite lui Vasile Lupu, deoarece curînd după aceea Dumitraşcu Cantacuzino a dispus — la fel ca şi în cazul cetăţii din Suceava — distrugerea sistematică a Cetăţii Neamţului.

Judecînd problemele ce se pun prin prisma cazurilor de analogie, se poate deocamdată spune că fazei iniţiale i se datoresc curtinele castelului formînd un dreptunghi destul de regulat de aproximativ 45 m × 40 m. Curtinele nu au fost împinse pînă la marginea platoului, amenajat şumar pentru construirea castelului, şi între ele şi prăpastia de pe laturile de est, sud şi vest a rămas o mică bermă neregulată, care însă nu poate fi comparată cu terasa din faţa curtinelor iniţiale ale cetăţii de scaun de la Suceava. O asemenea terasă largă a fost lăsată numai pe latura de nord, între castel şi şanţul artificial. Curtinele vechi erau ceva mai joase decît cele actuale şi în pînzele dinspre răsărit se mai poate distinge coronamentul de creneluri iniţial, prins ulterior în zidul care a fost ridicat deasupra. Careul format de curtinele descrise fusese prevăzut, probabil tot de la început, cu cîte un turn în cele patru colţuri; de data aceasta însă cele patru turnuri nu flanchează pînzele, fiind dispuse în interiorul colţurilor. Astfel planul iniţial se aseamănă principial cu cetăţile de la Suceava, dar prezintă o modificare în privinţa dispoziţiei turnurilor. Şi această variantă a fost răspîndită în regiunile baltice, poate chiar mai răspîndită decît prima.

Incinta descrisă a fost, cu timpul, căptuşită pe laturile de est, sud şi vest cu cîte un corp de clădire intercalat între turnurile de colţ, pe cînd curtina dinspre miazănoapte a rămas totdeauna liberă. Săpăturile nu au degajat încă complet cele trei corpuri de clădiri. În corpul de est s-a pătruns în parte pînă în beciuri, dar în clădirile din sud şi vest nu s-a atins încă nivelul curţii. Beciurile sînt relativ puţin adînci şi nu au amploarea celor de la cetatea de scaun din Suceava, pentru că şi corpurile de clădire sînt mult mai strîmte; în consecinţă nu a fost nevoie de împărţirea încăperilor din subsol prin stîlpi intermediari. Din bolţile cilindrice ale subsolului se mai păstrează puţine fragmente şi urma paturilor de boltă. Deasupra beciurilor de pe cele trei laturi se văd urmele arhitectonice ale parterului înalt, la care urcau scări de piatră strîmte, frînte

[1] Romstorfer, *Neamţu*, p. 3 şi urm.; Fakler, *Cet. Neamţului*, p. 85—86; Iorga-Balş, *L'art*, p. 45; Iorga, *Châteaux*, p. 66; Mătasă, *Cet. Neamţului*, p. 142 şi urm.; Minea-Grigoraş-Cojoc, *Cet. Neamţului*; D. Constantinescu, *Rapoartele de săpături*, în ACMI, 1943 (ed. 1946), p. 115 şi urm.; Grigoraş, *Cetăţi*, p. 140.

[2] Melchisedec, *Huşi*, p. 93.

uneori în unghi drept şi prevăzute cu odihne, alteori conduse spiralic. După cît se pare, încăperile de la parter fuseseră toate boltite. Pe baza urmelor lăsate de bolţi în pereţii pe care se sprijineau şi în raport cu spaţiul încăperilor respective, se poate deduce că parterul fusese boltit prevalent cu bolţi cilindrice paralele cu axa longitudinală a corpului de clădire, bolţile fiind străbătute de penetraţii simetrice, deşi ferestrele corespunzătoare se deschideau numai spre curte. O astfel de sală cu boltă cilindrică şi patru perechi de penetraţii se afla în corpul apusean (fig. 254). Pe latura opusă, spre răsărit, se presupune o capelă încadrată de încăperi anexe. Dintre cele trei corpuri de clădire, cel dinspre apus avea neapărat deasupra parterului şi un etaj, la care urca o scară spiralică din care a mai rămas caja. Etajul însă pare a fi fost tăvănit. Tustrele corpurile de clădire posedau apoi în pod coridoare prin care se comunica, dintr-un capăt la altul, spre creneluri şi turnuri.

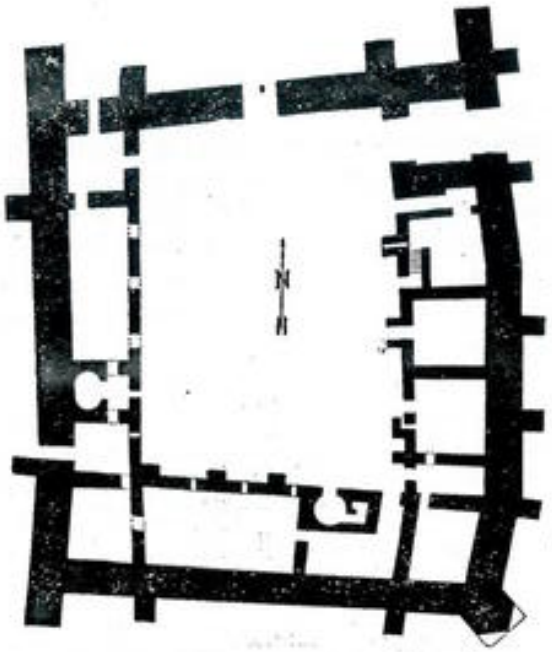

Fig. 253. — Cetatea Neamţului, plan.

Intrarea în castel fusese adăpostită în turnul din colţul de nord-est, şi poarta cu punte mobilă, al cărei dispozitiv se poate încă recunoaşte, se afla în peretele răsăritean. Alături mai era şi o portiţă strîmtă, înzestrată şi ea cu pod în cumpănă. Ambele porţi corespund podului peste şanţ construit pe piloni. O altă poartă, de data aceasta simplă, se deschide în curtina de nord, spre terasa pomenită, iar o portiţă secretă dădea spre berma apuseană. Terasa fusese inclusă într-o curte exterioară şi prevăzută cu curtine şi bastion semicilindric spre şanţ. Se mai presupun apoi cîteva întăriturí exterioare, situate pe coama dealului dinspre nord, care domină cetatea, cum ar fi: o barbacană pentru capul de pod, turnuri de veghe etc., dar urmele găsite pînă acum sînt inconcludente. Deocamdată nu putem judeca periodizarea construcţiilor decît după experienţele dobîndite la cetatea de scaun din Suceava. Ca atare pare îndoielnic că cele trei corpuri de clădire să fi fost proiectate toate de la început (de fapt pereţii lor nici nu sînt legaţi cu curtinele), iar incinta curţii exterioare cu bastionul ei încă nu poate fi datată înainte de veacul al XVI-lea. Să sperăm că sondajele actuale, executate paralel cu lucrările de consolidare [1], vor putea contribui cel puţin la lămurirea unora din problemele numeroase rămase încă nedezlegate.

În partea de nord, pe vremea lui Ştefan se găsesc alte două cetăţi, una la Hotin, alta lîngă Cernăuţi, din care s-au mai păstrat ruine în parte încă foarte importante, dar ultima a rămas complet neexplorată, iar prima a fost cercetată numai superficial. Cetatea de la Hotin[2] e pomenită de Grigore Ureche abia în legătură cu evenimentele din 1453, deşi în realitate ea trebuie să fie mult mai veche. Cetatea se deosebeşte însă radical de cele analizate pînă acum, prin faptul că se acomodează conformaţiei terenului. Latura lungă şi dreaptă e paralelă cu Nistrul, iar de partea opusă curtinele formează un segment de cerc neregulat. Pînzele sînt fortificate prin turnuri şi bastioane dreptunghiulare şi cilindrice, în parte probabil adăugate ulterior (fig. 255). Menită să împiedice trecerea Nistrului, cetatea trebuie considerată tot ca o întemeiere moldovenească, dar e

[1] SCIV, V, 1—2, p. 313—314.

[2] Ureche, *Domnii*, p. 148; Kurdinovski, *Перкеи*, p. 44 şi urm.; Lapedatu, *Cetatea Albă*, p. 59; Panaitescu, *Cetăţi*, p. 90 şi urm.; Iorga, *Châteaux*, p. 60—61; Voiţehovski, *Арх. Молдавии*, p. 41.

greu de a preciza mai mult, deoarece nu dispunem nici măcar de un releveu fidel al ruinelor existente. Totuşi, se poate recunoaşte şi aci o influenţă şi chiar o colaborare a unui meşter venit din regiunea baltică, dovedită prin prezenţa cîtorva paramente de cărămidă, unele chiar deasupra zidăriei de piatră brută, alcătuind desene geometrice în formă de pătrăţele şi cruci. Asemenea paramente sînt frecvente şi tipice în arhitectura de cărămidă a ţărilor baltice şi apariţia lor la

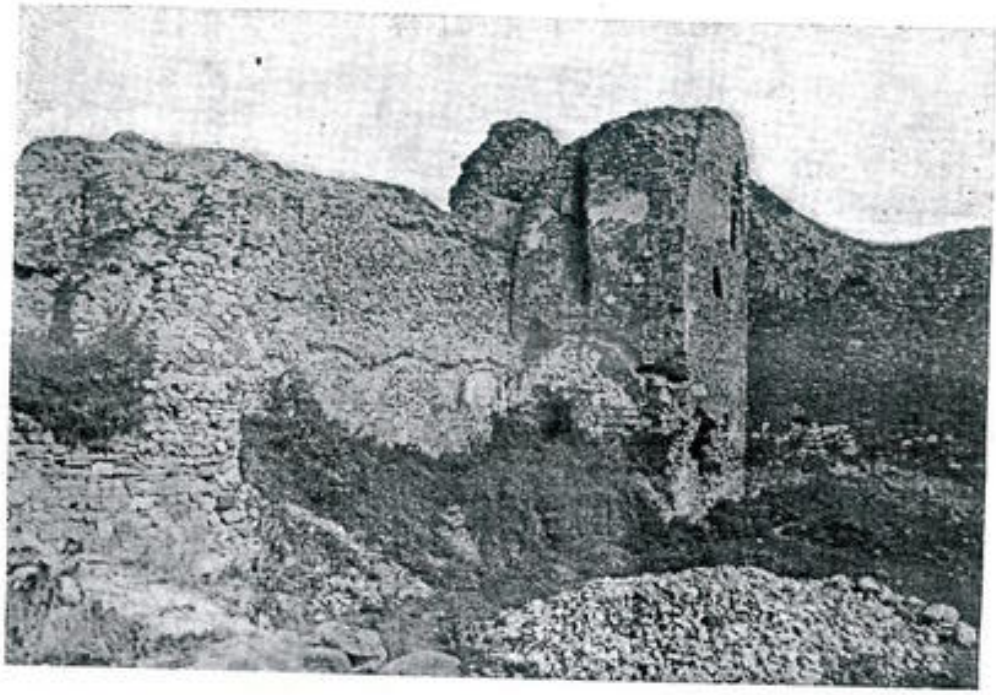

Fig. 254. — Cetatea Neamţului, interior, latura de vest.

Hotin nu poate fi pusă în legătură cu ornamentele faţadelor bizantine din Balcani, ci numai cu cele din Europa de nord-est. Planul a fost însă elaborat după principiile cetăţilor din Polonia de sud şi din Transilvania. Astfel, nucleul vechi al cetăţii Hotinului e fără îndoială rezultatul unor interferenţe mai complexe, greu de definit şi datat înainte de executarea unor cercetări amănunţite la faţa locului. Doar pe temeiul consideraţiilor istorice, politice şi militare putem avansa ipoteza că prima fază a cetăţii trebuie să aparţină cel mai tîrziu epocii lui Alexandru cel Bun.

Pe un deal, lîngă Cernăuţi, se află ruinele cetăţii Ţeţina [1], dar ceea ce se mai poate distinge sînt fundamentele unui turn pătrat şi un fragment de zid cu un contrafort, făcînd parte din incinta de nord a castelului. Spre apus se mai păstrează urma unei vechi scări de piatră. Cîteva blocuri mari de zidărie prăbuşită întregesc aspectul părăsit al acestei ruine, năpădită de pădure. Zidăria e din piatră brută, mai ales gresie, legată cu un mortar alb, amestecat cu nisip şi pietriş mărunt. Între toate ipotezele emise, mai verosimile par acelea care atribuie cetatea jumătăţii a doua a veacului al XIV-lea, fie regelui polon Cazimir III (1350—1370), fie voievodului moldovean Iurg Koriatovici (1372—1377). Ar trebui să ne gîndim eventual şi la Petru I Muşat, care ar fi avut interes să o ridice după achiziţionarea Pocuţiei de la regele polon, în 1391. În orice

[1] Romstorfer, *Verteidigungskirchen*, p. 9; Kaindl, *Beiträge*, I, p. 76; Romstorfer-Lapedatu, *Suceava*, p. 10 — 11; Lapedatu, *Cetatea Albă*, p. 59; Iorga-Balş, *L'art*, p. 45; Luţia, *Raport*, BCMI, XIX—1926, p. 127; Iorga, *Châteaux*, p. 64; Grigoraş, *Cetăţi*, p. 143.

caz, cea mai veche menţiune a cetăţii se găseşte într-un document moldovenesc din 1395. Sigur eronată e părerea lui Romstorfer, care presupunea şi aci o întemeiere a cavalerilor teutoni sau ospitalieri; nici unii nici alţii nu au stăpînit în această regiune.

Pe baza cetăţilor menţionate mai sus, putem recunoaşte o preocupare a primilor domni moldoveni de a-şi asigura stăpînirea în interior şi spre frontierele de vest şi nord. În vremea lui Alexandru cel Bun, politica lui urmăreşte includerea ţinuturilor dinspre Marea Neagră, atingînd punctul extrem în sud-est, la Cetatea Albă. Această localitate a avut,

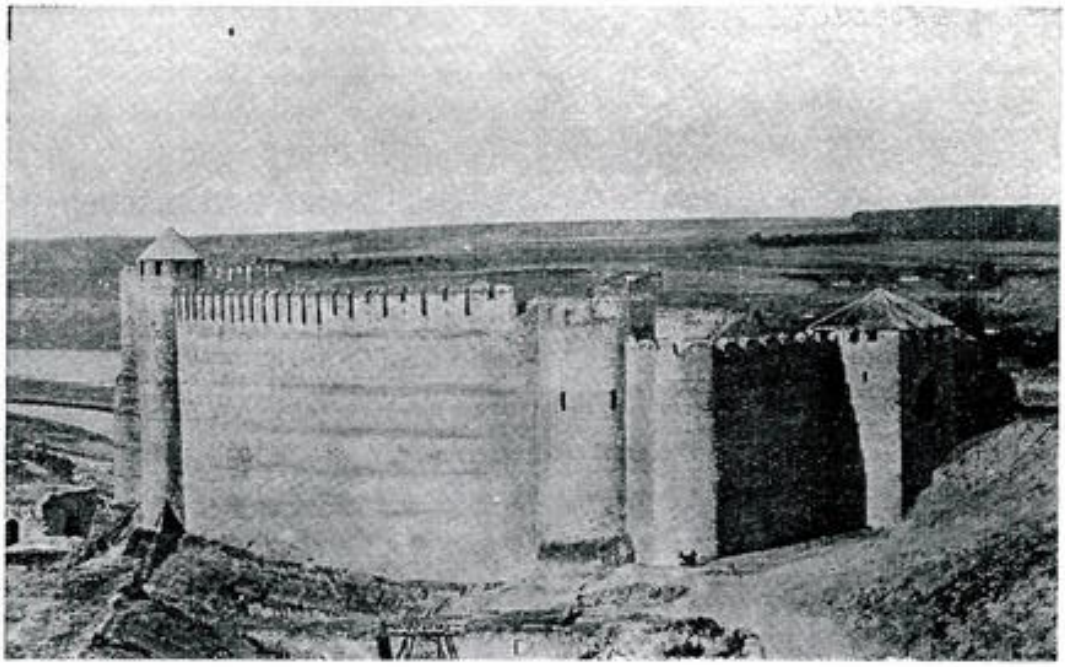

Fig. 255. — Hotin, cetatea.

din timpurile cele mai vechi, o importanţă strategică deosebită, atît în antichitate, cînd purta numele de Tyras, cît şi în evul mediu, cînd se chema Maurokastron, pentru a deveni apoi Moncastro în graiul genovezilor. Nimic nu s-a mai păstrat însă din acel trecut îndepărtat [1] şi desigur plin de întîmplări importante, care au trebuit să se oglindească cumva şi în arhitectura locului. Poate cercetări mai persistente ar putea scoate la iveală vreo urmă. Ceea ce se vede azi la Cetatea Albă [2] (fig. 256) îşi are începutul în timpul domniei lui Alexandru cel Bun.

Importanţa excepţională a cetăţii şi dezvoltarea ei în cursul stăpînirii celor mai de seamă domni moldoveni se resimte de la prima vedere din dimensiunile impozante ale operelor de fortificaţie. Acestea se compun dintr-un castel (fig. 257) aproximativ pătrat, flancat de patru bastioane cilindrice, masive, care domină malul Nistrului de pe o stîncă prăpăstioasă. Spre platoul inte-

[1] Planurile aşezărilor şi ale fortificaţiilor menite să apere factoriile genoveze au fost studiate şi publicate de Degli Innocenti, *Città coloniali*, p. 285 şi urm. Confruntarea acestora cu dispoziţia castelului de la Cetatea Albă dovedeşte lipsa oricărei urme de arhitectură genoveză în complexul actual.

[2] Lapedatu, *Cetatea Albă*, p. 57 şi urm.; idem, *De Langeron*, p. 70; idem, *Stampe*, p. 25 şi urm. (gravura lui Bodenehr reproduce o simplă vedere stereotipă); Iorga-Bals, *L'art*, p. 9, 51—52; Panaitescu, *Cetăţi*, p. 103 şi urm.; Brătianu, *Contributions à l'histoire de Cetatea Albă aux XIIIe et XIVe siècles*, ARBSH, XIII—1927, p. 27; Iorga, *Châteaux*, p. 52—53; idem, *Raports italo-or.*, p. 66; Avakian, *Săpături*, p. 47 şi urm.; idem, *Cetatea Albă*, p. 25 şi urm.; Nicorescu, *Lucrări*, p. 115 şi urm.; idem, *Cetatea Albă*; Voiţehovski, *Арх. Молдавии*, p. 42—44.

rior (adică spre sud-vest) sînt două incinte mari, una interioară, alta exterioară, fiecare cu curtinele şi cu turnurile ei de apărare, iar spre apus, de-a lungul fluviului, e o a treia incintă exterioară, situată mai jos. Zidirea cetăţii de piatră a fost începută încă în primul sfert al veacului al XV-lea şi s-a terminat pe timpul domniei lui Ştefan cel Mare, înainte de 1484, cînd Cetatea Albă se transformă în Akkermanul turcesc, pierzînd în curînd importanţa militară de odinioară. De aceea, în vremea stăpînirii turceşti, cetatea nu a suferit aproape nici o transformare, dacă lăsăm la o parte moscheea ridicată în curtea exterioară, din care se mai păstrează minaretul.

După toate probabilităţile, partea cea mai veche a cetăţii e castelul. Clădirile interne au dispărut aproape complet. Au supravieţuit numai curtinele, păstrînd încă în parte coroana vechilor creneluri, şi alături de ele cele patru bastioane, zidite toate din blocuri mari şi din piatră brută. Se mai vede apoi, în interiorul curtinei de pe latura de răsărit, o absidă mai mare, flancată de alte două mai mici, scobite toate în grosimea zidului, mărturii ale unei capele dispărute. Cu toată lipsa altor detalii, ceea ce s-a păstrat ajunge ca să ne putem da imediat seama că ne găsim în faţa unei construcţii deosebite de cele pe care le-am cunoscut pînă acum. Bastioanele cilindrice, care aci nu pot proveni decît din Orient, denotă că acest reduit nu mai poate fi atribuit influenţelor întîlnite la cetăţile analizate pînă acum. Această presupunere se verifică prin inscripţia grecească, aşezată în 10 noiembrie 1440 pe zidurile castelului [1], comemorînd terminarea lucrărilor din ordinul voievodului Ştefan II. Nu există nici un dubiu că întrebuinţarea limbii greceşti e un indiciu nu numai al mediului cosmopolit al acestui port comercial, în care greaca primează ca limbă internaţională, ci şi al provenienţei meşterului principal. Nu e însă neapărat necesar ca acesta să fi fost un grec de origine, dar e sigur că a trăit multă vreme în ambianţa sferei de expansiune a culturii bizantine. Dacă consimţim să-i atribuim acestui meşter chenarul găsit în zidul de nord al castelului şi chenarul care împodobeşte lespedea de marmură cu inscripţia amintită (fig. 258), putem trage şi unele concluzii asupra originii acestui pietrar. Prima lespede e împodobită cu două ciubuce paralele, împletite la mici intervale, avînd în capătul cîmpului de mijloc un motiv vegetal stilizat. Proveniența acestui ornament din Armenia sau Georgia [2] e neîndoielnică. Lespedea cu inscripţia e şi ea decorată în partea superioară cu tipica cruce georgiană, lărgită spre extremităţi şi prevăzută cu mici rotocoale la vîrfuri, iar jos, în cîmpurile libere, se repetă motivul crucii. În partea de sus se găsesc rozete cu ornamente geometrice. Astfel la Cetatea Albă întîlnim prima construcţie militară de caracter bizantin executată probabil de un meşter umblat şi apreciat, căci faima constructorilor armeni şi georgieni era de multă vreme bine stabilită în cuprinsul tuturor provinciilor fostului imperiu bizantin.

În afară de acest castel, pe care Alexandru cel Bun nu l-a văzut terminat, e probabil că s-au executat imediat şi curtinele primei incinte, adică actuala curte interioară, dar aci lucrările au zăbovit pînă în martie 1454, cînd pîrcălabul Stanciul aşază inscripţia comemorativă pe unul din turnurile de pe latura răsăriteană.

Prin enumerarea cetăţilor de mai sus, cunoscute cel puţin sub formă de ruine, sîntem firește departe de a fi epuizat problema arhitecturii militare moldoveneşti din perioada care ne interesează. Pe baza documentelor am mai putea aminti o serie de cetăţi azi dispărute, cum ar fi de pildă cea de la Vaslui, fostă reşedinţă domnească în vremea lui Ştefan II, cînd se pomeneşte un « portar al Vasluiului » [3], şi s-ar putea adăuga numele localităţilor în vecinătatea cărora au fost observate urme de fortificaţie acoperite acum de pămînt. Cu toate eforturile, nu cred însă că asemenea completări ar putea contribui la întregirea substanţială a imaginii reale pe care ne-o putem face în momentul actual despre sistemele de fortificaţie şi de construcţie ale cetăţilor

[1] Bogdan, *Cetatea Albă*, p. 311 şi urm.
[2] Cf. abacul de capitel din biserica principală din Sanahin, la Baltrušaitis, *Georgie et Armenie*, pl. LVI.
[3] Grigoraş, *Cetăţi*, p. 144.

moldovenești, dar trebuie subliniată și cu această ocazie necesitatea de a concentra în viitor cît mai mult aparatul de cercetări istorice asupra arheologiei feudale.

Tulburi sînt și informațiile de care dispunem cu privire la arhitectura civilă din faza istorică pe care o analizăm. Casele țărănești ca și cele orășenești fuseseră, desigur, toate de lemn, și la fel probabil și marea majoritate a curților boierești, pomenite în numeroase documente ale

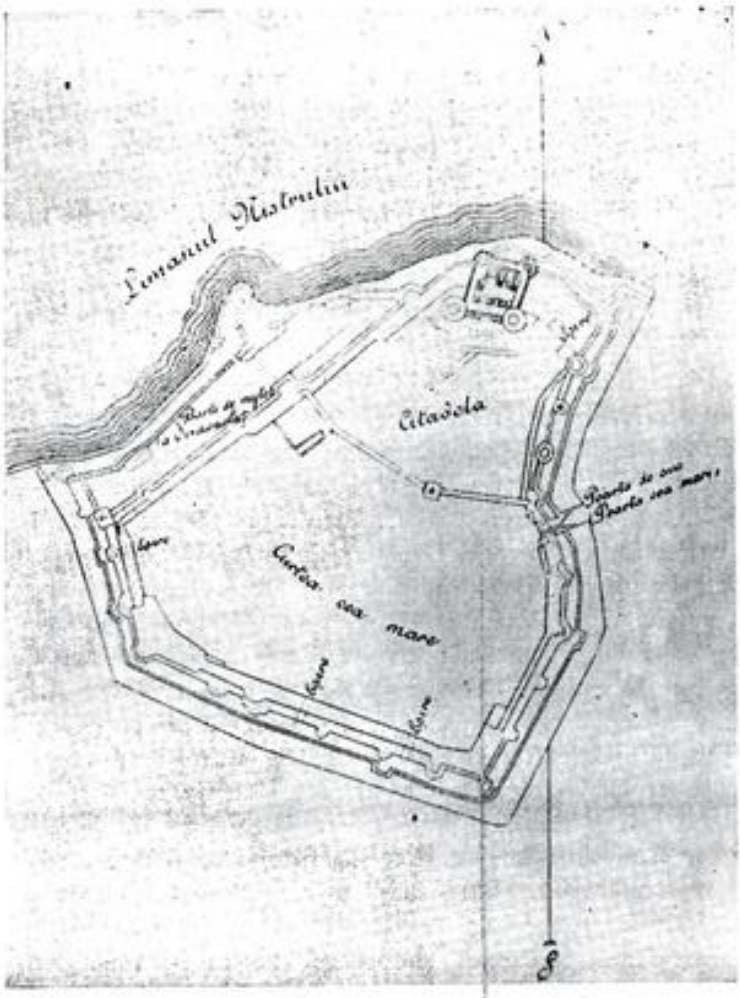

Fig. 256. — Cetatea Albă, plan.

vremii, și poate chiar și parte din curțile voievozilor. Aceștia, foarte probabil, nu locuiau în mod obișnuit în cetăți cum sînt cele despre care am vorbit, ci avuseseră locuințe ceva mai încăpătoare și mai confortabile în oraș, la Baia, la Siret ș.a.m.d. O asemenea curte e menționată la Hirlău [1], unde rezida, la 1 mai 1384, mama lui Petru I. Dar fundamentele descoperite aci, lîngă biserica sf. Gheorghe, par a aparține unei epoci ceva mai tîrzii, poate reconstrucției acestei reședințe întreprinsă de Ștefan cel Mare. Prima încercare de a aduce puțină lumină în această problemă se face în prezent la Suceava, unde s-a început cercetarea curților domnești [2]. Rezultatele provizorii sînt și aci promițătoare, dar, în timp ce referitor la cetăți am putut avansa o serie de

[1] Iorga-Balș, *L'art*, p. 45; Minea, *Hîrlău*, p. 78.

[2] Raport, SCIV, V, 1—2, 1954, p. 290 și urm.

ipoteze, sprijiniți fiind și prin cazuri de analogie, în privința aspectului unei curți domnești din această perioadă sîntem cu totul reduși la tăcere. Se desprinde limpede doar faptul că la Suceava s-a zidit o curte domnească din piatră, probabil chiar din momentul instalării lui Petru I Mușat aci, adică cel mai tirziu în 1388, pentru că la Șcheia, chiar dacă admitem că cetatea ar fi fost terminată, nu exista nici o posibilitate pentru adăpostirea unei curți domnești în timp de

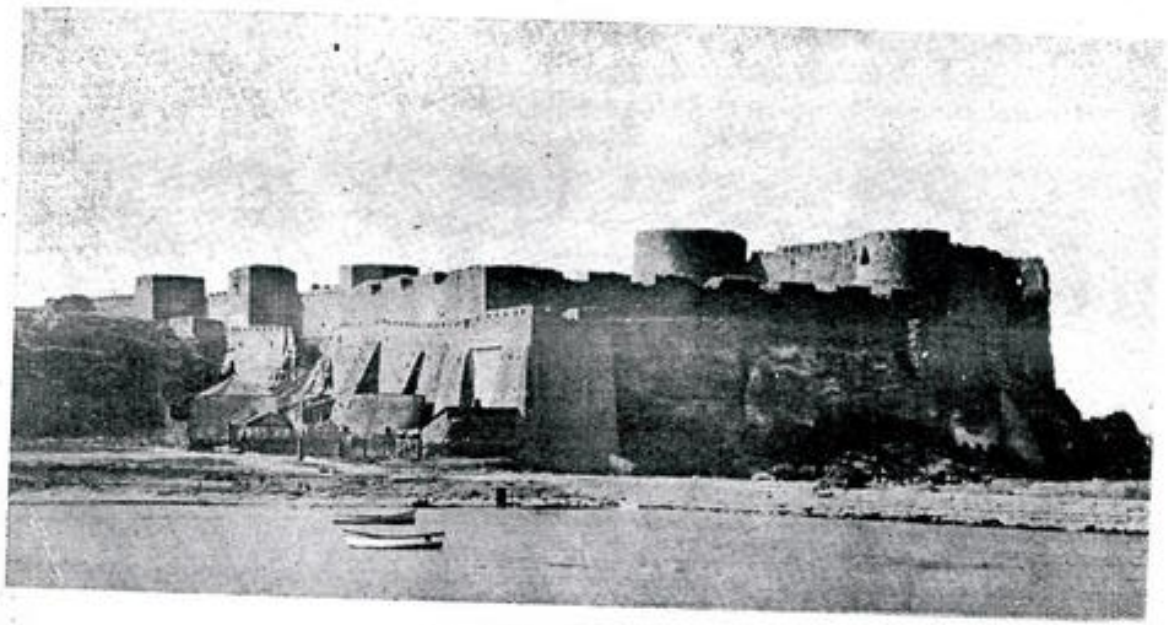

Fig. 257. — Cetatea Albă.

pace, iar cetatea de scaun era probabil încă abia în construcție și nici ea nu ar fi putut oferi un spațiu suficient pentru desfășurarea vieții normale a unei curți domnești. Caracteristic e și faptul că săpăturile de la curtea domnească prezintă și ele stratigrafia complexă constatată la cetatea de scaun, dovadă a unor reparații multiple și chiar refaceri ample, la diferite nivele, dar în prezent nu se poate încă izola nici un element cronologic, cu toată prezența monedelor începind de la Alexandru cel Bun. Pentru a ușura interpretarea descoperirilor arheologice de aci, va trebui eventual să se cerceteze mai întîi o curte domnească care a avut o existență mai modestă și de mai scurtă durată, cu scopul de a dobîndi un termen de comparație pentru dezlegarea problemelor complexe ce se anunță încă din primele sondaje efectuate în Suceava. Astfel, trebuie să lăsăm în seama viitorului și scrierea capitolului despre arhitectura civilă moldovenească din faza de consolidare a feudalismului.

Pentru toate aceste neajunsuri, ne oferă o oarecare despăgubire arhitectura bisericească. Începuturile ei se pierd, firește, în îndepărtarea vremurilor, cînd bisericile se clădeau exclusiv din lemn. În orice caz, în secolul al XIV-lea viața religioasă nu mai avea acel aspect primitiv pe care îl presupun o serie de cercetători [1], închipuindu-și că abia călugării lui Nicodim au adus în Moldova prima organizare a vieții mănăstirești și religioase. N. Grigoraș [2] a condamnat, cu drept cuvînt și pe bază de documente, această concepție și vom vedea că elementele pozitive pe care ni le furnizează istoria arhitecturii bisericești confirmă această condamnare. Studiul lui N. Grigoraș, întemeiat pe excerptarea documentelor veacului al XV-lea, aruncă un reflex

[1] Cf. de pildă, Henry, *Moldavie*, p. 28—29.

[2] Grigoraș, *Mănăstiri*, p. 114—115.

destul de viu asupra aspectelor vieţii religioase din veacul al XIV-lea, fiindcă documentele chemate în cauză cuprind menţiuni şi tranzacţii privitoare la o serie de biserici şi mănăstiri moştenite, a căror ctitorie e evident mai veche decît data documentului. Aflăm astfel despre existenţa unui număr destul de mare de biserici parohiale la sate, pe moşiile boiereşti, precum şi despre mai multe mănăstiri. O curiozitate o constituie prezenţa aşezămintelor monastice care sînt proprietăţi boiereşti, întemeiate eventual din motive prevalent economice, urmărindu-se scutirea moşiilor afectate mănăstirii de orice contribuţie către stăpînire şi asigurîndu-se, în favoarea ctitorului, o oarecare participare la foloasele aduse de gospodărirea mai îngrijită a călugărilor [1]. Tot din interpretarea documentelor mai rezultă că, pe măsură ce s-a consolidat puterea voievozilor şi organizarea bisericii, numărul mănăstirilor boiereşti scade, uneori din cauză că vechea nobilime, suspectă noii stăpîniri, e tot mai mult îngrădită şi începe să decadă, consimţind forţat la vînzarea mănăstirilor, alteori din cauza unui presupus conflict dintre noua autoritate bisericească şi proprietari, deoarece apare firească preocuparea episcopilor de a-şi asigura controlul asupra mănăstirilor şi de a neutraliza tot mai mult ingerinţele boierimii în organizarea şi conducerea vieţii monahale [2]. E probabil că imensa majoritate a bisericilor şi mănăstirilor boiereşti din veacul al XIV-lea şi din prima jumătate a veacului următor să fi fost de lemn, dar încă de pe acum dispunem de dovezi arheologice că uneori aceste biserici şi mănăstiri fuseseră zidite şi din piatră. La lista mănăstirilor a căror amintire o cunoaştem deocamdată numai din documente, N. Grigoraş adaugă numeroase exemple toponimice, referitoare la existenţa unor aşezămite religioase de mult dispărute. După cum se vede, şi în domeniul arhitecturii bisericeşti arheologiei îi revine în viitor rolul însemnat de a verifica ştirile răzlețe din documente şi indiciile toponimice pe teren şi de a contribui cu date concrete la precizarea etapelor pe care le-a parcurs evoluţia arhitecturii bisericeşti.

Fig. 258. — Cetatea Albă, chenar.

Monumentul religios care se pretinde a fi cel mai vechi e biserica de lemn din Putna. Ea provine din Volovăţ, după cum ne povesteşte Nicolae Costin [3], şi a fost mutată la Putna de Ştefan cel Mare, după ce ridicase la Volovăţ o nouă biserică de zid. Dar această clădire nu mai poate fi considerată ca o mărturie absolut fidelă, deoarece lemnul nu a putut rezista fără repetate înnoiri. Aşa cum se prezintă azi, bisericuţa [4] se compune din cele trei încăperi caracteristice lăcaşurilor de cult ortodoxe: tindă, navă cu două sinuri laterale şi altar. În cele ce vor urma vom vedea că în secolul al XIV-lea existenţa acestui plan e confirmată şi prin alt monument moldovenesc. În consecinţă, dacă nu avem nici o dovadă care să confirme legenda transmisă de Nicolae Costin, potrivit căreia biserica ar fi o ctitorie a lui Dragoş-vodă, deci din anii 1352—1353, nu putem totuşi respinge — împreună cu N. Iorga — orice temeinicie a acestei tradiţii.

Alte două modeste biserici de lemn par a fi servit primelor ctitorii mănăstireşti de la Bistriţa [5] şi Neamţu [6]. Iorga, consecvent părerii că viaţa mănăstirească din ambele principate

[1] Grigoraş, *Mănăstiri*, p. 118—120, 125.

[2] *Ibidem*, p. 128.

[3] Kogălniceanu, *Cronici*, I, p. 133, nota 1; Kozak, *Inschriften*, I, p. 197, nota 4, şi observaţiile lui Iorga, *Cărţi*, II, p. 647.

[4] Henry, *Moldavie*, p. 31; prefacerile din 1778 şi 1871 sînt amintite de Ionescu, *Ist. arh.*, p. 36.

[5] Kogălniceanu, *Cercetări*, p. 103; Iorga, *Bistriţa*, p. 441; Iorga-Balş, *L'art*, p. 47. Despre pomelnicul mănăstirii şi interpretarea lui în sensul că «adevăratul» ctitor ar fi Alexandru cel Bun, vezi Melchisedec, *Bucovina*, p. 58—59, şi Minea, *Bistriţa*, I, p. 344—346, şi II, p. 64. E însă foarte probabil că sub «adevăratul» ctitor pomelnicul înţelege — nu fără o notă de dispreţ pentru ctitorul clădirii primitive de lemn — pe cel care a ridicat zidirea de piatră.

[6] Iorga, *Neamţu*, p. 97, la fel şi Ionescu, *Ist. arh.*, p. 18. Vezi şi Henry, *Moldavie*, p. 117.

ar fi fost întemeiată de către călugărul Nicodim şi ucenicii săi, atribuie emisarilor acestuia vechile aşezări moldoveneşti. După cum am văzut, o asemenea ipoteză nu e valabilă nici cu privire la cele mai vechi ctitorii olteneşti şi nici în Moldova nu li se poate rezerva ucenicilor vestitului călugăr un astfel de rol hotărîtor, ceea ce nu exclude, firește, admisiunea unei rodnice colaborări la reorganizarea vieţii bisericeşti şi la întemeierea uneia sau alteia din ctitoriile mănăstireşti mai de seamă. În ceea ce priveşte îndeosebi întemeierea de la Bistriţa, ar trebui poate să ţinem seamă că însemnările letopiseţului scris aci încep cu anul 1359. N-ar fi deci mai firesc să ne închipuim că Bistriţa ar fi fost o ctitorie domnească şi că ar data cel puţin din anul cînd începe letopiseţul, deci înainte de vremea cînd călugărul Nicodim trecuse în stînga Dunării şi cu atît mai mult înainte de a ajunge ucenicii săi pînă în Moldova?

Despre o biserică de lemn la Neamţu, anterioară primei biserici de zid, ridicată de Petru I Muşat [1], nu avem nici o ştire temeinică, iar biserica lui Petru a fost la rîndu-i refăcută mai întîi în prima jumătate a veacului al XV-lea, iar apoi înlocuită cu zidirea de azi, datorită lui Ştefan cel Mare şi prefacerilor ulterioare. În orice caz, clădirea actuală nu mai cuprinde nici un element folositor pentru cunoaşterea arhitecturii bisericeşti din primele decenii de după întemeierea principatului.

Înainte de a examina istoria tipului triconc în Moldova, trebuie să ne oprim la biserica sf. Nicolae din Rădăuţi [2]. Biserica veche, cu ziduri masive de 1,40 m, se compune din pronaos, nave şi altar (fig. 259 b). Primele două încăperi sînt despărţite prin stîlpi pătraţi în cîte trei nave. Cea centrală e boltită cilindric cu dublouri pe axa principală (fig. 259 a), dar navele laterale poartă în fiecare travee mici cilindre transversale, construite din sigă. În pronaos înălţimea navelor laterale e identică cu cea a navei centrale, în timp ce navele laterale din interior sînt mult mai joase, avînd deasupra lor nişte încăperi mici, boltite cu cîte un cilindru paralel cu axa principală (fig. 260). La aceste camere sau «ascunzători», cum li se mai spune, se ajunge printr-o scară spiralică, adăpostită în colţul de sud-est al pronaosului. Spre răsărit biserica se termină cu un spaţiu dreptunghiular, de care se alipeşte o absidă semicirculară.

Dispoziţia generală a planului şi a elevaţiei prezintă în principiu caracterele basilicii romanice cu cor şi cu absidă. Din structura basilicii mai fac parte cămăruţele navelor laterale; ele îndeplinesc un rol tehnic şi servesc pentru neutralizarea presiunilor laterale ale bolţii din nava centrală. Unei soluţii analoge i se datoresc şi tribunele basilicilor romanice şi gotice. La Rădăuţi ele au păstrat încă o formă embrionară şi au fost folosite pînă la urmă ca depozit sau ascunzătoare în vreme de primejdie.

Dar biserica din Rădăuţi (fig. 261) nu se poate explica numai prin analogiile cu basilica romanică. Tendinţa de a frînge unele arcuri şi bolţi şi prezenţa contraforturilor din colţurile navei şi ale pronaosului în dreptul arcurilor navei laterale de nord şi din faţa absidei altarului dovedesc execuţia bisericii în perioada gotică, iar bolţile pronaosului, ridicate toate la acelaşi nivel, amintesc, la rîndul lor, de elevaţia bisericii-hale. Profilul soclului, care încercuieşte vechea parte a zidirii şi formează o simplă ieşitură cu o mică pantă, aparţine şi el aceleiaşi perioade. Mai dificilă e problema provenienţei bolţilor transversale din navele laterale. P. Henry [3] presupune influenţe ale arhitecturii cisterciene din Burgundia, transmise prin Polonia, uitînd însă că între perioada burgundă a acestei arhitecturi şi biserica din Rădăuţi au trecut aproape două secole; nu citează apoi clădirile polone intermediare, în vreme ce ştim că în Transilvania biserica cisterciană a mănăstirii din Cîrţa avea navele laterale boltite în cruce. Pe de altă parte trebuie

[1] Romstorfer, *Neamţu*, p. 27, atribuie zidirea de piatră lui Bogdan I şi Ştefan II; vezi, în schimb, Iorga, *Neamţu*, p. 97, şi la fel Kogălniceanu, *Cercetări*, p. 103; Iorga-Balş, *L'art*, p. 45 şi 51; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 18; o a treia variantă prezintă ipoteza emisă de Henry, *Moldavie*, p. 117.

[2] Vezi mai ales Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 16, 158—160; Romstorfer, *Kirchenbauten*, p. 73; V. Tomink, notă în MCCW, n. F. XXV—1899, p. 50; Kogălniceanu, *Cercetări*, p. 103; Iorga-Balş, *L'art*, p. 44; Constantinescu-Iaşi, *Evoluţia*, p. 9—10; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 234; idem, *Architecture moldave*, p. 147—148; Henry, *Moldavie*, p. 11, 40 şi urm.; Voiţehovski, *Арх. Молдавии*, p. 44—45.

[3] Henry, *Moldavie*, p. 42—43.

să constatăm că meşterul s-a acomodat cerinţelor ritului oriental, despărţind pronaosul de navele interioare printr-un perete plin, străbătut numai de o uşă. S-ar fi putut ca el să fi cunoscut mai amănunţit şi unele procedee bizantine [1], citate mai sus în legătură cu biserica munteană din Hirtieşti, unde navele laterale prezintă bolţi dispuse la fel. Alte exemple ar putea fi citate din regiunea apuseană a Asiei Mici.

Un alt element curios şi a cărui provenienţă trebuie să rămînă deocamdată nelămurită e treapta joasă de piatră, aşezată în interiorul hemiciclului altarului, amintire vagă a sintronului rezervat preoţilor în vechile basilici creştine, atît în Occident cît şi în Orient.

Exonartexul bisericii, precum şi uşile şi ferestrele, se datoresc prefacerilor ulterioare. Cu privire la faţadă, merită să notăm că pictura votivă înregistrează prezenţa unui rînd de ocniţe semicirculare în partea superioară a pereţilor, sub cornişă, decor caracteristic în arhitectura moldovenească, despre care e iarăşi greu de precizat dacă provine din friza de arcade romanice sau, mai curînd, din faţadele bizantine, decorate adeseori cu mai multe rînduri de nişe semicirculare, dintre care cele superioare sînt de obicei şi mult mai mici. Asemenea ocniţe deveniseră, între timp, şi o caracteristică a arhitecturii ruseşti, însă cu particularitatea că acolo au forma de acoladă.

Din toate aceste elemente urmează să concludem asupra epocii în care s-a zidit partea veche a bisericii. Balş propune o datare cît mai îndepărtat posibilă, care totuşi nu poate fi anterioară perioadei gotice. De aceea e firesc să atribuim această clădire lui Bogdan I, şi prezenţa mormîntului său, primul voievod înmormîntat aci, confirmă această presupunere. Biserica e deci anterioară anului 1365. Ipoteza lui N. Iorga, anume că biserica zidită de Bogdan ar fi fost o construcţie de lemn, e lipsită de orice argument, iar datarea zidirii de piatră în vremea lui Alexandru cel Bun, susţinută şi de P.Henry, se izbeşte de inconveniente serioase; elementul romanic precumpănitor se explică încă pe la mijlocul veacului al XIV-lea prin împrejurările particulare pe care le-am întîlnit într-o anumită măsură şi în Transilvania şi care se regăsesc la fel în alte regiuni din Europa orientală, dar în veacul al XV-lea el e cu desăvîrşire exclus. În timpul lui Alexandru cel Bun se construieşte biserica pur gotică de la Baia, iar biserica sf. Nicolae din Rădăuţi n-ar putea fi explicată nici prin prezenţa unui meşter incapabil de a se adapta noilor curente, cum presupune P.Henry, pentru simplul motiv că în veacul al XV-lea un meşter obişnuit să zidească încă în stilul romanic ar trebui să fi avut o vîrstă oarecum nefirească.

Problema bisericii sf. Nicolae din Rădăuţi are însă deocamdată numai o valoare locală, izolată; mult mai importantă apare, în schimb, problema privitoare la aspectul iniţial al bisericii sf. Treime din Siret [2], fiindcă aci s-a păstrat cel mai vechi monument de piatră al tipului triconc din Moldova. Vechea biserică (fig. 262 a şi b) a suferit însă o intervenţie ulterioară şi discuţiile în jurul acelei intervenţii pun în cumpănă însăşi chestiunea provenienţei tipului triconc moldovenesc. Judecînd planul şi elevaţia (fig. 263) după aspectul actual, biserica se compune dintr-o tindă dreptunghiulară, o navă flancată de două abside semicirculare şi un altar semicircular. Planul seamănă deci cu cel de la Vodiţa I şi ca atare se leagă de precursori pe care i-am identificat în Oltenia şi Dobrogea şi pe care i-am putea eventual presupune şi în Moldova, deocamdată printre bisericile de lemn (biserica din Putna). Cum însă triconcul pare — în lumina cunoştinţelor actuale — un produs al arhitecturii de piatră, biserica de lemn din Putna — dacă am admite că ar fi avut de la început asemenea dispoziţie — ar dovedi existenţa tipului triconc de piatră şi în Moldova secolului al XIV-lea, ceea ce ar însemna că biserica sf. Treime din Siret nu e un

[1] Cf. Ebersolt, *Monuments*, p. 15 şi 139, nota 28.

[2] Vezi mai ales Balş, *Biz. lui Ştefan*, p. 16, 150—162 şi idem, *Începuturile*, p. 5; Romstorfer, *Kirchenbauten*, p. 71; Kogălniceanu, *Cercetări*, p. 103; Iorga-Balş, *L'art*, p. 45; Rapoartele din BCMI, XIX—1926, p. 127 şi XXVIII—1935, p. 68; despre rezultatul cercetărilor şi al restaurării mai recente vezi Teodoru, *Opera*, p. 20—23. Mai cf. apoi Henry, *Moldavie*, p. 50; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 235—236; idem, *Architecture moldave*, p. 148; Constantinescu-Iaşi, *Evoluţia*, p. 13.

cu ocazia restaurării de către arh. H.Teodoru. Aceşti factori noi sînt: descoperirea, în interiorul navei, în fundaţii, a urmelor unor picioare de zid în flancurile absidelor laterale (fig. 264) şi decorul de discuri şi de patrufoi de teracotă smălţuită în jurul arcadelor de la abside şi de sub cornişa veche a acestora. Primul element ar fi un indiciu că biserica sf. Treime ar fi un descendent al tipului Vodiţa II, deci — după cunoştinţele actuale — ulterior anului 1375, pus în legătură cu acţiunea ucenicilor lui Nicodim. În acest caz, bolţile actuale sînt şi ele opera unei refaceri, însă dintr-o fază mai veche decît aceea a ridicării pereţilor şi fără particularităţile specifice ale bolţilor moldoveneşti de la sfîrşitul veacului al XV-lea, ceea ce înseamnă că încadrarea lor ar prezenta unele dificultăţi. Curios e şi faptul că în pereţii din navă nu s-a mai găsit nici o urmă a pilaştrilor, nici sub tencuială, şi că înseşi fundamentele prezintă forme destul de neregulate. N-ar fi deci exclus ca acele picioare de zid să fie simple întăriturii ale fundaţiilor, cum se pot observa şi în interiorul horelor. În sfîrşit, nu trebuie uitat că absidele tipului triconc Vodiţa II sînt poligonale în exterior. Dacă eliminăm deci ipoteza prezenţei tipului Vodiţa II la biserica din Siret, rămîne să găsim explicaţia pentru prezenţa decorului de teracotă, asemănător celui de la Cozia. Dar e oare necesar să legăm prezenţa acestui ornament neapărat de prototipul Cozia? Teracote asemănătoare sînt curente în Balcani, îndeosebi în Bulgaria, în veacurile XII—XIV, şi am putea presupune o legătură spre Moldova şi prin alte etape, deocamdată rămase încă neidentificate; arcadele oarbe ale absidelor, încoronate de acele ornamente în teracotă, indică aceeaşi origine. Prin urmare, cîntărind cele două ipoteze, am impresia că deocamdată cumpăna înclină în favoarea analogiilor cu tipul Vodiţa I şi a tradiţiei care atribuie biserica lui Sas, şi e semnificativ că din perioada imediat următoare nu cunoaştem nici o biserică moldovenească construită după sistemul Vodiţa II, ceea ce, în cazul ipotezei a doua, ar însemna că modelul introdus la Siret de călugării lui Nicodim ar fi rămas fără nici un ecou.

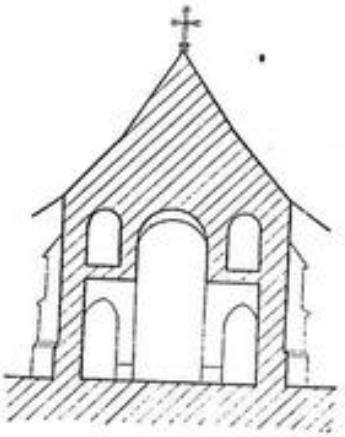

Fig. 260. — Rădăuţi, biserica sf. Nicolae, secţiune transversală prin nave.

Unele informaţii documentare, nu totdeauna uşor de interpretat, se referă la alte cîteva clădiri religioase din veacul al XIV-lea. Dintre aceste monumente face parte vechea catedrală a Mirăuţilor din Suceava [1]. În 1402, cînd Alexandru cel Bun aduce moaştele sf. Ioan cel Nou de la Cetatea Albă, el le depune aci spre păstrare, ceea ce înseamnă că biserica e neapărat anterioară acestei date şi tradiţia o atribuie lui Iuga-vodă, deci anului 1399. Romstorfer însă, pe temeiul unor asemănări tehnice ale zidăriei şi al prezenţei unor cărămizi verzi smălţuite la fel cu cele găsite în cetatea de scaun a Sucevei, înclină să creadă că biserica Mirăuţilor ar fi aproximativ contemporană cu zidirea cetăţii şi deci din vremea lui Petru I Muşat. Din punct de vedere istoric, sugestia lui Romstorfer e perfect valabilă, nu însă pe temeiul consideraţiilor tehnice, fiindcă vechea biserică a Mirăuţilor nu mai există de mult. Zidirea studiată şi restaurată, sau mai bine-zis reclădită de Romstorfer, era ea însăşi o reconstrucţie totală din veacul al XVII-lea, după cum o dovedesc toate elementele arhitectonice, precum şi cele decorative. O dovadă materială a acestui fapt o constituie moneda poloană a lui Sigismund III (1587—1632), găsită în zidăria turlei, care ne dă un indiscutabil termen *post quem*, cel puţin pentru zidirea turlei. Alte informaţii ne arată că biserica veche suferise devastări atît de mari în 1513, încît a fost necesară zidirea unei

[1] Romstorfer, *Reconstruction*, p. 104 şi urm.; idem, *Restaurierung*, p. 111 şi urm.; idem, *West. Burg*, p. 36—37; Balş, *Mirăuţi*, p. 169 şi urm.; idem, *Bis. lui Ştefan*, p. 163 şi urm.; idem, *Bis. veac. XVII—XVIII*, p. 111, 113; Dan, *Sf. Gheorghe*, p. 134; Iorga-Balş, *L'art*, p. 46 şi urm.; Romstorfer-Lapedatu, *Suceava*, p. XIX—XXIV şi 21.

precursor izolat. În acest caz, şi bolţile bisericii ar putea fi cele iniţiale: în pronaos un semicilindru uşor frînt, în navă două cilindre scurte pe axa vest-est şi două arhivolte laterale în dreptul horelor, susţinînd pandantivii pe care zace o calotă lipsită de tambur. Absidele sînt acoperite cu cîte o semicalotă. Exteriorul era simplu, o ieşitură dreptunghiulară marcînd baza, iar deasupra ridicîndu-se pereţii drept, din piatră brută cu puţine straturi de cărămidă. Numai cele trei abside sînt articulate prin arcade oarbe zvelte, cu pilaştri înalţi şi arcuri mici, semicirculare. Asemenea arcade oarbe prezintă analogii, pe de o parte cu biserica Cotmenii şi cu arhitectura bulgărească,

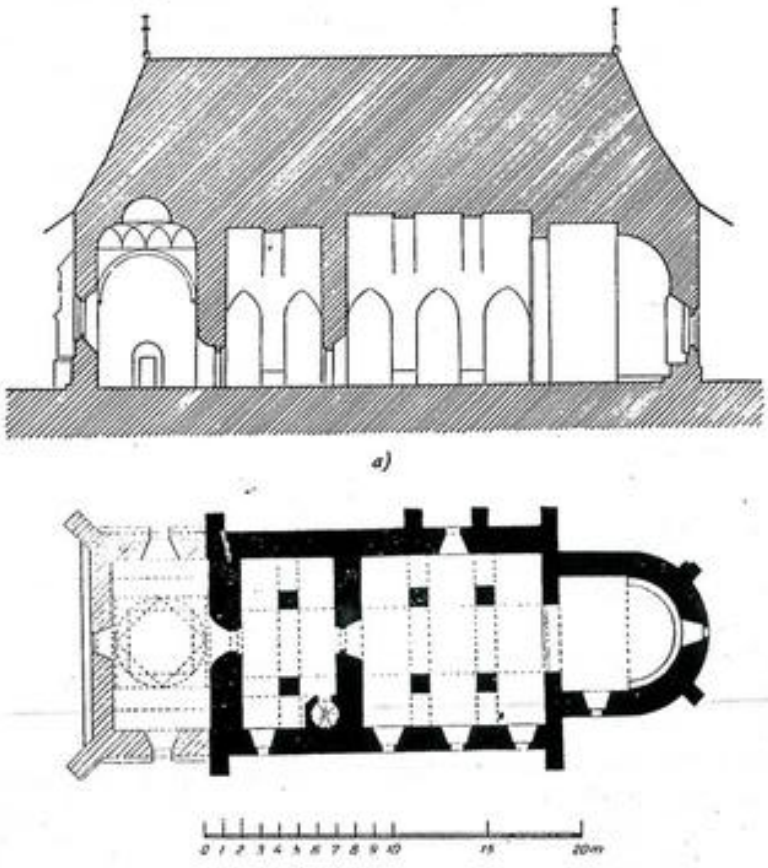

Fig. 259. — Rădăuţi, biserica sf. Nicolae, *a)* secţiune longitudinală, *b)* plan.

dar pe de alta şi cu arhitectura de cărămidă din ţările baltice, unde apar atît la biserici, cît şi la cetăţi, încă începînd din veacul al XIII-lea şi menţinîndu-se pînă în veacul al XVI-lea. Pe temeiul elementelor notate pînă acum, s-ar putea crede că tradiţia, care atribuie această ctitorie voievodului Sas, deci anilor 1354—1358, să fie întemeiată. În acest caz, intervenţia ulterioară s-ar reduce la o ridicare a tuturor pereţilor perimetrali şi la refacerea acoperişului, fie cu scopul de a accentua cel puţin prin silueta exterioară proporţiile verticale, în corespondenţă cu tendinţele arhitecturii eclesiastice moldoveneşti de mai tîrziu, fie cu scopul de a amenaja în podul bisericii un mic reduit, după sistemul bisericilor săseşti transilvănene de la sfîrşitul veacului al XV-lea şi din veacul al XVI-lea.

În cele de mai sus am înfăţişat cititorului prima ipoteză. Ea însă nu este singura posibilă şi, în orice caz, nu e concludentă, fiindcă nu explică două elemente care au fost scoase la lumină

noi catedrale. Pentru datarea întemeierii, e sugestiv faptul că domnia lui Petru Mușat, mai lungă și mai liniștită, de la care avem și primul document dat în Suceava, pare cea mai prielnică unor asemenea inițiative. Iată de ce trebuie să reținem deceniul 1380—1390 ca cea mai verosimilă dată a zidirii primei biserici a Mirăuților.

Fig. 261. — Rădăuți, biserica sf. Nicolae, vedere din sud-vest.

E sigur că și prima biserică din Roman, cu hramul sf. Paraschiva, a fost ridicată încă în vremea întemeietorului acestui oraș [1]; ca atîtea altele, însă, și această clădire a fost înlocuită în veacul al XVI-lea.

Dar icoana arhitecturii religioase moldovenești din a doua jumătate a veacului al XIV-lea nu e întreagă pînă nu amintim și bisericile ridicate în această perioadă de către alte neamuri așezate aci. O inscripție în limba armeană de la biserica sf. născătoare, din Iași ne arată că zidirea prezentă, din veacul al XVII-lea, modernizată în secolul trecut, se înalță pe locul unei ctitorii din anii 1395 [2]. Orice încercare de a restabili ipotetic aspectul acestui monument e zadarnică. Se pare însă că nu trebuie să contăm pe prezența unui tip specific armenesc, deoarece arhitectura bisericească de piatră, tocmai în curs de formare și deci foarte susceptibilă de a primi influențe străine, ar fi înregistrat prezența unor astfel de clădiri, preluînd unele elemente și trans-

[1] Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 69; Giurescu, *Ist. Rom.*, I, p. 437.

[2] Melchisedec, *Inscripțiunile*, p. 61; Bals, *Bis. veac. XVII—XVIII*, p. 51.

mițindu-le posterității. În arhitectura eclesiastică din această fază nu găsim însă nicăieri asemenea elemente de proveniență armenească.

Cu totul alt rol le revine, în schimb, clădirilor catolice gotice; alături de tradiția bisericilor băștinașe de lemn și de tipul triconc, arhitectura gotică are o importanță hotărîtoare pentru for-

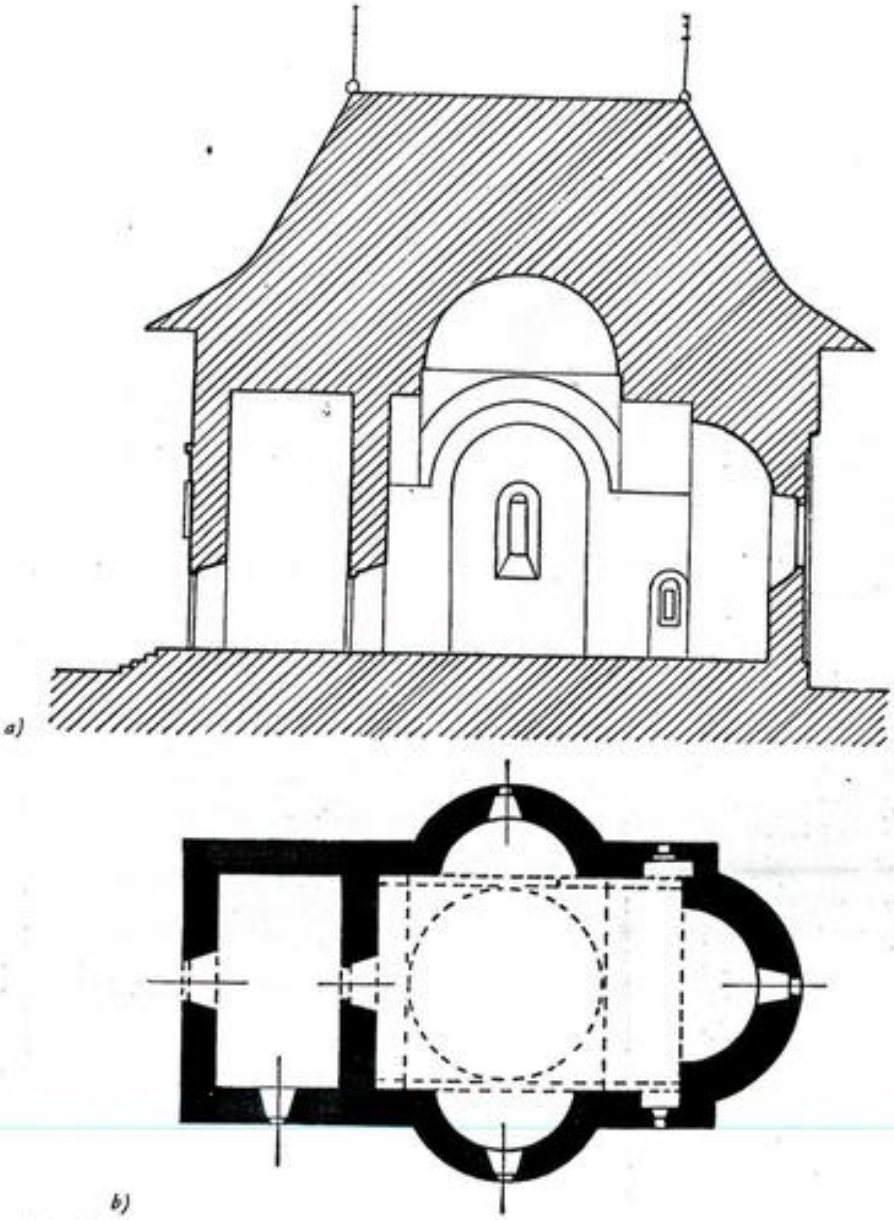

Fig. 262. — Siret, biserica sf. Treime, *a)* secțiune longitudinală, *b)* plan.

marea stilului bisericilor moldovenești din veacul al XV-lea și al XVI-lea [1]. Primele monumente gotice ridicate pe plaiurile Moldovei se datoresc nu numai unor meșteri imigrați, ci și unor ctitori străini. Pe cît se pare, acești ctitori au fost mai întîi călugării franciscani. În anul 1371 ei aveau

[1] Vezi mai ales Balș, *Începuturile*, p. 9 și urm. și aprecierile generale asupra acestei chestiuni la Romstorfer, *Klosterkirchen*, p. 47—53.

în Siret o biserică închinată sf. fecioare [1], iar în anul 1384 aflăm că o biserică a sf. Ioan botezătorul, întemeiată în acelaşi oraş de către dominicani, se bucura de anumite privilegii [2]. Prezenţa acestor misionari catolici se explică prin căsătoriile încheiate de voievozii moldoveni cu principese catolice din ţările vecine. E sigur că înşişi domnii participaseră cu ajutoare însemnate la zidirea

Fig. 263. — Siret, biserica sf. Treime, exterior dinspre nord-vest.

acestor biserici şi astfel se şi înţelege mai uşor de ce unele forme structive şi altele decorative ale goticii au putut să-i intereseze pe aceşti proteguitori şi să-i determine să impună adaptarea lor în clădirile ridicate pentru cultul ortodox. Aceste concluzii, întemeiate pe monumente azi dispărute cu desăvîrşire, îşi vor găsi totuşi deplina justificare în cele ce urmează.

O perioadă deosebit de înfloritoare pentru arhitectura bisericească este domnia lui Alexandru cel Bun (1400—1432). La aceasta a contribuit şi interesul deosebit pe care el l-a purtat organizării bisericeşti. Dintr-un document din 1490 [3] aflăm că Alexandru supusese bisericii din Rădăuţi nu mai puţin de cincizeci de parohii cu bisericile respective, şi anume 44 din ţinutul Sucevii şi 6 din împrejurimile Cernăuţilor. Altă danie de cincizeci de biserici, de data aceasta în favoarea mănăstirii Bistriţa, pe semne ctitoria preferată a lui Alexandru, e consemnată într-un document din 1428 [4]. Majoritatea acestor clădiri fuseseră probabil construcţii

[1] Iorga, *Stud. şi doc.*, I—II, p. XXVII; Kogălniceanu, *Cercetări*, p. 104—105; Iorga-Balş, *L'art*, p. 44—45.
[2] Romstorfer, *Kirchenbauten*, p. 71; Iorga, *Stud. şi doc.*, I—II, p. XXVII şi urm.; Kogălniceanu, *loc. cit.*; Iorga-Balş, *L'art*, p. 44; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 16; Minea, *Hîrlău*, p. 78—80.

[3] *Uricarul*, XVIII, p. 58 şi urm.; *Documente*, A, veac XIV—XV, vol. II, nr. 124; vezi şi Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 69.
[4] Grigoraş, *Mănăstiri*, p. 117. De notat că încă în 1411 mănăstirea Bistriţa primise de la Alexandru cel Bun ca metoh o mănăstire în Bolotin, *ibidem*.

de lemn, cum a fost de pildă biserica sf. arhanghel Mihail din Vărzăreşti [1], pomenită în 1420, înlocuită în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea cu o biserică de piatră, şi cum a fost probabil şi mănăstirea din Voitin [2], pomenită în 1427. Dar, alături de aceste biserici e neîndoielnic că numărul zidirilor de piatră trebuie să fi fost mult mai mare decît s-ar putea bănui pe temeiul puţinelor urme cunoscute.

Asemenea urme se găsesc în pădurea de lîngă mănăstirea Probota din Poiana [3], şi, pe baza ultimelor cercetări documentare [4], referinţele cele mai vechi sînt cuprinse în două acte de danie din 1398 şi din 1409, la care se adaugă o ştire mai tîrzie, din 1442 [5]. Interesant e că nici unul din documente nu pomeneşte numele ctitorului, ceea ce ar putea fi interpretat în sensul că întemeierea e mult mai veche decît menţiunile arhivistice. Şi în acest caz se impune o includere cît mai grabnică a acestor ruine în lista şantierelor arheologice, deoarece e legitimă speranţa de a putea dobîndi noi elemente pentru înţelegerea evoluţiei arhitecturii bisericeşti din veacul al XIV-lea.

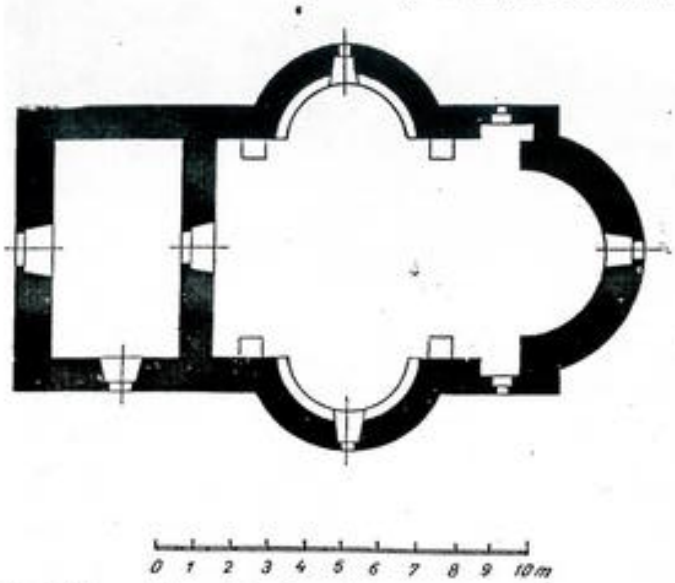

Fig. 264. — Siret, biserica sf. Treime, plan după arh. H. Teodoru.

Preţioasă e ştirea documentară despre prima ctitorie a mănăstirii Humorului [6]. Întemeierea, anterioară anului 1415, se datoreşte unui vornic Ioan şi zestrea bogată, acordată de acesta şi de către fiii săi mănăstirii, e reconfirmată de Alexandru cel Bun printr-un hrisov din 28 decembrie 6936 (= 1428). Biserica avea hramul Adormirii maicii domnului. Din ruinele acestei biserici nu se mai văd decît parte din fundamente. Ele sînt din piatră brută şi se compun dintr-un pronaos prevăzut cu doi pilaştri masivi în colţurile apusene, probabil meniţi să susţină o arhivoltă, prin care să se obţină reducerea planului încăperii uşor alungite la un pătrat, indiciu că tinda fusese acoperită cu o calotă semisferică. Din navă nu se mai văd decît extremităţile pereţilor, căci din nefericire partea de mijloc de pe ambele laturi nu mai apare la suprafaţa solului, dar tocmai acest fapt, precum şi conformaţia molozului sugerează ideea că spre nord şi sud ar fi existat hore laterale. Altarul e semicircular. Astfel, planul triconc şi profilul de bază din exterior, o simplă ieşitură de circa 0,20 m, se aseamănă perfect cu biserica sf. Treime din Siret, de care biserica din Humor se deosebeşte doar prin dezvoltarea pronaosului. Vom vedea mai departe că amploarea relativă a pronaosului de la Humor nu e o simplă întîmplare, ci un fenomen caracteristic, care se încadrează în evoluţia arhitecturii bisericeşti din Moldova.

[1] Kurdinovski, *Cnucok*, p. 131; Ciobanu, *Biserici vechi*, ACMIB, I—1924, p. 53; Grigoraş, *Mănăstiri*, p. 116.
[2] Grigoraş, *Mănăstiri*, p. 117.
[3] Ştefănescu, *Bucovine et Moldavie*, p. 103, care aminteşte aceste ruine, presupune că ar proveni de la o mănăstire a lui Ştefan cel Mare, iar Mihailovici, *Doc. moldov.*, p. 120—121, aminteşte un document din 22 februarie 6954 (= 1446) într-o transcriere din 1767, privitor la înzestrarea mănăstirii Probota, confundînd însă pe voievodul Ştefan, unchiul lui Ştefan cel Mare, cu vestitul nepot. Iorga-Balş, *L'art*, p. 114, nota 3, vorbeşte despre o biserică a lui Ştefăniţă. Vezi şi informaţiile mai recente la Nicolescu-Jipescu, *Probota*, p. 292 şi urm.
[4] Grigoraş, *Mănăstiri*, p. 127—128.
[5] Hasdeu în AIR, I—1, p. 123; Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 70—71; Lapedatu, *Probota*, p. 166.
[6] Romstorfer, *Kirchenbauten*, p. 73; Kozak, *Inschriften*, I, p. 25 şi urm. (cu bibliografie); Iorga-Balş, *L'art*, p. 44; Balş, *Biz. veac. XVI*, p. 21; Grigoraş, *Mănăstiri*, p. 118 şi 120.

Între dărimăturile din preajma altarului se găseşte şi un bloc cu un parament compus din patru rînduri de cărămizi cu feţele uniform smălţuite în culoare albastru-verzui palid. Reconstituirea acestui decor în aspectul elevaţiei e deocamdată o chestiune de intuiţie. Cum blocul are o suprafaţă uşor curbată, ar putea proveni de sub cornişa unei abside sau de la o intercalare de straturi policrome din faţada de piatră a uneia dintre abside. Ideea de a folosi cărămida smălţuită ca parament de faţadă pare a indica o interferenţă baltică, deoarece în Balcani acest gen de decor fusese între timp abandonat. Dar analogiile cu ţările baltice sînt deocamdată numai de ordin principial, deoarece acolo smalţurile prezintă un colorit divers (se preferă în general negrul), iar culoarea albastru-verzui palid, pe care o întîlnim identică şi pe cîteva cărămizi smălţuite găsite în zona bisericii Mirăuţilor şi în ruinele cetăţii de scaun din Suceava, constituie o particularitate pe care nu o găsim nici în nord şi nici în ambianţa bizantină. Să fi venit acest model de smalţ, înlocuit mai tîrziu cu alte culori, pe calea comerţului cu lumea arabo-turcească? Problema primei apariţii a smalţului în arhitectura moldovenească merită o cercetare amănunţită, după cum e neapărat necesar să se cerceteze şi ruina acestei biserici. Cărămizi smălţuite asemănătoare au fost găsite de curînd şi în săpăturile din Orheiul vechi, provenind tot de la o biserică datată la începutul secolului al XV-lea. Smirnov [1] atribuie acestor cărămizi smălţuite, pe care le consideră caracteristice pentru arhitectura moldovenească, rolul unor plăci de paviment, însă cărămizile din Humor şi din Suceava provin incontestabil din paramentul faţadei.

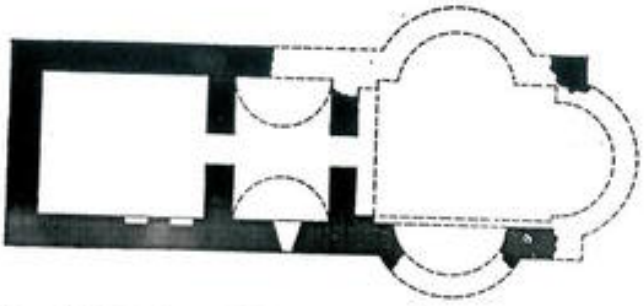

Fig. 265. — Vatra Moldoviţei, ruina bisericii vechi.

Cunoştinţe mai amănunţite avem apoi despre prima ctitorie a bisericii mănăstirii Vatra Moldoviţei [2]. Din ruinele care se găsesc la o distanţă de cîteva sute de metri depărtare de mănăstirea lui Petru Rareş putem reconstitui perfect dispoziţiile planimetrice (fig. 265). Biserica lui Alexandru cel Bun, zidită din piatră brută şi armată cu tiranţi de lemn, se compunea dintr-un pronaos foarte spaţios, urmat, de-a lungul axei vest-est, de o încăpere mai mică, boltită cu un cilindru cu dublouri pe axa transversală, după cum se mai poate recunoaşte din urmele piciorului bolţii din partea superioară a peretelui răsăritean, conservat ceva mai bine. Între tindă şi această cameră intermediară, iar de aci înspre navă se deschide cîte o uşă. Forma uşilor nu se mai poate recunoaşte. Rămăşiţele de zidărie ale navei sînt mai rău păstrate, în parte chiar reduse la fundamente acoperite de pămînt. Totuşi, traseul zidurilor se poate reconstitui cu siguranţă absolută. Nava era o încăpere dreptunghiulară alungită, de care se alipea cîte o absidă pe fiecare din cele trei laturi libere. În afară de ridicăturile de pămînt, care conturează traseul absidelor, se vede limpede pe latura de sud începutul arcuirii peretelui. Nava se aseamănă astfel cu cea de la biserica sf. Treime din Siret, dar prezintă un element structiv nou: peretele din colţul de sud-vest, rămas din fericire încă în picioare, arată o îngroşare, un pilastru (ca în tinda de la Humor), menit însă de data aceasta să primească un arc alipit peretelui apusean şi altul, mai subţire, peretelui de miazăzi, deasupra deschiderii horei laterale. Această îngroşare a colţului de la zidăria

[1] Smirnov, *Opoceă*, p. 27—29. Asupra problemelor pe care le pune planul acestei biserici vom reveni în legătură cu arhitectura moldovenească de la sfîrşitul secolului al XV-lea, deoarece prima fază de construcţie nu pare să fi fost încă izolată destul de limpede.

[2] Iorga-Balş, *L'art*, p. 47; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 16 şi 168. Concluziile ambelor lucrări sînt eronate din cauza reconstituirii greşite a planului întocmit de Balş (fig. 257).

navei arată încercarea meşterului de a găsi o metodă pentru întărirea punctelor primejduite de împingerile laterale ale turlei centrale. La Vodiţa II am avut ocazia să cunoaştem soluţionarea aceleiaşi probleme cu alte mijloace. De altfel, diferenţele care se pot nota încă de pe acum între cele două şcoli nu se reduc numai la acest amănunt structiv, înlocuit în Moldova, în vremea lui Ştefan cel Mare, cu procedee mai practice, ci ele se manifestă şi prin prezenţa camerei intermediare dintre pronaos şi navă. Situaţia acesteia ne aminteşte numaidecît de gropniţele [1] de mai tîrziu, de la Putna şi Neamţu, şi atîtea alte biserici mănăstireşti destinate să adăpostească osemintele familiei ctitorilor. Cel mai vechi exemplu cunoscut pînă acum al unei astfel de gropniţe se găseşte deci la ruina de la Vatra Moldoviţei şi este suficient pentru a dezminţi ipoteza admisă pînă acum, anume că prima gropniţă ar fi cea de la biserica mănăstirii Neamţului, de la sfîrşitul veacului al XV-lea. Astfel, planul de la Vatra Moldoviţei ne mai dezvăluie o caracteristică a bisericilor moldoveneşti: tendinţa de a alungi clădirea, tendinţă rămasă semnificativă pentru întreaga arhitectură eclesiastică din Moldova veche. Meşterii moldoveni, ori de cîte ori li s-a cerut să construiască o clădire mai încăpătoare, au adăugat noi încăperi de-a lungul axei principale sau au alungit încăperile existente, dublîndu-le. S-a ajuns astfel la un plan şi la o formă de biserică extrem de curioasă, specific moldovenească. La Vatra Moldoviţei surprindem pentru prima dată această tendinţă şi e cazul să încercăm să ne lămurim motivele care au putut să o determine. Momentele hotărîtoare, ambele de ordin structiv, par a fi două: elementul prim, negativ, a fost probabil teama de a depăşi o anumită lărgime, din cauza presiunii prea mari a bolţilor. Aceasta dovedeşte o oarecare lipsă de experienţă în construcţia de piatră, un nou indiciu peremptoriu că zidarii erau pămînteni. Al doilea moment, cel pozitiv, care a inspirat soluţia adoptată, derivă din tradiţia arhitecturii de lemn. Imposibilitatea de a executa în lemn clădiri depăşind lungimea normală a unei bîrne e dictată de însuşi materialul folosit. De aceea, lemnarul cînd vrea să mărească o clădire adaugă un nou pătrat de lungimea unei bîrne, fixîndu-l de cel precedent printr-un perete intermediar; virtual această operaţie se poate repeta la infinit. Nu se poate, în schimb, niciodată dubla lungimea pereţilor fără a introduce totodată şi aceşti pereţi interiori şi astfel posibilitatea de a crea încăperi deopotrivă largi şi lungi e de la început exclusă. Iată de unde se poate explica în mod firesc fenomenul curios al alungirii bisericilor moldoveneşti. Sedus de unele analogii cu bisericile sîrbeşti, P. Henry [2] a crezut că trebuie să ţină seamă de o influenţă din această parte asupra Moldovei. Dar, pe lîngă faptul că tendinţa de a alungi biserica se manifestă în arhitectura sîrbească numai în cazuri sporadice şi într-o măsură foarte redusă, nu trebuie uitat că în Ţara Românească, intermediara firească între Serbia şi Moldova, această particularitate lipseşte cu desăvîrşire. Astfel, analogia vagă dintre cele două şcoli de arhitectură se datoreşte unor cauze independente una de alta. Arhitectul moldovean îşi aminteşte necontenit de un principiu practic, pe care l-a avut desigur zilnic în faţa ochilor, şi a imprimat astfel bisericilor sale de piatră o notă locală, inspirată din condiţiile tehnice ale arhitecturii de lemn. Vom vedea mai departe că acest împrumut pe socoteala artei băştinaşe nu a rămas singurul. Pentru moment, însă, trebuie să tragem o concluzie firească şi foarte importantă cu privire la întrebarea cine au fost meşterii constructori cărora li se datorează bisericile moldoveneşti. Dacă răsfoim literatura, vom vedea că părerea cea mai răspîndită atribuie străinilor, mai ales polonilor şi saşilor, zidirea majorităţii bisericilor din vremea lui Ştefan cel Mare şi din veacul următor, şi implicit şi cele din perioada precedentă [3]. Nimic

[1] Ştefănescu, *Bucovine et Moldavie*, p. 111, a recunoscut rostul acestei încăperi, dar nu a tras concluziile care se impun din punct de vedere al evoluţiei planului bisericilor moldoveneşti din veacul al XV-lea.

[2] Henry, *Moldavie*, p. 81—83; cf. şi ipoteza emisă de Constantinescu-Iaşi, *Influenţe*, p. 52 şi urm.

[3] O sinteză a acestui punct de vedere ne oferă Balş, *Inceputurile*, p. 8—13. Aci sînt puşi în cauză rînd pe rînd meşterii sîrbi, poloni şi saşi. Primii se exclud apoi prin următoarea consideraţie: «... s-a putut caracteriza biserica moldovenească ca fiind un plan bizantin executat de mîini gotice...»; ceva mai departe Balş revine şi bănuieşte că «adevăraţii arhitecţi» au fost înşişi domnii sau prepuşii lor, care au dat meşterilor indicaţiile necesare, iar acelaşi autor, în *Art gothique*, p. 11, ajunge şi el la concluzia că meşterii gotici imigraţi au fost mai ales pietrari, zidarii adevăraţi fiind însă moldoveni, deoarece planul şi bolţile rămîn neinfluenţate de arta gotică.

mai exagerat. Bisericile moldoveneşti vechi, cum e sf. Treime din Siret şi ruina de la Vatra Moldoviţei, dar cum e şi oricare alta dintre cele din epoca următoare, nu cuprind nici un element specific gotic în structura lor şi chiar şi contrafortul, întrebuinţat adeseori în Moldova, îndeplineşte o funcţie cu totul deosebită de aceea a contrafortului de la bisericile gotice, polone sau transilvănene. Va trebui deci să concludem că, în afară de cazuri excepţionale — cum e de pildă biserica sf. Nicolae din Rădăuţi şi cum sînt clădirile catolice — bisericile ortodoxe sînt opera meşterilor indigeni, singurii în măsură să creeze din spiritul tradiţiei băştinaşe şi din împrumuturi bizantine şi occidentale tipul specific moldovenesc.

Dar să ne întoarcem la ruina de la Vatra Moldoviţei şi să vedem de cînd datează. Grigore Ureche [1] ne spune că această mănăstire a fost întemeiată de Alexandru cel Bun, iar într-un document din 31 octombrie 6910 (= 1402) [2] ctitorul înzestrează mănăstirea cu moşii. Putem deci data zidirea bisericii în primii ani ai domniei lui Alexandru. Ea va dăinui astfel, înconjurată de clădirile mănăstirii, pînă în veacul al XVI-lea, cînd surparea dealului de alături a produs dărîmarea caselor mănăstireşti şi a adus probabil stricăciuni serioase şi bisericii. Petru Rareş, noul ctitor, a ales un loc mai ferit şi astfel ni s-au păstrat aceste preţioase ruine.

Tot în vremea lui Alexandru cel Bun s-a înlocuit şi vechea biserică de lemn de la mănăstirea Bistriţa [3] cu o zidire de piatră, care la rîndu-i a cedat locul ctitoriei lui Alexandru Lăpuşneanu. E aproape sigur că prima construcţie de piatră data dinainte de 2 noiembrie 1418, cînd a fost înmormîntată aci doamna Ana, şi e posibil ca biserica să fi fost ridicată prin anul 1411 [4], cînd îl vedem pe Alexandru contribuind cu danii la înzestrarea mănăstirii. În planul clădirii trebuie să fi fost prevăzută şi în acest caz o gropniţă, deoarece în noua ctitorie şi-a găsit locul de veşnică odihnă însuşi Alexandru cel Bun.

Alături de bisericile ortodoxe, se ridică şi în această perioadă cîteva biserici catolice, datorită împrejurărilor politice şi faptului că prima soţie a lui Alexandru, Margareta, precum şi a treia, Ringalla, au fost străine. N. Iorga atribuie acestei perioade întemeierea unei mănăstiri franciscane la Bacău [5]; biserica era însă clădită din lemn şi se mai păstra în 1836, cînd aflăm că se găsea într-o stare de completă dărăpănare.

La Baia existaseră mai multe biserici catolice, dintre care unele cel mai tîrziu din prima fază a organizării principatului de către Dragoş [6]. În vremea lui Alexandru cel Bun fusese înfiinţată aci chiar o episcopie romano-catolică. E evident că aceste biserici, întrucît vor fi fost construite din piatră, fuseseră zidite în stil gotic. Una dintre aceste biserici avea hramul sf. fecioare [7] şi făcea parte dintr-o mănăstire. Despre această clădire ni se păstrează o descriere a lui Marc Bandini din 1646—1647. Pe atunci, biserica era încă cea mai însemnată clădire catolică din Moldova; avea cinci altare, o sacristie, o capelă pe latura de miazăzi şi un turn înalt. Bandini notează şi preţioasa inscripţie de pe mormîntul doamnei Margareta, înmormîntată aci: «*Anno 1410 hoc templum in honorem B (eatae) M(ariae) V(irginis) dedicatum ab illustrissimo Principe Alexandro Voj(vo)da aedificatum est, una cum monasterio moldavicen, cuius piae memoriae conjux Margareta sub fonte baptismatis sepulta est . . .*».

Biserica, azi în ruină, a fost deci zidită în anul 1410. Fusese ridicată din piatră brută; numai nervurile bolţilor şi chenarele păstrate la unele ferestre sînt din piatră de talie. Planul (fig. 266) se compune dintr-o singură navă cu bolţi pe ogive în travee dreptunghiulare şi cu o absidă pentagonală. Caracteristic e corul, la fel de larg ca şi nava. Traveea de mijloc era în legătură cu cîte

[1] Ureche, *Domnii*, p. 137.
[2] Kozak, *Inschriften*, I, p. 185—186; vezi şi Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 67.
[3] Ureche, *Domnii*, p. 137; Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 68; Iorga-Balş, *L'art*, p. 47; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 16.
[4] Mihailovici, *Doc. Moldov.*, p. 194.
[5] Iorga, *Stud. şi doc.*, I—II, p. XXXVI şi 214.
[6] Lapedatu, *Baia*, p. 57; Iorga, *Stud. şi doc.*, I—II, p. XXXI—XXXII; Iorga-Balş, *L'art*, p. 48; Horwath, *Moldau*, p. 56—57.
[7] Lapedatu, *Baia*, p. 55 şi urm.; Ghika-Budeşti, *Baia*, p. 71 şi urm.; Iorga-Balş, *L'art*, p. 48; Iorga, *L'art roum.*, p. 40 şi urm. atribuie acestei biserici o importanţă cu totul exagerată, considerînd-o ca pe cel mai vechi monument moldovenesc. Cf. şi Horwath, *Moldau*, p. 59.

o încăpere laterală, dreptunghiulară, probabil sacristia în nord și o capelă în sud, corespunzînd descrierii lui Bandini. Așezarea neobișnuită a acestor încăperi, precum și împrejurarea că ele s-au dărîmat de tot, dezlipindu-se de celelalte ziduri ale ruinii, îndreptățesc presupunerea că ele au fost niște adaose ulterioare. În altar se mai văd cîteva console și fragmente de nervuri profilate, prinse în zidărie. Bolțile s-au prăbușit. În exterior, la colțurile clădirii și în dreptul punctelor de sprijin ale bolților, se văd contraforturi. Ferestrele sînt relativ mici și încoronate cu cîte un arc

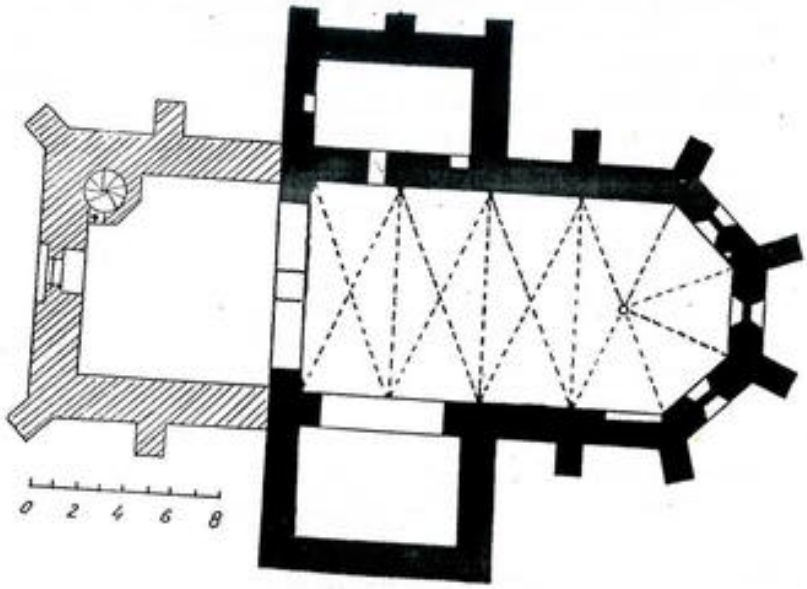

Fig. 266. — Baia, ruina bisericii r. cat., plan.

frînt; menourile lipsesc. Peste traveea apuseană se ridica odinioară o clopotniță, din care au rămas parte din zidurile înalte, iar în colțul de nord-vest se păstrează urma unei scări spiralice. Ca plan și elevație, această clădire simplă se încadrează perfect în ambianța bisericilor catolice transilvănene de la țară, din prima jumătate a secolului al XV-lea.

A DOUA FAZĂ A ARTEI DIN PERIOADA FEUDALISMULUI DEZVOLTAT

(DE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XV-LEA PÎNĂ ÎN PRIMUL SFERT AL SECOLULUI AL XVI-LEA)

1. Considerații generale

După cum am amintit și în capitolele precedente, ritmurile de dezvoltare nu sînt identice în cele trei provincii și nici în diferitele domenii. Relevînd unele aspecte în mod izolat (de pildă arhitectura bisericească din Țara Românească sau cea din Transilvania), s-ar putea observa că anumite culmi fuseseră depășite și că în perioada de care ne ocupăm am constatat o anumită stagnare sau chiar un regres. În realitate e însă vorba mai curînd de o regrupare parțială a obiectivelor artistice și a modului de exprimare, în conformitate cu o serie de principii noi care se răspîndesc tot mai mult. În ceea ce privește îndeosebi arta din Transilvania și Moldova, vom putea conchide că ambele țări își dobîndesc acum fizionomia lor artistică cea mai caracteristică.

Pentru ca să înțelegem specificul acestei faze culminante, e necesar să ne dăm seama că în perioada de care ne ocupăm, în anii domniei lui Matei Corvinul în Ungaria (1458—1490) și a lui Ștefan cel Mare în Moldova (1457—1504), sistemul feudal atinsese un echilibru politic impus cu forța și menținut energic de către două personalități marcante, care întruchipau deosebit de limpede aspirațiile timpului. Statul centralizat reprezintă, în cuvintele lui Engels, «...ordinea în mijlocul dezordinii, națiunea ce se constituia, opusă stării de fărîmițare în state vasale rebele. Toate elementele revoluționare care se formau dedesubtul crustei feudale aveau în aceeași măsură nevoie de regalitate, pe cît avea aceasta nevoie de ele... În fiecare din aceste state medievale regele reprezintă acum vîrful întregii ierarhii feudale, un vîrf de care vasalii nu se pot lipsi, dar față de care ei se află totuși în același timp în stare de permanentă rebeliune» [1]. Și Matei Corvinul și Ștefan cel Mare au reușit să înfrîngă veleitățile și rezistența aristocrației, aliată, în Transilvania, cu cercurile înaltei ierarhii catolice, și ambii domni au creat, alături de nobilimea veche, ostilă, o numeroasă aristocrație nouă, dispusă și capabilă să colaboreze la înfăptuirea statelor feudale unitare și închegate. În rîndurile acestei aristocrații proaspete se ridicaseră, în Moldova, numeroși răzeși [2], iar în Transilvania, foștii cneji și micii feudali români, între

[1] Engels, *Decăderea feudalismului*, p. 10—11.

[2] Vezi B. T. Cimpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, Ed. Academiei R.P.R., 1956, p. 11 și urm.

care de pildă Cîndeştii din Hunedoara şi Drăgoeştii din Maramureş, catolicizaţi acum şi în curînd maghiarizaţi sub numele de Kendeffi şi Drágffy [1]. Pe aceştia din urmă, al căror strămoş îşi legase numele de organizarea statului moldovean, dar care nu au putut să se menţină în Moldova, îi vom întîlni de acum înainte printre ctitorii bisericilor catolice transilvănene.

În Ţara Romînească imaginea politică apare mai confuză, din cauză că străduinţele şi energia cheltuită de unii voievozi pentru a înfrînge tendinţele centrifuge ale marii boierimi sînt în bună parte anulate de conflictele cu Semiluna, astfel că evoluţia internă e mereu stînjenită de evenimentele externe şi de intervenţiile străine. Încercărilor energice de a consolida puterea centrală le urmează mereu concesii, compromisuri şi capitulări, pentru ca apoi eforturile să se reia de la capăt [2].

Aceste aspecte politice oglindesc însă fenomene social-economice mai adînci. În Transilvania, îndeosebi, luase fiinţă — după cum am văzut — un patriciat orăşenesc puternic, interesat şi capabil, de acum înainte, să-şi apere poziţiile dobîndite. Afirmarea acestui patriciat şi răspîndirea culturii renaşterii în rîndurile aristocraţiei laice şi eclesiastice duc la dezvoltarea individului, la o oarecare desprindere a acestuia din masă şi la accentuarea particularismului. În consecinţă, şi arta începe să servească unor finalităţi mai apropiate, mai umanizate, iar utilul individual, elementul practic în sensul propriu al cuvîntului, dobîndeşte un rol tot mai precumpănitor. În domeniul clădirilor bisericeşti, plănuite în perioada precedentă adeseori peste putinţele şi necesităţile reale, se revine acum la proporţii mai modeste, dar interiorul acestora va fi mobilat mai confortabil. Breslele, alături de ctitorii mai de seamă, îşi vor asigura aci altare particulare, locuri de mormînt şi îşi vor amenaja mobilierul propriu, strict rezervat. Aspiraţiei pentru confort i se datoreşte şi amplificarea locuinţelor nobiliare, ca şi a celor orăşeneşti, înzestrate cu un mobilier din ce în ce mai felurit şi mai adecvat. Pe de altă parte, se acordă o atenţie tot mai susţinută securităţii individuale, comunale şi colective. Numărul castelelor feudale sporeşte considerabil, dar în aceeaşi măsură se înmulţesc şi cetăţile comunale şi se completează incintele de fortificaţie ale oraşelor. Se poate chiar spune că pe la sfîrşitul acestei perioade cele mai multe resurse se cheltuiesc tocmai în această direcţie. Cheltuielile erau, firește, necesare, mai ales imediat după moartea lui Matei Corvinul şi după experienţele fioroasei incursiuni turceşti din 1493, dar, comparînd evenimentele epocii cu situaţia din alte vremuri, nu mai puţin primejduite, e limpede că nu crescuse numai pericolul, dar se petrecuse şi o oarecare modificare în concepţia despre apărarea vieţii individuale şi a avutului personal, fapt care a încurajat asemenea sacrificii. Deosebit de importantă e apoi împrejurarea că noile aspiraţii se manifestă şi la ţară, în comunele rurale neînfeudate. Astfel, arta feudală se răspîndeşte, se uniformizează chiar într-o anumită măsură, trezind însă adeseori şi colaborarea artei ţărăneşti, iar din interpenetrarea celor două curente se produce o adîncire şi o comuniune din care se cristalizează mai ales fizionomia specifică a artei transilvănene şi a celei moldovene. Biserica fortificată transilvăneană de la ţară şi bisericile lui Ştefan cel Mare, ambele creaţii ale acestei etape de dezvoltare, au fost considerate în mod curent ca expresiile cele mai reprezentative ale întregii arte feudale din aceste provincii. Asemenea calificări sînt, firește, inexacte, pentru că sînt deformate prin exagerări şi prin subliniere unor aspecte unilaterale, dar nu e mai puţin adevărat că ele cuprind totuşi un sîmbure de adevăr.

În ceea ce priveşte arta romînească şi ortodoxă din Transilvania, poziţia ei apare mai slăbită, din cauză că numeroşi reprezentanţi mai de seamă din clasa conducătoare trec la catolicism,

[1] Cf. Şt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii şi cercetări de istorie*, Academia R.P.R., Filiala Cluj, VIII, 1957, p. 25 şi urm.

[2] Vezi B.T. Cimpina *Complotul boerilor şi „răscoala" din Ţara Romînească din iulie-noiembrie 1462*, în *Studii şi referate privind istoria Romîniei*, I, Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1954,, p. 599 şi urm.

iar poporul de rînd, masele țărănimii iobăgite, rămîn tot mai izolate. Pierderea parțială a sprijinului acordat pînă acum de nobilimea romînă băștinașă cauzei ortodoxe e însă într-o oarecare măsură compensată prin intervenția ctitorilor domnești din Moldova și din Țara Romînească, mereu interesați în problemele transilvănene, cînd în calitate de dușmani ai regatului maghiar, cînd în aceea de aliați sau prieteni, proprietari feudali în Transilvania și, în această ipostază, vasali ai regatului.

Cu privire la Țara Romînească și la Moldova e caracteristic faptul că dezvoltarea vieții orășenești întîrzie și ca atare fenomenele artistice se realizează prevalent în serviciul clasei boierești. Întîrzierea acestei dezvoltări are cauze complexe care nu pot fi lămurite în cadrul preocupărilor acestui studiu. Menționăm doar printre aceste cauze luptele tot mai crîncene duse cu turcii și cu tătarii și pustiirile metodice, îndeosebi ale orașelor, provocate de războaie. În orice caz, e semnificativ că în intervalele de liniște încep mereu să reapară activități și organizații comerciale și meșteșugărești. Nu trebuie uitat apoi că unul din motivele conflictelor dintre Transilvania, de o parte, și Țara Romînească și Moldova, de alta, erau tocmai privilegiile comerciale pe care regii maghiari căutau să le asigure transilvănenilor în celelalte două țări. E vorba de conflicte caracteristice pentru afirmarea prepondereței și exploatării economice. Centre orășenești ca cele din Sibiu, Brașov și Bistrița înfloriseră îndeosebi datorită faptului că sfera lor de acțiune îngloba și o bună parte din comerțul și produsele meșteșugărești ale țărilor vecine, împiedicînd, în limita posibilității, dezvoltarea unor concurenți serioși în aceste țări. Acest fapt explică și anumite fenomene de dependență în unele domenii ale realizărilor artistice. În pofida acestei realități, apare însă cu atît mai prețioasă constatarea pe care va trebui să o facem privitor la afirmarea caracterului specific și unitar al artei moldovenești, pe de o parte, și al celei muntene, pe de altă parte. Cu toate interferențele transilvănene, polone sau balcanice, arta celor două țări romîne își afirmă specificul cu atîta vigoare, încît fiecare se înfățișează cu o fizionomie personală, imposibil de confundat cu orice alt produs artistic străin, iar intervenția acestor țări în folosul ortodoxiei din Transilvania se recunoaște adeseori tot după aceeași fizionomie. Dar arta din Țara Romînească și din Moldova nu a depășit numai frontiera transilvăneană, ci, datorită intereselor politice pe care domnii ambelor țări le aveau în desfășurarea evenimentelor din Balcani, vom observa și o continuare a relațiilor artistice cu această peninsulă stăpînită acum de turci. În schimbul influențelor balcanice asupra țărilor de la nordul Dunării, constatate adeseori în trecut, vom descoperi, la fel ca și în cazul arhitecturii eclesiastice oltenești, cazuri de penetrare a anumitor forme ale artei românești în Balcani, în funcție de rolul de ocrotitori ai ortodoxiei în care se complac tot mai stăruitor domnii și boierii noștri.

2. Arhitectura

a) Țara Romînească

Monumentele arhitectonice bisericești muntene din jumătatea a doua a veacului al XV-lea au dispărut sau au fost transformate și golul se resimte acut mai ales cînd analizăm problemele de evoluție. Sîntem lipsiți de o serie de prețioși termeni intermediari între bogata epocă precedentă și momentul cînd, la Mănăstirea Dealu, putem relua firul cercetărilor noastre. Dacă nu s-ar fi păstrat o serie de informații documentare, ar trebui să bănuim că aceste lipsuri se datoresc faptului că perioada aceasta a fost în adevăr stearpă, ceea ce nu corespunde cu realitatea. Dimpotrivă, alături de nenumărate ctitorii în Țara Romînească, dărnicia și uneori chiar concursul meșterilor romîni susțin și dezvoltă tradiția artistică a țărilor creștine din Balcani, încăpute sub stăpînirea Semilunei.

O inscripție slavonă regăsită în curtea bisericii din Strejnicu [1] comemorează zidirea unei biserici la Tîrgșorul Vechi de către Vlad Țepeș, terminată în 24 iunie 6969 (= 1461). Actuala ruină e însă opera unei reconstrucții din veacul al XVII-lea.

Din dărnicia aceluiași Vlad Țepeș s-au înfruptat, la Athos, mănăstirile Rossikon, sf. Pantelimon și Filoteu [2], fără să putem afla dacă el a contribuit într-o măsură oarecare și la restaurarea lor sau la ridicarea vreunei noi construcții.

La Dragomirești se semnalează [3] o pisanie românească, în care se spune că biserica ar fi ctitoria din anul 6970 (= 1462) a logofătului Staico și a jupîniței Caplea, iar în anul 7209 (= 1701) s-ar fi înnoit bolțile și s-ar fi adăugat tinda, pridvorul și clopotnița. O altă inscripție, din 20 iulie 1836, se referă apoi la o restaurare. Această biserică merită totuși o cercetare amănunțită, fiindcă s-ar putea să regăsim cel puțin planul și zidurile navei și ale altarului de odinioară.

Lui Radu cel Frumos (1462—1472/4) i se atribuie mănăstirea Tînganul [4]. Clădirile mănăstirești dispăruseră încă de mult, dar o biserică mică, fără pridvor, înzestrată cu o turlă peste navă mai exista în 1852 și s-a irosit abia în ultimii ani ai veacului trecut.

Informații prețioase pentru această perioadă obscură ar putea să rezulte din cercetări și săpături pe teritoriul unde înflorise odinioară Tîrgul Floci, pe Ialomița, ars în 1470 de ostașii lui Ștefan cel Mare. Se pare însă că în prezent locul ar fi greu de identificat, cu toate că acum cîteva decenii se mai semnalau ruinele unei biserici [5].

Lui Vlad Călugărul (1481/2 — 1494/5) i se atribuie întemeierea schitului Babele [6], iar un hrisov al aceluiași voievod, semnat în 10 mai 1488, dăruiește o moșie mănăstirii Glavacioc [7], refăcută ulterior de Constantin Brîncoveanu [8].

Cel puțin din vremea lui Vlad Călugărul, dacă nu chiar mult mai veche, trebuie să fie mănăstirea Govora, în favoarea căreia Vlad iscălește un hrisov în 4 februarie 1488 [9]. Într-o pisanie din anul 7209 (= 1701), din epoca prefacerilor brîncovenești, transcrisă într-o catagrafie din 1832, se spune că nu se cunoaște numele vechilor ctitori, dar că în anul 7000 (= 1492) mănăstirea rămăsese pustie și atunci s-ar fi apucat Radu cel Mare, fiul lui Vlad Călugărul, de «au dres și au înfrumusețat-o» [10]. Pentru istoricul de artă este important faptul că biserica brîncovenească e așezată la nord de locul unde fusese zidită biserica presupusă a lui Radu cel Mare [11]. De aceea nu ar fi exclus ca săpături îngrijite să dezvăluie cel puțin planul acestor construcții.

Din cele de mai sus rezultă că lipsa de informații despre monumentele muntene din veacul al XV-lea se datorește în parte unei oarecare neglijențe, care nu e însă iremediabilă. Cercetările ce vor trebui făcute la Dragomirești, la Tînganul, la Tîrgul Floci și la Govora nu se vor putea dovedi pretutindeni zadarnice. Rezultatele pozitive pe care le putem aștepta ar întregi cel puțin cunoștințele despre evoluția planimetriei bisericilor dintre perioada zidirii celei din Brădet și a celei de la Mănăstirea Dealu.

Între timp aflăm despre o ctitorie a unui Radu voievod la Kremikovski (la nord de Sofia) [12]. Pictura votivă din biserica cu hramul sf. Gheorghe poartă data 1493 și de aceea Iorga se întrebase dacă acest Radu ar putea fi identificat cu viitorul Radu IV, cel Mare (1494—1507).

[1] Giurescu, *Tîrgor*, p. 74. Cf. și Lapedatu, *Hurezi*, p. 156 și urm.; Iorga-Balș, *L'art*, p. 154.
[2] Iorga, *Muntele Athos*, p. 465; Uspenski, *Афон*, p. 335 și 337.
[3] Drăghiceanu, comunicare în BCMI, XIX — 1926, p. 47.
[4] Iorga-Balș, *L'art*, p. 39; Săvescu, *Tînganul*, p. 106. Cf. și Iorga, *Cărți*, I, p. 367, unde se amintește biserica în anul 7205 (= 1696/7).
[5] Iorga-Balș, *L'art*, p. 40 și n. 1.
[6] Lapedatu, *Vlad Călugărul*, p. 47 și urm.; Iorga-Balș, *L'art*, p. 40; Drăghiceanu, în BCMI, X — XVI, p. 26, spune că aci se păstrează și amintiri de la Radu I.
[7] Ionnescu-Gion, *București*, p. 194; Iorga-Balș, *loc. cit.*
[8] Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 114; Lapedatu, *Meșterii*, p. 179.
[9] Ionnescu-Gion, *loc. cit.*; Cegîneanu, *Manole*, p. 46; Donat, *Fundații*, AO, XV, p. 301—303, crede că ar putea urmări existența mănăstirii pînă în vremea lui Vlad Țepeș.
[10] I. Virtosu, comunicare BCMI, XXVI — 1933, p. 137; Drăghiceanu, *Oltenia*, II, p. 50.
[11] Traianescu, *Mănăst. dintr-un lemn*, p. 40; Iorga-Balș, *L'art*, p. 40.
[12] Iorga, *Prin Bulgaria*, p. 50—51; Hrissicu, *Ctitorii rom.*, p. 91; Filov, *Bulg. Kunst u.d. Türk.*, p. 20.

sau dacă ar fi mai curînd vorba de un pretendent domnesc rătăcitor. Asupra picturii vom reveni, dar se pare că ctitorul domnesc a refăcut şi biserica. Arhitectura nu prezintă însă nimic specific muntenesc; e o biserică-sală acoperită cu o boltă cilindrică, iar spre răsărit se află o absidă semicirculară. După cît se poate recunoaşte din pictura votivă, cornişa navei era dinţată, iar la absidă avea aspectul unui zig-zag. Întîlnim astfel forme arhitectonice modeste şi vechi pe care le cunoaştem din Ţara Românească, dar care au o tradiţie şi mai îndelungată chiar în Bulgaria.

Din domnia lui Radu I ne-a rămas înainte de toate ctitoria sa de căpetenie, biserica Mănăstirii Dealu, de lîngă Tîrgovişte. Întemeierea acestui lăcaş e mult mai veche decît biserica actuală. Într-un document din 17 noiembrie 6940 (= 1431) întîlnim o danie făcută acestei aşezări de către Alexandru Aldea [1], iar anului 1456 şi dărniciei lui Vladislav II i se atribuie vechea clopotniţă, înlocuită apoi cu clopotniţa lui Radu I, terminată în 26 august 7007 (= 1499) [2], după cum ne spune inscripţia depusă la Institutul de arheologie din Bucureşti. Nici această clopotniţă nu a mai supravieţuit, dar alături de inscripţia amintită se mai păstrează stema Ţării Româneşti (fig. 446). Din aspectul acestei steme cu scutul cu doi lobi în partea inferioară, s-a încercat să se tragă concluzii asupra originii sculptorului [3]; el provine, după toată probabilitatea, dintr-un atelier apusean, dar nu din Veneţia cum presupune N. Iorga, unde predomină acum scutul alungit şi festonat, ci din Transilvania, unde îl vom întîlni în repetate rînduri (de pildă la primăria din Sibiu). Această formă se găseşte apoi sporadic şi în Moldova (chivotul lui Luca Arbure). Curios e coiful de pe stema de la Dealu, de o formă relativ rară în secolul al XV-lea, iar ceea ce îi conferă un aspect oriental e panglica, pe care o cunoaştem încă din reprezentările sasanide. Asemenea panglici răsucite, multicolore, împodobesc, în unele picturi ale renaşterii, coifurile soldaţilor din împărăţiile răsăritene. Luînd în consideraţie toate aceste elemente, la care se mai adaugă oarecare naturalism stîngaci în modelare, e firesc să admitem că sculptorul provine din ambianţa şantierelor gotice tîrzii din Transilvania. Această problemă îşi pierde însă din interes o dată ce, după cum vom vedea mai departe, pare cu totul exclus ca autorul pajurii de la clopotniţă să fi fost şi autorul decorului plastic al bisericii.

Fig. 446. —Mănăstirea Dealu, inscripţia de la clopotniţă.

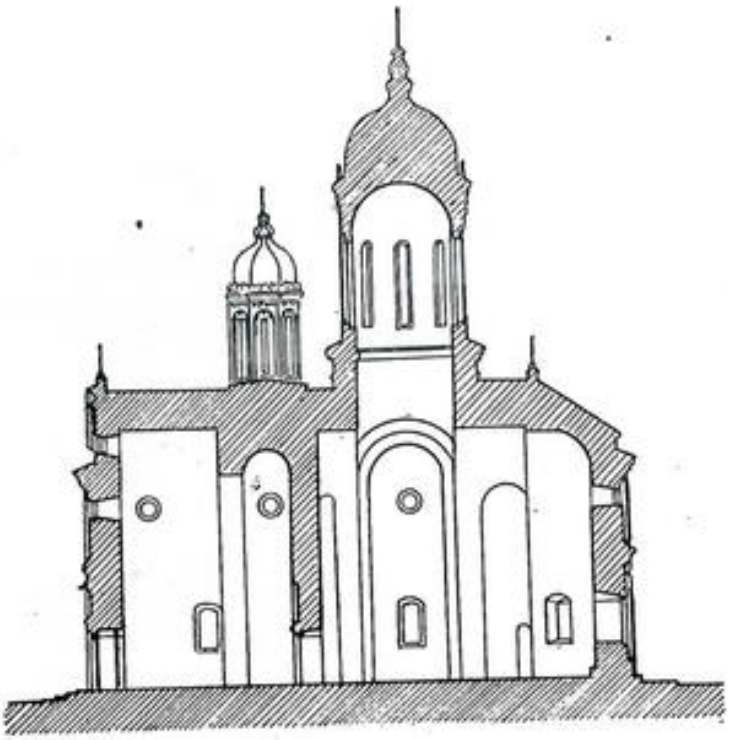
Biserica însăşi, îmbrăcată în piatră de talie, n-are nimic comun cu arta occidentală, nici în ceea ce priveşte concepţia, nici mîna de lucru. După cum ne arată inscripţia slavonă din dreapta intrării, săpată în piatră în exterior, clădirea bisericii s-a terminat în anul 7008 (=1500) [4]. Planul (fig. 447 b) navei şi al altarului derivă direct din tipul de la Vodiţa II, transmis şi

[1] Nicolaescu, *Hrisoave Al. Aldea*, p. 244—247; Iorga-Balş, *L'art*, p. 39.

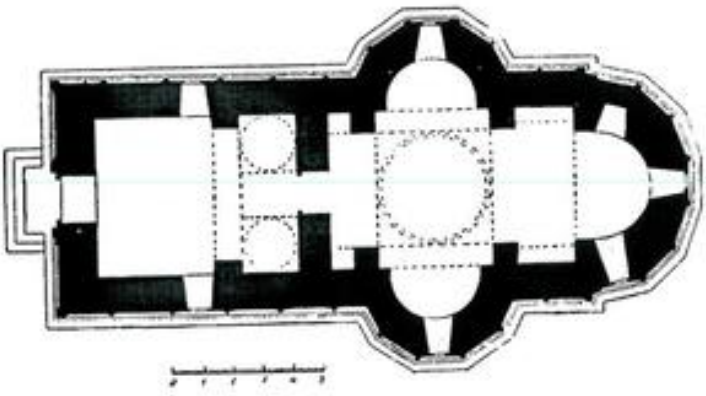
[2] Lapedatu, *Dealu*, p. 147—148; Iorga-Balş, *L'art*, p. 95.

[3] Lapedatu, *loc. cit.*; Iorga-Balş, *loc. cit.*

[4] Iorga, *Inscripţii*, I, p. 98 şi urm.; Iorga-Balş, *L'art*, p. 95 şi 297; Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 140 şi urm., dă data zidirii 1502, dar în rezumatul francez, *ibidem*, p. 155, se arată anul 1500, în conformitate cu inscripţia menţionată. Anul 1502 e reţinut în schimb de acelaşi autor, *Valachie*, p. 21—22, şi Ionescu, *Ist. arh.*, p. 77.

a)

b)

Fig. 447 — Mănăstirea Dealu, biserica, *a)* secțiune longitudinală, *b)* plan.

dezvoltat prin intermediul unor clădiri de tipul celei din Brădet. Absidele sînt semicirculare în interior, iar în exterior cele laterale sînt pentagonale, iar absida principală heptagonală, ca la Cozia. Turla centrală e sprijinită de cei patru pilaştri cunoscuţi, care flanchează horele laterale. Faţă de exemplul de la Brădet, observăm însă o nouă reducere a nişelor de sprijin dinspre apus. În acelaşi timp putem constata o modificare cu privire la proporţii (fig. 447 a): la Cozia nava şi altarul au o lungime interioară totală de 13,80 m, iar bolţile (fără turlă) ating o înălţime de 9,70 m; la Brădet, lungimea corespunzătoare era de 8,95 m, faţă de o înălţime de 7,55 m; la Dealu, lungimea e de 11 m, iar înălţimea ajunge la 10,30 m. Această tendinţă crescîndă pentru dezvoltarea verticalei apare şi mai evidentă la turla centrală de peste navă; în interior diametrul ei e de 3,80 m, iar înălţimea (inclusiv baza) e de 9,65 m. Asistăm la un fenomen care s-a petrecut la fel ceva mai devreme în arhitectura sîrbească, fără să atingă însă proporţiile de la biserica mănăstirii Dealu şi de aceea nu cred că simpla presupunere a unei influenţe ar lămuri în mod satisfăcător fenomenul arătat. E semnificativ apoi că în această perioadă întîlnim şi în Moldova o tendinţă spre verticalism, şi nu numai asemănătoare, dar chiar mai accentuată, iar fenomenul moldovenesc trebuie explicat printr-o contaminare cu bisericile gotice. Ajungem astfel la concluzia că imboldul adevărat căruia i se datoreşte această tendinţă trebuie căutat în simbolismul vremii, concretizat în clopotniţele gotice, în turlele moldoveneşti şi în cele munteneşti. În sensul acestui simbolism, înălţimea e un indiciu al importanţei unei clădiri, al rangului social al ctitorului. Soluţia practică, adoptată de meşterii munteni, e foarte asemănătoare cu cea la care ajunseseră pe vremuri şi sîrbii şi e posibil ca modelele realizate acolo să fi contribuit cu o sugestie, deşi, pe la 1500, aceste monumente aparţineau de mult trecutului.

Biserica de la Dealu prezintă o altă inovaţie în compoziţia pronaosului. În locul vechii tinde dreptunghiulare, întîlnim aci două încăperi. Partea apuseană a tindei e acoperită cu o boltă cilindrică pe axa longitudinală, iar spre răsărit, delimitată acum prin doi pilaştri şi un arc, se află altă încăpere, încoronată cu două turle despărţite printr-un minuscul cilindru transversal. Şi aceste turle cu un diametru foarte redus sînt relativ înalte şi între baza pătrată şi cilindrul tamburului intervin pandantivi, întocmai ca la turla de peste navă. Planul pronaosului a fost comparat [1] cu cel al bisericii de la mănăstirea Brebu, din veacul al XVII-lea, unde întîlnim o dispoziţie asemănătoare, cu deosebirea că între prima încăpere şi cea următoare intervine nu numai un simplu arc de despărţire, ci o triplă arcadă aşezată pe doi stîlpi şi pe doi pilaştri laterali. Găsim însă şi un exemplu mai vechi, la mănăstirea Tutana [2], din anul 1582. Aici s-au găsit şi urmele unei zidării dărîmate, care împărţise odinioară pronaosul în două încăperi; încăperea răsăriteană purtase două turle, înlocuite ulterior cu o imitaţie în lemn. Un astfel de perete despărţitor trebuie să fi existat iniţial şi la biserica Mănăstirii Dealu, înlăturat ulterior, cînd noile principii ale dezvoltării spaţiului vor aduce simţitoare transformări în dispoziţia bisericilor noastre, în urma cărora asistăm pretutindeni la înlăturarea pereţilor interiori în limita posibilităţilor tehnice şi nu arareori chiar în dauna stabilităţii (cazul citat de la Tutana).

Dacă această reconstituire este exactă — şi ea nu e numai justificată de experienţă, ci şi singura care ne permite să recunoaştem o dispoziţie logică — atunci obîrşia încăperii intermediare dintre pronaos şi navă apare limpede. Proveniența trebuie căutată în arhitectura moldovenească, unde am întîlnit pentru prima oară, în vremea lui Alexandru cel Bun, la vechea biserică din Vatra Moldoviţei, această înlănţuire de compartimente. În jumătatea a doua a veacului al XV-lea vom regăsi aceeaşi dispoziţie la Putna şi la Neamţu. Din Moldova cunoaştem şi rostul acestei încăperi intercalate: ea era destinată să adăpostească mormintele ctitorilor. Prin influenţa moldovenească nu se pot însă explica cele două turle ale pronaosului. Acestea

[1] Ionescu, *Ist. arh.*, p. 139.

[2] Ghika-Budeşti, *Muntenia*, II, p. 33.

sint frecvente la Athos şi n-ar fi exclus să vedem în ele prima influenţă de la sf. Munte, pătrunsă în Muntenia. Această sursă de inspiraţie s-ar putea pune în legătură cu prezenţa patriarhului Nifon, chemat de Radu cel Mare să reorganizeze biserica Ţării Romineşti.

Privită din exterior (fig. 448), biserica prezintă o sugestivă siluetă piramidală, dominată de turla centrală, căreia i se subordonează cele două turle ale gropniţei. Valoarea acestor turle

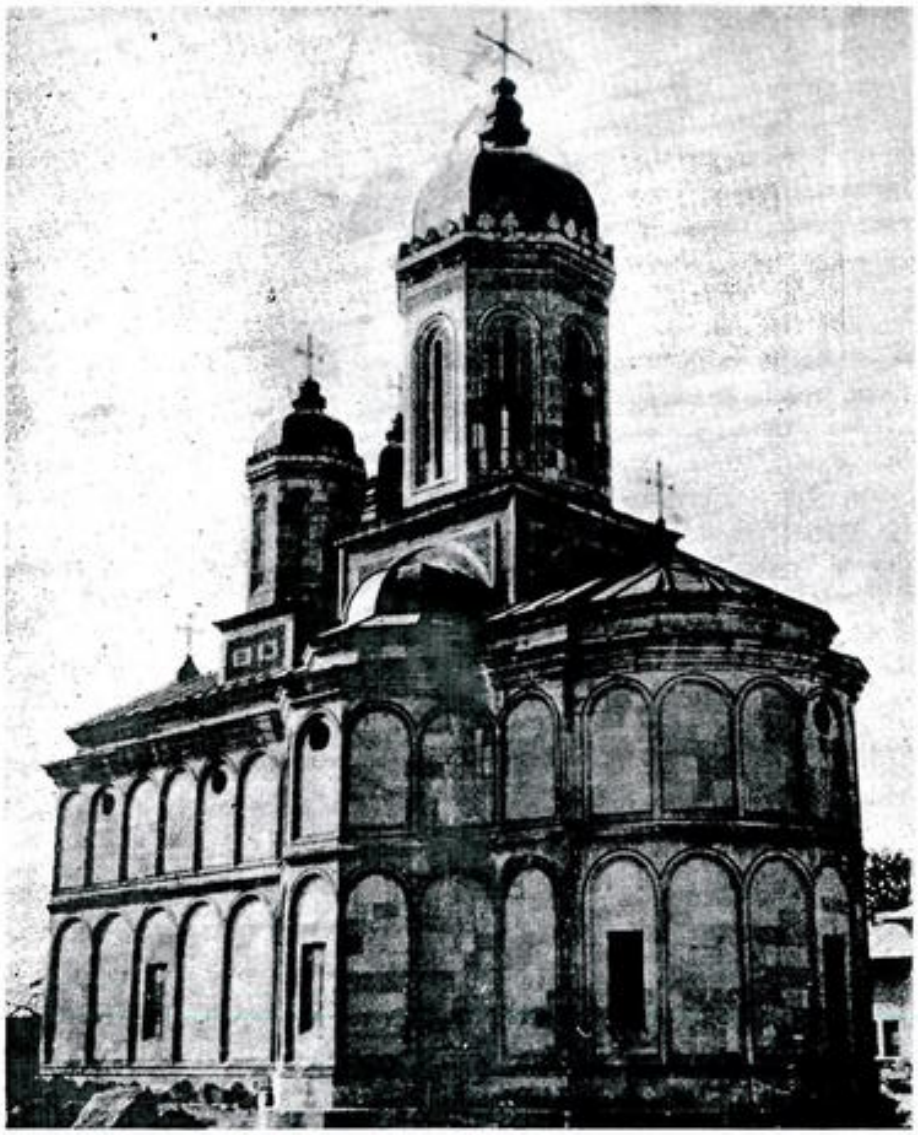

Fig. 448. — Mănăstirea Dealu, biserica.

secundare e de o importanţă deosebită în compoziţie, asigurînd echilibrul accentelor şi închegarea conturului.

Astfel, biserica cu plan triconc, de veche tradiţie oltenească, a primit o nouă înfăţişare, mai bogată şi mai variat articulată, care — lăsînd de o parte excepţiile numeroase, dar variabile — va imprima de aci înainte un aspect caracteristic şi specific arhitecturii muntene.

Rămine să mai analizăm acum pe scurt paramentul bogat al fațadelor (fig. 449). Corpul bisericii e în întregime înconjurat de un ciubuc de piatră în formă de cornișă, menit să împartă pereții în două registre inegale. Partea de jos, ceva mai înaltă, se ridică de pe o treaptă și o bază profilată în talon, iar registrele sînt împodobite fiecare cu un rînd de arcade oarbe, care nu sînt însă corespondente. Arcadele superioare, ceva mai mici, sînt mai numeroase. Fiecare arcadă se

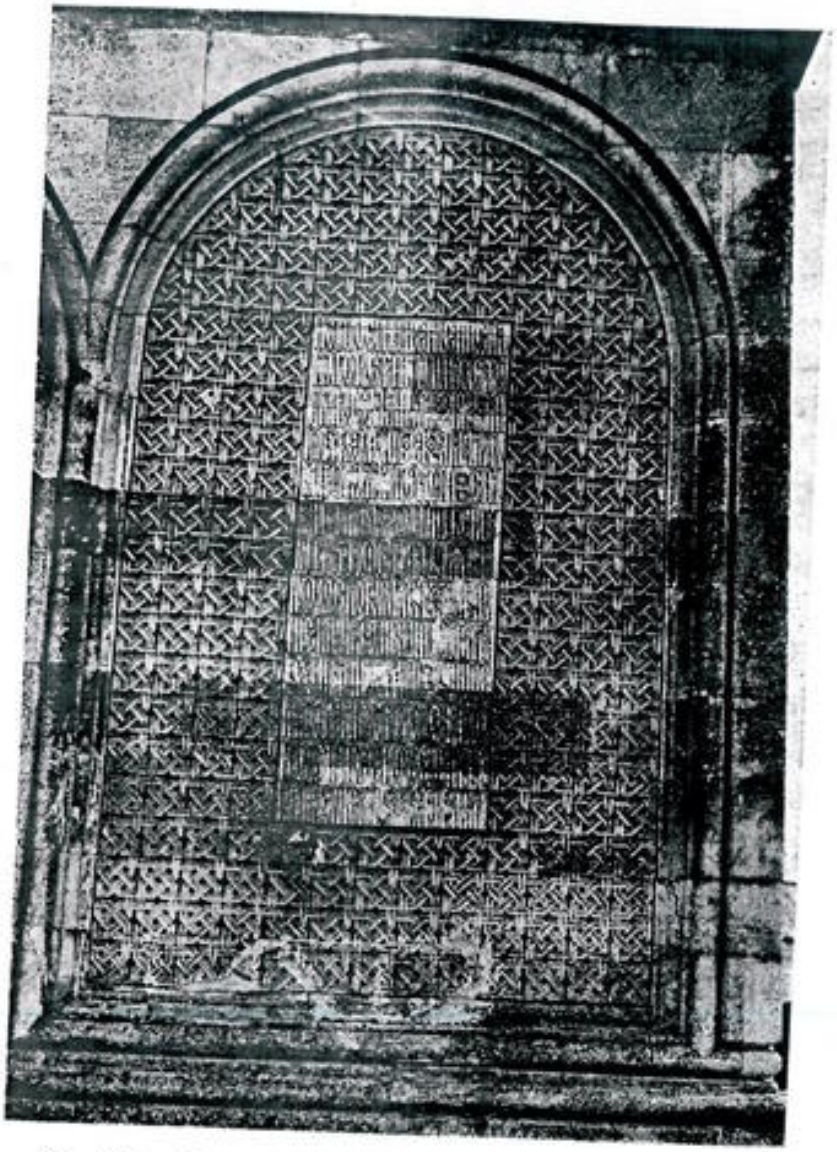

Fig. 449. — Mănăstirea Dealu, biserica, detaliu din fațadă.

compune din cîte un tor dublat spre interior de o scotie, încadrînd un panou ușor retras. Aceste arcade, cu profilul tipic armenesc, vor juca mai tîrziu un rol hotărîtor în decorarea fațadelor bisericilor muntene și de aceea prima lor apariție în Muntenia trebuie subliniată. Pereții sînt încoronați cu o cornișă puternică, formată din toruri și cavete. Deasupra acestei cornișe principale peretele se retrage, formînd o poală joasă, încoronată cu o a doua cornișă. Această poală a existat

probabil şi la biserica principală de la mănăstirea Cozia, ca şi la vechea biserică episcopală din Curtea de Argeş, dar prima a fost înlăturată, iar a doua a fost refăcută de Neagoe Basarab. Această dispoziţie o regăsim la bisericile sîrbeşti din valea Moravei, decorate de aceiaşi pietrari armeano-georgieni pe care i-am presupus şi la Cozia şi la Argeş. Acoperişuri din plăci de plumb amestecat cu cositor [1] erau aplicate pe extradosul bolţilor, dar ele au suferit modificări în vremea lui Bibescu, cînd restauratorii au transformat frontoanele arcuite în forme triunghiulare. Deasupra acestor învelitori se ridică turlele pe baze cubice, dintre care cele ale turlelor mici formează un singur corp. Tamburele hexagonale ale turlelor sînt încoronate, fiecare, de cîte o cupolă. Asupra cornişelor şi a învelişului iniţial al acestor turle nu ne putem pronunţa, deoarece aspectul actual se datoreşte arhitectului lui Bibescu.

Fig. 450. — Mănăstirea Dealu, portalul bisericii.

Interesantă e uşa principală (fig. 450), aşezată ca de obicei în faţada apuseană. Deschiderea prezintă un segment de arc, realizat prin bolţari tăiaţi ondulat, după tradiţia tehnicii arabe, moştenită de către turci. Aceasta ne îndreptăţeşte să recunoaştem aci mîna de lucru a unui pietrar venit poate din Constantinopol, unde se întîlnesc deopotrivă tradiţiile structive şi decorative ale artei arabe şi ale celei armene — grefate peste vechiul fond bizantin, atît de complex şi el — pe temeiul cărora înfloreşte tocmai la începutul veacului al XVI-lea o bogată arhitectură turcească. Clădirea, concepută, după cum o dovedesc dispoziţiile esenţiale, de un arhitect muntean influenţat de clădirile moldoveneşti şi de unele amănunte de la Athos, a fost decorată, după toată probabilitatea, de un pietrar armean, provenit din Constantinopol, căruia i se datoresc şi arcadele oarbe descrise [2], precum şi sculpturile executate în relief plat, compuse exclusiv din elemente geometrice sau geometrizate [3]. Panourile din stînga şi dreapta intrării cuprind inscripţia votivă, încadrată într-un chenar bogat, format dintr-o împletitură de octogoane profilate cu o crestătură în mijloc, caracteristică nu numai sculpturii armene, ci totodată şi regiunilor unde arta decorativă s-a exercitat prevalent în lemn. Astfel e uşor explicabil de ce ornamentele cu profilul de mai sus s-au bucurat întotdeauna la noi de o mare trecere, fiind primite şi asimilate fără nici o dificultate. Motive asemănătoare sau variaţii formate din panglici răsucite decorează rozetele ajurate din centrul cîtorva arcade din registrul superior, bordurile elegante de la frontoanele arcuite din faţada apuseană şi de la bazele turlelor, precum şi chenarele ferestrelor arcuite de la tambure.

[1] Balş, *Bis. veac. XVII — XVIII*, p. 587.
[2] Balş, *Loperniia*, p. 198.
[3] Iorga, *Negoţul*, p. 30; părerea care atribuie sculpturile unui meşter veneţian sau raguzan nu e sprijinită prin nici o analogie.

Ferestrele din registrul inferior, simple și dreptunghiulare, sînt opera săracă a restaurării. Paramentul acestei biserici, sobru în partea structivă inferioară și cu o savantă îmbogățire spre coronament, nu cred că a rămas neterminat, cum presupunea Ghika-Budești, ci a fost probabil anume astfel calculat. Prin aceasta meșterul a dat dovadă de un simț structiv pe care urmașul său, chemat

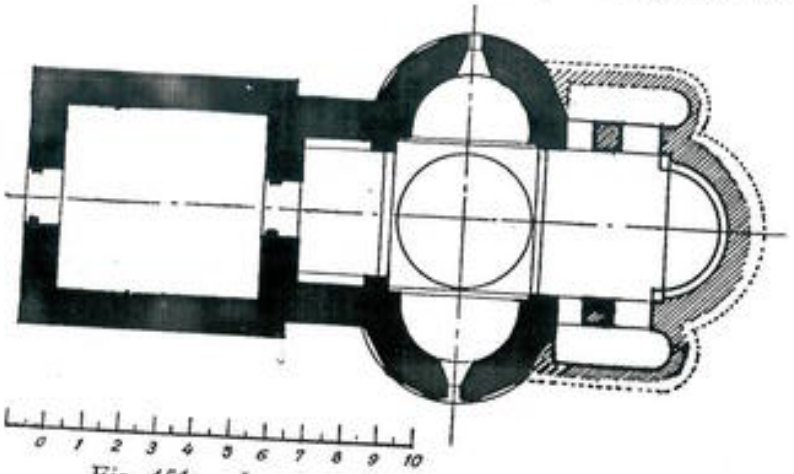

Fig. 451. — Lopușnia, planul ruinei de biserică.

să împodobească reconstrucția bisericii episcopale din Curtea de Argeș, îl va sacrifica în favoarea bogăției ornamentale, dar în dauna logicii.

Scurt timp după terminarea Mănăstirii Dealu, Radu I întemeiază o mănăstire în Serbia, la Lopușnia, situată în Craina, între valea Moravei și a Timocului [1]. Din această clădire nu a mai rămas decît o ruină pe jumătate prăbușită, dar deasupra ușii ce duce în pronaos se mai găsește pisania slavonă, din care se vede că biserica fusese ctitoria, din anul 7009 (= 1501), a lui Radu, voievod și domn a toată Țara Românească, și a marelui pîrcălab Gherghina. Pisania însăși a fost scrisă în 26 octombrie 7019 (= 1510), cînd s-a terminat „zugrăvirea făcută cu banii cneazului sîrb Bogoia.

Biserica a fost zidită din tuf calcaros cioplit. Ea se compune (fig. 451) dintr-un pronaos pătrat, puțin mai larg decît nava, despărțit de aceasta printr-un perete plin, străbătut de o ușă. În partea de vest, nava prezintă planul cunoscut al tipului Vodița II, răspîndit și în regiunea Moravei. Spre răsărit însă nu avem numai un spațiu dreptunghiular, terminat cu o absidă, ci pereții laterali sînt străbătuți pe fiecare latură de cîte două deschideri ce dau în cîte o absidiolă alipită altarului. Tustrele absidele sînt semicirculare. Din bolți a mai rămas puțin în picioare, dar se poate recunoaște, fără nici o îndoială, că biserica purta obișnuitele bolți cilindrice cu turla peste pătratul central, așezată pe pandantivi și tambur octogonal. Fațada e simplă, prezentînd suprafața netedă a pietrei, și numai la cornișă întîlnim zimți de cărămidă, iar alți zimți decorează baza pătrată a turlei, formînd cîte un arc semicircular. În timpanele acestor arcuri apare iarăși cîte o mică rozetă, împodobită cu motive geometrice. Ferestrele tamburului, înalte și semicirculare, sînt încadrate de zidărie în rezalit și de cîte un tor semicilindric, descriind, pe fiecare latură, cîte o arcadă oarbă, simplă și elegantă.

Acest parament (fig. 452) de arcade oarbe și rozete, precum și felul îngrijit în care e cioplită piatra, amintesc construcția de la Dealu și e probabil că Radu, hotărînd această ctitorie, a trimis, împreună cu mijloacele bănești, și un meșter din acel șantier.

[1] Balș, *Lopușnia*, p. 194 și urm.; Iorga - Balș, *L'art*, p. 93; Iorga, *Serbie*, p. 30; Ghika-Budești, *Muntenia*, II, p. 10 — 13; idem, *Valachie*, p. 25.

Dispoziția părții răsăritene a bisericii, cu absidiolele ei, deschide însă o problemă nouă în istoria arhitecturii din Craina sîrbească și din Muntenia, unde vom întîlni reluarea motivului mai întîi cu ocazia reconstrucției bisericii mănăstirii Tismana. Un exemplu mult mai deaproape înrudit cu soluția de la Lopușnia se întîlnește însă chiar în vecinătatea acesteia, la Petrușa. Kanitz [1], care amintește acest monument și publică planul, nu dă nici o indicație cu privire la datarea lui. Nu sîntem deci în măsură de a ne folosi de biserica din Petrușa pentru explicarea apariției acestui

Fig. 452. — Lopușnia, discuri decorative de la ruina bisericii.

plan. Comparate între ele, s-ar părea că soluția de la Lopușnia să fie cea mai veche, fiind vădit improvizată; absidiolele sînt extrem de strîngaci alipite de laturile răsăritene ale horelor laterale, și Balș, judecînd după schița de plan pe care a întocmit-o, pare a se fi gîndit că ele vor fi fost eventual adăugate ulterior. Nu cred însă aceasta. În arhitectura bizantină se pusese încă de mult problema unor asemenea încăperi laterale, necesare pentru adăpostirea proscomidiei și a veșmîntarului. La bisericile de tip basilical și la cele cu planul în cruce greacă înscrisă într-un dreptunghi, problema s-a rezolvat ușor și logic. Dificultățile s-au ivit însă în cazul planului triconc cu o singură navă. La o serie de biserici din Armenia [2], la Panaghia și la sf Apostoli din Pyrgi pe insula Chios [3], în Messembria, la biserica sf. Arhangheli [4], clădiri cu o singură navă se găsesc, spre răsărit, doi stîlpi de zidărie care despart altarul în trei încăperi. O formă redusă a acestei dispoziții întîlnim la bisericile grupului din care face parte Sîn Nicoară din Curtea de Argeș, unde aceste absidiole sînt reduse la simple nișe în flancurile absidei. Astfel s-a înlăturat acolo prezența neplăcută a stîlpilor divizori care tulbură unitatea spațiului. La bisericile cu plan triconc la început s-au omis constant aceste absidiole, probabil din cauza imposibilității de a le lega în mod organic cu dispoziția interiorului. Numai la biserica sf. Andrei de pe rîul Treska (în Macedonia) se încercase, la 1369 [5], adaptarea absidelor laterale, dar aci ele sînt nișe de tipul celor de la Sîn Nicoară din Argeș.

Trebuie să admitem că la un moment dat necesitățile cultului l-au silit pe arhitect să cedeze. Astfel, la biserica mănăstirii din Lopușnia, poate sub influența obiceiurilor de la sf. Munte [6], unde absidele laterale nu lipsesc niciodată, i s-a impus constructorului să respecte această dispoziție și el s-a acomodat cum a putut, creînd un prototip care, cu unele modificări ulterioare, s-a răspîndit apoi și în Muntenia.

Inscripția în versuri, din 1854, de la biserica Albă (zisă și a sîrbilor) din Tîrgoviște [7], atribuie întemeierea acesteia lui Radu IV. Biserica e însă complet refăcută, cu parament în stil clasi-

[1] Vezi Balș, *Lopușnia*, p. 196.
[2] Strzygowski, *Armenien*, II, p. 830 și urm.
[3] Pentru toate aceste biserici vezi Tafrali, *C. de Argeș*, pl. V.
[4] Vezi planul în BCMI, V — 1912, p. 20, fig. 30 și Rașenov, *Mémoire*, p. 79 și urm.
[5] Millet, *Art serbe*, p. 128 și Mavrodinov, *Εδιοκορабната*, p. 62 și urm.
[6] Bisericile vechi de la Athos sînt toate prevăzute cu nave laterale. E însă interesant de notat că mult mai tîrziu, în 1852, cînd Grigore Ghika întemeiază acolo schitul românesc al Prodromului, se reia planul bisericii cu o singură navă, flancată de cîte o horă laterală și cu altarul cu trei abside, formînd o travee aparte, despărțită de centrul navei prin doi stîlpi.
[7] Iorga, *Inscripții*, II, p. 359; Iorga-Balș, *L'art*, p. 95, nota 4.

cist. Planul triconc poate să fi fost respectat, însă în acest caz interiorul a fost lărgit prin eliminarea pilaştrilor care delimitau nişele de sprijin de odinioară, iar turlele, una peste navă, alta peste tindă, au fost reconstruite provizoriu din şipci. În starea actuală biserica tîrgovişteană nu mai prezintă nici un interes pentru istoria arhitecturii de la începutul veacului al XVI-lea.

În ordine cronologică urmează să ne ocupăm acum de biserica episcopală sau a mănăstirii din Curtea de Argeş [1]. După cum am văzut, e vorba de o restaurare, amplificare şi decorare

Fig. 453. — Curtea de Argeş, biserica episcopală, secţiune longitudinală.

a vechii biserici din veacul al XIV-lea, întreprinsă de Neagoe Basarab şi terminată în anul 1517 cînd, în ziua de 15 august, se procedează cu mare alai la tîrnosire.

Din vechea clădire nu au mai rămas decît zidurile absidei principale (vezi fig. 173) sau, cu alte cuvinte, partea răsăriteană a bisericii, limita spre vest fiind marcată de cei doi pilaştri din flancul răsăritean al horelor laterale. Arhitectul lui Neagoe a amplificat spaţiul central, împingînd în afară horele laterale, şi a refăcut în întregime bolţile navei, inclusiv turla centrală. Proporţiile (fig. 453) zvelte ale acesteia depăşesc pe cele de la biserica Mănăstirii Dealu şi întrec raportul de 3:1 (14,60 m înălţime, faţă de un diametru de 4,70 m). Turla se compune dintr-o bază pătrată şi un tambur octogonal, atît în interior cît şi în afară. Trecerea de la bază la tambur se face cu ajutorul unor trompe, procedeu unic în Ţara Românească în această fază, dovedind cu prisosinţă, alături

[1] Reissenberger, *Kurtea d'Argyseh*, p. 177—224; Jaffé, *Curtea-de-Argeş*; Iorga-Balş, *L'art*, p. 98 şi urm.; Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 140 şi urm.; idem, *Valachie*, p. 22 (în ambele lucrări Ghika-Budeşti dă ca dată a zidirii anul 1508, fără nici o justificare); Ionescu, *Ist. arh.*, p. 80 şi urm.; idem, *Curtea de Argeş*, p. 118 şi urm.

de alte elemente pe care le vom analiza, obîrşia orientală a meşterului care a condus lucrările în vremea lui Neagoe.

În capătul de vest al navei au fost de asemenea dărîmaţi vechii pereţi laterali şi reconstruiţi mai în afară. În spaţiul astfel lărgit [1] şi în locul peretelui dintre navă şi tindă — la care se renunţă

Fig. 454. — Curtea de Argeş, biserica episcopală, vedere din interior spre pronaos.

aci pentru prima oară în arhitectura munteană — meşterul a înghesuit patru coloane menite să delimiteze, împreună cu celelalte opt, un spaţiu central, înconjurat pe trei laturi de un fel de deambulatoriu rezervat mormintelor domneşti (fig. 454—455). Prin înlăturarea peretelui despărţitor dinspre navă s-a realizat o unitate materială a întregului interior, dar din punct de vedere estetic

[1] Cf. planul întocmit de Reissenberger (*loc. cit.*) înainte de restaurarea lui Lecomte de Nouÿ. În urma recentei reconstrucţii, arcurile nişelor de sprijin dinspre răsărit au fost strîmtate şi bolta longitudinală pătrunde în prezent în aceste nişe, ceea ce constituie o soluţie nepotrivită şi rău înţeleasă.

problema nu a fost rezolvată: persistă, dimpotrivă, impresia fărîmiţării, chiar dacă privirea nu e prinsă de pereţi, ci poate străbate liberă printre arcade. Noua dispoziţie poartă pecetea improvizaţiei şi — dacă s-a bucurat de oarecare succes şi a fost ici-colo imitată — a suferit totuşi de obicei unele modificări.

Fig. 455. — Curtea de Argeş, biserica episcopală, vedere din interior spre pronaos.

Pătratul dintre coloanele pronaosului a fost acoperit cu o turlă numai ceva mai joasă decît cea de peste navă, iar în colţurile apusene ale deambulatoriului a fost ridicată cîte o turlă mică (fig. 456). La acestea din urmă trecerea de la planul pătrat la tamburele cilindrice e realizată prin pandantivi, iar la turla din mijloc printr-o zidărie tronconică. Celelalte suprafeţe dreptunghiulare au fost acoperite cu segmente de cilindre, prevăzute în capetele răsăritene cu penetraţii.

Merită să ne oprim o clipă la acest pronaos şi să ne întrebăm de unde derivă. El nu are nimic comun cu soluţiile pe care le-am cunoscut pînă acum, fie în Ţara Românească, fie în Moldova. S-ar părea, dimpotrivă, că prototipul trebuie căutat la Athos. Încă la bisericile mai vechi,

la Ivir şi Chilandar, pronaosul e împărţit prin doi stîlpi în şase travee, dintre care cea mijlocie, dinspre răsărit, poartă o calotă sau chiar o turlă, iar alte bolţi identice se găsesc deasupra traveelor din colţurile apusene. La catoliconul de la sf. Pavel (datat în anul 1447) găsim în toate aceste puncte cîte o turlă, întocmai ca la Argeş; totodată, şi aci lipseşte peretele despărţitor dinspre

Fig. 456. — Curtea de Argeş, biserica episcopală.

navă. Amănuntele sînt însă diferite. Meşterul de la biserica episcopală din Argeş dă dovadă de oarecare spirit inovator, modificînd bolţile celorlalte travee şi înmulţind elementele arhitectonice în detrimentul unităţii spaţiale; vom vedea şi mai departe că în concepţia întregii clădiri prevalează preocupările decoratorului asupra principiilor arhitectonice.

Interiorul bisericii fusese rezervat picturii, iar decorul plastic se concentrează în jurul celor douăsprezece coloane din pronaos. Fiecare coloană se ridică pe cîte o bază pătrată, cu partea superioară a muchiilor teşită printr-o scobitură treptată de profil simplu, care transformă planul superior al bazei într-un octogon. Fusul coloanelor e fie cilindric, fie octogonal, şi în acest din urmă caz fie cu muchiile simple şi verticale, fie cu planurile răsucite spiralic şi decorate cu cîte un mic ciubuc rotund. Capitelul repetă în liniile esenţiale forma unei baze inversate; la unele capiteluri se interpune, în partea inferioară, o prismă decorată cu flori de crin în relief plat; la alte capiteluri florile de crin şi profilul treptat, care transformă partea octogonală inferioară în pătratul superior pe care zac arcurile, sînt înlocuite cu un motiv de alveole. Alveolele se regăsesc şi la unele baze. Acest soi de suporturi cu baze şi capiteluri treptate apare în Constantinopol la primele monumente de arhitectură turcească, de pildă la Tcinili Chiosc, în anul 1466[1], iar la moscheea lui Mehmed, opera grecului Christodulos de prin anii 1463—1471[2], se văd şi capiteluri decorate cu alveole, împrumutate din sculptura decorativă arabă. Chenarul de uşă, aşezat între cele două coloane centrale dinspre navă, prezintă la partea superioară o deschidere în segment de arc, construit din bolţari de marmură albă şi cenuşie dispuşi alternativ. Atît forma arcului cît şi alternarea culorii denotă gustul decorativ arabo-turcesc.

Fig. 457. — Curtea de Argeş, biserica episcopală, portalul apusean.

Aceleaşi elemente le întîlnim şi la uşa exterioară (fig. 457). Aceasta e precedată de un cadru dreptunghiular, înalt şi puţin ieşit în afară. Spre interior, cadrul prezintă o deschidere semicirculară, decorată pe intrados cu motivul florii de crin ajurat. Uşa însăşi e aşezată într-un plan mai retras, în interiorul acestui bogat chenar, acoperit în întregime cu ornamente în relief. Arcul în formă de segment de cerc e construit iarăşi din bolţari tăiaţi ondulat, potriviţi unii într-alţii, după procedeul arab. Şi aci alternează culorile marmurii.

O atenţie deosebită merită compoziţia exteriorului şi paramentul bogat, săpat în piatră şi subliniat prin culori vii, notate de Reissenberger[3] în descrierea vechii biserici. Paramentul e din acelaşi calcar din care au fost executate şi coloanele pronaosului, şi se presupune că el ar proveni din cariera de la Albeşti.

Biserica se ridică pe un soclu foarte larg şi înalt, depăşind cu mult proporţiile de la Dealu şi chiar şi cele relativ mai ample de la unele biserici moldoveneşti contemporane. Peste această bază, compusă din planuri verticale succesive, retrageri oblice, ondulate, şi dintr-un tor orizontal, din care ies guri de burlane, se ridică silueta bisericii bine închegată. La fel ca la Dealu, corpul clădirii e subîmpărţit în două registre inegale printr-un profil puternic, decorat aci în formă de torsadă răsucită continuu şi într-un singur sens, spre deosebire de torsadele moldoveneşti de mai tîrziu. Registrul de jos, mai înalt, e împărţit în panouri dreptunghiulare, formate din toruri (fig. 458—459). În fiecare panou e aşezat un chenar sculptat încadrînd, după caz, şi feres-

[1] Gurlitt, *Konstantinopel*, p. 45.
[2] *Ibidem*.
[3] Reissenberger, *Kurtea d'Argyich*, p. 194.

Fig. 458. — Curtea de Argeş, biserica episcopală, detaliu din registrul inferior al faţadei.

Fig. 459. — Curtea de Argeş, biserica episcopală, detaliu din registrul inferior al faţadei.

trele, dreptunghiulare, înalte şi foarte strîmte, introducînd în compoziţia faţadei un discret accent vertical, subliniat pe fiecare latură de cîte un ciubuc gros de marmură. Registrul superior (fig. 460) e împărţit într-un număr dublu de panouri semicirculare, formate de cîte o pereche de toruri. În fiecare panou e aşezată cîte o rozetă sculptată, dintre care unele sînt ajurate şi servesc totodată ca răsuflătoare. Alte discuri se găsesc în punctele de întretăiere a arcadelor şi peste aceste discuri se află cîte un porumbel de piatră aurit. Reissenberger [1], care a mai văzut cîţiva porumbei de la vechea clădire, ne spune că interiorul era scobit, iar golul răsuna ciudat în bătaia vîntului. Urmează apoi o cornişă puternică, acoperită cu un rînd triplu de alveole şi stalactite. Poala retrasă, cu o cornişă mai simplă, formată numai din ciubuce, se aseamănă cu cea de la Dealu. Deasupra poalei, plăci de plumb amestecate cu cositor [2], aplicate pe extradosul bolţilor, formau odinioară învelitoarea. Patru baze pătrate susţin turlele octogonale. În afară de plastica ornamentală de pe suprafaţa lor, fiecare bază are cîte o cornişă divers gradată; la baza turlei dominante de peste centrul navei se repetă motivul cornişei principale, compusă din alveole şi stalactite. Celelalte baze reproduc profilurile mai simple de la cornişa poalei. Tamburul turlei principale e decorat pe fiecare faţă cu cîte un panou semicircular, format din toruri alternate cu chenare sculptate, încercuind ferestre lungi şi strîmte, terminate sus semicircular. Tamburul turlei din centrul pronaosului prezintă un decor asemănător, cu deosebirea că panourile şi ferestrele sînt aci dreptunghiulare. Tamburele celor două turle mici prezintă particularitatea că feţele, împreună cu decorul şi ferestrele arcuite, sînt răsucite spiralic. Acoperişurile turlelor cu panouri semicirculare urmează linia festonată a cornişei, subliniată prin fleroane bogate, iar la turla cu panouri dreptunghiulare cornişa păstrează linia orizontală. În vîrf, turlele poartă cîte o cruce de metal. Proporţiile şi dispoziţia acestor turle repetă gruparea

[1] *Kurtea d'Argyuh*, p. 197. Lecomte de Nouy a înlocuit aceşti porumbei cu alţii de bronz aurit, care poartă în cioc cîte un mic clopoţel.

[2] Balş, *Bis. sec. XVII — XVIII*, p. 587.

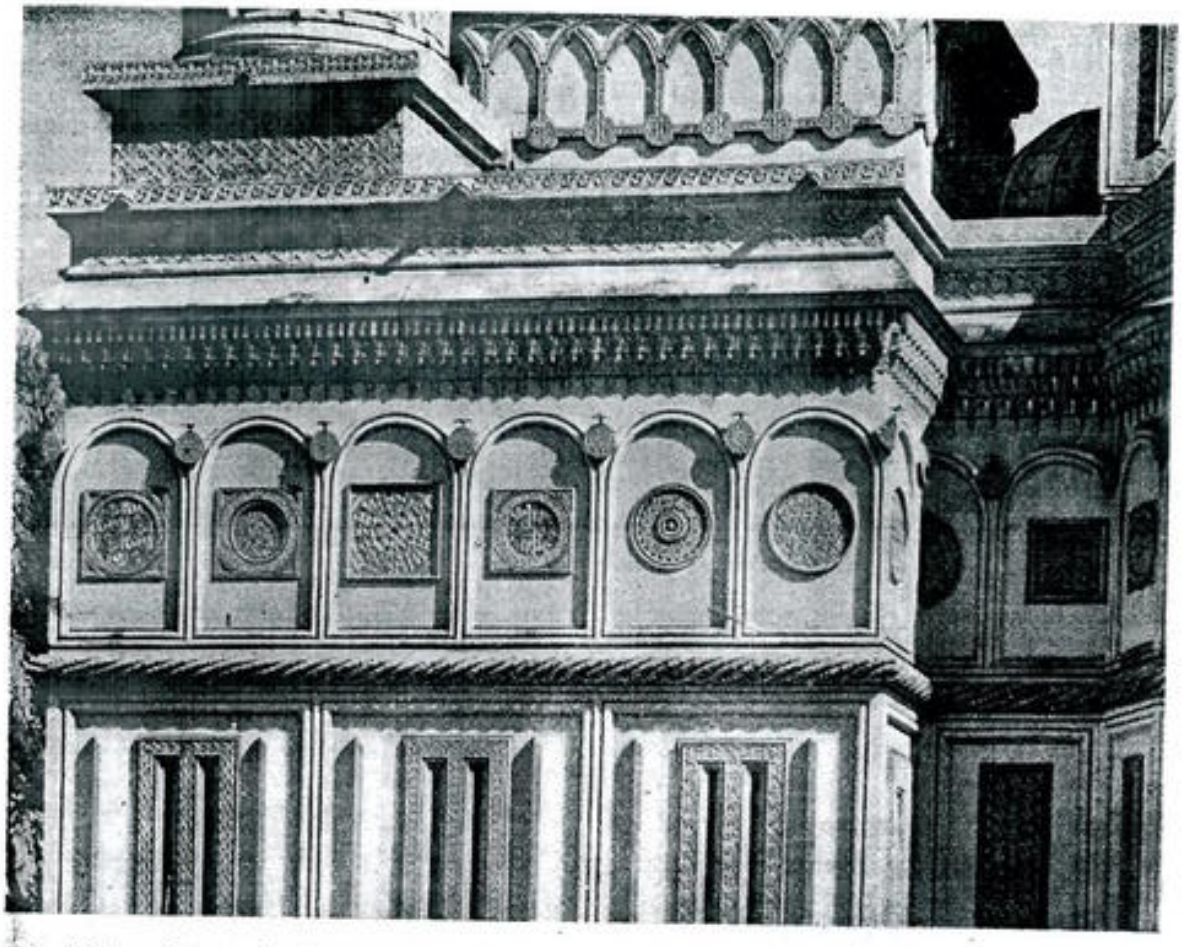

Fig. 460. — Curtea de Argeş, biserica episcopală, detaliu din registrul superior al faţadei.

de la Dealu într-o formă mai îmbogăţită. Alături de turla dominantă de peste navă, turla pronaosului apare uşor subordonată, iar spre acest coronament mijlocesc cele două turle mici. Răsucirea lor urmărea devierea liniilor spre centru şi sublinierea restrîngerii siluetei, împreună cu centralizarea liniilor de compoziţie în sens oblic vertical. De data aceasta însă arhitectul-decorator, împrumutînd motivul probabil de la minaretele geamiilor din Adrianopol şi Filipopol [1], a depăşit limitele combinaţiilor permise: turlele spiralice introduc un element arhitectonic instabil, imprimînd faţadei mişcări de rotaţie în viu contrast cu elementele predominante ale compoziţiei.

Am urmărit pînă acum dispoziţiile structive şi decorative ale faţadei în liniile lor mari, dar cine ar putea descrie în amănunte plastica ornamentală care acoperă fiecare chenar de uşă, de fereastră, sau care se vede pe tresele torsadei, la rozete şi discuri (fig. 461, a—d), la poala de peste cornişa principală, la bazele şi pe feţele turlelor? O parte din motivele întrebuinţate ne sînt cunoscute încă de la faţada bisericii principale a mănăstirii Cozia, apoi de la paramentul bisericii de la Dealu: sînt împletiturile geometrice, stelate sau combinate din cercuri. Alături de acestea întîlnim un număr infinit de motive florale stilizate şi geometrizate, combinate cu împletituri, şi nici unul din aceste motive nu se repetă. Astfel, decorul executat în relief plat, în tehnica specifică a crestăturii, constituie o colecţie de ornamente unică în felul ei. E însă

[1] Balş, *Infl. arméniennes*, p. 12 şi Ionescu, *Ist. arh.*, p. 89, nota 1.

important de notat că toate motivele de la Curtea de Argeş se regăsesc întocmai în Armenia şi Georgia, deşi trebuie să parcurgem un mare număr de monumente pînă să le întîlnim pe toate. La Argeş ele se mai disting şi prin faptul că sînt executate cu o măiestrie şi o minuţiozitate cu totul deosebită şi rară în arta orientală din această perioadă. Demn de relevat e şi faptul

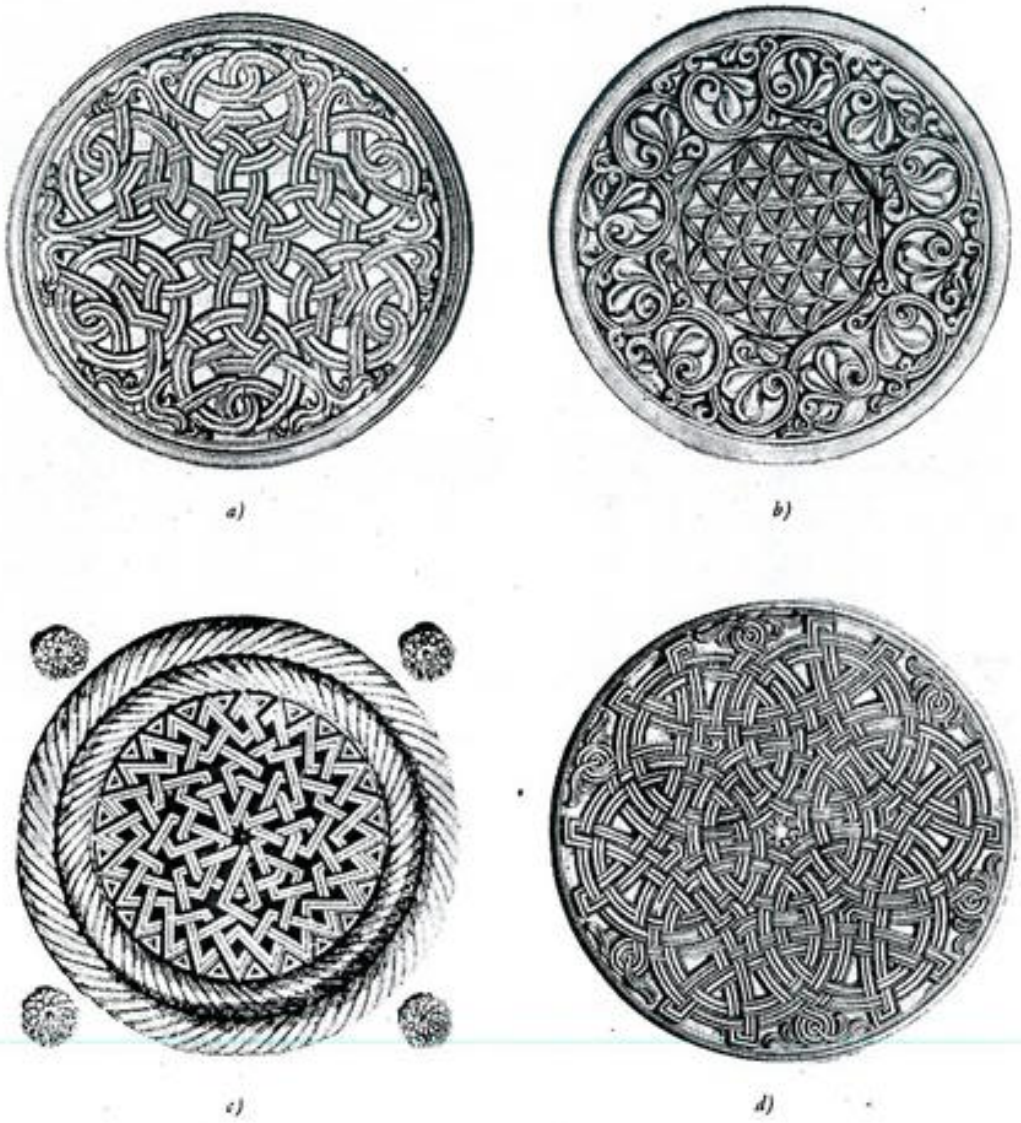

Fig. 461. — Curtea de Argeş, biserica episcopală, rozete din faţadă.

că ornamentele erau subliniate în parte prin cîteva elemente policrome: reliefuri aurite pe fond albastru.

Dacă pe temeiul tuturor observaţiilor de mai sus, ne vom întreba acum cine a putut fi arhitectul principal căruia i se datoreşte proiectul acestei vaste prefaceri a vechii biserici episcopale, va trebui să cîntărim următoarele: dispoziţia pronaosului, elementele structive şi decorative de caracter arabo-turcesc şi plastica decorativă de stil pur armeano-georgian.

Judecînd opera după aceste elemente, trebuie să recunoaştem că numai în regiunea caucaziană a putut să-şi formeze meşterul vastul repertoriu de forme ornamentale pe care le-a completat apoi cu cîteva elemente arabo-turceşti, culese poate pe vreun şantier din Constantinopol [1]; la moscheele din Constantinopol din această perioadă nu întîlnim însă alt decor plastic decît cel de la coloane, precum şi cornişele de alveole şi stalactite; fleroanele de pe cornişe, pe care le vedem la turlele bisericii episcopale, nu apar în schimb în Constantinopol decît în vremea arhitectului Sinan, întîia oară la Şahzade-Djami, prin 1543—1548, iar apoi la Suleimanie prin 1550—1566 [2]. Din acest punct de vedere biserica argeşeană e un curios precursor inspirat poate direct din Cairo, din monumente cum e moscheea sultanului Hasan sau mausoleul lui Kait-Bei [3]. Dispoziţia pronaosului, determinată în parte de utilizarea fundaţiilor bisericii precedente, implică o cunoaştere directă sau indirectă a bisericilor de la Athos.

Mai grea e încercarea de a-i da arhitectului un nume şi o patrie. Numele legendarului meşter Manole trebuie pus, dacă peste tot e cazul să-l reţinem, în legătură cu clădirea din prima fază, astfel încît străduinţele depuse pentru a identifica pe un Manole din vremea lui Neagoe Basarab [4] apar inutile. Pe de altă parte este sigur că nu i se poate atribui nimic unui Vitus, probabil fiu al celebrului sculptor Veit Stoss, despre care ştim, din socotelile Braşovului, că a plecat la Curtea de Argeş în 15 decembrie 1522, cu scopul de a executa nişte sculpturi, şi poate şi picturi, şi că s-a întors de acolo în 23 ianuarie 1523 [5]. Nu numai elementele stilistice interzic orice apropiere de arta apuseană, dar şi datele de mai sus arată că Vitus venise la Argeş după ce arhitectura şi decorul plastic fusese terminat. Iorga [6], însă, care îi atribuise o participare însemnată, a scăpat din vedere faptul că meşterul Vitus a stat efectiv la Curtea de Argeş abia o lună, ceea ce dovedeşte că el a fost chemat acolo pentru vreo consultare, dar că nu i s-a încredinţat nici un fel de lucrare.

Arhitectului căruia i se datoreşte reconstrucţia lui Neagoe îi aparţine, fără îndoială, şi aghiasmatarul (fig. 462) zidit în forma unui pavilion, cu o calotă susţinută de patru coloane, aşezat în faţa intrării bisericii. Această clădire, menită în mod obişnuit să servească pentru abluţiile rituale, apare la Argeş ca un import al unui obicei străin. De aceea ea nici nu adăpostise o fîntînă ci, după spusele lui Petre Verussi [7], a servit pentru aşezarea toacei. Din punct de vedere decorativ, acest pseudo-aghiasmatar prezintă forme identice cu ale bisericii: coloanele rotunde, aşezate pe baze cilindrice, poartă capiteluri acoperite cu alveole, iar intradosul arcurilor e împodobit cu fleroane mari şi dinţate, cum le vedem de pildă în Armenia la bisericile din Ikortha, Kehardt şi Ertazminda [8]. Cîte un tor neted încadrează arhivolta, iar altul, decorat cu o împletitură, încercuieşte pereţii sub cornişa profilată cu ciubuc şi cavete. Actualul coronament al aghiazmatarului e opera restaurării lui Lecomte de Nouÿ şi diferă sensibil de construcţia veche, pe care a mai văzut-o Reissenberger.

Tot acestei restaurări îi aparţine şi gardul de piatră din flori de crin, înşirate într-un motiv « reciproc », deci în care golurile repetă inversat plinurile. Sînt indicaţii însă că această îngrăditură a existat şi înainte şi că se păstraseră din ea fragmente care au permis refacerea.

[1] Buxton, *Russian arch.*, p. 102—104, repetă, cu privire la formele arhitectonice ale bisericii episcopale, teoriile vechi, dar observă că sculptorul trebuie să fi cunoscut ornamentica din Transcaucazia, precum şi sculpturile decorative mahomedane şi îndeosebi cele din Cairo.

[2] Gurlitt, *Konstantinopel*, p. 68—69.

[3] Moscheea sultanului Hasan datează din anii 1356—1359, iar cea a lui Kait-Bei din 1463 (cf. H. Glück şi E. Diez, *Die Kunst des Islam, Propyläenkunstgeschichte*, V, p. 33—34).

[4] Ghika-Budeşti, *Muntenia*, I, p. 141; Balş, *Infl. arméniennes*, p. 12; idem, *Bis. mac. XVII—XVIII*, p. 35; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 81. Pretinsa descoperire a semnăturii meşterului Manole pe lespezile de mormînt din biserica episcopală la Bălulescu, *Frescele*, p. 11 şi urm., se datoreşte unei erori. Literele MARA sînt siglele obişnuite ale formulei slavone « miluieşte pe robul lui domnezeu ».

[5] Roth, *Altäre*, p. 123.

[6] Iorga, *Negoţul*, p. 32—33; idem, *Ist. bis.*, I, p. 130.

[7] Iorga, *Monumente*, p. 112.

[8] Baltrušaitis, *Géorgie et Arménie*, pl. XLIX, LXII şi CI.

Toate celelalte clădiri ale mănăstirii au fost înlăturate, după ce suferiseră cumplit de pe urma incendiilor şi fuseseră abandonate. Din descrierile şi stampele mai vechi vedem însă că biserica fusese înconjurată de clădiri şi de o clopotniţă care făcea parte din sistemul de apărare [1]. Burduful care străjuia deasupra porţii, după cum arată o litografie din 1801, ar fi putut ascunde guri de păcură. Putinţa de a reconstitui astfel cîteva elemente defensive e importantă, fiindcă nu ni s-a păstrat nici o mănăstire munteană fortificată din vremea aceasta, deşi ştim că ele au existat, prezentînd în unele privinţe asemănări cu fortificaţiile bisericilor catolice din Transilvania, dar mai ales cu sistemul de fortificare a aşezămintelor călugăreşti din Moldova. Nu dispunem însă de nici un element arhitectonic care să îngăduie să ne facem o idee mai amănunţită despre aceste fortificaţii muntene şi să concludem asupra originii lor [2], mai ales cînd nu trebuie să uităm că obiceiul de a fortifica mănăstirile a existat şi în Serbia, chiar din vremuri mai vechi decît întăriturile transilvănene.

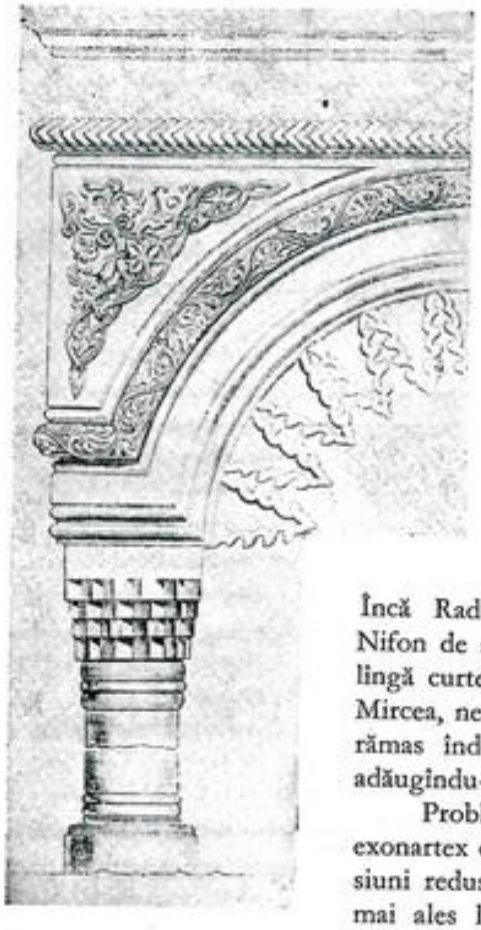

Fig. 462. — Curtea de Argeş, aghiasmatarul bisericii episcopale, detaliu.

Bogăţia cu care a fost decorată biserica mănăstirii din Argeş nu se va mai repeta la nici o construcţie din Ţara Românească, nici chiar la refacerea contemporană a bisericii mitropolitane din Tîrgovişte [3]. Încă Radu IV luase în seamă dorinţa insistentă a patriarhului Nifon de a muta mitropolia în capitala ţării şi faptul că acolo, pe lîngă curtea domnească, se găsea biserica spaţioasă din vremea lui Mircea, ne explică şi mai bine acest îndemn. Lui Neagoe însă i-a rămas îndatorirea să transforme şi să amplifice vechea clădire, adăugîndu-i un pridvor de proporţiile unei adevărate biserici.

Problema pronaosului încăpător sau, în cazul acesta, a unui exonartex corespunzător aşezat în faţa vechiului pronaos de dimensiuni reduse, revine mereu în această perioadă; faptul e explicabil mai ales la o anumită categorie de biserici, unde, firesc, nava trebuie rezervată unei categorii speciale de credincioşi, rămînînd ca mulţimea să găsească loc în pronaos sau în pridvor. Soluţia adoptată la Tîrgovişte diferă însă de cele de pînă acum. Neagoe dispune construirea unui pridvor încăpător, deschis pe trei laturi cu arcade semicirculare, aşezate în colţurile apusene pe stîlpi, iar de-a lungul laturilor pe coloane. Coloanele, zidite ca şi restul clădirii în întregime din cărămidă, sînt scurte şi groase (fig. 463) şi trebuie să fi produs o impresie destul de greoaie. Pentru a le îndulci silueta, ele au fost modelate divers: unele au rămas cilindrice, altele octogonale, iar unora li s-a dat aspectul unui mănunchi de toruri, dintre care o parte cu torurile răsucite. Deasupra arcadelor se ridică pereţii susţinînd bolţile. Dispoziţia acestor bolţi repetă caracterele bisericii bizantine în cruce înscrisă, cu o turlă centrală aşezată pe patru coloane, şi cu braţele crucii acoperite cu semicilindre înalte, cărora le corespund

[1] Iorga-Balş, *L'art*, p. 99. Stampele le-a publicat Lugoşianu, *Stampe*, p. 24 şi urm., dar ele sînt atît de arbitrar desenate, încît nu prezintă o mărturie fidelă.

[2] Asupra restaurărilor făcute în 1682 din ordinul lui Şerban Cantacuzino de către arhitectul Dona Pepano (vezi inscripţiile respective la Reissenberger, *Kurtea d'Argyesh*, p. 223, şi Jatvk, *Curtea-de-Argeş*, în anexe precum şi la Dumitrescu, *Mănăst. Argeş*, p. 142 şi urm.) nu insist, deoarece ele nu au adus nici o modificare clădirii şi au fost înlăturate, împreună cu unele deturpări mai recente, de către arhitectul Lecomte de Nouÿ.

[3] Pentru bibliografie cf. n. 3 la p. 204.

în exterior frontoane semicirculare; în colţurile pătratului, spre răsărit, se află cîte o mică calotă, iar spre apus cîte o turlă secundară. Proporţiile acestor turle, precum şi profilarea lor, identică cu cea a turlelor de peste nave, dovedesc însă că în starea în care au ajuns pînă în veacul trecut, înainte de dărîmarea bisericii, ele au fost opera unei reconstrucţii din secolul al XVII-lea.

Pridvorul de la Tîrgovişte, care în fond nu e altceva decît un pronaos, se prezintă, în raport cu pronaosul de la biserica episcopală din Argeş, ca o soluţie mult mai organică. Ea procede în principiu din experienţa făcută la Argeş, unde alipirea pătratului central al pronaosului direct de latura apuseană a navei dăduse rezultatul stîngaci despre care am vorbit. Pentru a evita acest inconvenient şi pentru a obţine o sporire de spaţiu mai mulţumitoare, arhitectul a adăugat în faţa pronaosului vechi un pridvor amplu, dispus întocmai ca o biserică în cruce greacă de tip « simplu ». Soluţia nu e cu totul nouă şi sursa de inspiraţie trebuie căutată mai ales în Serbia, unde, încă la Žiča (1207—1215) [1], iar apoi la Dečani [2] întîlnim astfel de tinde spaţioase şi dispuse aproximativ la fel. G. Millet arătase că aceste pronaosuri, reproducînd planul unei biserici, s-ar datora influenţei armene. În acest caz, se pune întrebarea dacă trebuie să vedem la Tîrgovişte o influenţă armeană directă sau un reflex al arhitecturii sîrbeşti. Pentru moment problema pare imposibil de dezlegat, deoarece ne lipsesc, şi într-o direcţie şi într-alta, exemple de arhitectură contemporană care ar putea fi puse în legătură imediată cu meşterul de la Tîrgovişte. Eventuale sugestii venite de la muntele Athos sînt mai greu de întrevăzut. Pronaosuri asemănătoare se găsesc numai la catolicoanele mănăstirilor Xeropotam, Dochiariu şi Zograf. Dar, în vreme ce nu cunoaştem precis data la care s-a construit pronaosul de la Xeropotam, ştim în schimb despre cel de la Dochiariu că s-a zidit abia în jumătatea a doua a veacului al XVI-lea, iar ultimul, de la Zograf, aparţine unei biserici noi, despre care nu ştim în ce măsură repetă aspectul clădirii precedente. În raport cu oricare din aceste exemple, arhitectul de la Tîrgovişte se prezintă însă ca un inovator: el a transformat pronaosul închis într-un pridvor cu arcade şi a dat coloanelor un aspect variat, neobişnuit pînă acum în arta bizantină. Dacă nu vrem să-i atribuim meşterului invenţia acestui soi de fusuri de coloane, am putea admite o sugestie venită de la pronaosul bisericii episcopale din Curtea de Argeş, terminat cu cîţiva ani mai devreme. Totuşi, silueta şi încadrarea la bază şi capitel sînt cu totul diferite. La Tîrgovişte bazele lipseau, coloanele fiind aşezate pe un parapet, iar în locul capitelurilor vedem simple abacuri pătrate pe care zac arhivoltele în arc suprainălţat.

Dintr-o scrisoare a lui Neagoe, semnată în 13 octombrie 1519, în Tîrgovişte [3], aflăm că voievodul avea în slujba sa nişte pietrari din Sibiu care la data scrisorii îşi terminaseră în mare parte însărcinarea în mod satisfăcător; dar Neagoe cere totuşi sibienilor să-i mai lase pentru cîtva timp, ca să isprăvească nişte lucrări. Avînd în vedere că la data de mai sus biserica mitropolitană era aproximativ gata, după cum rezultă din pisania publicată de N. Iorga, care propune citirea datei 30 septembrie 7028 (= 1519) [4], şi după cum se vede şi din invitarea trimisă în 26 aprilie 1520 braşovenilor [5] pentru a participa la sfinţirea bisericii Înălţării domnului [6], am putea bănui că aceşti meşteri au colaborat între altele la transformările aduse de Neagoe bisericii mitropolitane, deşi clădirea fiind din cărămidă, nu prea era aci lucru pentru pietrari. Acestora le-am putea atribui totuşi cioplirea cărămizii pentru coloanele pridvorului.

Împotriva părerilor care datează terminarea zidirii prin 1530 sau chiar mai tîrziu pledează, în afară de documentele citate, şi descrierea lui Gavril Protul, care în 1517 văzuse biserica cu toate opt turlele. După 1519 se va fi procedat deci numai la împodobirea şi la zugrăvirea catedralei.

[1] Vezi Millet, *Art serbe*, p. 58.
[2] *Ibidem*, p. 24 şi 68—71.
[3] Hurmuzaki, *Documente*, XV — 1, nr. 437; vezi şi Lapedatu, *Meşterii*, p. 181.
[4] Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 132.
[5] Hurmuzaki, *Documente*, XV — 1, nr. 443.
[6] În invitarea lui Neagoe nu se specifică dacă e vorba de biserica mitropolitană sau nu, dar faptul că hramul ctitoriei e o sărbătoare domnească constituie un indiciu sigur că era vorba de o biserică importantă. Cf. şi Drăgiceanu, *Mitropolia*, p. 5.

Această biserică, combinată din indiscutabile împrumuturi străine, a ajuns totuşi să creeze un tip deosebit, care a dobîndit — după cum vom vedea — oarecare importanţă pentru dezvoltarea ulterioară a arhitecturii muntene.

Despre prezenţa pietrarilor saşi veniţi din Sibiu la Tîrgovişte, avem însă în afară de cazul discutabil amintit, şi o probă evidentă în lintelul gotic găsit în zidul de sud al bisericii sf. Vineri [1].

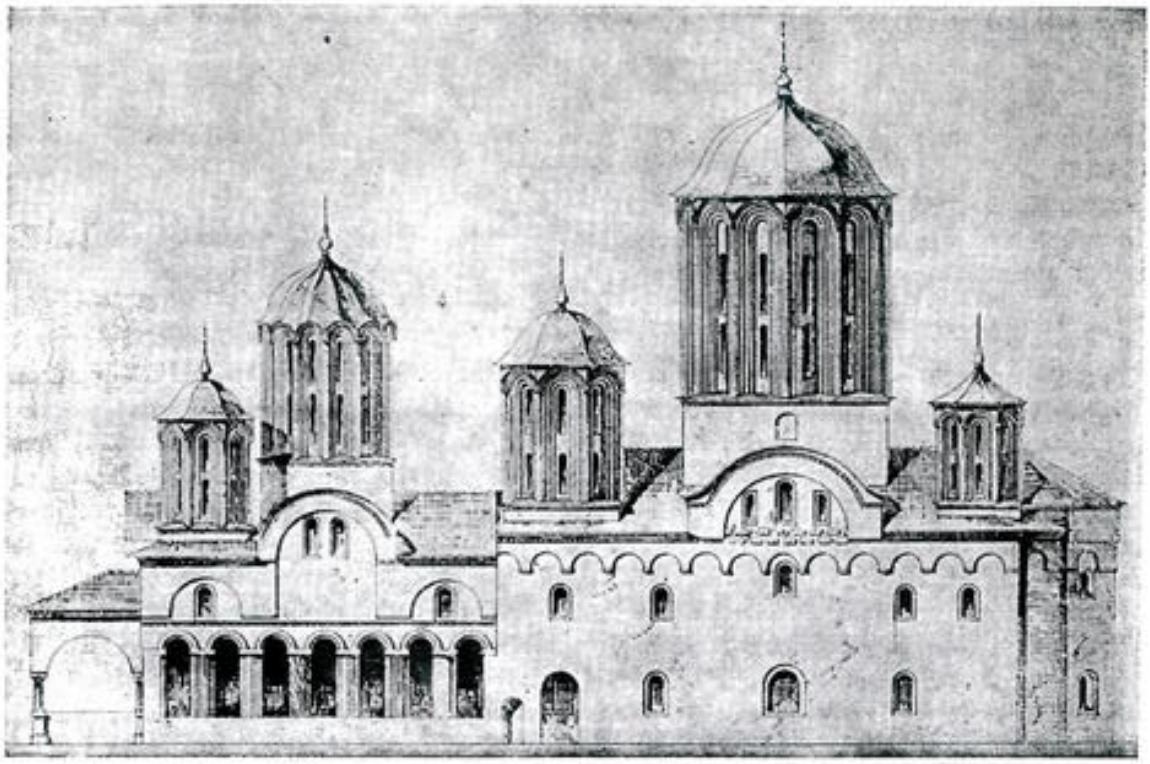

Fig. 463. — Tîrgovişte, mitropolia veche, reconstituirea faţadei.

Lintelul are forma obişnuită a uşii gotice cu console arcuite pe laturi şi cu arhitrava dreaptă. Pe faţa lui se mai poate citi vechea inscripţie slavonă, în care se pomenesc ctitorii Manea Cliucer şi jupineasa Vlădae, precum şi data 13 iulie 7025 (= 1517). După starea de azi a bisericii nu mai putem judeca dacă această dată corespunde primei ctitorii sau dacă ea se referă la o prefacere. Din prezenţa lintelului, însă, putem trage o concluzie importantă pentru cunoştinţele noastre despre arhitectura bisericească munteană: în trecut s-a crezut că elementele arhitecturii gotice au pătruns la început numai în Moldova şi că abia de acolo ar fi ajuns şi în Muntenia, în vremea domniei lui Matei Basarab. Această ipoteză nu se mai poate menţine. Fără să putem atribui goticei transilvănene un rol important în arhitectura Ţării Romîneşti din această perioadă, trebuie să recunoaştem totuşi prezenţa ei, fie şi numai în unele detalii sporadice, cum e acest profil de uşă.

Din punct de vedere artistic, celorlalte ctitorii din vremea lui Neagoe le revine un rol mult mai redus, fiindcă proporţiile şi aspectul clădirilor, aşa cum s-au păstrat, sînt foarte modeste. Din panegiricul lui Gavril Protul [2] aflăm că Neagoe a mai zidit la Tîrgovişte şi o biserică cu

[1] Brătulescu, *Inscripţii*, p. 5.

[2] Publicat de B. Petricicu-Hajdeu în AIR, I — 2, p. 148, Cf. şi Iorga, *Ist. bis.*, I, p. 132.

hramul sf. Gheorghe, care ar putea fi identică cu actuala biserică a Tîrgului, mult refăcută în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea [1]. Importantă e însemnarea aceluiaşi scriitor despre o clopotniţă înaltă, care s-ar fi ridicat deasupra tindei.

Dintr-o notă făcută pe manuscrisul stolnicului Constantin Cantacuzino [2] rezultă că la Rătovoieşti pisania atribuie zidirea marelui logofăt Vălcu şi soţiei sale Chiriţa, precum şi stolnicilor

Fig. 464. — Strîmba, biserica.

Vlaicu şi Pătru, adăugînd totodată că biserica 's-ar fi isprăvit în anul 7024 (= 1516) « cînd s-au făcut şi mănăstirea Argeş ». Felul cum e redactată pisania îl îndreptăţeşte pe Iorga [3] să presupună că transcrierea nu mai păstrează textul original, ci numai o redactare de la o prefacere ulterioară.

[1] Cu privire la reparaţii, vezi Iorga, *Inscripţii*, II, p. 93 şi 95; Iorga-Balş, *L'art*, p. 273, n. 13.

[2] Bianu-Caracaş, *Catalog*, II, p. 148.

[3] BCMI, XX — 1927, p. 112.

Judecînd după cîteva date insuficiente, biserica fostului schit Strîmba [1] ar putea data din anul 7027 (= 1519), după cum susţine inscripţia zugrăvită în anul 1793, cînd s-au făcut picturile. Cu privire la persoana presupusului ctitor, vel vistiernicul Stoichiţa Răioşanu, I. Donat [2] poate avea dreptate, cînd arată că acesta a trăit de fapt pe la sfîrşitul veacului al XVI-lea şi că ar fi deci numai un ctitor « de iznoavă ». Important e însă alt document, citat de acelaşi autor, din care

Fig. 465. — Călimăneşti, biserica din Ostrov.

se vede că schitul Strîmba figura încă în 1525 între metoaşele mănăstirii Govora. Biserica actuală (fig. 464) prezintă un plan triconc de tipul cunoscut, cu abside pentagonale în exterior şi cu o singură turlă octogonală, pe bază pătrată, aşezată peste centrul navei. Tinda, judecînd după fotografie, nu depăşeşte lărgimea navei, dar nu aflăm nimic despre felul învelişului intern şi nici despre structura navei, despre prezenţa sau absenţa nişelor de sprijin. În schimb, aspectul exterior ne îngăduie cîteva observaţii mai preţioase: paramentul se compune dintr-un ciubuc care împarte faţada în două registre, fiecare registru fiind decorat cu panouri dreptunghiulare, formate din toruri, la fel ca în registrul inferior de la biserica episcopală din Argeş. Cornişa de la baza turlei pare a fi compusă din profiluri ce amintesc cornişele de la Dealu; panourile dreptunghiulare ale turlei pot fi comparate cu cele de la turla cea mare de peste pronaos de la catedrala din Argeş şi, în sfîrşit, ferestrele, foarte lungi şi strîmte, pe care le regăsim şi la navă şi la turlă, sînt şi ele, cu

[1] Drăghiceanu, *Oltenia*, I, p. 109—110.

[2] *Fundaţii*, AO, XV, p. 329.

toată simplicitatea lor, identice cu cele argeşene. Pentru aceste motive, şi pînă la noi cercetări mai amănunţite, s-ar putea propune, cu toată rezerva cuvenită, acceptarea datei 1519 pentru zidirea bisericii din Strîmba.

Tot în vremea lui Neagoe exista o biserică la Găiseni [1], după cum o dovedeşte prezenţa unor morminte din această perioadă. Biserica a fost însă complet transformată [2].

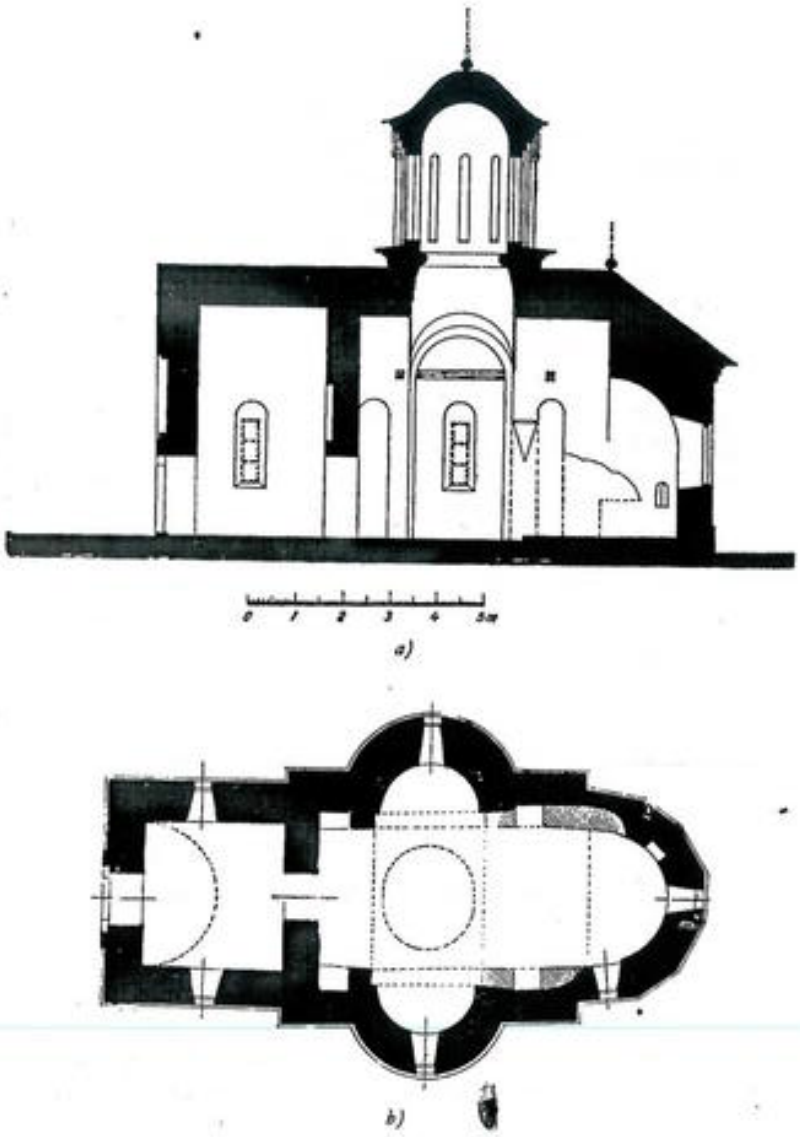

Fig. 466. — Călimăneşti, biserica din Ostrov, *a)* secţiune longitudinală *b)* plan.

De ultima perioadă a domniei lui Neagoe Basarab şi de scurta domnie a odraslei sale, Teodosie, e legată ctitoria mănăstirii de maici din Călimăneşti, din care se mai păstrează azi biserica

[1] Iorga, *Inscripţii*, II, p. 49 şi urm.; Iorga-Balş, *L'art*, p. 141.

[2] Ghika-Budeşti, *Muntenia*, II, p. 41.

zisă din Ostrov [1]. Datarea precisă a bisericii întîmpină oarecare dificultăţi, deoarece informaţiile păstrate sînt contradictorii. Pentru moment trebuie înlăturat izvorul latin din 1731 [2], fiindcă el cuprinde unele incompatibilităţi care dovedesc o informaţie superficială. Pisania veche a bisericii a dispărut, dar inscripţia pusă în 30 iunie 7268 (= 1760) atribuie ctitoria lui Neagoe voievod şi dă ca dată a terminării anul 7030 (= 1522) [3]. S-a obiectat că Neagoe era mort la data de mai sus, dar e foarte uşor explicabil ca în pisania iniţială să se fi pomenit numele lui, poate alături de văduva sa Despina, sau de fiul său, Teodosie. Ulterior, în 1760, cînd s-a rezumat vechea inscripţie, s-a reţinut numai numele mai ilustru al veneratului ctitor. Aceasta e o simplă presupunere, dar mi se pare preferabil să păstrăm data menţionată în pisanie, decît s-o înlocuim, fără nici un argument plauzibil, cu anul 1520, cum propusese Ghika-Budeşti [4]. Biserica (fig. 465) se prezintă ca o clădire destul de modestă. Făcînd abstracţie de pridvorul de lemn adăugat recent, ea e zidită din piatră brută amestecată cu cărămidă şi acoperită cu tencuială. Prima încăpere (fig. 466 b) e o tindă aproximativ pătrată, învelită cu o boltă cilindrică pe axa principală, despărţită de navă printr-un perete. Nava înfăţişează încă particularităţile esenţiale ale structurii derivate din biserica de la Vodiţa II, dar cu oarecare simplificări. Nu numai nişele de sprijin dinspre apus prezintă reducerea întîlnită la biserica mănăstirii Dealu, dar şi cele răsăritene apar aci de tot strîmte; pe deasupra, pilaştrii de pe această latură au fost înlocuiţi cu nişte console. S-ar putea însă ca această dispoziţie să provină de la o refacere din veacul al XVIII-lea, căreia i se atribuise [5] şi aspectul exterior circular al absidelor laterale, cu totul neobişnuite în veacul al XVI-lea. Nişele destinate proscomidiei şi veşmîntarului, scobite în pereţii laterali ai altarului, sînt şi ele recente. Absida altarului, semicirculară în interior şi heptagonală în afară, păstrează încă vechiul aspect. Bolţile navei (fig. 466 a), compuse din cilindre, semicalote şi din turla aşezată pe pandantivi, nu prezintă nimic nou. Merită o menţiune numai forma de sferă trunchiată a interiorului de la baza turlei, aproximativ asemănătoare cu aspectul tronconic al bazei de la turla centrală a pronaosului bisericii episcopale din Curtea de Argeş, precum şi torul grosolan care încercuieşte această bază la partea superioară şi prin care ea se distinge de toate cele de pînă acum. Proporţia turlei e şi ea relativ redusă: 4,96 m × 2,15 m, dar totuşi mult mai zveltă decît la biserica din Brădet din veacul precedent.

În faţadă notăm apariţia unor arhaisme menite să redobîndească un loc însemnat în decorul bisericilor muntene. Cornişa bisericii se compune din trei rînduri de zimţi ieşiţi în afară, unii peste alţii. Acest motiv caracteristic vechii arhitecturi bizantine, pe care l-am întîlnit în veacul al XIV-lea şi în Ţara Romînească, se repetă, deşi într-un singur şir, la cornişa bazei cubice de la turlă, iar la tambur cîte două rînduri de zimţi încoronează fiecare arcadă. Tamburul octogonal (în interior cilindric) prezintă pe fiecare latură cîte o fereastră strîmtă, semicirculară, încadrată în cîte două firide în rezalit, iar colţurile feţelor sînt marcate de cîte o colonetă angajată, ca la turla bisericii din Hîrtieşti şi cum se vedeau probabil odinioară şi la biserica principală de la Cozia. Ca şi la monumentele citate mai sus, acoperişul sferic al turlei e aşezat pe o bază orizontală şi e probabil că şi aci simplificarea se datoreşte prefacerilor; învelişul original va fi urmat linia festonată a cornişei de zimţi. Ferestrele navei şi ale absidelor, largi şi dreptunghiulare, sînt tot opera prefacerilor.

Pentru a ne da seama de viaţa artistică din Ţara Romînească de la începutul veacului al XVI-lea, trebuie să evocăm şi importantul rol de ctitor pe care l-a jucat familia Craioveştilor, înrudită îndeaproape cu Neagoe Basarab. Craioveştii, între care se numără mai mulţi bani ai

[1] Iorga-Balş, *L'art*, p. 103; Ghika-Budeşti, *Muntenia*, II, p. 10, 12—13; idem, *Valachie*, p. 25.
[2] Donat, *Fundaţii*, AO, XV, p. 318—319.
[3] Drăghiceanu, *Comunicări*, BCMI, IX — 1916, p. 95; vezi şi citirea întregită de acelaşi autor în «Oltenia», II, p. 69; Vîrtosu, *Comunicări*, BCMI, XXVI — 1933, p. 134, reproduce aceeaşi pisanie după o catagrafie din 1832.
[4] Ghika-Budeşti, *Muntenia*, II, p. 10, 12—13; idem, *Valachie*, p. 25.
[5] Drăghiceanu, *Oltenia*, II, p. 69.

Olteniei, se pare că au concurat cu tot dinadinsul cu ambiția ctitoricească a domnilor de talia unui Radu V și Neagoe Basarab. Din vremea aceasta li se pot atribui două ctitorii însemnate, căzute ambele pradă restaurărilor din veacul trecut: e vorba de biserica sf. Dumitru din Craiova și de mănăstirea Bistrița.

O reconstituire exactă a planului și elevației bisericii sf. Dumitru din Craiova [1], zisă și biserica « Băneasa », nu mai e posibilă decît pe temeiul cîtorva fotografii vechi. Lecomte de Nouÿ nu ne-a lăsat nici un releveu al vechii biserici, iar clădirea nouă e o creație originală a restauratorului, care a vrut să ne dea un monument bizantin așa cum, după părerea sa, ar fi trebuit să fie, și nu așa cum a fost. Confruntarea vechilor fotografii cu actualul monument e concludentă.

Vechea biserică, zidită în întregime din cărămidă, avea planul dreptunghiular cu cruce înscrisă de tip complex și era precedată de un pronaos simplu, întocmai ca la mitropolia tîrgovișteană dinainte de prefacerea lui Neagoe Basarab. Biserica avea însă numai trei turle, una centrală peste crucea navelor și cîte una în colțurile pronaosului. După toate aparențele, bolțile urmau dispoziția curentă și semicilindrele brațelor transversale răspundeau în exterior prin frontoane arcuite.

Ce mai rămăsese din această primă ctitorie, pe care în 1652 « au făcut-o din temelie de iznov » Matei Basarab, după cum ne spune pisania, e greu de deslușit. Refacerea lui Matei Basarab a cuprins cel puțin întreg paramentul și tot ei i se datorau contraforturile. O altă restaurare amplă suferise biserica în veacul al XVIII-lea, cînd turla principală a fost zidită din nou, cu baze cu tot, și s-a deschis pridvorul pe latura apuseană. În principiu, de acord cu părerile lui Iorga și ale lui Ghika-Budești, cred că putem data prima zidire a bisericii craiovene aproximativ în perioada cînd Neagoe Basarab se pregătea să restaureze și să prefacă mitropolia din Tîrgoviște. Alegerea planului a fost probabil inspirată de atenția deosebită care s-a acordat acum bisericii tîrgoviștene, iar dispoziția celor trei turle a copiat modelul realizat cu puțin înainte la biserica mănăstirii Dealu și apoi la biserica episcopală din Argeș. În starea actuală a cercetărilor nu cunoaștem o altă perioadă mai prielnică pentru a lămuri combinația acestor elemente. Pe de altă parte e aproape firesc ca puternicii bani craioveși să fi ridicat, alături de curtea lor, o biserică asemănătoare ctitoriilor domnești din Tîrgoviște și Argeș. Astfel s-ar explica, fără nici o dificultate, și numele « Băneasa » acordat de tradiție acestei biserici [2].

De o mare importanță pentru lămurirea tuturor problemelor de arhitectură, în legătură cu evoluția la care s-a ajuns pe la sfîrșitul veacului al XV-lea și în primele decenii ale veacului următor, ar fi fost mănăstirea Bistrița, dacă s-ar fi păstrat ceva din vechea biserică și din clădirile mănăstirești [3]. Primul document care a ajuns pînă la noi și din care se vede că mănăstirea era deja în ființă, datează din 16 martie 1494. Vlad Călugărul întărește prin el donații anterioare, făcute mănăstirii. Data primei ctitorii rămîne însă necunoscută, deoarece inscripția slavonă din 7005 (= 1497), de pe unul din clopote, invocată de obicei ca mărturie pentru întemeierea mănăstirii, precizează că ea se referă doar la facerea clopotului de către frații Barbu, Pîrvu, Danciu și Radu. Mai aflăm apoi că în anul 1509 Mihnea cel Rău distruge această mănăstire, asediind-o și trăgînd cu artileria în zidurile ei. Știrea despre această faptă ne destăinuiește că și alte mănăstiri, mai vechi chiar decît cea de la Curtea de Argeș, dispuseseră de o incintă fortificată. Mănăstirea a fost apoi reconstruită în întregime de frații Craioveși și pe o cartușă în stilul renașterii putem citi: « Πχ.μχ.κτ.7025 » (= Pahomie Monah.ctitor 7025 = 1517). Această cartușă, împreună

[1] Pessiacov, *Sf. Dumitru*, p. 204 și urm.; Drăghicеanu, *Cronică*, BCMI, VIII — 1915, p. 191; Iorga-Balș, *L'art*, p. 154; Iorga, *Orașele Olteniei*, p. 285—286; Ghika-Budești, *Muntenia*, II, p. 38 și III, p. 6, 30, 48—49.

[2] Ipoteze deosebite de cea expusă au prezentat Romstorfer, *Kirchenbauten*, p. 87; Antonescu, *Arhitectura*, I, p. 16 și 21; Constantinescu-Iași, *Sf. Dumitru*, p. 390 și urm.; idem, *Rel. rom.-bulg.*, p. 29; Vincenz, *Craiova*, p. 192.

[3] Tocilescu, *Mănăstiri*, p. 191 și urm.; Iorga, *Inscripții*, II, p. 81—82; Odobescu, *Bistrița*, p. 101 și urm.; Cegăneanu, *Manole*, p. 44 și urm.; Iorga-Balș, *L'art*, p. 96, 201, 297; Ghika-Budești, *Muntenia*, II, p. 12; Drăghicеanu, *Oltenia*, II, p. 55 și urm.; Ștefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 112; Donat, *Fundații*, AO, XV, p. 273 și urm.

cu o stemă cu vulturul bicefal, cu coroană şi cu sigla П.к. (= Pahomie ctitor) se păstrează într-un desen al lui Trenk. Nu ne putem pronunţa asupra facturii, dar e neîndoielnic că meşterul care a executat cartuşa a fost un occidental. O altă inscripţie, datată din 1 octombrie 1519, în care se pomenesc numele meşterilor Dobromir, Dumitru şi Chirtop, precum şi al ispravnicului Stoian, a fost însemnată în veacul trecut, înainte de a se reface din temelie mănăstirea. Aceste date mărturisesc, evident, despre terminarea refacerilor de pe urma devastărilor lui Mihnea.

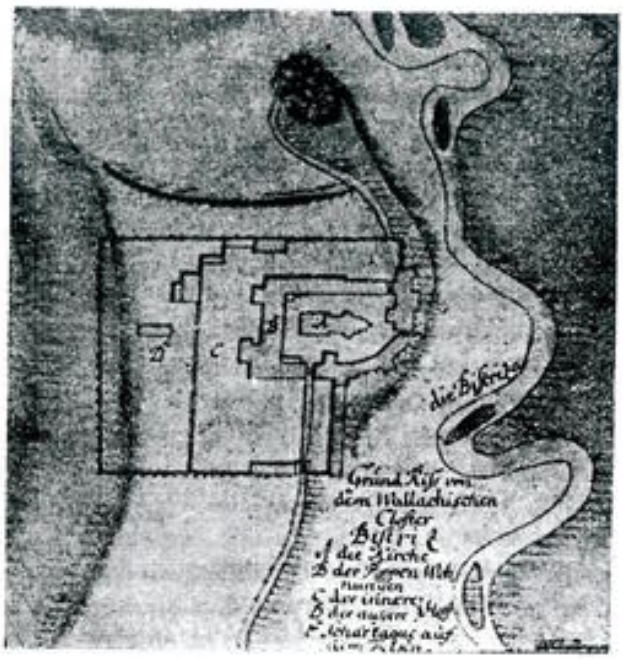

Fig. 467. — Mănăstirea Bistriţa (Vilcea), plan de ansamblu, întocmit de Joh. Weiss.

Mănăstirea Craioveştilor a suferit noi restaurări, prefaceri şi adaose în timpul domniei lui Şerban Cantacuzino, după cum ne arată inscripţia din 12 septembrie 7192 (= 1683), iar în veacul al XIX-lea a fost înlocuită cu o mănăstire nouă, terminată în 1856.

Pentru a ne face cît de cît o idee despre aspectul vechilor clădiri, nu putem recurge la chivotul păstrat în Secţia de artă feudală a Muzeului de artă al R.P.R. din Bucureşti, cum crezuse N. Iorga[1], deoarece chivotul reproduce un model stereotip de biserică cu plan pătrat, cu cruce înscrisă şi cu o turlă centrală, încadrată de patru turle aşezate în colţuri. Din planurile mănăstirii, întocmite prin anii 1728-1731 de maiorul austriac Johann Weiss[2] (fig. 467), vedem, dimpotrivă, că biserica avusese un plan triconc şi, prin faptul că dispunea de un pronaos mai larg decît nava, se asemăna cu biserica episcopală din Curtea de Argeş aşa cum o refăcuse Neagoe. Acest plan trebuie reţinut ca exact, nu numai fiindcă era întocmit pentru scopuri militare, dar şi fiindcă releveurile celorlalte mănăstiri care pot fi controlate prin monumentele existente se dovedesc corespunzătoare. Mai puţin limpede apare prospectul mănăstirii desenat de acelaşi Weiss şi e problematic dacă biserica avusese o singură turlă centrală şi una sau două mai mici peste pronaos, sau dacă turla zveltă, indicată în colţul din dreapta, era o clopotniţă aşezată peste intrarea din curtea interioară a mănăstirii[3]. Astfel, deşi avem tot dreptul de a presupune că biserica mănăstirii Bistriţa fusese o clădire importantă, o demnă contemporană a ctitoriilor de la Dealu şi Argeş, trebuie să ne mulţumim cu constatarea sumară că biserica a aparţinut tipului triconc[4]. Meşterul care a executat biserica ar putea fi acel Dobromir din inscripţie, poate un sîrb de origine, dar de aci nu e îngăduit a trage imediat concluzia că zidirea era în stil «sîrbesc». După toată probabilitatea ea se încadra perfect în mediul arhitecturii muntene de la începutul veacului al XVI-lea. Meşterului occidental, autor al cartuşei pomenite cu inscripţia din 1517, i se poate atribui fortificarea mănăstirii. Din prospectiva lui Weiss recu-

[1] Iorga-Balş, *L'art*, p. 96.

[2] M. Popescu, *Oltenia*, p. 100 şi urm.

[3] Un plan triconc încoronat cu o turlă centrală şi două turle mici peste pronaos, ca la Dealu, recunoscuse V. Drăghiceanu pe o reprezentare probabilă a bisericii de pe un antifonion din 1799 şi pe un tablou din 1830. Cf. Drăghiceanu, *Oltenia*, II, p. 58. Dar şi aceste mărturii trebuie primite cu oarecare rezervă.

[4] Chenarul de uşă de la biserică, semnat «Mane meşter», nu poate fi atribuit veacului al XVI-lea şi vom reveni asupra lui. În orice caz acest Mane nu are nimic comun cu legendarul meşter Manole.

noaştem două incinte de ziduri sprijinite de contraforturi, una în faţa clădirilor mănăstirii şi alta în prelungirea primei incinte spre stînga. Prima incintă e înzestrată cu două turnuri pătrate, unul peste poarta exterioară, altul în colţul curtinelor. Forma curtinelor precum şi aspectul turnurilor denotă că ele provin de la vechea construcţie şi nu au nimic de a face cu fortificaţia de pămînt pe care au ridicat-o probabil austriacii în jurul mănăstirii. Incinta de zid e înrudită, în schimb, cu fortificaţiile transilvănene; în cazul acesta cartuşa în stilul renaşterii va fi împodobit una din intrările cetăţii.

Din vechea mănăstire a Craioveştilor a supravieţuit numai bolniţa, ctitorie a marelui ban Barbul, călugărit sub numele de Pahomie. Atribuirea se întemeiază pe reprezentarea votivă zugrăvită în navă [1]. Clădirea, executată foarte neglijent din bolovani şi amestec de cărămidă, se compune dintr-o navă aproximativ pătrată şi un altar puţin alungit, semicircular spre interior, înscris într-un pentagon (fig. 468). Interiorul poartă bolţi cilindrice de-a lungul axei principale şi o semicalotă. Bolniţa (fig. 469) a suferit prefaceri la ferestre, iar înspre apus i s-a adăugat în 1710 un pridvor. Din punct de vedere arhitectonic partea veche a clădirii prezintă un interes redus. Ea aparţine tipului de biserică-sală derivat din tradiţii pămîntene (planul pătrat al navei), amestecat cu influenţe din miazăzi, pătrunse în Ţara Românească încă în veacul al XIII-lea. Într-o formă mai mult sau mai puţin primitivă, tipul bisericii-sală s-a păstrat astfel de-a lungul veacurilor şi vom continua să-l întîlnim şi în viitor.

Am avut ocazia să amintim în repetate rînduri relaţiile Ţării Româneşti cu mănăstirile de la muntele Athos, fie în legătură cu daruri şi ctitorii româneşti, fie în legătură cu problemele arhitectonice din vremea lui Radu IV şi Neagoe. Domnia acestor voievozi iniţiază în adevăr o perioadă de pe urma căreia mănăstirile Athosului au profitat atît de mult, încît P. Uspenski scria că « nici un popor dreptcredincios nu a făcut atît de mult bine Athosului cît au făcut românii »[2].

Documentele despre ctitoriile şi darurile româneşti devin acum foarte numeroase, dar din nefericire materialul arheologic păstrat nu e tot atît de valoros. Nesfîrşitele distrugeri şi prefaceri au înlăturat aproape toate monumentele arhitectonice din această perioadă sau le-au înglobat în zidiri noi din care, în situaţia actuală, nu sîntem în măsură să desprindem vechile elemente. Pe de altă parte, din punct de vedere al arhitecturii, cercetările sînt încă aproape inexistente. Ceea ce s-a făcut, cel puţin în parte, pentru culegerea inscripţiilor, penttu catalogarea arhivelor şi a bibliotecilor, pentru publicarea tezaurelor şi a picturilor va trebui făcut şi pentru construcţiile de la Athos, cu atît mai mult, cu cît o serie de aspecte ale arhitecturii bizantine tîrzii, implicit interferenţele cu ţările balcanice şi provinciile noastre dunărene, iar mai apoi cu Rusia, sînt adeseori legate de monumentele de la Athos. Informaţiile noastre actuale se datoresc toate unor descrieri de călători mai mult sau mai puţin sistematice, unor note luate în treacăt, necontrolate de săpături sau sondaje. Astfel unul din cele mai importante centre ale arhitecturii bizantine tîrzii continuă încă să păstreze cu adevărată gelozie toate secretele. Iată de ce, din perioada de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi de la începutul secolului următor, în care nu numai domnii Ţării Româneşti, dar şi cei moldoveni s-au întrecut în refacerea şi completarea vechilor aşezăminte, nu vom putea cunoaşte decît monumente relativ puţine şi neînsemnate, iar problema relaţiilor stilistice vom putea-o trata cu temei abia mai tîrziu, în legătură cu ctitoriile din jumătatea a doua a veacului al XVI-lea.

Dintre mănăstirile sf. Munte, cea care a profitat neîntrerupt şi încă din timpuri mai vechi de pe urma voievozilor munteni e Cutlumus. Un egumen al ei, Hariton, fusese chiar mitropolit în Ţara Românească, după cum rezultă dintr-un document databil în jurul anului 1372 [3].

[1] Pe lîngă bibliografia indicată la p. 505, n. 3, cf. şi Ghika-Budeşti, *Valachie*, p. 19. O datare mai precisă a bolniţei nu e posibilă şi propunerea lui Donat, *Fundaţii*, AO, XV, p. 273—275, de a o atribui anilor 1520—1521, nu se întemeiază pe argumente concludente.

[2] Uspenski, *Афон*, p. 334.

[3] Nandriş, *Docum. Athos*, nr. 1, p. 17 şi urm.

La Cutlumus se mai păstrează hrisoave domneşti din 1476 (de la Basarab cel Tînăr), din 1489 (de la Vlad Călugărul), din 25 ianuarie 1500 (de la Radu IV), din 7 decembrie 1514 şi 23 iulie 1517/22 (de la Neagoe Basarab) [1]. Ultimele două documente sînt deosebit de importante, fiindcă Neagoe aminteşte pe Mircea cel Bătrîn ca prim ctitor care ar fi refăcut mănăstirea dărăpănată, înnoită apoi de părintele său Basarab, iar despre sine însuşi spune că « am zidit-o pînă ce am săvîrşit-o şi am împlinit-o ». O confirmare a acestor informaţii găsim la Gavril Protul [2], care atribuie începerea lucrărilor lui Radu IV şi terminarea lor lui Neagoe, specificînd că ambilor domni li se datoreşte biserica principală cu hramul sf. Nicolae, chiliile, trapeza, pivniţa, poarta cea mare şi cea mică, bolniţa, ospătăria, maghernita, portul de la Ascalon cu o culă de strajă şi alte construcţii de importanţă minoră. Ioan Comnen [3] confirmă şi el că mănăstirea distrusă a fost refăcută de următorii domni munteni: « *Demum splendidissimus Valachiae Authentes Neagulus Vv. elapsis pluribus annis, similiterque Radulas Vv. Bassarabae Myrtzas Vv. et Vintilas Vv. ipsum paulatim totum restaurarunt* ». În faţa acestor mărturii şi mai ales a celor spuse de Gavril Protul, care a văzut catoliconul nou acoperit cu plumb şi apărat cu geamuri la ferestre, nu înţeleg de ce Balş [4] credea că biserica principală a fost refăcută abia în 1540, mai ales cînd şi H. Brockhaus [5] precizează că în anul 1540 s-au terminat zugrăvelile, ceea ce înseamnă că biserica trebuia să fie mai veche. Cred deci că studiind arhitectura munteană din vremea lui Radu IV şi a lui Neagoe sîntem îndreptăţiţi să privim cu mai multă atenţie catoliconul de la mănăstirea Cutlumus. Biserica (fig. 470) e o clădire centrală cu planul în cruce greacă de tip complex, avînd în capetele braţelor laterale cîte o horă. Absidele, semicirculare în interior, sînt învăluite heptagonal. Bolţile sînt cele obişnuite, compuse din cilindre, calote şi o turlă centrală în navă, aşezată pe coloane. O noutate a planului o constituie încăperile cilindrice care se adaugă proscomidiei şi veşmîntarului; această dispoziţie se va repeta o singură dată, la catoliconul mănăstirii Dionisiu zidit de Petru Rareş. Pronaosul dreptunghiular e împărţit prin două coloane în şase travee dintre care cele două din colţurile dinspre apus sînt încălecate de cîte o turlă, în vreme ce traveele celelalte sînt acoperite cu simple calote. Silueta bisericii, cu cele trei turle, se apropie astfel sensibil de aceea a bisericii mănăstirii Dealu şi prezintă asemănări şi cu biserica episcopală din Argeş, de după refacerea lui Neagoe. În stadiul actual al cunoştinţelor noastre e desigur preferabil să nu insistăm prea mult asupra acestor asemănări şi să admitem că arhitectul de la sf. Munte a urmat modelele aflătoare acolo, dar cu aceasta problema nu poate fi considerată definitiv rezolvată, întîi fiindcă nu avem încă o idee limpede despre aspectul vechii arhitecturi de la Athos şi apoi fiindcă meşterul care, la Dionisiu, a imitat exact planul de la Cutlumus, a omis totuşi turlele pronaosului, mulţumindu-se cu o singură turlă, urmînd în această privinţă modelul bisericilor moldoveneşti. Vom constata mai tîrziu, la Dochiariu, influenţe moldoveneşti mult mai fundamentale. Aceste exemple nu lămuresc întrebarea dacă la Cutlumus a lucrat un arhitect localnic sau unul muntean, dar ele dovedesc că sîntem îndreptăţiţi să formulăm asemenea întrebare [6].

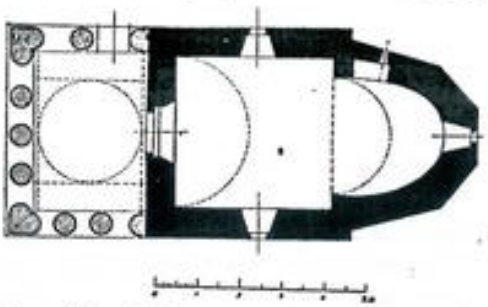

Fig. 468. — Mănăstirea Bistriţa (Vîlcea), planul bolniţei.

[1] Nandriş, *Docum. Athos*, nr. 2, 3, 5, 6 şi 7; vezi şi Iorga-Balş, *L'art*, p. 93.
[2] AIR, I—2, p. 146.
[3] Comnenos, *Descriptio*, p. 483.
[4] Balş, *Sf. Munte*, p. 41.
[5] *Athosklöster*, p. 27.
[6] Părerea lui Balş, *Sf. Munte*, p. 31, că darurile domnilor noştri aduse Athosului constau exclusiv din ajutoare băneşti şi că « meşteri străini nu se trimeteau », nu o pot accepta în sensul strict al cuvîntului şi cred că Sp. Popescu, *Contribuţiuni*, p. 108, se apropie mai mult de adevăr, cînd observă că « domnii trimeteau uneori ispravnici, care, poate, erau însoţiţi şi de echipa de lucrători ». În privinţa aceasta şi pentru perioada din jumătatea a doua a secolului al XVI-lea vom fi în măsură să aducem şi argumente concrete.

Cu privire la chilii[1] şi la trapeză, dificultăţile pe care le întîlnim sporesc. Unul din corpurile de clădire adăpostind chiliile e zidit din cărămidă şi fiecare etaj are cîte un foişor cu arcade semicirculare spre curte. Paramentul de cărămidă aminteşte faţadele de la Tekfur-Serai şi de la bisericile din Mesembria. Celelalte clădiri par în schimb mult mai recente.

Fig. 469. — Mănăstirea Bistriţa (Vilcea), bolniţa.

Trapeza (fig. 471), la rîndu-i, ne înfăţişează un plan curent la Athos, compus dintr-o încăpere dreptunghiulară cu trei nişe într-unul din capete, asemănîndu-se cu bisericile-sală din grupul acelora dintre care face parte şi biserica Sîn Nicoară din Curtea de Argeş. Curioasele bolţi ale bucătăriei merită însă mai multă atenţie. Coşul se ridică peste o încăpere pătrată şi de-a lungul pereţilor sînt alipite patru arcuri. De la această bază mijlocesc patru planuri triunghiulare inversate şi înclinate spre un octogon, peste care se ridică o piramidă octogonală, trunchiată, pentru a lăsa loc în centru coşului înalt. Această dispoziţie a sistemului de boltire se regăseşte nu numai la bucătăriile mănăstirilor romîneşti de mai tîrziu, dar la Athos, lucru curios, aproape numai la mănăstirile unde întîlnim ctitori romîni. Vom reveni asupra acestei interesante probleme, cînd vom analiza arhitectura moldovenească, fiindcă socotesc că acolo trebuie căutată originea acestui sistem de boltire.

[1] Uspenski, *Афон*, p. 352, atribuie lui Radu IV şi anului 1497 chiliile de pe latura de nord.

Lui Neagoe i se mai atribuie, la Cutlumus, un turn înalt [1], făcînd parte din fortificaţie. Turnul e zidit din cărămidă şi e prevăzut pe fiecare latură cu guri de păcură proeminente, aşezate pe console. Acest turn nu are nimic specific, ci reprezintă un tip curent pe care l-am întîlnit pe stampa ce înfăţişează vechiul aspect al mănăstirii Argeşului şi îl putem regăsi, deopotrivă, la fortificaţiile din Transilvania sau din ţările balcanice din această perioadă.

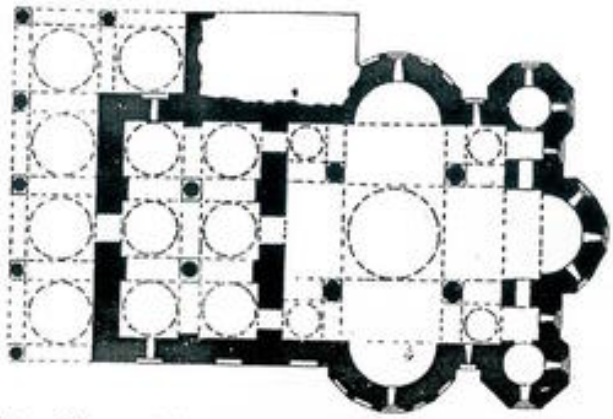

Fig. 470. — Athos, mănăstirea Cutlumus, planul catoliconului.

De la Gavril Protul [2] mai aflăm că Neagoe a zidit din temelie trapeza mănăstirii Xeropotam, dar nu putem şti dacă actualul refectoriu mai păstrează ceva din vechea zidire. Acelaşi izvor ne informează că Neagoe a clădit tot aci şi o pivniţă, iar la mănăstirile Ivir [3] şi Chilandar lui i se datoreşte apaductul. Tot Gavril Protul îi atribuie alte « mari zidiri ca la Ivir » şi la Pantocrator.

Pe teren ceva mai sigur ne găsim la Dionisiu, unde Neagoe a zidit, în 7028 (= 1520), un turn(« pirg »), după cum o dovedeşte inscripţia grecească, săpată pe o lespede de marmură [4]. Şi acest turn e prevăzut cu burdufuri pentru gurile de păcură, dar el păstrează totodată şi vechiul coronament crenelat. Cronicarul Ioan Comnen [5] îi mai atribuie lui Neagoe şi construcţia unui apaduct pentru călugării de la Dionisiu.

Un alt turn de strajă, prevăzut şi el încă cu vechile creneluri, a început să construiască Neagoe la mănăstirea sf. Pavel, după cum spun încă două inscripţii slavone, săpate ambele în marmură. Prima pisanie a fost aşezată în anul 7030 (= 1522), iar a doua aminteşte că lucrările au fost duse la bun sfîrşit cu ajutorul lui Petru voievod (Radu Paisie) şi al lui Teodor Cluceru [6].

Însuşi catoliconul Lavrei a fost, după spusele lui Gavril Protul [7], înnoit de Neagoe, care ar fi refăcut navele, altarul şi tinzile. Cît de mult au modificat aceste înnoiri biserica principală a Lavrei, considerată ca unul din cele mai vechi monumente ale Athosului, datînd de la sfîrşitul veacului al X-lea[8], nu putem şti. Singurul lucru sigur e că aceste înnoiri au fost terminate de voievodul Vladislav în anul 1526, prin aşezarea învelişului de plumb al bisericii, după cum arată o veche inscripţie grecească [9]. N. Iorga înclina să atribuie lui Vladislav şi pridvorul catoliconului, dar trebuie să recunoaştem că, deocamdată, orice argument valabil lipseşte.

[1] Beza, *Muntele Athos*, p. 603, crede că acest turn ar fi singura rămăşiţă din zidirile de la Cutlumus datorite voievozilor romîni. Uspenski, *Афон*, p. 352, atribuie turnul situat în colţul de sud-vest al încintei lui Radu IV şi anului 1508.

[2] AIR, I—2, p. 146.

[3] Balş, *Sf. Munte*, p. 38, îi atribuie unui « Visarion din Bucureşti » şi turnul orologiului din 1525; poate ar fi însă mai potrivit să punem numele lui Visarion în legătură cu refacerea turnului din secolul al XVIII-lea. În 1737 un proegumen Visarion a restaurat paraclisul sf. Nicolae *(ibidem)*; Iorga-Balş, *L'art*, p. 103, pomeneşte de un turn al bisericii (probabil identic cu cel amintit), pe care îl atribuie lui Neagoe şi îl datează în 1513. Nu ştiu pe ce se întemeiază această afirmaţie.

[4] Millet, Pargoire şi Petit, *Inscript. Athos*, I, p. 171. Vezi şi Balş, *Sf. Munte*, p. 39; Iorga, *Muntele Athos*, p. 473; Beza, *Muntele Athos*, p. 602; Uspenski, *Афон*, p. 353, dă, probabil din eroare, data 1515.

[5] *Descriptio*, p. 477.

[6] Uspenski, *Афон*, p. 354; Millet, Pargoire şi Petit, *Inscript. Athos*, nr. 446 şi 447, p. 152—153; Gavril Protul, AIR, I—2, p. 146; Balş, *Sf. Munte*, p. 39; Iorga, *Muntele Athos*, p. 475; Beza, *Muntele Athos*, p. 591.

[7] AIR, I—2, p. 146. Vezi şi Burada, *Muntele Athos*, p. 406.

[8] Diehl, *Manuel*, p. 447. H. Brockhaus, *Athosklöster*, p. 26, se îndoieşte însă de o asemenea datare şi se mulţumeşte să observe că biserica însăşi (lăsînd de o parte paraclisele, dintre care unele par mai vechi), trebuie să fie anterioară anului 1535, cînd ea a fost zugrăvită.

[9] Millet, Pargoire şi Petit, *Inscript. Athos*, I, nr. 334, p. 108; la fel Balş, *Sf. Munte*, p. 39; Iorga, *Muntele Athos*, p. 460. Cf. şi Iorga-Balş, *L'art*, p. 29. Comnenos, *Descriptio*, p. 452, atribuie această inscripţie lui Neagoe, fără să precizeze data.

La mănăstirea Vatoped i se atribuie lui Neagoe un beci [1] şi un turn [2] cuprinzînd un paraclis. Mai importantă e însă ctitoria paraclisului sf. Briu, atribuită de G. Balş [3] lui Neagoe. Biserica (fig. 472) are planul obişnuit athonit, compus dintr-un pătrat cu crucea înscrisă, cu turla centrală susţinută de stilpi şi cu abside în capetele braţelor transversale. Aceste abside, ca şi cea a altarului, circulare în interior, prezintă în afară cîte trei laturi. Două turle secundare încoronează micile încăperi ale proscomidiei şi veşmintarului. Înspre apus se vede un pridvor dreptunghiular. Paramentul (fig. 473) pare a fi din piatră de talie, alternată cu cîte un rînd de cărămizi, iar la arcuri şi turle bolţari de piatră alternează cu cîte două cărămizi. Faţada e decorată cu arcade oarbe, mari şi simple, de un aspect arhaic, fără brîu orizontal. Proporţiile turlelor şi mai ales ale turlei centrale sînt joase şi repetă încă formele vechi bizantine din veacul al XIV-lea, semn că în acest caz nu poate fi vorba de amestecul unor meşteri străini. Se mai ivesc şi oarecare dificultăţi în problema ctitorului acestui paraclis, terminat abia în 1526 [4], dar acest lucru s-ar limpezi uşor dacă admitem că zidirea începută de Neagoe va fi fost terminată de Vladislav, şi el ctitor zelos la aşezămintele Sf. Munte.

Fig. 471. — Athos, mănăstirea Cutlumus, planul trapezei.

De altfel, nu numai mănăstirile de la Athos au profitat de pe urma ajutoarelor largi pe care le-au acordat voievozii munteni, ci şi întreaga creştinătate din Balcani şi chiar din Asia Mică. Gavril Protul [5] aminteşte în primul rînd biserica patriarhiei (Pammakaristos) din Constantinopol, căreia Neagoe îi reface acoperişul de plumb. Alte daruri ale aceluiaşi domn ajung în Tesalia (la Meteore), apoi la cîteva biserici din Macedonia, din Bulgaria [6] şi pînă la biserica Sionului din Ierusalim şi la mănăstirile din Muntele Sinai [7]. În aceste trimiteri nu poate fi vorba de legături artistice propriu-zise, importante din punct de vedere al arhitecturii. Între daruri figurau însă diferite obiecte de artă industrială care fac parte din patrimoniul artistic romînesc; asupra acestora vom reveni în capitolele respective.

Cu privire la arhitectura civilă şi militară nu dispunem deocamdată decît de ştiri documentare. În cursul veacului al XV-lea, a fost întemeiată o nouă capitală, alături de Tîrgovişte. Încă Mircea cel Bătrîn ar fi semnat, «*in arce nostra Bucurest*», un act, a cărui autenticitate e pusă de altfel la îndoială [8]. În 1460, Vlad Ţepeş aminteşte de o cetate pe Dîmboviţa inferioară («*grad Dîmboviţa*»), identificată uneori cu cetatea Bucureşti [9] dintr-un document din 1464, al lui Radu cel Frumos. Cercetări arheologice au descoperit, în schimb, între satul Voineşti şi cătunul Burlăneşti, urmele unei puternice cetăţi de piatră cu plan pătrat (lungimea unei laturi e de 32,50 m) şi cu temelii groase de 3—4 m [10], pretinzîndu-se că aceasta ar fi cetatea Dîmboviţei din documente şi că existenţa ei s-ar putea urmări pe bază documentară pînă în jumătatea a doua a veacului al XIV-lea. Prin urmare la această cetate s-ar referi şi ştirea că în vremea lui Vlad II Ţepeş s-ar fi aflat aci şi un palat domnesc şi o biserică. Către sfîrşitul veacului al XV-lea se înmulţesc apoi

[1] Gavril Protul, AIR, I—2, p. 146; beciul e probabil identic cu magazia de untdelemn notată de Balş, *Sf. Munte*, p. 25, 41.
[2] Beza, *Muntele Athos*, p. 591. În orice caz acest turn nu poate fi identic cu clopotniţa, datată prin inscripţie în anul 1427 (cf. Millet, Pargoire şi Petit, *Inscript. Athos*, nr. 115, p. 35—36).
[3] *Sf. Munte*, p. 41.
[4] Vezi şi Iorga, *Muntele Athos*, p. 475.
[5] AIR, I—2, p. 146; vezi şi Iorga, *Epir*, p. 899.
[6] Cf. Iorga-Balş, *L'art*, p. 104—106.
[7] Cf. Iorga, *Orient*, p. 863 şi urm.
[8] Ionnescu-Gion, *Bucureşci*, p. 186; Iorga-Balş, *L'art*, p. 35; Mousel, *Bucureştii*, p. 391 şi urm.
[9] Lapedatu, *Cetăţi*, p. 179; cf. şi Mousel, *loc. cit.*; Ionescu, *Bucureşti*, p. 7 şi urm.
[10] Vasilescu, *Dîmboviţa*, p. 25 şi urm.

ştirile privitoare la noua reşedinţă domnească din Bucureşti şi importanţa acestei aşezări creşte. Din calificativele «*arx*», «*castrum*» şi «*grad*» rezultă că existau acolo fortificaţii, dar informaţiile asupra aspectului lor sînt contradictorii. Verancici spunea, în 1538, că cetatea era zidită din piatră, dar Pierre Lescalopier nota în 1574 că fortificaţiile erau de lemn [1]. E probabil că Bucureştii nu dispuneau de o incintă de fortificaţie a aşezării propriu-zise, ci de o curte domnească şi de mănăstiri întărite cu mijloace diferite, astfel încît am putea pune eventual de acord ştirile contradictorii de mai sus. Cuvîntul hotărîtor îl vor rosti cercetările arheologice iniţiate în ultimii ani.

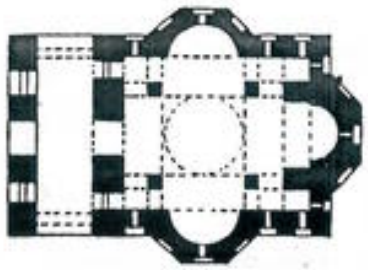

Fig. 472. — Athos, mănăstirea Vatoped, planul paraclisului sf. Briu.

Despre o cetate, la Gherghiţa, aflăm din documentele de la Vlad Ţepeş încoace, cînd ea apare pentru prima oară sub denumirea «Novum Castrum» sau «Novograd», confirmînd recenta ei întemeiere [2]. O altă cetate exista la Crăciuna [3], pe Milcov, cucerită în 1482 de Ştefan cel Mare. Nu aflăm însă nimic despre vechimea acelei cetăţi. Ipoteza că ea ar fi fost ridicată de cavalerii teutoni cred că trebuie cu totul înlăturată; s-ar putea însă ca cetatea să fi existat şi înainte de Radu cel Frumos, căruia i se atribuie o restaurare.

Dacă ar fi să dăm crezare descrierilor lui De Langeron, atunci cetatea antică de la Hirşova [4], de pe malul Dunării, ar fi fost refăcută aproximativ pe la sfîrşitul veacului al XV-lea, deoarece

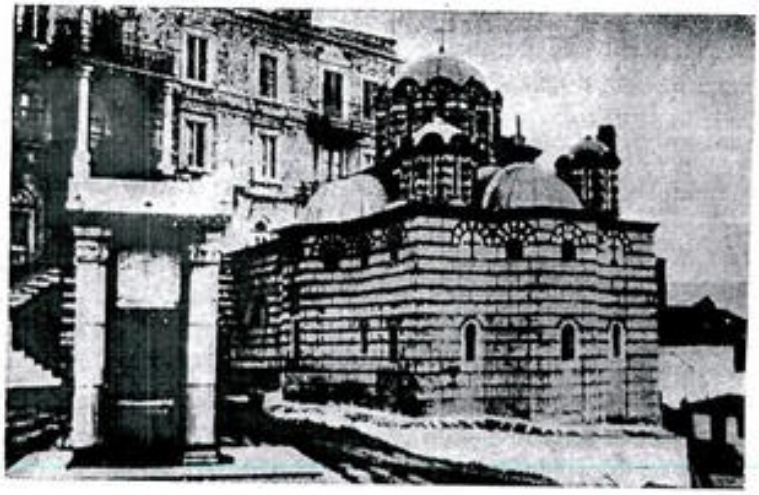

Fig. 473. — Athos, mănăstirea Vatoped, paraclisul sf. Briu.

călătorul francez notează prezenţa unui «mare castel de piatră», clădit în genul fortificaţiilor «gotice». O stampă de pe la 1860 ne înfăţişează aspectul castelului, compus dintr-o incintă interioară înconjurată de clădiri înalte şi turnuri pătrate, dispuse în colţurile dreptunghiului. O altă incintă, exterioară, e apărată de pînze crenelate, iar pe alt deal, în faţă, se vede o fortifi-

[1] Moisil, *Bucureştii*, p. 394 şi urm.

[2] Lapedatu, *Meşterii*, p. 179, n. 15; Vasilescu, *Dîmboviţa*, p. 39—40.

[3] Ureche, *Domnii*, p. 162; Kogălniceanu, *Cercetări*, p. 108, n. 1 şi p. 111; Iorga-Balş, *L'art*, p. 91; Lapedatu, *Cetatea Albă*, p. 60, presupune că cetatea ar fi fost refăcută în 1481 de către Basarab cel Tînăr.

[4] Hurmuzaki, *Documente*, supliment, I—3, p. 179; Iorga, *Châteaux*, p. 51; idem, *Cronicâ*, în BCMI, XXVI—1933, p. 140; Brătulescu, *Hirşova*, p. 3 şi urm.

cație asemănătoare, dar ceva mai mică. Langeron notase acolo numai un turn de piatră. După elementele de care dispunem e imposibil să tragem vreo concluzie valabilă, dar, întrucît prezența elementelor gotice ar fi confirmată, am avea dreptul să presupunem o fază de construcție în această perioadă.

b) Transilvania

Schimbarea care se înfăptuiește treptat în viața economică și socială a Transilvaniei și modificarea profundă a concepțiilor în gîndire și în aspirațiile artistice, pe care le favorizează cu insistență și Matei Corvinul, se resimte curînd după trecerea primei jumătăți a veacului al XV-lea. Cultura renașterii se răspîndește, îndeosebi sub aspectul literar, în toate centrele mai importante, cum sînt în primul rînd sediile episcopale din Oradea și Alba Iulia. În conducerea acestor eparhii, uneori ostile «regelașului valah»[1], cum îi zic lui Matei Corvinul magnații transdanubieni, sau «de viță joasă și obscură . . . din tată valah»[2], cum se exprimă cu dispreț împăratul Frederic IV, ajung, mai ales după înfrîngerea răscoalei din 1466-1467, ierarhi noi, unii chiar prieteni și colaboratori ai lui Matei, oameni instruiți și umblați îndeosebi prin Italia, admiratori și cunoscători ai literaturii antice și recente, răspîndind germenii noii gîndiri. Această gîndire, despuiată de misticismul epigonilor filozofiei scolastice, îmbibată în schimb adesea de mitologia antică romanțată, era în principiu ațintită asupra realităților umane. Relațiile strînse cu Italia — soția a doua a lui Matei, Beatrice de Aragonia, era fiica regelui Neapolului — au contribuit în măsură însemnată la răspîndirea culturii renașterii și printre curteni, iar reflexul acestei orientări începe să se resimtă, întîi sporadic, apoi tot mai intens, îndeosebi după 1500, pînă în colțurile îndepărtate ale Transilvaniei.

Semnele timpului apar, între altele, firește și în domeniul arhitecturii. Pe la mijlocul veacului al XV-lea erau încă în plină activitate vechile șantiere ale bisericilor parohiale din Cluj, Sibiu, Brașov ș.a.m.d., dar curînd după aceea activitatea acestora începe să lîncezească și către sfîrșitul perioadei de care ne ocupăm lucrările se încheie cu oarecare grabă și nu fără compromisuri, care înseamnă întotdeauna renunțări. Nu se deschide, în schimb, nici un șantier nou pentru vreo construcție bisericească comparabilă cu cele din trecut și nu se mai găsesc sebeșeni ambițioși care să distrugă pentru a reclădi în proporții mai vaste, prea vaste pentru puterile proprii. Printre tipurile de biserici moștenite întîlnim pe la mijlocul veacului al XV-lea încă sporadic exemple de basilici, dar întotdeauna e vorba de clădiri modeste de la țară sau de lucrări de completare și de modernizare a cîtorva basilici vechi. Mai adeseori vom avea însă ocazia să amintim mutilarea vechilor basilici. În expunerea precedentă am menționat numeroase basilici care azi au aspectul unor biserici-sală; amputarea navelor laterale, în urma căreia ele au devenit biserici-sală, s-a întîmplat în majoritatea cazurilor în această perioadă, mai precis în ultimul deceniu al veacului al XV-lea și în primele decenii ale veacului următor. Cîteva basilici din orașele și comunele mai însemnate vor fi, în schimb, transformate în biserici-hală. Acest tip își menține încă cîtăva vreme rolul precumpănitor, dar către sfîrșitul veacului al XV-lea și prestigiul lui a apus. După 1500 se mai construiesc numai în cazuri excepționale biserici-hală. Predominarea absolută îi revine acum bisericii-sală, în orașe adeseori de proporții impunătoare, dar în mod inevitabil mult mai modestă decît tipurile predecesoare. Semnificativ e că în această perioadă majoritatea comunelor rurale neiobăgite își construiesc biserici noi de piatră, uneori de dimensiuni destul de însemnate, iar vechile biserici de lemn catolice dispar aproape cu desăvîrșire. E însă curios că

[1] «*Valachum regulum non esse ferendum*», Bonfinii, *Historia*, decades III, lib. IX, p. 371.

[2] «. . *humile ac obscurum Matthiae genus. . . e Valacho patre*», *ibidem*, p. 374.

— spre deosebire de ceea ce s-a întîmplat în Moldova, unde biserica de lemn a transmis succesoarei sale zidită din piatră şi cărămidă o serie de particularităţi — bisericile de lemn catolice nu au influenţat structura bisericilor de piatră decît prin forme decorative răzleţe, de altfel discutabile. Totuşi, vom vedea că în numeroase amănunte decorative din vremea aceasta se resimte adeseori un gust rustic, viguros dar naiv, ceea ce înseamnă că, alături de meşterii formaţi în şantierele orăşeneşti, intervin acum pietrari şi constructori proaspăt ieşiţi din rîndurile ţărănimii; fenomenul acesta se verifică mai ales în Secuime.

Biserica-sală se prezintă şi mai departe sub două aspecte: unul, fără clopotniţă, tip răspîndit îndeosebi în regiunea maghiară şi secuiască, rareori întîlnit şi la saşi şi numai în regiunile învecinate cu cele maghiare. Bisericile maghiare posedă însă adeseori o clopotniţă de lemn, aşezată separat de biserică, şi în aceste clopotniţe — în realitate nişte simple zvoniţe, nu turnuri — se mai pot recunoaşte şi azi amintiri ale arhitecturii în lemn de odinioară. Alt grup de biserici-sală derivă din varianta răspîndită de franciscani, cu clopotniţa aşezată în flancul altarului, deşi exemplele sînt relativ rare pentru că, mai ales în Secuime, aşezarea clopotniţei va suferi în curînd o modificare prin faptul că ea va cumula şi funcţia de turn de apărare în sistemul de fortificaţie.

Bisericile-sală din comunele săseşti îşi păstrează în principiu compoziţia cunoscută, din care clopotniţa face parte integrantă. Cînd vom proceda la analiza monumentelor păstrate, vom descrie şi numeroase variante ale acestor tipuri. Din punct de vedere tipologic, e deocamdată important de reţinut faptul că tendinţa spre realizarea unităţii spaţiale a interiorului unei biserici e pretutindeni manifestă. Această tendinţă e însă favorizată concomitent şi de factori străini de intenţiile liturgice şi estetice. Pe unul din aceşti factori, factorul utilitar, economic, l-am menţionat. Altul e de natură militară, fiindcă, după cum vom vedea, biserica nu va fi numai înconjurată aproape pretutindeni de întăriturí, dar există şi un grup de biserici — aproape toate săseşti — în care biserica însăşi se transformă în reduit al cetăţii.

Bisericile româneşti din această perioadă rămîn şi pe mai departe prevalent construcţii de lemn, dispărute cu toatele între timp. Clădirile de piatră sînt cu totul excepţionale şi ele derivă în parte din tipurile tradiţionale cunoscute, iar în parte absorb elemente răzleţe ale arhitecturii gotice tîrzii; în cîteva cazuri izolate ele oglindesc, în schimb, influenţe directe ale arhitecturii ortodoxe din Ţara Românească, din Moldova şi din Balcani.

Alături de arhitectura eclesiastică de piatră, înfloreşte acum şi arhitectura de apărare de toate categoriile; vom avea ocazia să insistăm mai pe larg asupra castelelor feudale, asupra bisericilor fortificate şi asupra incintelor impunătoare ale oraşelor, deşi vom continua şi de aci înainte să ne izbim de o serie de dificultăţi, din cauză că nici materialul acestei perioade nu a fost încă supus unor cercetări speciale. Aceeaşi observaţie se poate face şi cu privire la arhitectura civilă. Numeroasele incendii pricinuite de năvălirile duşmane, dar şi bunăstarea generală crescîndă şi mentalitatea nouă au determinat, în această perioadă, iniţierea transformării radicale a oraşelor transilvănene. În locul clădirilor de lemn şi al celor din paiantă, pînă acum aproape exclusive, se răspîndeşte tot mai mult casa de piatră. Dar ceea ce s-a publicat din acest domeniu e relativ neînsemnat şi informaţiile sînt foarte sărace, deşi e sigur că o cercetare amănunţită a multora dintre construcţiile actuale din cartierele vechi ale oraşelor noastre va demonstra că în spatele faţadelor modernizate se ascund nenumărate elemente ale trecutului, şi anume nu numai beciuri boltite, ci părţi întregi de construcţii, dintre care unele aparţin, după toată probabilitatea, încă veacului al XV-lea. Acest lucru se poate afirma categoric despre o serie de clădiri din Cluj, Sibiu, Or. Stalin şi Bistriţa care nu figurează în cercetarea de faţă, fiindcă nu dispunem încă de informaţii suficiente. Iată de ce e necesară luarea măsurilor de protecţie a tuturor clădirilor vechi din oraşele transilvănene, indiferent de aspectul sub care se înfăţişează în momentul de faţă, iar apoi se impune cercetarea lor cît mai neîntîrziată, în colaborare cu arhitecţii cărora le sînt încredinţate restaurările, refacerile şi reconstrucţiile. Dacă arhitecţii vor fi atenţi şi pregătiţi să înfrunte asemenea probleme

de ordin istoric, e sigur că vom afla încă multe date concrete despre aspectul vechilor locuințe ale meșteșugarilor și negustorilor transilvăneni.

Arhitectura perioadei de care ne ocupăm nu e însă interesantă numai din punct de vedere al genului de clădiri și a tipologiei acestora, ci și sub aspectul evoluției formelor arhitectonice. Etapele dezvoltării sînt ilustrate firește iarăși mai complet de arhitectura eclesiastică. În cele ce urmează vom putea observa trecerea de la sistemul de boltire cu ogive, acum învechit, la sistemul mai recent al bolții stelate, pe care l-am întîlnit întîi în șantierele derivate din cel clujean, și apoi la dispunerea nervurilor în formă de plasă. Mai ales la țară, aceste nervuri adeseori nici nu mai sînt din piatră, ci din cărămidă, executate în tipare, și în consecință și rezistența lor e mult mai scăzută. Dar în majoritatea cazurilor nervurile dispuse în formă de plasă nici nu mai au rostul de a suporta greutăți, fiindcă pînzele bolților nu se mai sprijină pe nervuri, ci aproape exclusiv pe pereți; de fapt, bolțile se apropie iarăși treptat de structura cilindrică, combinată însă cu penetrații menite să înșele ochiul și să creeze iluzia unei bolți gotice veritabile, realizată cu mijloace mai simple și mai economice și fără nici o primejdie, dat fiind că dimensiunile încăperilor boltite sînt relativ reduse. În consecință, nici pilaștrii sau turnurile angajate nu mai au ce căuta, iar nervurile se desprind fie de pe console mărunte, fie direct din pereți, conform unor principii răspîndite încă de mai înainte tot de către șantierul clujean. Astfel problemele structive se elimină și arta construcției se simplifică, devenind mai accesibilă pentru zidarii și pietrarii de la sate.

Concomitent se transformă treptat și alfabetul decorativ. La portaluri observăm mai întîi o degenerare fantezistă a arhivoltelor frînte sau în acoladă, acum prevalent polilobe, arhivolte care din punct de vedere structiv apar absurde, prin faptul că în loc să dea impresia creșterii continue de jos în sus în forme logic închegate, produc iluzia că ar atîrna ca o draperie. De unde odinioară arhivoltele erau dinamice, ele devin acum greoaie, apăsătoare, cu tendința de a coborî. Aceste tendințe contrare găsesc apoi o echilibrare în arcul semicircular, care începe să se răspîndească din nou. La sfîrșitul perioadei și în parte dincolo de faza pe care o analizăm în capitolul prezent, vom întîlni, mai ales în Secuime, o serie de portaluri semicirculare, pe care o critică pripită le atribuise pînă acum fazei romanice, datîndu-le în consecință în parte chiar în secolul al XI-lea. În cazurile pe care le-am putut cerceta personal am eliminat aceste erori, dar e probabil că între bisericile mai neînsemnate, menționate și în lucrarea prezentă printre cele romanice pe baza informațiilor bibliografice, se vor mai fi strecurat monumente care, în realitate, fac parte abia din categoria celor gotice tîrzii.

Caracteristică e și evoluția profilurilor. Mai ales la țară, dar și în șantierele orășenești mai de seamă, se observă părăsirea formelor incisive gotice, cu muchii și planuri în curbe complicate, și înlocuirea acestora cu forme cilindrice simple. Îndeosebi părăsirea muchiei înseamnă, pentru plastica arhitectonică, pierderea contrastelor violente între suprafețele luminate și cele umbrite și înlocuirea acestor contraste cu detalii arhitectonice cu lumină gradată. Astfel, articulațiile nu se mai desprind atît de clar și profilarea suprafețelor se estompează.

În ceea ce privește plastica mulurilor aplicată în partea superioară din golul ferestrelor, se preferă acum ondularea lor după sistemul flamboiant, compus din elipse, din curbe și contracurbe, iar mai ales după 1500 intervine și aci o confuzie a desenului, în sensul că linii drepte și încrucișări se combină cu tot soiul de arcuri care nu mai pot fi definite prin nici o expresie geometrică precisă. Devenite astfel un ornament arbitrar, mulurile încep să-și piardă calitățile de odinioară și sfîrșitul e că în curînd vor fi complet înlăturate.

În arhitectura civilă asemenea ferestre nu se întîlnesc. Fereastra obișnuită e înscrisă aci într-un cadru dreptunghiular (cum l-am întîlnit și la castelul din Hunedoara), împărțit prin cercevele de piatră în patru ochiuri și numai profilarea muchiilor (teșirea lor) trădează perioada gotică. Treptat teșirea va dispare și secțiunile cadrelor și ale cercevelelor de piatră vor deveni dreptunghiulare, iar fereastra va primi deasupra o sprînceană de cornișă, articulată în curînd în formele

renașterii. Majoritatea elementelor renașterii pe care le vom întîlni sînt deocamdată asemenea detalii arhitectonice, oarecum rătăcite încă în ansambluri gotice. Dar ar fi greșit dacă ne-am întemeia concluziile numai pe materialul sporadic ce ni s-a păstrat. Din informații documentare știm că în Oradea a existat un palat episcopal ridicat îndeosebi în ultimul sfert al veacului al XV-lea în stilul renașterii italiene, poate chiar în forme toscane, și vom vedea că și episcopia din Alba Iulia comandă construcții asemănătoare. Astfel, modelele noi se înmulțiseră, dar ceea ce a supraviețuit sînt numai fragmente și reflexe din care putem recunoaște caracterul și consecințele influențelor care au dus la modificarea, degenerarea și înlăturarea formelor gotice. Cu toate acestea, e probabil că renașterea se răspîndește în Transilvania pe o scară mai întinsă abia după depășirea veacului al XV-lea.

Am intercalat această expunere rezumativă pentru a atrage de la început atenția cititorului asupra numeroaselor probleme pe care le vom atinge în analiza care urmează. Dat fiind caracterul exhaustiv al prezentării monumentelor, înfățișarea singuraticelor etape ale evoluției va suferi unele tulburări în cursul analizei, din cauză că va trebui să ne ocupăm de monumente executate în decurs de decenii, oglindind în consecință diferite faze.

Din categoria basilicilor zidite în perioada de care ne ocupăm nu cunoaștem decît două exemple, dintre care cel mai vechi e biserica ev. din Șeica Mică [1]. Inițial, biserica avusese hramul sf. Ecaterina, ceea ce explică dezaxarea orientării spre sud, dat fiind că ziua hramului cade în 21 decembrie. Biserica se compunea dintr-o clopotniță așezată în capătul apusean al navei centrale, din cele trei nave basilicale și dintr-un cor alungit, compus din două travee dreptunghiulare și una pentagonală. Spre nord, corul e flancat de o sacristie reconstruită în secolul al XVIII-lea. Navele sînt tăvănite, iar corul are bolți pe ogive. Pentru datare sînt caracteristici mai întîi stîlpii dintre nave, prevăzuți cu o bază simplă și un brîu în partea superioară, articulați însă cu profiluri verticale, compuse dintr-o baghetă încadrată pe ambele laturi de cîte un plan sinuos, format din curbă și contracurbă, colțurile externe fiind înlocuite prin cavete. Aceleași profiluri se continuă și în arhivolte. Alt amănunt care trebuie reținut e faptul că ogivele se desprind direct din pereții corului. Pe temeiul acestor elemente se poate spune că basilica e ulterioară mijlocului veacului al XV-lea și ca atare poate fi acceptată mărturia inscripției de pe clopotniță, după care biserica ar data din anul 1463.

Mult mai recentă trebuie să fie basilica ev. zidită în comuna Petriș [2], dacă e să o judecăm după aspectul portalului apusean pe baza căruia Roth o declarase romanică. În realitate, acest portal e încadrat de trei toruri decorînd usciorii și arhivolta aproximativ semicirculară. Torurile se desprind la înălțimea de o treime a ușciorilor din planuri înclinate, fără nici un profil de bază, particularitate necunoscută și potrivnică concepției plastice a stilului romanic, în care fiecare element arhitectonic își păstrează încadrarea funcțională. În epoca gotică tîrzie se elimină, dimpotrivă, sistematic toate cezurile, pentru a nu împiedica creșterea organică și fluxul continuu al formelor. Profilurile continue și neîntrerupte ale portalului din Petriș derivă deci din aceleași concepții din care trebuie explicate și arhivoltele și ogivele care cresc direct din stîlpi sau din pereți. De altfel torurile nu sînt simple cilindre, ci prezintă spre exterior o muchie ușoară, care trădează la rîndu-i că e vorba de forme gotice degenerate. Arhivolta portalului încadrează o lunetă înaltă, iar lintelul ușii zace pe cîte o consolă simplă, arcuită concav, o formă care aparține și ea perioadei gotice tîrzii. Pe temeiul acestui *pars pro toto*, basilica din Petriș nu poate fi anterioară sfîrșitului veacului al XV-lea.

În această perioadă se completează sau se refac o serie de basilici vechi și cum aceste completări și refaceri corespund firește stilului epocii, ele devin mărturii interesante pentru perioada în care s-au executat.

[1] Roth, *Baukunst*, p. 88; Halaváts, *Kisselyk*, p. 368 și urm; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 94 și urm. Reconstituirea planului după Horwath pare preferabilă celei propusă de Halaváts.

[2] Roth, *Baukunst*, p. 25; idem, *Beiträge*, p. 121.

Catedrala r. cat. din Alba Iulia suferise şi ea în urma diferitelor incursiuni turceşti din prima jumătate a veacului al XV-lea, şi guvernatorului Ioan de Hunedoara i se atribuie nu numai o restaurare amplă, dar chiar şi completări ale construcţiei. E sigur că guvernatorul Ioan şi-a dobîndit merite ctitoriceşti însemnate, pentru că a şi fost înmormîntat aci împreună cu fiul său Ladislau. Din ceea ce se păstrează azi, nu cred însă că se poate atribui mijlocului sau jumătăţii a doua a veacului al XV-lea altceva decît turnul din colţul de sud-vest. Perechea lui s-a prăbuşit în 1603, cînd a explodat pulberea depozitată aci şi cînd a suferit şi turnul păstrat grave avarii, în urma cărora a fost restaurat. Partea inferioară a ambelor turnuri, pînă la înălţimea vechii cornişe a basilicii, face parte încă din construcţia iniţială, din veacul al XIII-lea. Dar etajele superioare ale turnului existent (vezi fig. 50) sînt despărţite prin frize bogate, gotice tîrzii, comparabile stilistic cu frizele de sub cornişele bisericii sf. Mihail din Cluj, executate acolo către şi după mijlocul veacului al XV-lea. Astfel, cred că am putea atribui lui Ioan de Hunedoara cel puţin începerea supraetajării turnului de sud-vest, deşi terminarea lui a întîrziat, deoarece, dacă unele ferestre în arc frînt au încă profiluri specific gotice, altele sînt deja semicirculare şi poartă în glafuri cîte un tor cilindric, perfect asemănător cu torurile care decorează ferestrele turnului de sud-vest al bisericii clujene amintite. E interesant de notat că aceeaşi particularitate o vom întîlni şi la biserica r.cat. din Turda, derivată tot din şantierul clujean. Astfel cazurile de analogie ne obligă să presupunem că turnul s-a terminat abia după moartea guvernatorului Ioan [1].

Către sfîrşitul veacului al XV-lea şi pe la începutul veacului următor s-a construit şi turnul bisericii ev. din Bistriţa, adosat faţadei apusene pe latura de nord. De data aceasta datarea e sprijinită şi prin cîteva grafite din etajele superioare (data 1487 se găseşte pe latura de vest, deasupra ferestrei de la primul etaj, iar mai sus s-au descoperit cifrele 1509, 1513 şi 1519) [2]. Judecînd după brîurile simple care despart primele două etaje, după friza de patrulobi dintre etajul II şi III şi după formele ferestrelor în arc frînt, cele de la etajul II cu muluri complet degenerate, cu toruri aplicate unor corpuri prismatice, e clar că zidirea turnului s-a început în ultimul sfert al veacului al XV-lea, iar datele marcate în diferite locuri arată că lucrările s-au tărăgănat şi amintesc poate reveniri şi retuşări ulterioare. În amănunte problema e greu de dezlegat, deoarece turnul a mai suferit cel puţin o înfrumuseţare radicală în cursul veacului al XVI-lea.

Pe temeiul mulurilor flamboaiante de un aspect tardiv, se poate data către sfîrşitul veacului al XV-lea şi capela dreptunghiulară, alipită laturii de miază-noapte a bisericii ev. din Reghin [3]. În exterior se mai păstrează şi contraforturile treptate, dar bolta a căzut pradă unui incendiu în 1848. Respingerea unei ipoteze mai vechi de către V. Roth, în virtutea căreia ar trebui să recunoaştem în această capelă restul unui transept romanic, e perfect îndreptăţită.

Distrugeri parţiale trebuie să fi suferit în 1421 şi în cursul incursiunilor turceşti ulterioare şi biserica ev. din Bartolomeu (Oraşul Stalin) [4], unde se pot constata o serie de modificări şi refaceri care au avut loc în cursul veacului al XV-lea. Curînd după mijlocul acelui veac s-ar putea data portalul apusean, încheiat în arc frînt şi profilat foarte bogat, dar lipsit de orice cezură între articularea usciorilor şi a arhivoltei. Cam din aceeaşi vreme ar putea să fie şi uşa treflată a sacristiei, al cărui lintel e sprijinit de două console gotice tîrzii. În jumătatea a doua a veacului al XV-lea s-au mai înlocuit traveele pătrate ale navelor laterale cu travee dreptunghiulare, reducîndu-se numărul lor la jumătate (vezi fig. 97). În consecinţă, s-au suprimat stîlpii intermediari şi arcadele dintre nave au fost înzestrate cu arhivolte largi, greoaie şi semicirculare. Toate traveele, inclusiv cele

[1] Opiniile exprimate de către diferiţii cercetători asupra acestui turn sînt divergente: Möller, *Epit. eml.*, p. 127, crede turnul mai vechi şi îi atribuie lui Ioan de Hunedoara numai etajul ultim; Rosemann, în *Kunst in Sieb.*, p. 80, e de părere că turnul e încă din veacul al XIV-lea; după Gál, *L'architecture*, p. 215, turnul şi-a dobîndit aspectul actual abia în urma lucrărilor executate în secolul al XVIII-lea.

[2] Wortitsch, *Bistritz*, p. 23—29; Roth, *Baukunst*, p. 73; idem, *Beiträge*, p. 127; cf. şi *Kunst in Sieb.*, p. 110.

[3] Roth, *Baukunst*, p. 33.

[4] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 331; *Burzenland*, III—1, p. 115 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 87.

extreme din transept, au fost apoi acoperite cu bolți stelate, decorate la încheieturi cu mici scuturi. Aceste scuturi ne obligă să datăm execuția bolților în ultimul sfert al veacului al XV-lea. Amintim în sfîrșit că nici aceste bolți nu se mai păstrează decît în transept și în cele două travee răsăritene

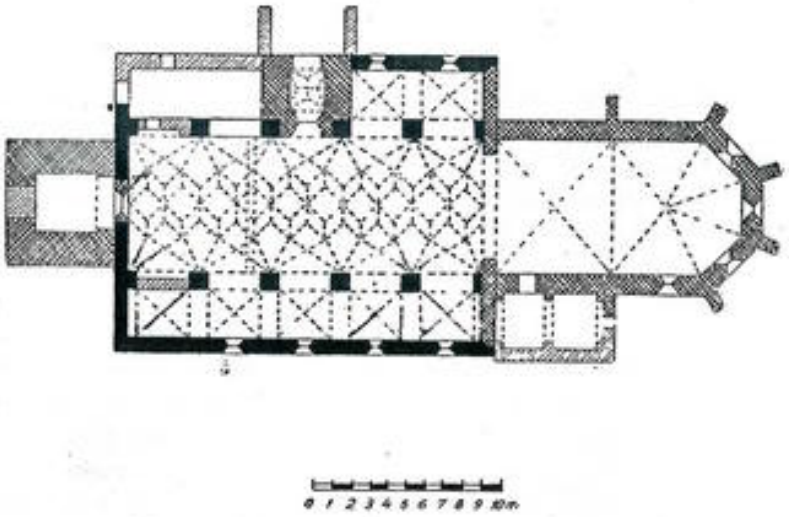

Fig. 474. — Șura Mică, biserica ev., plan.

ale navelor laterale, deoarece toate celelalte bolți, inclusiv cele ale navei centrale, sînt opera restaurărilor din veacul al XIX-lea.

Prin 1506 a fost refăcută vechea basilică romanică din Șura Mică [1]. O însemnare din condica bisericii spune: « *Johannes Welther (von Scholten) anno 1506, ein Dominikaner Mönch und Baumeister, ecclesiae aedificator* ». Dacă putem pune oarecare temei pe această notiță, atunci trebuie primită interpretarea lui Halaváts, care vede în călugărul Johannes Welther pe meșterul care a condus lucrările; calificativul de « Baumeister » nu îngăduie nici o îndoială și nu se potrivește unui ctitor, cum crezuse Roth. În ceea ce privește data execuției, însemnarea condicii e în orice caz coroborată de constatările de fapt. S-a zidit acum un cor nou (fig. 474), pentagonal, sprijinit de contraforturi treptate, prezentînd de sus pînă jos particularitatea de a avea în față o muchie. Curioase sînt bolțile în cruci ale acestui cor cu travee cu planul încă pătrat, dar arhaisme asemănătoare vom întîlni în această perioadă și la biserica ev. din Cristian (r. Sibiu). Ferestrele largi, împărțite în două, sînt împodobite în lunete cu muluri gotice tîrzii, iar bolta și împletiturile decorative ale nervurilor din nava centrală, derivate din forme stelate, nu ating încă înlănțuirea uniformă de paralelograme, care vor predomina peste puțini ani.

Bolți cu nervuri înfățișînd un desen identic se găsesc la biserica ref. din Ocna Sibiului [2] (vezi fig. 13), cu toate că această basilică veche prezintă alte proporții și un alt număr de travee. Meșterul, însă, chemat să înlocuiască vechiul tavan de lemn, a copiat modelul de la Șura Mică și a așezat o boltă cu patru compartimente decorative peste șase travee. Această nepotrivire dovedește și ea că acum nervurile nu mai îndeplinesc vreo funcție structivă. Tot în această perioadă se vor fi făcut și cele cîteva ferestre gotice. E probabil că lucrările s-au terminat înainte de anul 1515, cînd se instalează strane noi, și oricum înainte de 1522, cînd se execută picturi murale.

[1] Halaváts, *Vizakna*, p. 203 și urm.; Roth, *Beiträge*, p. 92; idem, *Künstlerbildnisse*, p. 34.

[2] Halaváts, *Vizakna*, p. 198 și urm.

Bolți cu nervuri în forme stelate mărunte, compuse în partea centrală din paralelograme, poartă și nava centrală a vechii basilici din Noul Săsesc (fig. 475). Cu ocazia așezării acestor bolți s-a refăcut și partea superioară a absidei altarului cu pereți pentagonali încălecați deasupra zidului

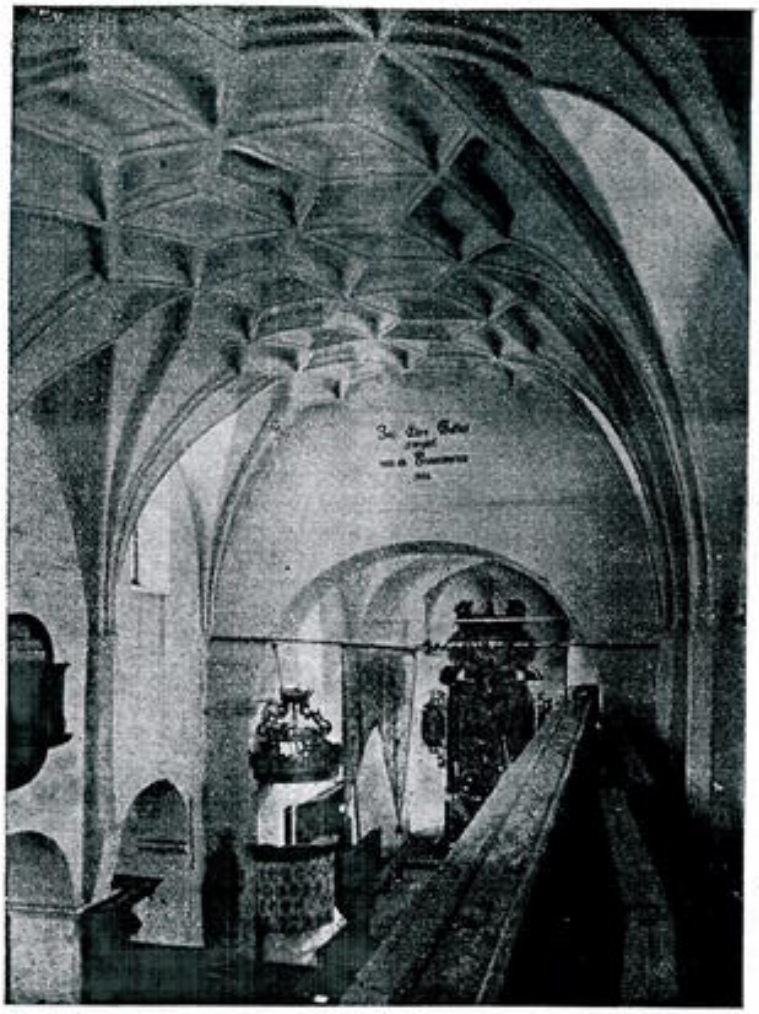

Fig. 475. —Noul Săsesc, biserica ev., vedere din navă spre cor.

semicircular, primind acum și o boltă corespunzătoare pe nervuri. O consolă din cor, arcul frînt și cornișele pilaștrilor dintre cor și absidă datează tot de la această refacere, executată probabil puțin înainte de anul 1526, cînd s-au așezat și strane noi în biserică.

Tot o basilică fusese inițial și biserica ev. din Curciu[1], aparținînd în parte încă primei jumătăți a veacului al XV-lea. Formele portalului apusean, deschis într-un rezalit puternic al fațadei pentru a permite adîncirea usciorilor, sînt elocvente. Usciorii prezintă încă articulări în formă de colonete, cu baze și cu friză de capiteluri de tipul celor de la începutul veacului al XV-lea. Din același alfabet face parte și extradosul arhivoltei, încălecat de frunziș gotic și încoronat cu un fleron. O inovație o constituie însă suporturile și baldachinele laterale, destinate să

[1] Roth, *Baukunst*, p. 89, 94; idem. *Beiträge*, p. 124; *Kunst in Sieb.*, p. 29.

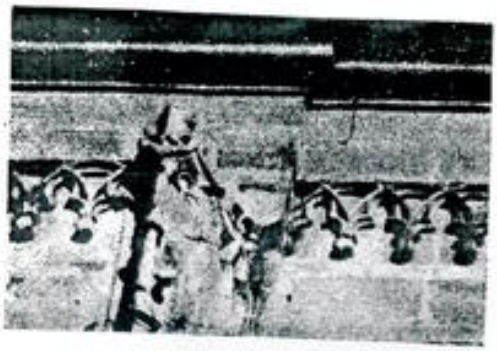

Fig. 476. — Cluj, biserica sf. Mihail, friza cornișei din fațada de vest.

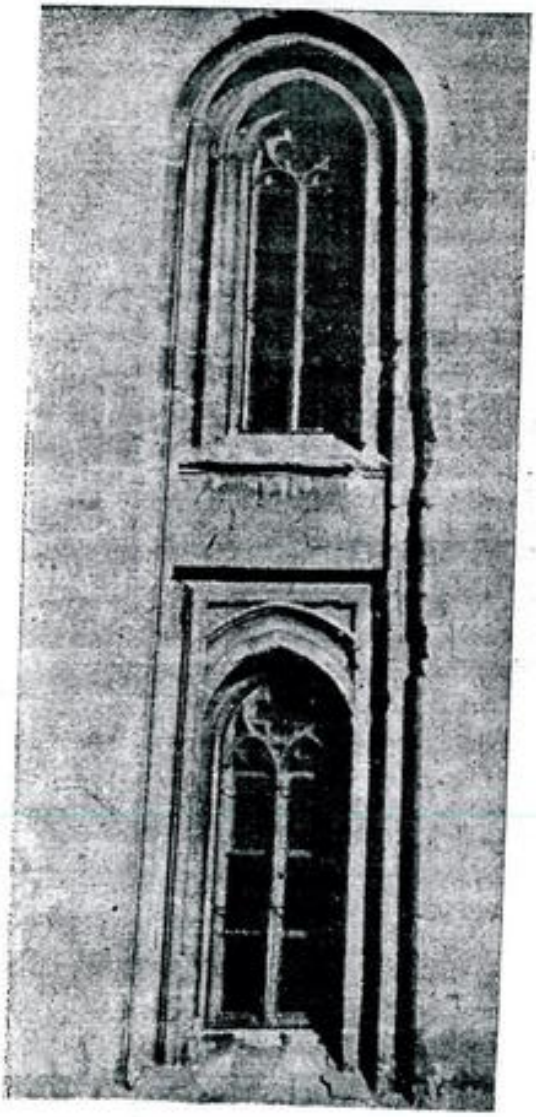

Fig. 477. — Cluj, biserica sf. Mihail, fereastra turnului de sud-vest.

adăpostească cîte o statuetă. Sub cornișă rezalitul e prevăzut cu o friză de arcuri treflate, asemănătoare cu cele de la pridvorul portalului de sud al bisericii ev. din Sibiu și de la acele cornișe ale navelor bisericii sf. Mihail din Cluj, care au fost executate curînd după mijlocul secolului al XV-lea. Portalul lateral de nord din Curciu repetă, în schimb, dispoziția porții apusene a capelei adăugate bisericii sibiene în fațada de vest, puțin înainte de mijlocul veacului al XV-lea. E vorba de un portal cu lintel așezat pe console, cu usciori cu profiluri fără baze și fără capiteluri, continuate în arhivolta încoronată iarăși cu frunziș și fleron, dar încadrate de două fiale. În Curciu, însă, arhivolta apare greoaie, iar fialele zac pe console simple, înlocuind pilaștrii prototipului. Biserica se compune din clopotniță în capătul de vest al navei centrale, din cele trei nave despărțite prin stîlpi și dintr-un cor poligonal. Și interiorul corului prezintă încă forme arhaice, fiind acoperit cu bolți pe ogive sprijinite pe colonete angajate. Navele sînt tăvănite. Astăzi, însă, tustrele au aceeași înălțime, dar peretele de deasupra arcadelor dintre nave cuprinde ferestre care dau acum în navele laterale. Această curiozitate nu poate fi explicată decît prin faptul că inițial navele laterale fuseseră joase, basilicale, și că ele au fost ridicate mai sus ulterior, basilica transformîndu-se într-o biserică-hală. Cîntărind rezultatele parțiale ale analizei, ajungem la concluzia că zidirea basilicii a trebuit să înceapă ,cel mai tîrziu prin 1430, continuîndu-se pînă în sfertul al treilea al veacului al XV-lea și e probabil că transformarea basilicii într-o hală a urmat curînd după aceea, dar pînă acum nu s-a semnalat nici un punct de reper care ar permite o datare mai precisă a acestei ultime transformări.

Cu tot decorul plastic relativ bogat pentru o biserică de la țară, clădirea din Curciu e, după cum am văzut, un epigon care a absorbit cîteva elemente mai evoluate din șantierele transilvănene mai de seamă. Biserica e însă totuși remarcabilă prin faptul că exemplifică tenacitatea formelor împămîntenite, care se mențin adeseori în Transilvania, mai ales în ambianța țărănească, încă multă vreme după dispariția lor din șantierele principale.

Un șantier de mîna întîi continuă să fie și în faza aceasta cel al bisericii parohiale r.cat. din Cluj. Pentru a înlesni expunerea, am amintit în capitolul precedent bolțile stelate ale navelor, feres-

trele flamboaiante din fațada de sud și plastica decorativă a contraforturilor din flancul sting al fațadei de vest, deși acestea au fost executate abia după mijlocul veacului al XV-lea. Rămine să menționăm acum o serie de amănunte caracteristice pentru etapele evoluției formelor arhitectonice, amănunte care ne vor servi totodată ca repere pentru o serie de cazuri de analogie. Pentru perioada terminării fațadelor sînt semnificative frizele decorative de sub cornișe. Pe latura de vest, unde erau prevăzute cele două turnuri, și în porțiunile corespunzătoare de pe laturile de nord și sud, friza (fig. 476) e formată din arcade mici gotice, trilobate și întretăiate, prevăzute în capătul

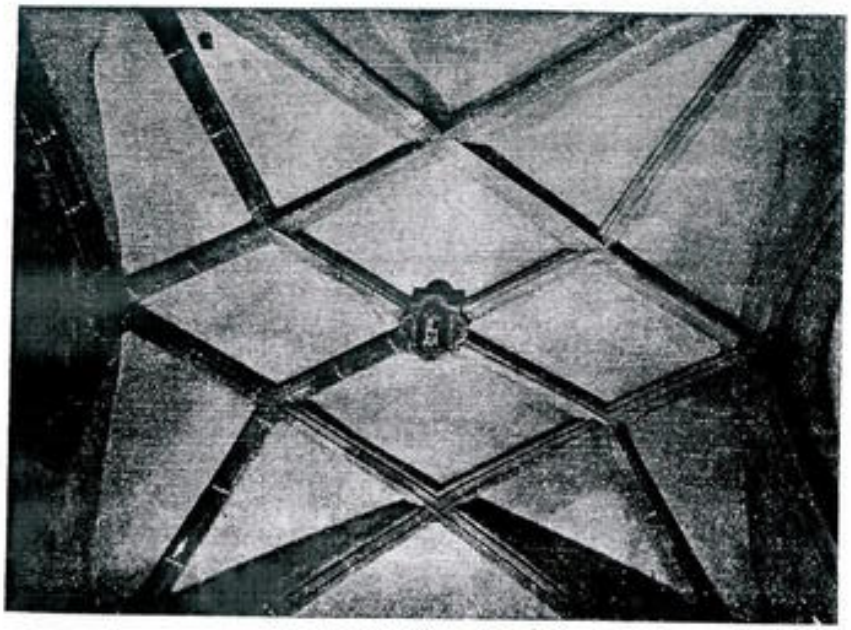

Fig. 478. — Cluj, biserica sf. Mihail, bolta capelei din turn.

de jos, în chip de consolă, cu un fleron în formă de crin cu floarea întoarsă în jos (același motiv la Curciu, dar simplificat). Friza apare la fel și pe latura de nord a corului, semn că se proiectase un briu decorativ uniform sub cornișa întregii biserici; pînă la urmă n-a fost însă executat conform intențiilor inițiale și chiar în partea realizată friza prezintă două variante în interpretarea crinului: una cu floarea deschisă în formă de trilob, alta cu crinul în formă de boboc. E deci probabil că friza executată în cursul sfertului al treilea al secolului al XV-lea s-a lucrat în două faze sau în două ateliere. În aceeași perioadă s-au profilat și cadrele ferestrelor mari ale etajului de jos (singurul realizat) al turnului de sud-vest (fig. 477) și merită să fie reținut că aci întîlnim profiluri cilindrice în articularea glafurilor, introducînd o morfologie nouă, confundată uneori în trecut cu formele romanice. Acest turn cuprinde în parter, după cum am văzut, o capelă decorată cu picturi. Acum capela primește însă o boltă nouă (fig. 478), de data aceasta în formă de plasă, compusă din nervuri bogat profilate prin planuri curbe. Nervurile formează paralelograme și după cît se pare aci întîlnim prima aplicare a acestui sistem. Nervurile clujene sînt din piatră ecarisată și vom vedea că la fel vor fi executate și mai tîrziu, la o serie de monumente mai de seamă, însă curînd după aceea bolțarii vor fi imitați în teracotă modelată în tipare. Bolta din Cluj e datată prin stema lui Gregorovius Schleynig [1] (paroh al bisericii în anii 1450—1481), despre care se știe că a depus eforturi mari pentru terminarea construcției. Dat fiind că răspîndirea acestui sistem

[1] Balogh J., *Kolozsvár*, p. 13; idem, *Renaissance*, I, p. 197

de boltă e încă excepțională chiar și în ultimii ani ai veacului al XV-lea, e probabil că și la biserica din Cluj bolțile capelei nu vor data decît din preajma anului 1481. Caracteristic e și felul în care se desprind nervurile din pereți, anume printr-o curbă semicirculară, înlocuind consolele și evitîndu-se astfel desprinderea lor treptată și greu motivabilă din planul pereților.

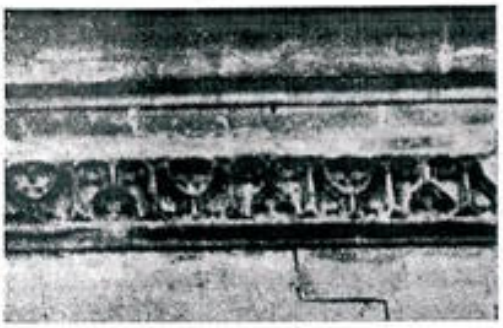

Fig. 479. — Cluj, biserica sf. Mihail, friza cornișei din fațada de nord.

Între timp se ridicaseră probabil și pereții fațadelor laterale pînă la înălțimea cornișelor și se execută friza decorativă corespunzătoare (fig. 479). De data aceasta motivele întrebuințate se compun din forme flamboaiante foarte tîrzii, bastarde. Elementele flamboaiante din perioada inițială se combinau din elipse șerpuite cu multă suplețe, formînd ornamente asimetrice, cu mișcări rotative. Acum șerpuirile își pierd flexibilitatea și mișcarea, devenind rigide și simetrice. Astfel se încheie evoluția stilului ornamental gotic într-o anchilozare geometrică. Acest stadiu final a fost atins în șantierul din Cluj pe la 1487, dată la care se pare că zidirea era terminată, exceptîndu-se doar etajele superioare ale turnurilor [1]. În acel an, însă, clădirea a fost devastată parțial de un incendiu și bolta altarului a trebuit să fie demontată și reconstruită. Azi nu mai putem judeca particularitățile acestei bolți noi, pentru că nu se mai păstrează decît o cheie de boltă în lapidarul Institutului de istorie din Cluj, purtînd data terminării, 1498 [2]. Actuala boltă din cor e opera barocului și aparține veacului al XVIII-lea; aceasta e o boltă cu nervuri pseudogotice, scundă și eliptică, care a deformat și partea superioară a ferestrelor [3].

De șantierul clujean depinde înainte de toate clădirea bisericii r. cat. (zisă și « biserica mare ») din Turda [4]. Actualmente clădirea e o biserică-sală, dar e probabil că transformarea halei într-o sală se datorește epocii barocului. De fapt arhitectul care a realizat această modificare radicală a fost constrîns să flancheze pereții în interior cu niște picioare de zid extrem de masive, folosindu-se de intervalul dintre stîlpi pentru adăpostirea altarelor laterale. Lărgimea interioară a bisericii din perete în perete fiind de 18 m, pare indiscutabil că dispoziția inițială fusese aceea a unei biserici-hală (drept comparație poate servi lărgimea bisericii-sală mari, zidită de regele Matei Corvinul în Cluj pentru minoriți, nava atingînd acolo o lărgime de abia 13,16 m). Judecînd după contraforturi, navele avuseseră cîte patru travee, iar corul două travee dreptunghiulare și una pentagonală, în flancul de nord fiind prevăzută cu o sacristie. Biserica era lipsită de turn. Din clădirea inițială se mai păstrează, în afară de pereții perimetrali, o serie de ferestre pe latura de est și sud (latura de miazănoapte era de obicei lipsită de ferestre, pentru a evita curenții de aer și vînturile reci de nord), toate cu muluri gotice tîrzii, dintre care una prezintă profiluri încrucișate în vîrf. Asemenea

Fig. 480. — Aiud, biserica ref., meterez de la clopotniță.

[1] Asupra zidirii etajelor superioare ale turnului de sud-vest între anii 1511 și 1526, vezi Entz, *Adalék*, p. 146—148 (aceste etaje au fost ulterior înălțurate).

[2] Kelen, *Sf. Mihail*, p. 134; Grandpierre, *Szt. Mihály*, p. 32, dă data greșit.

[3] Cu ocazia restaurărilor recente, bolta barocă a fost înlăturată și s-a refăcut bolta pe ogive, după indiciile găsite în zidăria veche.

[4] Orbán, *Tordav.*, p. 357—368; Balogh J., *Késő-gót.*, p. 533.

încrucișări nu se întîlnesc înainte de sfîrșitul veacului al XV-lea. Alte ferestre au glafurile profilate prin toruri de soiul celor de la ferestrele de sud-vest ale bisericii sf. Mihail din Cluj. Caracteristic e și portalul dublu cu chenar de baghete de pe latura de sud, înscrise într-un fronton cu arc frînt, corespunzător celui presupus și în Cluj, la biserica lui Matei Corvinul. În schimb portalul lateral de nord, și el de același tip, poartă deasupra o cornișă orizontală, decorată cu un relief plat. Profilurile principale sînt simple: baza e proeminentă cu planul superior plat și cu muchiile arcuite, deci în forme care nu mai corespund morfologiei gotice, în timp ce cornișa veche de la cor e simplă și încă gotică, la fel ca și sprîncenele care subliniază treptările contraforturilor. Dar între aceste sprîncene, profilate cu o cavetă între planuri oblice, se găsesc și cîteva cu un mic tor orizontal la bază, întocmai ca la biserica ref. din Turda Nouă, pe care o vom aminti în legătură cu bisericile-sală. Toate aceste elemente ne îndrumă să datăm biserica r.cat. pe la 1500 și astfel datele 1498[1] și 1504, scluptate în relief pe contraforturile mijlocii ale fațadei de sud, pot fi considerate ca indicii valabile pentru perioada în care se lucra la clădire.

Fig. 481. — Aiud, biserica ref., portalul vechi.

Alt monument care oglindește unele amănunte ale șantierului clujean e biserica ref. din cetatea Aiudului[2]. Și această biserică a suferit transformări în epoca barocă, în urma cărora au fost modificați stîlpii dintre nave și bolțile acestora, dar din faza inițială se păstrează clopotnița adosată fațadei apusene, zidurile navelor în sistem hală, cu contraforturi cu tot, și corul. Navele halei se compun din cîte cinci travee, iar corul are o travee dreptunghiulară și una pentagonală.

Clopotnița, deosebit de masivă și spațioasă, cu plan dreptunghiular, a fost considerată ca un fost donjon romanic al cetății inițiale. În realitate, însă, ea nu cuprinde nici un element romanic. Ușa de intrare din parter, încheiată sus cu un arc în formă de segment de cerc, se datorește chiar unei refaceri mai recente. Parterul însuși, pavat cu cărămidă, e acoperit cu o boltă pe ogive profilate cu două scotii laterale. Ogivele pornesc din colțurile pereților, formînd o arcuire în locul consolelor, după modelul întîlnit la capela clujeană întemeiată de Schleynig. La etaje urcă o scară spiralică așezată în colțul de nord-est al clopotniței, deschisă spre fiecare etaj cu cîte o ușă cu arhitrava pe console arcuite și cu muchiile usciorilor teșite. Grinzile și dușumelele care despărțeau etajele au dispărut. Numeroase și felurite sînt însă ferestrele clopotniței. Unele sînt în arc treflat înscris într-un semicerc, altele dreptunghiulare, iar la cele două etaje superioare

[1] Data 1458 citită de Orbán, *Tordav.*, p. 364, e greșită. Datele 1452 și 1465, citite tot de Orbán pe niște chei de boltă provenind de la bolta corului, nu le-am putut verifica, dar pare îndoielnic că ar putea fi puse în legătură cu construcția de care vorbim.

[2] Szathmáry, *Nagyenyed*, p. 53; Balogh J., *Kétség.*, p. 533.

se văd ferestre încheiate în arc semicircular, la etajul penultim fiind chiar geminate. Dar aceste ferestre geminate nu mai sînt despărțite prin colonete, ci prin stîlpișori de piatră, lipsiți de orice profil la bază și sub arhivoltă, iar ferestrele nu sînt adăpostite sub un arc de descărcare comun. Caracteristic e apoi faptul că toate tocurile de ferestre sînt din piatră ecarisată și toate prezintă muchii teșite, adică o profilare specific gotică tîrzie. Semnificative sînt și formele meterezelor.

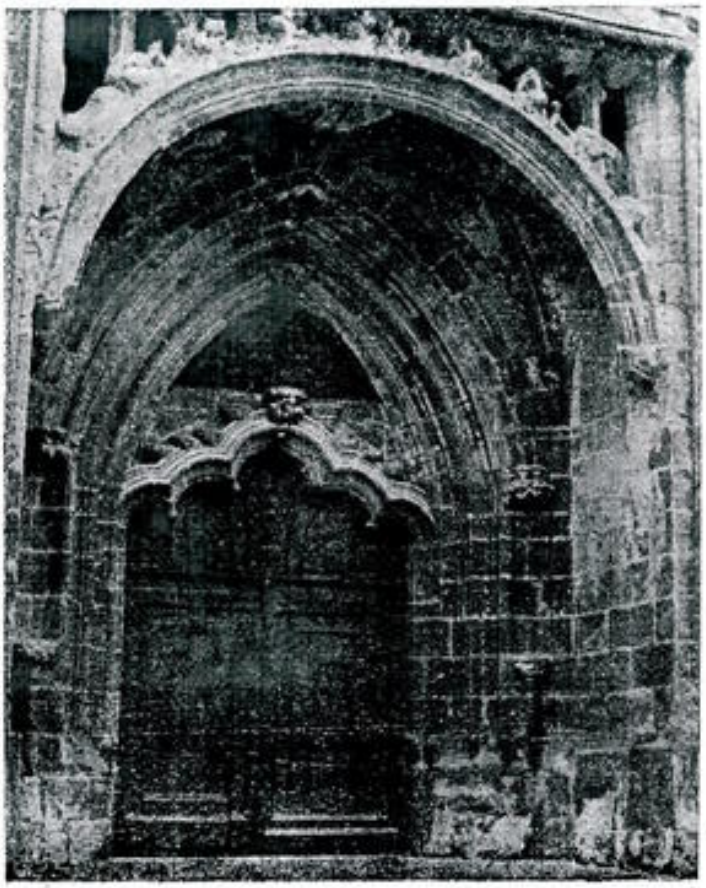

Fig. 482. — Or. Stalin, Biserica Neagră, Poarta de Aur.

În locul deschiderilor strîmte și înalte de odinioară, clopotnița e prevăzută cu metereze înzestrate la capătul de jos sau puțin mai jos de mijloc cu o lărgire circulară (fig. 480). Acest tip de metereze aparține perioadei răspîndirii armelor de foc, adică în Transilvania începînd cu fortificațiile din jumătatea a doua a veacului al XV-lea. Din toate observațiile de mai sus se poate deduce că turnul bisericii a fost construit în ultimul sfert al veacului al XV-lea.

Elementele arhitectonice păstrate în cor dovedesc că și ele aparțin aceleiași perioade, deși în pereți întîlnim suporturi angajate pentru bolți, pe laturile de nord și sud în formă de toruri, iar în colțurile poligonului cu secțiunea prismatică. La prima vedere o asemenea dispoziție arhaică ne îndeamnă să o considerăm ca un semn de vechime mai mare a corului, dar lipsa oricărui profil de bază și a oricărei cezuri între suporturi și nervurile bolții ne va convinge că nu e vorba decît de o reminiscență. Gruparea nervurilor derivă dintr-un sistem stelat care tinde să se apropie de dispoziția paralelogramelor. Secțiunea nervurilor prezintă două perechi de scotii, iar încheierea

lor de-a lungul coamei e marcată prin chei de boltă decorate cu rozete, sculptate în două variante. Şi acest motiv decorativ aparţine unei vechi tradiţii gotice.

Ferestrele corului sînt bipartite, iar cele ale navei tripartite. Şi unele şi altele păstrează încă în mare parte mulurile iniţiale, unele cu trilobi şi patrulobi circulari, iarăşi de un model arhaic, cele mai multe însă flamboaiante, combinate ca de obicei din cîte un ochi circular, continuat în

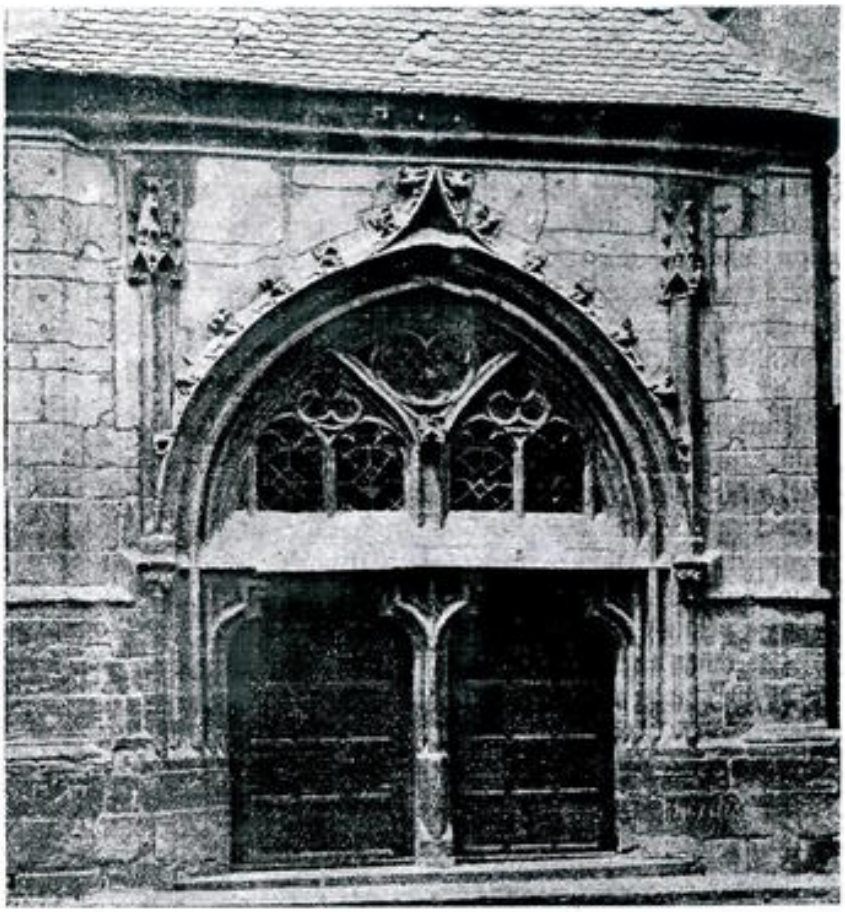

Fig. 483. — Or. Stalin, Biserica Neagră, portalul răsăritean de pe latura de sud.

formă de migdală arcuită. Asemenea ferestre gotice tîrzii se mai văd şi la sacristia aşezată pe latura de nord a corului.

Caracteristic e apoi vechiul portal (fig. 481), acum astupat, din capătul apusean al navei laterale de nord. Usciorii şi arhivolta foarte uşor frîntă sînt profilaţi cu două toruri şi o cavetă şi lipsiţi iarăşi de orice profil de bază şi de cezură la naşterea arhivoltei.

Dispoziţia corului clujean, flancat de două absidiole, se regăsea la biserica ref. din Orăştie [1], motiv pentru care se presupune că aceasta fusese iniţial o biserică-hală. În prezent, însă, nu se mai păstrează decît corul pentagonal cu muluri bogate în ferestre tripartite, nava actuală fiind opera unei refaceri din veacul al XIX-lea.

[1] Roth, *Unterwald*, p. 315—316.

Alt şantier activ şi important din această perioadă este cel de la Biserica Neagră din Or. Stalin unde lucrările continuă de zor, deşi nu le mai putem judeca decît după fragmentele care au supravieţuit marelui incendiu din 1689. Din aceste fragmente fac parte mai ales portalurile [1] excepţional de numeroase; în afară de intrarea principală din apus, mai erau cîte două pe fiecare latură. O imitaţie servilă a portalului principal prezintă cadrul denudat al intrării apusene de pe latura de miazăzi. În urma refacerilor ulterioare se mai păstrează numai forma deschiderii cu un arc încoronat de un fronton trapezoidal. Execuţia acestui portal trebuie să fi urmat imediat după terminarea prototipului său, adică pe la 1450; curînd după aceea s-au iniţiat lucrările Porţii de Aur (fig. 482) de pe latura de miazănoapte, din vecinătatea altarului. Conceput independent, în ceea ce priveşte desenul general, acest portal, precedat de un portic aşezat între cele două contraforturi care flanchează intrarea, întrebuinţează totuşi elemente formale şi stilistice de aceeaşi valoare ca şi cele de la portalul faţadei de vest: deschiderea e încoronată de o arhivoltă polilobă, decorată pe extrados cu frunzişul cărnos cunoscut, susţinînd o mică bază centrală, peste care se ridica probabil un fleron. Usciorii prevăzuţi cu toruri se continuă fără nici o întrerupere în arhivolta cu arc frînt din jurul lunetei; lateral, pe socluri încoronate cu baldachine, se adăpostise cîte o statuetă, azi dispărută. Porticul e acoperit cu o ogivă simplu profilată, iar în faţadă prezintă un arc semicircular, deasupra căruia încolţeşte frunziş gotic exuberant. Sub cornişa dreaptă, care susţine panta acoperişului, se intercalează o galerie ajurată, copiată după portalul principal.

Pe aceeaşi latură, în capătul apusean, se află portalul dedicat sf. Jertfe. O. L. Fritz [2] îl atribuise meşterului care a executat Poarta de Aur. Arcul semicircular, profilat încă gotic, e desigur asemănător, dar segmentele de cerc care decorează cu festoanele lor intradosul lunetei au în desenul lor ceva atît de precis, de geometric, încît conferă portalului un aspect sensibil diferit de spiritul încă confuz al Porţii de Aur. Din aspectul original al portalului nu fac parte, firește, canaturile actuale cu coronamentul lor în formă de scoică. Aflăm, dimpotrivă, că luneta era despărţită de deschiderea inferioară printr-un lintel, iar intrarea era împărţită în două printr-un stîlp median.

Pe la 1476 se termină, conform inscripţiei de pe unul din canaturi, portalul răsăritean de pe latura de sud [3] (fig. 483). Acest portal e precedat de un pridvor închis, cu plan pătrat, boltit cu o calotă decorată cu nervuri. Ambele uşi, şi cea exterioară şi cea interioară, sînt importante pentru datarea evoluţiei stilistice a goticii tîrzii, fiindcă ele prezintă noul cadru cu baghete. Caracteristica acestuia e o deschidere dreptunghiulară, purtînd în colţurile de sus cîte o mică consolă arcuită. Chenarul e compus din baghete cilindrice sau cu secţiunea în formă de pară. Pornind de pe profilul înclinat al usciorilor, aceste baghete sînt aşezate pe nişte baze uneori simple (la Biserica Neagră), alteori mai bogat decorate. Baghetele verticale se încrucişează cu altele orizontale, de pe arhitravă, realizînd astfel un joc subtil de linii întretăiate, cu vii suprafeţe de lumină şi umbre adînci şi alungite. Precursorul acestui tip de portal se întîlneşte în faţada apuseană a bisericii sf. Mihail din Cluj. Acest soi de cadru de uşă e o expresie tipică a formelor gracile, decorative, din perioada goticii tîrzii, împrumutate tot din mediul sud-german, derivate însă din arhitectura civilă şi, în ultimă analiză, poate chiar din mobilierul de lemn. E neîndoielnic că aceste forme se aseamănă mult cu aplicările caracteristice lucrărilor de tîmplărie gotice-tîrzii. La fel ca şi la Cluj, portalul are două deschideri despărţite printr-un stîlp. Ctitorul acestei intrări a fost probabil Matei Corvinul, căruia i se datorește în orice caz fresca din timpanul uşii interioare. Timpanul, prins într-un arc treflat cu o uşoară acoladă, e încadrat de un profil treptat, amintind şi el portalul de tip caşovian (cel de nord) de la Cluj. Din punct de vedere arhitectonic e însă mai reuşit portalul exterior, încoronat cu un arc frînt, prevăzut cu frunziş şi fleron şi încadrat de fiale zvelte. Timpanul e ajurat cu trefle, împrumutate decorului obişnuit de la ferestre.

[1] Roth, *Baukunst*, p. 52 şi urm.; *Burzenland*, III—1, p. 124, 138 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 105.
[2] *Burzenland*, III—1, p. 140.
[3] Roth, *Baukunst*, p. 52; *Burzenland*, III—1, p. 139; *Kunst in Sieb.*, p. 106 şi urm.

Dintr-o fază tîrzie, probabil din primul sfert al veacului al XVI-lea, trebuie să dateze apoi lărgirea sacristiei [1] (vezi fig. 199). Bolțile celor două travee noi sînt prevăzute cu nervuri desprinse direct din perete, împerecheate și întretăiate, formînd caracteristica rețea de paralelograme, specifică pentru ultima fază a stilului ce se mai poate chema gotic.

Între timp se lucrează și la biserica sf. Maria din Sibiu. Din această fază, prima în dată e poarta de sud cu pridvorul amintit pentru întîia oară în anul 1457 [2] (fig. 484). Fără teamă putem conclude că anul de mai sus corespunde aproximativ cu data execuției. Ușa dreptunghiulară, cu mici console sub lintel, e un precursor al ușii cu baghete, iar pereții laterali, larg evazați, cu bogate profiluri întrerupte pe fiecare latură pentru a face loc cîte unui baldachin sortit să adăpostească figuri plastice, rămase neexecutate ori dispărute între timp, confirmă o asemenea datare. Mai semnificativă e bolta pridvorului cu o bogată rețea de nervuri, grupate în formă de stea. La sf. Mihail din Cluj, al cărui șantier a jucat în acest timp un rol important de mediator, am întîlnit acest soi de bolți cu un desen ceva mai simplu. Pridvorul se deschide cu arcuri frînte, excepțional de bogat profilate, cu toruri și baghete subțiri, cu secțiuni cilindrice și în formă de pară. O particularitate o constituie însă faptul că toate aceste profiluri mărunte se desprind de pe baze înalte, prevăzute cu astragală, iar fețele bazelor prismatice sînt decorate cu ornamente adîncite, cioplite în planuri oblice, după procedeul crestăturilor în lemn. Alfabetul decorativ se compune din mici baghete verticale sau spiralice și din romburi, exact așa cum le vom întîlni din nou cu decenii mai în urmă, îndeosebi în Moldova. După cum vom vedea, portalurile moldovenești derivă însă probabil din modele polone, dar aceasta nu scade importanța apariției atît de timpurii a acestui tip de decor la biserica sibiană. Și aceste ornamente, la fel ca și cadrul de ușă cu baghete despre care am vorbit, derivă în ultimă analiză tot din contactul pietrarilor cu tîmplarii. Deasupra arhivoltelor, pridvorul e decorat în exterior cu o cornișă în relief, combinată din trilobi cu flori de crin, inversați în capătul de jos.

În 1471 s-a amplificat sacristia bisericii [3], înlăturîndu-se peretele dinspre miazănoapte și adăugîndu-se două travee (vezi fig. 182). Racordările improvizate, înglobînd în zidărie vechile contraforturi, denotă o execuție puțin îngrijită, cu scop pur utilitar. În 1474 parohia săsească intră apoi în posesia averii mănăstirii cisterciene din Cîrța, desființată din ordinul lui Matei Corvinul. Acest eveniment a trezit spiritul de întreprindere al parohienilor, îndemnîndu-i să decidă o mărire a bisericii sf. Maria și să transforme basilica într-o biserică-hală [4]. Proiectul s-a realizat însă numai unilateral, în nava dinspre sud (fig. 485). Peretele exterior de pe această latură a fost ridicat acum mai sus, iar deasupra navei laterale s-a construit o tribună, înlăturîndu-se zidul spre nava centrală și lăsîndu-se numai niște stîlpi pătrați, în prelungirea stîlpilor inferiori. Noua încăpere a primit bolți stelate (vezi fig. 197).

Concomitent cu această transformare a interiorului, s-a decis și mărirea capelei din fața clopotniței, zidită cu puține decenii mai înainte, și s-a plănuit amenajarea ei într-un vast nartex sau « ferula ». În locul pereților laterali ai capelei, s-au construit două perechi de stîlpi, ca să delimiteze nava centrală, iar după demolarea zidurilor apusene ale navelor laterale, aceste nave au fost contopite cu cele corespunzătoare ale nartexului, învăluind astfel clopotnița din toate părțile; totodată s-a prelungit pînă în nartex și tribuna navei laterale de sud. Stîlpii repetă exact dispoziția și forma celor din navele interioare și la fel și bolțile pe ogive, ca și cele stelate de la tribună. Prezența acestor bolți pe ogive a determinat odinioară datarea ferulei într-o fază mai timpurie, dar H. Rosemann pare a avea dreptate cînd pune zidirea nartexului în imediată legătură cu construirea tribunei de peste nava laterală de sud. În adevăr, în afară de faptul că toate detaliile

[1] *Burzenland*, III—1, p. 129, anticipează, fără motiv, datarea acestei sacristii.

[2] Reissenberger, *Hermannstadt*, p. 28 și urm.; *Kunst, in Sieb.*, p. 88.

[3] Reissenberger, *Hermannstadt*, p. 10; Roth, *Baukunst*, p. 45, notează din greșeală data 1476; *Kunst in Sieb.*, p. 87.

[4] Reissenberger, *Hermannstadt*, p. 8 și urm.; Roth, *Baukunst*, p. 42 și urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 90 și urm.

din ferulă sînt mult mai neglijate și în parte chiar complet simplificate, dovadă că lucrarea s-a făcut cu oarecare grabă, constatăm aci concomitent și prezența formelor celor mai tardive la mulurile ferestrelor de la tribună. Toată tribuna, și partea de peste nava laterală a bisericii și cea corespunzătoare din nartex, e luminată de mari ferestre tripartite. La tribuna navei aceste muluri se

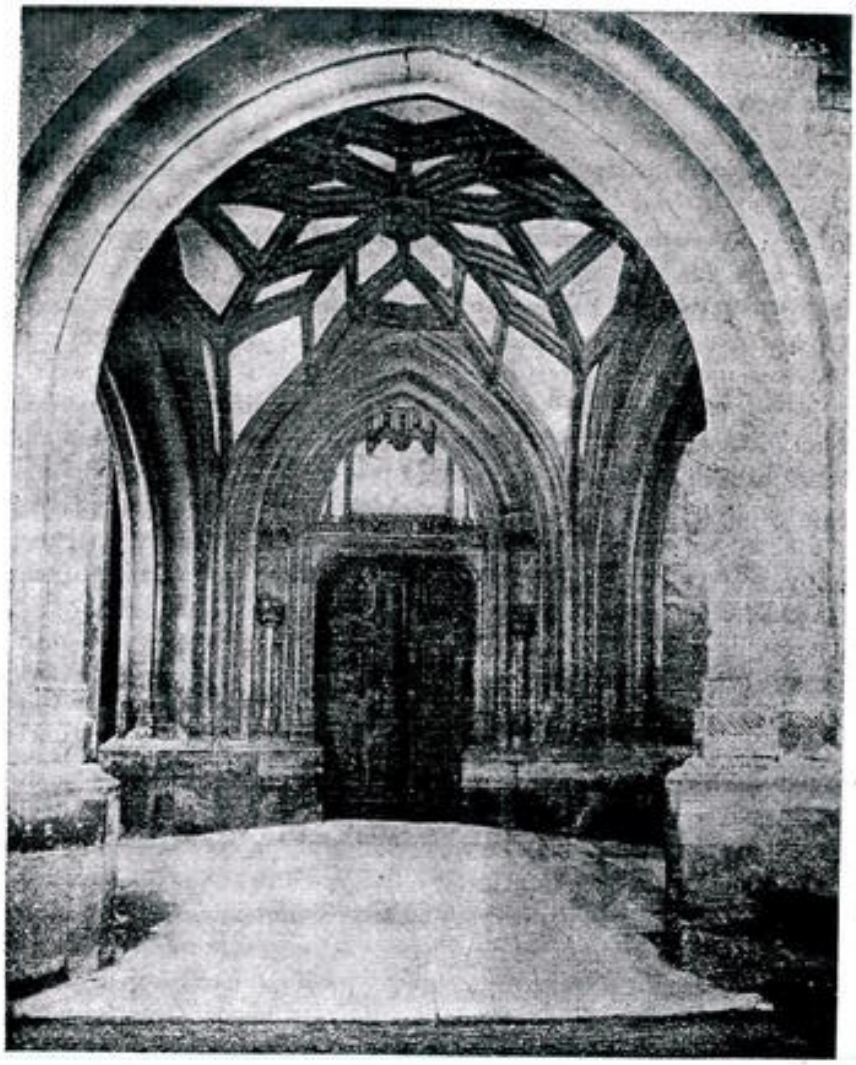

Fig. 484. — Sibiu, biserica ev., pridvorul și poarta de sud.

compun din patrulobi grupați cite trei într-o lunetă și din forme flamboaiante, înscrise într-un cerc. La tribuna nartexului întîlnim numai forme flamboaiante, alături de care, în fereastra penultimă, apar motive cu totul fanteziste, depășind orice schemă geometrică și caracterizînd ultimele clipiri ale stilului gotic din Transilvania. Firește că aceste lucrări au ținut timp mai îndelungat și e probabil că mulurile ferestrei descrise au fost cioplite abia pe la 1500, dacă nu și mai tîrziu.

Din documente și descrieri mai aflăm apoi că și peste transept se construiseră tribune: una peste brațul de sud, în 1487, alta peste cel de nord, în 1499. Ambele au fost însă înlăturate în cursul veacului trecut.

Clopotnița rămînind înghesuită de jur împrejur și aproape invizibilă, s-a decis ridicarea ei cu încă două etaje. E probabil că acum s-a făcut și portalul cu arc semicircular, încadrat de elemente gotice. Am amintit că această formă semicirculară a înșelat pe unii autori, care au atribuit portalul perioadei romanice, fără să țină seamă de faptul că axa acelei basilici romanice nu

Fig. 485. — Sibiu, biserica ev., fațada de sud.

corespunde bisericii gotice și fără să ia în considerație profilurile, care nu pot fi anterioare sfîrșitului veacului al XV-lea. E probabil că prin 1494, cînd s-au terminat noile etaje ale clopotniței, se va fi terminat și portalul.

Pe la 1502 (dacă interpretarea datei e exactă) se procedează la alungirea brațului nordic al transeptului acoperit cu o boltă pe o rețea de nervuri dispuse în paralelograme [1], adoptînd deci motivele curente în ciuda faptului că celelalte bolți sînt așezate pe ogive. Mai respectuos față de tradiție apare, în schimb, pietrarul Nicolae, care termină, în 1509, pridvorul din fața portalului lateral dinspre miazănoapte [2]. Opera meșterului Nicolae nu diferă mult de pridvorul de pe latura de sud, zidit cu peste o jumătate de veac mai curînd. Se distinge doar printr-o simplici-

[1] Reissenberger, *Hermannstadt*, p. 11; Roth, *Baukunst*, p. 45; *Kunst in Sieb.*, p. 91.

[2] Reissenberger, *Hermannstadt*, p. 11 și 28; Roth, *Baukunst.*, p. 45; *Kunst in Sieb.*, p. 88 și 91.

tate mai mare şi printr-o oarecare sărăcie formală. Traseul arhivoltei din faţadă e însă mai avîntat. În ceea e priveşte pridvorul vechi, de pe latura de sud, el. va primi în curînd un etaj, adăpostind o mică capelă [1], cu o nişă spre răsărit, care iese în formă de burduf poligonal. Partea inferioară a burdufului e împodobită cu un vrej gotic tîrziu (fig. 486), compus exclusiv din lujeri răsuciţi spiralic şi împletiţi arbitrar, în combinaţii intenţionat asimetrice, pentru a produce impresia unei învălmăşeli naturale. În faţada principală, etajul era străbătut de o mare fereastră

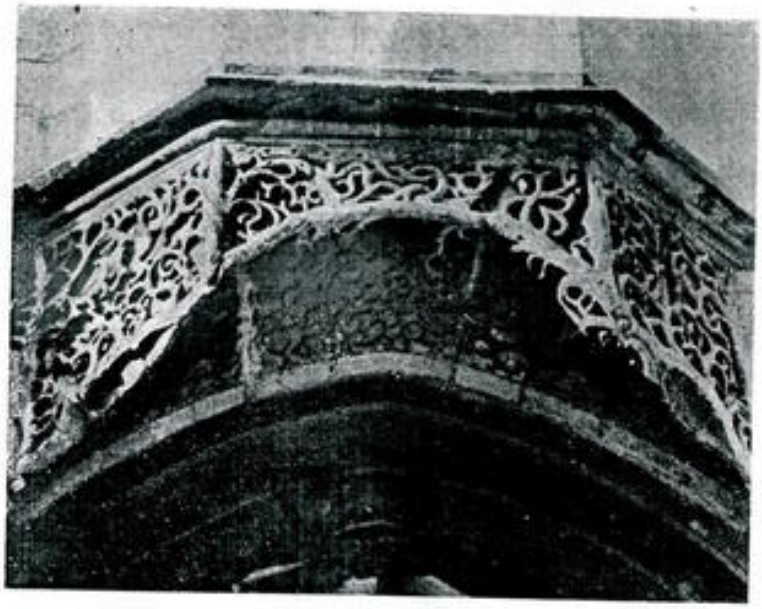

Fig. 486. — Sibiu, biserica ev., ornament sub burduful pridvorului de sud.

tripartită cu muluri flamboaiante, restaurată recent în partea inferioară. Capela purta în interior o boltă stelată. Cu privire la ideea de a construi o asemenea capelă deasupra pridvorului, H. Rosemann aminteşte capela sf. Venceslas al catedralei sf. Vit din Praga unde — coincidenţă semnificativă — se regăseşte şi ornamentul de lujeri, aplicat acolo pe consolele care susţin parapetul dinspre interior. Ca o etapă intermediară merită să fie amintită capela bisericii sf. Iacob din Levoča.

O dată cu construcţia turnuleţului cu scara spiralică din faţada de miazăzi, în dreptul clopotniţei, ridicată în 1520, încetează definitiv orice activitate în acest şantier, care timp de peste un veac şi jumătate a fost unul din cele mai importante focare şi centre de iradiere ale arhitecturii gotice din Transilvania de sud.

Transformarea interiorului bisericii din Sibiu a trezit şi în Mediaş gustul de a moderniza basilica gotică [2]. În vremea aceasta se luaseră la întrecere mai multe comune pentru a deveni capitale de judeţ şi astfel se explică de ce în Mediaş, în Richiş, Mojna şi Biertan s-au făcut eforturi excepţionale, construindu-se biserici spaţioase care depăşeau trebuinţele locale. E curios cum parohienii medieşeni au imitat aidoma amplificările sibiene, transformînd şi ei nava laterală de miazăzi, încălecînd-o cu o tribună. Bolţile ridicate deasupra tribunei sînt aci însă ogive simple, preferate probabil pentru a păstra acordul cu nava laterală opusă, care şi-a conservat vechiul aspect. În această perioadă s-a zidit şi sacristia, după cum o dovedesc bolţile stelate, în vreme ce la bolţile

[1] Reissenberger, *Hermannstadt*, p. 29—30; Roth, *loc. cit.*; *Kunst in Sieb.*, *loc. cit.*

[2] Roth, *Baukunst*, p. 62 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 29.

din nava centrală şi din altar nervurile formează o împletitură simplă în formă de plasă, decorată în punctele de intersecţie cu mici scuturi. Aceste scuturi iau locul cheilor de boltă de la încrucişarea ogivelor. Ele sînt împodobite cu steme ale ctitorilor, ale domnitorilor, ale comunei şi judeţului, iar alteori cu figuri sfinte, executate nu în relief, ci în pictură. Mulurile ferestrelor din cor şi din nava laterală din sud exemplifică şi ele formele tîrzii ale goticii decadente; într-un stil flamboaiant mai curat apar încă mulurile din cor, dar cele dinspre miazăzi trădează o compoziţie şi un stil

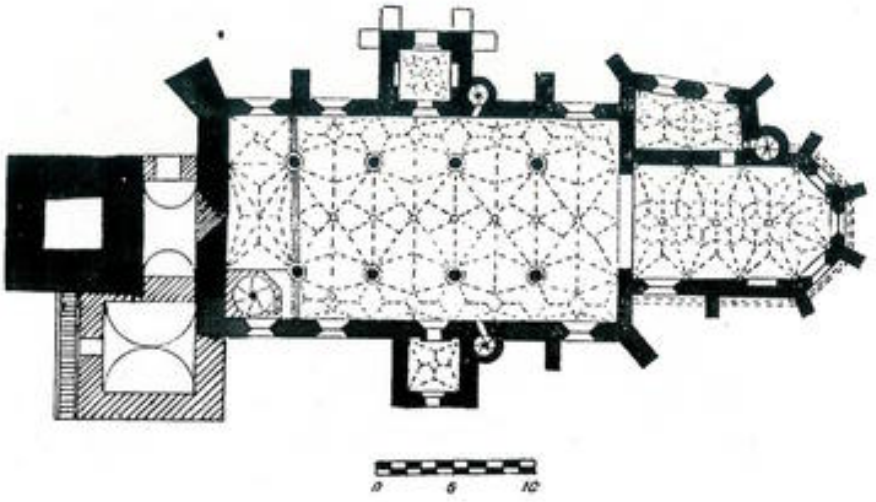

Fig. 487. — Mojna, biserica, ev., plan.

bastard. Lucrările, începute în ultimul sfert al veacului al XV-lea, vor fi fost continuate şi terminate abia în primii ani ai veacului următor.

Un amalgam de forme tîrzii şi amintiri din perioada goticii mature întîlnim la bolţile şi la portalurile bisericii ev. din Mojna [1]. Această biserică avusese un predecesor de la care au mai rămas, în colţul de nord-est al incintei de fortificaţie, fundamentele altarului gotic poligonal. Despre biserica veche nu dispunem de alte informaţii, dar, judecînd după dispoziţia planului, ea ar putea fi aproximativ cu un veac anterioară zidirii actuale. Noua clădire (fig. 487) se compune din trei nave de aceeaşi înălţime, cele laterale fiind însă mult mai strîmte, şi un altar pentagonal, flancat spre nord de o sacristie. Execuţia zidirii e foarte îngrijită. Cele patru perechi de stîlpi înalţi şi zvelţi, care susţin bolţile halei (fig. 488), prezintă un desen diferit de la pereche la pereche. Unii sînt compuşi din mănunchiuri de forme cilindrice şi prismatice, alţii prezintă un fel de caneluri largi, înfăşurînd fusul în spirală, iar o a treia variantă păstrează un aspect mai simplu şi mai masiv. Profilurile de bază sînt reduse şi sus lipseşte orice urmă de capitel. Nervurile bolţilor din navă alcătuiesc o reţea, la care se recunoaşte încă derivarea din prototipurile stelate, iar la pridvoarele din nord şi sud întîlnim încă formele stelate propriu-zise. Dar la altar desenul se complică (fig. 489), fără a atinge încă formele seci ale unor paralelograme frecvente după 1510. Nervurile bolţilor de la Mojna poartă cîte un mic disc decorativ peste intersecţiile centrale, amintind locul vechilor chei de boltă. În nava centrală nervurile se desprind treptat din volumul stîlpilor, iar în navele laterale ele zac pe console aproximativ piramidale. Numai în cor întîlnim colonete angajate sprintene, reminiscenţe din vremea goticii mature.

Dintre portaluri, cel apusean, bogat profilat, a fost astupat, dar pe latura de sud se păstrează altul, cu o deschidere în arc foarte uşor frînt, încoronat însă cu un arc în acoladă, decorat pe extrados

[1] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 265 şi urm.; Roth, *Baukunst*, p. 89 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 29, 66—67; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 23—25; Heklen, *Kunstgesch.*, p. 44; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 33—35.

cu obişnuitul frunziş şi fleron, flancat de cîte o mică fială pe consolă. În comparaţie cu acest portal, devenit între timp foarte comun şi acum pe cale de a dispare, merită o atenţie deosebită uşa sacristiei (fig. 490), cu cadrul ei de baghete încrucişate, întretăiate de o frumoasă acoladă cu frunziş şi fleron bogat, împărţit în două ramuri înclinate, încadrînd o bază deasupra căreia se ridicase odi-

Fig. 488. — Mojna, biserica ev., vedere din nava centrală.

nioară statuia sfîntului Gheorghe. La colţuri apar în miniatură reminiscenţele fialelor cunoscute. Aceste forme, de o fantezie bogată, rezultă dintr-o combinaţie a uşii cu chenar de baghete, peste care e aplicată schema portalului de tip mai vechi. Bazele înalte ale baghetelor şi decorul suprafeţelor poligonale în stilul crestăturii se aseamănă perfect cu formele întîlnite la pridvorul de sud al bisericii ev. din Sibiu. În schimb, valorile liniare, seci dar incisive, se îndulcesc prin acolada suprapusă; decorul vegetal se resimte însă de mîna aridă a sculptorului, incapabil de a reda formele plastice. Dar oricum, cadrul uşii sacristiei din Mojna e unul din cele mai frumoase ale goticei

transilvănene tirzii. Sugestive sînt şi mulurile ferestrelor tripartite, alcătuite din motive flamboaiante, combinate în fel de fel de figuri geometrice.

Biserica e prevăzută cu trei turnuri, dintre care două, ajungînd numai pînă la cornişa navelor, încalecă pridvoarele portalurilor laterale, fiind flancate pe latura răsăriteană de cîte o mică scară

Fig. 489. —Mojna, biserica ev., vedere din cor.

spiralică. O altă scară asemănătoare e alipită în colţul dintre sacristie şi altar. Clopotniţa însăşi e aşezată separat, în dreptul faţadei apusene, şi a fost abia ulterior legată cu biserica, în vremea cînd s-au făcut fortificaţiile.

Întîmplarea, rară încă în această perioadă, face să cunoaştem şi numele arhitectului. Se chema Andrei şi era originar din Sibiu. Într-un certificat semnat de preotul Johannes din Mojna, se precizează că meşterului i se plătise separat pentru clădirea bisericii şi se adăugaseră apoi încă 100 de florini pentru sculpturile de la ferestre. Documentul datează din 1498 şi trebuia să-i

servească lui Andrei spre a lămuri unele neînțelegeri cu privire la drepturile pe care le reclama pentru zidirea bisericii din Cristian (r. Sibiu). Cum lucrările făcute în Cristian trebuie datate între 1486 și 1498, rezultă că biserica din Mojna va fi fost construită și decorată aproximativ prin anii 1480—1486.

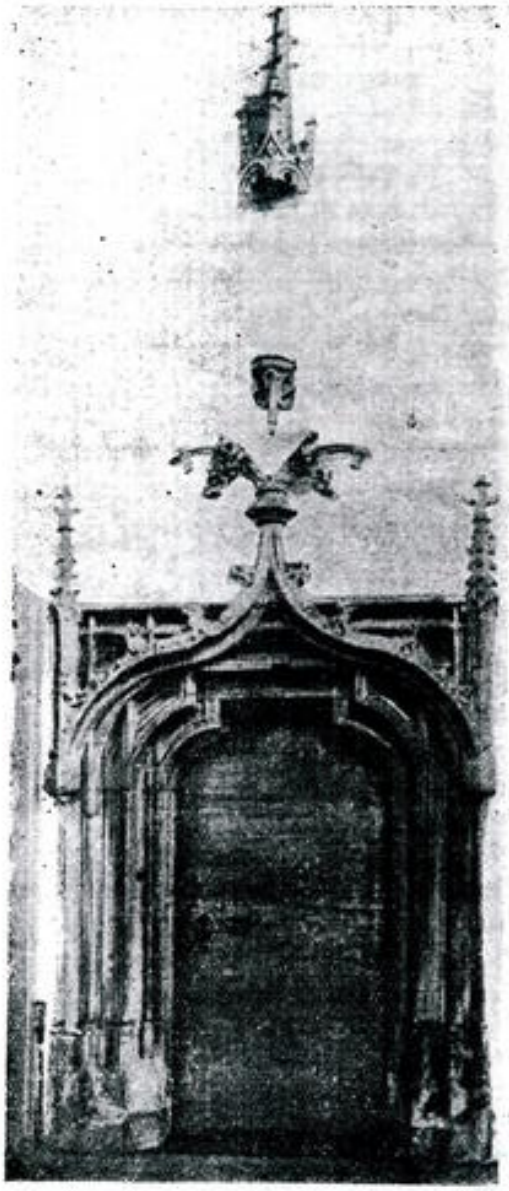

Fig. 490. — Mojna, biserica ev., ușa sacristiei.

Fosta basilică romanică sf. Servatius din Cristian[1] prezintă acum planul dezvoltat al bisericii-hală, avînd corul încadrat de două altare laterale, poligonale, ca la biserica sf. Mihail din Cluj sau la biserica ev. din Richiș. Din clădirea veacului al XIII-lea meșterul a întrebuințat în parte zidurile corespunzătoare noului plan, deoarece dintr-un certificat privitor la contractul încheiat între meșter și parohieni aflăm că el se obligase să ridice zidurile mai sus, să boltească biserica și să-i facă un nou parament. Astfel, clopotnița romanică a primit încă două etaje, ultimul cat fiind adăugat abia în veacul trecut. Meșterul Andrei a zidit noua biserică compusă din patru travee dreptunghiulare în nava centrală și tot atîtea travee pătrate în navele laterale, despărțite unele de altele prin stîlpi înalți cu corpul striat de opt toruri verticale între tot atîtea cavete. Stîlpii au o bază octogonală ușor proeminentă, dar nu au capiteluri. În altar, la fel ca la Mojna, meșterul întrebuințează bolți ceva mai arhaice, pe ogive elansate, sprijinite pe mici console. În nava centrală, în schimb, întîlnim o boltă cilindrică cu penetrații în intervalele dintre stîlpi, decorată pe intrados cu nervuri împletite în forma unei plase. Am putea admite că sistemele diferite de bolți fuseseră anume alese de către acest meșter eclectic: față de bolta navei decorată mai mărunt, dar mai uniform și lipsită de accente verticale, altarul bisericii e avantajat prin contrastul ogivelor suple.

Din textul contractului cu meșterul Andrei, amintit mai sus, lipsește data, dar W. Horwath a putut stabili că unele dintre persoanele care îl semnează ca martori se întîlnesc și în alte documente contemporane, îndeplinind aceleași funcții publice între anii 1472 și 1486. Cum pe de altă parte biserica nu era cu desăvîrșire terminată în anul 1498, cînd se ivesc neînțelegerile amintite, și cum lucrarea nu a putut dura un timp excesiv de îndelungat, e verosimil ca data începerii lucrărilor să fi fost cît mai apropiată de anul 1486. În urma procesului, biserica a rămas nu numai lipsită de paramentul plastic contractat, dar și de bolțile navelor laterale. Prin forma lor, calotele actuale dovedesc o origine mult mai recentă; ele înlocuiesc probabil vechile tavane, așezate în mod provizoriu.

[1] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 267 și urm.; Halavàts, *Keresztényesz.*, p. 139 și urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 68; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 83 și urm.

Prezența meșterului Andrei se poate admite și la biserica ev. din Ațel. Către sfîrșitul veacului al XV-lea s-a modificat corul, ridicîndu-se mai sus pereții și s-a adăugat un etaj vechii sacristii [1]; navele laterale au rămas însă tot basilicale, dar au primit, împreună cu traveele extreme ale transeptului, bolți cu nervuri prezentînd încă desene variate, apropiindu-se totuși de aspectul rigid al plasei romboidale. Ușa sacristiei (fig. 491), al cărei canat poartă data 1499, prezintă un chenar de baghete întocmai ca la ușa corespunzătoare din Mojna. Și plastica bazelor de la baghete e aceeași. Lipsește numai arcul în acoladă, cu fleronul și fialele laterale. În schimb, se vede deasupra cadrului ușii o cornișă simplă, al cărei profil sinuos anunță vremurile noi ale renașterii [2].

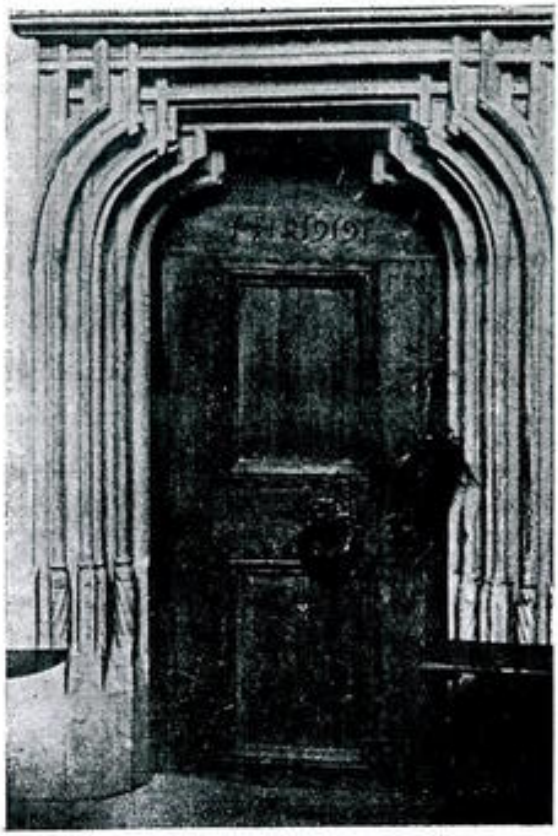

Fig. 491: — Ațel, biserica ev., ușa sacristiei.

Prin anul 1483 s-a terminat transformarea bisericii-sală de pe dealul din Sighișoara într-o biserică-hală [3]. La acest eveniment se referă o inscripție săpată în peretele lateral al unei ferestre dinspre miazăzi, în care e amintit «*Michel Polner purgermaister 1483*». Tot acest an e însemnat și într-o pictură murală din navă, iar în nartexul de sub clopotniță e zugrăvită data 1488 [4]. Datele din această perioadă s-ar putea multiplica; toate dovedesc însă același lucru. Cele trei nave sînt la fel de înalte, dar navele laterale sînt mult mai strîmte. Stîlpii care le despart au secțiunea octogonală și sînt prevăzuți cu un profil discret la bază. Numai vechii pilaștri ai arcului de triumf au capiteluri, dar încolo nervurile se desprind direct din pereți și stîlpi. Bolțile sînt în realitate niște lungi cilindre cu penetrații, pornind din arcurile dintre stîlpi, iar nervurile, aplicate pe intrados, sînt din teracotă și formează o plasă decorativă, lipsită de orice rost structiv. Întîlnim astfel aci unul din primele exemple în care funcția tehnică a nervurii, derivată din ogivele puternice de odinioară, a încetat cu desăvîrșire. De aci înainte nervura va mai trăi ca o podoabă oarecare, aplicată intradosului bolții, urmînd un traseu determinat numai de intenția decorativă a meșterului.

Ferestrele navelor laterale sînt înalte și largi, tripartite, cu muluri polilobe în arc frînt, înscrise în triunghiuri sau pătrate arcuite, iar deasupra portalului lateral de nord e chiar o fereastră cvadripartită. Canatul acestui portal poartă data 1495. Fațadele navelor sînt apoi încercuite cu un ciubuc, la fel cu cel de la cor, dar așezat ceva mai sus, sub ferestre, ocolind însă în formă de chenar partea superioară a ferestrei din flancul stîng al fațadei de vest și fereastra de deasupra

[1] Roth, *Baukunst*, p. 81; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 69 și urm. Părerea lui Roth, că ar fi fost fortificat corul, nu pare a se verifica.

[2] Asemănarea cu ușa sacristiei bisericii ev. din Biertan, semnalată de Roth, *loc. cit.*, e numai principială. De altfel, ușa sacristiei din Biertan e și ceva mai recentă.

[3] Letz, *Bergkirche*, p. 5; Müller, *Bergkirche*, p. 167 și urm.; Henszlmann, *Uti jegyzetek*, p. 336 și urm.; Roth, *Baukunst*, p. 66 și urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 29, 91 și urm.

[4] Această inscripție, care cuprinde și numele meșterului Jacobus Kendlinger din S. Wolfgang, se referă la executarea zugrăvelilor și nu la zidirea clopotniței, cum crede H. Rosemann, *Kunst in Sieb.*, p. 91.

portiței de nord. Pridvorul din fața portalului de sud, intercalat între două contraforturi, cu portal semicircular, profilat încă în forme gotice bastarde, ar putea data din primul sfert al veacului al XVI-lea.

Ultima biserică-hală pe care o mai putem clasa în această perioadă e cea ev. din Biertan [1]. H. Rosemann bănuiește că ea s-ar datora unei prefaceri care a respectat totuși corul, atribuit unei construcții mai vechi. Detaliile stilistice nu consimt însă la nici o deosebire în privința datării, întemeiată doar pe constatarea disproporției dintre masa celor trei nave-hală și dintre corul redus, atît ca lărgime cît și ca înălțime. Fațada de vest pare neterminată, din cauză că e încadrată între două turnulețe hexagonale, adăpostind cîte o scară spiralică, ceea ce îndreptățește presupunerea că peste prima travee a navei de mijloc fusese plănuită o clopotniță. Navele sînt despărțite între ele prin trei perechi de stîlpi masivi, octogonali, peste care zac bolți pe nervuri stelate. În cor nervurile iau forma unor plase, iar ferestrele sînt ajurate cu muluri flamboaiante. Chenarele portalurilor se încadrează fără excepție în această perioadă stilistică. Intrarea apuseană prezintă două uși geminate, cu cadre de baghete (fig. 492); dispoziția e identică cu cea a portalului de sud-est de la Biserica Neagră, dar plastica bogată se apropie de ușa sacristiei din Ațel. Alt pietrar a cioplit cadrul de la ușa sacristiei (fig. 493) din Biertan; chenarul, decorat cu baghete, e plat, cu toată multitudinea de planuri suprapuse și întretăiate, iar cornișa cu denticule desăvîrșește impresia eclectică, combinată din elemente gotice tîrzii cu infiltrații ale renașterii. Cadrul trebuie să fi fost executat puțin mai înainte de 1515, căci din acel an datează canatul. Pentru datarea clădirii și mai ales a portalului apusean, dispunem de stema regelui Vladislav II (1490-1516) și de cea a voievodului transilvănean Ioan Zápolya (1510—1526), aplicate deasupra intrării principale. Biserica a fost deci terminată prin anii 1510—1516.

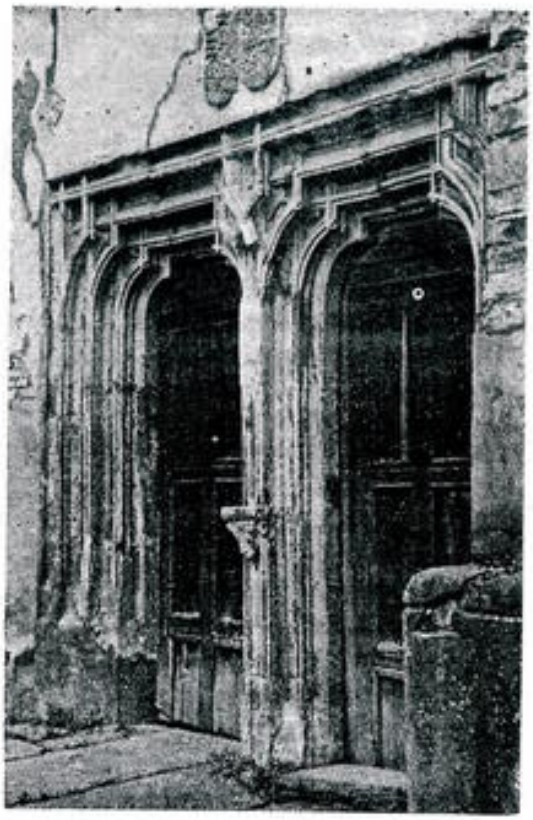

Fig. 492. — Biertan, biserica ev., portalul de vest.

Din această trecere în revistă a bisericilor-hală se poate constata că, la fel ca și în cazul basilicilor, și bisericile-hală prevalează tot în zonele de colonizare săsească, întîlnindu-se sporadic înafara acestora numai în așezările mai însemnate, cu populație mixtă, săsească și maghiară.

Populația maghiară continuă, în schimb, să prefere bisericile-sală, mai unitare ca spațiu, dar și de dimensiuni mai mici, mai ușor de construit, ceea ce constituie un indiciu că în general acele comune întîmpinaseră dificultăți în găsirea mîinii de lucru mai experte. Din asemenea premise se creează însă cu timpul o tradiție, în virtutea căreia preferința tipurilor se afirmă apoi și în cazurile cînd condițiile mîinii de lucru disponibile sînt favorabile. La fel și arhitectura mănăstirească continuă, la rîndu-i, să contribuie la răspîndirea și la menținerea tipului bisericii-sală.

[1] Roth, *Baukunst*, p. 69—71; idem, *Beiträge*, p. 126—127; *Kunst in Sieb.*, p. 29, 67—68; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 44; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 68 și 324.

Ca şi în trecut, monumentele păstrate din această categorie se prezintă iarăşi sub aspectul mai multor variante. În forma cea mai simplă, biserica-sală e lipsită de clopotniţă, şi între aceste biserici se găsesc acum şi exemple însemnate, din centrele orăşeneşti. Totuşi se cuvine să facem o rezervă cu privire la acestea din urmă, fiindcă bisericile-sală orăşeneşti aparţin de obicei mănăstirilor şi trebuie să presupunem că aşezămintele monahale dispuneau de clopotniţe integrate în complexul construcţiilor mănăstireşti. Fapt e că în unele cazuri s-au adăugat ulterior clopotniţe şi acestor biserici. Tipul bisericii fără clopotniţă continuă să fie foarte răspîndit la ţară, dar şi în aceste cazuri trebuia găsită o soluţie pentru adăpostirea clopotelor. E deci probabil că zvoniţele de lemn care s-au păstrat pe lîngă numeroase biserici maghiare, dar care datează toate din veacurile mai recente, reproduc un tip vechi [1]. Aceste zvoniţe au aspectul unui schelet de birne pe plan pătrat, în care se suspendă clopotele, şi poartă un acoperiş piramidal de draniţă, avînd deci forma unui turn scund şi fără pereţi laterali. Natural că asemenea construcţii rudimentare din lemn nu puteau fi legate direct cu biserica de zid şi drept urmare zvoniţele sînt clădite separat de biserică, fie lîngă poartă, fie într-un colţ al îngrăditurii.

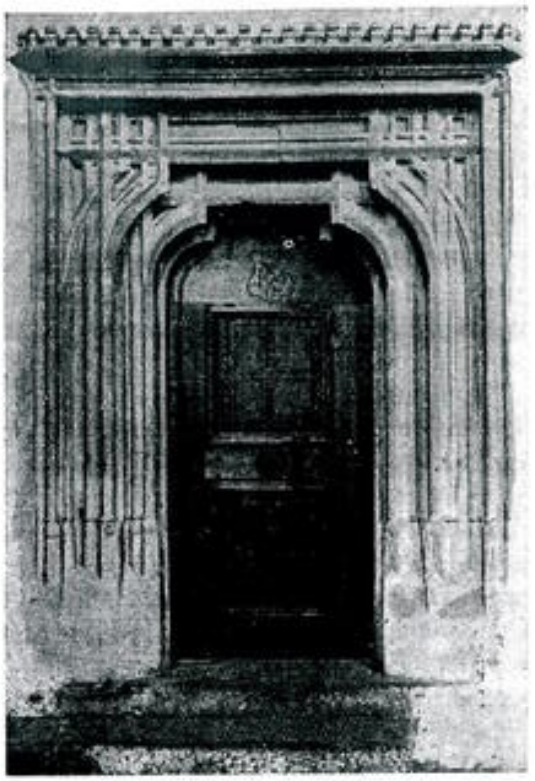

Fig. 493. — Biertan, biserica ev., uşa sacristiei.

Majoritatea bisericilor orăşeneşti şi mănăstireşti fuseseră însă înzestrate cu clopotniţe de zid aşezate de obicei în faţada de vest, alteori în flancul corului, deasupra sacristiei. La ţară, tipul cu clopotniţe e ceva mai rar, cu excepţia bisericilor din raionul Ciuc, asupra cărora se pare că şantierul bisericii franciscane din Şumuleu a exercitat o influenţă durabilă. Alte asemenea centre de difuziune par a fi fost cele din Tîrgu Mureş, Dej şi Mănăstirea, exercitînd înrîuriri asupra bisericilor din regiunea Mureşului, din Sălaj şi Someş; aceeaşi remarcă se poate face şi privitor la cele cîteva biserici-sală săseşti, ridicate în vecinătatea vechilor basilici şi a bisericilor-hală, plănuite întotdeauna cu clopotniţe, chiar dacă aceste clopotniţe nu au fost pînă la urmă terminate.

Nava e dreptunghiulară, la bisericile mai importante boltită, la cele mai multe însă tăvănită. Corul, compus de obicei din două-trei travee, e aproape totdeauna pentagonal. Altare dreptunghiulare de tipul vechi reapar totuşi ici-colo, ca dovezi semnificative ale persistenţei sporadice a tradiţiei. În mai toate cazurile în care dispunem de informaţii, corul e boltit şi particularităţile sistemului de boltire, ca şi amănuntele formale ale acestor bolţi, împreună cu aspectele portalurilor, uşilor interioare şi ale ferestrelor, rămîn şi pe mai departe elementele cele mai de seamă pentru datare. Cu ajutorul lor vom avea ocazia să urmărim evoluţia aceloraşi forme arhitectonice pe care le-am întîlnit la basilicile şi halele descrise.

Corul dreptunghiular arhaic se găseşte mai întîi la bisericile ref. din comunele Matei [2] şi Tiocul de jos [3]. Ultima posedă şi un portal cu baghete. Alt exemplu e biserica ref. din Macşa [4],

[1] În acelaşi sens şi Balogh I., *Fatornyok*, p. 15—20.
[2] Entz, *Szolnok-D.*, p. 204.
[3] *Ibidem*, p. 194, 198 şi 208.
[4] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 181.

avînd corul de aceeaşi lărgime ca şi nava. Portalul de sud e însă în arc frînt, dar cel apusean e încadrat într-o arhivoltă semicirculară. Pe baza portalurilor, bisericile din Tiocul de Jos şi din Macşa nu pot fi anterioare sfîrşitului veacului al XV-lea. Variantei cu clopotniţă de piatră îi aparţine biserica unitariană din Mitreşti [1]. La clopotniţă se semnalează o mică rozasă cu patrulobi, iar despre portaluri (unul în faţada de vest, sub turn, altul în faţada de sud) aflăm că sînt prevăzute cu arhivolte în arc frînt, motiv pentru care biserica s-ar putea încadra în jumătatea a doua a veacului al XV-lea. Se pare că nici una din aceste biserici nu fusese boltită. În orice caz bisericile din Matei, Macşa şi Mitreşti sînt în prezent tăvănite.

Din grupul acestor monumente face parte şi biserica ref. din Viştea [2], o clădire compusă din navă şi cor dreptunghiular, fără contraforturi, nava tăvănită şi cu altarul boltit cu o ogivă purtînd data 1498. Biserica avusese iniţial şi o sacristie, înlăturată ulterior de reformaţi, iar clopotniţa e o clădire de lemn, deosebită. Satul e vechi, amintit documentar încă în secolul al XIII-lea, iar o biserică a sf. Petru e pomenită în 1395, dar e greu de a decide dacă din biserica actuală mai poate fi atribuit ceva acelei perioade. Prezenţa unui clopot cu data 1487 îndreptăţeşte totuşi presupunerea că înnoirea vechii biserici s-a început înainte de anul cînd s-a aşezat bolta. Portalurile însă sînt şi ele tîrzii. Cel apusean, semicircular, cu profiluri semicilindrice, poartă acum capiteluri şi cornişe în relief care par însă un adaos din secolul al XVII-lea; tot de pe atunci pare a data şi profilarea umărului arhivoltei şi accentuarea plastică a cheii de boltă de la portalul de sud. Rozasa de vest, compusă din ochiuri în formă de migdală şi din triunghiuri arcuite, prezintă şi ea forme gotice complet dezagregate.

Din categoria bisericilor-sală cu cor poligonal şi fără clopotniţă citäm mai întîi fosta biserică a mănăstirii dominicane, apoi a călugăriţelor ursuline din Sibiu. Dominicanii avuseseră aci o veche mănăstire situată înafara zidurilor oraşului [3], despre care se pretinde că ar fi fost chiar anterioară invaziei tătare din 1241. În 1474, din cauza pericolului turcesc, ei cer şi obţin de la sfatul municipiului dreptul de a se aşeza în interiorul zidurilor proteguitoare, cu condiţia ca majoritatea călugărilor să fie germani. Clădirea simplă, compusă din navă şi altar pentagonal proptit de contraforturi, e tipică pentru tradiţia ordinului. Din această construcţie se păstrează încă portalul apusean şi mulurile ferestrelor bipartite, unele cu patrulobi, altele cu motive flamboaiante. Interiorul însă a suferit prefaceri radicale.

O vie activitate a şantierelor mănăstireşti se înregistrează şi în Sighişoara în ultimul deceniu al veacului al XV-lea şi la începutul veacului următor. Alături de mănăstirea dominicanilor, despre care vom mai vorbi, se zideşte o mănăstire pentru călugăriţele aceluiaşi ordin [4], iar mai încolo, în aceeaşi stradă, se instalează şi surorile franciscane. Aceste ultime două mănăstiri au fost de mult desfiinţate, dar din biserica dominicanilor se mai păstrează altarul poligonal şi — deşi bolţile au dispărut — se mai văd formele gotice tîrzii ale consolelor. Un element caracteristic pentru perioada din veacul al XVI-lea, în care s-a terminat zidirea, sînt mulurile ferestrelor executate în teracotă. Biserica franciscanelor, cu totul modernizată, serveşte azi ca biserică parohială r. cat.

Cea mai de seamă clădire din această categorie e însă actuala biserică ref. din Cluj, zisă şi a lui Matei Corvinul, zidită ca biserică a unei mănăstiri a minoriţilor [5]. Construcţia s-a început în 1486, iar dintr-un document din 1490 aflăm că regele Matei a însărcinat pe călugărul minorit Johannes cu conducerea lucrărilor. Dintr-un alt act, semnat în 1494 de regele Vladislav II, ar rezulta că zidirea bisericii era în linii generale terminată, fiindcă donaţiile se fac acum în vederea clădirilor mănăstireşti. Dimensiunile (fig. 494) navei sînt excepţional de mari (are 13,16 m lărgime),

[1] Orbán *Székelyföld*, IV, p. 84.
[2] Kelemen, *Viştea*, p. 460—464; Entz, *Magyarkecel*, p. 2; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 183; Balogh I., *Faternyak*, p. 165 (data clopotului e greşită).
[3] Roth, *Plastik*, p. 19—20.
[4] Henszelmann, *Üti jegyzetek*, p. 341; Schuller R., *Altschässburg*, p. 21.
[5] Esztergáczy, *Kolozsvár*, p. 3 şi urm.; MM, III, raport, p. 230 şi 282; Balogh J., *Kolozsvár*, p. 14—15; Dommerling, *Ferenr. épitészet*, p. 47—49.

iar corul e compus din trei travee dreptunghiulare şi una pentagonală (fig. 495). În colţurile traveelor sînt prevăzuţi pilaştri prismatici, zvelţi, din care nervurile se desprind direct, fără intermediul vreunui capitel; nervurile bolţii formează un motiv stelat. În schimb, bolţile iniţiale ale navei nu au rezistat, poate şi din cauza terenului. Totuşi, dacă confruntăm planul acestei nave cu cel al bisericii ref. din Dej, s-ar părea că pilaştrii proeminenţi din interior, meniţi să reducă lumina bolţii, au fost prevăzuţi de la început şi nu se datoresc abia refacerii din 1644 (cum propusese Eszterházy), cînd au fost înnoite bolţile navei. Ferestrele mari, tripartite, de la navă şi cor, păstrează vechile muluri polilobe şi flamboaiante, iar portalul apusean se distinge prin cadrul cu baghete bogat profilate. Deasupra portalului se presupune o arhivoltă încoronată cu fleron, dar o examinare recentă a paramentului (în curs de restaurare) pare a infirma o astfel de ipoteză, pledînd pentru o analogie cu portalul de vest al bisericii ev. din Biertan (cf. fig 492). În orice caz, între cele patru şantiere clujene din această perioadă (biserica parohială sf. Mihail unde, pe la sfîrşitul veacului al XV-lea, nu se mai lucra decît la completarea unor detalii, cel al mănăstirii dominicane, cel din Mănăştur şi cel de la mănăstirea minorită despre care vorbim), apar numeroase trăsături comune şi rolul principal, ca precursor şi îndrumător, l-a jucat fără îndoială şantierul bisericii parohiale. La citeva din contraforturile de nord ale bisericii minoriţilor se imită decorul cu arcade oarbe de la contraforturile apusene ale bisericii sf. Mihail şi pe una dintre sprîncenele de cornişă care despart etajarea arcadelor s-au sculptat în relief şi două animale (o maimuţă şi un ciine?), cu scopul vădit de a înviora podoaba faţadelor.

Dintre bisericile parohiale aparţinînd categoriei celor fără clopotniţă de zid, una din primele construcţii din această perioadă e biserica ev. din Vingard [1]. Deşi biserica aparţine azi comunităţii săseşti, faptul că ea e zidită după modelul bisericilor-sală şi, în cazul de faţă, îndeaproape înrudită cu biserica mănăstirii r. cat. din Teiuş, se explică prin vecinătatea cu aceasta din urmă şi prin înclinările ctitorului, stăpînul feudal Ioan Geréb. Biserica se compune din navă şi altar pentagonal. Bolţile navei au fost refăcute în veacul al XVIII-lea, dar în altar se mai păstrează bolţile pe ogive cu chei de boltă, împodobite cu stemele Ungariei, ale Hunedoreştilor şi ale ctitorilor. Data terminării construcţiei e cuprinsă în inscripţia de deasupra portalului apusean: « *Hoc opus fecit fieri magnificus dominus Johannes Geréb de Vingart anno D. MCCCCLXI* ». Sacristia însă a fost adăugată cu vreo jumătate de secol mai în urmă. Ea e înghesuită între două contraforturi de pe latura de nord a corului şi accesibilă printr-o uşă din altar, decorată cu un cadru de baghete. Ciubucăria simplă şi schematică e caracteristică îndeosebi pentru formele din primul sfert al veacului al XVI-lea.

Un reprezentant mai modest al acestui tip e biserica ref. din Sfăraş [2]. Actualmente nava şi altarul sînt tăvănite, dar în cor se mai văd consolele bolţilor. Totuşi elementele arhitectonice păstrate nu par a fi suficiente pentru a îngădui o datare mai precisă, dar existenţa unui clopot din 1475 poate fi considerată ca un început de probă. În orice caz, biserica a mai suferit unele completări şi modificări în primele decenii ale veacului al XVI-lea, cărora li se pot atribui portalurile de vest şi sud, precum şi un fragment de cornişă în stil renaştere.

Confuză e şi istoria bisericii ref. din Huedin [3]. După ultimele păreri, partea cea mai veche a bisericii ar fi actualul cor şi clopotniţa în vest. La perioada de zidire a corului se referă data 1483, incizată pe contrafortul apusean al acestuia, şi cu o asemenea datare sînt în acord mulurile ferestrelor, parte flamboaiante, parte polilobe. Corul e azi tăvănit, dar consolele ogivelor se păstrează. Nava, în schimb, ar fi opera unei reconstrucţii totale din veacul al XVII-lea.

[1] Halavàts, *Üti jegy.*, p. 209 şi urm.; Roth, *Untermald*, p. 303 şi urm.

[2] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 406 şi urm.; Balogh J., *Kétö-gót.*, p. 533; idem, *Renaissance*, I, p. 85 şi 226.

[3] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 415 şi urm.; vezi apoi îndeosebi nota din T, XXIII—1942, p. 378—379; menţiuni în MM, IV, p. 259 şi Balogh J., *Kétö-gót.*, p. 533.

Cu cîţiva ani în urmă, în 1486, după cum arată data de pe arcul de triumf, s-a zidit biserica ref. din Iernut [1], compusă şi ea din navă (modernizată ulterior) şi cor poligonal, boltit cu ogive sprijinite pe console. Vechea zvoniţă de lemn se menţinuse pînă la începutul veacului prezent, cînd a fost înlocuită cu actuala clopotniţă de zid. Şi în biserica r. cat. din Plăeşii de

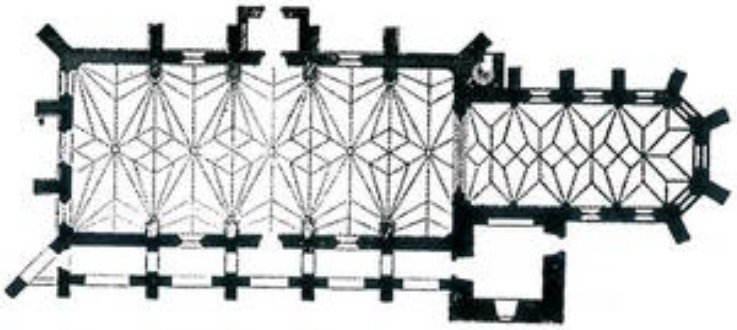

Fig. 494. — Cluj, biserica ref. plan.

Sus [2] se păstrează la fel numai altarul pentagonal cu bolta pe console, nava fiind refăcută în stilul renaşterii. Pe un tirant din faţa arcului de triumf s-a decoperit însemnarea anului «(1)487», considerat ca indiciu pentru datarea zidirii bisericii gotice; data 1711 se referă la o refacere.

Pe temeiul unor ştiri documentare, biserica r. cat. din Misentea [3] pare a fi fost zidită în 1494 de către proprietarul feudal Lazar András. Nava e însă refăcută, iar clopotniţa un adaos ulterior. Originar e corul cu bolta pe ogive, cu chei de boltă decorate cu stele şi cu cruce. Consolele sînt simple. Două ferestre ale corului păstrează încă mulurile caracteristice, gotice tîrzii.

Informaţiile documentare de la sfîrşitul veacului al XIII-lea privitoare la o biserică din Văleni se refereau probabil la o construcţie de lemn, înlocuită poate în 1497 cu actuala biserică ref. din piatră [4]. Socot că aşa ar trebui rectificată data «1407», citită de Bunyitay pe o lespede de la temelia corului poligonal, deoarece elemehtele gotice păstrate nu pot fi datate înainte de sfîrşitul veacului al XV-lea. Din aceste elemente fac parte consolele ogivelor de la bolta corului cu torul răsucit şi ferestrele cu muluri flamboaiante. Nava, în schimb, e tăvănită.

Alături de aceste biserici pe care le-am datat mai precis pe baza unor însemnări dealtfel nu totdeauna demne de încredere, dar principial în concordanţă cu formele arhitectonice, mai există o serie de biserici databile, pe baza descrierilor publicate, aproximativ în ultimul sfert al veacului al XV-lea, fără ca să dispunem însă de vreun element cronologic hotărîtor. Din Sălaj se poate cita biserica ref. din Hodod [5], cu o clopotniţă de lemn ulterioară, alipită faţadei de vest. Numeroase par a fi bisericile zidite în această perioadă în valea Someşului şi a afluenţilor săi, în apropierea Dejului. Biserica ref. din Aluniş [6] posedă un altar pentagonal boltit cu ogive, dar turnuleţul de lemn încălecat deasupra faţadei de vest e un adaos. Biserica ref. din Beclean [7] are un portal cu baghete şi cuprinde mormîntul lui Grigore Bethlen, a cărui dată, 1500, poate servi ca termen *ante quem*. Clopotniţa e un adaos din secolul al XIX-lea.

[1] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 49; Balogh I., *Fatornyok*, p. 161; Balogh J., *Késő-gót.*, p. 535.
[2] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 53.
[3] *Ibidem*, p. 33; Sebestyén, *Középkor*, p. 26; Entz, *Székely*, p. 13; Balogh J., *Renaissance*, I, n. 29 la p. 140. Datele menţionate în MM, II, col. 267, au fost recunoscute ca falsuri încă de către Orbán, *loc. cit.*
[4] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 438 şi urm.; Balogh J., *Késő-gót.*, p. 533.
[5] Petri, *Szilágyv.*, I, p. 607; Balogh I., *Fatornyok*, p. 175.
[6] Entz, *Szolnok-D.*, p. 203.
[7] *Ibidem*, p. 206, 208 şi 215.

Biserica r.-cat. din Coplean [1] păstrează şi ea încă bolţile din altar, dar a suferit o refacere barocă, în cursul căreia i s-a adăugat şi o clopotniţă. La biserica ref. din Nuşeni [2] se menţionează, în schimb, console de piatră în navă, semn că aci fusese plănuită o boltă, rămasă neexecutată sau înlăturată ulterior. Bolta corului zace pe ogive susţinute de console uşor alungite,

Fig. 495. — Cluj, biserica ref., vedere din interior spre cor.

încheiate jos în forme, parte piramidale, parte conice. O zvoniţă de lemn e amintită în 1754, dar actuala e opera refacerii din 1875. Biserica ref. din Sînmărtin [3] pare că s-a păstrat ceva mai bine, dar şi-a pierdut între timp zvoniţa de lemn. Biserica ref. din Viţa [4] are un cor

[1] Entz, *Szolnok-D.*, p. 217.
[2] *Ibidem*, p. 203, 206—207; Balogh I., *Fatornyok*, p. 178.
[3] Entz, *Szolnok-D.*, p. 203; Balogh I., *Fatornyok*, p. 181.
[4] Entz, *Szolnok-D.*, p. 203, 206 şi 215; Balogh I., *Fatornyok*, p. 181.

boltit, cu ogive pe console, parte piramidale, parte conice. Nava, în schimb, era tăvănită. Clopotnița de lemn e însă ulterioară. Toate aceste biserici prezintă înrudiri cu șantierul bisericii din Dej.

În valea Nirajului, un afluent al Mureșului, se păstrează un monument ceva mai caracteristic, biserica ref. din Eremieni [1]. Corul prezintă aceeași lărgime ca și nava, cele două încăperi fiind despărțite doar prin arcul de triumf. Nava are un tavan refăcut în veacul al XVII-lea, dar corul posedă încă vechea boltă așezată pe nervuri dispuse în formă de stea, sprijinite pe console. Pe latura de sud sînt două ferestre bipartite, cu muluri. Se presupune că arhitectura bisericii ar deriva din șantierul mănăstirii franciscane din Tîrgu Mureș. Zvonița de lemn e însă opera unei refaceri.

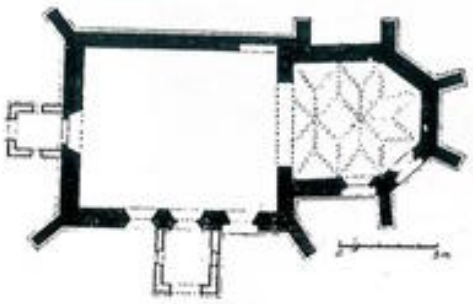

Fig. 496. — Cățelul Unguresc, biserica ref., plan.

Tot în Secuime, mai departe spre est, se află apoi bisericile din Tărcești, Cașin-Imper, Cîrța și Beșineu. Biserica unitar. din Tărcești [2] mai posedă console în navă și cor, dar bolțile nu mai există; în schimb, se mai păstrează, în fațada de vest și cea de sud, cîte un portal cu baghete. Clopotnița de lemn, mai recentă, e așezată separat. Biserica r.cat. din Cașin-Imper [3] are un cor boltit cu ogive, chei de boltă și console despre care se susține că ar prezenta analogii cu cele din bisericile din Racul și Ciuc Singiorgiu. Portalul de sud are un chenar de baghete, iar portalul sacristiei e în arc frînt, cu toruri așezate pe baze răsucite spiralic. Nava e modificată baroc, iar clopotnița e modernă. Biserica r.cat. din Cîrța [4] a suferit și ea transformări radicale și adăugiri, cărora li se datoresc, între altele, capelele laterale din flancurile de sud și nord ale navei. În corul pentagonal se păstrează bolțile cu ogive așezate pe console. Acestea sînt prevăzute cu decor plastic, reprezentînd soarele, luna și un cap imberb. Biserica ref. din Beșineu [5] se pretinde că ar aparține unei faze mai vechi, probabil pe temeiul unor ferestre și al portalului de vest încheiate sus semicircular. Dar aceste elemente sînt mai curînd mărturii despre refaceri din perioadele ulterioare, poate din 1689, de cînd datează și tavanul navei. Ogivele pe care zac bolțile corului se desprind direct din pereți, fără intermediul unor console, ceea ce exclude datarea lor înainte de jumătatea a doua a veacului al XV-lea. Clopotnița de pe latura de nord e modernă.

Zonei intermediare dintre regiunile locuite de maghiari și sași îi aparține biserica ev. din Micăsasa [6], a cărei navă s-a ruinat și din care nu a mai supraviețuit decît corul, folosit acum drept capelă r.cat. Bolțile acestui cor sînt așezate încă pe toruri angajate, dar asemenea arhaisme am văzut că nu sînt excepționale. În orice caz, mulurile flamboaiante ale ferestrelor pledează limpede pentru perioada goticii tîrzii.

Trecînd la analiza monumentelor acestui grup, care aparțin neapărat veacului al XVI-lea, trebuie menționată mai întîi biserica ref. din Cățelul Unguresc [7], o clădire foarte bine păstrată și considerată oarecum ca tip reprezentativ pentru întreaga categorie (fig. 496). Nava, proptită numai în colțuri de contraforturi, e tăvănită, iar corul, ușor deplasat spre nord în raport cu axa navei, e pentagonal. Bolțile corului, așezate pe nervuri stelate, profilate cu cîte două scotii

[1] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 72—73; MM, II, col., 490—491; *ibidem*, III, p. 296; Balogh J., *Kés-gót.*, p. 535; Balogh I., *Fatornyok*, p. 171.
[2] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 112.
[3] Sebestyén, *Középkor*, p. 10, 31—32.
[4] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 86—88; MM, III, p. 284; Ștefănescu, *L'art*, p. 52; Sebestyén, *Középkor*, p. 19—20; Balogh J., *Kés-gót.*, p. 536, 538 și 660.
[5] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 182; Ștefănescu, *L'art*, p. 35.
[6] Roth, *Beiträge*, p. 92.
[7] Entz, *Magyarkecel*; Balogh J., *Kés-gót.*, p. 532; Balogh I., *Fatornyok*, p. 176.

pe fiecare latură, converg spre două chei de boltă. Cheia dinspre răsărit e decorată cu o figură ţinînd o spadă. Consolele sînt scunde şi hexagonale. Portalul de sud e un excelent exemplu al tipului cu baghete, pornind de pe baze profilate, în parte spiralate, iar mulurile ferestrelor, bipartite la cor şi tripartite la navă, prezintă forme flamboaiante cu particularităţi răspîndite în Transilvania (de pildă, la biserica ref. din Aiud sau la biserica ev. din Slimnic), dovadă a circulaţiei formelor şi a legăturii strînse dintre diferitele şantiere locale. Asemenea forme se întîlnesc şi mai în apropiere, de pildă la Dej, de unde probabil că şi provine pietrarul care le-a executat. Actuala zvoniţă de lemn, aşezată în colţul de sud-est al curţii, e din 1775, şi adaose ulterioare sînt şi pridvoarele de vest şi sud.

Ctitoria acestei biserici, îngrijit construită, e atribuită episcopului de Alba Iulia, Ladislau Geréb, şi cum instalarea lui Geréb ca proprietar al comunei e menţionată într-un act din 7 martie 1499, e probabil că biserica va fi fost întemeiată abia prin 1500. E totuşi curios că lipseşte orice element al renaşterii în această clădire, deşi tocmai episcopul Geréb a fost unul dintre mecenii care au favorizat răspîndirea influenţelor italice în Transilvania.

Forme asemănătoare cu cele din Căţelul Unguresc şi de la biserica ref. din Dej prezintă şi biserica ref. din Nuşfalău[1]. Aci s-a adăugat însă, alături de zvoniţa de lemn de dată mai recentă decît biserica, şi o clopotniţă de piatră (1783), aşezată în faţada apuseană.

În cursul perioadei gotice a suferit transformări radicale şi biserica r. cat, din Ciceu Cristur[2]. Se construieşte acum mai ales noul cor gotic cu bolţi pe ogive şi se adaugă o sacristie. O sugestie cronologică oferă profilul uşii dinspre sacristie cu muchie teşită şi portalul de sud (fig. 497) cu cadrul de baghete şi rozete aşezate peste încheieturile acestora, forme databile prin anii 1510—1520. Faţada de vest, cu clopotniţă cu tot, e opera primilor ani ai veacului al XIX-lea.

Un monument mai de seamă, deşi transformat în 1806 prin alungirea navei şi adăugarea unei clopotniţe, pare a fi fost biserica r. cat. din Leliceni[3]. Bolta corului pentagonal prezintă nervuri dispuse în formă de plasă aşezate pe console. Data unui clopot (1502) şi aşezarea altarului triptic (1512) ne obligă să atribuim clădirea primului deceniu al veacului al XVI-lea. Biserica mai posedă un portal gotic pe latura de sud, dar ferestrele şi-au pierdut mulurile iniţiale.

Datată prin inscripţie pare a fi fost biserica ref. din Turia de Sus[4]. Orbán citează copia pisaniei pierdute, care spunea: «*Anno 1516 in hon. Sti Martini episc. erexit Stephan Apor*», dar pune la îndoială veracitatea acestei ştiri, pe motivul că portalul de sud e încoronat cu o arhivoltă semicirculară, după părerea lui în mod inevitabil «romanică». Concluzia aceasta pare însă greşită. Dat fiind că toate elementele arhitectonice aparţin goticii tîrzii, e probabil că şi pretinsul portal romanic va fi în realitate un portal din perioada goticii degenerate a secolului al XVI-lea. În acelaşi sens pledează şi prezenţa unei cripte sub altarul ridicat cu cîteva trepte deasupra nivelului navei. În această perioadă asemenea cripte au fost construite adeseori de către ctitorii nobili pentru înmormîntarea membrilor familiei.

Altă biserică-sală fără clopotniţă e cea ev. din Arcalia[5], datată indirect prin prezenţa unei nişe pentru sacrament, pe care e însemnat anul 1524.

Un interes deosebit îl prezintă apoi cele două biserici ref. din Cehul Silvaniei şi Arduzel, ambele ctitorii ale familiei Dragu, catolicizaţi şi maghiarizaţi sub numele de Drágffy. Pe temeiul unei însemnări din 1810, un Bartolomeu Drágffy întemeiase în anul 1482 o biserică în Arded[6], unde a şi fost înmormîntat, aşezîndu-se un epitaf în 1501. Dar între timp ruina din Arded

[1] Petri, *Szilágyv.*, I, p. 617—622; Entz, *Szolnok-D.*, p. 206; Balogh J., *Kétő-gót.*, p. 531—532; Balogh I., *Fatornyok*, p. 177.
[2] Entz, *Szolnok-D.*, p. 208; idem, *Csicsókeresztur*, p. 3 şi urm.; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 81.
[3] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 31; Szebestyén, *Középkor* p. 25.
[4] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 92.
[5] Entz, *Szolnok-D.*, p. 204 şi 210.
[6] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 177—178 şi 225—226.

a dispărut și epitaful s-a pierdut. Conform unei însemnări din cor, biserica din Cehul Silvaniei [1] ar fi fost zidită în 1519, restaurată în 1604 după un incendiu (1601) și reparată în repetate rînduri (1702, 1751, 1801). Din vechea clădire se păstrează în orice caz corul cu boltă pe nervuri în formă de plasă, încopciate în două chei, dintre care una e decorată cu stema ctitorului. Nava a suferit mai mult de pe urma incendiului și a restaurării, iar clopotnița e un adaos baroc. O umbră de îndoială asupra datei de întemeiere aruncă însă prezența lespezii funerare a lui Ștefan Csehi Vajda [2], pe care s-ar ceti data 1500. Inciziunea anului e însă foarte confuză; nervuri dispuse în formă de plasă apăruseră, după cum am văzut, încă pe la sfîrșitul veacului al XV-lea, dar perioada lor de răspîndire cade îndeosebi în deceniul al doilea al veacului al XVI-lea. De aceea data întemeierii rămîne deocamdată problematică și tot astfel atribuirea bisericii unui anumit membru al familiei Drágffy.

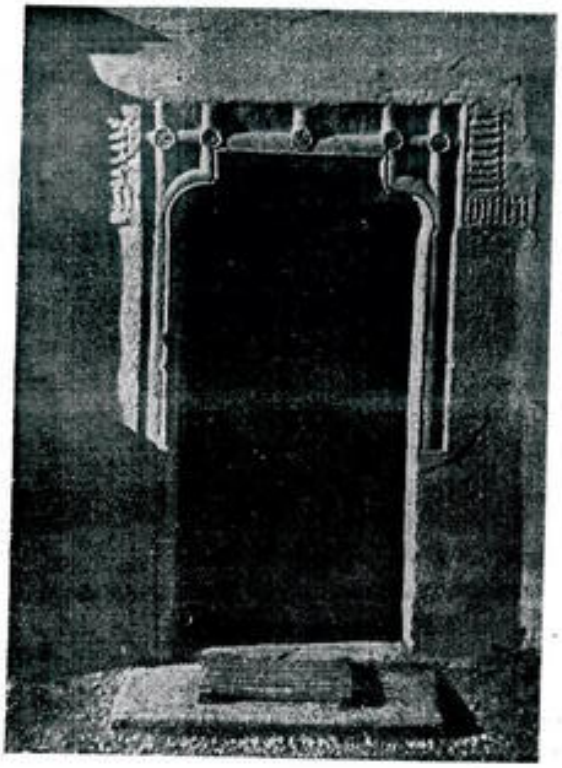

Fig. 497. — Ciceu Cristur, biserica r.cat., portalul de sud.

Lui Ioan Drágffy, căzut în lupta de la Mohács (1526), îi aparține, în orice caz, ctitoria bisericii din Arduzel [3]. Și aceasta e o biserică-sală cu altar pentagonal, ambele încăperi fiind tăvănite. Asemenea particularitate e probabil inițială și atestă o înrîurire crescîndă a renașterii. Ferestrele ar fi încă în arc frînt, dar arcul de triumf e semicircular și la fel e arhivolta portalului de vest. Acesta din urmă (fig. 498) e un prețios exemplu pentru introducerea arhivoltei semicirculare într-o profilare cu toruri care pornesc de pe bazele caracteristice, înalte și spiralate, ale portalurilor gotice cu baghete, ilustrînd astfel faza de trecere spre portalurile semicirculare, profilate și ele încă gotic, dar lipsite complet de orice marcare a bazei. Astfel, nu lipsește nici un inel intermediar dintre portalurile goticii mature, prevăzute cu baze și frize de capiteluri, și cele tîrzii, semicirculare, frecvente îndeosebi în Secuime, cu profilurile usciorilor și ale arhivoltelor de caracter gotic, dar lipsite de bază și orice cezură. Cîntărind însușirile stilistice tîrzii ale bisericii din Arduzel, e probabil că întemeierea ei a avut loc tocmai în preajma catastrofei de la Mohács.

În zona de interferență dintre arhitectura catolică maghiară și cea săsească se construiește în această perioadă biserica ev. din Romos [4], datată în 1507, apoi biserica ev. din Valhid [5]. La Valhid nava fusese inițial tăvănită, iar bolta și stîlpii intermediari se datoresc unei reconstrucții recente. Corul poligonal posedă însă vechea boltă pe nervuri dispuse în formă de plasă. În regiunea Tîrnavelor asemenea bolți nu sînt atestate decît după începutul veacului al XVI-lea. Ca mărturie pentru aceeași perioadă tîrzie poate fi citat și portalul apusean. Profilurile pornesc

[1] Petri, *Szilágys.* I, p. 612—613; MM, III, p. 231; Balogh J., *Késō-gót.*, p. 531; idem, *Renaissance*, I, p. 178.
[2] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 285.
[3] Buny itay, *Szilágysm.*, p. 23 și urm.; Petri, *Szilágys.* I, p. 615 și urm.; Balogh I., *Fatornyok*, p. 176; Balogh J., *Késō-gót.*, p. 531—532; idem, *Renaissance*, I, p. 81 și 179.
[4] Roth, *Unterwald*, p. 306.
[5] Roth, *Beiträge*, p. 125; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 54—56.

de pe baze înalte, spiralice, şi se încheie sus într-o arhivoltă în acoladă, încoronată de fleron şi încadrată de două fiale. La prima vedere portalul ar părea deci mai vechi, dar deschiderea semicirculară a golului uşii — o altă variantă care duce spre noile tipuri de portaluri — şi încrucişarea baghetelor din profilul arhivoltei sînt semnificative. Pe baza bolţii din cor şi a portalului din vest, biserica din Valhid datează mai probabil din deceniul al doilea al secolului al XVI-lea. În vecinătate, la Codlea, biserica ev. [1] prezintă asemănări caracteristice, deşi aci e vorba de prefacerea unei vechi biserici romanice. Noul cor e pentagonal şi a primit o boltă în plasă, motiv pentru care nu poate fi datat în funcţie de distrugerea bisericii în 1432, ci abia în primul sfert al veacului al XVI-lea. Portalul de sud al navei e gotic-tîrziu, deşi încheiat încă în arc frînt. Actualul tavan al navei e mult mai recent.

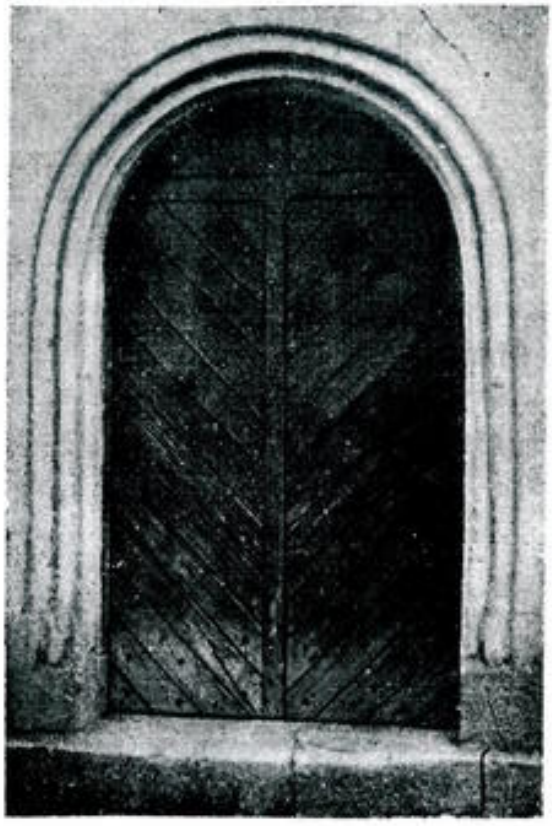

Fig. 498. — Arduzel, biserica ref., portalul de vest.

O variantă în plănuirea corului, cu poligonul compus din şase laturi ale unui decagon, prezintă biserica ref. din Secuieni [2] (fig. 499), altarul terminîndu-se astfel spre răsărit cu muchie şi contrafort, după modelele analizate în capitolul precedent (cf. biserica din Bîrsău, capela castelului din Hunedoara etc.). Nava şi altarul sînt azi tăvănite, eventual în urma unor refaceri. Cele două portaluri, în vest şi sud, sînt în arc frînt, cu profiluri gotice lipsite de bază şi capiteluri. Bunyitay propusese o datare a bisericii prin 1460, în vremea cînd s-a zidit şi castelul feudal din vecinătate şi presupunea că biserica ar fi suferit distrugeri parţiale în răscoala din 1514, iar apoi o restaurare. În orice caz, elementele caracteristice păstrate (hexagonul corului şi formele portalurilor) se încadrează fazelor cronologice propuse.

Altă variantă a bisericilor-sală fără clopotniţă o constituie biserica ref. din Ţigău [3] şi cea unitariană din Moldoveneşti [4]. Particularitatea acestor variante stă în faptul că peretele apusean al navei nu e drept: la Ţigău (fig. 500) el e poligonal (cu trei laturi), iar la Moldoveneşti semicircular, dar cu o îngroşare şi cu un colţ spre sud-vest. După cum vom vedea, dispoziţia aceasta nu e lipsită de analogii şi o regăsim în Moldova. Interesant e şi faptul că o asemenea conformaţie a laturii apusene se găseşte şi în Transilvania, la o serie de biserici de lemn romîneşti [5]. Raritatea acestei dispoziţii la bisericile de piatră şi, invers, frecvenţa acestui tip mai ales la bisericile de lemn din Bihor, valea Someşului şi din Moldova, ne îndeamnă să presupunem că cele două biserici de piatră din Ţigău şi Moldoveneşti derivă din asemenea prototipuri de lemn. Ambele biserici sînt tăvănite şi au primit abia ulterior cîte o clopotniţă;

[1] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 405; *Burzenland*, IV—1, p. 128 şi urm., şi p. 181.
[2] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 314—321; Balogh J., *Kétó-gót.*, p. 531.
[3] Entz, *Szolnok-D.*, p. 204, 212.
[4] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 183.
[5] Cf. Petranu, *Arad*, pl. 45, biserica din Groşi, idem, *Bihor*, planurile tip 15 şi 22 pe pl. LXXXII şi p. 10—11.

cea din Ţigău, modernizată şi alipită în mod cu totul neobişnuit laturii de răsărit a corului, cea din Moldoveneşti, de prin 1663 (data cea mai veche incastrată în zidul clopotniţei; alta, cu anii 1783—1786, se referă la o restaurare), adăugată navei în flancul de sud, întocmai ca la o serie de biserici moldoveneşti. La biserica din Ţigău se referă şi o ştire documentară din 1503, de unde se poate deduce că zidirea ei e anterioară acelei date, dar despre biserica din Moldoveneşti nu avem informaţii atît de vechi. În faţada de sud a navei e incizat anul 1613, menţionînd o renovare. Biserica însă trebuie să fie neapărat anterioară: în mijlocul faţadei de vest se vede o fereastră circulară cu patrulobi, iar pe latura de sud a navei se păstrează un portal cu arhivolta semicirculară, dar cu profiluri gotice tîrzii (fig. 501). Curioase sînt consolele lintelului şi ciubucurile care marchează zona capitelurilor; cel de jos ocupă locul vechii astragale, cel superior înlocuieşte abacul. Pînă acum nu se cunosc analogii pentru o asemenea combinaţie, dar un lucru pare evident: ne găsim în faţa unei arhitecturi gotice cu forme complet dezagregate, încît se pune întrebarea dacă acest portal şi chiar şi biserica însăşi mai pot fi datate în primul sfert al veacului al XVI-lea, sau dacă sînt cu cîteva decenii mai recente.

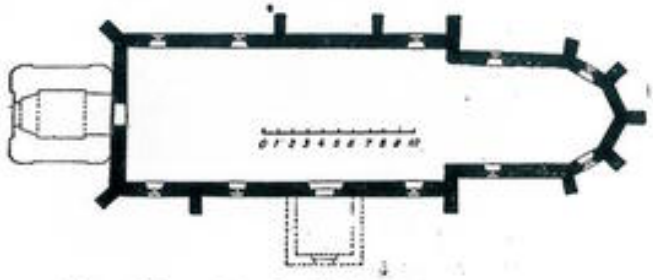

Fig. 499. — Secuieni, biserica ref., plan.

Un loc mai însemnat în istoria arhitecturii transilvănene îl ocupă, firește, bisericile-sală cu clopotniţă. După cum am menţionat, ele sînt construcţiile preferate în oraşe şi în comunele mai însemnate din apropierea acestora. În primul rînd trebuie să revenim aci asupra bisericii r.cat. din Teiuş [1], unde lucrările au continuat în cursul domniei lui Matei Corvinul. Dovadă e nu numai portalul lateral de nord, în arc frînt şi cu profiluri continue, ci şi sistemul bolţilor. În navă erau prevăzute ogive profilate foarte suplu, înmănunchindu-se şi încrucişîndu-se la bază, încrucişarea ţinînd locul consolelor. În cor, în schimb, avem console propriu-zise, dar de forme tardive, conice şi treptate. Bolţile însă nu mai sînt cele vechi, nici în navă, nici în cor. Numai în sacristia compusă din două travee se păstrează o boltă pe ogive în cruci cu o cheie decorată cu stema Hunedoreştilor; aceasta e bolta cea mai veche şi ogivele se desprind direct din colţurile pereţilor. Bolta din traveea răsăriteană e însă în formă de stea şi aci nervurile sînt prevăzute cu o arcuire la bază, după modelul din capela lui Schleynig, de la biserica sf. Mihail din Cluj. În centru ele se întîlnesc într-o cheie decorată cu un Agnus Dei. De notat că şi ferestrele clopotniţei de deasupra sacristiei prezintă o profilare a glafurilor cu toruri, amintind formele clujene din jumătatea a doua a veacului al XV-lea.

Fragmente dintr-o biserică-sală se pot recunoaşte apoi în actuala biserică ort. din Cluj-Mănăştur, numită şi capela Calvariei, rămăşiţă a vechii mănăstiri benedictine din perioada romanică şi a mănăstirii care participase la răscoala din 1466—1467. E posibil ca în cursul acelor evenimente şi biserica să fi suferit stricăciuni, pentru că ceea ce mai vedem azi din clădirea de odinioară, corul şi sacristia, par a aparţine sfîrşitului veacului al XV-lea şi începutului veacului următor. O inscripţie din 1819, aşezată acum în faţada navei reconstruite modern, cuprinde, în afară de însemnarea apocrifă despre fundarea mănăstirii în vremea lui Béla I, şi menţiunea: «... *templum regnante Uladislao II anno 1508 auctum et binis turribus consummatum*...» [2]. La 1508 s-ar fi terminat deci reconstrucţia bisericii-sală gotice tîrzii, prevăzută, în mod excepţional şi probabil pe urma clădirii mai vechi, cu două turnuri. Planul acestei

[1] Cf. n. 1 de la p. 250.

[2] Eszterházy, *Kolozsmonost.*, p. 104, 106 şi urm.; Balogh J., *Kolozsvár*, p. 8—9.

biserici-sală a fost reconstituit afirmativ pe baza unor cercetări arheologice. Corul e compus din patru travee (trei dreptunghiulare şi una pentagonală), dintre care numai cea pentagonală [1] e prevăzută cu pilaştri şi capiteluri pentru susţinerea ogivelor. Actualele ogive, împreună cu bolţile, se datoresc însă reconstrucţiei recente. Judecînd corul pe baza pilaştrilór angajaţi şi a mulurilor de la ferestre, toate în forme gotice tîrzii şi parte chiar în forme flamboaiante, e probabil că zidirea trebuie datată prin ultima treime a veacului al XV-lea. Între această perioadă de construcţie şi cea din 1508, cînd se termină clădirea prin ridicarea turnurilor, trebuie să fi intervenit o

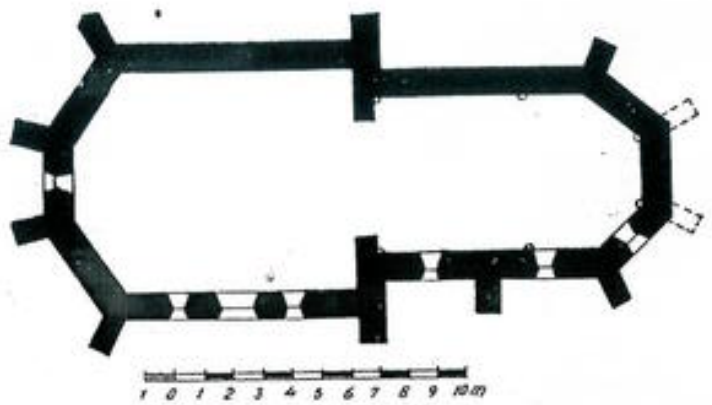

Fig. 500. — Ţigău, biserica ref., plan.

cezură şi întocmirea unui nou proiect, prevăzînd şi adăugarea unei sacristii. De fapt, corul a fost înzestrat de la început cu o portiţă spre nord, pentru că profilul de bază care îl încercuieşte a şi fost întors în dreptul usciorilor, dar sacristia însăşi încalecă profilul amintit. Pe de altă parte, sacristia nu poate fi mai recentă de anul 1508, fiindcă bolta ei, încă cea originală, zace pe ogive de un profil gotic tîrziu, încheiate într-o rozetă de tip arhaic, un tip care se menţine însă pînă în ultima fază a stilului gotic. Pentru această perioadă e caracteristic şi felul în care se desprind ogivele direct din colţurile încăperii, fără mijlocirea unor console.

De pe la 1508 trebuie să mai dateze fragmentele originale din portalul apusean, aşezat în locul de azi cu ocazia reconstrucţiei recente. Portalul e în arc frînt, încoronat cu un fleron şi flancat de fiale pe console. Elementele sînt însă eterogene, în parte chiar contrafaceri ale unor piese care poate nici nu-i aparţinuseră şi ale căror originale (consolele fialelor) se găsesc azi în lapidarul Institutului de istorie din Cluj. Profilurile usciorilor sînt lipsite de baze şi aceste profiluri se încrucişează la vîrf, o soluţie care nu se întîlneşte înainte de sfîrşitul veacului al XV-lea.

Mai bine se păstează biserica ref. din Turda, din suburbia Turda Nouă [2]. Nava a primit bolta în epoca neoclasică, dar corul e acoperit cu nervuri dispuse în formă de plasă. Nervurile porneau probabil direct din pereţi, lucru pe care restauratorul de pe la 1800 l-a găsit nelogic şi în consecinţă a intercalat console în stil empire. Pe latura de nord a corului e o frumoasă sacristie cu două travee boltite, cu nervuri dispuse în formă de stea, lipsite de console. Clopotniţa, aşezată în faţada apuseană a bisericii, a fost transformată în stil baroc, dar la primul etaj se păstrează încă ferestre simple, în arc frînt, la fel ca şi fereastra sacristiei. Ferestrele navei

[1] Nu cred că altarul poate data din 1598, cum presupune Esztergáry, *op. cit.*, p. 109. Argumentul său, că într-o pictură din 1581 altarul e reprezentat fără traveea poligonală dinspre răsărit, nu poate fi luat în consideraţie. De altfel şi Esztergáry admite că desenul din pictura indicată nu e fidel.

[2] Orbán, *Tordav.*, p. 372.

și ale corului mai au încă vechile cadre, dar și-au pierdut mulurile. Comparind formele gotice ale acestei biserici și mai ales profilurile de la sprîncenele de cornișe ale contraforturilor cu cele corespunzătoare de la biserica r. cat. din Turda, compuse dintr-o cavetă cu tor orizontal la bază, se poate deduce că ambele clădiri sînt cel puțin în parte opera aceloraşi pietrari. Pentru datarea perioadei principale în care s-a lucrat la biserica reformată e valabilă data 1504, săpată în fațada de sud a corului.

Fig. 501. — Moldovenești, biserica unitar., portalul de sud.

Aspectul actual al bisericii ref. din Dej [1] se datorește fără îndoială șantierelor clujene din faza finală a stilului gotic, căreia îi aparține, după cum am văzut, și biserica mănăstirii minoriților (actuala biserică ref.). Entz merge chiar atît de departe, încît presupune și în Dej prezența aceluiași meșter, frater Johannes. Pe temeiul izvoarelor scrise se pare că zidirea acestei biserici, al cărei hram era sf. Stefan, a ținut vreme îndelungată, pentru că se pomenesc lucrări între anii 1453 și 1526, dată la care clădirea încă nu era terminată. Dar etapele construcției nu au fost lămurite și argumentele invocate pentru a le ilustra, între altele reprezentările unei biserici în sigiliile orașului, par forțate. Se poate însă preciza că pe la începutul secolului al XVI-lea biserica din Dej avea o clopotniță în fațada apuseană, o navă, un cor pentagonal și o sacristie pe latura de nord. Acoperișul clopotniței e opera unei refaceri din 1721. În prezent nava e tăvănită, dar se presupune că inițial ar fi fost boltită, fiindcă e înzestrată în interior cu trei perechi de pilaștri masivi și proeminenți, prevăzuți în față cu coloane angajate, în parte cu baze canelate, unele în formă de spirală, altele în zig-zag, iar în parte cu baze decorate cu un fel de draperie plastică, un motiv pe care îl vom întîlni și în Moldova. Argumentul pilaștrilor nu e totuși numaidecît convingător, fiindcă contraforturile nu corespund pilaștrilor. Între faza în care s-au construit contraforturile și cea în care s-au adăugat pilaștrii, s-a petrecut deci o modificare de proiect, cel puțin în ceea ce privește plănuirea traveelor. Corul are și el o boltă ulterioară, cilindrică, cu penetrații. Bolțile vechi s-au păstrat numai în sacristia prevăzută în mod excepțional și cu etaj. La parter e o boltă ogivală pe două travee, iar la etaj o boltă cu nervuri dispuse în formă de plasă, de un desen foarte mărunt, deci mai probabil din deceniul al doilea al veacului al XVI-lea. Mulurile au forme lobate și flamboaiante, dintre care unele motive se întîlnesc și la ferestrele din faza ultimă de construcție a bisericii sf. Mihail din Cluj. Portalul de vest e încadrat de un chenar în arc frînt cu profiluri numeroase, lipsite de bază și de capiteluri, portalul de sud e identic, dar cu baze zvelte pentru toruri, iar cel de nord e un portal cu baghete. Ușa de la sacristie, prevăzută cu console laterale, e profilată doar prin teșirea muchiilor.

[1] Entz, *Szolnok-D.*, p. 204 și urm.; idem, *Dés*, p. 5 și urm.; idem, *Déri középk.*, p. 32—36; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 184.

Același tip de biserică cu clopotniță, navă tăvănită și cor alungit se întîlnește și în Sălaj. Despre nava bisericii ref. din Tășnad [1] se presupune iarăși că ar fi avut inițial bolți (acum e tăvănită), deoarece s-ar vedea urmele arhivoltelor laterale. Corul, în schimb, dispune încă de bolțile vechi, cu nervuri (nu se precizează dispoziția lor) și chei de boltă, una fiind decorată cu stema Ungariei și cu data 1476. Clopotnița însă a suferit transformări în epoca barocă. Alt monument asemănător e biserica ref. din Crasna [2]. Și aceasta are nava tăvănită (tavanul actual e din 1736), iar în 1909 turnul a fost ridicat mai sus și prevăzut cu o galerie de lemn.

Din categoria acestor biserici face parte actuala biserică ort. (fosta capelă a familiei Kornis) din Mănăstirea [3]. Datorită destinației inițiale, corul bisericii e scurt, compus dintr-o singură travee pentagonală. Altă particularitate o constituie clopotnița, ale cărei etaje superioare formează o prismă octogonală. Etajul ultim e marcat printr-o centură la nivelul pervazului ferestrelor mari în arc frînt. Mai jos, clopotnița e prevăzută cu metereze, între care și unul în formă de gaură de cheie inversată. Pentru datare servește profilul portalului de vest, pe care îl vom menționa în legătură cu răspîndirea formelor renașterii.

O imitație parțială a bisericilor din Dej și Mănăstirea ar fi fost, după părerea lui G. Entz [4], biserica r.cat. din Chendru, înainte de refacerea barocă din veacul al XVIII-lea. Același autor vede în prezența unui perete în sfert de cerc de la sacristie un rest dintr-o biserică mai veche, romanică. Valoarea acestui argument pare deocamdată îndoielnică, pentru că ar implica presupunerea că biserica gotică nu s-a suprapus perfect construcției romanice, axa fiind deplasată spre sud. Problema nu poate fi lămurită decît printr-o săpătură.

Un monument bine păstrat din această categorie e biserica unitariană din Ioneşti [5]. Nava și corul au bolți pe nervuri dispuse în formă de plasă (fig. 502) și consolele bolții, decorate cu steme sau ornamente imitînd stemele nobiliare, se apropie de formele renașterii. Una din aceste console poartă data 1522, an în care probabil că s-a terminat construcția. Portalul de sud aparține tipului cu baghete, dar ferestrele au fost modernizate. Tot pe baza bolții cu nervuri în formă de plasă poate fi datată cam în aceeași vreme și biserica r.-cat. din Sîndumitru [6].

Un monument tîrziu, din preajma luptei de la Mohács, pare a fi biserica ref. din Băra [7] și e probabil că tavanul corului a fost prevăzut de la început, la fel ca și cel al navei, ceea ce marchează o renunțare totală la avantajele stilului gotic. Ferestrele și portalurile sînt și ele parte în arc frînt, parte în arc semicircular, iar la clopotniță se menționează metereze pentru arme de foc, în formă de gaură de cheie inversată.

Cel mai numeros grup de biserici-sală gotice tîrzii, prevăzute cu clopotniță în vest, se găsește în Ciuc și s-a emis ipoteza că ar deriva din șantierul mănăstirii franciscane din Șumuleu. Biserica acestei mănăstiri a fost însă transformată, după cum am văzut, în vremurile mai recente, dar rămîne valabilă constatarea înrudirii apropiate dintre monumentele acestui ținut și ca atare trebuie acceptată explicarea asemănărilor prin activitatea unor meșteri formați într-un șantier central. De altfel, însăși biserica actuală din Șumuleu mai posedă două portaluri semicirculare, așezate acum în flancurile clopotniței. Ambele au fost clasate printre portalurile « romanice » [8] și considerate ca dovezi ale existenței unei clădiri mai vechi. În realitate profilurile cilindrice nu au nimic comun cu colonetele angajate de tip romanic. La unul din portaluri se combină un grup de trei toruri (fig. 503), iar la celălalt un singur tor cu planurile oblice ale usciorilor, torurile fiind lipsite de baze și capiteluri. Planurile oblice și continuitatea profilurilor de la usciori și arhivoltă, ca și lipsa timpanului, caracterizează însă suficient de limpede aceste portaluri,

[1] Petri, *Szilágyv.*, I, p. 608; Entz, *Szolnok-D.*, p. 206; Balogh J., *Késő-gót.*, p. 531—532.
[2] Petri, *Szilágyv.*, I, p. 606—607; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 148; Balogh I., *Fatornyok*, p. 175.
[3] Entz, *Szolnok-D.*, p. 206 și 208.
[4] *Ibidem*, p. 203, 206, 209 și 217.
[5] MM, II, col. 946; Ștefănescu, *L'art*, p. 67—68; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 98; Entz, *Székely*, p. 10.
[6] MM, II, col. 950, III, raport p. 249; Entz, *Székely*, p. 9.
[7] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 75—76.
[8] Sebestyén, *Középkor*, p. 8; Entz, *Székely*, p. 5.

care, departe de a putea fi considerate ca romanice, aparţin fazei de trecere de la formele gotice la cele ale renaşterii. Prin urmare aceste portaluri sînt adăugiri aduse bisericii pe la inceputul veacului al XVI-lea.

Una din bisericile mai vechi ale acestui grup pare a fi fost ruina de lîngă comuna Tomeşti [1], părăsită în 1725 şi folosită apoi drept carieră pentru construcţia noii biserici paro-

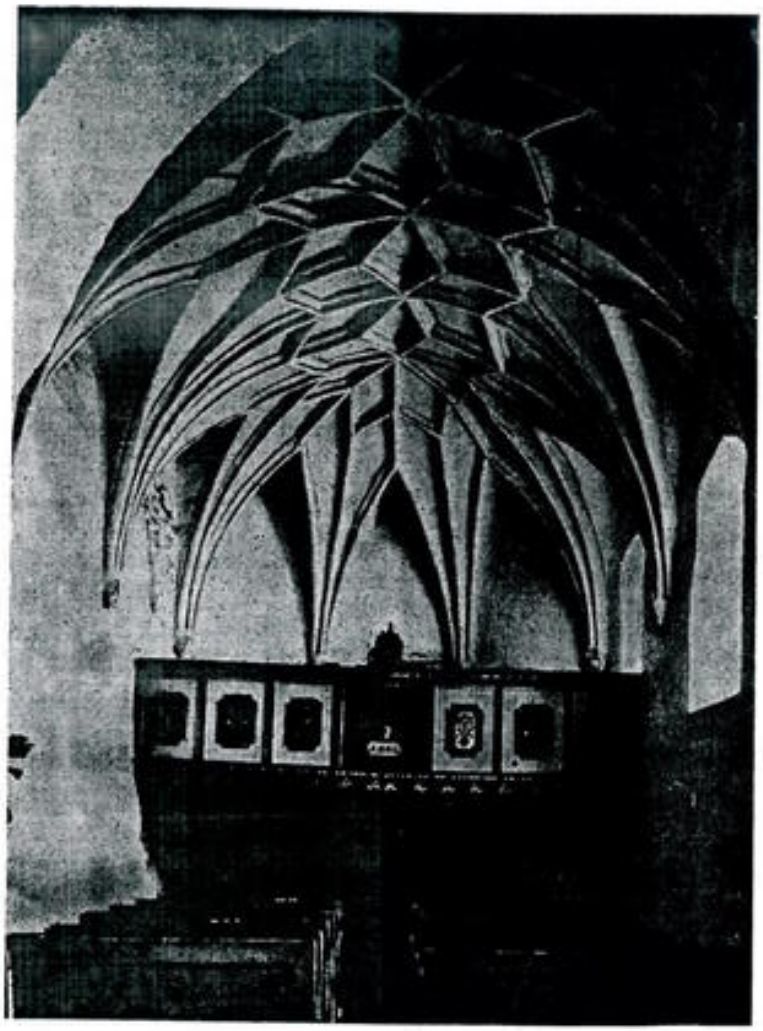

Fig. 502. — Ioneşti, biserica unitar., bolta corului.

hiale. Din ruină se mai cunoaşte existenţa clopotniţei, a unei nave probabil tăvănite şi a altarului gotic boltit, dar singurul element de datare — de altfel destul de discutabil — e clopotul cu data 1495, aşezat acum în biserica cea nouă.

Problematică e şi datarea bisericii r.cat. din Mihăileni [2]. Sebestyén se referă o dată la stema lui Ioan de sf. Gheorghe, voievod al Transilvaniei în anii 1457-1467, altă dată însă la

[1] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 88; Sebestyén, *Középkor*, p. 14—16.

[2] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 73; Sebestyén, *Szeklerland*, p. 200; idem, *Középkor*, p. 20—21; Ştefănescu, *L'art*, p. 49—50; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 34, 99, 121 şi 221.

stema familiei Hunt-Pázmány (care se găseşte şi la biserica din Racul). Balogh J. confruntă unele resturi vagi de picturi murale cu cele din Dîrjiu, lăsînd oarecum să se subînţeleagă o datare a acestora, deci implicit şi a pereţilor navei, în prima jumătate a veacului al XV-lea. Aceeaşi autoare aminteşte o inscripţie în rune secuieşti cu data 1501, iar Orbán datează biserica pe temeiul unui hronostih în 1552. Argumentul de datare a bisericii în prima jumătate a secolului al XV-lea, pe baza picturii murale, trebuie eliminat, din cauză că în pictură apar elemente care aparţin renaşterii. Nava are un tavan modern, dar ogivele corului posedă două chei de boltă, una decorată cu o rozetă, alta cu uneltele pătimilor (ciocan, cui şi cleşte). Ogivele zac pe console compuse din cîte trei inele suprapuse, despărţite prin cavete, şi sînt prevăzute cu scuturi heraldice de un tip frecvent pe la 1500. Clopotniţa, în sfîrşit, are o cornişă veche (sub etajul ultim, adăugat ulterior), care seamănă cu cea de la biserica din Racul, iar ferestrele sînt strîmte şi în arc frînt Pe baza acestor elemente se poate presupune că biserica datează în esenţă de pe la 1500, dar portalurile şi numeroase alte amănunte sînt ulterioare perioadei de care ne ocupăm.

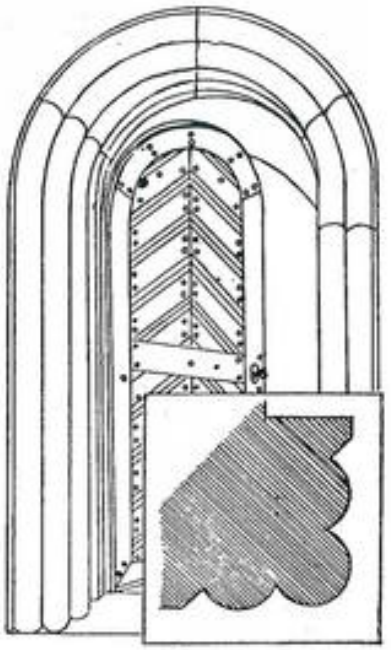

Fig. 503. — Şumuleu, fosta biserică franciscană, portal.

Aproximativ din aceeaşi vreme trebuie să dateze şi biserica r.cat. din Racul [1]. Odinioară Orbán crezuse că biserica ar fi avut iniţial un plan în formă de cruce şi în consecinţă o atribuise perioadei romanice (probabil în funcţie de modelul din Prejmer). Între timp, însă, s-a constatat că încăperile presupusului transept sînt nişte capele laterale adăugate în veacul al XVIII-lea. Prin urmare, biserica veche se compune din clopotniţă, navă şi cor pentagonal alungit. Turnul e înzestrat cu metereze la etajele inferioare, iar la etajul clopotelor cu ferestre mari în arc frînt; portalul se deschide şi el cu un arc gotic simplu, cu muchiile teşite. Tavanul şi ferestrele navei au fost refăcute în perioada barocului, dar se mai păstrează un portal spre miazăzi, parte din elemente vechi, parte întregit. Profilurile se compun din două toruri şi planuri oblice, pornind de la paviment şi continuîndu-se neîntrerupt în arhivolta semicirculară. E vorba deci iarăşi de forme vecine renaşterii. Corul a supravieţuit relativ intact şi e boltit în trei travee, cu ogive aşezate pe console de o formă excepţional de arhaică, avînd o bază tronconică profilată cu inele, un trunchi scurt, semicilindric, şi capitel poligonal, articulat după modelul unei cornişe. Acest tip de consolă păstrează reminiscenţe din arhitectura cisterciană, dar amănuntele formale dovedesc fără echivoc că realizarea aparţine aci ultimei perioade gotice.

E însă important de amintit că în Ţara Bîrsei se păstrează asemenea forme cisterciene de pildă în corul bisericii ev. din Feldioara, şi e indiscutabil că la biserica din Racul avem de-a face cu o replică tîrzie a unor astfel de elemente gotice timpurii. Ogivele sînt prinse în chei de boltă în formă de disc, dintre care una poartă o stemă a familiei Hunt-Pázmány. Se mai păstrează apoi două ferestre bipartite cu muluri gotice tîrzii. Din 1433 se pomeneşte o indulgenţă acordată parohiei, dar pare imposibil de a pune acest privilegiu în legătură cu construcţia bisericii despre care am vorbit. Neconcludentă e şi invocarea unei inscripţii cu numele zugra-

[1] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 67—68; Sebestyén, *Középkor*, p. 8, 16—19; Entz, *Székely*, p. 13; cf. şi Ştefănescu, *L'art*, p. 50, unde biserica e publicată sub numele comunei Gîrciu.

zugravului Petru Zabja şi data 1507 ca termen *ante quem* pentru zidirea bisericii, deoarece anul e neciteţ şi suferă diverse interpretări.

Din ultimii ani ai perioadei de care ne ocupăm datează probabil biserica sf. Ioan din Delniţa [1], situată în cîmp, între comunele Delniţa şi Ciceu. Ca în atîtea alte cazuri din Secuime, mai ales din Ciuc, parohia aparţinuse mai multor comune, care mai tîrziu şi-au întemeiat parohii

Fig. 504. — Dîrlos, biserica ev., vedere dinspre sud-est.

proprii. Nava bisericii a primit un tavan nou în 1613, dar se păstrează bolţile iniţiale din corul pentagonal. Ele zac pe ogive împărţite în trei travee. Nu au fost însă prevăzute console, dar cheile de boltă poartă scuturi heraldice de formă alungită şi festonată (tipul numit «cap de cal»), care se răspîndesc în Transilvania împreună cu formele renaşterii, fiind şi ele de proveniență italiană. Portalul apusean are un aspect gotic simplu, dar portalul de miazăzi posedă un cadru decorat cu baghete şi e încălecat cu o cornişă în stilul renaşterii, încoronată cu un rînd de creneluri mici. În lipsa altor argumente, datarea bisericii trebuie să se întemeieze deocamdată pe aceste amănunte.

Afară de bisericile-sală amintite, există numeroase altele, despre care însă nu dispunem decît de informaţii incomplete sau de simple menţiuni, din care uneori nici nu se poate deduce perioada din care datează. Le vom aminti deci cu rezerva cuvenită şi cu scopul de a le semnala pentru cercetări viitoare.

[1] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 60; MM, II, col. 265; Vámszer, *Csikdelne*, p. 2—5; Ştefănescu, *L'art*, p. 51; Sebestyén, *Székerl.*, p. 200; idem, *Középkor*, p. 22; Balogh J., *Kézd-gót.*, p. 535—536.

Una dintre bisericile mai însemnate din jumătatea a doua a veacului al XV-lea pare a fi cea ev. din Dîrlos [1]. Biserica (fig. 504) are o singură navă şi un cor cu două travee, sprijinite de contraforturi. Una dintre ferestrele corului, bipartită, prezintă o combinaţie bogată din patrulobi. Monumental e însă portalul de vest (fig. 505) cu lunetă, încadrat de usciori articulaţi prin trei perechi de colonete şi arhivolte corespunzătoare. Colonetele, prevăzute cu baze şi friză de capiteluri cu frunziş bogat, dispus în două registre, derivă din modelele curente încă în prima jumătate a veacului al XV-lea, devenite însă rare după mijlocul acelui veac (un exemplu relativ tot atît de tîrziu e portalul apusean al bisericii ev. din Curciu), dar datarea tîrzie a portalului din Dîrlos e asigurată prin traseul arhivoltelor: cele interioare sînt încă în arc frînt, dar arhivolta exterioară le cuprinde într-un arc semicircular. Aceste arhivolte, la rîndul lor, sînt înscrise într-o suprafaţă dreptunghiulară amplă, flancată de pilaştri cu fiale sprijinite pe console, legate direct de friza de capiteluri a usciorilor, purtînd deasupra un briu larg, compartimentat cu patrulobi. Cu excepţia arhivoltei semicirculare, elementele componente, inclusiv profilurile, sînt încă curat gotice, dar compoziţia clară, cu linii simple şi viguroase, şi echilibrul dintre accentele verticale şi cele orizontale prevestesc concepţiile arhitectonice ale renaşterii. Astfel, elementele constitutive ale acestui frumos portal ne oferă o exemplificare sugestivă a eclectismului din această perioadă, în care adeseori se reiau unele forme vechi, utilizîndu-le însă în compoziţii al căror ansamblu poartă pecetea unei orientări noi.

Fig. 505. — Dîrlos, biserica ev., portalul de vest.

Din aceeaşi regiune a Tîrnavelor menţionăm biserica ev. din Rupea [2], care ar fi dărăpănată, apoi bisericile ev. din Şmig [3], cu muluri frumoase la ferestre, şi din Tătîrlaua. Din Ţara Bîrsei se aminteşte biserica ev. din Purcăreni [4], compusă din clopotniţă, navă şi cor poligonal, dar cu observaţia că ar fi suferit modernizări substanţiale.

Din regiunea de nord-vest a Transilvaniei menţionez mai întîi biserica ref. din Apa [5], compusă din clopotniţă, navă şi cor pentagonal, iar apoi biserica ref. din Tileagd [6], a cărei navă romanică a fost transformată în stil gotic, adăugîndu-i-se şi un cor pentagonal. Despre aceste lucrări, dîndu-le importanţa unei reconstrucţii totale, ne vorbeşte şi următoarea inscripţie: « *Hoc templum est constructum et consecratum ad honorem S. Regis Stephani anno domini 1507* ». Se presupune că biserica gotică fusese şi boltită, şi că bolţile ar fi fost ulterior înlocuite cu tavane.

[1] Roth, *Baukunst*, p. 78—79.
[2] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 191.
[3] Roth, *Baukunst*, p. 78.
[4] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 174.
[5] Henszlmann, *Szathmár*, p. 141; MM, II, col. 763.
[6] Bunyitay, *Püspökség*, III, p. 428—429; MM, III, p. 272; Balogh J., *Késö-gót.*, p. 531 (cu datarea greşită); idem, *Renaissance*, I, p. 64.

Din ţinuturile centrale ale Transilvaniei se aminteşte biserica ref. din Mălin [1] atribuită perioadei Hunedoreştilor, şi biserica ref. din Papiu Ilarian [2], cu un cor poligonal, cu contraforturi, arc de triumf frînt şi portaluri cu cadre de baghete, deci din faza finală a goticii.

Mai rămîn apoi de înşirat numeroase biserici gotice tîrzii din regiunea secuiască. Biserica ref. din Gornești [3], cu o veche navă romanică, a fost transformată în perioada goticii tîrzii, primind ulterior o clopotniţă (sec. XVIII) şi suferind o renovare în veacul al XIX-lea. Alte biserici gotice tîrzii transformate ulterior ar fi cele ref. din Bădeni [4] şi din Cuşmed [5]; biserica ref. din Forţeni [6] e tăvănită, are nava şi corul la fel de largi; cea unitariană din Inlăceni [7] e prevăzută în faţada de sud cu un portal cu baghete. Din Ciuc se menţionează actuala biserică parohială r.cat. din Delniţa [8] cu cor poligonal şi tăvănit, transformată mult în 1784, apoi biserica r.cat. din Lăzarea [9] cu nava înnoită în 1729, o capelă r.cat. din Racul [10] cu altar poligonal şi ferestre în arc frînt şi biserica r.cat. din Sîntimbru [11], transformată în 1776. Mai la sud, în Treiscaune, se aminteşte biserica unitar. modernizată din Chileni [12].

Numeroase biserici mai vechi au suferit în această perioadă unele prefaceri parţiale, iar altele, zidite acum, au fost ulterior transformate atît de mult, încît din faza goticii nu mai păstrează decît fragmente. Vom înşira în treacăt şi aceste vestigii ale arhitecturii gotice tîrzii.

Din Transilvania de sud merită mai întîi o menţiune bolţile care înlocuiesc tavanul iniţial din nava bisericii ev. din Slimnic. Nervurile formează un desen derivat din bolta stelată, apropiindu-se de forma plasei. Curiozitatea acestor nervuri constă însă în faptul că ele nu zac pe console şi nici nu se pierd în pereţii navei, ci formează la bază cîte un mănunchi de nervuri proeminente şi uşor încrucişate, retezate la capătul inferior, păstrînd, din punct de vedere decorativ, caracterul unor aplicaţii pe intradosul bolţii. Motivul e identic cu cel din nava bisericii r.cat. din Teiuş, dar execuţia e mai grosolană. Secţiunea nervurilor din navă are forma unui triunghi isoscel alungit, cu feţele uşor ondulate prin două scotii paralele cu muchia teşită. Bolta posedă o singură cheie decorată, avînd forma unui scut de turnoi cu doi lobi în partea inferioară, tip răspîndit şi el pe la sfîrşitul veacului al XV-lea. Scutul poartă crucea cu bara dublă din stema Ungariei.

Pe baza unor referinţe documentare din anii 1395 şi 1441, se crede că încă în 1235 ar fi existat în Braşov o capelă [13] situată pe dealul sf. Martin. Părţile cele mai vechi ale actualei biserici ar fi de după 1447. Din acestea fac parte mai ales portalul apusean în arc frînt şi portalurile laterale cu console, dintre care unul ar fi fost livrat în 1522 de meşterul pietrar Ulrich. În Satul Nou [14] biserica ev. mai păstrează un cor gotic poligonal.

Din Transilvania centrală menţionăm mai întîi biserica ref. din Cricău [15]. Transformarea într-o biserică gotică cu navă şi cor pentagonal la fel de larg, cu bolţi pe ogive, s-a făcut în această perioadă. Biserica din Ocna Mureşului [16], în prezent o ruină, a primit un cor gotic pentagonal cu ferestre bipartite şi muluri aparţinînd deja goticii degenerate. Înlocuirea vechiului altar romanic s-a făcut însă la un nivel mai ridicat, probabil din cauză că s-a amenajat concomitent o criptă pentru mormintele noilor ctitori. La biserica r.cat. din Cuci [17] se amintesc numai două cadre de uşi cu baghete. Alte două portaluri cu articulare gotică, dar cu arhivolte semicirculare,

[1] Entz, *Szolnok-D.*, p. 203.
[2] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 51.
[3] MM, III, p. 285; Balogh J., *Késö-gót.*, p. 535.
[4] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 172.
[5] *Ibidem*, p. 141.
[6] *Ibidem*, p. 40.
[7] *Ibidem*, p. 123; Balogh J., *Késö-gót.*, p. 536.
[8] MM, II, col. 265; Sebestyén, *Középkor*, p. 22—23.
[9] MM, II, col. 271.
[10] Sebestyén, *Középkor*, p. 19.
[11] MM, II, col. 272; Sebestyén, *Középkor*, p. 24.
[12] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 124 şi urm. MM, II, col. 361 (data 1427 e greşită); Ştefănescu, *L'art*, p. 61; Sebestyén, *Székely*, p. 10—11.
[13] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 327—330; *Burzenland*, III—1, p. 154—155.
[14] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 416.
[15] Brătulescu, *Transilvania*, p. 16—19.
[16] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 109; MM, IV, p. 252.
[17] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 52.

se găsesc la biserica ref. din Suceag[1]. Toate aceste particularităţi par a aparţine abia primului sfert al veacului al XVI-lea.

Mai spre nord, în Someş, biserica ref. din Bozieş[2], o veche clădire romanică, primeşte probabil tot pe la începutul veacului al XVI-lea un cor nou, gotic tîrziu, din a cărui boltă nu se mai păstrează însă decît o consolă. Aproximativ contemporan ar putea fi corul boltit cu ogive al bisericii ref. din Răteag[3]: de data aceasta se păstrează şi consolele şi cheile de boltă cu decor plastic. De la biserica ref. din Săsarm[4] se aminteşte numai un portal cu cadru de baghete.

Din ţinutul Mureşului superior şi al afluenţilor săi se cuvine să amintim mai întîi vechea biserică ref. din Hirţău[5], căreia i se reface probabil acum nava, pentru că portalul actual e de tipul celor cu console, deci gotic tîrziu. În schimb bisericile din Hodoşa, Singeorgiu Pădureni şi Troiţa fuseseră iniţial clădiri gotice tîrzii, din care nu s-a mai păstrat în principiu decît corul poligonal. La biserica r. cat. din Hodoşa[6] se mai văd şi cîteva portaluri caracteristice: cel apusean e în arc frînt, dar profilat cu baghete, cel de miazăzi e un portal tipic cu baghete şi console, iar uşa de la sacristie, de aceeaşi formă, e împodobită cu rozete; aceste particularităţi arată limpede că zidirea bisericii a ţinut timp mai îndelungat, adică de pe la sfîrşitul secolului al XV-lea pînă în primul sfert al veacului următor. Se mai relatează apoi că biserica ar fi avut la început o clopotniţă în flancul de miazănoapte, înlocuită abia ulterior cu cea actuală, din faţada apuseană. Cîte un portal cu arc frînt şi altul cu console se pomenesc la biserica ref. din Singeorgiu Pădureni[7], iar despre corul bisericii r. cat. din Troiţa[8] aflăm că are bolţi stelate, fără console, şi ferestre cu muluri. Pe temeiul sistemului de bolţi se poate presupune că această biserică datează încă din jumătatea a doua a veacului al XV-lea. La biserica ref. din Filipişul Mare[9] se mai păstrează console gotice tîrzii, însă cu profiluri rotunjite, în concordanţă cu evoluţia formelor din primul sfert al secolului al XVI-lea.

Din biserica unitar. din Cristur[10] a rămas intact corul pentagonal cu bolta pe ogive (fig. 506), cheia de boltă fiind decorată cu o rozetă gotică purtînd data 1458 (fig. 507). Caracteristice sînt şi mulurile flamboaiante ale ferestrelor. Biserica ref. gotic timpurie din Rugăneşti[11] a primit un portal gotic nou, pe latura de sud, databil către 1500 pe temeiul faptului că profilurile se încrucişează în vîrful arhivoltei. Clopotniţa vechii biserici unitar. din Crăciunel[12] primeşte şi ea în 1495 un portal cu baghete. Alte două portaluri, cu baghete sînt singura rămăşiţă din vechea biserică unitar. din Medişor[13], de la care se mai conservă şi un clopot cu data 1496, corespunzînd eventual construcţiei iniţiale. Biserica ref. din Mugeni[14] a primit bolţi noi în navă, împreună cu un cor pentagonal, boltit şi el, dar din toate aceste bolţi nu au supravieţuit decît consolele, deasupra cărora zace acum cîte un tavan. Caracteristice pentru perioada tîrzie în care s-au făcut aceste lucrări sînt nu numai formele acestor console, ci şi portalul de sud, decorat cu baghete, şi cel de vest, prevăzut cu o lunetă şi încadrat cu o arhivoltă semicirculară. O clădire din perioada gotică tîrzie trebuie să fi fost apoi biserica ref. din Porumbenii Mari[15], judecînd după fragmentele de muluri păstrate şi după numeroasele chei de boltă care par a proveni de la nervuri dispuse în formă de plasă. La biserica ref. din Filia[16] se mai vede în vest un

[1] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 288.
[2] Entz, *Szolnok-D.*, p. 203, 204, 206 şi 212 (autorul ezită asupra datării şi propune soluţii contradictorii).
[3] *Ibidem*, p. 203, 206, 208.
[4] MM, II, col. 879; Entz, *Szolnok-D.*, p. 208.
[5] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 211.
[6] *Ibidem*, p. 86.
[7] *Ibidem*, p. 29—30.
[8] *Ibidem*, p. 61—62.
[9] Balogh J., *Késö-gót.*, p. 535; idem, *Renaissance*, I, p. 96.
[10] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 23; Balogh J., *Késö-gót.*, p. 536; idem, *Renaissance*, I, p. 98.
[11] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 119.
[12] *Ibidem*, p. 183; curios că Balogh J., *Késö-gót.*, p. 536, datează întreaga biserică în 1495. Să fie oare descrierea bisericii romanice, dată de Orbán în amănunte, greşită?
[13] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 118.
[14] *Ibidem*, p. 38; Huszka, *Bögöz*, p. 389—390; Ştefănescu, *L'art*, p. 63—64.
[15] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 28—29.
[16] *Ibidem*, p. 223; MM, II, col. 944, atribuie eronat aceste portaluri «stilului de tranziţie».

portal cu console, iar în sud un portal cu arhivoltă semicirculară, dar cu profiluri gotice cu secțiune în formă de pară, deci probabil din primul sfert al veacului al XVI-lea.

În ținutul Ciucului, biserica r.cat. din Cozmeni[1] mai păstrează corul pentagonal cu bolți pe ogive, două chei de boltă cu steme și console bogat profilate, foarte caracteristice și strîns înrudite cu formele ce se întîlnesc și la alte biserici din Ciuc, dovadă a prezenței unui șantier

Fig. 506. — Cristur, biserica unitar., interiorul corului.

local care a executat probabil rînd pe rînd clădirile bisericești din această fază. Un cor gotic, boltit, se pomenește la biserica r.cat. din Jigodin[2]. Capela sf. Margareta din Sintimbru[3] posedă profiluri cu muchii teșite la ușă și ferestre, iar biserica r.cat. din Gheorgheni[4] o clopotniță cu etaje care se strîmtează treptat; portalul clopotniței e încheiat în arc semicircular și poartă data 1498. În Sincrăieni există o capelă cimiterială[5] acum barocă, dar cadrul ușii aparține tipului cu console și poartă data 1517; biserica parohială[6], în schimb, are, în fațada de vest, un portal (fig. 508) încheiat cu un arc semicircular, cu tor încadrat de planuri oblice. Torul pornește de pe prag, fără bază, dar e prevăzut la naștere arhivoltei cu cîte trei inele, ținînd locul unui capitel, formă caracteristică pentru această perioadă de tranziție de la gotic spre renaștere (cf. portalul bisericii ref. din Moldovencști). Trei portaluri în arc semicircular se mai păstrează apoi la biserica r.cat. din Sîndominic[7], și anume în fațada de vest și sud și la

[1] Sebestyén, *Középkor*, p. 29—31.
[2] *Ibidem*, p. 23.
[3] *Ibidem*, p. 24.
[4] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 105.
[5] Sebestyén, *Középkor*, p. 24.
[6] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 36; Sebestyén, *Középkor*, p. 9 și 24, unde portalul e considerat romanic.
[7] Sebestyén, *Középkor*, p. 6—7.

sacristie. De data aceasta secţiunea profilurilor e şi mai evoluată şi pare chiar îndoielnic dacă aceste portaluri, inserate acum într-o clădire de pe la 1800, mai pot fi atribuite primului sfert al veacului al XVI-lea.

Mai la sud, în Treiscaune, biserica r. cat. din Ghelinţa[1] a primit şi ea în faza finală a stilului gotic un cor nou, pentagonal, cu bolţi pe ogive aşezate pe console, dintre care unele decorate cu măşti umane. Ferestrele bipartite ale acestui cor au muluri lobate şi flamboaiante, iar pe temeiul tabernacolului datat, trebuie să admitem anul 1503 ca un termen *ante quem*.

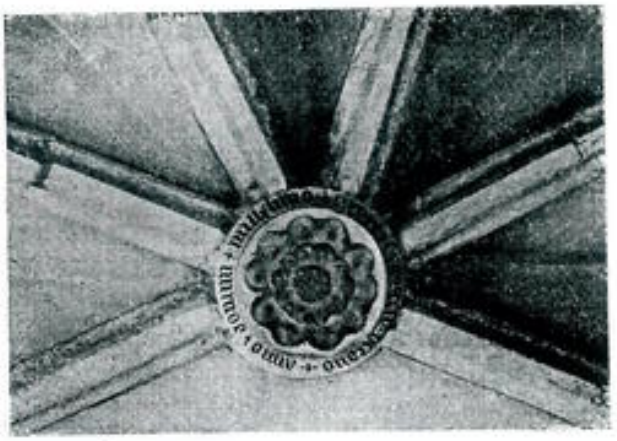

Fig. 507. — Cristur, biserica unitar., cheia de boltă din cor.

În paginile precedente am urmărit etapele finale ale perioadei gotice în arhitectura eclesiastică. Am văzut cum elementele gotice neaoşe încep să se deformeze şi să se contamineze cu elemente care aparţin unei orientări noi. Principiile simetriei şi ale echilibrului static duc adeseori la geometrizarea mulurilor şi la schematizarea nervurilor. Se ajunge astfel la forme gotice bastarde, care se vor menţine încă multă vreme în arhitectura eclesiastică transilvăneană, nu numai în virtutea tradiţiei, dar şi din cauză că arhitectura renaşterii era eminamente o arhitectură profană care s-a adaptat destul de greu cerinţelor bisericeşti, chiar şi în Italia, unde concepţiile gotice fuseseră mult mai puţin înrădăcinate. Spre deosebire de arhitectura gotică, care îşi găseşte expresia cea mai adecvată atunci cînd operează cu mase arhitectonice impunătoare, cînd organizează spaţii vaste cărora caută să le imprime mişcări ritmice diverse şi fantastice, subordonînd concomitent toate amănuntele unei compoziţii dominante, care se răsfrînge însă în faţete variate (un fel de unitate în varietate), arhitectura renaşterii foloseşte mase limitate, conturate clar, chiar cînd dimensiunile lor metrice sînt însemnate, iar masele sînt articulate printr-o compartimentare statică, compusă din elemente active (stîlpi, pilaştri) şi pasive (profiluri de bază, arhitrave, cornişe) perfect echilibrate. În locul subordonării, articulaţiile apar prevalent coordonate, adică fără variaţii de ritm şi fără sublinieri. Abaterile de la aceste principii indică în perioada de care ne ocupăm gradul de îndepărtare de la formele renaşterii toscane şi persistenţa tradiţiei gotice. Asemenea principii arhitectonice sînt însă improprii pentru exprimarea misticismului religios, atît sub aspectul colectiv, monumental, cît şi sub aspectul individual, intim şi fantezist. Formele arhitectonice ale renaşterii sînt simple, clare şi logice. Cînd tind spre monumental, ele împrumută motive arhitectonice din antichitatea romană, iar cînd tind spre intim, ele cultivă eleganţa formală şi se complac în amănunte jucăuşe. Dacă fac apel la fantezie, ele reelaborează înfăptuirile antropomorfe ale mitologiei păgîne, iar nu noţiunile abstracte ale misticismului creştin. Arhitectura, la fel ca şi toată concepţia artistică a renaşterii, e eminamente profană, chiar şi atunci cînd creează artă religioasă, fiindcă artistul renaşterii priveşte şi tematica religioasă tot cu ochi profani. Despre obstacolele pe care le-a întîmpinat acest fel de a vedea şi reacţiile pe care le-a stîrnit nu e cazul să insistăm aici, pentru că aceste probleme nu au fost dezlegate la noi. Dar caracterul profan al acestei arte explică recepţionarea ei tîrzie, sporadică şi fragmentară în arhitectura eclesiastică catolică din Transilvania.

[1] Ştefănescu, *L'art*, p. 37—38; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 115—116.

După cum era de aşteptat, arhitectura renaşterii a pătruns în Transilvania întîi în domeniul clădirilor profane, deşi dovezile pentru acest lucru se găsesc în prezent mai mult în documentele scrise, decît în ruinele păstrate. Despre aceste resturi, concludente ca dovezi, dar insuficiente pentru a reconstitui imagini mai concrete, vom vorbi mai departe. Deocamdată ne vom opri la realizările din domeniul arhitecturii bisericeşti, întîi pentru a epuiza acest aspect, dar mai ales din cauză că în arhitectura bisericească s-au păstrat cîteva exemple caracteristice şi neştirbite. Vom avea însă ocazia să constatăm cît de greu s-a afirmat renaşterea în acest domeniu, cît de rare au fost cazurile cînd a fost admisă şi cît de limitate au fost temele care i-au fost cedate. De fapt, în stilul renaşterii nu s-a construit nici o biserică, ci numai cîteva anexe, iar în majoritatea cazurilor formele renaşterii nu s-au răspîndit decît prin amănunte răzleţe.

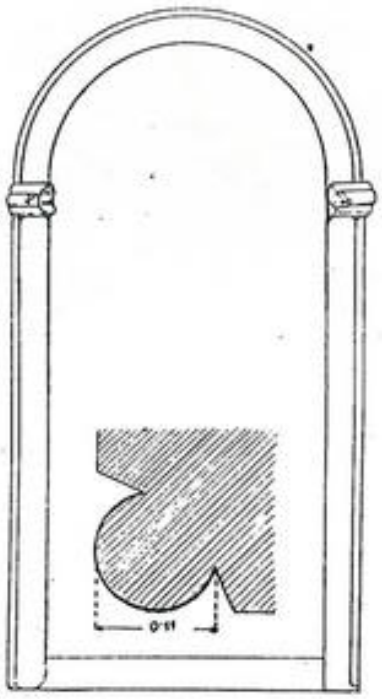

Fig. 508. — Sincrăieni, biserica r. cat., portalul de vest.

Cele mai importante creaţii arhitectonice ale renaşterii transilvănene din perioada de care ne ocupăm se păstrează azi în catedrala r.cat. din Alba Iulia şi monumentul cel mai de seamă e capela zidită de arhidiaconul Ioan de Lázó[1]. O inscripţie în formă de friză, aşezată sub cornişă, spune: *« (Mich)aeli patrono Ioannes Lazoynus pro sua et bene merentium salute aedem hanc vestibularem a fund(amento) aere suo erigen(do) dicand(o)q (ue) curavit MDXII»*. Unele texte se referă la acest vestibul-capelă denumindu-l al « tuturor sfinţilor » sau al « sf. duh », probabil din cauza altarelor aşezate aci. Capela (fig. 509) e zidită în faţa intrării laterale de nord a vechii catedrale şi are un plan dreptunghiular, cu axa perpendiculară pe cea a basilicii. În consecinţă, faţadele dinspre miazănoapte şi dinspre apus apar complet degajate, iar cea dinspre răsărit se leagă de vechea navă laterală exterioară de nord a basilicii romanice, transformată însă ulterior în capela sf. Ana. Înălţimea cornişei era dată de cornişa navei laterale, dar asupra celorlalte proporţii meşterul a dispus liber. Faţada principală e cea dinspre nord. Ea se prezintă cu etaj, fiind încadrată în colţuri de cîte un pilastru încălecat de o nişă aşezată oblic. În parter se deschide un portal (fig. 510) cu arc semicircular, flancat de pilaştri. Portalul fiind ridicat, el e precedat de o scară prevăzută cu parapete de piatră. Deasupra portalului e un decor heraldic şi o sprînceană de cornişă. Etajul e marcat printr-o nişă deasupra portalului, flancată şi ea de pilaştri, iar lateral se deschid ferestre semicirculare mici, de tip romanic. Se bănuieşte că aceste ferestre ar proveni de la faţada veche, fiind mutate aci, dar nu trebuie uitat că asemenea ferestre se regăsesc la clădirile gotice din această perioadă (de pildă la scara spiralică a bisericii lui Matei din Cluj). O friză şi o cornişă puternică formează coronamentul faţadei. Aspectul e greoi, din cauza proporţiilor scunde ale etajului, iar articulările sînt neînchegate, deoarece, orizontal, sprînceana de cornişă de peste portal nu se leagă direct cu cornişele pilaştrilor din colţurile faţadelor, iar vertical, pilaştrii etajului nu corespund întocmai celor din parter. Decorul plastic e relativ bogat, dar nici el nu reuşeşte să introducă un echilibru organic în compoziţia faţadei, din cauză că elementele sînt prea disparate, lipsite de asonanţe şi consonanţe convingătoare. Usciorii şi arhivolta portalului sînt bogat profilate şi încadrate de o panglică spiralică, iar pilaştrii

[1] Möller, *Épit. eml.*, p. 127; *Kunst in Sieb.*, p. 49; Hekler, *Kunstgesch.*, p. 90 şi 93; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 60—62, 86—91, 144—145, 233—241 (cu bibliografie); idem, *Ren. épit.*, p. 24—26.

de jos sînt împodobiţi cu motive de candelabre şi grotesce, cei de sus însă numai cu candelabre, iar pilaştrii care încadrează colţurile faţadei sînt canelaţi, împodobiţi cu funde şi în partea inferioară cu reliefuri figurale. Asemenea reliefuri acoperă şi soclul înalt, iar încheieturile cornişelor sînt împodobite cu steme, între care prevalează scutul alungit cu marginile festonate (tipul «cap de cal»). Nişele, cea centrală şi cele din colţuri, sînt încoronate cu cîte o scoică. Lipsa de logică în dispoziţia faţadei şi relativa bogăţie ornamentală, cu caracterul ei confuz, se înrudeşte cu însuşirile clădirilor lombarde din această perioadă, dar asemenea înrudire nu ne îndreptăţeşte să presupunem prezenţa unui meşter lombard, pentru că lipseşte delicateţea execuţiei specifică acestor ateliere. De altfel, cînd vom analiza calitatea sculpturilor, vom găsi şi alte argumente care pledează împotriva unei asemenea ipoteze. De aceea e mai probabil că meşterul deţine cunoştinţele sale despre arta lombardă din surse indirecte şi vom vedea că de fapt arta sa prezintă şi alte caractere decît cele întîlnite în faţada de miazănoapte. Eclectismul său devine evident cînd analizăm faţada laterală dinspre apus. Aceasta e de tot simplă, avînd doar un portal lateral (fig. 511), acum astupat, iar la etaj, într-o poziţie dezaxată, un ochi rotund. Portalul secundar e însă un reprezentant de seamă al renaşterii toscane. Chenarul uşii, profilat sobru, e dreptunghiular, cu capetele de jos întoarse spre golul uşii. Această dispoziţie va deveni în curînd o caracteristică constantă a portalurilor transilvănene. În centrul arhitravei e o mică stemă cu scutul obişnuit, iar o sprînceană de cornişă poartă deasupra o lunetă semicirculară, încadrînd iarăşi un motiv heraldic. Formele sobre sînt însă de data aceasta animate de logica şi de calitatea arhitecturii florentine, ceea ce nu se poate explica decît prin faptul că meşterul s-a folosit aci de un desen pe care l-a urmat cu fidelitate.

Surprinzător de bogat e portalul interior (fig. 512). Deschiderea dreptunghiulară a uşii e iarăşi încadrată de profiluri plate, întoarse la bază spre interior. Usciorii sînt flancaţi de o pereche de pilaştri decoraţi cu înlănţuiri de rozete. Bazele sînt ionice, dar capitelurile au un desen fantezist, cu figuri în bust şi cu motive de scoică. Peste arhitravă e o frîză cu grotesci şi deasupra o cornişă cu ovule, denticule şi un chimation. Coronamentul de deasupra cornişei se compune dintr-o ediculă cu pilaştri canelaţi, încălecată de o scoică cu rozete, iar cîte o pereche de volute împodobite şi ele cu rozete şi frunziş au menirea să lege mai intim coronamentul cu arhitrava. În edicula e adăpostit un relief votiv. Valorile decorative primează iarăşi, şi articularea arhitectonică nu e închegată, fiindcă ea nu străbate frîza. Astfel, unitatea organică a portalului rămîne ştirbită, purtînd iarăşi pecetea arhitecturii lombarde, evidentă aici şi în fineţea decorului şi în tratarea plată a reliefului.

În contrast cu elementele analizate pînă acum e bolta capelei (fig. 513), aşezată pe nervuri gotice, care formează o reţea de paralelograme, cu intersecţiile principale mascate prin chei de boltă decorate cu trei scuturi heraldice, dintre care două iarăşi au forma alungită şi festonată. Stemele din interior sînt a lui Leonhard Barlabásy, voievod al Transilvaniei, a lui Ladislau Geréb, episcop al Transilvaniei, şi a ctitorului Ioan de Lázó. Eclectismul acestei capele, în care persistă bolta gotică alături de faţadele şi portalurile executate în cel mai curat stil al renaşterii, derivat însă din surse diferite, ne convinge că nu poate fi vorba de prezenţa vreunui meşter străin, ci de opera unui localnic, format fie în şantierele din Ungaria, în Strigoniu sau Buda, unde s-a construit mult în stilul renaşterii, patronat mai ales de Matei Corvinul, fie în Oradea sau chiar pe loc, în Alba Iulia, unde de asemenea episcopii şi canonicii educaţi în Italia deveniseră adepţi zeloşi ai culturii umaniste.

Scurt timp după terminarea capelei lui Lázó, episcopul Francisc Várday (1514-1524) începe şi el o serie de lucrări de completare şi înfrumuseţare. Alături de capela amintită, spre răsărit, cele două travee ale navei laterale exterioare de nord au fost destinate să adăpostească şi ele o capelă a sf. Ana[1]. Din această capelă însă nu se mai păstrează decît faţada de nord. Cu

[1] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 65, 92—93, 241—243 (cu bibliografie).

ocazia construcției, peretele romanic a fost demontat și reconstruit puțin mai în afară, acoperindu-se totodată jumătate din ochiul ferestrei de la capela lui Lázó de pe latura adiacentă. Formele arhitectonice sînt simple de tot. Noua cornișă o continuă pe cea a capelei din 1512, cu friză cu tot, întreruptă destul de stîngaci de ferestrele mari, datorite poate unei modificări ulterioare. O inovație o constituie însă articularea bazei și mai ales profilarea pilaștrilor. Aci întîlnim formele renașterii mature, deși în proporții gracile, probabil din cauză că au fost calculate

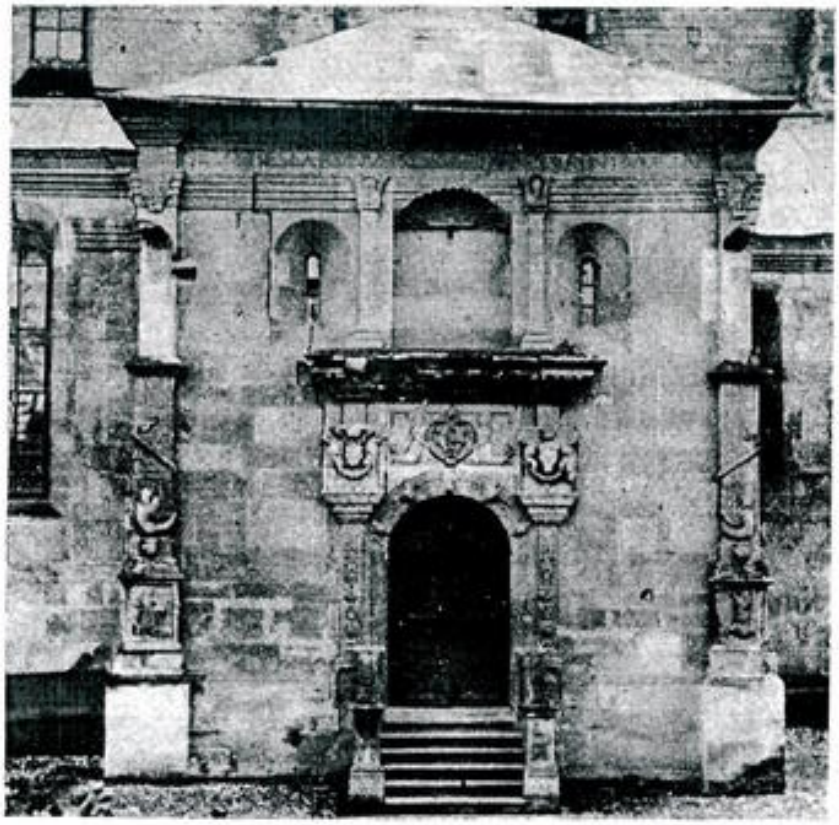

Fig. 509. — Alba Iulia, catedrala r. cat., capela Lázó, fațada nord.

așa fel încît să fie în armonie și cu paramentul romanic de la absidă. În interiorul catedralei se mai păstrează de la episcopul Várday scara de piatră cu parapet (fig. 514) de la tribuna de vest [1]. Pentru faza stilistică e caracteristică forma zveltă și simetrică a baluștrilor, prinși într-un inel median. Stîlpul de la capătul scării poartă stema ctitorului pe obișnuitul scut festonat. Aceste lucrări trebuie să fi fost executate în ultimii ani ai păstoririi episcopului, fiindcă în testamentul său se iau dispoziții pentru terminarea capelei sf. Ana și pentru așezarea altarului. Și în acest caz pare firesc să presupunem că arhitectul provine dintr-un șantier transilvănean.

Dintre bisericile parohiale, cel mai important exemplu pentru pătrunderea renașterii și totodată pentru grefarea ei pe un corp de clădire încă gotic e biserica ref. din Mineu [2]. Clădirea

[1] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 93, 241 (cu bibliografie); idem, *Késōgót.*, p. 579.

[2] Bunyitay, *Szilágym.*, p. 29—36; Petri, *Szilágyv.*, I, p. 614; Balogh I., *Fatornyok*, p. 176; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 64, 86, 268—270 (cu bibliografie); idem, *Késōgót.*, p. 531—532; idem, *Ren. épít.*, p. 23.

e aceea a unei biserici-sală gotice, cu clopotniță de lemn (cea actuală se crede că ar fi din secolul al XVII-lea) de tipul obișnuit, dar portalul, nișa pentru sacrament și cristelnița, toate din marmură roșie, aparțin renașterii. Deocamdată nu ne vom ocupa decît de portal; acesta, ca și celelalte piese amintite, a fost executat de meșterul Iohannes Fiorentinus, care semnează pe cristelniță, iar ctitor e Ștefan Désházy. Portalul poartă data 1514. Știrile despre Ioan Florentinul le-a adunat recent J. Balogh [1] și reținem constatarea că activitatea lui se poate urmări în Strigoniu

Fig. 510. — Alba Iulia, catedrala r. cat., capela Lázó, detaliu de la portalul de nord.

(1506 — 1507), la biserica din Mineu (1514 — 1515), în Csatka (1516), Gnezno (Polonia, 1516 — 1517) și în Rackeve (1525).

Portalul din Mineu e relativ simplu: se compune din usciori cu arhitravă, cu profilurile întoarse la bază, din cornișă și fronton semicircular, încoronat cu floare și cu rozete, iar lateral cu cîte o rozetă mică și o semipalmetă. Luneta poartă inscripția votivă în litere antiqua frumoase și un medalion central cu stema lui Ștefan Désházy. Formele acestui portal — în fond o lucrare modestă — derivă din școala florentină mai veche, de prin sfertul al treilea al veacului al XV-lea. Ioan Florentinul e deci un decorator epigon, dar un interpret corect și abil, stabilit probabil mai de mult în Strigoniu sau Buda, proprietarul unui atelier de sculptură decorativă în care se prelucra marmura roșie din regiune. Trebuie să presupunem că lucrările din Mineu nu au fost executate pe loc, ci trimise de-a gata și așezate în biserica gotică. Asemenea opere nu vor fi fost cazuri izolate și dovada ne-o oferă o serie de portaluri din bisericile comunelor rurale, databile mai ales de la 1520 încoace. Aceste portaluri păstrează încă în parte silueta tradițională, gotică, dar introduc profilarea nouă împreună cu amănuntul întoarcerii profilurilor spre golul ușii, în locul bazelor din care se desprindeau torurile gotice. Astfel, la capela lui Kornis din Mănăstirea [2] întîlnim un portal în arc frînt, dar profilat în sensul indicat mai sus, și alt

[1] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 212–214 (cu bibliografie).

[2] Entz, *Szolnok-D.*, p. 208.

exemplu similar se găseşte în faţada de vest a bisericii ref. din Ciumbrud [1]. Tipul portalului cu baghete adoptă şi el acest sistem de profiluri, după cum o dovedesc portalurile bisericilor ref. din Comlod [2] şi din Lutiţa [3], aceasta din urmă păstrînd încă în partea superioară motivul baghetelor încrucişate. Biserica din Lutiţa [4] e probabil ea însăşi o construcţie din această perioadă, compusă din navă şi cor pentagonal. Ambele încăperi sînt acum tăvănite.

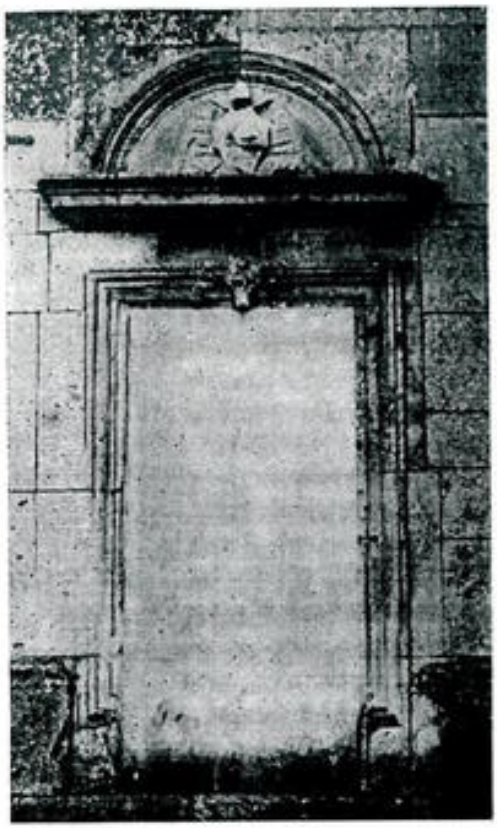

Fig. 511. — Alba Iulia, catedrala r. cat., capela Lázó, portalul faţadei de vest.

Portaluri cu deschiderea semicirculară, profilate în stilul nou, se găsesc la bisericile ref. din Ciomăfaia [5] şi Haghig [6]. La cel din urmă profilurile zac pe o bază simplă, dar arhivolta e încadrată într-un chenar dreptunghiular, cu un decor de rozete în timpane.

Mai răspîndit e însă tipul portalului în stil curat renaştere, adică fără reminiscenţe gotice. Portalurile acestea au deschiderea dreptunghiulară, cu chenar la fel, capetele profilurilor fiind jos întoarse spre golul uşii, iar deasupra arhitravei ele poartă o mică cornişă. Un asemenea toc de uşă, care dădea în sacristie, se găsea încă recent la ruina de biserică din Ocna Mureşului [7]. Ceva mai bogat decorate sînt portalurile apusene şi de miazăzi ale bisericii ref. din Horvat [8]. La cel de sud (fig. 515) soclurile de sub profilurile întoarse sînt împodobite cu cîte o rozetă, iar cornişa zace pe un şir de denticule. La biserica ref. din Cheşeu [9], profilurile dreptunghiulare ale tocului portalului de sud poartă o bordură de vrejuri care porneşte din rozetele de la bază şi încercuieşte întregul cadru. În colţurile de sus răsare dintr-un vrej cîte un cap de îngeraş. Acest portal e preţios şi pentru că o inscripţie pomeneşte numele ctitorilor, proprietarii feudali locali Anton Veres şi Toma Novai, precum şi data: 1521. Mai simplu se prezintă, în schimb, portalul bisericii ref. din Păuca [10] şi uşa sacristiei bisericii ref. din Aghireş [11]. Biserica din Aghireş, o biserică-sală, aparţine şi ea aproximativ acestei perioade.

Zona de răspîndire a formelor renaşterii în Transilvania e foarte caracteristică. Ea cuprinde centrele episcopale şi comunele înfeudate, ceea ce confirmă observaţia făcută iniţial, anume că renaşterea a pătruns în Transilvania prin mediul aristocraţiei eclesiastice catolice şi al nobilimii laice. În Secuime nu întîlnim formele renaşterii decît sporadic şi acelaşi lucru se poate spune despre pătrunderea lor în ţinuturile colonizării săseşti. Singurele elemente ale renaşterii în biserica parohială ev. din Sibiu sînt: cadrul portiţei de la turnul de scări [12] (fig. 516), zidit în 1520, aparţinînd tipului cu toc dreptunghiular descris mai sus, avînd, în afară de profiluri, doar o cornişă

[1] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 96 şi 222.
[2] *Ibidem*, p. 96 şi 264.
[3] *Ibidem*, p. 98 şi 216—217.
[4] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 35; Ştefănescu, *L'art*, p. 34.
[5] Balogh J., *op. cit.*, p. 221.
[6] *Ibidem*, p. 99 şi 255.
[7] *Ibidem*, p. 99 şi 267.
[8] *Ibidem*, p. 85.
[9] *Ibidem*, p. 67, 95 şi 256; idem, *Ren. épít.*, p. 26.
[10] Idem, *Renaissance*, I, p. 281.
[11] *Ibidem*, p. 96; idem, *Késő-gót.*, p. 533.
[12] Roth, *Baukunst*, p. 45; *Kunst in Sieb.*, p. 88.

simplă, și calota absidei din capela de la etaj, de deasupra pridvorului de sud [1] (fig. 517), impodobită cu un motiv de scoică. Cadre de uși asemănătoare se mai găsesc apoi în Țara Bîrsei, la bisericile ev. din Hărman [2], Rișnov [3] și Prejmer [4] (fig. 518). Toate trei sînt uși de la sacristie și merită o mențiune faptul că la Prejmer profilurile se întretaie în colțurile de sus, după modelul tocurilor de uși cu baghete. Se vede că Țara Bîrsei era mai ușor accesibilă formelor care veneau din centrele maghiare, spre deosebire de ținuturile pămîntului regesc al colonizării inițiale. Bisericile din Rișnov și Prejmer au suferit în această perioadă și transformări. La cea din Rișnov e probabil că s-a modificat încă pe la sfîrșitul veacului al XV-lea ritmul traveelor de la nave, după modelul bisericii din Bartolomeu. Numeroase incendii ulterioare și refaceri îngreunează mult recunoașterea exactă a diferitelor etape. La Prejmer a fost alungită nava, transformîndu-se planul inițial cu brațe egale într-o cruce latină (vezi fig. 95). Bolta în cruce a careului a fost înnoită, dar brațul apusean al navei a primit bolți pe nervuri combinate din romburi. Din vechea navă au fost întrebuințate unele ferestre în patrufoi. Portalul nou, încă în arc frînt, e simplu de tot. Celelalte adaose, o sacristie în colțul dintre brațele de vest și de nord, boltită cilindric, și o încăpere în partea opusă, sînt de o importanță minoră. Aceste lucrări, cu puțin anterioare cadrului de ușă în stil renaștere, s-au executat prin anii 1512—1515.

Fig. 512. — Alba Iulia, catedrala r. cat., capela Lázó, portalul din interior.

Arhitectura eclesiastică ortodoxă se dezvoltă și în această perioadă în făgașurile ei deosebite, deși interferențele cu arhitectura gotică tîrzie devin mai frecvente. Monumentele de piatră sînt foarte puține și e probabil că din cauza înstrăinării păturii conducătoare feudale nici odinioară nu au fost prea numeroase. Aproape toate bisericile se datoresc unor împrejurări excepționale și — după cum vom vedea — multe dintre ele sînt ctitorii ale ocrotitorilor munteni și moldoveni. În ceea ce privește bisericile comunelor iobăgite, netrăinicia materialului ne-a sustras și din această perioadă elementul principal: biserica de lemn.

În ordine cronologică, prima biserică de piatră din această perioadă e cea din Hunedoara [5], înfățișînd o serie de însușiri cu totul particulare. Nucleul vechi prezintă un plan în cruce greacă înscrisă într-un dreptunghi (fig. 519). În centrul navelor, patru coloane cu baza atică simplă și cu fusul cilindric, lărgit în capătul superior într-un fel de abac hexagonal, despart navele și susțin turla (fig. 520). Brațele crucii sînt boltite cu cilindre pe direcțiile principale. Aceste bolți se întîlnesc în traveea centrală și se întretaie, formînd un început de boltă în cruci. Intersecția bolții

[1] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 94 și 273 (cu bibliografie).
[2] *Burzenland*, IV—1, p. 186; Balogh J., *op. cit.*, p. 285.
[3] *Burzenland*, IV—1, p. 134 și urm., 182 și 186; Ștefănescu, *L'art*, p. 27 și urm.; Balogh J., *op. cit.*, p. 281.
[4] Buzenland, I, *loc. cit.*; Balogh J., *op. cit.*, p. 94 și 281.
[5] Vătășianu, *Hunedoara*, p. 65 și urm., p. 82, 136—138 (cu bibliografie); vezi și Möller, *Monuments*, p. 16.

e însă întreruptă în partea superioară şi încălecată de tamburul cilindric al turlei. Soluţia acestei structuri e astfel pe cît de stîngace, pe atît de originală. Spaţiile mărunte din colţurile navei sînt acoperite cu cîte o boltă cilindrică pe axa transversală. Altarul, delimitat printr-o catapeteasmă de zid, se leagă direct de navă, fără intermediul unei travee intercalate, şi e lipsit de proscomidie şi veşmîntar. Planul lui formează un poligon cu patru laturi, cu vîrful spre est, ca la capela castelului din Hunedoara. Bolta e compusă dintr-o semicalotă sprijinită înspre răsărit pe nervuri, avînd un aspect tipic gotic, cu cute adînci formate din pînzele bolţilor.

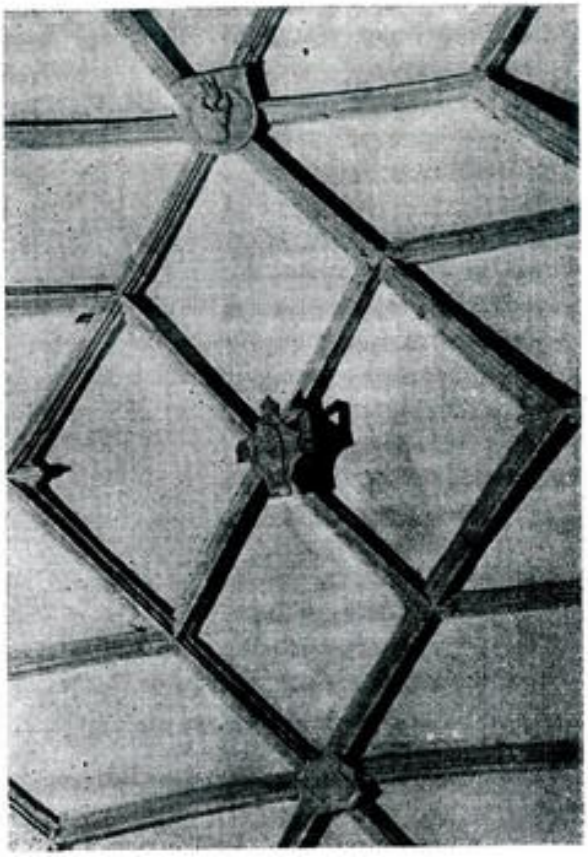

Fig. 513. — Alba Iulia, catedrala r. cat., capela Lázó, bolta.

Faţada e simplă de tot (fig. 521). Abia notăm un profil de bază şi o friză în zig-zag atîrnată sub cornişă. Ferestrele sînt strîmte şi lungi, încoronate cu un segment de cerc; ele sînt evazate şi spre exterior şi spre interior. Faţadele laterale se mai disting prin frontoanele trapezoidale din dreptul braţelor transversale. Acoperişul a suferit vădite prefaceri; odinioară coamele trebuie să fi fost mult mai scunde, lăsînd turla mai degajată; s-a păstrat însă vechea dispoziţie: fiecare corp de clădire poartă cîte un înveliş separat, grupat în jurul turlei centrale.

Planul şi elevaţia acestei biserici, unice în felul ei, ne dezvăluie o interesantă interferenţă de elemente, singure în măsură să dezlege problema datării. Planul navei constituie un tipic exemplu de cruce greacă «simplă», în opoziţie cu planul de provenienţă constantinopolitană. Un astfel de exemplu izolat am întîlnit în Muntenia, la Hirtieşti, punîndu-l în legătură cu bisericile sîrbeşti, descendente din prototipul greco-macedonean. Cele spuse acolo rămîn perfect valabile şi cu privire la caracterele comune pe care le întîlnim la Hunedoara. Rămîne însă un rest considerabil de elemente de o provenienţă cu totul deosebită. Aceste elemente străine prototipului greco-macedonean sînt: planul altarului şi bolţile sale pe nervuri, precum şi întretăierea ciudată a bolţilor de la baza turlei. Planul altarului trebuie explicat din mediul local, din realizările întîlnite în prima jumătate a veacului al XV-lea tocmai în regiunea Hunedoarei. Particularităţile bolţilor denotă însă, alături de dispoziţiile esenţiale bizantine, o participare a unui meşter cunoscător al sistemelor de boltire gotice. În consecinţă, putem stabili că biserica din Hunedoara e rezultatul unei colaborări, în care rolul principal îi revine unui zidar provenit din ambianţa în care se formase pe vremuri şi arhitectul bisericii din Hirtieşti, alături de care colaborează însă un ajutor, ucenic al şantierelor catolice transilvănene. Cînd s-a putut realiza o astfel de colaborare? La un interval de timp nu prea îndepărtat de perioada în care a fost zidită biserica din Hirtieşti sau clădirile de acelaşi tip din Serbia şi cînd în arhitectura românească transilvăneană pătrunseseră formele gotice. Acest lucru s-a întîmplat — după cum ne mai permit să judecăm monumentele păstrate — în cursul primei jumătăţi a veacului al XV-lea. Astfel, din punct de vedere al elementelor componente, momentul cel mai prielnic pentru zidirea acestei biserici poate fi considerat mijlocul vea-

culuí al XV-lea. Acestei date îi corespunde un privilegiu semnat de regele Matei Corvinul la Buda, în 1458 [1]. Prin el li se permite « sîrbilor şi valahilor » din Hunedoara să-şi zidească o nouă biserică pe locul celei vechi. « Sîrbii » vor fi fost soldaţii din garnizoana castelului; prin prezenţa lor se poate explica eventual apariţia acestui tip de biserică direct din Serbia, fără intermediul muntean. Colaborarea meşterului transilvănean se recunoaşte în planul altarului şi în curiozităţile bolţilor; acest transilvănean a fost probabil un romîn; un meşter catolic s-ar fi dovedit mai dibaci în realizarea bolţilor pe nervuri şi ar fi impus poate şi alte modificări mai corespunzătoare cu tradiţia şantierelor gotice.

Fig. 514. — Alba Iulia, catedrala r. cat., scara tribunei.

Datarea propusă întîmpină o aparentă dezmînţire din cauza pisaniei zugrăvite în navă, deasupra uşii dinspre tindă [2]. Conform acesteia, biserica cu hramul sf. Nicolae ar fi fost zidită de protopopii Ianăş şi Nicolae, alături de Vasilie şi Statie şi alţi negustori, lucrul fiind început în anul 1634, iar zugrăveala mîntuindu-se în 20 august 1654. Am căutat în alt loc să analizez această inscripţie şi să o reduc la valoarea ei adevărată [3]. Ca în atîtea alte cazuri, se va fi referit şi ea la o restaurare mai amplă şi la zidirea tindei. Această încăpere dreptunghiulară, acoperită cu un tavan şi străbătută de ferestre largi, e un vădit adaos. Clopotniţa, aşezată în faţa tindei, în capătul apusean, a fost ridicată în anul 1827 [4].

Alt monument curios, acum însă dispărut, fusese biserica ort. din Hălmagiu [5]. După Márki, în vecinătatea fostei biserici gr.-cat. s-ar fi găsit fundaţiile unei clădiri cruciforme, adică compusă dintr-un careu cu dimensiunile interioare de 9 m × 9 m, flancat pe cele patru laturi de cîte o travee de aceleaşi dimensiuni. În arhitectura bizantină tîrzie din Balcani (sec. XIV), acest plan apare numai sporadic, braţele avînd însă dimensiuni mai reduse decît careul, deci dreptunghiulare, braţul altarului fiind poligonal. Dar cred că o înrudire cu aceste clădiri balcanice boltite — Márki presupune o turlă deasupra careului şi în consecinţă bolţi peste braţele crucii — nu poate fi susţinută, fiindcă fundaţiile sînt prea slabe, zidurile de temelie avînd o grosime de abia 80 cm. Pe asemenea pereţi nu se puteau ridica bolţi cu o lumină de 9 m. E deci cazul să ne întrebăm dacă nu cumva era vorba de urmele unei biserici de lemn, de tipul celor cunoscute mai tîrziu în regiunea Carpaţilor de nord, de pildă în Iasinia [6] sau în Kežmarok [7], prima cu o cupolă scundă de lemn, a doua cu tavane. Aceste analogii pun firesc la îndoială şi datarea fundamentelor din Hălmagiu în veacul al XV-lea, propusă de Márki, deşi originea şi evoluţia acestui tip de biserică de lemn nu cred că e încă suficient de lămurită şi n-ar fi exclus ca începuturile lui

[1] Iorga, *Scris. şi înscrit.*, I, p. 278.

[2] *Ibidem*, II, p. 117—118 şi LXVI, nr. 362; vezi şi Vătăşianu, *Hunedoara*, p. 69.

[3] Vătăşianu, *op. cit.*, p. 69 şi urm. La fel şi Ştefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 277; Ghika-Budeşti, Hîrtieşti, p. 24. Părerea mai veche presupunea că biserica, zidită pe baza privilegiului din 1458, ar fi fost o clădire de lemn, înlocuită în 1634—1654 cu actuala biserică de piatră; în acest sens cf. Iorga, *Scris. şi Inscr.*, I, p. VI şi LIX—LX; Iorga-Balş, *L'art*, p. 158; Meteş, *Zugravii*, p. 114—115.

[4] *Şematism-Lugoj*, p. 348.

[5] Márki, *Aradv.*, I, p. 443 şi recenzie în AE, XII—1892, p. 256.

[6] Zaloziecky, *Holzkirchen*, fig. 12 şi 14.

[7] Strzygowski, *Bielitz-Biala*, fig. 31.

să atingă această perioadă. În cazul din urmă, fundamentele semnalate ar dobîndi o importanţă deosebită pentru istoria bisericii de lemn în formă de cruce.

În făgaşul cunoscut al arhitecturii ortodoxe transilvănene-ne readuce bisericuţa mănăstirii Rimeţ [1]. Aceasta e o clădire compusă dintr-o navă dreptunghiulară şi o absidă pentagonală. Altarul poartă o calotă, iar nava o boltă cilindrică. Spre apus se află o tindă acoperită cu un semicilindru pe axa transversală, încălecată de un turn masiv. O însemnare deasupra uşii pretinde că biserica ar fi fost zugrăvită întîi «în zilele lui Matiaş crai vă leat 6995» (= 1487) [2]. Această inscripţie se întemeiază, evident, pe o tradiţie şi nu avem motiv de a pune la îndoială cuprinsul ei. Dar se pune întrebarea ce a mai rămas din biserica zugrăvită în vremea lui Matei? Planul navei şi al altarului ar putea aparţine veacului al XV-lea, nu însă bolţile, şi trebuie să recunoaştem că biserica a suferit cel puţin o refacere recentă foarte radicală, căreia i se datoreşte întregul parament al faţadei. De asemenea, nu pare a fi iniţială nici clopotniţa. De aceea, pînă la o cercetare mai amănunţită, acest monument nu poate figura între clădirile veacului al XV-lea decît cu rezervele cuvenite.

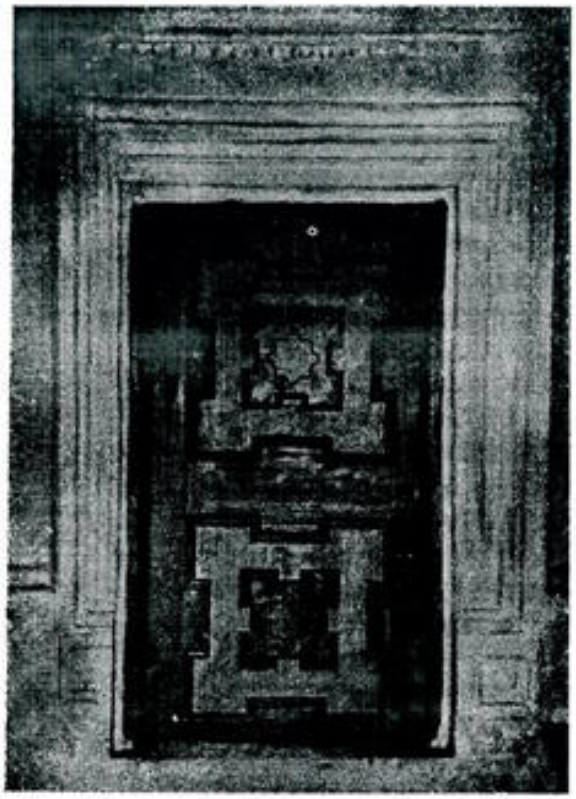

Fig. 515. — Horvat, biserica ref., portalul de sud.

Acestei perioade îi aparţine, în schimb, probabil biserica din Cinciş [3]; ea se compunea la început din tindă, navă şi altar, pridvorul şi clopotniţa de deasupra lui fiind adaose moderne. Bolta pe ogive din altar justifică o datare a bisericii în jumătatea a doua a veacului al XV-lea, în concordanţă cu tradiţia. Nu poate fi însă din aceeaşi perioadă şi bolta navei; din descriere pare a rezulta că e vorba de o boltă cilindrică cu penetraţii şi cu nervuri decorative pe intrados, deci o boltă din veacul al XVI-lea mai înaintat.

Cîteva elemente databile către sfîrşitul secolului al XV-lea au fost identificate la biserica ort. din Roşcani [4]. E vorba de o biserică-sală din piatră brută cu boltă cilindrică din cărămidă şi cu contraforturi pe laturile de nord şi sud. În vest, nava e precedată de clopotniţă. Biserica a suferit probabil o restaurare radicală în 1766, dar elementele portalului pot fi invocate ca mărturii pentru clădirea iniţială. Acest portal are o deschidere dreptunghiulară, încălecată de o lunetă în arc frînt, înscrisă însă într-o arhivoltă semicirculară. În arc frînt se încheie şi o fereastră a clopotniţei, iar un arc în acoladă se găseşte la o nişă din altar. Aceasta din urmă ar putea fi însă şi mult mai recentă.

De pe la începutul veacului al XVI-lea ar putea data biserica ort. din Teiuş [5]. Partea cea mai veche pare a fi nava, zidită din cărămidă cu amestec de piatră brută pe o temelie din blocuri

[1] Ştefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 431; calificativul «plan treflat», *Ist. art. R.P.R.*, I, p. 27, se datoreşte probabil unei erori.

[2] Iorga, *Scrie. şi inscr.*, II, p. 158; Meteş, *Zugravii*, p. 112.

[3] Ştefănescu, *Valachie et Trans.*, p. 257.

[4] Petranu, *Roşcani*, p. 643 şi urm.

[5] Idem, *Transylvanie*, p. 15.

de piatră ceva mai mari. Ea e flancată de contraforturi simple şi e acoperită în interior cu o boltă cilindrică de cărămidă, proptită, în porţiunea răsăriteană, şi de un dublou. N-ar fi exclus ca partea dinspre est de dublou să fi suferit o remaniere, dat fiind şi intervalul ceva mai mare dintre ultima pereche de contraforturi. Această clădire ar fi greu de datat, dacă nu am dispune de o rozasă mică în faţada apuseană, dind acum spre interiorul clopotniţei. Mulurile rozasei se compun din două triunghiuri arcuite şi încrucişate, un motiv al goticii tîrzii, executat încă în forme relativ corect profilate. La aceşt ornament a colaborat, evident, un pietrar străin. E probabil că nu mult după aşezarea rozasei s-a hotărît şi ridicarea clopotniţei în preajma faţadei apusene. Portalul acesteia (cel exterior, căci cel interior e mai recent) se compune dintr-o deschidere dreptunghiulară înscrisă într-un chenar semicircular fără profiluri. Portalul e lipsit de caractere specifice, potrivite pentru datare, dar ferestruicile semicirculare ale primelor două etaje (etajul al treilea e modern) par greu explicabile într-o perioadă mai recentă.

Fig. 516. —Sibiu, biserica ev., portalul de la turnul scărilor.

Monumentelor descrise din sudul Transilvaniei li se opune un grup de biserici din Transilvania de nord, întemeiate prin intervenţia directă a lui Ştefan cel Mare. Prima dintre ele e biserica ort. din Feleac[1]. Clădirea actuală e restaurată, dar vechi sînt încă pereţii celor două travee ale navei (fig. 522) cu bolţi cu tot, arcul de triumf uşor frînt şi altarul pentagonal. Nava e acoperită cu două bolţi în cruci pe ogive lipsite de console, prevăzute însă cu chei de boltă. Ogivele sînt îngrijit lucrate şi profilate prin cîte două scotii pe fiecare latură, iar dintre chei, ambele în formă de disc, cea dinspre est e împodobită cu un scut heraldic rămas ulterior fără stemă. Bolta altarului, ca şi mulurile ferestrelor, sînt opera restaurării, dar altarul e încercuit de o bază cu un profil simplu oblic, iar nava are spre sud un portal decorat cu baghete (fig. 523). Ogivele şi portalul denotă în mod indiscutabil prezenţa unui pietrar din şantierele clujene din ultimele decenii ale veacului al XV-lea. În consecinţă, pentru zidirea acestei biserici nu poate fi menţinută nici datarea în epoca lui Ioan de Hunedoara, propusă de N. Iorga; pare anticipată chiar şi data 1470, sugerată de G. Balş. Pisania votivă a evangheliarului din Feleac pare a implica însă şi datarea bisericii în anul 6997 (= 1489).

Mai importantă decît cea precedentă e biserica ort. din Vad[2], deşi e mai greu de încadrat din punct de vedere cronologic. Clădirea e zidită din piatră brută şi se compune dintr-un pronaos, o navă cu abside laterale rotunde şi un altar pentagonal (fig. 524). Exonartexul e modern.

[1] Iorga-Balş, *L'art*, p. 87; Meteş, *Zugravii*, p. 118; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 203.

[2] Kádár, *Szolnok-D*, V, p. 550—553; MM, II, col. 875; Iorga, *Stud. şi doc.*, VII, p. LXIX; Meteş, *Zugravii*, p. 112; Petranu, *Transylvanie*, p. 11; Entz, *Szolnok-D.*, p. 204 şi mai ales Balş Şt., *Vad*, p. 75 şi urm.

Planul e deci specific moldovenesc, toate particularităţile asemănîndu-se cu bisericile moldoveneşti mai modeste din ultimii ani ai domniei lui Ştefan cel Mare şi din primele decenii ale veacului al XVI-lea. Unică e însă înmănunchierea acestor particularităţi. Îngrijirea cu care s-a executat clădirea se poate recunoaşte la soclul care încercuieşte partea veche a clădirii; la absida de nord soclul e încă bine păstrat şi se poate stabili că era prevăzut sus cu o scotie, coborînd

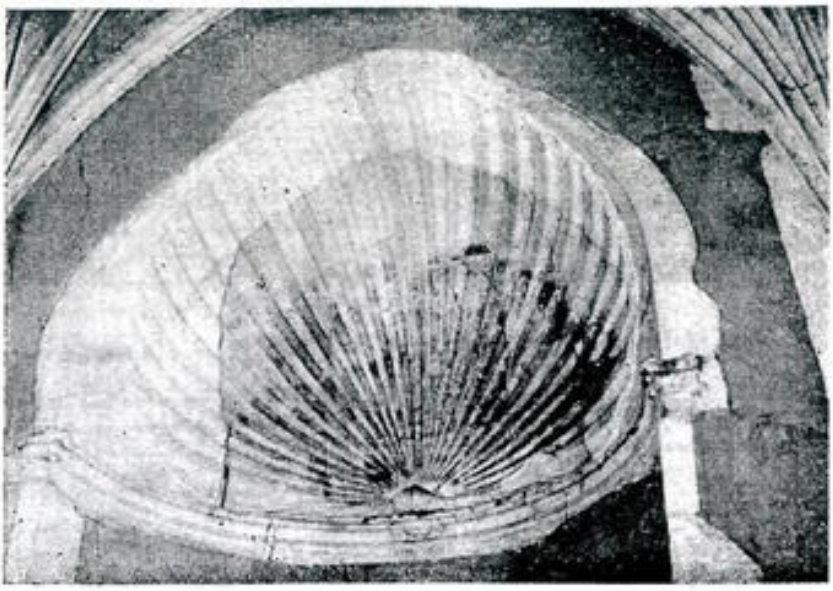

Fig. 517. — Sibiu, biserica ev., calota absidei din capela pridvorului.

cu o treaptă spre profilul în talon, legat de planul vertical al bazei. Un profil asemănător, deşi ceva mai bogat, fiind încadrat de planuri oblice, se găseşte la biserica sf. Gheorghe din Hîrlău, nu însă la bisericile din Transilvania de nord, în orice caz nu la biserica ref. din Dej, al cărei şantier predomina în această perioadă asupra arhitecturii catolice din regiune. Interiorul bisericii fusese în întregime boltit, dar bolţile din navă şi pronaos au fost înlocuite recent cu imitaţii din lemn. În ambele încăperi se păstrează însă picioarele ogivelor desprinse direct din pereţi, fără intermediul unor console. Din poziţia lor se poate recunoaşte că pronaosul era boltit în cruce pe ogive, iar nava fusese împărţită în două travee dreptunghiulare boltite la fel. Semnificativă e lipsa cupolei. Horele navei, mai scunde, poartă semicalotele obişnuite. Intactă e şi bolta cu nervurile stelate ale altarului, cu o cheie decorată în formă de scut asemănător, dar de proporţii mai plate decît cel de la Feleac. Portalul pronaosului (fig. 525) e în arc frînt, baghetele pornind de pe baze prismatice sau spiralice, de tipul pe care îl cunoaştem începînd cu pridvorul de sud al bisericii ev. din Sibiu, foarte răspîndit mai tîrziu şi în Moldova. Mulurile se întretaie la naşterea arhivoltei şi se încrucişează în vîrf, particularitate care nu se întîlneşte decît începînd cu ultimii ani ai veacului al XV-lea. Uşa dinspre navă e de tipul cu console şi baghete încrucişate, destul de bogată, iar baghetele se ridică de pe baze de aceleaşi forme ca şi cele de la portalul pronaosului. Întrebuinţarea celor două tipuri diferite de cadre de uşi la pronaos şi la navă e o altă caracteristică exclusivă a arhitecturii moldoveneşti. Cele două ferestre bipartite, una pe latura de sud a pronaosului, alta pe aceeaşi latură a altarului, sînt decorate cu muluri care îşi găsesc, în schimb, oarecare analogii la ferestrele bisericii ref. din

Dej, dar trebuie subliniat că asemenea motive se întîlnesc în Transilvania şi în alte regiuni, de pildă la biserica parohială ev. din Sibiu şi la biserica ref. din Aiud. Peretele răsăritean al altarului e străbătut de o mică rozasă, compusă din trei elipse flamboaiante, executată de altă mînă, mult mai grosolană, iar ferestrele horelor laterale avuseseră chenare de piatră dreptunghiulare, cel de pe latura de sud cu un ciubuc încrucişat, cel de pe latura opusă combinat din scotie şi tor; din aceste chenare nu se mai păstrează însă decît latura superioară, ferestrele fiind lărgite ulterior în partea inferioară.

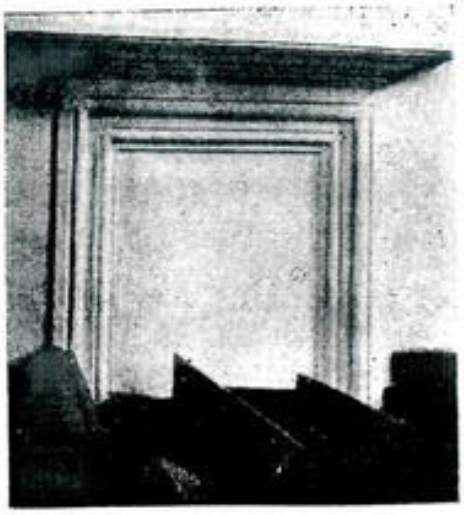

Fig. 518. — Prejmer, biserica ev., uşa sacristiei.

Meşterul care a plănuit biserica pare să fi fost deci un moldovean şi parte din lucrările de pietrărie pot fi şi ele puse mai uşor în legătură cu şantierele din Moldova, decît cu cele din Transilvania. În orice caz, în ceea ce priveşte analogiile, biserica din Vad nu poate fi considerată ca un inel de legătură din Transilvania spre Moldova, ci numai ca un reflex al arhitecturii moldoveneşti. Pe de altă parte însă, a colaborat la Vad şi un transilvănean dintr-un şantier gotic. Lui i se datoresc bolţile şi probabil ferestrele bipartite.

Pe temeiul elementelor descrise s-ar părea că cea mai verosimilă datare a bisericii ar fi în primii ani ai veacului al XVI-lea, adică în ultimii ani ai domniei lui Ştefan cel Mare, cu toate că s-ar putea invoca analogii valabile şi pentru perioada lui Petru Rareş. Din nefericire, ştirile documentare, în loc să limpezească problema datării, sînt mai degrabă de natură a o tulbura. Cele mai vechi amintiri despre prezenţa unor episcopi la Vad datează din 1523, 1526 şi 1527[1], dar o însemnare din 1553 pretinde că « mănăstirea » ar fi fost zidită abia de soţia lui Petru Rareş. În mod provizoriu dilema s-ar putea rezolva în sensul că doamnei Elena i s-ar putea atribui o completare

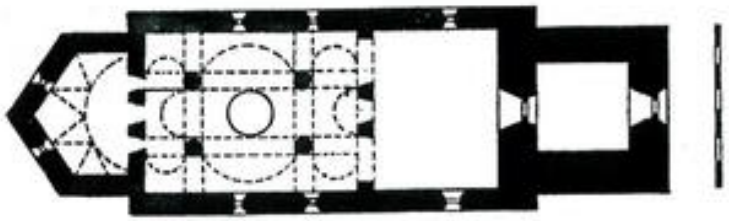

Fig. 519. — Hunedoara, biserica sf. Nicolae, plan.

a clădirilor mănăstireşti, biserica însăşi putînd fi mai veche, căci e greu de presupus ca episcopii menţionaţi să nu fi avut o biserică la dispoziţie.

Alte biserici întemeiate de Ştefan cel Mare în Transilvania se amintesc la Ciceu[2] şi la Mihăieşti[3]. Biserica din Mihăieşti e însă o clădire modernă, ridicată pe locul unei biserici de lemn.

Alături de ctitorii moldoveni continuă şi activitatea şantierelor animate de voievozii munteni. În Or. Stalin a existat o veche biserică ort. din lemn închinată sfîntului Nicolae, la care slujea un

[1] Iorga, *Ist. bis*, I., p. 110.
[2] Iorga-Balş, *L'art*, p. 87.
[3] Petranu, *Transylvanie*, p. 15.

preot cu numele Costea[1] decedat în 1477, după cum se vede din inscripţia de pe lespedea de mormînt descoperită recent. Cîteva decenii mai tîrziu această biserică a fost înlocuită cu o clădire de piatră. Informaţiile documentare privitoare la acest eveniment sînt mult ulterioare şi contradictorii; unele atribuie ctitoria lui Vlad Călugărul, altele lui Neagoe Basarab[2]. Din acea clădire de piatră, o biserică-sală, s-au descoperit urmele fundaţiilor în interiorul bisericii

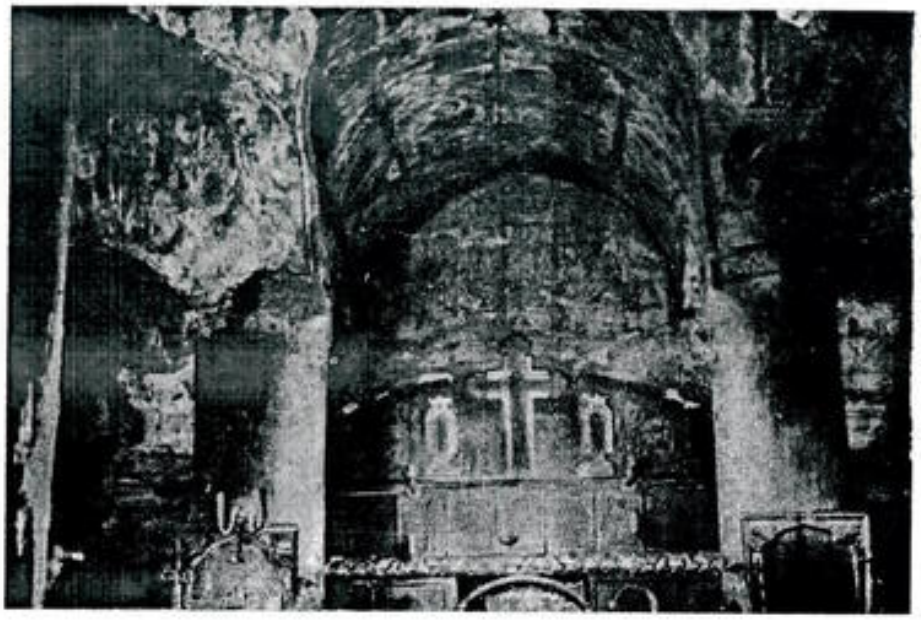

Fig. 520. — Hunedoara, biserica sf. Nicolae, vedere din navă.

actuale, din care ar rezulta că dimensiunile iniţiale ale navei ar fi fost de 9 × 7 m[3]. O altă ctitorie a lui Neagoe Basarab ar fi, în sfîrşit, biserica ort. din Zărneşti[4] ridicată în 1515.

Din timpul pribegiei lui Radu de la Afumaţi, adică din anii 1521—1525, ar data ctitoria bisericii ort. din comuna Geoagiu[5] (e vorba de biserica din partea de sus a comunei), dar aspectul clădirii actuale, o biserică-sală cu clopotniţă în vest şi altar heptagonal, restaurată şi tencuită, nu permite nici o verificare a acestor presupuneri.

Problema arhitecturii bisericeşti rurale din comunele neînfeudate e strîns legată în această perioadă de problema apărării. După cum am arătat, începuturile acestei dezvoltări sînt mai vechi şi evoluţia pe care o vom urmări acum se leagă strîns de etapele parcurse în trecut. În regiunile colonizării săseşti, aproape toate bisericile comunale au fost înconjurate acum cu o incintă de fortificaţii. În multe cazuri incintele au dispărut fără să mai lase urme la suprafaţa solului, dar cu toate acestea numărul fortificaţiilor rămase e încă destul de impunător, deşi starea de conservare e adeseori precară. Calitatea acestor fortificaţii e însă foarte variată. În unele cazuri întîlnim incinte simple de tot, formate dintr-o curtină relativ scundă, redusă ulterior la proporţia unui gard masiv, în majoritatea cazurilor însă prevăzută cu un turn de poartă,

[1] Iorga, *Braşovul*, p. 312—313.
[2] Stinghe, *Şchei*, p. 1—2; Iorga, *Braşovul*, p. 313 şi urm.; Kretzulescu, *Codex*, p. 267 şi urm.; Iorga-Balş, *L'art*, p. 103; Iorga, *Şchei*, p. 8; *Burzenland*, III—1, p. 147 şi urm.
[3] Muşlea, *Şchei*, I, p. 47 şi urm. şi 244 şi urm; vezi şi Petranu, *Bis. sf. Nicolae*, p. 344 şi urm.
[4] Petranu, *Transylvanie*, p. 11.
[5] Iorga, *Stud. şi doc.*, VII, p. LXIX; idem, *Ist. bis.*, II, p. 136.

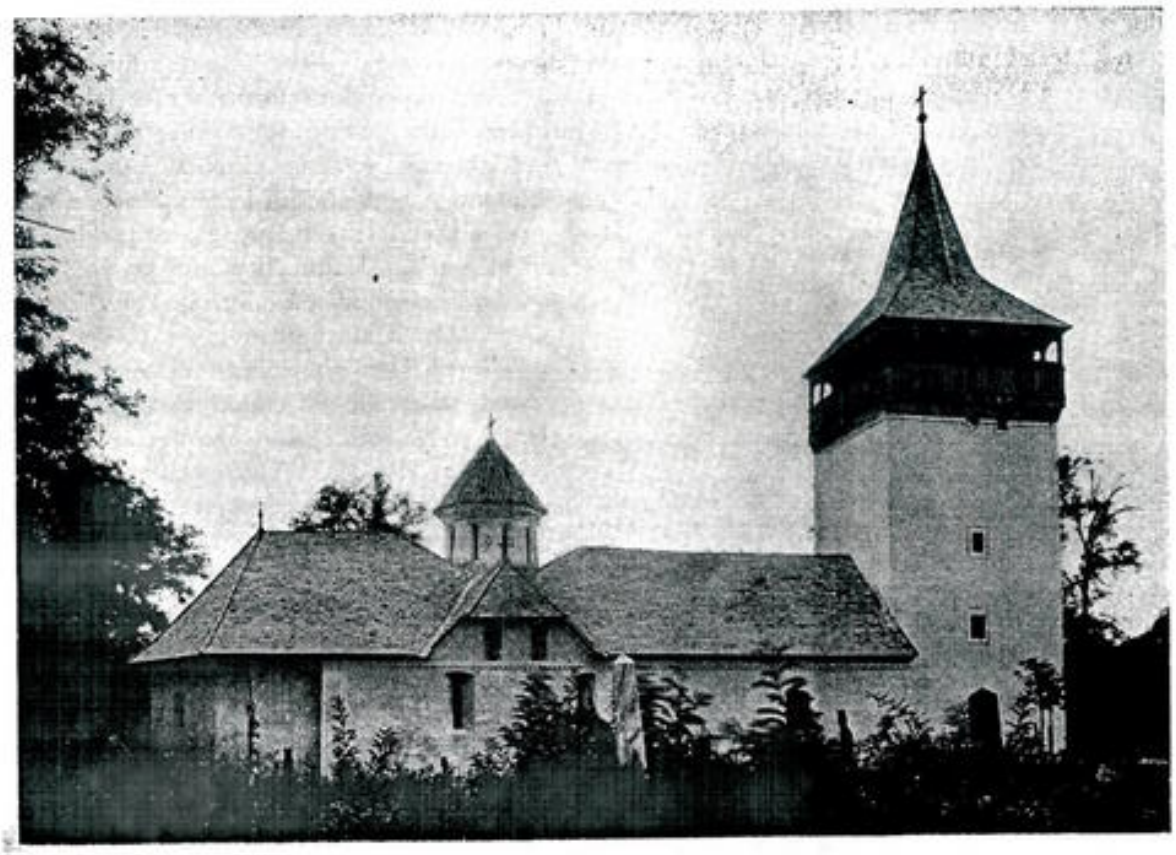

Fig. 521. — Hunedoara, biserica sf. Nicolae, fațada nord.

alteori și cu bastioane. În mod obișnuit, curtinele sînt dispuse încă după un plan neregulat, adaptat avantajelor terenului, dar treptat se răspîndește preferința pentru trasarea dreaptă a fiecărei porțiuni de curtină dintre două turnuri sau bastioane. Această preferință coincide firește cu răspîndirea armelor de foc printre apărători. Parcursul drept al curtinei între două turnuri sau bastioane înlesnește eficacitatea tirului de flancare. Natural că răspîndirea acestui nou principiu va duce cu timpul la înlocuirea planului neregulat, circular sau eliptic, cu un plan mai corespunzător, dreptunghiular sau poligonal. Începuturile acestei evoluții se pot constata la cetățile din cursul primului sfert al veacului al XVI-lea. Turnurile și bastioanele sînt prevalent dreptunghiulare. Bastioanele cilindrice sînt excepții, iar cele poligonale încă ipotetice. Exemplele sigur datate din ultima categorie aparțin abia sfertului al doilea al veacului al XVI-lea și depășesc deci limita de timp de care ne ocupăm. La cetățile mai mari apar curți exterioare și incinte duble, separate și precedate de șanțuri, șanțuri seci la deal, șanțuri cu apă în cîmpie. Materialul de construcție întrebuințat e eterogen: piatră brută și cărămidă, ultima rezervată mai ales crenelurilor, mai ușor de construit în cărămidă, aceasta din urmă totodată mai puțin expusă așchierii. Fortificațiile care au supraviețuit vremurilor au fost firește și cele mai temeinic construite.

Nu trebuie apoi uitat că aproape toate fortificațiile se prezintă azi ca rezultate ale unor operații succesive, despre care nici în această perioadă nu dispunem de obicei de nici un fel de informații documentare. Datările propuse sînt prin urmare aproximative, întemeiate pe aparențe generale, pe cîte un amănunt sau pe considerația că lucrările mai importante întreprinse la biserică într-o fază anumită ar justifica și presupunerea concomitentă a construirii fortificațiilor

din jur. Rare, dar cu atît mai prețioase, sînt fortificațiile datate, iar pentru gruparea cronologică ipotetică propusă mai jos, aceste monumente au servit firește ca jaloane, ceea ce nu exclude numeroase erori, provenite mai ales din cauză că materialul bibliografic informativ e foarte sumar.

Regiunea cu cele mai multe fortificații în jurul bisericilor și totodată cu cele mai îngrijit executate e și în această perioadă Țara Bîrsei. Cetatea bisericii ev. din Ghimbav[1] are planul unui poligon neregulat. Curtinele interioare, căptușite cu obișnuitele cămăruțe cu etaj, destinate pentru adăpostirea locuitorilor refugiați și a proviziilor, fuseseră odinioară dublate de ziduri exterioare, dispărute acum aproape de tot. Cinci turnuri pătrate mai străjuiesc încă, unele cu vechile acoperișuri înclinate într-o singură pantă spre interior. Un al șaselea turn, mai puternic, adăpostea coridorul lung al porții și fusese completat cu o barbacană, din care făceau parte și două turnuri de flancare. Acest complex a fost înlăturat. Zidurile sînt străbătute de metereze, iar turnurile dispun deasupra de o galerie închisă, așezată pe console între care se deschid gurile de păcură.

Fig. 522. — Feleac, biserica ort., bolțile navei.

O incintă simplă, pe plan neregulat, se păstrează în jurul bisericii ev. din Rotbav[2]. Curtinele sînt prevăzute cu metereze și burdufuri pentru amenajarea gurilor de păcură. Bastioanele pătrate au fost demolate. Din sistemul de fortificare făcea parte ca reduit clopotnița, încinsă în acest scop cu un zid care a izolat-o și de interiorul bisericii, blocînd portalul vechi. La etajul ultim se aflau guri de păcură și o galerie de lemn, înlocuită, după incendiul din 1740, cu un etaj de zid. Cetățile din Ghimbav și Rotbav datează probabil încă din ultimele decenii ale veacului al XV-lea și din aceeași perioadă ar putea data și incinta inițială a bisericii ev. din Măgheruș[3]. Curtinele se păstrează numai parțial și poarta, străjuită de un turn dreptunghiular, a fost înlăturată. Biserica e complet modernizată, dar clopotnița mai prezintă amănunte care ar putea aparține veacului al XV-lea. Către sfîrșitul acelui veac a fost și ea transformată într-un donjon prin șemizarea parterului, după modelul din Rotbav. Fazele în care s-au executat aceste lucrări sînt însă greu de precizat; biserica (nava și corul) au fost reconstruite în anii 1549—1551, iar cetatea înnoită în 1632.

Cea mai puternică cetate din această regiune e cea din Prejmer (fig.526), înconjurînd vechea biserică ev.[4]. Curtinele, înalte de 12 m, formează un cerc (vezi fig. 95) și în interiorul lor se îngrămădesc cămăruțele de provizii în trei și patru etaje (fig. 527). Metereze și burdufuri cu guri de păcură apără pînzele, flancate și de patru bastioane, dintre care două sînt semicirculare, iar trei mai păstrează coroana de console peste care se ridica coridorul de apărare. Pînzele sînt precedate la un mic interval de o curtină exterioară mult mai scundă, iar bastioanele menționate

[1] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 396; *Burzenland*, IV—1, p. 138—141.
[2] *Burzenland*, IV—1, p. 115.
[3] Müller, *Baukunst*, p. 189; Roth, *Baukunst*, p. 112; *Burzenland*, IV—1, p. 113—115, și 184.
[4] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 56—57; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 16; Roth, *Baukunst*, p. 111; *Burzenland*, IV—1, p. 150—151; *Kunst in Sieb.*, p. 71—72; Sebastian, *Fortified churches*, p. 309; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 69—72.

nate sînt atît de proeminente, încît străbat şi flanchează şi această curtină, în faţa căreia era un şanţ adînc şi foarte larg. E probabil ca prima fază, căreia i-am putea atribui clădirile descrise, să corespundă construcţiilor de amplificare executate la biserică în anii 1502—1520, deşi unele refaceri ulterioare (poate bastioanele semicirculare) au avut loc desigur şi ulterior. Puternica barbacană, asupra căreia vom reveni, e şi ea ceva mai recentă.

Asemănătoare cu prima fază a cetăţii din Prejmer e cetatea din jurul bisericii ev. din Hărman[1]. Şi aci curtinele au un traseu aproximativ circular, iar magaziile căptuşiseră nu numai incinta, dar roiseră şi în jurul bisericii. Cinci bastioane pătrate, cărora li s-a adăugat ulterior încă unul octogonal, flanchează zidurile. Sistemul de apărare al porţii cuprinde un bastion şi adăposteşte un coridor lung, boltit, înzestrat cu zăbrele culisante. Şi aci dispozitivele de apărare au fost completate treptat, în parte după incendiul din 1593. Bastionul răsăritean cuprinde o capelă mai veche, acoperită cu bolţi în cruci. Un rînd de pinze scunde, exterioare, îngreunează şi aci pătrunderea spre linia principală de rezistenţă.

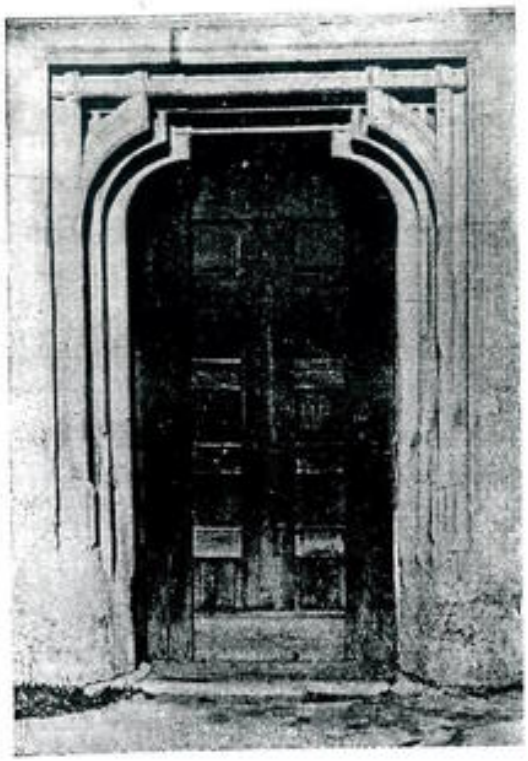

Fig. 523. — Feleac, biserica ort., portalul de sud.

În primul sfert al veacului al XVI-lea, o dată cu lucrările de la biserică, se va fi completat fortificaţia din Codlea[2], începută, după cum am văzut, încă în 1432. Caracteristică e detaşarea clopotniţei din complexul bisericii şi încadrarea ei în incinta de apărare, deasupra porţii, făcînd astfel un serviciu îndoit.

Singura cetate datată din Ţara Bîrsei e cea din jurul bisericii ev. din Vulcan[3]. Deasupra porţii e o inscripţie care spune că temeliile au fost puse în 1521. Din nefericire, însă, atît biserica, cît şi cetatea au suferit transformări radicale. Biserica e opera goticii tîrzii şi în cor se mai păstrează ogivele pe console decorate cu măşti umane. În 1611 biserica şi cetatea au fost devastate şi au rămas cîtăva vreme pustii. Biserica a fost refăcută abia în 1665, dar lucrările la cetate s-au reluat încă din anii 1630—1632. Din cetatea iniţială fac parte probabil curtinele de pe laturile de nord şi vest, prevăzute cu burdufuri şi guri de păcură, dar bastioanele şi turnurile au dispărut.

Mai spre apus, din Valea Oltului, menţionăm cetăţile din Cincşor şi din Felmer. Prin analogie cu cea din Aţel, cetatea din Cincşor[4] ar putea data încă de pe la mijlocul veacului al XV-lea. Încinta împrejmuieşte o suprafaţă poligonală neregulată, dublată pe laturile de sud şi sud-vest de pinze exterioare. Patru bastioane pătrate flanchează curtina principală, dintre care unul apără accesul dinspre curtea exterioară. Aceasta din urmă dispune de un singur bastion de flancare, cu latura dinspre curte deschisă. Porţiunea apuseană a curţii interioare a mai fost

[1] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 49; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 13; *Burzenland*, IV—1, p. 146—149; *Kunst in Sieb.*, p. 72—73; Ştefănescu, *L'art*, p. 20; Opresc u, *Bis. cet. Ardeal*, p. 69—72.

[2] *Burzenland*, IV—1, p. 129 şi urm.

[3] Roth, *Baukunst*, p. 112; *Burzenland*, IV — 1, p. 131—134.

[4] Halaváts, *Nagysink*, p. 140 şi urm.; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 13; Opresc u, *Bis. cet. Ardeal*, p. 49.

izolată printr-un zid de ambele laturi ale clopotniței, constituind un reduit. Curtinele sînt relativ scunde și la fel se prezintă și cele din Felmer[1], formînd și ele o incintă ovală, flancată de bastioane pătrate și unul hexagonal, acesta din urmă probabil un adaos din veacul al XVI-lea.

Și mai simple sînt cetățile din Hosman, Alțina și Ocna Sibiului. La tustrele incinta formează un oval. La Hosman[2] se păstrează trei bastioane pătrate, dintre care unul încalecă coridorul boltit al porții, în fața căreia era și o mică curte exterioară. Așezarea porții în capătul

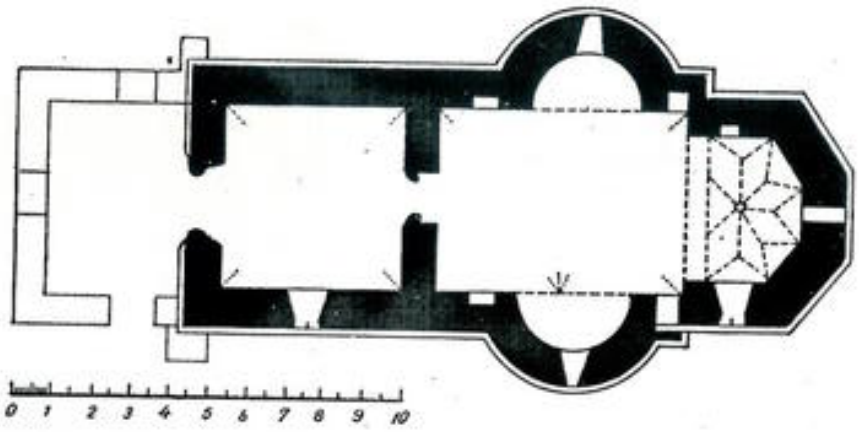

Fig. 524. — Vad, biserica ort., plan.

acestei curți,într-un punct unde apărarea domină și flancul agresorului, e realizată aci în forma clasică. Celelalte bastioane erau împărțite în etaje prin simple tavane de lemn. Despre cetatea din Alțina[3], prevăzută și ea cu bastioane pătrate, putem presupune că a fost executată după incursiunea turcească din 1493, căreia îi căzuse pradă biserica, iar incinta simplă din jurul bisericii ref. din Ocna Sibiului[4] ar putea data din anii 1506—1515, cînd s-au executat lucrări la biserică.

Mai la nord, în văile afluenților și mai ales în valea principală a Tîrnavei Mari, traversată de drumul care lega Țara Bîrsei cu centrul Transilvaniei și mai departe cu Apusul, cetățile sînt mai felurite, mai complicate. Tipului mai simplu, pe care îl urmărim momentan, îi aparțin numai cetățile din Ațel, Cața, Șoala și Valchid.

Fortificația din jurul bisericii ev. din Ațel[5] e în orice caz anterioară anului 1471, an în care Matei Corvinul semnează o scutire parțială de la oastea regală pentru bărbații destinați să formeze garnizoana cetății. Încinta ovală e dublată pe laturile de nord, est și sud. Dar din curtinele de odinioară nu se mai păstrează decît fragmente; la fel și dintre bastioane nu a mai supraviețuit decît unul singur, pătrat și cu acoperișul înclinat într-o singură apă spre interior. Coridorul boltit al porții e un adaos mult mai recent, dar e probabil că încă la începutul veacului al XVI-lea a fost transformată și clopotnița bisericii într-un donjon, prin adăugarea unui etaj de zid și încălecarea lui cu un parapet de lemn. Concomitent s-au astupat și ferestrele clopotniței, lăsîndu-se în locul lor niște metereze simple, dublate curînd după aceea cu altele pentru arme de foc, rotunjite în partea inferioară. N-ar fi exclus ca la un moment dat să fi fost înglobat și corul bisericii în sistemul de apărare, dar asupra acestui punct părerile sînt divergente și argumentele neconcludente. Se constată numai că pereții corului au fost ridicați mai sus prin adăugarea unei zidării de cărămidă.

[1] Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 11.
[2] *Ibidem*, p. 12.
[3] *Ibidem*, p. 9.
[4] Henszlmann, *Uti jegyzetek*, p. 342.
[5] Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 12; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 69—72; Orbescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 40—41.

La Caţa[1] s-a înlocuit, pe la sfîrşitul secolului al XV-lea, absida romanică a bisericii ev. cu un cor pentagonal, iar apoi s-a construit incinta interioară, formînd un oval neregulat, flancat de patru turnuri pătrate, dintre care unul a dispărut. Cele dinspre apus (deasupra porţii) şi miazăzi au deasupra galerii cu parapete de lemn, cel dinspre nord-est are un etaj de piatră pe console, probabil operă posterioară. Adaose par şi curtinele exterioare şi e semnificativ că turnul pentagonal din acest complex poartă data 1677. Aproximativ contemporană cu construcţiile din faza gotică tîrzie de la Caţa trebuie să fi fost biserica ev. din Şoala[2], complet refăcută în 1832—1834, precum şi incinta în care a fost înglobată vechea capelă romanică. Iniţiale sînt bastioanele pătrate, dinspre sud, vest şi est; cel de miazănoapte e un adaos ulterior, iar curtinele au suferit refaceri în 1736.

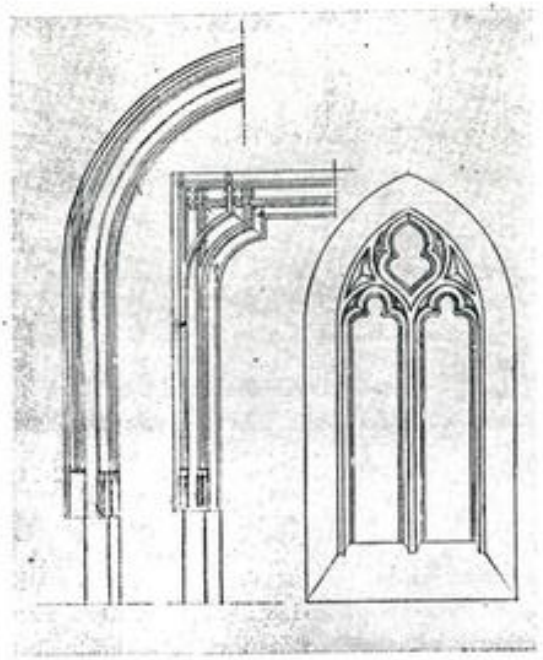

Fig. 525. — Vad, biserica ort., detalii arhitectonice.

Un singur rînd de curtine încercuind o suprafaţă poligonală neregulată apără biserica ev. din Valchid[3]. Pentru flancare, servesc cinci turnuri pătrate, dintre care însă cel de pe latura de sud (singurul prevăzut cu un parapet de zid pe console şi cu guri de păcură) a fost refăcut. Fortificaţia datează probabil din primul sfert al veacului al XVI-lea, din vremea cînd s-a lucrat şi la biserică.

Puţine la număr şi modeste ca putere de rezistenţă sînt cetăţile bisericilor din părţile centrale ale Transilvaniei. În jurul bisericii ref. din Cricău[4] se mai văd ruine din curtine şi un turn pătrat cu ferestre gotice tîrzii; la Chieud[5], biserica unitariană fusese probabil construită pe la sfîrşitul veacului al XV-lea, după cum o atestă două cadre de uşi cu lintelul pe console, dar a suferit ulterior înnoiri radicale. Concomitent va fi fost refăcută şi incinta poligonală interioară, dublată mai tîrziu şi de curtine exterioare, din care au rămas însă numai urme. Pe la începutul veacului al XVI-lea va fi fost ridicată incinta ovală din jurul bisericii ref. din Turda Nouă[6] înzestrată deasupra porţii cu un bastion scund, pătrat. În jur se presupune că ar fi fost un şanţ şi Orbán pretinde că ar mai fi văzut un bastion cilindric, element care însă — după cunoştinţele noastre actuale — nu mai poate fi invocat ca argument pentru o datare mai timpurie a cetăţii.

Pe cursul superior al Mureşului, ceva mai jos de comuna Cipău[7], se vedeau ruinele unei biserici cu incintă de fortificare a unei comune dispărute, iar la Năşlac[8] se mai păstrează fundaţiile incintei din jurul bisericii ref. Dar cea mai importantă fortificaţie din regiune e cea din Tîrgu Mureş[9], din jurul fostei mănăstiri franciscane, acum biserică ref. La biserică, lucrările de înfrumuseţare se continuaseră în cursul jumătăţii a doua a veacului al XV-lea, aşezîndu-se acum mulurile flamboaiante de la cîteva ferestre, şi în 1492 se spune că s-ar fi terminat şi incinta din jur. În veacul al XVII-lea cetatea a fost amplificată, dar din elementele păstrate se poate

[1] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 171—172; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 79—81; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 66.
[2] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 72—74.
[3] Segerus, *Kirchenburgen*, p. 16; Roth, *Beiträge*, p. 125; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 54—56.
[4] Brătulescu, *Transilvania*, p. 16.
[5] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 167.
[6] Idem, *Tordav.*, p. 369—372.
[7] Idem, *Székelyföld*, V, p. 39.
[8] *Ibidem*, p. 85.
[9] *Ibidem*, IV, p. 118—123.

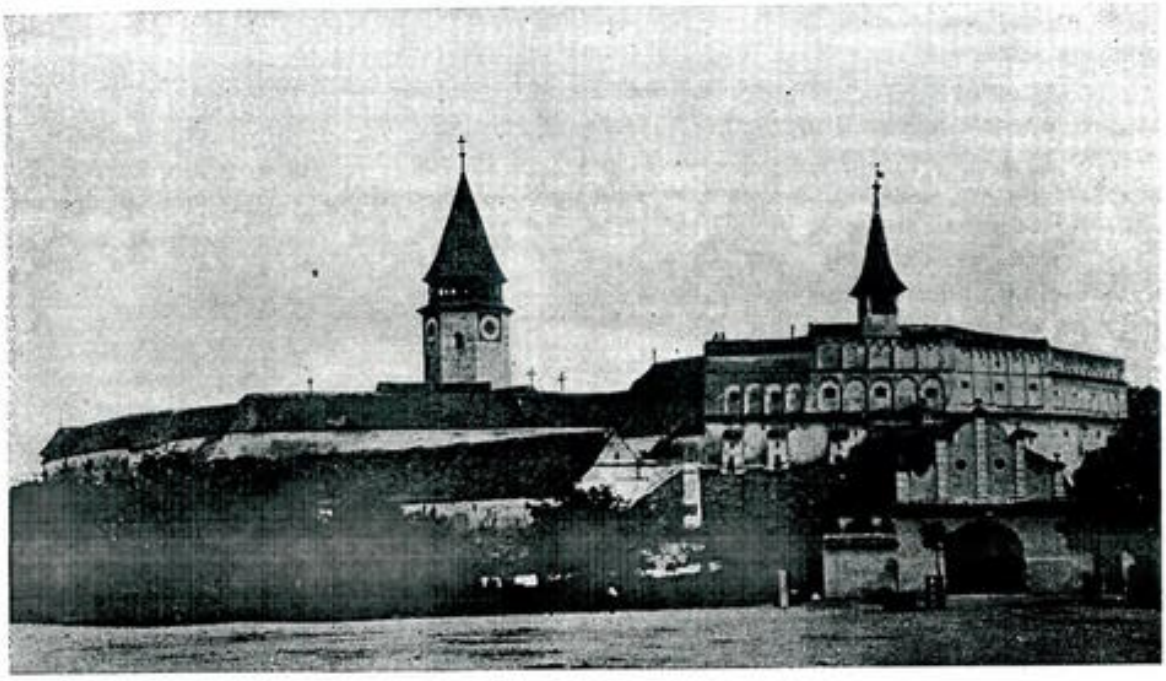

Fig. 526. — Prejmer, vederea cetății.

deduce că la început ea avusese un plan pentagonal neregulat, completat cu cinci bastioane și o mică barbacană. Cele trei bastioane întregi (două spre apus, unul spre miazăzi), care mai stau în picioare, se disting prin faptul că sînt pătrate și încoronate cu cîte o galerie înzestrată cu guri de păcură.

Pe valea Homorodului se amintesc fortificațiile din jurul bisericilor unitar. din Ionești și Mărtiniș. Cea din Ionești [1] e o incintă simplă, la Mărtiniș [2] însă ovalul curtinelor e flancat de șapte bastioane, dintre care șase sînt pătrate, iar al șaptelea, pentagonal, pare un adaos.

Mai numeroase sînt iarăși cetățile din valea superioară a Oltului, din Trei Scaune, un ținut larg deschis spre Țara Bîrsei și deci ușor accesibil cetelor de pradă ale oștilor de invazie. În jurul bisericii ref. din Macșa [3] se pomenesc curtine, bastioane și un turn-clopotniță deasupra porții. Din incinta bisericii r. cat. din Ghelința nu se mai păstrează decît ruinele pînzelor [4]. Biserica r. cat. din Lemnia [5], întemeiată, conform unei însemnări mai recente, în 1510, a fost transformată, dar în jur se mai amintește vechea incintă; la fel e pomenită și cea din jurul bisericii ref. din Turia de sus [6], precum și urmele fortificațiilor de la ruina de biserică din Icafalău [7]. Mai importantă pare a fi cetatea de la Belini [8]; biserica însăși, acum unitariană, fusese o clădire gotică tîrzie refăcută însă radical după incendiul din 1720. Incinta din jur e prevăzută cu metereze și burdufuri cu guri de păcură și mai poartă încă o inscripție cu data 1617, dar e probabil că aceasta se referă numai la o restaurare, deoarece gurile de păcură nu mai aveau rost în veacul al XVII-lea. La fel și bastioanele pătrate constituie un indiciu în sensul datării acestei fortificații încă în perioada de care ne ocupăm.

[1] Ștefănescu, *L'art*, p. 67.
[2] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 162.
[3] *Ibidem*, III, p. 181.
[4] *Ibidem*, p. 134.
[5] *Ibidem*, p. 118.
[6] *Ibidem*, p. 92.
[7] *Ibidem*, p. 93.
[8] *Ibidem*, p. 21—22.

În funcție de lucrările executate la bisericile din Ciuc pe la sfîrșitul veacului al XV-lea și la începutul veacului al XVI-lea, pot fi datate și fortificațiile din jurul unei serii de biserici din acea regiune. Caracteristică și bine păstrată e mai ales incinta bisericii din Cirța [1], compusă numai dintr-o curtină cu poarta încălecată de clopotniță. Tipul acesta e considerat îndeobște ca specific secuiesc, deși excepțiile sînt foarte numeroase. Astfel, în jurul bisericilor din Cozmeni [2], Misentea [3] și sf. Ioan din Delnița [4] se pomenesc numai curtine prevăzute cu metereze. În Tomești [5] se văd în jurul ruinei de biserică urmele incintei. În schimb, cetățile din jurul bisericilor din Racul [6]

Fig. 527. — Prejmer, cămările din curtea cetății.

și Nicolești [7] (biserica din Nicolești e complet refăcută, păstrîndu-se numai clopotnița gotică) se compun din curtine și bastioane, iar cu privire la fortificația bisericii din Mihăileni [8] se specifică numărul impunător de opt bastioane, poate nu toate din prima fază de construcție.

La aproape toate bisericile înconjurate cu fortificații, clopotnița era înzestrată cu mijloace de apărare, chiar și cînd ea nu făcea parte din incintă, ci își păstra locul în fațada de vest a bisericii. În asemenea cazuri, rămînînd în interiorul incintei, ea îndeplinea funcția unui donjon, iar pentru ca apărarea să fie mai eficace și să se elimine unghiurile moarte s-a procedat, mai ales în regiunea dintre Tîrnava Mare și Olt, probabil în imitarea modelului bisericii-reduit, foarte răspîndit tocmai în acest ținut, la înălțurarea navelor laterale ale vechilor basilici. La biserica ev. din Șaroș [9] s-a amputat numai o parte din colaterali, lăsîndu-se neatinse traveele răsăritene, care formează acum un fel de transept. Totodată s-a adăugat fațadei de vest o clopotniță masivă, iar în jurul bisericii, o incintă prevăzută cu bastioane. După cum vom vedea, tipul bisericii-reduit a fost elaborat abia

[1] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 86—88; Ștefănescu, *L'art*, p. 52; Balogh J., *Kézi-gót.*, p. 538.
[2] Sebestyén, *Középkor*, p. 31.
[3] *Ibidem*, p. 26.
[4] Vámszer, *Csikdelne*, p. 3; Ștefănescu, *L'art*, p. 51.
[5] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 88; Sebestyén, *Középkor*, p. 15.
[6] Sebestyén, *op. cit.*, p. 16.
[7] *Ibidem*, p. 22.
[8] Orbán, *op. cit.*, II, p. 73; Ștefănescu, *op. cit.*, p. 49; Sebestyén, *op. cit.*, p. 21.
[9] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 3—5.

în ultimul deceniu al veacului al XV-lea, astfel că adaptarea basilicilor vechi la asemenea model nu poate fi anterioară primului sfert al veacului al XVI-lea. La bisericile din Ungra [1], Mercheaşa [2] şi Merghindeal [3] navele laterale au fost chiar complet înlăturate, iar arcadele navei centrale astupate. Incinta ovală a bisericii din Ungra e prevăzută cu trei bastioane, dintre care două pătrate, iniţiale, şi unul poligonal, probabil adăugat ulterior. Bastioanele pătrate de la Mercheaşa poartă şi datele 1517 şi 1541, informaţii foarte preţioase pentru stabilirea cronologiei tipologice. La Merghindeal, în afară de faptul că clopotniţa a fost izolată şi întărită printr-o galerie cu parapet de lemn, s-a adăugat şi deasupra corului un turn de apărare. Pentru datarea relativ tîrzie a acestei fortificaţii pledează şi incinta al cărei plan constituie un dreptunghi regulat, înzestrat cu patru bastioane în colţuri, din care însă nu se mai păstrează decît două. De altfel această cetate a fost devastată de Mihai Viteazul şi a suferit ulterior o refacere şi repetate reparaţii.

Corul încălecat de un turn de apărare mai înalt, alteori mai larg şi mai scund, avînd aspectul unui bastion, nu e o inovaţie. Încă în perioada romanică era răspîndit în provinciile Europei central-răsăritene, îndeosebi la bisericile-sală din Saxonia, şi în cazuri sporadice l-am întîlnit şi în Transilvania (de pildă la biserica ref. din Ocna Sibiului şi ceva mai tîrziu chiar şi la o clădire romînească, la ruina de biserică de lîngă comuna Rîu de Mori). Abia acum însă apare frecvent turnul deasupra corului, şi anume în cazurile bisericilor cu funcţie de reduit. Pentru istoricul acestui tip de biserică se pare că ar fi fost hotărîtoare catastrofala incursiune turcească din 1493, comparabilă, în consecinţele pe care le-a avut, numai cu invazia mongolă din 1241. În urma acestui dezastru şi probabil a conştiinţei de insecuritate, izvorîtă din convingerea că nu se întrezărea posibilitatea unei rezistenţe în faţa ameninţării turceşti, comunele din regiunile mai primejduite şi-au ridicat nu numai incinte de fortificaţie în jurul bisericii, dar au hotărît să adapteze însăşi biserica scopurilor războinice şi să concentreze aci resursele ultimei rezistenţe. În acest scop, în unele biserici s-au săpat şi fîntîni într-un colţ potrivit al navei. Sistemele de fortificare a bisericii sînt însă foarte variate. V. Roth [4] şi E. Sigerus [5] au încercat să le grupeze, şi în expunerea care urmează bisericile vor fi prezentate şi grupate după anumite însuşiri, dar toate acestea nu servesc decît pentru a simplifica descrierea. Etapele unei evoluţii nu s-au putut desprinde. Toate variantele par să fi apărut concomitent în regiunea dintre Tîrnava Mare, la nord, şi Oltul ca limită spre sud. Dincolo de această regiune ele nu apar decît sporadic, ca iradieri vădite. Unele variante se prezintă ceva mai grupate şi dau impresia de a deriva dintr-un prototip comun, altele însă sînt presărate pe aproape tot întinsul regiunii menţionate. În principiu se poate preciza că în porţiunea de răsărit a regiunii, la sud şi la est de Sighişoara, predomină bisericile-reduituri mai complex organizate, iar spre apus, între Mediaş şi Sibiu, se găsesc modelele mai simple, ceea ce nu exclude însă numeroase excepţii. În ceea ce priveşte cronologia, vom vedea că toate ştirile documentare şi toate elementele stilistice cunoscute sînt unanime în a demonstra că ele au fost zidite prevalent în intervalul 1493—1526. Foarte puţine datează de mai tîrziu. Despre nici una nu se poate susţine cu argumente temeinice că ar fi anterioară anului 1493. Cum numărul bisericilor-reduituri păstrate e relativ mare, nu e probabil ca printre monumentele pierdute să se fi găsit exemplare care să fi depus mărturii în sens divers.

Tipul cel mai simplu al bisericii-reduit e cel menţionat în legătură cu biserica din Merghindeal. Din această categorie a bisericilor prevăzute cu fortificaţie numai deasupra corului fac parte în primul rînd bisericile ev. din Homorod, Netuş, Dealul Frumos, Bruiu şi Vesăud, situate în jumătatea răsăriteană a regiunii. Toate sînt de fapt biserici mai vechi, amenajate acum pentru

[1] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 199; *Burzenland*, IV—1, p. 100; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 11.
[2] Orbán, *op. cit.* p. 190; *Burzenland*, IV—1, p. 100.
[3] Halavâts, *Nagyszeben*, p. 145—146; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 81—83.
[4] *Baukunst*, p. 98 şi urm.
[5] *Kirchenburgen*, p. 2 şi urm. Cf. Sebastian, *Fortified churches*, p. 304—305 şi Opresçu, *Bisericile cetăţi*, p. 58 şi urm.; idem, *Bis. cet. Ardeal*, p. 5 şi urm.

Fig. 528. — Homorod, cetatea.

scopuri mai complexe. La Homorod [1] (fig. 528) corul bisericii a fost încălecat de un turn înalt, mult mai înalt decît clopotnița și mai masiv, prevăzut cu metereze și încoronat cu o galerie de lemn cu parapete pentru trăgători și cu deschideri în podea pentru aruncarea de greutăți și lichide. O galerie identică a primit și clopotnița. Natural că aceste galerii au fost refăcute după incendiile suferite în 1623 și 1792. Biserica a fost încercuită cu două rînduri de curtine cu plan dreptunghiular neregulat. La incinta interioară se mai văd, în colțuri, cîte un bastion pătrat cu guri de păcură oblice, rezervate în paramentul zidului, și cu acoperișul într-o singură pantă, îndreptată spre interior. Turnul pentagonal din nord-vest e ulterior (1657). Biserica posedă azi un altar nou, construit în 1684 pe latura de sud a navei; vechiul altar a fost izolat printr-un perete despărțitor.

În Netuș [2] s-a fortificat biserica zidită către mijlocul veacului al XV-lea, corul îmbrăcîndu-se cu o cămașă masivă care ascunde elevația veche, poligonală. Acest turn are patru etaje de zid, străbătute de metereze, iar deasupra un parapet de lemn. Nava a primit și ea tot acum bolta cu nervuri, al cărei desen derivă din formele stelate de pe la 1500, mijlocind trecerea spre aspectul plasei combinată din paralelograme și romburi. În jurul bisericii se mai vede un turn dreptunghiular și fragmente din incinta de odinioară, trasată după un plan poligonal, neregulat. În favoarea executării acestor lucrări s-au aprobat, desigur, scutirile de impozite înregistrate

[1] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 214; Orbán, *Székelyföld*, I, p. 190—191; Roth, *Baukunst*, p. 106; Siegrus, *Kirchenburgen*, p. 12; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 42 și urm.; Opriescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 62—64.

[2] Roth, *Baukunst*, p. 105 (cu unele inexactități în descriere); Horwath, *Kirchenburgen*, p. 21—23.

in socotelile Sighişoarei în cursul anilor 1505—1506. Altarul actual al bisericii, adăugat în capătul de vest al navei, e o construcţie recentă.

Vechea basilică romanică din Dealul Frumos [1] a fost transformată într-o biserică-hală, iar arcadele dintre nave au fost înlocuite cu altele în arc frînt. Tustrele navele au fost boltite cu

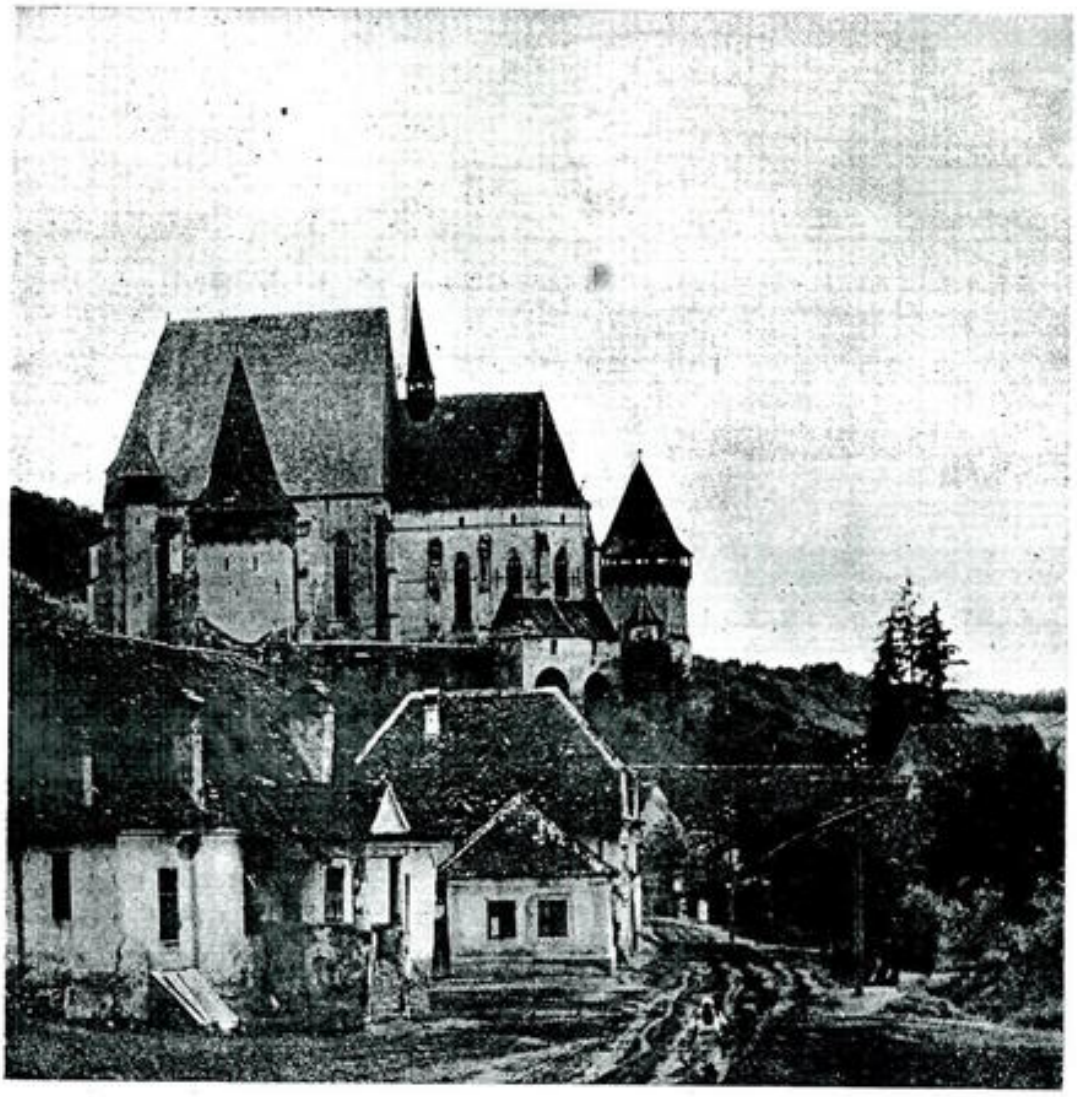

Fig. 529. — Biertan, cetatea.

semicilindre cu penetraţii, pe intradosul cărora au fost aplicate nervurile din lut ars, formînd o reţea de stele combinate din paralelograme. Peste corul pătrat, probabil după înlăturarea presupusei abside semicirculare, s-a ridicat un turn de zid, încoronat cu o galerie de lemn, iar în partea apuseană a navei a fost construită, tot acum, o clopotniţă masivă, prevăzută şi ea cu o galerie. Navele laterale din dreptul clopotniţei au fost desfiinţate, iar pe latura de nord a altarului

[1] Roth, *Baukunst*, p. 46, 94, 95, 105; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 15; Halavâts, *Nagyszeben*, p. 147; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 5—7; Opresco, *Bis. cet. Ardeal*, p. 51—52.

Fig. 530. — Ighişul Nou, cetatea.

s-a adăugat o sacristie nouă. Astfel transformată, biserica a fost înconjurată de curtine formînd un dreptunghi, în colţurile căruia se află cîte un bastion aşezat de-a curmezişul. Aceste bastioane dreptunghiulare sînt înzestrate cu obişnuitele guri de păcură suspendate pe console şi cu metereze, iar acoperişurile coboară spre interior. Pe laturile de nord şi sud, vechile pînze au dispărut sau au fost înglobate în construcţii ulterioare. Deasupra intrării în cetate e însemnat anul 1522, corespunzînd, după toată probabilitatea, cu data la care s-au terminat lucrările descrise.

În ultimii ani ai veacului al XV-lea trebuie datată fortificarea basilicii romanice din Bruiu [1], judecînd după desenul nervurilor stelate ale bolţii din nava centrală şi din prima travee a corului, executate cu această ocazie. Deasupra corului s-a zidit un turn de apărare, înlăturat în 1845, cînd s-a lungit altarul spre răsărit. Spre apus, vechea clopotniţă a fost degajată de navele laterale şi arcadele au fost astupate, iar peste ultimul etaj s-a aşezat o galerie de lemn. În jurul bisericii s-au zidit apoi curtine, păstrate mai bine numai pe latura apuseană. Se mai văd trei turnuri dreptunghiulare şi o clădire cu beciuri în colţul de sud-est. Planul ei se compune dintr-o încăpere mai mică în centru şi cîte una mai spaţioasă pe fiecare latură.

Basilica romanică din Vesăud (lîngă Agnita) [2] a fost şi ea transformată în această perioadă într-o biserică-hală. Vechiul cor a fost încălecat cu un turn puternic, prevăzut la ultimul etaj cu o galerie de lemn, iar în capătul apusean a fost aşezată o clopotniţă, înzestrată şi ea pentru

[1] Halavâts, *Nagyink*, p. 148 şi urm.; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 56—58.

[2] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 214; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 87—88.

apărare. Planul dreptunghiular regulat al incintei constituie un indiciu că aceasta nu poate fi anterioară deceniului al treilea al veacului al XVI-lea. Din sistemul de apărare mai făceau parte două bastioane pătrate şi alte două cilindrice, acestea din urmă foarte probabil adaose ceva mai recente. Din incintă nu se mai văd însă decît urme ale laturii de sud.

O altă categorie de biserici posedă un cor fortificat nu prin ridicarea unui turn, ci prin aşezarea unui bastion deasupra altarului. Amploarea acestui tip de bastion e variabilă. Uneori fortificaţia se reduce la un singur etaj, străbătut de metereze, alteori organizarea apărării e mai complexă şi cuprinde mai multe etaje. Tipul se întîlneşte prevalent în partea apuseană a regiunii. În forma cea mai simplă, sistemul descris a fost aplicat la bisericile ev. din Biertan şi din Ighişul Nou.

Etajul de apărare de deasupra corului bisericii din Biertan [1] a fost ridicat poate încă în continuarea construirii acestei biserici, adică prin 1515 sau în anii imediat următori (fig. 529). Totodată s-a ridicat şi actuala incintă interioară cu un traseu circular, împreună cu cinci turnuri pătrate, încălecate de cîte o galerie cu parapet de lemn şi două bastioane dreptunghiulare, dintre care cel apusean mai păstrează încă vechiul acoperiş în formă de pupitru. Curtinele, aşezate în parte pe marginea pantei, sînt sprijinite în exterior de contraforturi puternice, unele fiind legate între ele prin arcuri semicirculare, menite să susţină parapetul apărătorilor.

Aceeaşi dispoziţie se găseşte şi la biserica din Ighişul Nou [2] (fig. 530), cu deosebirea însă că în capătul apusean al bisericii străjuieşte de data aceasta o clopotniţă masivă, dreptunghiulară, înzestrată cu o galerie superioară. Curtinele formează un oval neregulat, iar intrarea e apărată de un bastion cilindric. Acesta din urmă, prevăzut cu metereze largi pentru artilerie, e cu siguranţă mult mai recent.

De obicei, însă, bastionul de deasupra corului cuprinde şi guri de păcură. În cazul acesta ultimul etaj e scos înafară şi proptit pe contraforturile corului. Soluţia cea mai simplă e construirea unui parapet de lemn în vîrful contraforturilor. Exemple pentru asemenea bastioane cu parapet de lemn se găsesc sau se găseau — căci de obicei aceste parapete, greu de întreţinut, au fost cu timpul înlăturate — la bisericile ev. din Bazna, Bălcaciu, Dobîrca şi probabil la Cristian (Sibiu).

Zidirea bisericii ev. din Bazna [3] a fost probabil terminată în 1504, dată la care s-a făcut nişa tabernacolului. E o biserică-sală acoperită cu o boltă cilindrică cu nervuri aplicate pe intrados, iar altarul dreptunghiular, sprijinit pe contraforturi, se compune din două travee învelite cu bolţi în cruci. Deasupra corului se ridică un bastion de zid, înzestrat cu mai multe rînduri de metereze. Galeria de lemn de odinioară a fost înlăturată în veacul trecut. La etajele destinate apărării conduc scările spiralice adăpostite în două turnuleţe poligonale aşezate în capetele navei, pe latura de sud. În jurul bisericii s-a construit o incintă, iar deasupra porţii străjuieşte un turn prevăzut încă cu vechea galerie de lemn.

Biserica din Bălcaciu [4] nu mai păstrează intact decît corul gotic tîrziu, pentagonal, foarte înalt, sprijinit sugestiv de contraforturi treptate, străbătut de numeroase rînduri de metereze, iar deasupra — lucru excepţional — mai apare vechiul parapet de lemn, împins înainte pînă la planul exterior al contraforturilor. În jurul bisericii s-au mai păstrat curtinele, care închid o curte ovală şi sînt înzestrate cu coridoare de lemn pentru apărători.

În 1481 s-a început transformarea basilicii romanice din Dobîrca [5] într-o biserică-sală gotică, terminată în 1515. Dar şi clădirea aceasta a fost greu avariată în 1599, cînd cetatea

[1] Roth, *Baukunst*, p. 111—112; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 9; *Kunst in Sieb.*, p. 67—68; Sebastian, *Fortified churches*, p. 306—307; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 35 şi urm.

[2] Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 11; *Kunst in Sieb.*, p. 67; Oprescu. *Bis. cet. Ardeal.*, p. 43—44.

[3] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 271; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 9; *Kunst in Sieb.*, p. 67; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 43. Părerea lui Roth, *Baukunst*, p. 102, anume că biserica din Bazna copiază fortificaţia celei din Boian, se datoreşte unei erori, deoarece fortificaţia bisericii din Boian e ceva mai recentă.

[4] Roth, *Baukunst*, p. 102; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 10.

[5] Halavâts, *Úti jegy.*, p. 219—220; Sigerus, *op. cit.*, p. 10; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 25—26.

a fost cucerită de Mihai Viteazul, fiind refăcută abia în 1631. La cor se amintește încă vechiul parapet de lemn, iar la clopotniță, burdufuri pentru guri de păcură. În jurul bisericii e o incintă poligonală, în parte dublă, cu cinci bastioane de flancare, dintre care unele sînt în stare de ruină.

Din cauza lipsei unei cornișe la corul bisericii din Cristian[1] (r. Sibiu) se presupune că și el ar fi avut un parapet de lemn sprijinit pe contraforturi și înlăturat în veacul trecut. În schimb se păstrează cetatea din jur, zidită probabil îndată după terminarea bisericii, de aceea fortificația trebuie datată aproximativ din anii 1500. Ea se compune dintr-o incintă cu pînze duble. Curtinele interioare dinspre nord, est și sud-est au dispărut. Zidurile erau despărțite între ele printr-un șanț de o lărgime de mai puțin de trei metri. Se mai văd patru din cele cinci turnuri pătrate care flancau poligonul neregulat al incintei. Turnul de deasupra porții de pe latura apuseană a dispărut de asemenea. Curtinele exterioare, proptite spre malul Cibinului de contraforturi, sînt străbătute de metereze, la fel ca și turnurile. Din acest complex de construcții care, evident, nu au fost realizate toate deodată, face parte și o altă incintă aproximativ pătrată, alipită fortificației pe latura de nord. Această incintă ulterioară e și ea subîmpărțită în două prin pînze duble, cu șanț între ele. În prima incintă din jurul bisericii, pe latura apuseană, se mai văd cîteva cămăruțe vechi, rezervate proviziilor. Animalele urmau să fie adăpostite în curtea fortificației dinspre miazănoapte. E firesc că executarea tuturor întăriturilor va fi preocupat pe localnici pînă tîrziu în veacul al XVI-lea și cred că dintre ultimele lucrări face parte turnul octogonal din incinta interioară, care comandă trecerea rîului; sub acoperișul nou, el mai posedă o centură de console, peste care se ridica odinioară parapetul prevăzut cu gurile de păcură.

O soluție mai temeinică pentru așezarea parapetului care maschează gurile de păcură o oferă sistemul prin care contraforturile sînt legate între ele cu arhivolte, lăsînd un interval, un gol, între planul peretelui și arhivoltă, prin care dușmanul, ajuns la piciorul zidului, putea fi atacat de sus. Pe arhivolte se ridicau apoi parapete de zid în locul celor de lemn. După acest sistem au fost construite parapetele de peste corul bisericilor ev. din Bratei, Buzd, Mețiș, Copșa Mare, Agnita, Cincu și Daia Săsească.

Biserica din Bratei[2] fusese inițial o basilică, construită înainte de perioada în care a fost fortificată. Privitor la istoria acestei biserici nu se va putea da un răspuns decît după noi cercetări la fața locului. Müller presupune o primă fază din perioada romanică. În această privință ar fi de analizat urma unei tribune în etajul clopotniței. Horwath admite două etape de construcție, ambele în perioada gotică tîrzie, iar Roth crede că zidirea și fortificarea corului s-au realizat concomitent. E sigur că biserica a suferit importante transformări în veacul al XVIII-lea. Pe temeiul materialului publicat se pot face cîteva constatări provizorii, sortite însă să rămînă deocamdată neconcludente. Portalul de vest e bogat profilat, usciorii fiind articulați prin numeroase colonete angajate, asemănătoare în secțiune cu portalul de sud al bisericii ev. parohiale din Sibiu (1456). Dar bazele usciorilor par a fi îngropate sub nivelul actual al terenului. Colonetele au o friză de capiteluri, frecventă pe la 1400, dar care în Transilvania se întîlnește și mai tîrziu, de pildă la bisericile din Dîrlos și Curciu, pe care le-am datat, din cauza complexului arhitectonic, abia după mijlocul veacului al XV-lea. Lintelul portalului din Bratei e sprijinit pe două console decorate cu măști, iarăși un motiv mai arhaic, și arhivolta e încălecată de un fronton. Acest fronton zace însă pe două console foarte înrudite ca formă (o piramidă inversată cu fețele crestate) cu cele care suportă nervurile din corul bisericii ev. din Slimnic, de pe la sfîrșitul veacului al XV-lea, dar nu ar fi exclus ca aceste console să fi fost încastrate

[1] Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 11; *Kunst in Sieb.*, p. 68; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 83—86.

[2] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 269; Roth, *Baukunst*, p. 103; idem, *Beiträge*, p. 124; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 15; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 61—64.

ulterior în locul actual. Alte probleme, tot atît de complicate, prezintă şi navele basilicale. Nava de sud nu mai există ca unitate arhitectonică, fiindcă a fost contopită cu nava centrală, înlăturîndu-se stîlpii despărţitori şi ridicîndu-se peretele exterior la înălţimea navei centrale. Despre nava laterală de nord aflăm că stîlpii au secţiuni diverse (cf. caz analog la biserica ev. din Mojna). Oricum însă, aşezarea acestor stîlpi nu corespunde contraforturilor de pe latura de nord, deci nu fac parte din acelaşi sistem structiv, ceea ce implică neapărat admiterea că stîlpii şi contraforturile nu sînt contemporani. În cor s-au descoperit urme de picturi murale cu data 1481, dar bolta corului e aşezată pe nervuri dispuse în formă de plasă, deci probabil abia de la începutul veacului al XVI-lea, din vremea cînd se va fi construit şi bastionul de deasupra. Prin urmare e limpede că biserica gotică tîrzie trebuie să fie neapărat mai veche decît executarea fortificaţiilor, compuse dintr-un etaj de zid cu guri de păcură şi metereze, aşezat pe contraforturi legate între ele prin arhivolte semicirculare. Clopotniţa a primit şi ea o galerie cu parapet de lemn, iar în jurul bisericii s-au zidit curtine, păstrate încă în mare parte, împrejmuind o curte cu plan poligonal neregulat. Două turnuri dreptunghiulare participă la flancarea pînzelor.

Unul din monumentele cele mai sugestive din acest grup e corul bisericii ev. din Buzd[1] (fig. 531). Deasupra altarului se află trei etaje pentru trăgători, prevăzute cu metereze, iar mai sus, pe arhivoltele în segment de cerc de deasupra contraforturilor, se ridică etajul cu parapet şi guri de păcură. În faţa acestei forme a arhivoltelor pare îndoielnică datarea bastionului de deasupra corului între anii 1490 şi 1495, considerat de obicei ca cel mai vechi reprezentant al tipului. Nu cunosc argumentele pe care se bazează datarea propusă, dar e evident că la început trebuie să fi prevalat arhivoltele semicirculare care predomină absolut în toată perioadă de care ne ocupăm. Asemenea arcuri sînt apoi uneori înlocuite cu arhivolte turtite, dar arhivolta în segment de cerc, cea mai gingaşă ca rezistenţă, apare — dacă datarea e exactă — la Boian, în 1506, sprijinită însă aci prin console, semn că meşterii nu aveau încă încredere în acest soi de arc, cu desăvîrşire străin concepţiilor despre statică, răspîndite în perioada gotică. Astfel, transformarea corului din Buzd într-un reduit pare mai curînd ulterioară anului 1506.

Biserica a fost înconjurată şi cu o incintă înzestrată cu două turnuri pătrate, unul peste poartă, din care se mai păstrează bolta de la parter, altul (acum dispărut) care îndeplinise şi funcţia de clopotniţă.

Biserica din Meţiş[2] e o biserică-hală, cu stîlpi pătraţi şi cu un cor pentagonal. În faţada apuseană, sub clopotniţă, e un portal semicircular, considerat de Müller ca rest al unei biserici romanice. Profilarea acestuia, simplă de tot, nu pare însă a sprijini o asemenea ipoteză, ci mai degrabă presupunerea că e un produs mai recent. În acest sens sînt caracteristice şi arhivoltele care susţineau parapetul de zid de deasupra contraforturilor corului (acest parapet nu mai există), fiindcă şi ele au forma unor segmente, la fel ca cele de la Buzd. Clopotniţa, aşezată în faţa bisericii, în capătul apusean, e masivă şi înzestrată cu o galerie cu parapet din paiantă. Asemenea parapet se mai vede la unul din turnurile care flanchează incinta, acum în mare parte dispărută.

Pretinsa basilică gotică din Copşa Mare[3] a fost aproape complet transformată cu ocazia fortificării. A mai rămas doar clopotniţa, pereţii corului pentagonal şi ai sacristiei. Navele laterale au fost înlăturate şi vechii stîlpi dintre ele au fost înglobaţi în noile ziduri. Deasupra clopotniţei s-a adăugat o galerie de lemn, iar peste cor un etaj de zid[4]. Acest etaj era suspen-

[1] Roth, *Baukunst*, p. 103; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 10; Halaváts, *Nagyszeben*, p. 142; *Kunst in Sieb.*, p. 65; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 65—66; Opresçu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 41—42.

[2] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 265; Roth, *Baukunst*, p. 95 şi 104; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 14.

[3] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 269; Roth, *Baukunst*, p. 46 şi 104; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 11; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 67—69.

[4] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 67—69, presupune şi o fortificare a navei.

dat peste contraforturile primei zidiri, legate acum cu arcuri semicirculare. Etajul e încercuit cu un ciubuc simplu. Construcția aceasta a ținut însă timp mai îndelungat și etapele se pot urmări cu ajutorul cîtorva amănunte. În sacristie întîlnim încă o boltă cu nervuri stelate, asemănă-

Fig. 531. — Buzd, biserica ev., fortificația corului.

toare exemplelor databile în preajma sfîrșitului veacului al XV-lea. Bolta din cor prezintă un motiv cu cîte două stele înscrise una într-alta, cea interioară apropiindu-se de formele din prima perioadă a veacului al XVI-lea, păstrînd totuși o notă individuală. Ușa sacristiei, în stilul curat al renașterii, cu chenare dreptunghiulare, cu profiluri simple, răsfrînte la bază spre interiorul

uşii şi cu o cornişă cu denticule poartă data 1519[1]. E probabil că în acest an s-au terminat lucrările de fortificare a bisericii, iniţiate puţin înainte de începutul veacului. Ulterior, anume în veacul al XVIII-lea, biserica a suferit modificări ample, construindu-se noi nave laterale şi refăcîndu-se bolţile navei centrale. În jurul anului 1519 trebuie însă datate curtinele; acestea, renunţînd la planul neregulat, preferat odinioară, caută să se apropie de forma unui dreptunghi. În interior ele sînt înconjurate de magaziile obişnuite, iar în colţul de nord-est se mai vede un turn dreptunghiular.

Data cînd a fost construită biserica-hală ev. din Agnita[2] nu e cunoscută şi execuţia dură a amănuntelor, precum şi prefacerile şi adaosele ulterioare îngreunează mult rezolvarea acestei probleme. Judecînd după planul altarului pentagonal, după elevaţia halei cu stîlpi cilindrici şi după cîteva urme ale bolţilor cu nervuri stelate din pămînt ars, păstrate în nava laterală de sud, ea ar putea fi atribuită încă primului sfert al veacului al XVI-lea, deşi aci toate formele gotice au nu numai un caracter bastard, dar şi complet rustificat. Tribunele de deasupra navelor laterale aparţin unei perioade mai recente.

Corul primise un etaj de apărare, dar construcţiile de fortificare au fost înlăturate cu ocazia restaurării din 1892. Numai clopotniţa mai poartă parapetul de paiantă. În jurul bisericii s-au construit pînă la urmă trei incinte, din care se mai păstrează doar patru turnuri pătrate, prevăzute şi ele cu galerii de paiantă. Prima incintă trebuie să fi fost construită însă cu mult înainte de biserica de la începutul veacului al XVI-lea, deoarece în 1466 i se acordă şi acestei comune o scutire parţială de la obligaţia participării la oastea regală pentru bărbaţii care urmau să formeze garnizoana cetăţii.

Fortificaţia basilicii romanice din Cincu[3] s-a terminat prin anul 1522. Bolţile semicilindrice ale navei centrale şi ale altarului, prevăzute cu penetraţii şi decorate cu o reţea de nervuri compuse din paralelograme şi forme stelate alungite, datează probabil încă din deceniul precedent. Totodată şi absida romanică fusese transformată într-una gotică, poligonală. Peste contraforturile corului, legate prin arcuri în segment de cerc, s-a zidit un etaj de apărare cu caracteristicul ciubuc deasupra arhivoltelor, iar clopotniţa a fost încoronată cu o galerie de lemn, înlăturată între timp. Din curtinele duble care înconjurau odinioară biserica, urmînd un traseu eliptic neregulat, de tipul vechi, se păstrează numai puţine urme; turnurile pătrate au dispărut aproape complet.

Biserica-sală din Daia Săsească[4] a fost zidită pe la mijlocul veacului al XV-lea, după cum o dovedeşte o cheie de boltă din cor, cu data 1451. Ea se compunea la început dintr-o navă şi un altar cu două travee dreptunghiulare şi una pentagonală, acoperite cu ogive. Bolţile navei au fost modificate. În anii imediat următori vor fi fost executate şi ferestrele cu mulurile lor flamboaiante. La fortificarea clădirii s-a procedat însă prin anii 1504—1505, cînd se constată din socotelile Sighişoarei acordarea unor reduceri de impozite. Deasupra corului, pe contraforturi şi arcuri, s-a zidit primul etaj de apărare prevăzut cu obişnuita cornişă. Peste acesta se ridica încă un etaj de lemn (înlăturat ulterior), suspendat pe console profilate în formele renaşterii. În partea apuseană a navei s-a zidit o clopotniţă-donjon, accesibilă printr-o scară spiralică, adăpostită într-un turnuleţ semicilindric. Azi nu mai există nici această clopotniţă. Din incinta de ziduri se mai păstrează partea dinspre sud şi beciurile cu două nave şi bolţi cilindrice ale unei clădiri aşezată pe latura răsăriteană a curtinelor.

La biserica ev. din Boian[5] s-a întreprins mai întîi fortificarea corului (fig. 532). E probabil că pereţii poligonali ai absidei au fost înlocuiţi acum cu un perete drept, pevăzut cu un contra-

[1] Data 1517 la Horwath, *loc. cit.*, e probabil o eroare de tipar. Cf. şi Balogh J., *Renaissance*, I, p. 68, 94 şi 189.
[2] Roth, *Baukunst*, p. 46, 95; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 9.
[3] Roth, *Baukunst*, p. 18—19, 104; Halavàts, *Nagysink*, p. 143 şi urm.; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 11; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 38—42; Opriescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 50.
[4] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 263—264; Roth, *Baukunst*, p. 78, 103, 104; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 18-20.
[5] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 270—271; Roth, *Baukunst*, p. 101—102; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 10.

fort în axă. Bolțile altarului poartă un decor de muluri în forma stelată din primii ani ai veacului al XVI-lea. Deasupra lor se ridică etajul de apărare cu galeria de zid, suspendată între contraforturi pe arcuri în segment de cerc, sprijinite și de console. În dosul fiecărui arc se deschid cîte două guri de păcură, iar pereții sînt străbătuți de metereze. Data renovării din

Fig. 532. — Boian, biserica-cetate.

1506, cuprinsă în inscripția de pe arcul de triumf, pusă acolo în veacul trecut, se referă probabil la terminarea acestui cor fortificat. Bolta navei însă, împodobită cu două perechi de cîte trei nervuri care se încrucișează în zig-zag, formînd o rețea de romburi, va fi fost terminată abia către sfîrșitul deceniului al doilea, cînd desenul rigid și geometric înlocuiește constant formele stelate mai variate. Între timp se va fi executat și incinta din jurul bisericii, din care se păstrează încă clopotnița deasupra porții și resturi din curtine.

Tipul bastionului de peste cor, sprijinit numai pe contraforturi și console, se întîlnește la bisericile ev. din Șeica Mică, Șeica Mare și Șura Mare, situate, la fel ca și cea din Boian, spre limita de vest a regiunii cu biserici-reduituri.

Biserica ev. din Şeica Mică[1] a fost înzestrată deasupra corului cu un bastion puternic de zid, aşezat peste contraforturi şi console distribuite cîte trei în fiecare interval (fig 533). Consolele prezintă acelaşi profil ca şi cele de pe latura de nord a bisericii din Boz şi în conse-

Fig. 533. — Şeica Mică, biserica ev., fortificaţia corului.

cinţă pare firesc că va trebui să datăm şi fortificarea acestui cor prin anul 1523. Totodată, deasupra clopotniţei se zideşte un etaj de zid şi peste el o galerie de lemn, iar traveele navelor laterale din dreptul clopotniţei se izolează de interiorul bisericii. Fiecare travee din aceste nave

[1] Halavàts, *Kisselyk*, p. 368 şi urm.; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 94—96; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 14; Opresco, *Bis. cet. Ardeal*, p. 29—30.

laterale a fost apoi încălecată de cîte două etaje noi, încît, împreună cu clopotnița, ele formează un donjon puternic. Ceva mai veche pare în schimb incinta (fig. 534), judecînd-o după dispoziția planului, compus dintr-un oval neregulat, înconjurat la rîndu-i de o incintă exterioară. În

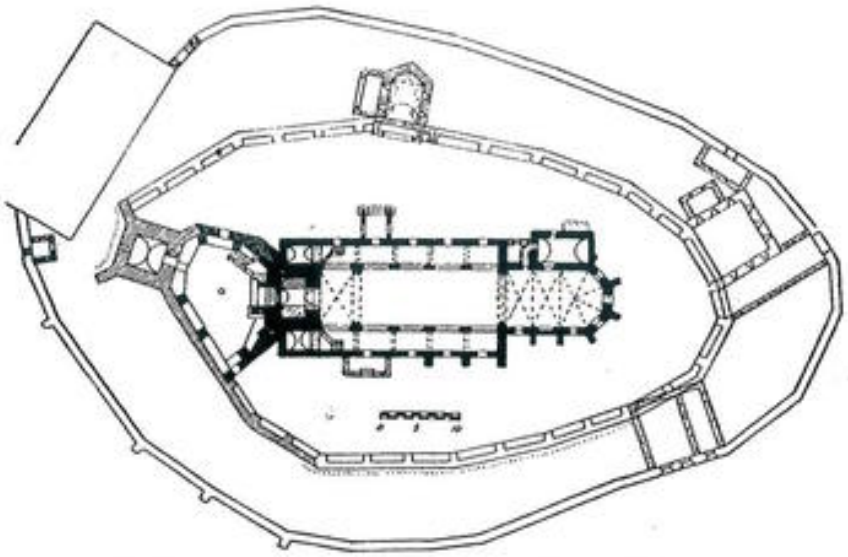

Fig. 534. — Șeica Mică, planul bisericii ev. și al cetății.

incinta interioară s-a izolat apoi partea de vest, cu fațada bisericii, formînd un fel de barbacană cu ziduri înalte de 14 m. Curtinele interioare sînt căptușite cu un coridor de apărare așezat pe arcade oarbe. Trei turnuri flanchează incinta, dintre care însă cel de nord, cu plan pentagonal, trebuie să fi fost refăcut în cursul veacului al XVII-lea.

Cu ocazia ridicării bastionului de peste cor, basilica romanică din Șeica Mare [1] a pierdut navele laterale, iar noua biserică-sală a primit obișnuita boltă cilindrică cu penetrații, decorată pe intrados cu nervuri de teracotă, prezentînd exact același desen ca la Șura Mică și Ocna Sibiului. De aceea, împreună cu V. Roth și împotriva părerii lui Fr. Müller, bazată pe o inscripție din 1562, prefer să datez transformările descrise aproximativ în anii 1515—1523.

Prefaceri interesante a suferit în vremea aceasta basilica romanică din Șura Mare [2]. Nava laterală dinspre nord a fost retezată în dreptul clopotniței, iar absida semicirculară a altarului principal, probabil distrusă în invazia turcească din 1493, a fost reedificată în partea superioară pe un plan heptagonal și sprijinită totodată de contraforturi așezate în colțurile poligonului. Pe latura de nord s-a zidit tot acum sacristia. Nava centrală și corul au primit bolți noi cu nervuri decorative din pămînt ars, înfățișînd în navă un desen derivat din forme stelate, dar vădind tendința de a scurta vîrfurile, apropiindu-se de aspectul romboidal. În rețeaua formată de nervurile din cor reducerea e deja realizată, ceea ce îndreptățește presupunerea că acestea au fost aplicate cu cîțiva ani mai în urmă. Deasupra corului s-a zidit apoi un bastion masiv, dar pe laturile rămase din vechea clădire suspendarea etajului superior s-a făcut, în lipsa contraforturilor, numai cu ajutorul consolelor. Consolele au un profil treptat, asemănător cu cele descrise precedent la Șeica Mică și sînt întrebuințate și pe laturile poligonului răsăritean, unde ocupă intervalele dintre contraforturi. În dosul fiecărui arc se deschid și aici gurile de păcură, iar

[1] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 268; Roth, *Baukunst*, p. 46, 78—80, 103, 104; Halavàts, *Nagyszeben*, p. 141—142.

[2] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 265; Roth, *Baukunst*, p. 103—104; Halavàts, *Szelindek*, p. 15—18.

pereţii bastionului sînt străbătuţi de metereze. Au mai fost apoi amenajate metereze şi în pereţii laterali ai navei centrale, iar clopotniţa a fost izolată de interiorul bisericii prin ziduri masive. La fel a fost despărţită traveea corespunzătoare din nava laterală de sud, mutîndu-se aci intrarea în clopotniţă. Scara de la podul bisericii a fost amenajată tot în vremea aceasta

Fig. 535. — Cisnădie, biserica-cetate.

în incăperea de deasupra portalului lateral de pe latura de miazăzi. Toate lucrările descrise s-au început curînd după anul 1493, şi data 1497, însemnată peste fereastra de nord-est a corului, se referă probabil la o etapă a zidirii acestuia, dar reduitul va fi fost terminat abia prin 1523.

În primul sfert al secolului al XVI-lea va fi fost fortificat, după acelaşi sistem ca şi în cazurile precedente, corul bisericii ev. din Alma [1]. Reduitul se compunea din două etaje zidite

[1] Roth, *Baukunst*, p. 104; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 26—28. Anul 1573 transcris pe bolţile actuale, făcute în întregime în 1804, se referea probabil la vreo reparaţie.

din cărămidă, spre deosebire de zidăria veche a bisericii. Etajul de sus zace pe contraforturi (cu această ocazie s-au adăugat două contraforturi noi pe latura de nord a corului) şi console. În flancul de sud al corului s-a zidit o sacristie, cuprinzînd şi scara de acces la reduit. Curtinele din jurul bisericii, trasate după un plan neregulat, adaptat terenului, sînt întărite prin patru turnuri dreptunghiulare, dintre care însă cel dinspre sud-est, mult mai masiv şi prevăzut cu metereze largi pentru artilerie, datează probabil abia din veacul al XVII-lea.

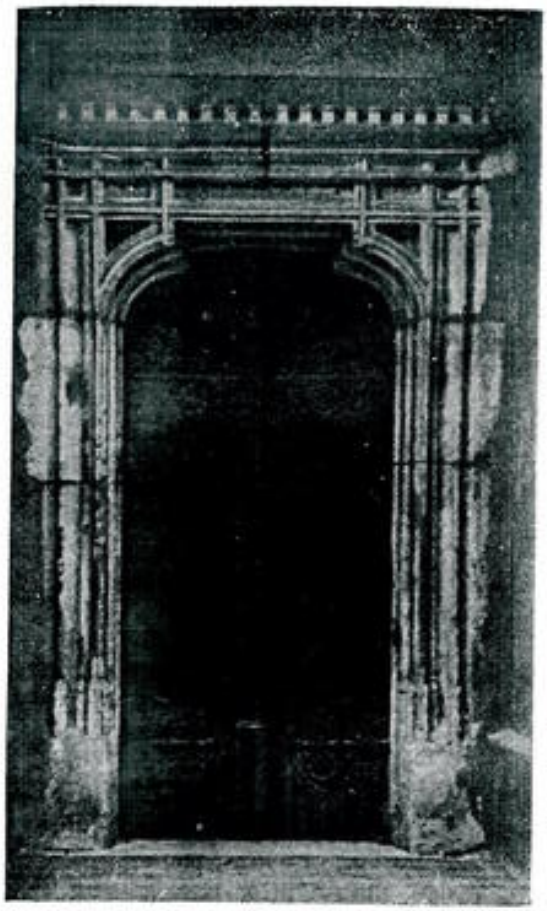

Fig. 536. — Cisnădie, biserica ev., portalul de sud.

Pentru a spori eficacitatea reduitului aşezat deasupra corului s-a încercat, în cîteva cazuri, adăugarea cîte unui bastion de flancare pe laturile de nord şi sud ale bisericii. Această dispoziţie e atestată numai în cazuri răzleţe, care totuşi nu se poate să fi fost realizate absolut independent unele de altele. Cel mai vechi exemplu pare să se fi păstrat în Cisnădie (fig. 535). Comuna suferise cumplit de pe urma invaziei din 1493. Refacerea şi fortificarea bisericii ev.[1] (cf. fig. 16) va fi început deci curînd după această catastrofă. Bolţile navei centrale, compuse din ogive aşezate pe console, aparţin acestei perioade, cu toate că se inspiră încă din tradiţia mai veche, dar tradiţionalismul se explică aci prin dorinţa de a respecta sistemul vechilor bolţi în cruci din navele laterale. S-au mai modificat acum ferestrele, s-a sacrificat absidiola navei laterale de nord, construindu-se aci sacristia, iar peste zidurile semicirculare ale absidei principale din perioada romanică s-au ridicat pereţii noului cor pentagonal. Bolţile corului zac pe nervuri dispuse în forme stelate, sprijinite pe console cilindrice arhaice. Ferestrele sînt mari, în arc frînt şi cu motive flamboaiante. Lucrările acestea au ţinut cîteva decenii, deoarece portalurile laterale dinspre nord (acesta a fost refăcut) şi sud prezintă nu numai cadre profilate cu ciubucuri încrucişate, dar deasupra celui de sud apare şi cornişa cu denticule în stilul renaşterii (fig. 536). Concomitent au progresat şi lucrările de fortificare. Deasupra corului pătrat, romanic, s-a zidit un bastion masiv, prevăzut cu metereze dispuse în mai multe etaje, dar fără parapet suspendat şi deci fără guri de păcură, iar deasupra portalurilor laterale s-a ridicat cîte un bastion de flancare înalt, făcînd din exterior impresia că biserica ar cuprinde un transept. Toate aceste adaose de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi de la începutul celui următor sînt din cărămidă şi se deosebesc astfel uşor de construcţia romanică, executată în piatră. În jurul bisericii s-au zidit trei centuri de pînze cu turnuri şi bastioane dreptunghiulare. În interiorul acestor curtine coridorul de apărare e aşezat pe arcade masive de piatră şi cărămidă şi prevăzut la intervale cu scări (fig. 537). În colţul de sud-vest al curtinei interioare se mai păstrează şi o portiţă cu arhivolta semicirculară

[1] Henszlmann, *Úti jegyzetek*, p. 342—344; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 12; Halavâts, *Nagydisznód*, p. 232—240; *Kunst in Sieb.*, p. 70; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 15.

și canatul vechi, ferecat. În caz de pericol, șanțul din fața curtinelor interioare putea fi umplut cu apă. În prezent, șanțul e nivelat.

În cursul deceniului al doilea sau al treilea al veacului al XVI-lea va fi fost zidită biserica ev. din Movile[1], închinată odinioară arhanghelului Mihail. Despre clopotniță se crede că ea ar proveni de la o biserică mai veche, judecind după fisura ce o desparte de zidul navei. Portalul semicircular însă nu cred că poate fi invocat ca argument, deoarece nu se semnalează

Fig. 537. — Cisnădie, cetatea, coridorul de apărare.

caractere romanice specifice. Planul navei și al altarului dreptunghiular prezintă oarecare asemănare cu cel din Boian.

Nervurile bolților formează în navă un motiv de stele combinate din romburi, în vreme ce în altar ele alcătuiesc o rețea ondulată, de tip și mai decadent decît formele întîlnite pînă acum. Nu e nici un motiv de a presupune, împreună cu W. Horwath, că grosimea zidurilor corului rezultă și aci din dublarea pereților unei încăperi mai vechi; zidurile nu sînt mai groase decît cele ale clopotniței și susțin, ca și acelea, un turn de apărare, ale cărui dimensiuni sînt chiar mult mai mari. Clopotnița poartă încă vechea galerie de lemn, dar cea de peste turnul corului, dacă a fost vreodată, a dispărut între timp. Biserica era și ea apărată în flancuri de cîte un bastion mai mic, dreptunghiular, cel de pe latura de nord cuprinzînd scara ce urcă din interiorul bisericii la bastionul de peste altar. Curtinele din jur formează un oval neregulat și sînt sprijinite pe alocurea de contraforturi. Unul din cele trei bastioane dreptunghiulare adăpostește poarta. În exterior, spre sud, vest și nord, e o a doua incintă, compusă numai din pînze.

Alături de bisericile-reduit descrise pînă acum și care sînt fortificate numai parțial, întîlnim, cu o predominare absolută în partea răsăriteană a regiunii de care ne ocupăm, biserici în care toate părțile clădirii au fost încălecate de instalații de apărare. Expresia cea mai simplă a acestui tip ne-o oferă bisericile ev. din Drăușeni, Meșendorf, Hendorf, Proștea și Fișeriu. Pereții acestor

[1] Halavăts, *Nagysink*, p. 154—156; idem, *Nagyszeben*, p. 148; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 13; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 92—94.

biserici au fost ridicați mai sus, la un nivel uniform, cuprinzînd nava și corul; în pereți au fost distribuite metereze pe un număr diferit de etaje, iar deasupra acestui bastion amplu de zid s-a așezat o galerie de lemn sau paiantă, cu parapet avansat, sprijinit pe console de lemn și adăpostind gurile de păcură.

În vederea fortificării, la basilica din Drăușeni [1] au fost retezate ambele nave laterale, iar etajul clopotniței, deschis în formă de tribună spre nava centrală, a fost și el astupat, o dată cu arcadele de pe laturile navei centrale. Astfel s-a izolat clopotnița de interiorul bisericii, devenită acum o biserică-sală. Absida altarului a fost învelită cu o zidărie masivă, dreptunghiulară, iar în flancurile ei s-au așezat și două contraforturi. Pereții navei și ai altarului au fost ridicați la același nivel și deasupra s-a amenajat apărarea în dosul unui parapet de paiantă sprijinit pe console de lemn, parapet adăugat și clopotniței masive. Un rînd de curtine cu un traseu poligonal neregulat, flancate de trei bastioane pătrate, dintre care unele mai păstrează acoperișul în formă de pupitru, încercuiseră biserica. Un al patrulea bastion, dreptunghiular, adăpostește intrarea boltită, prevăzută cu două curse de lup (o groapă adîncă cu punte mobilă). Aceste lucrări s-au început prin 1494, cînd i se acordă comunei reduceri de impozite. Datele 1650 și 1651 de pe două bastioane nu se pot referi la construirea fortificației, ci la restaurări și la completarea ei cu acele bastioane, dintre care unul e octogonal și altul pentagonal.

Biserica ev. din Meșendorf [2], o veche biserică-sală din prima fază a perioadei gotice, fusese prevăzută cu o simplă galerie de lemn atît deasupra corului, cît și a navei; se mai păstrează însă numai grinzile cu console, menite acum să susțină acoperișul. Clopotnița mai conservă galeria de lemn. Biserica a fost înconjurată de o incintă cu un plan poligonal neregulat; afară de pînze se mai vede un turn pătrat, în parte transformat. Incinta exterioară, pe laturile de est, sud și vest, e și ea încă în bună parte în picioare, împreună cu turnul pătrat din colțul apusean. Judecînd după aspectul general, opera de fortificație poate fi datată în ultimii ani ai veacului al XV-lea.

Despre existența unei biserici ev. în Hendorf [3] aflăm încă din anul 1350, dar e greu să stabilim dacă actuala biserică mai păstrează ceva din vechea clădire. Așa cum se prezintă, ea se compune dintr-o navă dreptunghiulară și un cor pentagonal. În navă bolțile sînt decorate cu o plasă de nervuri derivată din formele stelate, curente pe la sfîrșitul veacului al XV-lea, dar în altar întîlnim forme stelate combinate din paralelograme, dovadă că ele au fost executate în primii ani ai veacului următor. Pe latura de nord a navei zidul formează un rezalit și cuprinde o scară ce urcă la fortificația extinsă deopotrivă deasupra navei și a corului. Reduitul se compune dintr-un etaj de zid și o galerie de lemn, suspendată pe grinzi. Sacristia atinge aceeași înălțime ca și biserica și e subîmpărțită în cinci etaje de zid (parterul e azi aproape în întregime sub nivelul pămîntului) și o galerie de lemn; ea mai cuprinde și o scară.

În legătură cu aceste lucrări pot fi puse o indulgență papală din 1497 și o însemnare din socotelile celor șapte scaune săsești despre o sumă cheltuită în 1507 pentru comuna Hendorf *„pro structura ecclesiae"*. Incinta din jurul bisericii, cu un plan dreptunghiular destul de regulat și cu patru bastioane, dreptunghiulare și ele (cel dinspre nord-est a dispărut), așezate de-a curmezișul colțurilor, s-a terminat probabil cu unul pînă la două decenii mai tîrziu. Pe temeiul informațiilor și al elementelor stilistice păstrate, rezultă că planul dreptunghiular al curtinelor și așezarea curmezișă a bastioanelor sînt caracteristice pentru fortificațiile zidite în general abia către 1520 sau în anii următori.

O parte din pereții laterali ai navei bisericii ev. din Proștea [4] ar aparține, după părerea lui W. Horwath, unei biserici-sală din veacul al XIV-lea. Fortificarea însă a modificat profund

[1] Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 11; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 48—50; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 64—65.
[2] Sigerus, *op. cit.*, p. 15; Horwath, *op. cit.*, p. 31—32; *Burzenland*, IV—1, p. 100.
[3] Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 12; Roth, *Baukunst*, p. 78—80; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 7—10; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 53.
[4] Sigerus, *op. cit.*, p. 15; Horwath, *op. cit.*, p. 33—34.

clădirea. În apus s-a adăugat un donjon masiv cu intrarea dinspre navă, accesibilă numai printr-o scară mobilă, iar încăperea de jos era cu cîţiva metri deasupra nivelului pămîntului. Nava e dreptunghiulară şi se termina odinioară cu o absidă poligonală, înlocuită de curînd cu un cor dreptunghiular. Intrarea în biserică, situată pe latura de miazăzi, se putea bara printr-o poartă grea culisantă de sus în jos. Peste navă şi altar se mai păstrează galeria de lemn, sprijinită pe contraforturi şi pe console de lemn, înnoită deasupra corului în cursul veacului trecut. Altă galerie de lemn încoronează clopotniţa. Din incintele de odinioară, una internă cu plan poligonal neregulat şi cu un turn pătrat, alta adăugată ceva mai tîrziu, îmbrăţişînd laturile de vest, nord şi est, se păstrează puţin. Peste poartă străjuieşte încă un mic turn cu parapet de paiantă.

Cea mai sugestivă dintre aceste biserici era însă cea din Fişeriu [1]. Clădirea forma un singur bloc dreptunghiular, fără nici o cezură între cor şi navă. Ferestrele erau mici şi strîmte; numai cele de la cor aveau un decor de muluri gotice tîrzii, iar deasupra se deschideau metereze dispuse în două etaje. O galerie de paiantă încoronase uniform întreaga clădire, despre care un neiniţiat cu greu ar fi putut presupune că ar fi o biserică. Restaurarea din 1894 a înlăturat, din nefericire, etajele de apărare. Curtinele din jur formează o incintă interioară destul de regulată. În 1605 această cetăţuie a fost distrusă de turci şi ulterior refăcută şi probabil completată. Lucrările descrise ar putea fi însă datate către sfîrşitul deceniului al doilea al veacului al XVI-lea, înainte de anul 1522, cînd a fost aşezat în cor altarul poliptic.

Din grupul descris al bisericilor-reduit făceau parte probabil şi bisericile ev. din Beia şi din Chirpăr. Reducerile de impozite acordate comunei Beia [2] în anii 1493 şi 1504—1506 arată că în vremea aceea se lucra la fortificaţii. Nu putem însă stabili de cînd datează biserica însăşi. E o clădire cu o navă şi un altar compus din două travee dreptunghiulare şi una pentagonală, acoperite cu ogive. Pe latura de nord se află o sacristie învelită cu o boltă cilindrică, care ar putea data din vremea fortificării. Arhivolta frîntă şi turtită a vechiului portal dinspre navă nu e neapărat din vremea gotică timpurie, cum bănuieşte W. Horwath, ci poate, dimpotrivă, din jumătatea a doua a veacului al XV-lea. Ferestrele cu muluri cu patrulobi şi cu altele flamboaiante pledează pentru aceeaşi perioadă. Ogivele corului, aşezate pe console mici şi lunguieţe, par însă a deriva dintr-o tradiţie mai veche, dar toate acestea rămîn presupuneri. Putem preciza doar că biserica fusese terminată înainte de a se decide fortificarea. În vederea acesteia s-au zidit noi pereţi în interiorul navei, spre apus, căptuşind vechile ziduri şi ridicînd deasupra lor o clopotniţă, din care se mai păstrează numai trunchiul de zidărie sub acoperiş. Cu această ocazie nava a primit cîte o boltă cilindrică, una cu o rază mai mică, sub noua clopotniţă, alta cu o rază mai mare, în partea răsăriteană rămasă liberă. Deasupra acesteia era odinioară un etaj amenajat în vederea apărării, iar peste corul înconjurat de contraforturi legate prin arcuri se ridicau pereţi de zid şi un parapet suspendat. Parapetul era din lemn şi se prelungea pînă la donjon. Aceste lucrări de fortificare au fost înlăturate în cursul veacurilor trecute şi vechiul aspect al bisericii ni s-a păstrat numai într-un desen. De aceea o specificare a lucrărilor executate la sfîrşitul veacului al XV-lea şi în primii ani ai veacului următor pare imposibilă. E însă probabil că pînzele de apărare ridicate în jurul bisericii, flancate spre răsărit de două turnuri pătrate, sînt abia opera începutului veacului al XVI-lea. Turnul hexagonal din colţul de nord-vest e şi mai recent. Biserica a mai suferit ulterior modificări prin diferite adaose, dintre care menţionăm numai clopotniţa alipită faţadei apusene a bisericii.

Nici basilica romanică din Chirpăr [3] nu mai păstrează galeriile de apărare de lemn decît la clopotniţă. Dacă judecăm însă după curtinele din jurul bisericii care încadrează o curte interioară şi una exterioară, adăugată laturii de nord, ambele cu un plan dreptunghiular destul de regulat,

[1] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 214—215; Roth, *Baukunst*, p. 98; Siegrus, *Kirchenburgen*, p. 16.

[2] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 1—3.

[3] *Ibidem*, p. 58—61.

înzestrate la colțuri cu turnuri așezate oblic, unele pătrate, altele semicirculare, trebuie să concludem că aceste fortificații datează abia de pe la sfîrșitul primului sfert al veacului al XVI-lea.

Cu ocazia fortificării bisericii ev. din Rodbav [1] s-au înlăturat navele laterale, basilica transformîndu-se într-o biserică-sală. În fața noilor pereți dintre stîlpii de odinioară s-au ridicat contraforturi care ascund în parte vechile ferestre romanice. Contraforturile, unite prin arcuri, susțin o galerie de lemn care se întindea și deasupra altarului; pereții acestuia fuseseră ridicați acum pînă la înălțimea navei. În sfîrșit, s-au astupat golurile dintre stîlpii masivi pe care zace clopotnița, iar deasupra ei s-a așezat o galerie de lemn. În cursul vremii biserica a suferit însă repetate prefaceri: vechiul altar a fost înlocuit cu un cor poligonal, iar pentru a lărgi nava, pereții laterali au fost în parte din nou dărîmați și refăcuți pe latura exterioară a contraforturilor, astfel că acestea au rămas acum în interior, ca niște stîlpi angajați. Bolțile sînt și ele în întregime moderne. Stabilirea epocii în care au fost executate lucrările de fortificație ar constitui o problemă încurcată, dacă nu ar exista încă o bună parte din incintă. Planul aproximativ dreptunghiular al pînzelor și prezența unui mic bastion semicilindric pledează pentru datarea acestora după 1520.

Vom trece acum în revistă o serie de biserici cu fortificații mai trainice, la care adică s-a eliminat tot mai mult întrebuințarea lemnului din economia construcției. Biserica ev. din Roadăș [2] e și ea anterioară fortificațiilor, fiindcă trunchiul ruinat al vechii clopotnițe, așezat pe stîlpi în fața navei, a fost ulterior transformat în donjon prin înconjurarea cu o cămașă puternică de zidărie care depășește înălțimea ruinei. Totodată s-a adăugat și galeria de lemn, înlăturată cu ocazia unei restaurări recente. Nava dreptunghiulară e acoperită cu o boltă cilindrică cu penetrații, lipsită de nervuri decorative, dar în corul pentagonal nervurile repetă formele întîlnite în nava bisericii din Hendorf. Acestor prefaceri li se datoresc și contraforturile adăugate pereților laterali ai navei care, împreună cu arcurile dintre ele, susțin parapetul de zid proeminent, decorat cu o șprinceană de cornișă. Etajul e prevăzut cu guri de păcură și metereze rotunjite în partea inferioară, potrivit noului armament. Deasupra altarului s-a construit o galerie de lemn. Incinta din jurul bisericii formează un oval neregulat, flancat de patru turnuri dreptunghiulare, în mare parte refăcute, iar pe laturile de sud și est s-a adăugat o incintă exterioară.

În concordanță cu caracterele fortificației sînt scutirile de impozite date în favoarea comunei în anii 1494 și 1504—1508. E probabil că mai întîi a fost transformată biserica într-un reduit, iar în primul deceniu al veacului al XVI-lea s-a adăugat fortificația din jurul ei. Sacristia bisericii, pe ușa căreia se citește anul 1526, a fost zidită ulterior, după cum o arată și lipsa unei legături organice cu contraforturile din vremea fortificării.

La biserica gotică timpurie din Seliștat [3], nava a fost încălecată de un etaj de zid sprijinit pe vechile contraforturi, legate acum prin arcade, iar peste cor s-a ridicat un bastion înalt, proptit pe contraforturile existente și pe altele noi, intercalate în intervalele libere. Acest bastion cuprinde două etaje de zid și o galerie de lemn. Poarta bisericii se putea bara de sus printr-un grătar culisant, iar în navă se găsea o fîntînă, ceea ce permitea apărătorilor să reziste la un asediu mai îndelungat. Bolțile actuale datează din 1848, dar W. Horwath notează că ele înlocuiesc bolți cu nervuri în formă de stea, construite în vremea cînd s-au făcut fortificațiile. Din curtinele ridicate de-a lungul povîrnișului dealului se mai păstrează puține fragmente, dar se mai vede o clădire dreptunghiulară cu trei încăperi, dispuse la fel ca la construcția corespunzătoare din Bruiu și prevăzută cu beciuri boltite cilindric.

Un aspect arhaic prezintă biserica ev. din Apold [4]. E o mică biserică-hală cu trei nave, împărțite prin două perechi de stîlpi octogonali. Traveele dreptunghiulare sînt acoperite cu bolți

[1] Horwath, *Kirchenburgen*, p. 45—47.
[2] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 268; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 15; Roth, *Baukunst*, p. 107; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 12—15.
[3] Halavăts, *Nagysink*, p. 156—157; idem, *Nagyszeben*, p. 148; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 15—17.
[4] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 262—263; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 16; Roth, *Baukunst*, p. 95—96; Oprescu *Bis. cet. Ardeal*, p. 54.

în cruce de un caracter primitiv. Corul pentagonal are bolțile obișnuite pe ogive. În fața de vest se ridică un turn cu ziduri foarte masive (paramentul a fost însă refăcut), iar pe latura de nord a corului se găsește o mică sacristie. Navele și corul sînt flancate de contraforturi. Deasupra navelor e un mic etaj de apărare, amenajat în podul bisericii, prevăzut cu metereze, iar peste cor, suspendat pe arcuri și contraforturi, se ridică un parapet de zid înzestrat cu guri de păcură și metereze. Pe temeiul materialului publicat e greu de a decide dacă clădirea poate fi considerată ca omogenă sau dacă biserica e anterioară fortificării. Incinta din jur, în parte cu pînze duble prevăzute cu turnuri pătrate, profită de accidentele de teren, dar nu prezintă caractere specifice. În 1529, dată indicată pe unul dintre turnuri, biserica și fortificația erau terminate.

Asemănătoare e fortificația din Ruja [1], deși e vorba de o biserică-sală; corul e pentagonal și o clopotniță masivă se află în capătul apusean. Pereții navei sînt străbătuți în pod cu metereze, însă peste cor, pe contraforturi și arhivolte, se ridică un bastion mai înalt cu parapet de zid și cu ciubuc la bază. Incinta dublă din jurul bisericii a dispărut aproape complet.

Basilica gotică din Bunești [2] a pierdut și ea, cu ocazia fortificării, navele laterale, zidindu-se pereți între stîlpii de odinioară. Bolțile, construite tot acum, prezintă în navă iarăși desenul de nervuri întîlnit la Șura Mică, în vreme ce în altar același motiv e ușor simplificat. Peste navă și cor se ridica etajul de apărare. Parapetul de lemn de deasupra navei era așezat peste contraforturi unite prin arcuri semicirculare, dar în epoca modernă el a fost înlăturat. Deasupra corului fortificația e însă din zidărie și e susținută în întregime de un perete-consolă, crestat de gurile pentru păcură (fig. 538). Contraforturilor li s-a lăsat în schimb aspectul primitiv și ele nu ajung decît pînă la înălțimea vechiului cor. În capătul de vest al navei s-a construit o clopotniță, a cărei parte superioară e acum complet modernizată. În jurul bisericii se mai păstrează un rînd de curtine, închizînd un spațiu poligonal, neregulat, flancat de patru turnuri pătrate, prevăzute cu acoperișuri cu o singură pantă spre interior, iar în partea de sud-vest, un lung coridor boltit adăpostește intrarea în cetate. Aceste fortificări s-au făcut în anii 1505—1508, după cum se poate deduce din scutirile de impozite acordate comunei, și s-au terminat probabil în anul 1519, dată însemnată într-o inscripție ulterioară și greu descifrabilă, pusă pe arcul de triumf. Probabil cu decenii în urmă s-a adăugat o curte exterioară, apărată numai de pînze trasate în linii drepte.

Analogă e fortificația bisericii ev. din Viscri [3] (fig. 539). O însemnare din 1494, privitoare la scutirile de impozite din socotelile Sibiului «*pro structura ecclesiae Vyszkirch*», indică perioada în care s-au început lucrări la fortificarea bisericuței romanice, prevăzută și cu o incintă dublă. Din pînzele exterioare se mai păstrează numai fundamentele. Incinta interioară era căptușită cu un coridor acoperit și înzestrat cu turnuri pătrate sau dreptunghiulare, așezate în cele patru puncte extreme ale ovalului neregulat, format de curtine. Un al cincilea turn adăpostește poarta.

La basilica romanică din Archita [4] s-au înlăturat navele laterale, iar nava și corul au primit o centură de contraforturi legate cu arhivolte pentru etajele de apărare. Incinta din jurul bisericii e dublă și cuprinde șapte bastioane pătrate, dintre care unul mai posedă și un parapet superior din paiantă.

Un reduit puternic și impunător e biserica ev. din Vorumloc [5] (fig. 540). E greu să precizăm ce a mai rămas din vechea biserică cu hramul sf. Petru din veacul al XIII-lea și ce transformări a suferit ulterior; dar e sigur că în perioada în care s-au făcut fortificările clădirea trecuse deja

[1] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 265; Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 15.
[2] Sigerus, *op. cit.*, p. 9; Roth, *Baukunst*, p. 46, 78, 80, 100; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 28—30.
[3] Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 10; Roth, *Baukunst*, p. 100—101; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 88—91; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 61—62.
[4] Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 9; *Burgenland*, IV—1, p. 100.
[5] Sigerus, *op. cit.*, p. 16; Roth, *Baukunst*, p. 105; Halaváts, *Nagyszeben*, p. 149—152; Horwath, *op. cit.*, p. 74—77; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 45—46.

prin diferite faze de construcţie. Biserica se compune dintr-o clopotniţă, o navă şi un cor pentagonal. Acum se zidesc în interiorul navei colonete angajate cu pretenţia de a susţine nervurile bolţii, care au însă o valoare pur decorativă şi înfăţişează o reţea de romburi şi paralelograme întîlnite la aproape toate bolţile construite în jurul anului 1520. În plus, colonetele angajate nu corespund exact contraforturilor. Nervurile din cor, compuse din aceleaşi forme decorative, se

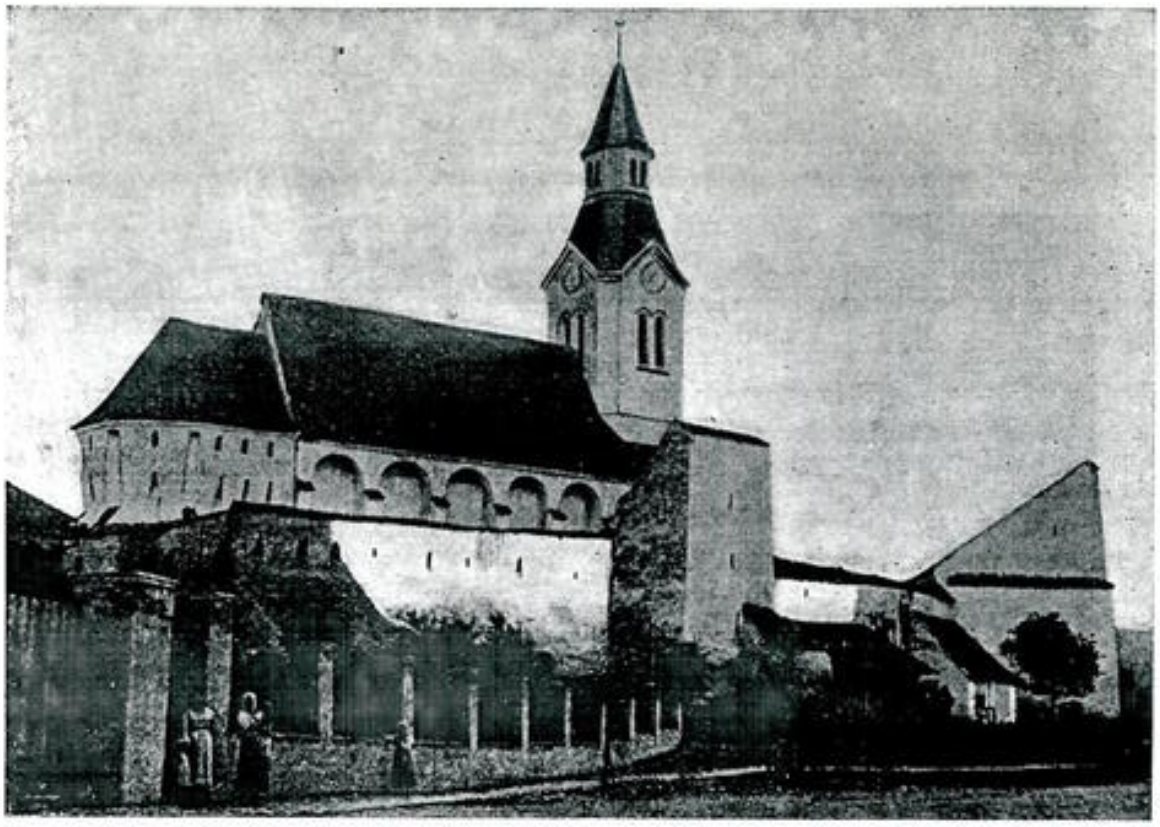

Fig. 538. — Buneşti, biserica-cetate.

desprind direct din pereţi, fără ficţiunea colonetelor angajate. Vechiul cor a fost — după părerea lui W. Horwath — dublat de ziduri exterioare, cărora li s-au adăugat şi contraforturile. Atît peste vechea clopotniţă cît şi peste navă şi cor s-au zidit etaje de apărare sprijinite toate deasupra contraforturilor legate prin arcuri şi înzestrate deopotrivă cu guri de păcură şi metereze. Deosebirea e numai că nava are un singur etaj, dar peste cor se ridică un turn înalt, subîmpărţit în trei caturi de zid şi deasupra unul de paiantă, la fel ca şi la clopotniţă. Intrarea în clopotniţă a fost aşezată într-un mic turnuleţ pe latura de sud, iar drept uşă s-a amenajat o veche fereastră în arc frînt. Cu această ocazie s-a astupat poarta apuseană şi s-au deschis alte două uşi (fig. 541) dînd direct în navă, una spre sud, alta spre nord, precedate ambele de cîte un mic pridvor. Fiecare pridvor e flancat de cîte un turnuleţ cilindric adăpostind scări spiralice care urcă la etajul de apărare. Pe aceste pridvoare, asemănătoare cu cele întîlnite la bisericile din Cisnădie şi Movile, se poate citi anul 1525, în vreme ce mobilierul corului, aşezat desigur după terminarea acestuia, datează încă din anul 1524. Fortificaţia din jurul bisericii trebuie să fie cu cîţiva ani anterioară acestor date. Incinta formează un oval neregulat, căptuşit cu căsuţe pentru magazii şi înzestrat cu patru turnuri pătrate, dintre care cel dinspre vest adăposteşte intrarea.

Importante prin masivitatea lor apar şi cele două biserici gemene din Axente Sever şi din Agîrbici. La biserica din Axente Sever [1] (vezi fig. 209—210) s-au construit spre vest şi est de turnul puternic de peste careu etaje de apărare. În faţada apuseană au fost îngroşate contraforturile, primind şi arhivolte cu guri de păcură, iar deasupra un parapet proeminent. La turnul de peste careu s-au ame-

Fig. 539. — Viscri, biserica-cetate.

najat cîteva metereze mai mari şi lărgite în partea inferioară, cu glafurile căptuşite cu cărămidă, iar în vîrful turnului s-a construit un parapet din paiantă. Incinta din jurul bisericii e ovală şi curtinele sînt din piatră brută cu amestec de cărămidă, iar deasupra porţii sînt prevăzute cu un mic bastion.

La biserica ev. din Agîrbici [2] nava a fost modificată în epoca barocului, dar la cor se mai văd contraforturile legate cu arhivolte în segment de cerc. Sub aceste arhivolte se păstrează încă meterezele în podul corului, dar parapetul de peste arhivolte a fost demontat, la fel ca şi parapetul de peste turnul careului.

A mai rămas, în sfîrşit, să ne ocupăm de un grup de biserici-reduituri care pot fi considerate ca realizările cele mai închegate. Prima dintre ele e biserica ev. din Saschiz [3] (fig. 542). Clădirea se compune din navă, cor alungit, pentagonal, şi din sistemul de fortificare formînd etaj uniform deasupra întregii clădiri. Bolţile navei, cilindrice şi cu penetraţii, sînt decorate pe intrados cu o reţea de nervuri relativ simplă, însă de un desen foarte particular. Nervurile mai păstrează ceva din dispoziţia încrucişării ogivelor de odinioară, complicîndu-le însă cu forme triunghiulare în jurul penetraţiilor. Capetele de jos ale nervurilor zac pe mici console. Bolţile altarului au fost modificate cu ocazia unei refaceri. Ferestrele relativ destul de mari sînt decorate cu muluri gotice tîrzii, printre care se disting unele motive flamboaiante.

În colţurile apusene ale navei, adăpostite în cîte un corp cilindric, se află scările ce duc la etajul fortificat. Pe latura de nord, altarul e flancat de o sacristie încălecată de un mic turn pătrat,

[1] Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 11; Roth, *Baukunst*, p. 106; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 77—78; Opresco, *Bis. cet. Ardeal*, p. 28.

[2] Roth, *Baukunst*, p. 106.

[3] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 228—229; Roth, *Baukunst*, p. 98, 99, 107; *Kunst in Sieb.*, p. 9; Opresco, *Bis. cet. Ardeal*, p. 60—61.

făcînd şi el parte din sistemul de apărare. Biserica e înconjurată în mod uniform de contraforturi legate prin arcade semicirculare, deasupra cărora e suspendat parapetul de zid prevăzut cu guri de păcură şi metereze. Caracteristică e cornişa de la piciorul parapetului din jurul corului în formă de sprinceană de acoperiş, întîlnită şi la diferite alte monumente analizate precedent, confirmînd

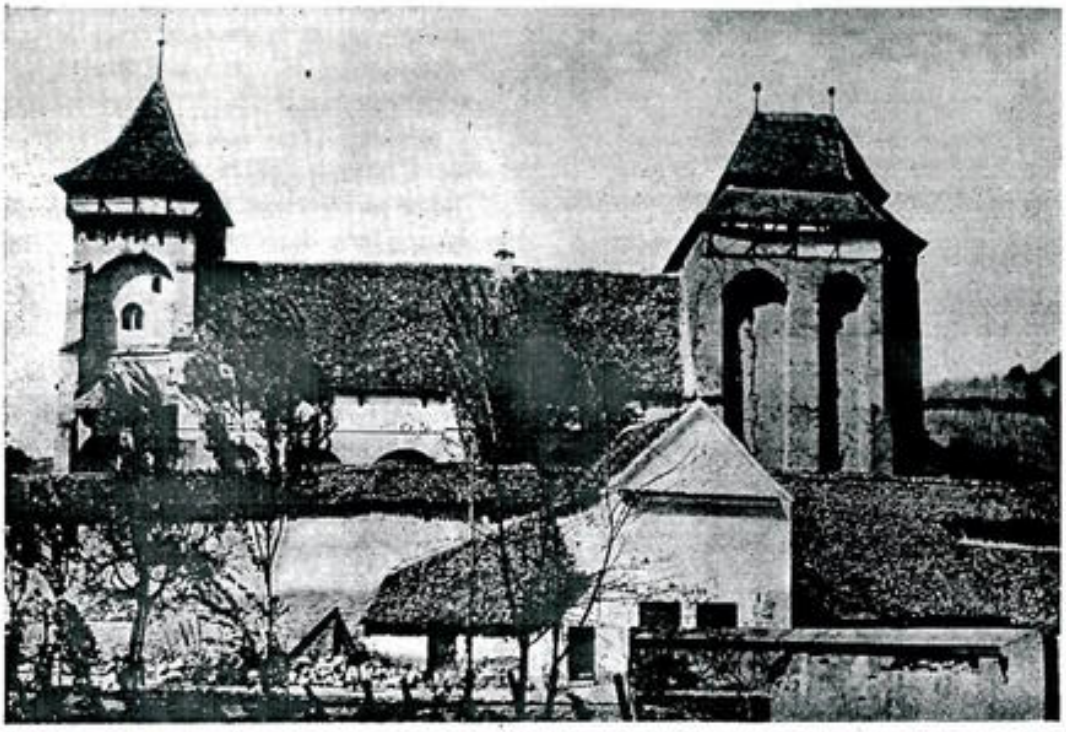

Fig. 540. — Vorumloc, biserica-cetate.

derivarea lor din modelul de la Saschiz. Întreaga clădire e apoi învelită cu un singur acoperiş înalt, cu coamă lungă, conferindu-i un aspect masiv şi perfect omogen, comparabil unui uriaş bastion.

Cetatea din jur a fost demolată, iar clopotniţa actuală, în flancul de nord, e o reconstrucţie mai recentă.

Cu totul excepţional şi foarte important e apoi faptul că biserica-reduit din Saschiz e datată precis. În 1493 comuna primeşte două scutiri a bărbaţilor de a participa la oaste cît timp va ţine construcţia cetăţii şi a noii biserici cu hramul sf. Ştefan. Două grafite cu data 1496, unul în peretele corului, altul pe o ţiglă de pe acoperiş, indică fără îndoială terminarea bisericii. Acest fapt ne obligă să admitem că biserica-reduit de tipul din Saschiz nu e produsul unei elaborări prin tatonări, ci o creaţie omogenă, originală, pentru că, deocamdată cel puţin, nu cunoaştem analogii din care am putea-o deriva. Astfel, soluţiile parţiale şi diferitele adaptări pe care le-am întîlnit nu pot fi considerate ca etape pentru formarea tipului, ci sîntem constrînşi să le explicăm drept derivări şi variaţii ale acelui prototip. Biserica din Saschiz nu e, pe de altă parte, un monument izolat. Ea e strîns înrudită cu bisericile ev. din Şoarş, Iacobeni şi Cloaşterf.

Biserica ev. din comuna Şoarş [1] a fost zidită curînd după mijlocul veacului al XV-lea. În privinţa aceasta sînt de acord şi documentele — două indulgenţe papale pe seama bisericii cu hramul sf. Iacob, una din 1450, alta din 1466 — şi dispoziţiile planimetrice, cuprinzînd o clo-

[1] Sigerus, *Kirchenburgen*, p. 15; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 50—52 (cu bibliografia privitoare la documente).

potniță, o navă și un altar pentagonal, ambele încăperi avînd aceeași lărgime. Vechile bolți au dispărut; cele din navă sînt din 1882, iar în altar e o boltă de lemn modernă. În pereții navei se mai păstrează încă o pereche de toruri verticale, menite odinioară să susțină ogivele; judecînd după ele, putem deduce că nava avusese trei travee pătrate. Scutirile de impozite, acordate comunei în 1507 «*pro structura ecclesiae*», pot fi interpretate și în sensul că zidirea bisericii nu se terminase încă, dar se referă desigur mai ales la opera de fortificare. Peste contraforturile din jurul navei și ale altarului s-au ridicat acum arcuri de legătură menite să susțină un etaj de apărare uniform deasupra întregii biserici, prevăzut cu guri de păcură și metereze. Clopotnița a primit și ea o galerie de lemn, iar cele două arcade ale pridvorului, deschise larg spre nord și sud, prin care se intra în biserică, au fost acum astupate, amenajîndu-se o modestă intrare pe latura navei dinspre sud. Incintele din jurul bisericii, flancate de bastioane, dintre care unul, deasupra porții, dreptunghiular, cu acoperiș în pupitru, au fost înlăturate în cursul veacului trecut.

Fig. 541. — Vorumloc, biserica ev., portal fortificat.

Biserica ev. din Iacobeni [1] pare a fi o construcție unitară. Se compune din clopotniță în vest, navă, cor pentagonal și sacristie încălecată de un turn. Bolțile corului ar putea fi încă cele inițiale, dar bolta navei, cilindrică și cu penetrații, cu decor în stucatură, e mult mai recentă. Reduitul de deasupra bisericii e identic cu cele descrise. În jur se mai păstrează o incintă ovală cu un bastion pătrat prevăzut, la fel ca și clopotnița și turnul sacristiei, cu un parapet de lemn.

Un monument omogen și precis datat este biserica ev. din Cloașterf, închinată odinioară sfîntului Nicolae [2]. Nava și corul pentagonal au aceeași lărgime și ambele încăperi sînt acoperite cu bolți cilindrice cu penetrații, decorate cu plasa caracteristică de nervuri compuse din romburi și paralelograme. O scară spiralică așezată în navă, în colțul de sud-vest, înlesnește accesul la întărituri, și o fîntînă săpată în partea de sud-est a navei permitea apărătorilor să reziste unui asediu. Peste contraforturile care înconjură biserica de jur împrejur se ridică arcuri mari, menite să susțină etajul de apărare prevăzut cu guri de păcură și metereze și decorat cu un ciubuc. Părerea

[1] Roth, *Baukunst*, p. 78, 80, 107; Siegbus, *Kirchenburgen*, p. 13; Halavăts, *Nagysink*, p. 151 și urm. (indicarea bolților navei pe plan e inexactă); idem, *Nagyszeben*, p. 142—144.

[2] Müller, *Verteidigungskirchen*, p. 230; Siegbus, *Kirchenburgen*, p. 14; Roth, *Baukunst*, p. 100; Horwath, *Kirchenburgen*, p. 10—12.

lui W. Horwath că arcurile şi etajul de apărare ar data din 1707, cînd s-a făcut o amplă reparaţie bisericii, nu e motivată. Din textul citat din condica parohiei rezultă numai că s-a refăcut acoperişul. O fortificare după sistemul obişnuit la sfîrşitul veacului al XV-lea şi în primele decenii ale veacului următor ar fi fost fără rost în vremea artileriei din 1707. E însă probabil că W. Horwath s-a lăsat

Fig. 542. — Saschiz, biserica-cetate.

indus în eroare de paramentul faţadei. În adevăr, acesta e baroc, cu arhivolte şi chei de boltă imaginare, aplicate în stucaturi şi cu vopsea. Deasupra cornişei etajului de apărare, între metereze, sînt zugrăvite panouri încoronate cu cîte o lunetă semicirculară. Dar acest parament, făcut poate cu ocazia reparaţiei din 1707, poate mai tîrziu, nu trebuie să ne deruteze.

În jurul bisericii s-au ridicat curtine trasate regulat, formînd un dreptunghi (fig. 543). Un turn pătrat, aşezat în colţul de sud-vest, apărase intrarea, dar el a fost înlocuit cu o clopotniţă

modernă. Alte trei turnuri, dispuse oblic în colţurile curtinelor, păstrează încă aproape nealterat vechiul aspect, împreună cu acoperişurile înclinate spre interior. Curtinele dispun de numeroase metereze rotunjite la bază, iar bastioanele — de metereze orizontale pentru artileria uşoară.

Despre zidirea acestei biserici aflăm întîi în anul 1521, cînd comuna primeşte un ajutor bănesc «*in subsidium structure ecclesie*», iar trei ani mai tîrziu arhitectul semnează pe peretele corului: «*1524 hec structura finita est per me mrm. Stephanu(s) Ungar Schesesio*». E prima oară cînd întîlnim în Transilvania semnătura unui arhitect.

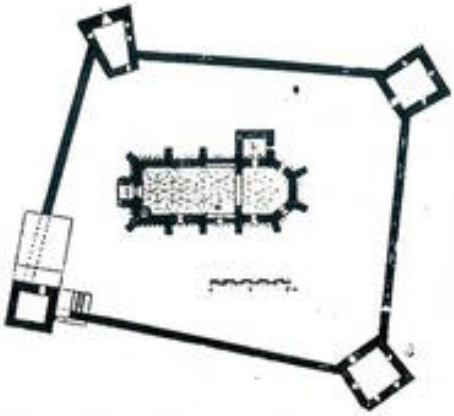

Fig. 543. — Cloaşterf, biserica-cetate, plan.

O ultimă şi sugestivă variantă a tipului bisericii-reduit din Saschiz o formează biserica ev. din Boz[1] (fig. 544), situată, în mod excepţional, în capătul de vest al regiunii de care ne ocupăm. Clădirea se compune din navă şi cor pentagonal de aceeaşi lărgime, formînd un bloc unitar. Bolţile din interior sînt prevăzute cu nervuri în formă de plasă şi corespund datei 1523, însemnată în interiorul altarului. Arhivoltele sînt aci înlocuite prin console, care, alături de contraforturile treptate, susţin etajul de apărare. Forma consolelor confirmă, prin profilurile simple şi mari, cu rotunjiri şi retrageri treptate, datarea menţionată. Formele închegate şi precis desenate reuşesc chiar să imprime bisericii o linie orizontală puternică, comparabilă cu o cornişă cu atică în stilul renaşterii. La acest etaj de apărare, prevăzut cu gurile de păcură şi meterezele de rigoare, duce un mic turnuleţ poligonal, aşezat în colţul de sud-est al faţadei.

Incinta din jurul bisericii e în prezent scundă şi dreptunghiulară, iar pe latura de vest e un bastion probabil mult ulterior, transformat acum în locuinţă.

În legătură cu aceste biserici fortificate se cuvine să revenim asupra cetăţii din Slimnic[2] (vezi fig. 244 şi 245). Actuala incintă se dezvoltă de o parte şi de alta a bisericii, curtea dinspre nord fiind dreptunghiulară, cea dinspre sud aproximativ triunghiulară. Pe latura răsăriteană, la nord de corul bisericii, e o poartă cu intrarea boltită, care trecea odinioară pe sub transeptul basilicii (cu această ocazie vechiul cor romanic sau cripta a fost probabil transformată din nou), ieşind în curtea dinspre sud printr-o deschidere a cărei arhivoltă se vede încă în partea inferioară a peretelui de sud al navei laterale. În aceeaşi curte de sud există şi o altă intrare, într-un turn situat tocmai în capătul triunghiului, prevăzut la parter cu un coridor boltit, iar deasupra cu un etaj tăvănit. Curtinele acestei curţi sînt înzestrate cu cîte două rînduri de metereze, accesibile prin coridoare de lemn. La fel sînt dispuse meterezele şi în curtinele incintei de nord, incintă prevăzută şi ea cu un turn masiv pe latura de miazănoapte. Turnul cuprindea în parter un fel de capelă, încăperea purtînd pe fiecare latură cîte o nişă dreptunghiulară, acoperită cu o arhivoltă semicirculară. Sistemul ar presupune o calotă peste pătratul central, dar urma bolţii nu se mai vede, parterul ca şi etajele fiind în prezent tăvănite. Ferestrele sînt gotice, simple de tot. Semnificativ e că spre răsărit se găseşte ruina unei încăperi adosate, poligonale, cu urmele unei bolţi cu penetraţii (deci tardivă), avînd aspectul unui altar. Sistemul de fortificaţie — amplificat ulterior prin două rondele în curtea de sud — aparţine probabil completărilor din primul sfert al veacului al XVI-lea, cînd s-a organizat şi podul bisericii pentru apărare. Guri de păcură pe console deasupra pereţilor dinspre exterior şi în dosul arhivoltelor de peste contraforturile de sud, împreună cu meterezele, asigură apărarea basilicii, transformată într-un reduit.

[1] Halaváts, *Úti jegy.*, p. 213—214; idem, *Nagyszeben*, p. 142; Roth, *Unterwald*, p. 307—308; *Kunst in Sieb.*, p. 69; Oprescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 22.

[2] Pentru bibliografie vezi n. 3 de la p. 278.

Interesante şi semnificative sînt apoi cele cîteva monumente care arată iradierea tipului de biserică-reduit în teritoriul secuiesc din vecinătate. Monumentele din această categorie cunoscute în prezent se găsesc în Dîrjiu, Aita Mare şi Zăbala.

Biserica unitar. din Dîrjiu [1] a fost întregită în veacul al XVI-lea, probabil încă pe la sfîrşitul primului sfert. Din această perioadă datează mai întîi bolţile din navă şi cor. E vorba,

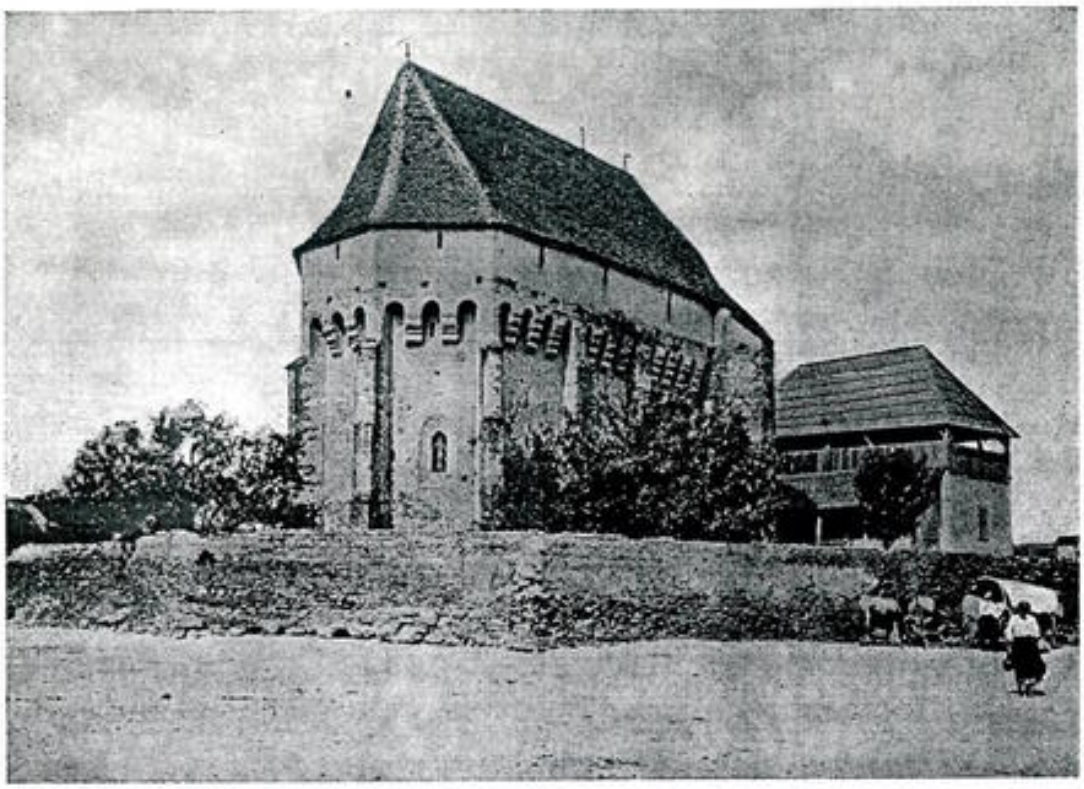

Fig. 544. — Boz, biserica-cetate.

în principiu, de bolţi cilindrice cu penetraţii, aşezate pe nervuri decorative în formă de plasă, nervurile fiind sprijinite pe console, dintre care cele din cor sînt decorate cu o serie de reliefuri mărunte, cu reprezentări simbolice: pelicanul cu pui, soarele, luna, fier de plug, măşti. Contraforturile treptate par a data tot din această perioadă tîrzie; în orice caz ele corespund întocmai consolelor din interior. Contraforturile sînt apoi prelungite în sus prin lesene care susţin, împreună cu cîte o consolă intercalată între ele, mici arhivolte pe care zace etajul de apărare (fig. 545). Reduitul acesta nu reproduce deci exact modelele întîlnite pînă acum, ci constituie o variantă. Lipseşte şi cornişa caracteristică de deasupra arhivoltelor, iar meterezele care străbat parapetul de zid au toate rotunjimea inferioară adaptată armelor de foc. O altă caracteristică a perioadei tîrzii în care s-au făcut lucrările e incinta din jur (fig. 546), cu plan perfect dreptunghiular. Curtinele au o înălţime de circa 8 m şi sînt prevăzute în cele patru colţuri cu cîte un bastion oblic, compus însă numai din cei trei pereţi exteriori. Alt bastion, asemănător, se află în mijlocul laturii de vest, iar peste poartă, într-o poziţie uşor oblică, e aşezat un turn refăcut în epoca barocului.

[1] Orbán, *Szekelyföld*, I, p. 179—181; Huszka, *Derzs*, p. 50 şi urm.; Ştefănescu, *L'art*, p. 53—56; Brătulescu, *Transilvania*, p. 1—3.

De după 1520 trebuie să fie şi biserica unitar. din Aita Mare [1]. E vorba de o biserică-sală boltită; la ferestre se semnalează muluri polilobe şi flamboaiante. Deasupra bisericii e amenajat un reduit, iar în jur o incintă dreptunghiulară cu bastioane pătrate în colţuri. În faţa intrării în cetate se mai menţionează o mică barbacană, înlăturată în veacul trecut.

Fig. 545. — Dîrjiu, biserica-cetate.

Îndoielnică e şi datarea bisericii ref. din Zăbala [2] în perioada dinainte de 1526, dar stilistic biserica şi cetatea derivă în orice caz din formele dezvoltate în ultimii ani ai acestei perioade. Nava şi corul pentagonal nu mai sînt boltite, dar se păstrează încă ferestre cu muluri gotice. Pentru perioada tîrzie e caracteristic şi portalul în stilul renaşterii, dar în care persistă încă motivul baghetei încrucişate. Deasupra bisericii e un etaj de apărare aşezat pe contraforturi şi arhivolte, iar în parapet se deschid metereze în formă de gaură de cheie inversată, întocmai ca şi cele de la biserica din Dîrjiu. Centura de curtine e prevăzută cu bastioane şi cu un turn.

Alături de fortificaţiile descrise, menite să apere biserica şi populaţia refugiată în interiorul incintei, comunele şi orăşelele mai importante continuă să organizeze sau să completeze fortificaţii mai ample, înglobînd şi o parte centrală a aşezării. Astfel, în Feldioara, se construieşte probabil pe la sfîrşitul veacului al XV-lea o curtină care cuprinde nu numai vechea biserică, dar şi o parte din sat [3]. Zidurile erau precedate de un şanţ şi străbătute de două porţi, între timp dispărute. Mai restrînsă era fortificaţia Oradiei [4], cuprinzînd numai catedrala şi clădirile reşedinţei episcopale, atribuită iniţiativei episcopului Ioan Filipecz (1476—1490). După autorizaţia regelui Vladislav II din 1516 se reface şi cetatea demantelată din Alba Iulia [5], menită să

[1] Orbán, *Székelyföld*, III, p. 13—14; cîteva informaţii suplimentare le datorez bunăvoinţei prof. L. Debreczeni.
[2] Orbán, *op. cit.*, p. 138; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 99.
[3] *Burzenland*, IV—1, p. 117; Orbán, *op. cit.*, VI, p. 430—431, confundă această cetate cu cea a teutonilor.
[4] Vezi descrierile lui Ranzanus şi Francesco della Valle la Balogh J., *Renaissance*, I, p. 181 şi 275.
[5] Balogh J., *op. cit.*, p. 91, 184, 251—252.

asigure numai mamelonul pe care se ridica, alături de catedrală, palatul episcopal şi locuinţele clericilor. Pentru a judeca calitatea cetăţilor transilvănene e semnificativă recomandarea cuprinsă în actul de mai sus, prin care regele sfătuieşte eparhia să nu mai refacă fortificaţiile din lemn şi fără bastioane, aşa cum fuseseră înainte, ci să le ridice din piatră. Construcţiile din această fază, dispărute ca şi urmele cetăţii din Oradea, se atribuie stăruinţelor episcopilor Francisc Várday (1516—1524) şi Ioan Gosztonyi (1524—1527).

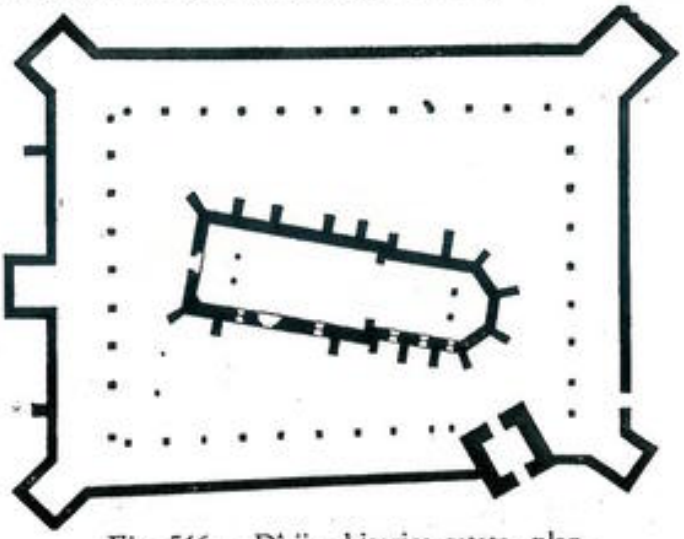

Fig. 546. — Dîrjiu, biserica-cetate, plan.

Cu acelaşi zel s-a lucrat în această perioadă şi la întregirea incintelor de fortificaţie din jurul oraşelor principale. Documentar aflăm că în 1454 regele Ladislau acordă ajutoare Sibiului pentru terminarea incintei [1]. La acea dată era vorba de incinta a treia, a cărei construcţie fusese iniţiată, după cum am văzut, încă pe la începutul veacului. Puţin mai tîrziu se începe extinderea fortificaţiei în jurul oraşului de jos [2]. Ceea ce s-a păstrat însă sînt numai resturi ale curtinelor şi—cu rezerve—trei din cele 40 de turnuri care flancaseră incinta în secolul al XVI-lea. Turnurile menţionate fac parte din incinta dinspre răsărit şi se află în strada Kossuth (fig. 547). Cel mai nordic aparţinuse breslei dulgherilor, cel din mijloc olarilor, iar cel mai sudic arbaletierilor şi armurierilor, apoi postăvarilor. Primul e cilindric în partea inferioară, iar deasupra octogonal, semn că a fost refăcut. Turnul olarilor are plan dreptunghiular şi încalecă curtina fără ca zidăria să fie ţesută: e deci ulterior acesteia. Turnul arbaletierilor e pentagonal. Părerile asupra datării sînt foarte împărţite [3] şi grafitele invocate, unul în curtină, din 1451, altul în turnul olarilor, din 1547, nu sînt concludente. Forma parapetelor pe console de piatră de la ultimul etaj e în orice caz un indiciu că aspectul actual al turnurilor nu poate fi anterior primului sfert al veacului al XVI-lea şi probabil nici mult ulterior, pentru că în preajma mijlocului acelui veac apăruseră, în Sibiu, rondelele de artilerie.

Despre intensificarea lucrărilor la fortificaţia din Braşov [4] avem o menţiune documentară din 1454 şi însemnarea din 1471, în care se spune că Matei Corvinul şi-ar fi exprimat satisfacţia pentru felul cum au fost executate. Atenţia s-a concentrat îndeosebi asupra laturii de nord a incintei, cea mai vulnerabilă şi direct expusă atacurilor dinspre cîmpia Bîrsei. Ştirile documentare devin mai precise abia în veacul al XVI-lea, cînd se amintesc o serie de porţi şi bastioane cu ocazia unor reparaţii sau refaceri; aspectul lor concret nu se poate însă preciza. E indiscutabil că barbacanele şi bastioanele mari, demolate aproape toate în veacul trecut, se datorau refacerilor şi amplificărilor din jumătatea a doua a veacului al XVI-lea [5] şi în parte chiar din vremurile mai recente. Pentru cronică reţinem următoarele date: în colţul de nord-vest al incin-

[1] Sigerus, *Chronik*, p. 4.

[2] Sigerus, *loc. cit.*; idem, *Hermannstadt*, p. 4; Kimakowicz, *Alt-Herm.*, p. 245; Thalgott, *Hermannstadt*, p. 22 (cu datări anticipate). Un proiect de restaurare prezintă E. Macbedon în «Arhitectura R.P.R.», 1955, fasc. 6, p. 27—36.

[3] Reissnberger, *Überreste*, p. 507—514; Thalgott, *op. cit.*, p. 66—69; *Kunst in Sieb.*, p. 111.

[4] Orbán, *Székelyföld*, VI, p. 307—309; *Burzenland* III—1, p. 59 şi urm. şi 78—101; *Kunst in Sieb.*, p. 14—15; cf. şi vechiul plan întocmit de J. C. von Weiss, apud Borbély, *Erdély*, pl. 7—8.

[5] În acelaşi sens şi *Kunst in Sieb.*, p. 50.

tei se menționează un bastion al curelarilor (în 1525), în continuare, pe latura de nord, poarta claustrului zisă și a sf. Petru (în 1521), o refacere a porții Birsei (în 1522—1524), în colțul de nord-est o refacere a bastionului postăvarilor, iar în colțurile de sud-est și sud-vest bastioanele cuțitarilor și fierarilor (ambele în 1521). În dealul dinspre apus și în afara incintei se ridica

Fig. 547. — Sibiu, turnuri din incinta de fortificații.

încă din jumătatea a doua a veacului al XV-lea « Turnul alb » (fig. 548), o clădire masivă și semicirculară (ca datare se propune anul 1460 sau 1494), iar înspre Tîmpa, deci spre est, se prelungiseră curtinele de nord și sud formînd două aripi menite să împiedice pătrunderea dușmanului pe povîrnișurile care domină orașul, amenajîndu-se totodată aci o vastă întăritură exterioară, în care se puteau adăposti cirezile. Un turn pomenit în 1521 flanca capătul răsăritean al aripii de nord de pe panta Tîmpei.

Nici din fortificația Clujului din această perioadă nu mai există decît curtine cu coridor de apărare pe console de piatră. Se păstrează însă o serie de desene ale arhitectului Pákei [1], anterioare demolărilor întreprinse în veacul trecut în numele sistematizării urbanistice a Clujului modern. Între acestea figurează și turnul din capătul Străzii de mijloc, în care se găsea poarta. Construcția începuse încă în 1449 și merită o mențiune planul pătrat al turnului, refăcut ulterior în părțile superioare. Asemănător fusese turnul de deasupra porții ce se deschidea în capătul străzii Podului, cu inscripția din anul 1477. Anul 1476 era însemnat în schimb pe poarta Mănăstirii, iar în 1475 se pomenește un bastion al croitorilor [2], distrus în 1627 și înlocuit cu o clădire adaptată cerințelor militare din secolul al XVII-lea.

O incintă probabil ceva mai amplă fusese construită și în Dej, în jurul actualei biserici ref. și o referință documentară pomenește un bastion cu data 1522 [3]. E indiscutabil că în această perioadă în toate orașele transilvănene se lucra cu încordare la completarea fortificațiilor, deși referitor la întărîturile unora dintre aceste orașe lipsește orice informație documentară și nu se pot cita nici exemple arheologice concrete.

Rămîne să mai menționăm în treacăt cîteva cetăți de refugiu ale populației de la sate, cetăți construite încă după obiceiul vechi, în afara comunei. Una dintre acestea e cetatea de la Rupea [4] (fig. 549), devastată în 1421 de către turci. Lucrările de refacere vor fi început curînd după dezastrul amintit, dar e verosimil ca ele să fi ținut vreme îndelungată și să se fi executat cu cooperarea comunelor învecinate. De fapt se spune că unele dintre bastioane purtau numele

[1] Balogh J., *Pákei*, pl. I, III și IV.
[2] Raport în EME, XXII—1905, p. 54—58.
[3] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 67, 197, 222.
[4] Orbán, *Székelyföld*, I, p. 192 și urm.

comunelor cărora le revenea obligaţia de a le apăra. Avînd de îndeplinit un rol de seamă pentru asigurarea vieţii şi a averii locuitorilor din mai multe comune, e probabil că acum s-a iniţiat construirea unei incinte exterioare, în realitate a treia, pentru că pe de altă parte s-a izolat şi în interiorul incintei vechi un reduit pe un vîrf de stîncă, situat în capătul de nord. Trebuie însă subliniat că datarea acestor amplificări e deocamdată o chestie de speculaţie, deoarece corpurile de clădire sigur datate (bastioanele poligonale, capela, etc.) se datoresc abia modernizărilor din veacul al XVII-lea.

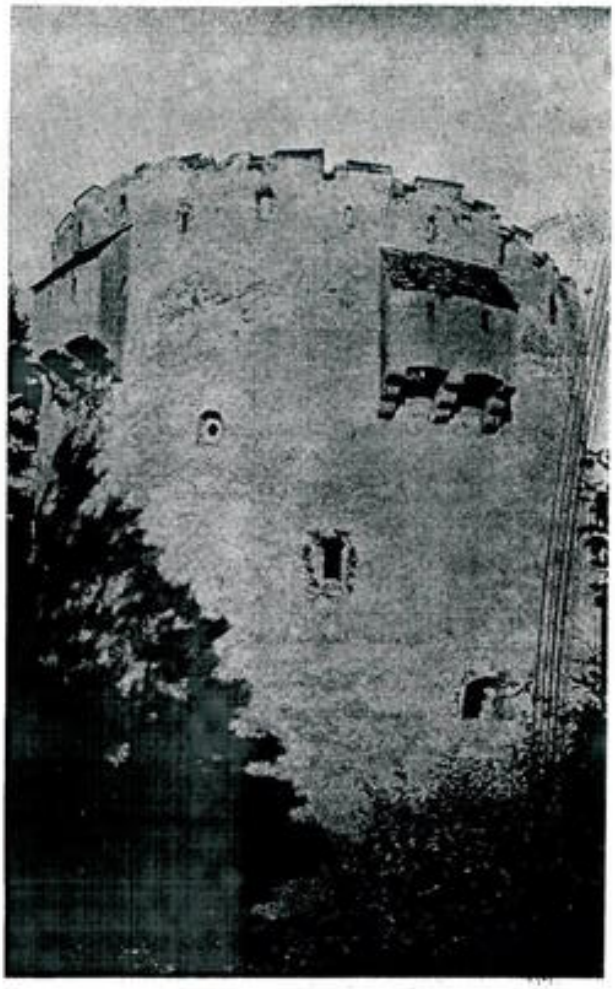

Fig. 548. — Or. Stalin, Turnul alb.

Alte urme de cetăţi de refugiu care ar putea aparţine perioadei gotice sînt amintite în vecinătatea comunelor Eremitul [1], Ghindari [2], Icafalău [3] şi în valea Caşinului [4]. Pentru toate e caracteristică o întindere relativ mare, împrejmuită de curtine dublate de şanţuri. Cetatea din apropierea comunei Eremitul avea o curte aproximativ triunghiulară, un bastion cilindric şi o a doua curte ceva mai mică spre sud-vest. Cetatea din Icafalău se află pe o coamă şi e lungă de circa 360 m şi lată de 21 m. Pe laturile lungi (spre nord şi sud), curtinele se ridică în faţa unui povîrniş, iar în capetele scurte sînt precedate de un şanţ, avînd în interior şi cîte un turn cilindric. Din donjonul dinspre răsărit se păstrează nu numai zidul parterului cu escarpă, dar şi bolta de piatră măruntă de la etajul III. Celelalte etaje aveau tavane de lemn pe grinzi, ale căror lăcaşuri se mai pot recunoaşte. Fiecare etaj era prevăzut cu metereze; uşa de acces, situată la etajul II, are o deschidere semicirculară. Circulaţia între etaje se făcea pe scări de lemn, ale căror urme se pot încă recunoaşte în interior. Pe temeiul acestor turnuri şi al porţii semicirculare, cetatea poate fi datată abia către începutul secolului al XVI-lea. Despre cetatea din valea Caşinului aflăm că ea dispunea de o triplă incintă, asemănătoare în această privinţă cu cea din Rupea.

Menţiuni documentare se referă apoi la cetăţile de frontieră de la Lotru [5] şi Turnu Roşu [6]. Ultima a fost zidită în 1453 şi se compunea dintr-o curtină flancată de bastioane, menită să bareze valea Oltului în punctul unde trecătoarea se deschide spre Transilvania. Capacitatea de rezistenţă a acestei întărituri care, evident, putea fi ocolită pe poteci şi luată din spate, nu a fost de o însemnătate reală, deoarece se pare că niciodată nu a reuşit să stăvilească vreo invazie.

[1] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 93—94.
[2] *Ibidem*, IV, p. 25.
[3] *Ibidem*, III, p. 94—96.
[4] *Ibidem*, III, p. 112.
[5] Vezi p. 131, n. 1.
[6] *Kunst in Sieb.*, p. 12; informaţia din BCMI, X—XVI, p. 15, n. 4, că în 1453 s-ar fi dispus dărîmarea cetăţii Turnu Roşu, se datorează unei erori.

Astăzi, din vechea fortificaţie nu se mai vede decît un turn masiv, în mare parte opera unei reconstrucţii ulterioare.

Un capitol aparte îl formează castelele feudale, cele ale marilor dregători destinate să servească şi intereselor statale, putînd fi întrebuinţate în caz de război ca puncte de rezistenţă,

Fig. 549. — Rupea, cetatea ţărănească.

şi cele ale feudalilor mai mărunţi, menite să adăpostească familia moşierului şi o mică garnizoană care să ţină în ascultare ţărănimea iobăgită. Din categoria castelelor feudale, cele mai însemnate sînt, azi, adică în starea actuală, castelul din Hunedoara şi ruinele din Deva şi Şoimuş, toate trei proprietăţi ale lui Ioan de Hunedoara şi apoi ale lui Matei Corvinul.

În capitolul precedent am urmărit construcţiile din timpul guvernatorului Ioan la castelul din Hunedoara (vezi fig. 232). Ajuns în proprietatea lui Matei (prima menţiune în 1458), lucrările de înfrumuseţare vor fi reluate [1], de data aceasta în spiritul eclectic, gotic şi al renaşterii, caracteristice pentru toate creaţiile noului stăpîn. Astfel construcţiile executate acum în Hunedoara oglindesc una dintre etapele pătrunderii renaşterii în Transilvania. La fel ca şi în provinciile centrale ale regatului maghiar, Matei a favorizat conştient şi insistent răspîndirea formelor renaşterii, fără să înlăture însă tradiţiile gotice. În şantierele principale din Buda şi de la Visegrad îşi fac astfel apariţia o serie de meşteri italieni. În Hunedoara prezenţa acestor străini nu poate fi admisă, după cum vom vedea imediat, şi pare mai seducătoare presupunerea că lucrările se datoresc unor meşteri formaţi pe şantierele eclectice din Ungaria. Această ipoteză ne obligă însă să datăm reluarea construcţiilor din Hunedoara ceva mai tîrziu de anul 1460, propus de J. Balogh. Lucrările întreprinse acum pot fi identificate, în castelul care ne-a rămas după prefacerile suferite în perioadele de mai tîrziu, în două puncte: în galeria de la sala dietei şi în aripa de nord, denumită «a lui Matei Corvinul». În galeria începută încă în vremea lui Ioan de Hunedoara (vezi fig. 240), terminată însă abia în cursul domniei lui Matei, s-au executat o serie de

[1] Möller, *Vajdahunyad*, p. 77 şi urm.; Csabai, *Renesszánsz*, p. 17; Balogh J., *Kétk-gót.*, p. 542—543; idem, *Renaissance*, I, p. 51, 78—79, 290; idem, *Ren. épít.*, p. 18.

nişe cu bănci de piatră (fig. 550), încadrate de profiluri încă specific gotice tîrzii, încheiate însă în semicerc. În aceste nişe semicirculare cred că putem recunoaşte precursorii portalurilor de biserici despre care am vorbit. Un asemenea toc de uşă încadrat de un tor se găseşte chiar şi în această galerie (fig. 551), la intrarea spre sala dietei, cu deosebirea că torul zace aci încă pe baze gotice înalte, de tipul celor pe care le-am semnalat la pridvorul de sud al bisericii ev. din Sibiu.

Fig. 550. — Hunedoara, castel, nişă din coridorul de la sala dietei.

Mai importantă şi mai caracteristică e apoi construcţia aripii de nord. Vechea locuinţă de la parter, situată aci încă din timpul castrului, a fost acum înzestrată cu bolţi, iar deasupra ei s-a ridicat un etaj tăvănit. În faţa acestui corp s-a aşezat, spre curte, adică pe latura de sud, un coridor închis la parter, prevăzut cu ferestre gotice [1] dreptunghiulare, împărţite în patru ochiuri şi încadrate de baghete, iar la etaj o loggie cu arhivolte grele în arc uşor turtit (fig. 552), sprijinite pe stîlpi octogonali care formează în faţadă un rezalit, pornind de la baza parterului şi ridicîndu-se pînă la cornişă (fig. 553). Cornişa actuală, cu friză gotică, e opera unei restaurări nu tocmai fidele. Spre curtea laterală dinspre răsărit, etajul e prevăzut cu o nişă mare ieşind în formă de burduf, aşezat pe un pilastru masiv (fig. 554). Burduful are ferestre dreptunghiulare cu baghete, dar cu profiluri diferite de cele de la faţada de sud, şi e încercuit cu un parapet împodobit cu muluri compuse din patrulobi. În veacul trecut, restauratorii castelului au procedat, îndeosebi cu privire la acest corp, cu prea multă fantezie şi cu prea puţină atenţie, falsificînd, cu intenţia de a corecta, o sumedenie de amănunte; în principiu e totuşi neîndoielnic că ne găsim în faţa aceluiaşi eclectism, cu aceleaşi dozări şi nuanţe, al cărui produs e şi castelul de la Visegrad.

Ruinele actuale ale castelului din Deva [2] au o istorie complicată, dar o cercetare mai atentă poate desprinde încă o serie de observaţii instructive. Castelul (fig. 555), construit din piatră brută extrasă pe loc, e aşezat pe vîrful unui deal conic şi posedă trei incinte, exploatînd fiecare la maximum avantajele terenului; accesul se face printr-o poartă aşezată pe latura apuseană, adăpostită într-un coridor boltit cilindric. De aci drumul urcă ocolind spre miazănoapte, dominat de un sistem de fortificaţii care pare să fi fost intercalat în întregime într-o perioadă mai recentă, fiind amenajat de la început pentru instalarea armelor grele de foc. Pe latura de nord intervine ca obstacol poarta de mijloc cu un coridor lung, acoperit cu bolţi cu penetraţii, alături de care se află camere pentru corpul de gardă. Aceste încăperi poartă bolţi în cruci din cărămidă. Dincolo de poartă, drumul continuă spre răsărit, apoi coteşte spre miazăzi şi apus şi urcă, strîmt şi repede, spre poarta incintei a doua, aşezată deasupra porţii precedente, aşa încît din acest punct apărătorii din bastion domină totodată şi poarta inferioară. Contraforturi

[1] Au fost refăcute, dar se pare că nu prea exact; profilurile ferestrelor restaurate nu corespund releveului făcut în 1867, înainte de restaurare.

[2] Kővári, *Erdély*, p. 167—174; Schmidt, *Déva*, p. 93—110; Téglás, *Hunyadm.*, p. 25—35; Könyöki, *Várak*, p. 249; Schuster, *Deva*, p. 59—142; Szász, *Szamosközi*, p. 178; Szabó, *Déva*; Floca-Şuiaga, *Deva*, p. 16 şi urm.

uriaşe, dispuse radial, sprijină curtinele din colţul de nord-vest, căţărate pe stincă, servind totodată ca piloni pentru podul cotit care lega drumul cetăţii de poarta ce se deschide spre nord-vest. Ultima parte a podului era în cumpănă şi se mai păstrează bine lăcaşurile de piatră ale osiei. În această incintă se poate ajunge şi pe nişte scări repezi, amenajate în capătul răsăritean, unde se deschide o portiţă laterală apărată de un turn dreptunghiular. Un bastion semicircular domină drumul de acces în colţul de sud-vest. În etajul inferior al bastionului se mai păstrează o încăpere acoperită cu o calotă de cărămidă. Pătruns în incinta a doua, duşmanul avea de înfruntat pînzele mai scunde ale ultimei curtine, în spatele cărora se adăpostesc locuinţele cu pereţi exteriori înalţi, înzestraţi cu mijloace de apărare. Poarta e pe latura de nord-vest, într-o încăpere cu bolţi în cruci, cu un portal semicircular decorat cu o rustică în stilul renaşterii, avînd o bază simplă, uşor înclinată, şi sus, în loc de capitel, un ciubuc cu o cavetă. Profilurile mai aparţin deci încă goticii tîrzii. Spre apus de poartă e turnul de apărare cu încăperea de jos acoperită şi ea cu o boltă în cruci, zidită din piatră brută şi cărămidă. În partea opusă e camera corpului de gardă boltită cilindric şi mai încolo se văd rămăşiţele zidurilor unei alte încăperi. Cele două etaje care se ridicau deasupra au dispărut, dar împărţirea lor se mai poate reconstitui după urmele rămase în peretele exterior. În etajul prim fuseseră probabil două săli tăvănite. Deasupra acestora era un coridor de apărare cu metereze. Alte două corpuri de clădiri se recunosc spre apus şi miazăzi. Clădirea dinspre apus a suferit prefaceri ulterioare.

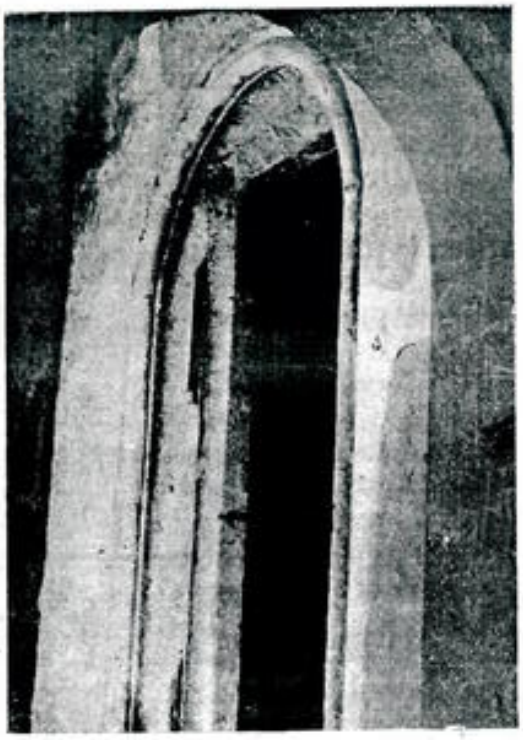

Fig. 551. — Hunedoara, castel, toc de uşă din coridorul de la sala dietei.

Din jumătatea a doua a veacului al XV-lea datează probabil încăperea de jos, cu trei nişe ce se deschid cu arcuri frînte. În schimb, încăperea de deasupra e prevăzută cu deschideri largi şi joase pentru artilerie, tăiate în zidul gros de peste doi metri, şi nu poate fi anterioară secolului al XVII-lea. Ruina dinspre sud cuprindea odinioară încăperile cu rost reprezentativ. Aci era o sală boltită în cinci travee, despărţite prin arcuri semicirculare. Traveele extreme purtaseră bolţi în cruci, iar cele mijlocii bolţi cilindrice, dintre care două longitudinale, iar traveea centrală o boltă transversală. Toate bolţile erau executate din cărămidă. În peretele apusean se mai vede cadrul unei uşi gotice cu baghete. Deasupra sălii se aflau dispozitivele de apărare şi o nişă suspendată pe console de piatră, prevăzută cu guri de păcură. Spre răsărit era altă sală spaţioasă, acoperită odinioară cu o boltă cilindrică cu penetraţii. Toate caracterele arhitectonice denotă că în esenţă ceea ce se mai vede azi din castel a fost zidit în jumătatea a doua a veacului al XV-lea, iar prefacerile principale şi modernizările sistemului de apărare aparţin în majoritate veacului al XVII-lea.

Se pare că lui Ioan de Hunedoara i se datoreşte iniţierea construirii castelului Şoimuş [1] de lîngă Lipova. Din ruine (fig. 556) se poate vedea că planul e aproximativ circular şi că

[1] Téglás, *Hunyadv.*, p. 3—4; Márki, *Aradv.*, I, p. 120—121, 453, 484; Iorga, *Châteaux*, p. 59; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 186.

zidirea e din piatră brută și piatră de talie; cărămidă pare a fi fost întrebuințată numai la refacerile ulterioare, la arhivolte și bolți. Inițial, cele mai multe încăperi fuseseră tăvănite. Despre continuarea clădirii în epoca lui Matei Corvinul și despre lucrări de la sfîrșitul veacului al XV-lea sau chiar de la începutul veacului următor, mărturisește o ușă cu cadru de baghete situată la etaj (fig. 557). Spre deosebire deci de castelul din Hunedoara, ruinele din Deva și Șoimuș nu îngăduie nici o constatare cu privire la pătrunderea renașterii în Transilvania, semn că în epoca lui Matei Corvinul asemenea cazuri erau încă sporadice.

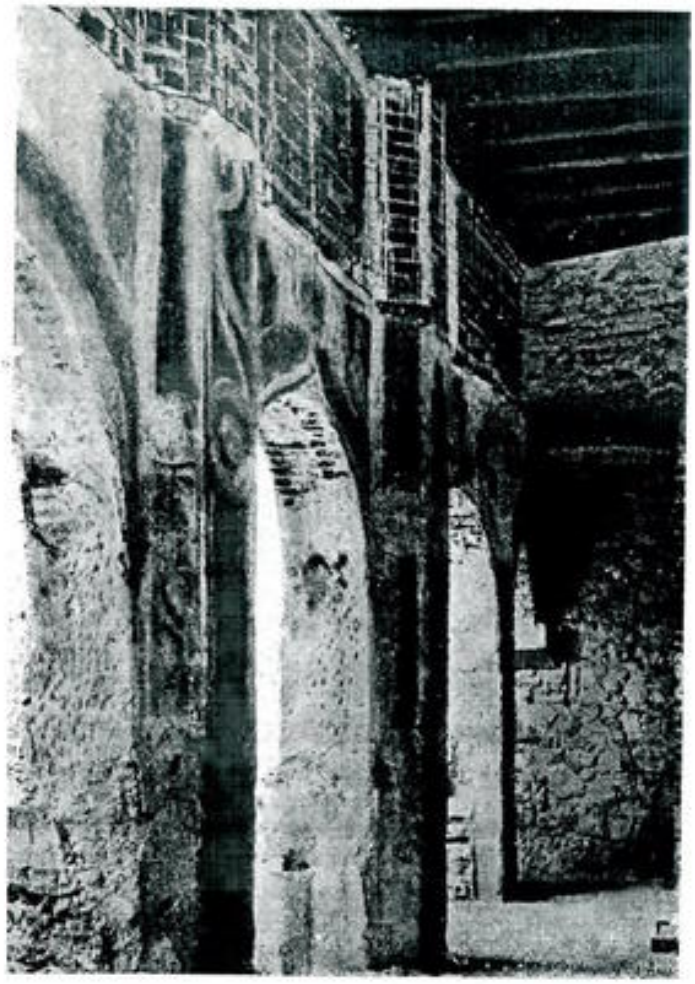

Fig. 552. — Hunedoara, castel, loggia din aripa Matei.

Același lucru se poate spune și despre corpul de clădiri adăugat în capătul de sud al vechii cetăți din Singiorgiu Trăscău [1] (vezi fig. 8). Se văd urmele mai multor încăperi, între care una prevăzută cu un burduf. În fața acestei clădiri noi, pe care Orbán ar înclina să o dateze în epoca lui Matei Corvinul, cînd castelul încăpuse pe mîinile unui nou proprietar, s-a amenajat spre apus o curte înconjurată de curtine și o poartă apărată de o barbacană.

Cel mai timpuriu și mai important monument al renașterii din Transilvania pare să fi fost castelul din Gilău [2], din nefericire acum complet demolat. Existența unui castru se poate urmări din izvoare încă în 1439. Localitatea era proprietate a episcopiei din Alba Iulia. Despre reconstrucția acestui castru și transformarea lui într-un castel nu există însă alte indicii decît cele arheologice. Pe baza unei console cu stema episcopului Ladislau Geréb înrudit cu Hunedorești (pomenit prima oară ca episcop al Transilvaniei în 1479, ajuns mitropolit de Kalocsa în 1502, decedat probabil în 1505), pare justificată ipoteza care îi atribuie acestui prelat reconstrucția în stilul renașterii. Nu știm însă ce amploare au avut lucrările inițiate de episcopul Geréb și cînd au fost încheiate, pentru că în 1540 se amintește iarăși prezența unor meșteri. Fragmentul cu stema pomenită (fig. 558), păstrat azi în lapidarul medieval al Institutului de istorie din Cluj, trădează încă în modelarea leului heraldic o nervozitate plastică gotică, dar motivul cu cei doi putti care susțin scutul aparține tezaurului de forme italiene. Alte piese, acestea în castelul Barcsay din Gilău, între care o consolă cu fața netedă și un fragment de uscior cu ornamente florale, prezintă forme toscane curate, în

[1] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 236—237.

[2] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 52, 69, 79—80, 230—232; idem, *Ren. épít.*, p. 18.

timp ce o consolă canelată e încoronată de o cornişă cu motive treflate gotice bastarde. Cu alte cuvinte, elementele renaşterii, deşi specifice, au ajuns şi aci prin etape intermediare, la fel ca în cazul capelei lui Lázó din Alba Iulia. Dacă comparăm stilul acestor fragmente pe de o parte cu faza renaşterii din Hunedoara, iar pe de alta cu cea din Alba Iulia, putem conclude că lucrările din Gilău aparţin perioadei de după Matei Corvinul, adică aproximativ ultimului deceniu al veacului al XV-lea şi poate chiar primilor ani ai veacului următor. Pe temeiul mărturiilor din Gilău se poate însă afirma că pe la sfîrşitul veacului al XV-lea forme izolate ale renaşterii toscane ajunseseră prin intermediul şantierelor din Buda şi Visegrad pînă în Transilvania.

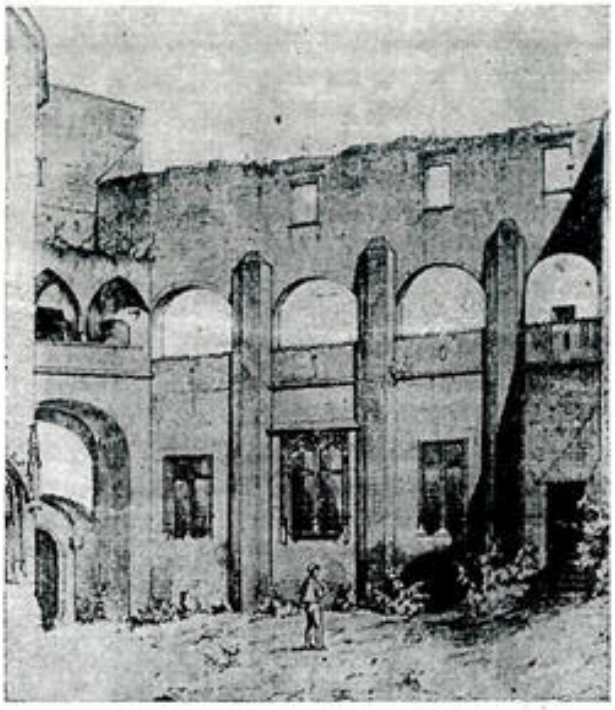

Fig. 553. — Hunedoara, castel, faţada aripei Matei dinainte de restaurare.

E probabil că formele renaşterii au fost adoptate şi în alte cazuri similare. Familiei Geréb i-a aparţinut în cursul jumătăţii a doua a veacului al XV-lea printre altele şi castelul din Făgăraş [1] unde se semnalează lucrări încheiate prin 1504. Vechiul castru, apoi mănăstire din Odorhei [2], a fost transformat temporar de Ştefan Bathori (voievod al Transilvaniei în anii 1479—1493) într-un castel feudal de care se leagă amintirea stăpînirii sale sîngeroase asupra secuilor. După moartea sa a fost retrocedat călugărilor.

Pentru istoria arhitecturii acestor castele feudale sînt interesante ştirile privitoare la castelul din Arded [3]. În 1456 familia Drágffy, în plină ascensiune în vremea Hunedoreştilor, primeşte dreptul de a clădi pe una din moşiile lor «un castel de lemn sau de piatră», întărit cu turnuri, curtine şi şanţuri. Avem deci dreptul să presupunem că în veacul al XV-lea numeroase castele fuseseră construite încă din lemn. O inscripţie dispărută, dar păstrată în copie, comemora începerea construcţiei de piatră din 1481 sau 1487. Alte lucrări au urmat în vremea cînd castelul era proprietate a lui Ioan Drágffy şi anul 1507 era menţionat pe o stemă văzută şi desenată de C. Pop de Szathmáry în 1864. Stema s-a pierdut şi ea, dar din desenul menţionat se recunoaşte prezenţa formelor renaşterii în construcţia din 1507.

Din castelul din Gurghiu [4], acum dispărut, atestat însă documentar ca un castru regal sau voievodal încă din 1364, provine un relief cu stema Iagellonilor pe un scut festonat, deci probabil de la începutul secolului al XVI-lea (data 1690 de pe stemă e apocrifă), dovadă că în acea perioadă s-au executat în Gurghiu lucrări în spiritul renaşterii. Alte urme arhitectonice, datate prin 1519, se amintesc la castelul din Criş [5], dar, după cum vom vedea, partea mai veche a castelului actual e în realitate ceva mai recentă.

[1] Veress, *Fägäraş*, p. 74; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 80.
[2] Lukinics, *Udvarhely*, p. 433—435; Balogh J., *op. cit.*, p. 172—173.
[3] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 176, 178 şi 224.
[4] *Ibidem*, p. 83, 229—230.
[5] Könyöki, *Várak*, p. 265; Roth, *Baukunst*, p. 120; Csabai, *Renezdnsz*, p. 20 şi urm.; *Kunst in Sieb.*, p. 50 şi 113.

Între castelele mai importante din perioada de care ne ocupăm merită o menţiune cele din Ciceu, Vinţul de Jos şi Iernut. Primul, un vechi castru amintit mai înainte, e azi aproape dispărut, parte în urma demantelării radicale din 1544, parte din cauza carierei de pietre de moară, activă în decurs de veacuri şi pînă în prezent, încît chiar posibilităţile unor cercetări arheologice par îndoielnice. La suprafaţa solului nu se mai vede decît un fragment de zid şi amenajarea a două subsoluri în stîncă. Dar e sigur că în timpul stăpînirii acestui castel de către Ştefan cel Mare şi urmaşii săi imediaţi s-au executat lucrări mai ample. Astfel, dintr-un desen din 1866 [1] se mai pot recunoaşte ferestre gotice în arc frînt, iar în biserica ref. din Uriul de Sus se păstrase un relief (acum în Muzeul raional din Dej) cu stema moldovenească înscrisă iarăşi într-un scut festonat (fig. 559), însă într-o interpretare locală, foarte provincializată [2].

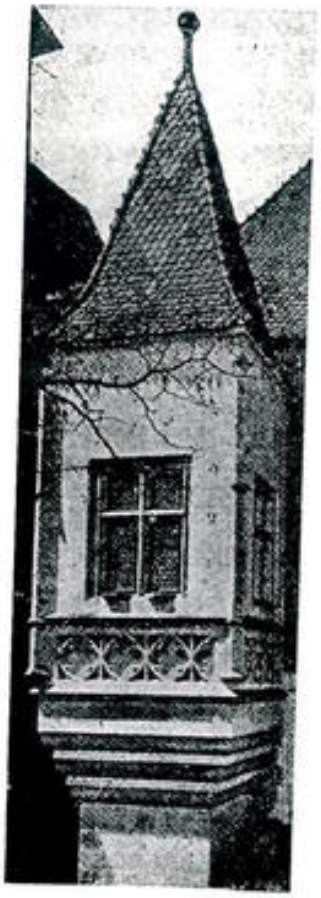

Fig. 554. — Hunedoara, castel, burduf din aripa Matei.

Un castel, poate mai modest, sau cel puţin un conac mai important trebuie să fi existat în Vinţul de Jos, pe moşia care a aparţinut lui Radu de la Afumaţi (1522-1529) [3]. Aceste construcţii ipotetice au fost înlăturate cu ocazia ridicării clădirilor lui Martinuzzi. În Iernut [4] trebuie să presupunem un castel încăpător, fiindcă aci s-au ţinut, începînd cu anul 1529, o serie de adunări ale reprezentanţilor ţării. Şi aci, construcţiile ulterioare au făcut să dispară cu desăvîrşire urmele clădirilor precedente.

În schimb, se semnalează o serie de ruine mai mult sau mai puţin informe, care ar putea să provină de la castele din perioada care ne preocupă. O asemenea ruină, din care se mai vede parte din incintă şi un corp de clădire avînd la etaj o uşă gotică cu baghete, se află în apropierea comunei Caşolţ (fig. 560). În vecinătatea Clujului, lîngă comuna Bologa [5], se zăreşte o incintă atingînd încă în multe puncte o înălţime de 25 m, cu turn cilindric şi cu două bastioane la fel, precum şi urmele unor construcţii de piatră. Acum un veac mai existau aci locuinţe şi grajduri dărăpănate. Cea mai veche ştire documentară referitoare la comandantul unui castru în acest punct datează din 1322 [6], iar cetatea e pomenită în intervalul dintre 1598 şi 1703, dar ruinele nu au fost supuse încă unei cercetări arheologice. În valea unui afluent al Nirajului, în vecinătatea comunei Eremitul, se văd resturile unei mici dar puternice incinte ovale cu urmele unui turn cilindric în partea de nord; de la acel turn porneşte totodată şi o curtină împrejmuind o mică curte exterioară, situată ceva mai jos. Urmele unui alt turn, pretins tot cilindric, s-ar vedea şi în mijlocul curţii interioare [7]. Singura referinţă documentară datează însă abia din anul 1586, cînd castelul e pomenit într-un act de hotărnicie. Lîngă comuna Jimbor [8] se află altă ruină cu planul unui pentagon neregulat, prevăzută cu două bastioane şi cu o clădire în care era amenajată poarta. Urmele unei incinte, precedată, pe laturile de nord şi est, de un şanţ, se păstrează în apropierea comunei Cădaciu [9]. Altă ruină, lîngă comuna Racul [10],

[1] Vezi Kádár, *Szolnok-D.*, II, p. 380 şi urm.
[2] *Ibidem*, p. 384 — 385; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 175, 219—220.
[3] Despre aceste proprietăţi vezi Lapedatu, *Posesiunile*, p. 41 şi urm.
[4] Orbán, *Székelyföld*, V, p. 41.
[5] Kővári, *Erdély*, p. 146 şi urm.
[6] *Documente*, C, veac XIV, vol. II, nr. 93.
[7] Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 96—97. Experienţa dovedeşte însă că dărîmăturile iau în mod obişnuit forma unui con, chiar şi cînd provin de la o clădire pătrată.
[8] Orbán, *op. cit.*, I, p. 187—188.
[9] *Ibidem*, p. 114.
[10] *Ibidem*, II, p. 69—71.

cunoscută sub numele de «Cetatea păginilor», e compusă din curtine şi un turn cilindric. Urmele unor curtine şi a două turnuri puternice se vedeau în apropierea lacului Ghilcoş, lîngă Gheorgheni [1], iar în vecinătatea comunei Leţ [2] s-au găsit în sondaje arheologice resturile unei fortificaţii din veacul al XVII-lea deasupra unei cetăţi ceva mai vechi. Rămine ca cercetările vii-

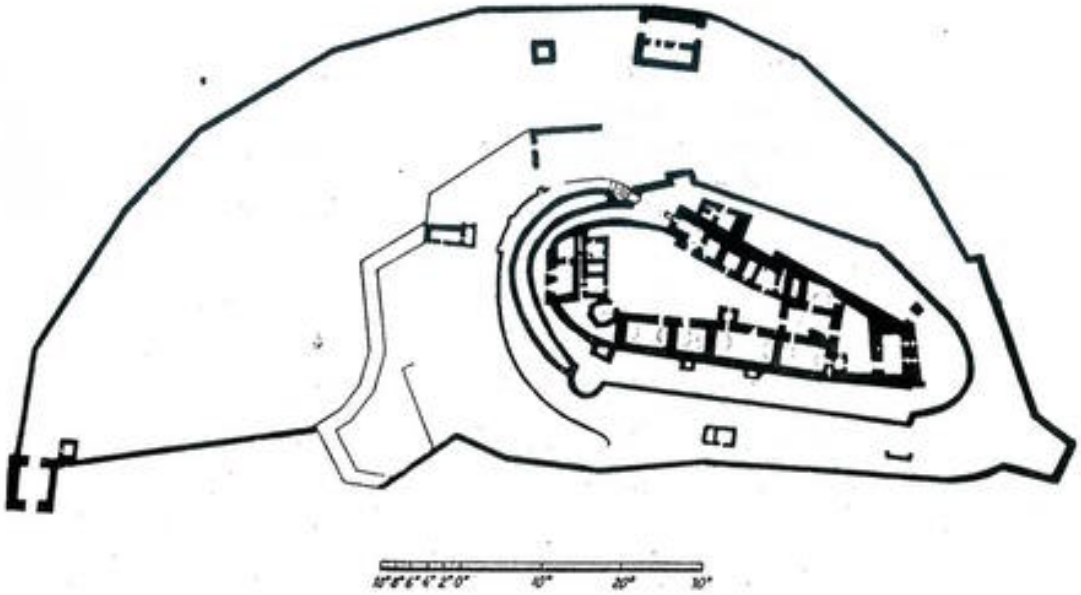

Fig. 555. — Deva, cetatea, plan.

toare să arate care dintre ruinele amintite mai sus făceau efectiv parte din arhitectura fazei de care ne ocupăm.

În raport cu categoriile de clădiri analizate pînă acum, exemplele arhitecturii civile nu s-au păstrat decît sporadic, dovadă că efectiv majoritatea covîrşitoare a caselor de diferite tipuri continuau să fie construite încă din lemn. Totuşi, din cele ce urmează, se va vedea că în perioada în care în lumea catolică se înlocuiesc în număr impresionant bisericile de lemn cu clădiri de piatră, se constată o mişcare paralelă, deşi mai puţin intensă, şi în domeniul arhitecturii civile. Astfel putem vorbi de acum înainte în mod concret despre mănăstiri, palate, case orăşeneşti şi chiar despre conace nobiliare (curii) de piatră. În ceea ce priveşte caracterele arhitectonice ale clădirilor, vom găsi o confirmare a celor observate pînă acum, şi anume că în principiu preoţii şi organizaţiile bisericeşti mai mărunte preferă formele tradiţionale gotice şi influenţează în acelaşi sens şi orientarea patriciatului orăşenesc, în timp ce ierarhii Bisericii catolice împreună cu nobilimea colaborează la introducerea formelor renaşterii.

Cea mai de seamă construcţie mănăstirească păstrată în Transilvania se află în Cluj. În colţul de nord-est al oraşului vechi exista o mănăstire dominicană, pomenită prima dată într-un proces din 1428. Cît de departe în urmă merge întemeierea, nu se mai poate constata după elementele arhitectonice vizibile, deoarece mănăstirea a fost radical refăcută în perioada de care ne ocupăm, iar biserica adiacentă a fost înnoită în veacul al XVIII-lea, cînd aşezămintul aparţinea franciscanilor. Mănăstirea [3] se compune din trei aripi (fig. 561) grupate în jurul unei curţi

[1] Orbán *Székelyföld*, II, p. 109.
[2] SCIV, 1—1950, fasc. 1, p. 116.

[3] Esterházy, *Kolozsv. domokosok ebédlőterme*, p. 34 şi urm.; Möller, *Épít. eml.*, p. 121; MM, III, p. 223; Lux, *Kolozsv. kolostor*, p. 129 şi urm.

dreptunghiulare, situată pe latura de nord a bisericii. Curtea e împrejmuită de un foişor boltit cu arcade în arc frînt, vizibile în prezent numai pe latura de nord (fig. 562), celelalte laturi fiind astupate cu zidării ulterioare. În spatele acestui foişor se află, spre nord, refectoriul, spre vest arhondaricul (modificat), iar spre est sacristia cu cîteva încăperi adiacente. La etaj,

Fig. 556. —Şoimuş, cetatea.

spre curte, apar ferestrele strîmte ale chiliilor, în timp ce spre faţade dădeau alte chilii şi încăperi destinate bibliotecii, dormitoare comune ş.a.m.d., transformate ulterior.

Construcţiile s-au început probabil pe la mijlocul veacului al XV-lea şi au durat, după cum vom vedea, pînă în primul sfert al veacului următor. O confirmare în acest sens cuprinde şi informaţia documentară, potrivit căreia guvernatorul Ioan de Hunedoara acordase mănăstirii subvenţii anuale începînd cu anul 1455. Cele mai caracteristice realizări, păstrate relativ intact (toată mănăstirea a suferit o restaurare amplă la începutul veacului prezent), sînt refectoriul şi încăperea de lîngă sacristie. Refectoriul (fig. 563) e o sală mare, avînd în centru un stîlp masiv, octogonal, legat în axa longitudinală cu pereţii extremi prin două arcuri frînte, împărţind încăperea în două nave. Fiecare navă e boltită cu patru ogive. Arhivoltele sînt frumos profilate cu ciubucuri şi cavete, iar stîlpul central are o bază puternică şi colonete angajate pe direcţia axei transversale, cu capiteluri acoperite cu frunze. De-a lungul pereţilor ogivele zac pe console în formă de semipiramide inversate, cu profiluri variate. În faţa intrării principale e un amvon (fig. 564) adîncit în perete, accesibil printr-o mică scară cu un toc de uşă cu baghete. Arcuri mici festonate împodobesc arhivolta în segment de cerc a amvonului, iar cadrul nişei e decorat cu baghete gracile, aşezate pe baze zvelte, prismatice. Bolta acestei încăperi minuscule e formată dintr-un sistem de nervuri arcuite şi întretăiate, în centrul cărora se înscriu mici patrulobi. Trei ferestre mari, tripartite, decorate cu muluri, şi un portal monumental cu toc de baghete bogat profilat completează decorul refectoriului.

Execuţia acestui refectoriu a ţinut, desigur, timp mai îndelungat şi nu s-a terminat înainte de ultimul sfert al veacului. Alături de formele arhivoltelor, ale consolelor şi ale stîlpului central, care pot fi datate curînd după mijlocul veacului, chenarele ferestrelor şi ale amvonului prezintă caracterele unei faze mai avansate; toate cadrele se compun din baghete subţiri aşezate pe baze

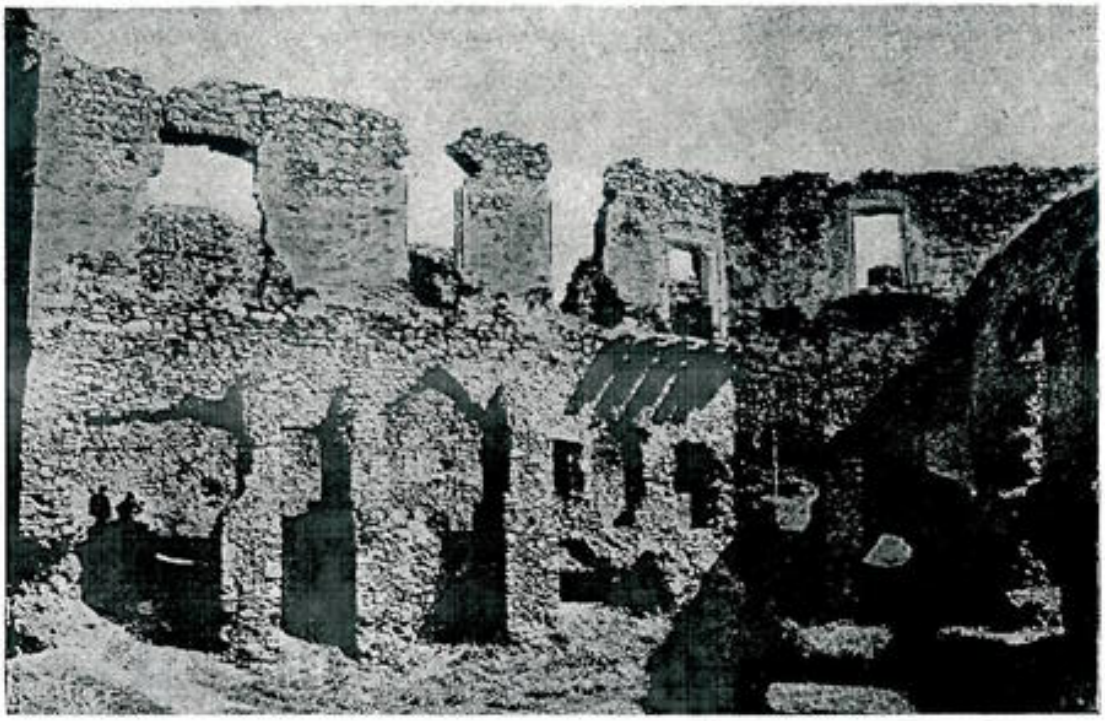

Fig. 557. — Şoimuş, cetatea, vedere din curte.

prismatice sau spiralice, iar la colţurile de sus ele se întretaie cu baghetele segmentelor de arcuri care înlocuiesc acum coronamentele în arc ascuţit. Ne apropiem astfel de deschiderile dreptunghiulare din perioada în care formele gotice se întîlnesc şi se amestecă cu cele ale renaşterii; totodată fantezia capricioasă a goticului tîrziu începe să se geometrizeze, să se adapteze unei simetrii şi unui desen inspirat din principii structive noi. Fără să fie prezentă prin forme proprii, renaşterea se recunoaşte indirect printr-un oarecare spirit de ordine. Elementele înseşi, ciubucăriile gracile, atît de diverse de profilurile ample ale goticii decadente care se întîlnesc mai ales în şantierele de la ţară, ţin aci mai mult de alfabetul formal al mobilierului. Astfel, marca distinctivă a decorului arhitectonic devine bagheta subţire, rotunjită sau cu muchii. Această evoluţie formală o putem urmări mai departe chiar la mănăstirea clujeană pînă către începutul veacului al XVI-lea. O uşă secundară de pe latura de est a refectoriului prezintă un cadru dreptunghiular format din asemenea baghete. Fereastra sacristiei, împărţită în patru ochiuri, n-a mai păstrat din formele gotice de odinioară decît coronamentele în arc frînt ale ochiurilor superioare. Aceste arcuri frînte joacă un rol modest, cu totul subordonat schemei dreptunghiulare care, pe deasupra, mai poartă şi o cornişă pe consolele dinţate ale renaşterii autentice. Cu această fereastră am trecut pragul veacului al XVI-lea.

Încăperea de lîngă sacristie, boltită pe nervuri bogat profilate (fig. 565), dezvoltate la bază din curbe după prototipul din capela lui Schleynig de la biserica sf. Mihail din Cluj, aparţine şi ea aceleiaşi perioade tîrzii, semn că aripa de est a mănăstirii a fost terminată abia în primul sfert al veacului al XVI-lea.

În această perioadă își construiesc și dominicanii din Sighișoara [1], atestați aci încă din anul 1298, o mănăstire nouă. Inscripția din navă spune: «*Fundata et extructa 1492; incendio deleta 1676, 30 Aprilis; restaurata 1678; renovata 1804*». Biserica ar putea să fi fost o hală cu trei nave, cu tribune în vest și nord, dar stîlpii au suferit ample prefaceri și bolțile sînt noi. Numai în altar se mai

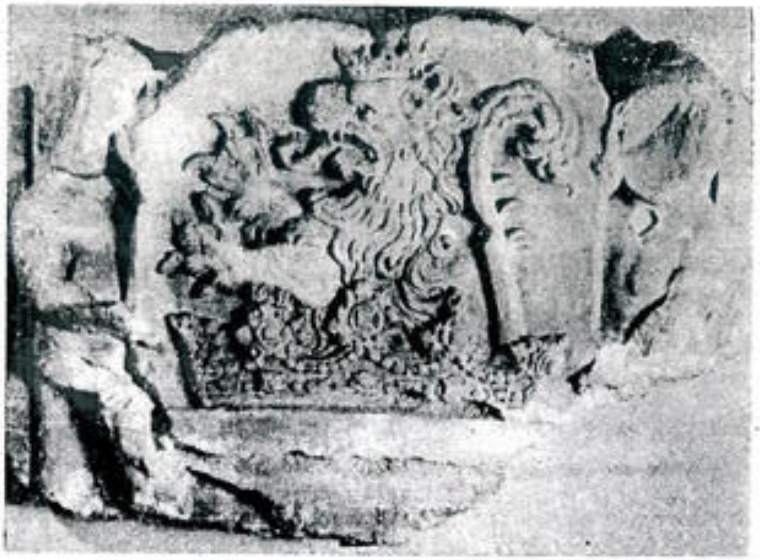

Fig. 558. — Cluj, Lapidarul Institutului de istorie, consolă din Gilău.

păstrează ogivele peste două travee, una dreptunghiulară, alta pentagonală. La unele ferestre se mai văd urmele mulurilor. Zidirea bisericii pare a fi ținut timp mai îndelungat; scările de la tribună poartă data 1508, iar în sacristia veche e însemnat anul 1510. Elemente mai caracteristice au supraviețuit în clădirile mănăstirii. În afară de unele părți ale vechiului foișor de pe latura de sud, mai există refectoriul, a cărui boltă cu nervuri în formă de plasă e susținută de un stîlp central. Planul e tradițional, dar bolta dovedește că refectoriul s-a zidit în primele decenii ale veacului al XVI-lea.

O altă mănăstire, aceasta în ruină, se presupune pe vîrful unui deal de lîngă comuna Șumuleu [2]. De data aceasta e vorba de o așezare fortificată, prevăzută cu o incintă ovală de piatră. În interiorul curtinelor se văd cîțiva pereți transversali, presupuși că ar fi aparținut construcțiilor de căpetenie ale mănăstirii, iar în curte s-au găsit urmele unei clădiri cu absidă semicirculară, motiv pentru care Orbán atribuise mănăstirea veacului al XI-lea. Se amintesc apoi și cîteva pietre profilate, dar fără vreo precizare, deși mărturia lor ar fi putut dezlega problema încîlcită a datării. Traseul semicircular al absidei, în cazul că ar fi atestat și nu e numai o ipoteză bazată pe aspectul dărîmăturilor, ar trebui să pledeze fie pentru perioada romanică — în Ciuc inadmisibilă înainte de veacul al XIII-lea —, fie pentru o construcție mai recentă din veacurile XVI-XVII. În orice caz, pe temeiul experiențelor de pînă acum, o mănăstire fortificată cu incintă de piatră în regiunea Ciucului s-ar încadra mai firesc în arhitectura veacurilor XV-XVI.

Informații mai temeinice despre clădiri mănăstirești de piatră avem cu privire la mănăstirile ortodoxe din Vad și din Rîmeți. La Vad [3], unde se mai disting și acum în relieful solului

[1] Henszlmann, *Uti jegyzetek*, p. 391 și urm.; Roth, *Baukunst*, p. 89; Schuller R., *Altschässburg*, p. 18 și urm.; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 196.

[2] Orbán, *Székelyföld*, II, p. 21.

[3] MM, II, col. 875.

urmele zidurilor de temelie, se menţionează o incintă şi fundaţii ale unor clădiri de piatră atribuite perioadei lui Ştefan cel Mare, iar la Rimeţi se păstrează clădirea arhondaricului, modestă, dar înzestrată cu ferestre şi alte detalii arhitectonice gotice tîrzii.

Clădirile reprezentative ale înaltei ierarhii catolice, palatele episcopale din Oradea şi Alba Iulia, nu mai există. Despre palatul din Oradea [1] vorbesc însemnări ale vizitatorilor, pomenind în 1509 o scară de onoare şi aula, pe atunci ambele ctitorii recente ale episcopului Sigismund Thurzó (1506-1512). Cîteva fragmente arhitectonice (o consolă, resturile unui pilastru canelat şi ale unei frize cu fiinţe mitologice grupate în jurul unui potir din care răsar flori) (fig. 566) ne permit să ne dăm seama că întregul alfabet plastic aparţinea renaşterii, aparent în aceeaşi dozare eclectică, toscană şi lombardă, pe care am întîlnit-o concomitent la capela lui Lázó din Alba Iulia. Asemănătoare trebuie să fi fost şi clădirea executată de episcopul Francisc Várday în Alba Iulia [2], evident în acelaşi stil ca şi construcţiile sale din catedrală. Se pretinde că ar fi existat şi o inscripţie comemorînd aceste lucrări, dar în prezent e dată ca rătăcită.

Fig. 559.—Dej, Muzeul raional, stemă moldovenească din cetatea Ciceului.

Singurul palat din care se mai păstrează părţi aparţinînd aproximativ sfîrşitului veacului al XV-lea sau primului sfert al celui următor e palatul voievodal din Turda [3]. Acesta e încă în esenţă o construcţie gotică. Beciurile sînt acoperite cu bolţi cilindrice de cărămidă, sprijinite pe arhivolte de piatră ecarisată. Parterul şi etajul sînt însă tăvănite. Poarta, relativ simplă, e în arc frînt şi profilată gotic, iar în interior, la parter, se găsesc şi alte uşi cu tocul în arc frînt, alături de tocuri în stil renaştere, dreptunghiulare şi cu profilurile întoarse la bază spre golul uşii, tip cunoscut şi de la numeroase biserici. La etaj toate uşile aparţin renaşterii. Aceleaşi observaţii se pot face şi privitor la ferestre. Cele mai vechi sînt simple, dreptunghiulare, cu cercevelele de piatră de modelul gotic tîrziu, unele însă au primit şi cîte o cornişă cu denticule, iar altele mai au şi un toc profilat, întors spre interior. Elementele gotice pot aparţine încă sfîrşitului veacului al XV-lea, celelalte pledează însă pentru o datare în deceniul al doilea şi al treilea al veacului al XVI-lea; dar adevărul e că palatul a suferit şi în continuare numeroase refaceri şi completări, astfel că datările propuse nu pot avea deocamdată decît valoarea unei sugestii. La etaj se găsesc apoi şi tocuri de ferestre mult mai recente.

Din ambianţa acestor palate nu e apoi de mirare că formele renaşterii au pătruns curînd şi în conacele (curiile) magnaţilor construite la ţară. O asemenea curie aveau fraţii Désházy în Mineu [4], unde i-am întîlnit şi în calitate de ctitori ai bisericii ref., biserică înzestrată după cum am văzut cu operele lui Iohannes Fiorentinus. În 1513 ei primiseră şi îngăduinţa regală de a-şi fortifica curia cu şanţ şi palisade. Din curia vicevoievodului Leonard Barlabássy din Hidrifaia [5] se mai păstrează în localitate lintelul unei uşi profilate în stilul renaşterii, prevăzută şi cu o inscripţie din 1508.

Urme mai numeroase şi mai consistente ale arhitecturii civile s-au păstrat în oraşe. Una dintre cele mai sugestive clădiri e fosta casă a capitlului din Bistriţa, acum casă parohială ev. [6] Portalul, cu data 1480 (fig. 567), e în arc frînt profilat, iar faţada e decorată la etaj cu figura

[1] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 275, 277—278 şi 300—301.
[2] *Ibidem*, p. 90 şi 252.
[3] MM, III, p. 225; Csabai, *Reneszánsz*, p. 23, 38.
[4] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 176.
[5] *Ibidem*, p. 62, 82 şi 254—255.
[6] *Kunst in Sieb.*, p. 149.

unui episcop aşezată intr-o nişă. În interiorul cu incăperile boltite se găseşte un frumos toc de uşă cu baghete incrucişate, purtind in colţuri stema pe scuturi lobate şi deasupra iarăşi data 1480 (fig. 568). O uşă de acelaşi tip şi o sală capitulară (odinioară refectoriul unei mănăstiri) din această perioadă se păstrează şi în casa parohiei ev. din Mediaş [1]. În Cluj se găsesc numeroase urme ale arhitecturii civile din această perioadă, dar din nefericire toate aparţin unor clădiri mult transformate. Un portal gotic tirziu are de pildă casa din strada L. Kossuth, nr. 14 [2],

Fig. 560. — Caşolţ, castel.

iar elemente gotice tirzii se găsesc în clădirea parohiei r.cat. din piaţa Libertăţii, unde fusese ctitor important plebanul Schleynig. Printre acestea merită o menţiune portalul dinspre stradă cu o caracteristică arhivoltă în segment de cerc, profilurile fiind încă gotice bastarde, şi, în interior, un toc de uşă cu baghete, datat 1477 [3]. Mai cunoscută e casa [4] în care se pretinde că s-ar fi născut regele Matei Corvinul, un vechi han din veacul al XV-lea, dar clădirea actuală a trecut nu numai prin prefaceri şi amplificări ulterioare, ci şi prin două restaurări care s-au căznit să-i redea aspectul iniţial aşa cum şi l-au închipuit restauratorii. Drept urmare, clădirea nu mai e un reprezentant fidel al arhitecturii de odinioară, dar cuprinde încă numeroase amănunte, tocuri de uşi gotice în arc frînt cu muchiile teşite, ferestre cu cadre dreptunghiulare gotice tirzii şi cu cornişe cu denticule în stil renaştere, mărturie a prefacerilor suferite în primele decenii ale veacului al XVI-lea. Preţios e un lintel de uşă în stil renaştere, acum în lapidarul Institutului de istorie din Cluj, provenit de la casa pictorului clujean Bernardus şi datat 1514 [5] (fig. 569). Această piesă e deocamdată cel mai vechi exemplu al adoptării formelor specifice ale renaşterii în arhitectura clujeană şi ca atare precursorul perioadei de înflorire din vremea principatului transilvănean.

[1] Roth *Baukunst*, p. 114; *Kunst in Sieb.*, p. 29; Opriescu, *Bis. cet. Ardeal*, p. 30—31.
[2] Balogh J., *Kolozsvár*, p. 18.
[3] Idem, *Renaissance*, I, p. 54, 79, 197 şi 256.
[4] Szádeczky. *Mátyás háza*, p. 373 şi urm.; Balogh J., *Kolozsvár*, p. 18.
[5] Balogh J., *Renaissance*, I, p. 62, 85 şi 257.

Urmele unei importante construcţii gotice se păstrează în Sibiu, în casa nr. 20 din Piaţa Republicii [1]. Clădirea trecuse printr-o transformare în stil renaştere şi a fost apoi modificată în 1830. Azi se mai păstrează uşa capelei — încăpere obişnuită în casele mai importante — în

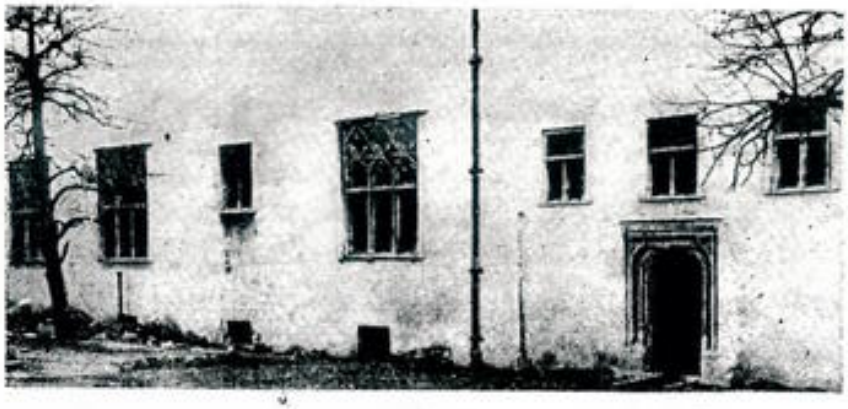

Fig. 561. — Cluj, fosta mănăstire dominicană, faţada de nord.

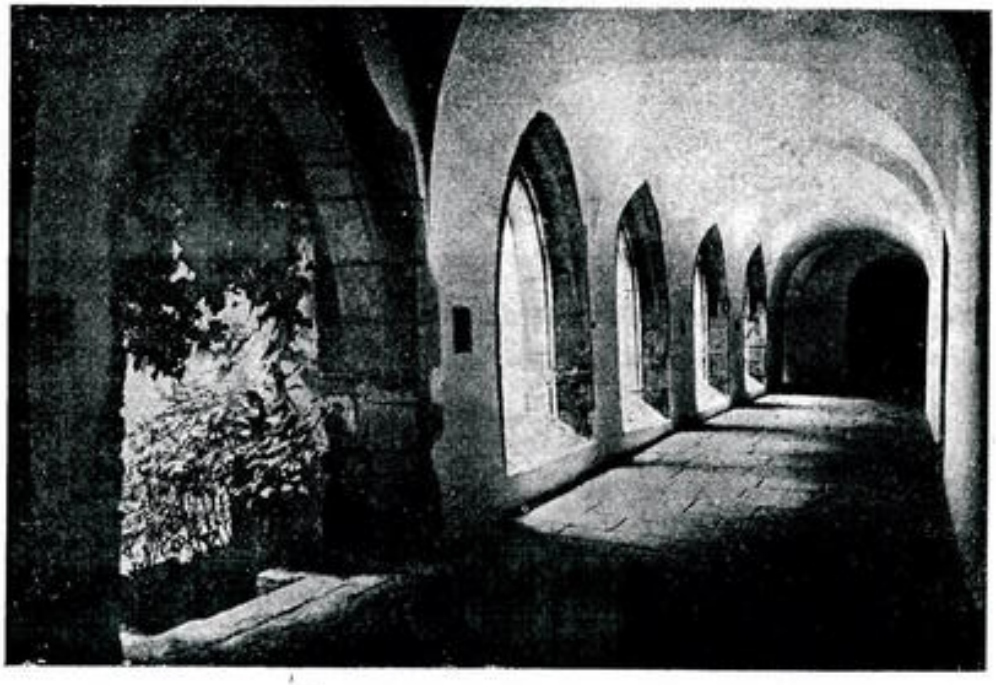

Fig. 562. — Cluj, fosta mănăstire dominicană, foişorul.

arc frînt, cîteva bolţi în cruci şi o scară spiralică. Dintr-un tablou anterior refacerii amintite se mai recunosc şi două burdufuri, despre care se spune că ar fi purtat data 1472.

[1] Reissenberger, *Überreste*, p. 484; Roth, *Baukunst*, p. 115—116.

Cea mai prețioasă clădire din această fază e însă fosta primărie din Sibiu [1]. Din cercetările făcute și publicate rezultă că inițial ar fi existat aci două clădiri, una în capătul de nord, alta în cel de sud. Ultima ar fi cea mai veche. Ea are un plan pătrat, ușor deformat, iar la parter

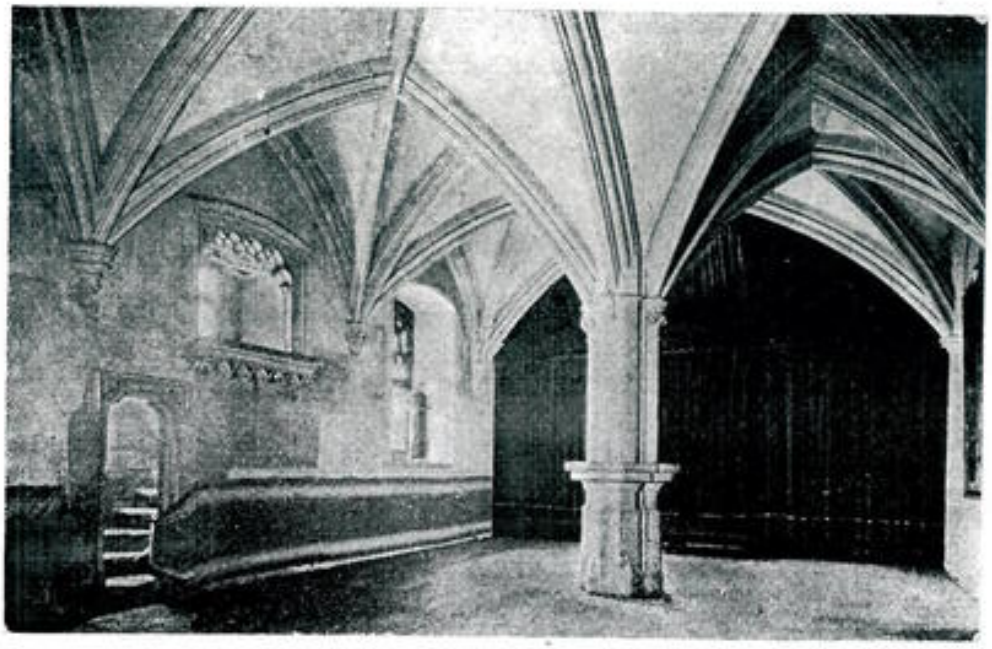

Fig. 563. — Cluj, fosta mănăstire dominicană, refectoriul.

o singură sală scundă cu stilp octogonal în centru, susținînd cite o boltă în cruci deasupra celor patru compartimente. Ferestrele sînt mici și dreptunghiulare. Aceeași dispoziție se repetă la etaj, cu deosebirea că aci stilpul are o bază înaltă, dar nici el nu are capitel. Pe latura de nord, această sală are și un burduf, prevăzut cu o mică boltă pe nervuri în formă de plasă. Ușa ce dă în sală e înzestrată cu un cadru în arc frînt, bogat profilat, cu vrej de flori în caveta externă. Aceasta ar fi clădirea lui Toma Altemberger (+ 1491), dar vom vedea că asemenea atribuție e îndoielnică. Clădirea descrisă ar putea data din ultimul sfert al veacului al XV-lea. Cu cîțiva ani după întemeiere s-a ridicat deasupra ei un al doilea etaj, de data aceasta târvănit. La acest etaj urcă o scară spiralică așezată într-o cajă alipită laturii de nord a clădirii, alături de burduful amintit. La această scară dă o ușă gotică încheiată cu arc în acoladă, cu baghetele întretăiate și continuate dincolo de vîrf, înscriindu-se într-un chenar dreptunghiular. Cîmpurile sînt decorate cu două scuturi heraldice de forma celor de turnoi, bilobate în partea inferioară.

Din clădirea inițială de nord se păstrează numai parterul boltit cu ogive, una din cheile de boltă purtînd ca decor o rozetă. În acest corp se mai păstrează și un toc de ușă cu baghete. Datarea acestui parter în ultimele decenii ale veacului al XV-lea nu întîmpină, firește, nici o dificultate. Se presupune apoi că într-o a treia etapă cele două clădiri descrise au devenit o singură proprietate și au fost unite. Spre vest, aripa intermediară are la parter două loggii. Una (fig. 570), evident mai veche, se compune din două travee cu bolți pe nervuri stelate. Stîlpii sînt octogonali, cu baze masive, proeminente. Unul e lipsit de capitel și arhivolta frîntă se desprinde direct din fus, altul însă are capitel, și tot cu capitel e înzestrat și pilastrul care îi cores-

[1] Reissenberger, *Überreste*, p. 461—514; Roth, *Baukunst*, p. 113—114; *Kunst in Sieb.*, p. 30 și 112; Thalgott, *Hermannstadt*, p. 45—48; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 192.

punde. Capitelurile sînt decorate cu frunziș și cu două busturi, unul în costum polonez, strîns pe corp și împodobit cu șnururi, costum care în curînd va fi adoptat și de nobilimea maghiară, altul în costum cu falduri bogate, socotit că ar reprezenta portul patricienilor sași. Asemenea busturi sînt caracteristice și frecvente în plastica decorativă germană din ultima perioadă gotică. De reținut e faptul că cele două chei de boltă sînt decorate cu steme, una reprezentînd un leu, alta un braț ieșit dintr-o coloană și ținînd o spadă. Acestea ar fi stemele familiei Altemberger. Dar dacă identificarea e corectă, atunci Altemberger nu mai poate fi proprietarul casei de sud, ci trebuie să fi fost proprietarul ulterior al ambelor clădiri, cel care le-a unit cu acest corp intermediar. Cu un oarecare efort și exceptînd etajul al doilea al corpului de sud (fig. 571) (și în orice caz ușa scării), s-ar putea admite datarea celor trei corpuri înainte de 1491. Problema însă nu e atît de simplă, pentru că cealaltă loggie din parterul aceleiași clădiri de legătură se deschide cu două arcade în segment de cerc, așezate pe o coloană cu bază și capitel în formă de prismă octogonală. Profilul arhivoltelor e încă gotic tîrziu, dar acestea totuși nu pot fi anterioare primului sfert al veacului al XVI-lea. Astfel, aripa intermediară nu e omogenă. Din faza în care s-a terminat această loggie pot să dateze și ferestrele de la etaj, atît ale corpului intermediar, cît și ale clădirii de sud. Ele sînt la fel, mari, dreptunghiulare, împărțite prin cercevele de piatră în două sau trei părți, cu cîte un ochi mai mare jos și altul mai mic, deasupra. Tocurile sînt profilate cu baghete încrucișate la colțuri. Uniformitatea acestor ferestre ne obligă să le considerăm pe toate drept contemporane. Mai bogate sînt apoi cadrele ferestrelor de la etajul al II-lea al clădirii de sud (fig. 572). Sub pervaz, ele au mici console treptate, profilate în stilul renașterii, iar partea superioară a tocurilor e încercuită de un ciubuc sprijinit de ambele laturi pe cîte o consolă în formă de scut, asemănătoare cu cele de la ușa scării. Reissenberger a comparat aceste ferestre cu cele de la casa Tucher din Nürnberg, dar această casă datează abia de pe la 1530 [1]. Asemenea analogie ne obligă, firește, să propunem și pentru ferestrele din Sibiu o datare corespunzătoare, adică cel mai curînd în deceniul al treilea al veacului al XVI-lea.

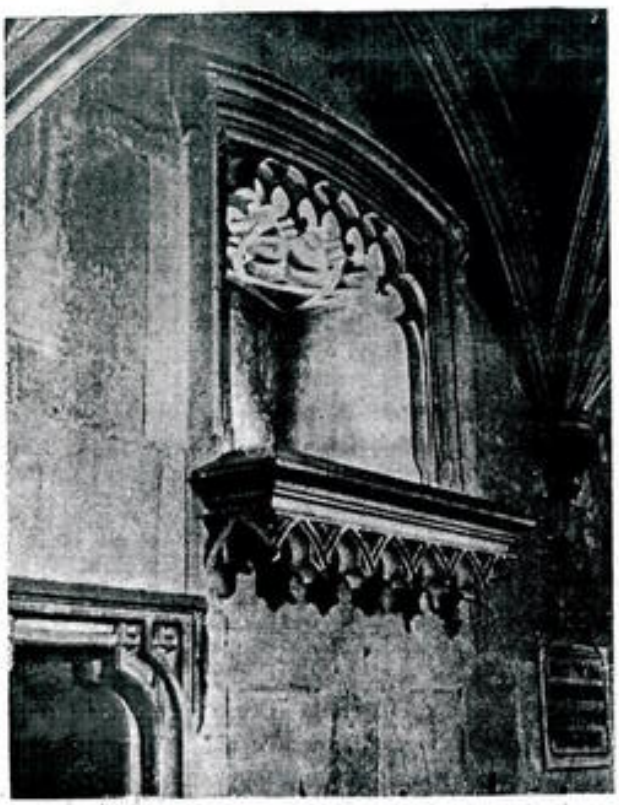

Fig. 564. — Cluj, fosta mănăstire dominicană, amvonul.

Ceva mai curînd, poate între anii 1500 și 1521, ar putea fi datate și unele amenajări din corpul de clădire de nord. Pe atunci se presupune că proprietarul întregului complex ar fi fost Ioan Lula și stema lui se află pe un lintel, încastrat ulterior într-o încăpere de la etajul I și depus acum în muzeul Brukenthal [2]. Lintelul provine de la un toc de ușă cu baghete, dar

[1] Bezold, *Renaissance in Deutschl.*, p. 38.

[2] Cf. și Balogh J., *Renaissance*, I, p. 68, 93 și 272—273.

cu profiluri, care se apropie de formele renașterii. Acestea sînt elementele clădirii care a devenit în 1545 proprietatea orașului și casa sfatului.

O clădire mai veche fusese în Sibiu casa capitlului [1], situată în dreptul fațadei de nord a bisericii parohiale sf. Maria, devenită și ea acum casă parohială a comunității ev. Clădirea a suferit însă prefaceri radicale, dar în fațadă se păstrează o inscripție și, pe un scut festonat, stema plebanului Ioan din Alțina cu data 1502. Sub această stemă se deschide un frumos portal gotic tîrziu (fig. 573), tratat cu oarecare fantezie mai independentă, cu baghetele arcuite și întretăiate în partea superioară. Acest cadru e o operă remarcabilă a goticii de prin primul deceniu al veacului al XVI-lea.

Puține sînt urmele arhitecturii civile păstrate în Brașovul vechi. Menționăm doar, de dragul cronicii, lucrările executate între anii 1515 și 1528 la clădirea primăriei [2], la care a participat arhitectul magister Antonius, alături de lemnarii Anthony din Sibiu și Gregorius din Brașov. Din documente aflăm că acum s-a adăugat un etaj turnului și s-a făcut un nou acoperiș. Dar aceste lucrări au căzut pradă prefacerilor ulterioare.

Fig. 565. — Cluj, fosta mănăstire dominicană, sala de lîngă sacristie.

c) Moldova

Vechea arhitectură de piatră moldovenească din perioada analizată anterior se datora îndeosebi ctitorilor domnești. Ca atare ea nu reprezintă tipurile arhitectonice populare, mai modeste, dar mai răspîndite. Dintre aceste tipuri face parte biserica de lemn, ridicată la țară, fie ca biserică parohială țărănească, fie ca ctitorie boierească. În ceea ce privește înfățișarea, putem presupune deocamdată că bisericile de lemn moldovenești se prezentau în două variante, ambele cu planul dezvoltat de-a lungul axei longitudinale, compuse adică din trei încăperi înșirate de la vest spre est. Dintre acestea, nava va fi fost aproximativ pătrată, tinda și altarul uneori la fel, dar alteori poligonale. Deosebirile principiale dintre cele două variante se vor fi manifestat însă mai ales în elevație, în sistemul învelișului interior. La unele biserici acest înveliș va fi fost cilindric, din scînduri montate pe arcuri de lemn (în imitarea dublourilor), la altele însă piramidale, din birne mici așezate cruciș. Primul sistem se leagă de tipul bisericilor de lemn transilvănene, dezvoltat în contact cu arhitectura de piatră catolică, al doilea, în schimb, e strîns înrudit cu bisericile de piatră moldovenești, cu plan triconc. E inutil să discutăm aci problema originii

[1] Reissenberger, *Oberreste*, p. 482—483; Roth, *Baukunst*, p. 115; *Kunst in Sieb.*, p. 107—108; Balogh J., *Renaissance*, I, p. 82.

[2] *Burzenland*, III—1, p. 164 și urm.; Roth, *Baukunst*, p. 116—117; *Kunst in Sieb.*, p. 49 și 112.

îndepărtate a acestor forme arhitectonice şi prioritatea absolută a arhitecturii de lemn sau a celei de piatră în elaborarea sistemelor iniţiale. În veacul al XV-lea faza originară era de mult depăşită şi problema relaţiilor dintre arhitectura de lemn şi cea de piatră dobîndeşte acum un caracter strict local, moldovenesc. Cu alte cuvinte, se pune întrebarea ce relaţii au existat între numeroasele biserici de lemn moldoveneşti şi cele de piatră care au început să fie ridicate în număr tot mai mare încă din jumătatea a doua a veacului al XV-lea. Un fenomen asemănător, o înlocuire masivă a bisericilor de lemn cu altele de piatră, am constatat în această perioadă şi în Transilvania, cu privire la bisericile catolice de la ţară. În Moldova însă vom avea ocazia să observăm concomitent şi apariţia unor metode noi şi specifice în construcţia bolţilor clădirilor de piatră, care socot că ne obligă să admitem în primul rînd, ca premisă, existenţa celor două variante de biserici de lemn, iar apoi producerea unor interferenţe extrem de semnificative, cărora am încercat să le atribui sistemul de boltire moldovenesc [1].

Fig. 566. — Oradea, fragment arhitectonic de la palatul episcopal.

Fig. 567. — Bistriţa, casa parohială ev., portal.

Bisericile de piatră moldoveneşti [2] din perioada de care ne ocupăm pot fi grupate şi ele în două serii: bisericile-sală şi bisericile cu plan triconc. Din seria bisericilor-sală, primul monument, în ordine cronologică, pare a fi biserica zidită de Teodor Vitold în Lujeni [3] (fig. 574), probabil curînd după anul 1452, cînd el a cumpărat această moşie. Clădirea din piatră brută şi cărămidă se compune dintr-o tindă şi o navă dreptunghiulară cu un altar ceva mai strîmt, semicircular în interior, iar în exterior cu şase laturi, deci cu fereastra altarului dezaxată spre nord, din cauza muchiei din axa principală. Două nişe ţin loc de proscomidie şi veşmîntar. Bolţile din tindă şi navă sînt cilindrice, aşezate pe axa longitudinală, sprijinite în navă şi de un arc dublou pe consolă cu profil simplu şi greoi, iar altarul poartă obişnuita semicalotă. Fe-

[1] Asupra acestei chestiuni vezi VĂTĂŞIANU, *Arh. moldov.*, p. 180 şi urm.

[2] În afară de literatura citată în legătură cu diferitele probleme şi monumente, notăm aci două lucrări depăşite, dar uneori utile ca informaţie: ROMSTORFER, *Mold. byz. Bauk.* şi MIRONESCU, *Mănăstirile.*

[3] DAN, *Lujeni*; BALŞ, *Lujeni*, p. 35 şi urm.; ŞTEFĂNESCU, *Bucovine et Moldavie*, p. 90; HENRY, *Moldavie*, p. 175; IONESCU, *Ist. arh.*, p. 238; VOIŢEHOVSKI, *Арх. Молдавии*, p. 46.

restrele sînt mici şi dreptunghiulare, evazate spre interior. Curioase erau odinioară intrările duble dinspre vest, separate printr-un stîlp pătrat de zidărie (după modelul portalurilor gotice). Două arcade asemănătoare se deschideau şi în peretele dintre tindă şi navă; aci însă stîlpul mijlociu a fost înlăturat şi înlocuit cu un arc puternic. Recent s-a adăugat şi un exonartex de lemn, iar o cămăruţă din acelaşi material a fost alipită pe latura de sud. Contraforturile din dreptul navei se datorează şi ele lucrărilor de întreţinere din vremurile mai noi. Faţadele bisericii sînt netede şi tencuite.

Fig. 568. — Bistriţa, casa parohială ev., toc de uşă şi canat.

După Balş, această biserică s-ar explica printr-o reducere a unei clădiri de tip basilical, cum ar fi biserica sf. Nicolae din Rădăuţi. Faza intermediară dintre basilica din Rădăuţi şi biserica-sală din Lujeni ar fi reprezentată de bisericile din Dolheşti şi Volovăţ, unde arcadele oarbe de-a lungul pereţilor laterali ar păstra amintirea navelor laterale. Acest amănunt [1] ar dispare apoi la Lujeni. Asemenea explicare nu ţine însă seama de cronologie, deoarece ambele biserici citate sînt ulterioare celei din Lujeni. Iorga [2], în schimb, califică biserica din Lujeni drept un monument « lituanian bastard », probabil din cauză că nu a găsit în Lituania analogii corespunzătoare.

Nici una dintre cele două ipoteze de mai sus nu par convingătoare. Mai promiţătoare e confruntarea planului, inclusiv particularităţile absidei, cu bisericile transilvănene din grupul din care face parte şi cea din Bîrsău. Înrudirea dintre cele două clădiri e izbitoare şi nu poate fi explicată decît prin derivarea din acelaşi prototip şi acelaşi mediu. Dacă, în Transilvania, biserica-sală din evul mediu e un produs combinat din arhitectura de lemn şi cea de piatră, va trebui să recunoaştem că şi în Moldova e rezultatul aceluiaşi fenomen. Bisericile de lemn moldoveneşti vor fi semănat la început cu cele din Maramureş, ceea ce nu ar fi de mirare, date fiind legăturile intime dintre aceste provincii. La transpunerea în piatră s-au adoptat unele elemente noi, între care traseul circular din interiorul absidei, precum şi semicalota corespunzătoare. Acestea au fost împrumutate în Moldova fie de la o basilică de felul celei din Rădăuţi, fie de la unul din triconcurile numeroase. Astfel, biserica din Lujeni trebuie considerată ca cel mai vechi reprezentant păstrat al unui tip esenţialmente autohton. Totodată ea confirmă oarecum existenţa bisericii de lemn cu planul simplu longitudinal din primul grup, devenit ulterior în Moldova destul de rar.

Biserica din Dolheştii Mari [3], zidită înainte de anul 1481, cînd se înmormîntează aci, alături de tatăl său, ctitorul hatmanul Şendrea, aparţine aceluiaşi tip de biserică-sală (fig. 575 b),

[1] Balş, *Lujeni*, p. 37—39.
[2] *Comptes-rendus*, RH, VII—1930, p. 114.
[3] Urechie, *Domnii*, p. 162; Iorga-Balş, *L'art*, p. 79; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 124 şi urm.; Henry, *Moldavie*, p. 58.

dar prezintă o filiaţiune ceva mai complicată, fiindcă, după cum vom vedea, elementele componente denotă o încrucişare de influenţe multiple. Clădirea, ridicată exclusiv din piatră brută, se compunea la început dintr-o tindă şi o navă dreptunghiulară, despărţite una de alta printr-un

Fig. 569. — Cluj, Lapidarul Institutului de istorie, toc de uşă.

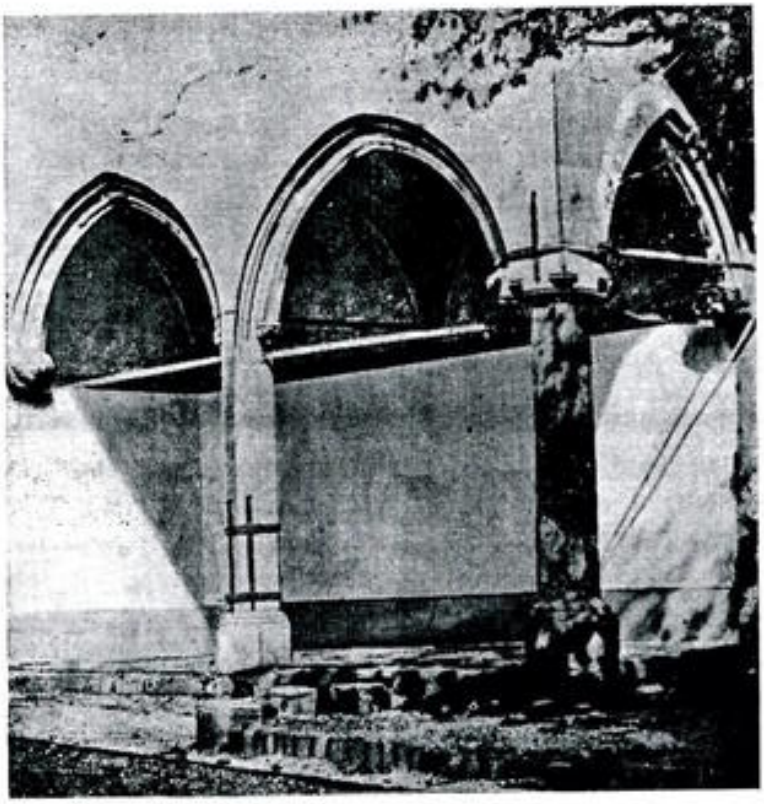

Fig. 570. — Sibiu, primăria veche, loggie.

perete străbătut de o singură uşă, şi dintr-un altar pentagonal, atît în afară cît şi înăuntru. Tinda şi nava sînt acoperite cu cîte o boltă cilindrică uşoară, construită din sigă. Aci întîlnim însă o particularitate împrumutată arhitecturii bizantine, menită să fie nu numai larg exploatată în Moldova, dar să formeze chiar punctul de plecare al unei evoluţii noi şi originale. Pentru a micşora presiunea laterală a bolţilor, problemă atît de precumpănitoare în perioada începu-

turilor arhitecturii romînești din ambele principate, se decide reducerea luminii bolților, intercalîndu-se în fiecare încăpere cîte o pereche de pilaștri masivi, dreptunghiulari, legați de-a lungul pereților prin arcuri ușor frînte (fig. 575 a). Aceste arcade formează un fel de nișe și împing

Fig. 571. — Sibiu, primăria veche, loggia și corpul de sud.

punctul de naștere al bolților spre interior, încît rezultanta presiunilor nu trece în afara piciorului zidurilor exterioare [1]. Acest procedeu, încadrat cu drept cuvînt în noțiunea sistemului contraforturilor interne, e identic ca principiu cu procedeele adoptate la Vodița II. La Dolhești se adaugă secțiunea în arc ușor frînt a bolților, contribuind și ea la reducerea componentei presi-

[1] Vezi asupra acestei chestiuni și Balș, *Bir. lui Ștefan*, p. 78 și Ionescu, *Ist. arh.*, p. 276.

unilor laterale. În sfîrşit, în dreptul fiecărei perechi de pilaştri, bolta e sprijinită de cîte un dublou aşezat pe console, compuse din ciubuce şi cavete care se apropie mult de formele renaşterii. S-ar putea ca aceste console să fi fost însă introduse ulterior, deoarece dublourile se pierd în partea inferioară în grosimea peretelui, iar consolelor le revine numai un rol estetic. Bolta altarului e mult mai simplă; spre apus are forma cilindrică, iar spre răsărit o semicalotă poligonală, în corespondenţa pereţilor.

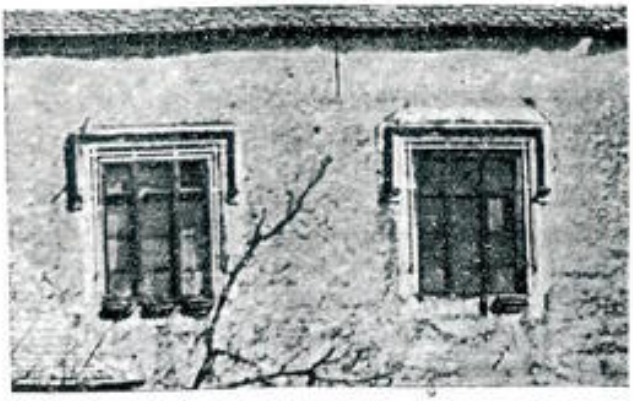

Fig. 572. — Sibiu, primăria veche, ferestre de la corpul de sud.

Uşa din exterior a fost refăcută în 1854, cînd s-a adăugat bisericii o clopotniţă, transformîndu-se şi unele ferestre şi cornişa, dar înspre navă se mai păstrează vechiul cadru dreptunghiular, ruinat, reprezentant bastard (sau refăcut?) al tipului gotic tîrziu cu baghete. Ferestrele vechi au cîte un chenar care încondeiază numai partea superioară şi marginile laterale ale deschiderii, lipsind în partea inferioară. Aceste coronamente se compun fie dintr-un cadru profilat în stilul renaşterii, întors la partea inferioară spre golul ferestrei (fig. 576), fie dintr-o împletitură de ciubuce, încadrînd un cîmp decorat la capete cu cîte o palmetă (fig. 577). Pentru prima categorie de cadre va trebui poate să căutăm analogii în Polonia, pentru că profilurile întîlnite în Transilvania prezintă o modelare diferită şi aparţin, după cum am văzut, abia primului sfert al veacului al XVI-lea. S-ar putea de altfel ca şi la Dolheştii Mari aceste cadre să fie mai recente. În ceea ce priveşte chenarele cu împletituri, ele repetă un decor străvechi din Asia Mică şi din Armenia, pe care Balş l-a întîlnit şi la ruinele palatului din Mangop [1]. Un chenar la fel, deşi mai suplu şi mai fin executat, se găseşte însă la Cetatea Albă, datînd de pe la 1440 (vezi fig. 258).

Pentru a explica caracterele eclectice ale bisericii din Dolheştii Mari, nu cred însă că ar mai trebui să cumpănim şi eventuale reminiscenţe ale arhitecturii romanice [2], de mult apuse. Alături de însuşirile fundamentale ale bisericii-sală, regăsim la Dolheştii Mari caractere gotice în traseul pentagonal al altarului şi în frîngerea uşoară a arcurilor şi bolţilor. Acestea sînt însă argumente insuficiente pentru presupunerea colaborării unui meşter provenit din vreun şantier gotic. Elementele pomenite pot fi explicate numai ca rezultate ale unor sugestii răzleţe, datorite numeroaselor biserici catolice ridicate în Moldova. Structura bisericii din Dolheştii Mari cu sistemul ei de contraforturi interne denotă calităţi specifice, derivate în ultima analiză din principiile arhitecturii bizantine. Prin urmare, ca arhitectură, biserica nu poate fi decît opera unui meşter local; problematică rămîne doar clasarea şi datarea operei pietrarului care a executat chenarele de la ferestre cu profiluri în stilul renaşterii, greu de încadrat în ultimul sfert al veacului al XV-lea.

Monumente surori deosebit de interesante pentru o serie de probleme ale arhitecturii moldoveneşti din secolul al XV-lea sînt fundamentele unei biserici din Orheiul Vechi şi ctitoria marelui logofăt Tăutu din Bălineşti. Pînă nu de mult, aceasta din urmă fusese considerată ca un monument izolat în ambianţa arhitecturii moldoveneşti din perioada lui Ştefan cel Mare. Acum însă sîntem în măsură să constatăm că ea aparţine unei familii relativ numeroase. În

[1] Balş, *Dolheştii Mari*, p. 162 şi urm. În acest articol Balş revine asupra părerii iniţiale, exprimată în lucrarea *Bis. lui Ştefan*, p. 127, anume că chenarele ar aparţine abia veacului al XVII-lea, datare acceptată şi de Ştefănescu, *Nouvelles recherches*, p. 5.

[2] Ionescu, *Ist. arh.*, p. 242—243.

adevăr, săpăturile recente de la Orheiul Vechi au dat la iveală fundamentele unei biserici [1] foarte asemănătoare (fig. 578). Clădirea orheiană se compune mai întîi dintr-o navă aproximativ pătrată şi un altar semicircular. Raportul de săpături înclină să dateze această parte a construcţiei la începutul veacului al XV-lea, pe temeiul unor cărămizi smălţuite despre care am pomenit şi al unei monede de aur din 1361, găsită în şanţul de fundaţie. Unei alte faze i-ar aparţine pronaosul, ceva mai larg decît nava şi prevăzut cu trei laturi spre apus, iar pe latura de sud s-au descoperit şi urmele unei construcţii care ar putea proveni de la intrare (un pridvor?). Fundaţiile sînt din piatră brută şi autorii săpăturilor presupun că pronaosul nu a mai fost ridicat deasupra temeliilor pregătite. Cauza întreruperii ar fi fost dezastrul din 1499, cînd Orheiul Vechi a fost făcut una cu pămîntul de către cotropitorii turci şi tătari.

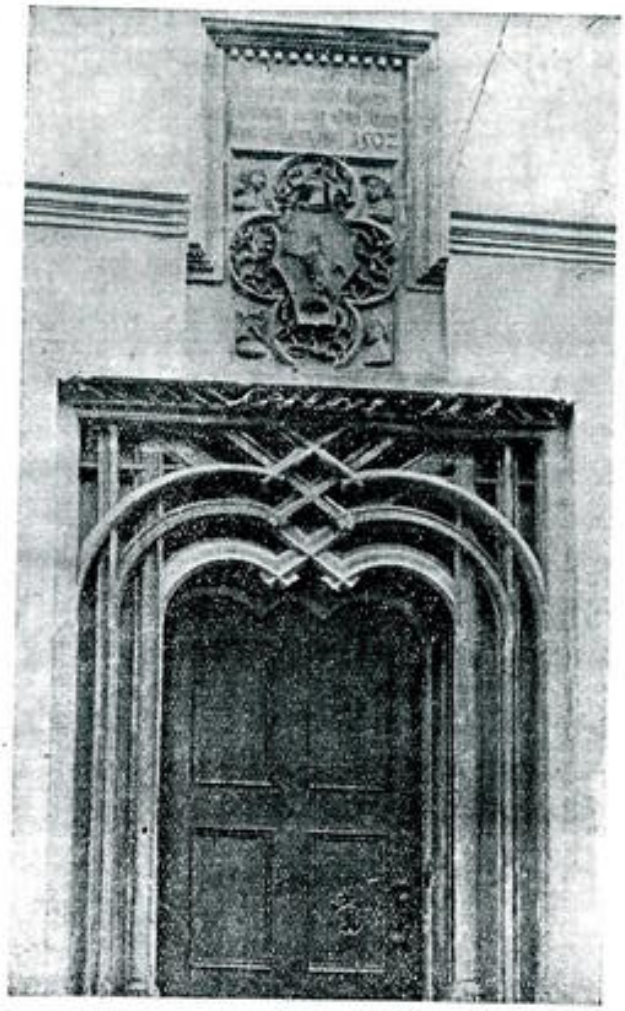

Fig. 573. — Sibiu, casa parohială ev., portal.

Cu privire la pronaos socot însă că am putea pune şi altfel problema. Ar fi de cîntărit dacă fundamentele acestuia — deşi aparent foarte robuste — nu au fost menite să suporte o construcţie de lemn. Nu trebuie uitat ca din veacul al XVI-lea ni s-a păstrat un astfel de exemplu la capela cimiterială din faţa cetăţii de scaun a Sucevii, cercetată în cursul săpăturilor din 1952 [2]. Dispoziţii asemănătoare se găsesc apoi la bisericile de piatră transilvănene din Ţigău şi Moldoveneşti, amintite în capitolul despre arhitectura transilvăneană, precum şi la o serie de biserici de lemn dintr-o perioadă ceva mai recentă, atît din cuprinsul Transilvaniei, cît şi din Moldova [3]. După cum se vede, e iarăşi vorba de interferenţe între bisericile de lemn — pe care le socot precursoare, pentru că se găsesc pe o arie mult mai întinsă şi reprezintă un tip de lungă durată — şi cele de piatră, care apar sporadic, atestate deocamdată numai prin cele două exemple din Transilvania şi prin cîteva monumente moldoveneşti, dintre care unele de la începutul veacului al XVII-lea.

Martorul de piatră moldovean cel mai bine păstrat şi cel mai sugestiv e biserica sf. Nicolae din Bălineşti [4]. După cum arată pisania slavonă, încastrată în peretele de miazăzi din exterior, zidirea s-a terminat în 6 decembrie 7007 (= 1499). Tinda prezintă spre apus un plan poligonal

[1] Smirnov, *Opseră*, p. 27.
[2] SCIV, IV—1953, fasc. 1—2, p. 354—356.
[3] O expunere mai amănunţită a acestor probleme la V. Vătăşianu, *Consideraţiuni asupra bisericilor moldoveneşti cu pronaos poligonal* (în volumul *Ştefan cel Mare şi cultura moldovenească în sec. XV*, în curs de apariţie).
[4] Informaţiile lui Ureche, *Domnii*, p. 179, cu privire la biserica din Bălineşti, trebuie primite cu rezervă. Vezi Ghika-Budeşti, *Bălineşti*, p. 200 şi urm.; Lapedatu, *Bălineşti*, p. 212 şi urm.; Iorga, *Contribuţii ist. bis.*, p. 480—481; Iorga-Balş, *L'art*, p. 84; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 133 şi urm.; Henry, *Moldavie*, p. 58; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 243 şi urm.

(fig. 579 b), atît spre interior cît şi spre exterior; nava, despărţită de tindă printr-un perete, e aproximativ pătrată, iar altarul e în interior semicircular, în vreme ce în afară e şi el pentagonal. În dreptul tindei, spre miazăzi, în faţa intrării, e un pridvor încălecat de o clopotniţă cu un etaj.

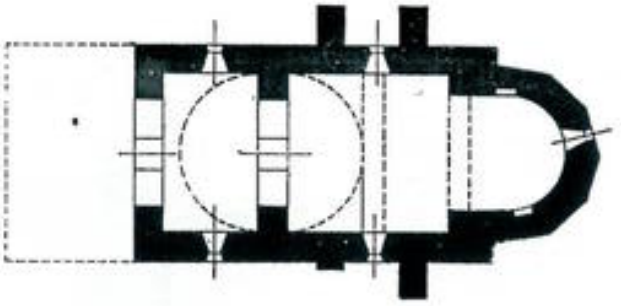
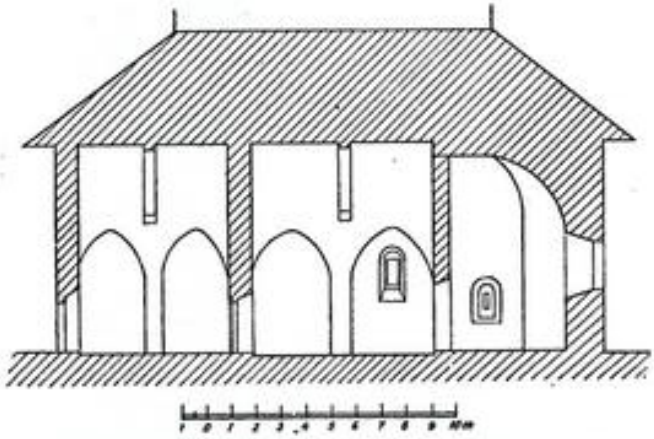
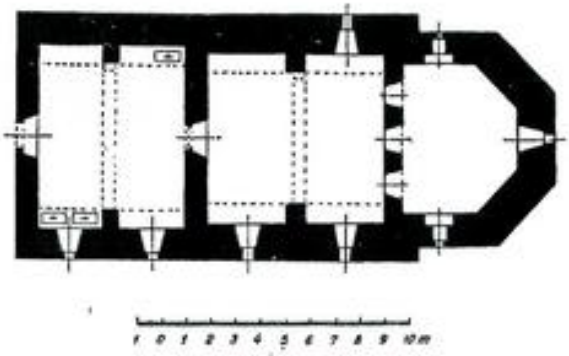

Fig. 574. — Lujeni, planul bisericii.

a)

b)

Fig. 575. — Dolheştii Mari, biserica, *a)* secţiune longitudinală, *b)* plan.

În ceea ce priveşte plastica arhitectonică, tinda şi nava sînt împărţite în interior prin platbande cu mănunchiuri de cîte trei toruri în cîte trei travee (fig. 579 a). Fiecare dintre aceşti pilaştri zace pe cîte o bază înaltă, netedă în partea inferioară, iar deasupra cu profiluri gotice

răsucite. Torurile se subțiază în partea superioară și poartă capiteluri geminate, simple, ușor curbate. Fiecare pilastru e legat cu cel din fața lui prin cîte un arc dublou, sprijinind bolta. Altarul, în schimb, prezintă obișnuitul cilindru terminat cu o semicalotă, după sistemul curent în arhitectura bisericească din Moldova.

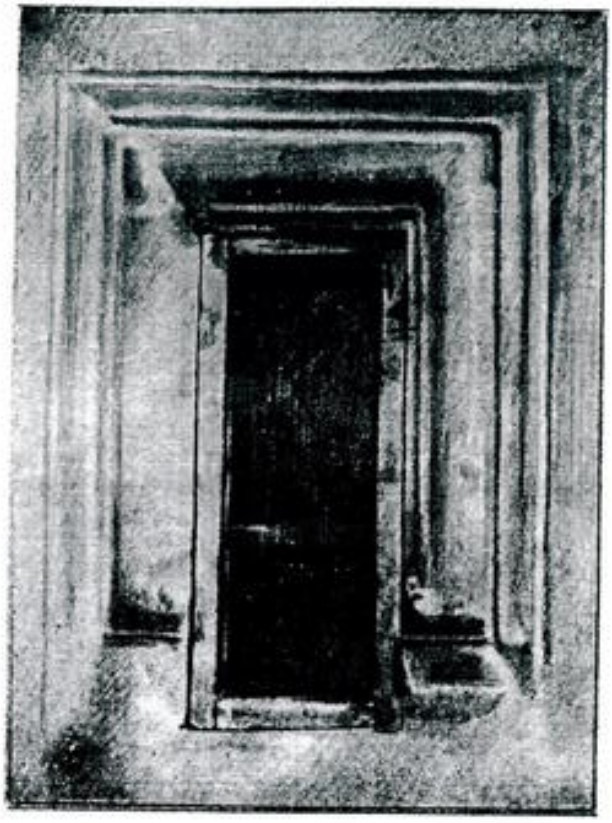

Fig. 576. — Dolheștii Mari, biserica, cadru de fereastră.

Detaliile ornamentale dezvăluie prezența elementelor caracteristice ale șantierelor moldovenești, alături de acelea ale unui meșter gotic, care însă nu pare a fi colaborat concomitent, ci a fi urmat la conducerea șantierului. Meșterilor moldoveni le putem atribui zidirea altarului cu bolți cu tot și ridicarea zidurilor navei și ale tindei pînă sub cornișă, împreună cu paramentul fațadei (fig. 580). Zidurile sînt din piatră brută, întrerupte prima oară de un brîu cu trei rînduri de cărămizi, formînd un soclu, modificat ulterior de meșterul gotic, apoi a doua oară sub linia ferestrelor cu alte trei straturi de cărămidă (fig. 581). În fațadă, deasupra ferestrelor, piatra brută e ascunsă sub un parament de cărămidă. Acest registru superior e animat printr-un rînd de firide mari, semicirculare, iar deasupra a fost așezat un rînd de firide mai mici, așa-zisele ocnițe, corespunzînd cîte două fiecărei firide inferioare. Timpanele dintre arcuri sînt împodobite cu discuri smălțuite, verzi, unele de culoare mai închisă, altele mai deschisă, apoi galbene, brun închis și unele simple, nesmălțuite. Fiecare disc poartă cîte un mic relief. Acest parament vioi și bogat în colorit nu e nou în arhitectura moldovenească și vom reveni asupra lui cînd vom analiza bisericile de tip triconc. Acesta era stadiul zidirii bisericii din Bălinești, cînd intervine un meșter format într-un șantier gotic. Noului venit i se datorează bolțile navei și ale tindei, înconjurarea fundamentelor cu un soclu de piatră puternic, compus dintr-un plan înclinat, și cîteva profiluri în formă de cavetă. Colțurile verticale ale zidurilor le îmbracă cu lespezi de piatră de talie și adaugă cornișa gotică, prevăzută cu o scotie adîncă. Chenarele ferestrelor dreptunghiulare de la altar și navă primesc profiluri cu baghete subțiri, încrucișate, împrumutate ultimei faze gotice. La pronaos (fig. 582), spre nord și sud, el așază cîte o fereastră gotică bipartită, cu arc frînt și cu muluri, și sculptează frumosul portal în arc frînt, încadrînd o lunetă (fig. 583). Desenul ușii cu deschiderea dreptunghiulară e împrumutat de la ușa cu cadru de baghete.

Tot acestui meșter i s-a încredințat construirea clopotniței [1] sprijinită pe doi stîlpi, formînd un fel de pridvor în fața intrării. Construcția ulterioară a acestui turn se recunoaște ușor, nu numai din țesătura zidurilor, dar și din faptul că paramentul fațadei fusese terminat și în porți-

[1] Trebuie subliniat că o clopotniță așezată la fel avea și biserica Mirăuților din Suceava, dar aceasta din urmă suferise o refacere amplă în veacul al XVII-lea și apoi o reconstrucție totală în secolul al XIX-lea.

unea acoperită azi de zidurile clopotniței. Stîlpii masivi, octogonali, sînt așezați pe un parapet decorat cu semicercuri juxtapuse și întretăiate, încadrînd trefle și patrulobi. Balș l-a comparat cu mulurile de la amvonul refectoriului fostei mănăstiri dominicane din Cluj. În partea superioară, prisma octogonală a stîlpilor se transformă într-o formă cubică, prin semipiramide inversate, pentru a susține zidurile clopotniței și arcurile frînte, profilate cu multă suplețe. Bolta acestui pridvor (fig. 584) zace pe mici console cu profiluri caracteristice, gotice tîrzii, terminate jos cu cîte o rozetă. Consolele susțin nervuri de piatră cu secțiunea în formă de pară, alcătuind un motiv de stea, împodobit la punctele de întretăiere cu aceleași rozete mărunte pe care le cunoaștem de la bisericile gotice din Transilvania. Demn de relevat e însă că aci nervurile îndeplinesc încă un rol structiv și bolta e compusă din segmente construite aparte, cu cărămizile dispuse în corespondența axei fiecărui segment, dovadă că avem în fața noastră un meșter cunoscător al tehnicii gotice încă nedegenerate. Etajul clopotniței e zidit din cărămidă, dar muchiile sînt din lespezi de piatră de talie și la fel e și torul simplu de la baza etajului. Etajul se deschide spre cele trei laturi libere cu cîte o fereastră largă în arc frînt, la care se repetă profilurile cunoscute, iar pentru a lega clopotnița mai intim de biserică s-au aplicat și aci două frize de discuri smălțuite, una deasupra și în jurul arcadelor catului de jos, alta la etajul de sus, în jurul ferestrelor și sub cornișă. Judecînd după profilul gotic al chenarului de la pisanie, compus din baghete încrucișate, sîntem în drept să admitem că toată biserica, inclusiv clopotnița, fusese terminată în 1499. Numele lui Dragotă al Tăutului, al unui membru al familiei Tăutu, sculptat în dreapta, pe chenarul pisaniei, nu poate fi decît cel mult al ispravnicului. Presupunerea că Dragotă însuși ar fi și meșterul căruia să-i putem atribui iscusita construcție gotică împreună cu plastica atît de corect executată în același stil apare, în stadiul cunoștințelor noastre actuale, prea îndrăzneață.

Fig. 577. — Dolheștii Mari, biserica, cadru de fereastră.

Ulterior, în cursul veacului al XVI-lea, fațada bisericii fusese acoperită cu tencuială sub care au dispărut firidele, iar exteriorul a fost zugrăvit. Dintele vremii a scos însă la iveală paramentul original.

Ultima biserică din această perioadă pe care o mai putem clasa între bisericile-sală e sf. Cruce din Volovăț [1], sortită să înlocuiască, după cum ne povestește tradiția, biserica veche de lemn, mutată de Ștefan cel Mare în comuna Putna. Pisania slavonă arată că biserica e ctitoria lui Ștefan cel Mare și că zidirea s-a început în anul 7008 (= 1500) și s-a terminat în 14 septembrie 7010 (= 1502).

[1] Kozak, *Inschriften*, p. 198—199; Iorga-Balș, *L'art*, p. 84; Balș, *Bis. lui Ștefan*, p. 130 și urm.; Henry, *Moldavie*, p. 57; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 245.

Cu mici modificări neînsemnate, biserica din Volovăţ repetă particularităţile structive întîlnite la ctitoria lui Şendrea.[1] Biserica (fig. 585) se compune din tindă, navă şi altar. Absida altarului e semicirculară, după forma obişnuită la bisericile cu planul triconc. Tinda şi nava sînt

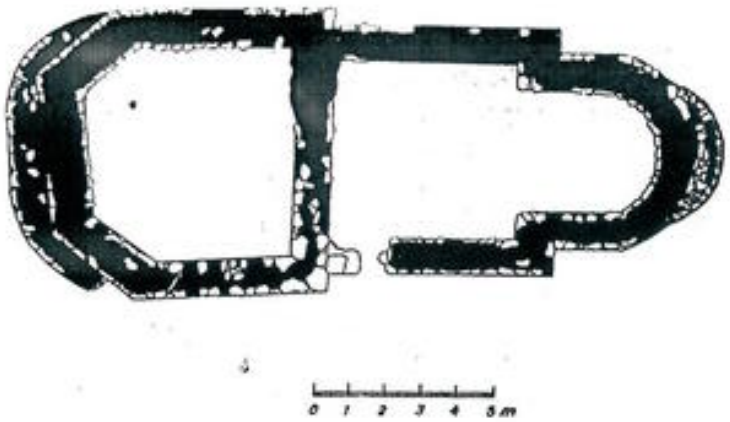

Fig. 578. — Orheiul Vechi, planul bisericii.

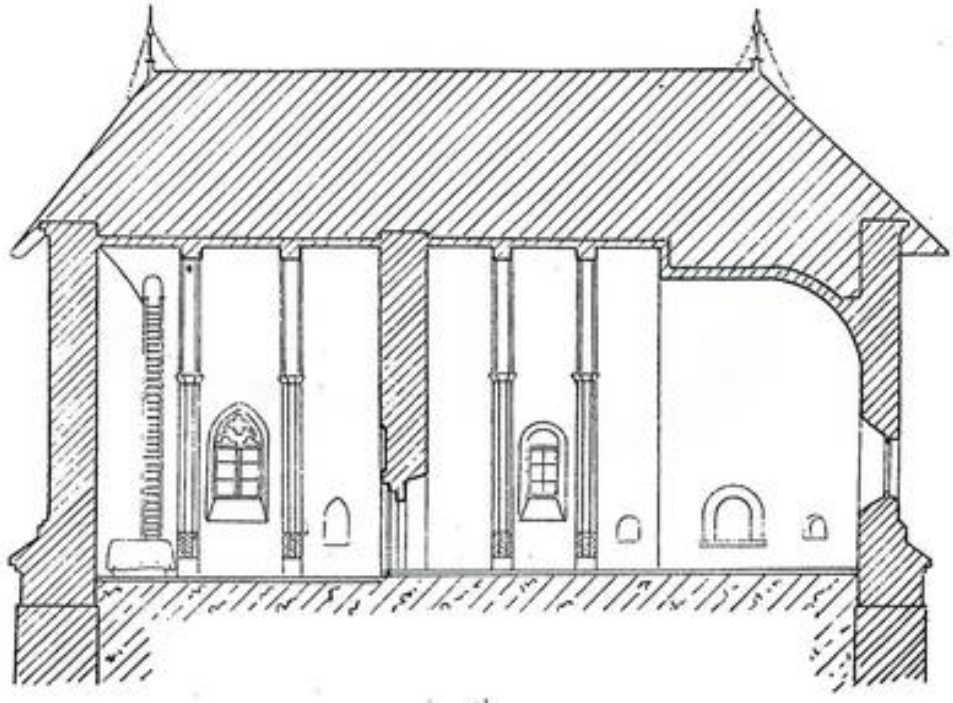
despărţite una de alta printr-un perete străbătut de o uşă simplă, dreptunghiulară. Aceste încăperi sînt prevăzute cu cîte două perechi de pilaştri legaţi între ei prin arcuri semicirculare longitudinale. Arcuri dublouri, sprijinite pe console simple, rotunjite în partea inferioară, susţin bolta cilindrică. În altar bolta se termină cu obişnuita semicalotă. Un împrumut aplicat stîngaci sînt contraforturile treptate, aşezate în prelungirea pereţilor transversali. Ele nu îndeplinesc nici un rol structiv şi contribuie numai la articularea faţadelor, încoronate sub streaşină cu două rînduri de ocniţe; cele de jos sînt ceva mai mari, dar distribuirea lor pe două rînduri e lipsită de un raport numeric determinat. Altarul posedă în interior două nişe scobite în grosimea peretelui, servind ca proscomidie şi veşmîntar, iar alte două adînciturі sînt compensate în exterior prin două contraforturi, singurele care îndeplinesc totodată şi un rol practic. Interiorul e pardosit cu dale pătrate de piatră.

Intrarea în biserică se află pe partea de sud a pronaosului şi e împodobită cu un chenar gotic în arc frînt, executat destul de grosolan de către meşteri localnici. În aceeaşi categorie intră şi cele două ferestre de pe laturile de sud şi vest ale pronaosului, încadrate la fel, precum şi ferestruica din axa altarului. Celelalte ferestre sînt moderne.

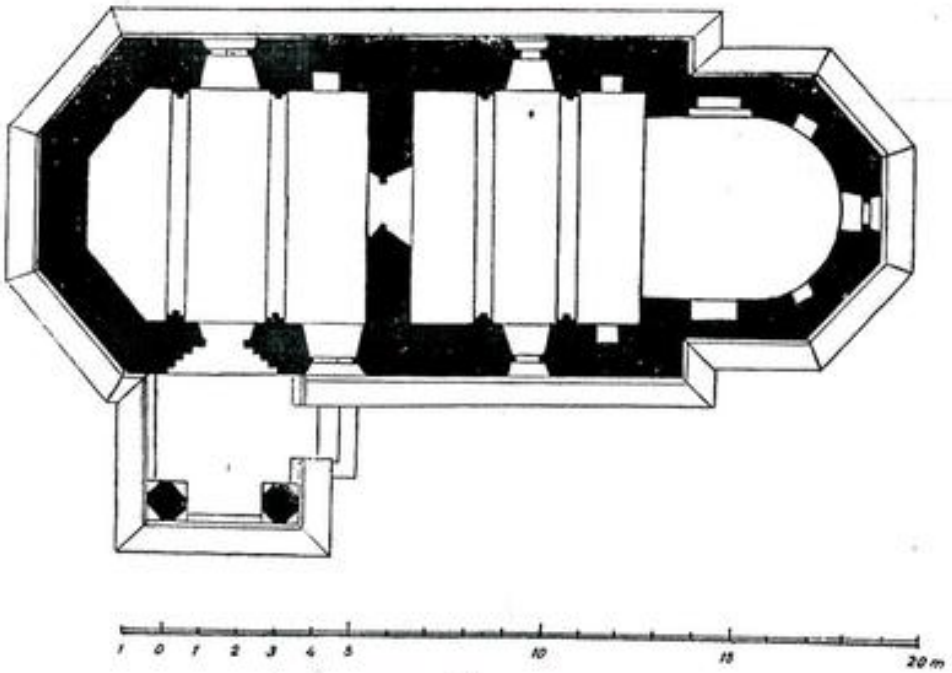
Faţă de aceste biserici-sală legate mai intim de premisele arhitecturii de lemn, grupul clădirilor cu plan triconc, derivat din prototipurile de la sf. Treime din Siret şi din biserica vechii mănăstiri de la Vatra Moldoviţei, e mult mai numeros. Toate aceste triconcuri sînt fără excepţie ctitorii domneşti, datorate aproape exclusiv lui Ştefan cel Mare.

Prima şi una dintre cele mai însemnate fundaţii ale lui Ştefan a fost mănăstirea Putna. După cronicarul căruia i se datoreşte sbornicul din Kiev, zidirea s-a început în 4 iunie 6974 (= 1466) [1], iar după Grigore Ureche, în 10 iulie acelaşi an [2]. Ambii cronicari sînt însă de acord că mănăstirea a fost sfinţită în ziua de 3 septembrie 6978 (= 1470) [3]. Dar construcţiile nu erau toate terminate la data de mai sus şi zidurile de apărare din jurul mănăstirii, menită să adăpostească şi mormîntul ctitorului şi al familiei sale, au fost ridicate abia în anii următori.

[1] Kozak, *Inschriften*, p. 65.
[2] Ureche, *Domnii*, p. 153.
[3] Ureche, *op. cit.*, p. 157; Kozak, *Inschriften*, p. 65; cf. şi Iorga-Balş, *L'art*, p. 55 şi 79; Balş, *Bit. lui Ştefan*, p. 143 şi 146.

a)

b)

Fig. 579. —Bălinești, biserica, *a)* secțiune longitudinală, *b)* plan.

Mănăstirea de azi păstrează însă puţin din clădirile datorate întemeietorului ei. După sbornicul din Kiev, ea ar fi fost devastată de un cumplit incendiu în miercurea paştilor din anul 6992 (= 1484), iar în secolul al XVII-lea Vasile Lupu a refăcut biserica în întregime. Actualele

Fig. 580. — Bălineşti, biserica.

clădiri ale mănăstirii datează apoi din veacul al XIX-lea [1]. Asupra acestor transformări vom reveni la timpul său. Nu sînt însă de acord cu presupunerea că în afară de turnul tezaurului nu se mai păstrează nici o urmă din vremea lui Ştefan cel Mare [2].

După cum rezultă din informaţiile contemporane ca şi din cele ulterioare, această mănăstire s-a bucurat de la început de o atenţie cu totul deosebită din partea ctitorului. Prin urmare nu ne poate surprinde faptul că Ştefan a zidit aci o biserică de proporţii care depăşesc ctitoriile anterioare. Biserica (fig. 586) se compunea dintr-un altar, o navă cu hore laterale, o gropniţă, o tindă şi un exonartex. Balş punea la îndoială vechimea acestui plan, fiindcă el nu revine decît la biserica mănăstirii Neamţu, adică în 1497. Acest lucru însă nu mi se pare atît de semnificativ şi ar fi fost curios ca Ştefan, care îşi alesese locul de odihnă la Putna, să fi înzestrat totuşi mănăstirea Neamţu cu o biserică mai amplă. De altfel, Balş nu observase că vechea biserică de la Vatra Moldoviţei dispunea şi ea, încă din vremea lui Alexandru cel Bun, de o gropniţă, încît inovaţia planului de la Putna se reduce de fapt doar la introducerea exonartexului. Putem deci conclude că restaurarea fundamentală a bisericii, datorată lui Vasile Lupu, nu a alterat planul iniţial.

[1] Henry, *Moldavie*, p. 68.

[2] Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 146 şi 148.

Din fortificaţiile vechi ale mănăstirii se mai păstrează turnul zis « al tezaurului » [1], aşezat în colţul de sud-vest al incintei. Turnul (fig. 587) are jos planul pătrat şi a fost îmbrăcat ulterior cu un glacis de zidărie împotriva ghiulelelor de artilerie.. Cele două etaje superioare sînt octogonale şi trecerea de la baza cubică la prisma octogonală se face prin piramide înjumătăţite, aşezate în colţurile pătratului inferior. Această dispoziţie va servi ca model pentru o serie de clopotniţe moldovene. Ambele etaje sînt acoperite cu calote (fig. 588) compuse din cîte opt fişii, corespunzînd laturilor, iar deasupra lor era odinioară o platformă înconjurată cu creneluri, încălecată probabil de un acoperiş înalt (în ţările cu precipitaţii frecvente şi mai ales cu zăpezi mari, platformele erau de obicei acoperite) (fig. 589). După cum arată inscripţia de la acest turn, el a fost terminat în ziua de 1 mai 6989 (= 1481) [2]. Cam tot pe atunci trebuie să se fi terminat întreaga incintă, deoarece pe turnul intrării, refăcut complet în veacul al XVIII-lea, se vede o stemă (fig. 590) cu capul de zimbru, cu steaua, semiluna şi cu o rozetă aşezată într-un chenar patrulob de tipul gotic, întîlnit în Transilvania la biserica din Teiuş a lui Ioan de Hunedoara. Chenarul e acoperit cu o inscripţie slavonă, în care se spune că Ştefan voievod, fiul lui Bogdan, a zidit această mănăstire în anul 6989 (= 1481) [3]. Autenticitatea acestei inscripţii, comemorînd probabil terminarea fortificaţiilor, a fost pusă la îndoială, dar e probabil că Iorga avea dreptate cînd arăta că bănuiala nu e justificată.

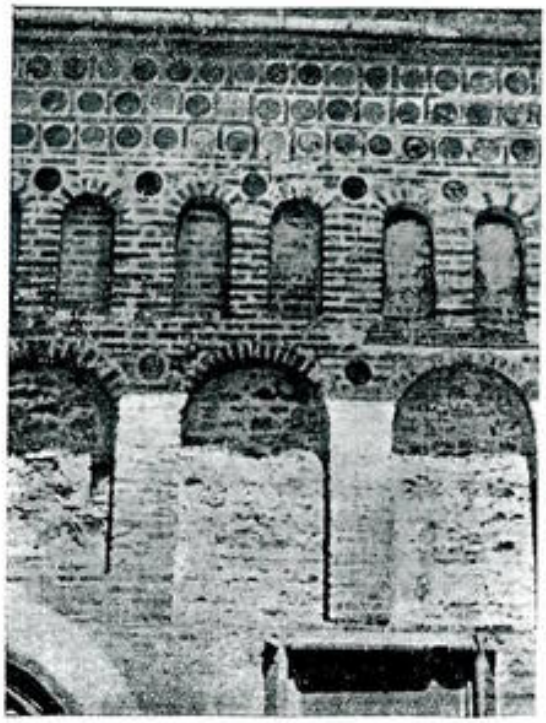

Fig. 581. — Bălineşti, biserica, detaliu din faţada de sud.

Biserica sf. Procopie din Milişăuţi [4] se păstrase neatinsă pînă în anul 1917, cînd a căzut pradă furiei războiului. Din fericire ne-a rămas releveul (fig. 591 a şi b), împreună cu fotografii suficiente pentru a o putea analiza. Biserica reia planul vechi şi simplu pe care îl cunoaştem încă de la biserica sf. Treime din Siret şi care va fi fost probabil repetat în multe alte monumente dispărute fără urmă. Totodată însă, întîlnim aci acele modificări şi înnoiri care vor constitui de acum înainte caracterul distinctiv şi specific al arhitecturii bisericeşti din Moldova.

Biserica sf. Procopie a fost zidită, conform inscripţiei slavone, în intervalul dintre 8 iunie şi 13 noiembrie 6995 (= 1487), pentru a comemora lupta victorioasă de la Rîmnic împotriva lui Basarab cel Tînăr. Biserica se compunea dintr-o tindă pătrată, o navă prevăzută cu două hore laterale şi un altar uşor alungit. Absidele erau semicirculare în interior şi pentagonale în afară. Pronaosul era boltit cu un cilindru pe axa longitudinală, întrerupt însă de două penetraţii profunde. Această construcţie apare destul de stîngace şi e lipsită de analogii, aşa că trebuie interpretată ca o soluţie *ad hoc*, destinată să amplifice evazarea în dreptul uşii de intrare,

[1] Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 156 şi urm.; Henry, *Moldavie*, p. 71 şi urm.

[2] Kozak, *Inschriften*, p. 69; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 157.

[3] Kozak, *Inschriften*, p. 68; Iorga, *Cărţi*, II, p. 617; Balş, *Bis. veac. XVII-XVIII*, p. 336; Melchisedec, *Bucovina*, I, p. 258; Berza, *Stema*, p. 76—77.

[4] Urechie, *Domnii*, p. 166; Kozak, *Inschriften*, p. 45 şi urm.; Iorga-Balş, *L'art*, p. 87; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 23 şi urm.; Luţia, *Raport*, BCMI, XIX—1926, p. 127—128; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 253.

așezată pe latura de miazăzi, și în dreptul ferestrei din partea opusă. În navă, dreptunghiul central era boltit întîi cu patru arcuri sprijinite pe pereții laterali, fără intermediul unei console. Lărgimea acestor arcuri nu fusese uniformă, ci calculată astfel încît să reducă spațiul central la

Fig. 582. — Bălinești, biserica, vedere parțială cu clopotnița.

un pătrat. Patru pandantivi transformau apoi acest pătrat într-un cerc peste care zăcea un cilindru scurt, formînd baza turlei. În interiorul acestui cilindru interveneau patru arcuri proptite pe mici console în formă de piramidă trunchiată și inversată. Axele acestor arcuri erau deviate cu 45° de la axele principale, așa că ele coincideau cu direcția diagonalelor. Prin intervenția acestor arcuri, baza turlei se transforma iarăși într-un pătrat, încît alți pandantivi trebuiau să mijlocească spre un nou cerc, pe care se ridica apoi tamburul cilindric. Fiecare horă laterală

purta cîte o semicalotă, iar arcul cel mare dinspre est era urmat de altele două cu cîte o treaptă mai jos, de care se lega semicalota absidei.

Exteriorul (fig. 592), zidit din piatră brută, era tencuit şi prevăzut la bază cu un profil simplu şi discret. Numai absidele erau decorate pe fiecare latură cu cîte o firidă lungă şi strîmtă, arcuită, iar deasupra cu un număr îndoit de ocniţe, arcuite şi ele. Acelaşi decor se repeta la tamburul turlei, prevăzut cu 16 firide şi tot atîtea ocniţe. Biserica era proptită şi de contraforturi treptate, unele aşezate diagonal, în colţurile apusene, altele în prelungirea peretelui interior care despărţea tinda de navă şi, în sfîrşit, o ultimă pereche în corespondenţa arcului din faţa calotei altarului. Aceste contraforturi fiind însă zidite din cărămidă, Balş bănuise că ele ar fi fost adăugate ulterior, conform unui model care s-ar fi răspîndit între timp. Ipoteza pare verosimilă, deoarece biserica contemporană din Pătrăuţi e în adevăr lipsită de asemenea contraforturi. Sub streaşină s-au găsit discuri smălţuite, formînd o friză decorativă de un colorit vesel, menită să îndulcească uniformitatea şi culoarea mohorîtă a pietrei. Sculptura decorativă fusese rezervată pentru chenarul uşii cu deschiderea dreptunghiulară, deasupra căreia era o lunetă rezervată picturii, încercuită de o arhivoltă gotică cu ciubucărie simplă. Acest portal era apoi încadrat de un profil dreptunghiular, compus din baghete încrucişate, formînd în totalitate o combinaţie curioasă şi stîngace între cele două tipuri de uşi gotice. Uşa din interior, dintre tindă şi navă, avea chenarul decorat cu baghete încrucişate. Ferestrele, una la tindă, spre vest, astupată ulterior, alta spre nord, iar alte două distribuite cîte una în fiecare horă laterală, precum şi o ultimă fereastră în altar, în axa principală, fuseseră cu toatele foarte mici, dreptunghiulare, încadrate şi ele de un chenar compus din cîte o baghetă încrucişată.

Fig. 583. — Bălineşti, biserica, uşa dinspre pronaos.

Pentru a termina descrierea bisericii, mai amintim acoperişul care fusese reconstituit la Milişăuţi după modelul picturii votive, îmbrăcînd separat nava, horele laterale, absida şi turla. Peste fiecare corp se ridica un con înalt, cu excepţia acoperişului de peste tindă, care avea o coamă scurtă. Acest soi de acoperiş construit de preferinţă din şindrilă, specific pentru toate bisericile cu plan triconc din Moldova din această perioadă ca şi din vremurile următoare, după cum o dovedesc toate picturile votive, a fost părăsit cu timpul din cauza imposibilităţii de a feri punctele de joncţiune de infiltraţiile apei şi de îngrămădirea zăpezii, şi a fost înlocuit cu acoperişuri unice, lungi şi monotone.

Se mai cuvine să amintim că alături de biserică se zidise concomitent şi o clopotniţă, dărîmată între timp. Romstorfer[1] nu o descrisese mai amănunţit, dar e probabil că ea va fi

[1] *Raport*, MCCW, N.F. XXIV—1898, p. 179—180.

semănat cu clopotniţele pe care le vom întîlni la Botoşani şi la Piatra Neamţ. E interesantă însă însemnarea că sub cornişă şi clopotniţa era împodobită cu cărămizi smălţuite.

În cele de mai sus am descris o biserică tipică cu plan triconc din vremea lui Ştefan cel Mare, cu o elevaţie relativ sobră, dar totuşi suficient de mişcată, cu o articulare bogată a

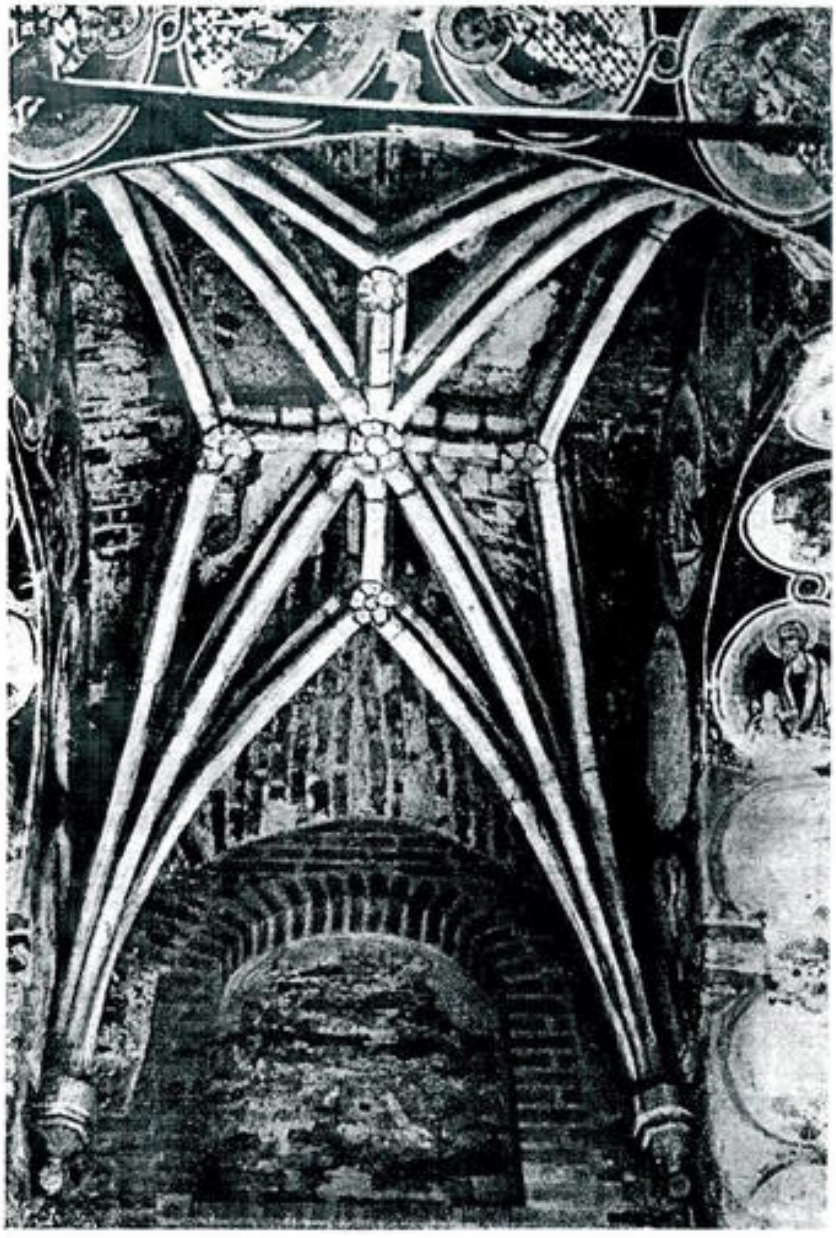

Fig. 584. — Bălineşti, biserica, bolta pridvorului.

acoperişului în care, alături de accente longitudinale, predomină nota verticală, datorită turlei degajate. La această grupare armonică, capabilă să confere şi unui monument de dimensiuni foarte modeste aspecte variate, se mai adaugă şi valoarea policromă a frizei de discuri smălţuite. Acest gust pentru culoarea discretă, intonată mediului rural, ne dezvăluie un alt caracter

specific al arhitecturii vechi moldovenești și vom vedea că în aceste particularități se găsesc germenii unei stilistici moldovenești, capabilă de o dezvoltare cu totul originală. Pentru moment să aruncăm o privire înapoi, încercînd să scrutăm trecutul și să descoperim proveniența elementelor constitutive descrise mai sus.

Cel mai important element nou pe care îl găsim la biserica din Milișăuți e sistemul de arcuri pe axe principale și diagonale, alternate cu cîte un rînd de pandantivi, din nava bise-

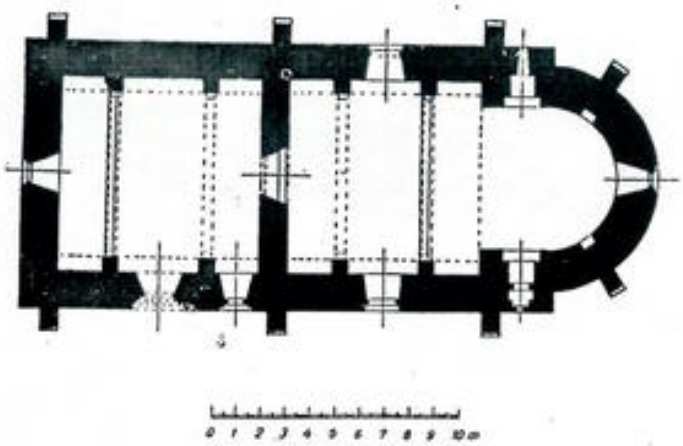

Fig. 585. — Volovăț, planul bisericii.

ricii. Balș i-a dat acestui complex numele fericit de «bolți moldovenești», deși el nu intenționa cîtuși de puțin să afirme prin aceasta originea moldovenească a sistemului [1]. Predispus, ca și

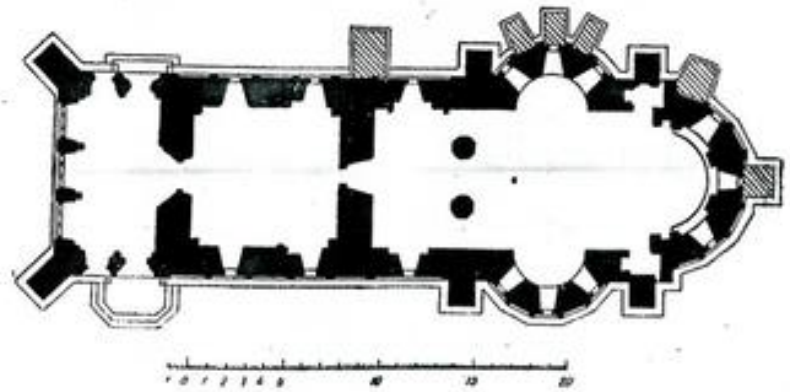

Fig. 586. — Mănăstirea Putna, planul bisericii.

în cazul structurii bisericilor oltenești de tipul Vodița II, să caute explicarea în împrumuturi străine, Balș a încercat să demonstreze de data aceasta că meșterul moldovean a imitat un prototip armenesc, fără să găsească aidoma modelul ipotetic în Armenia. Confundînd arcurile diago-

[1] Asupra rostului și originii acestui sistem de boltire vezi Balș, *Voûtes moldaves*; idem, *Bis. lui Ștefan*, p. 14 și 189; Iorga, *Rapports italo-or.*, p. 67. Punctul meu de vedere l-am expus în arti colul *Bolțile moldov.*, p. 415 și urm. și *Bis. lemn Moldova*, p. 413 și urm.; vezi apoi răspunsul lui Balș, *Grinda*, p. 66 și urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 232 și 251, n. 2. O atitudine în favoarea derivării din arhitectura de lemn la Ștefănescu, *Bucovine et Moldavie*, p. 29, n. 5 și p. 31, n. 7, iar o opinie mai rezervată la Henry, *Moldavie*, p. 83—92 și 281, Petranu, *Kirchl. Kunst*, p. 368 și Constantinescu-Iași, *Influențe*, p. 60—69. Cu cîțiva ani mai în urmă și G. Millet s-a pronunțat în favoarea derivării arcurilor piezișe moldovenești din arhitectura de lemn; cf. J. Strzygowski, *L'ancien art chrétien de Syrie*, Paris, 1936, cu un studiu preliminar de G. Millet, p. XXXIII.

nale moldovenești cu trompa arhitecturii armenești, a cărei funcție e de a racorda un plan pătrat la un tambur octogonal care să faciliteze așezarea unei cupole, Balș a nesocotit faptul că în Moldova arcurilor diagonale nu le revine acest rol, îndeplinit aci de către pandantivi. Din punct de vedere structiv, arcurile diagonale moldovenești nu sînt deci echivalente cu trompele, ci se intercalează pentru a strimta diametrul vidului și — după cum vom vedea mai departe — pentru a desconcentra presiunile centrifugale ale turlei și a ușura sarcina pandantivilor, a arcurilor mari

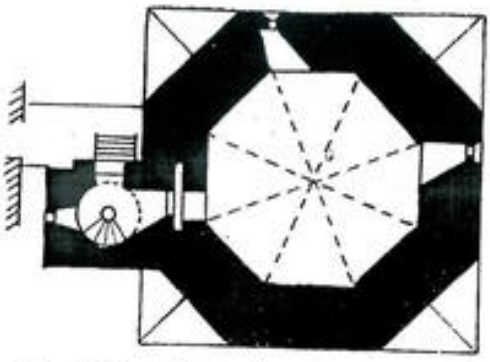

Fig. 587. — Mănăstirea Putna, turnul tezaurului, planul etajului I.

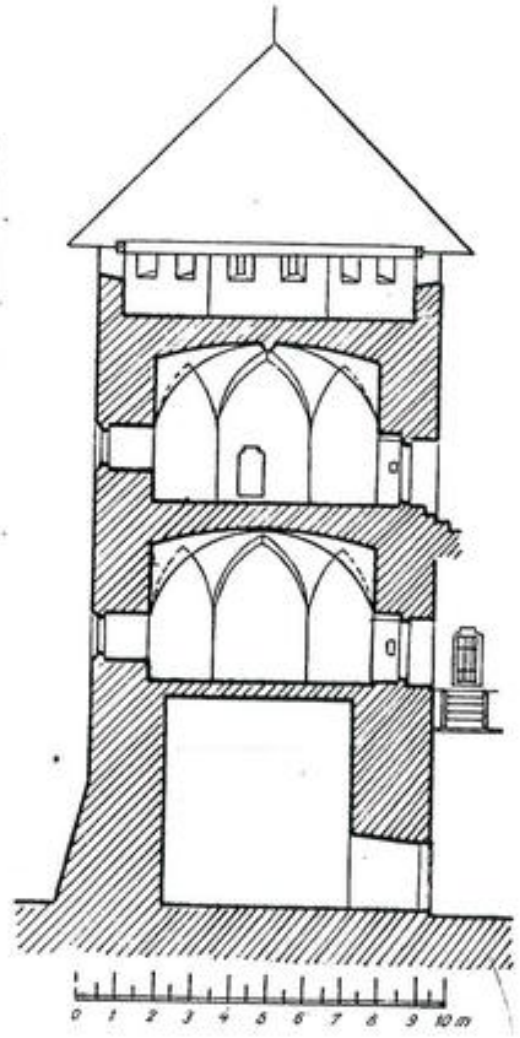

Fig. 588. — Mănăstirea Putna, turnul tezaurului, secțiune transversală.

și a pereților externi. De aceea nu e de mirare că Balș a căutat zadarnic în Armenia exemple pentru transformarea trompei în arcuri diagonale, iar Gr. Ionescu a observat că numai la cîteva biserici de lemn armene se întîlnește un procedeu asemănător, presupunînd însă că aceste construcții de lemn «derivă dintr-o arhitectură de piatră din care în Armenia nu s-a mai păstrat nici un exemplu» [1]. Ceea ce mi s-a reproșat, anume de a încerca o explicare a formelor arhitecturii de piatră existente din arhitectura de lemn dispărută [2], se repetă din partea potrivnicilor

[1] Ionescu, *Ist. arh.*, p. 252 în notă.

[2] La fel, și întîmpinînd aceleași dificultăți, trebuie interpretată și evoluția arhitecturii rusești, mai ales a școlii moscovite din secolul al XVI-lea. Cf. în același sens și Buxton, *Russian arch.*, p. 46; Constantinescu-Iași, *Arh. rusă*, p. 28.

ipotezei de mai sus, cu deosebirea însă că eu mă refeream la o arhitectură a cărei existenţă e dovedită prin numeroase documente, dar din care s-au pierdut exemplele vechi din cauza netrăiniciei materialului. Nu se poate susţine însă acelaşi lucru şi invers; în Armenia s-au păstrat

Fig. 589. — Mănăstirea Putna, turnul tezaurului.

biserici de piatră încă din perioada cea mai veche a evului mediu şi ar fi într-adevăr straniu ca între numeroasele monumente supravieţuitoare să lipsească cu desăvîrşire tocmai presupusul prototip. Pe de altă parte mi se pare inutilă încercarea de a atribui o importanţă hotărîtoare bisericilor cu bolţi de lemn din Armenia, cînd construcţii corespunzătoare şi din acelaşi material se găsesc şi în Moldova. Aceste biserici de lemn moldoveneşti nu numai că au premers multor biserici de piatră, dar au servit uneori şi ca schele interne pentru construcţia acelor

biserici. Am citat şi cu altă ocazie un pasaj de la Melchisedec [1], în care ni se povesteşte cum parohienii din Roman, înlocuind vechea biserică de lemn, numită Precista de Sus, au început, în anul 1791, « a zidi, împrejurul bisericuţei de lemn, pe actuala biserică de piatră. După ce

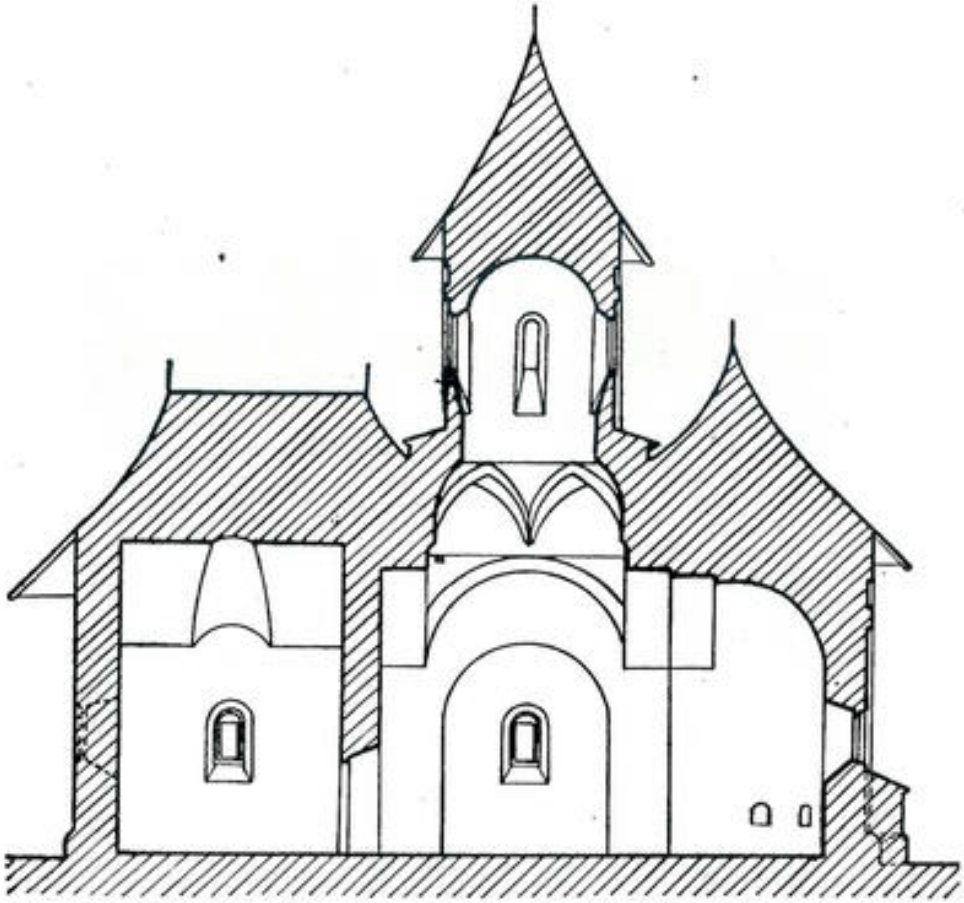

Fig. 590. — Mănăstirea Putna, stema de la turnul intrării.

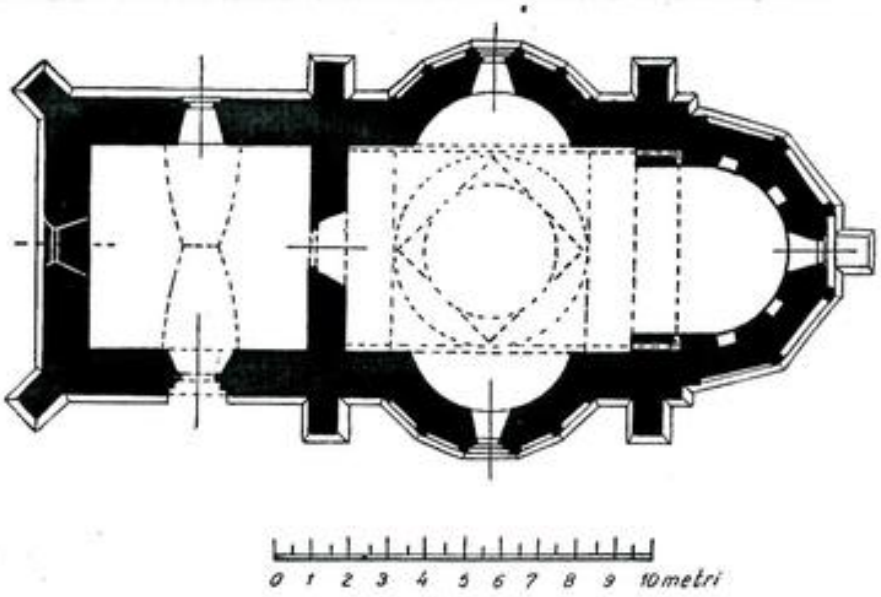
au ridicat pereţii pînă deasupra ferestrelor, au desfiinţat pe cea veche». M-am referit la acest exemplu pentru a arăta cum s-a putut petrece în mod practic influenţarea firească a clădirii de piatră succesoare şi adaug acum un alt caz, tot atît de sugestiv: biserica din Scorţeni fusese clădită din lemn în anul 1799. « După aceea pereţii de lemn au fost înlocuiţi cu alţii, de piatră » [2], păstrîndu-se însă vechiul înveliş. După cum se vede avem chiar exemple de simbioză mai intimă, în care construcţii de lemn se transformă ulterior numai parţial în clădiri de piatră şi nu e greu de închipuit cum, în asemenea cazuri, arhitectul a primit sugestii din soluţiile date de meşterul lemnar precursor.

Clădirea de lemn care a putut îndruma această evoluţie nu e însă biserica de tip longitudinal din Transilvania, care se răspîndeşte în Moldova pornind, după toată probabilitatea, din Maramureş, ci biserica de tip central, numită ucraineană. Denumirea e justificată în sensul că în Ucraina ea deţine o situaţie preponderantă şi e posibil ca moldovenii să o fi împrumutat de acolo. Caracteristica acestui tip de biserică de lemn e că ea se compune de obicei din trei încăperi pătrate, prima servind ca tindă, a doua ca navă şi ultima ca altar. Fiecare încăpere e acoperită de o cupolă. În vreme ce la bisericile de lemn mai noi se încearcă uneori în adevăr să se imite arhitectura de piatră, impunînd lemnului curburi nefireşti şi ascunzînd construcţia poligonală printr-un placaj de scînduri, la bisericile mai vechi, cum e de pildă cea din Volcineţ [3] (fig. 593), vedem peste altar o cupolă construită din grinzi formînd pătrate aşezate diagonal unele

[1] *Roman*, p. 41.
[2] Kurdinovski, *Список*, p. 148.
[3] Romstorfer, *Wolczynetz*, p. 194.

a)

b)

Fig. 591. — Milișăuți, biserica dispărută, *a)* secțiune longitudinală, *b)* plan.

peste altele, restringînd astfel spaţiul şi formînd un soi de cupolă poligonală. Acesta e sistemul care se regăseşte şi la unele biserici de lemn din Armenia. Lăsăm de o parte discuţia amplă, deschisă de J. Strzygowsky [1], dacă în antichitate acest procedeu a fost imaginat pentru prima

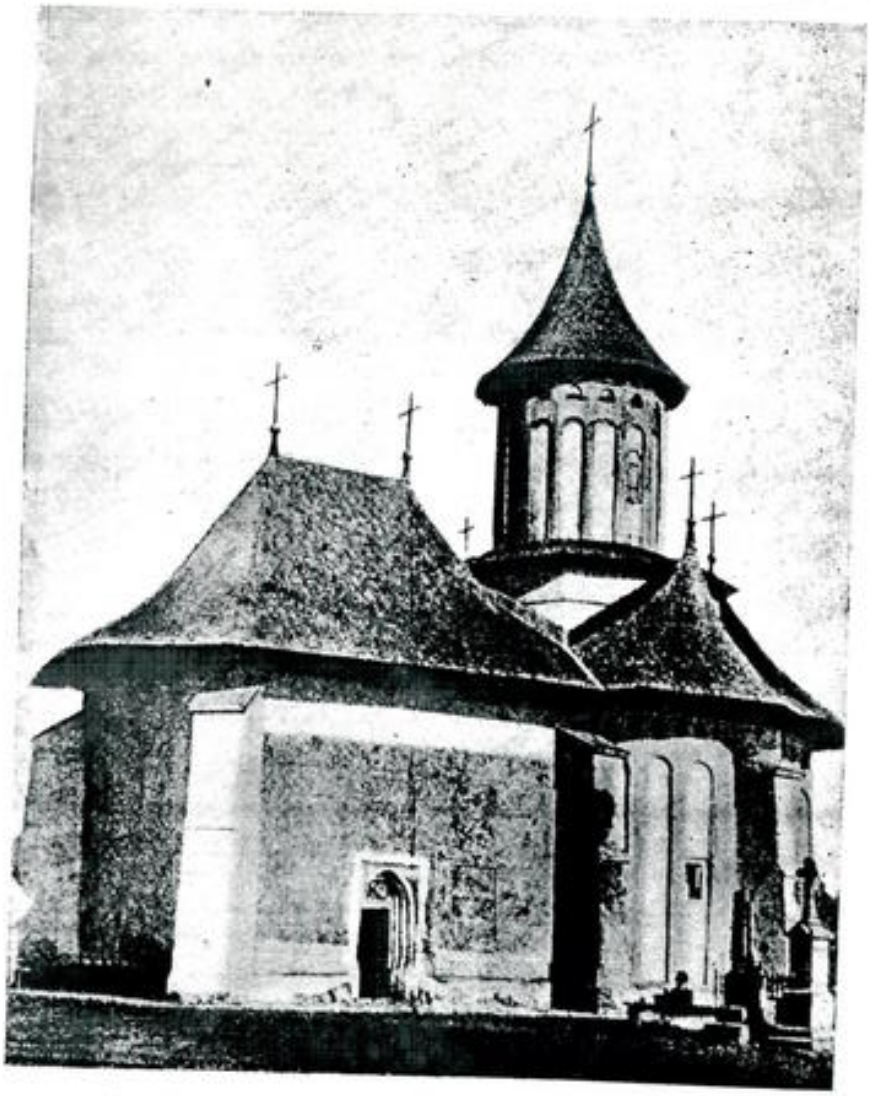

Fig. 592. — Milişăuţi, biserica (înainte de distrugere).

oară în arhitectura de lemn, fără nici o contaminare cu cupola sferică a arhitecturii de piatră, sau dacă, invers, cupola clădirilor de lemn a imitat prototipurile de piatră. Problema depăşeşte cadrele acestui studiu şi soluţia e irelevantă, deoarece în veacul al XV-lea nu numai în Ucraina, dar şi în Rusia centrală şi în cea de nord acest tip de biserici de lemn cu cupole, cu aspecte variate dar cu aceeaşi structură, era de mult răspîndit. Cupolele se construiau întotdeauna din grinzi încrucişate, formînd un fel de grătar, şi această tehnică se regăseşte şi mai departe spre apus, la casele ţărăneşti din Polonia [2]. Nu avem nici un motiv de a tăgădui prezenţa acestui

[1] Cf. mai ales lucrarea *Armenien*, II, p. 615 şi urm.
[2] Vezi exemple de asemenea construcţii în studiul lui Z. Dmochowski, *Biuletyn Historji sztuki i Kultury*, Varşovia, III—1934/5, p. 325, fig. 16.

tip de construcţie şi în Moldova din veacul al XV-lea, cu toată lipsa de monumente atît de vechi. Dar numai el a putut inspira meşterilor moldoveni ideea de a transforma aceste grinzi în arcuri, după necesitatea firească, impusă de materialul mărunt din piatră sau cărămidă.

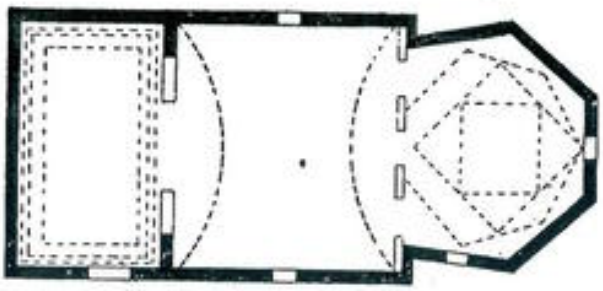

Fig. 593. — Volcineţ, planul bisericii de lemn. Sec XVIII

Privind astfel lucrurile şi din punct de vedere geografic, putem trage concluzia că sistemul de boltire moldovenesc derivă din arhitectura de lemn locală. Invers, dacă bisericile de lemn moldoveneşti care ni s-au mai păstrat ar imita ele modelele de piatră ce nu se găsesc decît în Moldova, ar fi inexplicabilă răspîndirea acestei structuri în arhitectura de lemn de pe un teritoriu ce se întinde din Polonia pînă în Armenia. În schimb, e mult mai simplu şi mai logic de a admite că structura învelişurilor interioare piramidale din lemn a fost transpusă în piatră numai în Moldova. În acest sens cred că aci arcul a preluat funcţia grinzii, fără să am impresia că această ipoteză ar fi o simplă «metafizică constructivă»[1], cum îi spusese Balş, mai ales dacă nu pierdem din vedere că în Moldova din veacul al XV-lea arhitectura de toate zilele era cea de lemn, alături de care bisericile de piatră erau numai monumente oarecum excepţionale.

Făcînd acest împrumut, la început poate numai din dorinţa de a imita forme consacrate în arta populară, arhitectul moldovean şi-a dat curînd seama de avantajul structiv pe care îl putea trage din noul sistem de boltire şi l-a exploatat apoi din plin. Problema arzătoare a constructorului moldovean ca şi a celui muntean fusese aceea de a asigura stabilitatea construcţiei prin sporirea rezistenţelor interne împotriva împingerilor centrifugale ale bolţilor şi îndeosebi ale turlei centrale, fără ca să trebuiască să recurgă la sistemul contraforturilor gotice. La biserica sf. Treime din Siret aceste împingeri apăsau mai ales asupra pandantivilor care transmiteau presiunea de-a lungul axelor diagonale, absidelor laterale revenindu-le numai un rol secundar în neutralizarea acestor impingeri. Meşterul moldovean a găsit însă soluţia de a împrăştia împingerile şi în direcţia axelor principale. Prin arcurile aşezate diagonal, acestea se sprijină pe cheia arhivoltelor din faţa horelor şi totodată presiunea centrifugă se transmite astfel direct calotelor care învelesc aceste încăperi. Abia acum se foloseşte din plin, pe de o parte puterea de rezistenţă a horelor, iar de alta aceea a arhivoltelor şi bolţilor cilindrice din axa longitudinală, sprijinite spre apus de peretele dinspre tindă, iar spre răsărit de calota altarului. Astfel, presiunea iradiază în mai multe sensuri, pierzînd din intensitate. Vom vedea apoi cum arhitectul moldovean va perfecţiona acest sistem prin dublarea arcurilor amintite, fie întretăindu-le, fie încălecîndu-le. Astfel, prin sistemul bolţilor moldoveneşti, s-a creat un instrument simplu de minuit şi perfect aderent scopului, şi acestor calităţi li se datoreşte, desigur, persistenţa sistemului pînă tîrziu în veacul al XVII-lea. Pe lîngă utilitatea structivă, el corespundea totodată şi tendinţei de a spori înălţimea turlei printr-o bază treptată de forme variate[2].

Aceeaşi proveniență o au firește şi acoperişurile înalte, executate în marea majoritate a cazurilor din şindrilă. Italianul Angioiello[3], care a vizitat Suceava în anul 1476, confirmă că acest soi de înveliş era singurul întrebuinţat atît la clădirile religioase cît şi la cele civile. Dispoziţia acestor acoperişuri corespunde perfect distribuirii bolţilor şi de aceea socot că şi în acest caz e inutil să căutăm prototipul acestor forme în arhitectura gotică[4], deşi nu se pot

[1] Balş, *Grinda*, p. 68.
[2] Cf. şi Voiţehovski, *Арх. Молдавии*, p. 46.
[3] Iorga, *Ist. arm.*, I, p. 160—161; cf. şi Voiţehovski, *op. cit.*, p. 47.
[4] Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 194—195.

nega unele asemănări cu acoperişurile castelelor contemporane. Asemănările se datoresc însă faptului că aceste castele se compun dintr-un conglomerat de clădiri mari şi mărunte, de înălţimi diferite, şi deci înzestrate fiecare, în mod inevitabil, cu cîte un acoperiş aparte, dar e greu să întrevedem o legătură directă între aceste castele transilvănene şi bisericile moldoveneşti. Acoperişurile bisericilor gotice sînt, în schimb, toate caracterizate prin învelitori unice, longitudinale, în două sau patru ape. Iată de ce pare mai firesc să explicăm, cel puţin în mod provizoriu, formele acoperişurilor din Moldova printr-un împrumut de la bisericile de lemn. Cu toate că e necesar să substituim iarăşi monumentelor gotice păstrate bisericile de lemn dispărute, ipoteza de mai sus a fost totuşi formulată de diferiţi cercetători [1].

Premisele paramentului cu firide de la biserica din Milişăuţi le-am întîlnit încă în veacul al XIV-lea, la biserica sf. Treime din Siret. Motivul devenise deci între timp băştinaş şi nu mai e cazul să cumpănim o influenţă bizantină [2], cu atît mai mult cu cît în Bizanţ proporţiile acelor nişe sînt diferite, largi şi mai scunde, în genul celor adoptate din tradiţia bizantină în Ţara Românească (la biserica mănăstirii Dealu, la biserica episcopală din Curtea de Argeş). Originea firidelor moldoveneşti trebuie însă pusă neapărat în legătură cu arhitectura baltică, unde firida apăruse de altfel tot ca un rezultat al influenţelor orientale [3]. Ca o sugestie venită de la vecinii dinspre nord, de data aceasta însă în relaţie mai strînsă cu arta rusească, trebuie explicată apariţia ocniţelor [4], deşi, spre deosebire de ocniţele ruseşti încheiate în mod obişnuit cu forma arcului în acoladă sau de carenă, în Moldova din veacurile XV—XVI toate nişele sînt încoronate cu arcuri semicirculare. Pentru Moldova e apoi caracteristică combinarea paramentului plastic, adică de firide şi ocniţe, cu policromia cărămizilor smălţuite. În locul smalţului albastru-verzui palid din perioada precedentă, se preferă acum o gamă de culori variate, acordate însă în tonalitate minoră. Printr-o alternare iscusită a culorilor se evită suprafeţele uniforme şi compacte, în contrast cu paramentul zidăriei aparente de piatră şi cărămidă alternată. Cărămizile şi discurile smălţuite creează, în schimb, în registrele superioare ale faţadei, zone cu sclipiri uşoare în nuanţe variate. Astfel, bisericile moldoveneşti, de obicei de proporţii medii şi mai degrabă mici, dobîndesc, prin acest factor policrom, eleganţă şi gingăşie, constituind specificul esteticii arhitectonice din perioada lui Ştefan cel Mare.

Caracteristică mai e, în sfîrşit, reducerea cornişei, probabil din cauză că acoperişurile cu poala ieşită puternic în afară o mascau, şi profilarea mai îngrijită devenise inutilă. Semnificativă e, în orice caz, dispariţia cornişei de zimţi, care nu va reapare în Moldova decît în veacul al XVII lea, sub influenţa arhitecturii din Ţara Românească.

După ce am încercat astfel să lămurim elementele constitutive ale celei mai vechi clădiri cu plan triconc cunoscută din vremea lui Ştefan cel Mare, urmează să reluăm analiza bisericilor. Mai întîi se cuvine să ne ocupăm de biserica sf. Cruce din Pătrăuţi [5], contemporană cu sf. Procopie din Milişăuţi, fiindcă zidirea s-a început abia cu cîteva zile în urma acesteia, şi anume în 13 iunie 6995 (= 1487), după cum ne arată pisania slavonă săpată într-o lespede aşezată deasupra intrării în biserică. Între planul clădirii din Milişăuţi şi al celei din Pătrăuţi (fig. 594) nu există nici o deosebire principială, cu excepţia că intrarea e aci aşezată în faţada apuseană. Elevaţia nu diferă nici ea, mai ales în ceea ce priveşte bolţile navei care — de aci înainte — repetă constant sistemul descris mai sus. Numai în tindă semicilindrul cu penetraţii de la Milişăuţi e înlocuit cu o calotă aşezată pe patru arhivolte alipite pereţilor şi sprijinite pe console, avînd forma unor sferturi de piramide trunchiate, inversate şi treptate. Faţadele sînt simple (fig. 595), tencuite, deşi din tabloul

[1] Henry, *Moldavie*, p. 94—96; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 325.

[2] Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 219 şi urm.

[3] Asupra acestor influenţe orientale şi relaţia lor cu arhitectura moldovenească vezi îndeosebi cercetările lui Puig y Cadafalch, *Moldavie*, p. 76; idem, *Influence byzantine*, p. 161 şi urm.; idem, *Decorative forms*, p. 15 şi urm.; idem, *More det. forms*, p. 75 şi urm.

[4] Cf. şi Constantinescu-Iaşi, *Influenţe*, p. 192—194; idem, *Rel. rom.—ruse*, p. 99.

[5] Kozak, *Inschriften*, p. 58; Iorga-Balş, *L'art*, p. 79; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 21 şi urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 248 şi urm.

votiv rezultă că la pronaos zidăria era aparentă, compusă din piatră alternată cu straturi de cărămidă. Nu știu dacă s-au făcut sondaje pentru a verifica exactitatea picturii votive, care ar putea repeta eventual un procedeu obișnuit, cunoscut zugravului, dar necorespunzător cu realitatea.

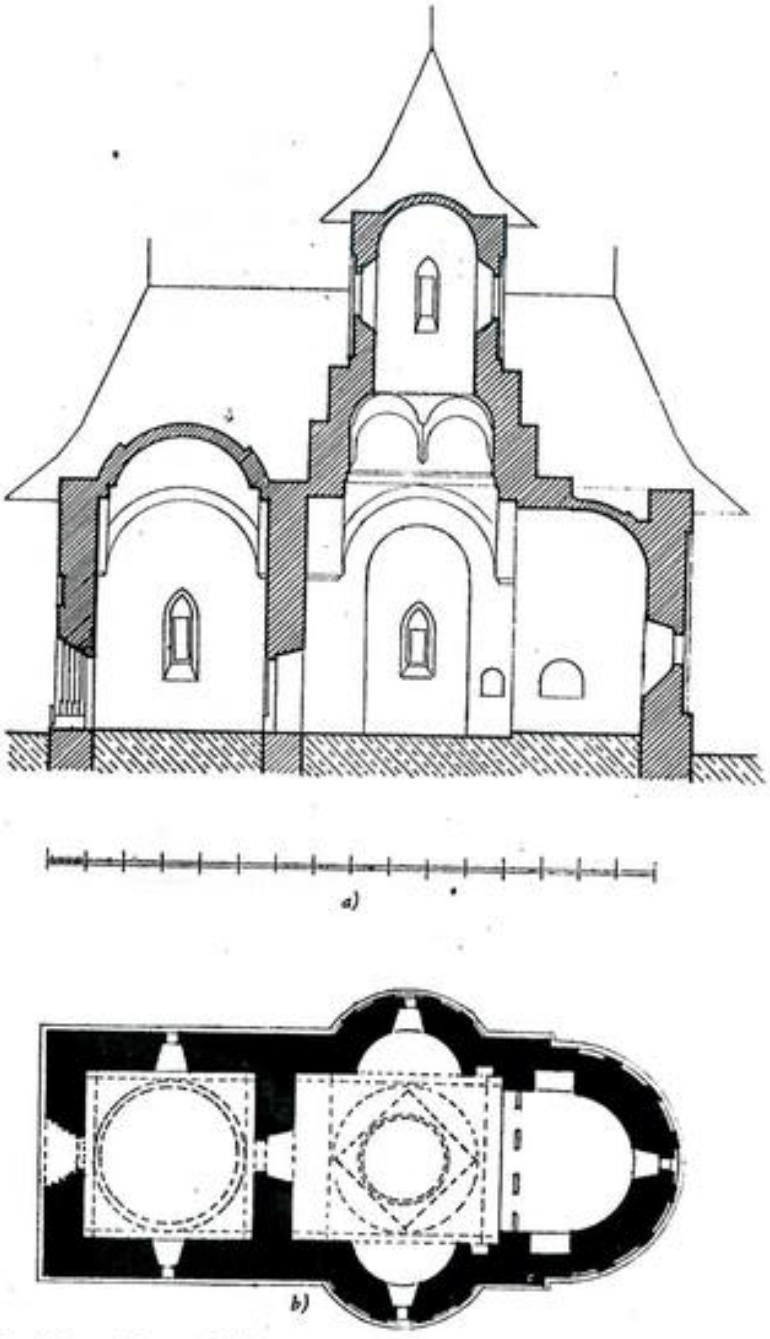

Fig. 594. — Pătrăuți, biserica *a)* secțiune longitudinală, *b)* plan.

La absidele laterale, ca și la altar și la turlă, întîlnim firidele cunoscute, lipsite însă aci de rîndul de ocnițe. Această simplicitate se explică ușor prin faptul că biserica din Pătrăuți e cea mai mică și cea mai modestă ctitorie a lui Ștefan. Baza turlei, ascunsă azi în podul acoperișului refăcut și

necorespunzător vechiului aspect, e decorată cu ocnițe și cu un rînd de cărămizi verzi, smălțuite. Contraforturile lipsesc și astfel elementele împrumutate goticii se reduc la chenarele ușilor și ferestrelor. Ușa exterioară e în arc frînt, cu usciorii și arhivolta profilată (fig. 596), iar ușa interi-

Fig. 595. — Pătrăuți, biserica din sud-vest.

oară (fig. 597) și ferestrele sînt încadrate de baghete. Ciubucăriile se păstrează în stare bună și se poate constata că toate profilurile sînt rotunde și grosolane, încît pietrarul pare să fi fost fie un modest meșter străin, fie un localnic, imitator nedibaci al profilurilor gotice. Ipoteza din urmă e mai verosimilă, fiindcă e lesne de înțeles că atunci cînd se aduceau meșteri de peste hotare, se făcea tocmai cu scopul de a se obține rezultate mai satisfăcătoare. De altfel, vom avea ocazie să recunoaștem la alte monumente prezența meșterilor gotici, poloni sau sași, tocmai pe temeiul profilurilor ondulate în formă de pară, executate cu o măiestrie incomparabil superioară.

În anul următor, Ștefan a ridicat biserica mănăstirii Voronețului și biserica din comuna Sfîntu Ilie de lîngă Suceava. Zidirea bisericii din Voroneț [1], cu hramul sf. Gheorghe, s-a început, conform pisaniei slavone, în ziua de 26 mai 6996 (= 1488) și s-a terminat în același an, în 14 septembrie. Mănăstirea însăși fusese întemeiată mai înainte, deoarece într-un document din 22 ianuarie 6980 (= 1472) apare un egumen cu numele Misail [2]. Kozak presupunea astfel că bisericii actuale i-a premers o biserică de lemn.

Partea veche a bisericii, zidită din piatră brută, se compune dintr-un pronaos ușor alungit, o navă cu obișnuitele hore laterale și un altar (fig. 598). Regăsim întocmai planul și elevația

[1] Romstorfer, *Woronetz*, p. 43 și urm.; Luția, *Sf. Ioan c. N.*, p. 284; Henry, *Voronețul*, p. 1 și urm.; Iorga-Balș, *L'art*, p. 80; Balș, *Bis. lui Ștefan*, p. 31 și urm.

[2] Kozak, *Inschriften*, p. 200 și urm.

(fig. 599) bisericilor precedente și deosebirile se reduc la cîteva amănunte, în aparență neinsemnate, dar caracteristice pentru evoluția formelor. Astfel, firidele horelor laterale sînt în număr de cîte șapte, la fel ca la absida altarului, iar ocnițele sînt distribuite simetric și corespund cîte două unei firide. O inovație o constituie cele două contraforturi dintre hore și altar, așezate în dreptul nișelor adînci ce îndeplinesc serviciul de proscomidie și veșmîntar. E limpede că aceste contraforturi au menirea de a compensa golurile interioare. Turla cilindrică e înconjurată de 16 firide și un număr îndoit de ocnițe. Ea zace pe o bază dublă, una pătrată, alta stelată, ascunse acum sub acoperișul modern cu o singură coamă lungă. Din pictura votivă se vede însă că biserica avusese odinioară tipicele acoperișuri parțiale, învelite cu șindrilă. Ușa tindei e în arc frînt și e lipsită de lunetă, iar ușa dinspre navă e dreptunghiulară, cu baghete. Aceleași cadre cu ciubucuri încrucișate se văd și la ferestre. Toate profilurile sînt și aci rotunjite și greoaie și nu există nici un motiv de a le atribui unor meșteri străini. În vremea lui Ștefan biserica rămăsese probabil netencuită și profilul bazei era simplu de tot. Exonartexul, amplificarea bazei și zugrăveala din exterior sînt opera veacului următor. O fisură bine vizibilă, pătrunsă prin tencuiala care suportă picturile exterioare, separă partea veche a bisericii de aceste adaose.

Fig. 596. — Pătrăuți, biserica, ușa exterioară.

Conform pisaniei slavone, biserica din Sfîntu Ilie [1], odinioară și ea biserică de mănăstire, a fost zidită în intervalul dintre 1 mai și 15 octombrie 6996 (= 1488). Dispoziția planului (fig. 600) și a elevației repetă caracterele bisericii din Voroneț sau ale bisericii din Pătrăuți; strîns înrudite cu consolele ce susțin arhivoltele pronaosului din Sfîntu Ilie sînt îndeosebi consolele din Pătrăuți, dar în amănunte înregistrăm un nou progres. În corespondența contraforturilor din dreptul nișelor rezervate proscomidiei și veșmîntarului, găsim și pe latura apuseană a horelor o pereche de contraforturi, așezate chiar în prelungirea peretelui despărțitor dintre tindă și navă. Inutilitatea structivă a acestor contraforturi e evidentă și ele nu pot fi explicate decît prin dorința de a încadra simetric horele. Un alt mic contrafort, comparabil cu un picior de zid, străjuiește în

[1] Kozak, *Inschriften*, p. 128; Iorga-Balș, *L'art*, p. 56, 79—80; Balș, *Bis. lui Ștefan*, p. 27 și urm.; Ștefănescu, *Bucovine et Moldavie*, p. 121.

axa principală, sub fereastra altarului. Decorul de firide (fig. 601) se repetă şi aci la tustrele absidele, deşi la sînuri ele sînt iarăşi numai în număr de cîte cinci. Efectul decorativ al faţadei e însă sporit prin faptul că firidele sînt încadrate de cărămizi smălţuite, galbene, brune, verzi şi albastre, iar deasupra lor apar două rînduri de ocniţe înconjurînd toată biserica. Aceste ocniţe au fost ulterior astupate în partea dinspre tindă, pentru a oferi un plan neted picturilor executate în cursul veacului al XVI-lea. La navă şi altar ele se păstrează însă întocmai. Lărgimea ocniţelor inferioare e egală cu cea a firidelor şi ele sînt distribuite în intervalele dintre firide, în vreme ce ocniţele superioare, mai mici, sînt în număr dublu. Astfel s-a realizat aci o potenţare a paramentului care formează sub streaşină o friză de culori vesele şi delicate, accentuată prin faptul că şi cîmpurile ocniţelor sînt îmbrăcate cu cărămizi smălţuite.

Fig. 597. — Pătrăuţi, biserica, uşa interioară.

Altă înnoire importantă o constituie baza triplă a turlei, construită din sigă, ascunsă în parte de acoperişul modern. Această formă complexă corespunde întocmai structurii bolţilor moldoveneşti [1] (fig. 602). Prima bază, pătrată, îmbracă arcurile mari, baza a doua, pătrată şi ea dar întoarsă cu 45°, corespunde arcurilor piezişe, iar în partea superioară baza se restrînge şi adoptă o formă stelată cu opt vîrfuri, prin aceste crestături reducîndu-se masa şi greutatea pe care trebuie să o suporte arcurile piezişe. Pe lîngă un avantaj tehnic, baza a primit astfel şi o formă elegantă, sporită prin podoaba de ocniţe. Tamburul e dodecagonal şi chenarele fiecărei firide şi ale celor două ocniţe corespunzătoare sînt îmbrăcate şi aci cu cărămizi smălţuite. La biserica din Sfîntu Ilie întîlnim astfel pentru prima oară realizarea deplină a paramentului policrom. Vom vedea că acest parament e susceptibil de unele îmbogăţiri, dar în linii generale el apare aci definitiv fixat.

Decorul policrom cu cărămizi smălţuite e întrebuinţat şi în interiorul bisericii, la pavimente. Aceste pardoseli, odinioară probabil mult mai frecvente, s-au tocit cu vremea şi au trebuit să fie înlocuite. Cu atît mai preţios e astfel exemplul păstrat în altarul bisericii din Sfîntu Ilie. Uşile şi ferestrele prezintă formele pe care le-am întîlnit şi la bisericile precedente. Portalul e iarăşi cu arc frînt, încadrînd o lunetă, iar uşa din interior şi chenarele ferestrelor sînt împodobite cu baghete încrucişate. Toate profilurile sînt tratate şi aci cu rotunjimi simplificate, decadente. Numai chenarul pisaniei, cu ciubucuri încrucişate, prezintă planuri cu muchii netede şi se aseamănă perfect cu cel de la Bălineşti.

Din vechea biserică din Vaslui, cu hramul sf. Ioan [2], nu s-au păstrat decît fundamentele şi zidurile pînă la înălţimea soclului (fig. 603). Dar şi aşa clădirea constituie un inel foarte important

[1] Ionescu, *Ist. arh.*, p. 255.

[2] Iorga-Balş, *L'art*, p. 80; Balş, *Biz. lui Ştefan*, p. 64 şi urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 256; Henry, *Moldavie*, p. 109. Pentru textul exact al pisaniei cu citirea completă

în evoluţia planului bisericilor moldoveneşti, deoarece aci întîlnim pentru prima oară supralărgirea tindei. Conform pisaniei slavone, păstrată intact, zidirea s-a început în ziua de 27 aprilie şi s-a terminat în 20 septembrie 6998 (= 1490). Biserica se compune din tindă, navă cu abside laterale şi altar. În faţa proscomidiei şi a veşmîntarului apare cunoscuta pereche de contraforturi

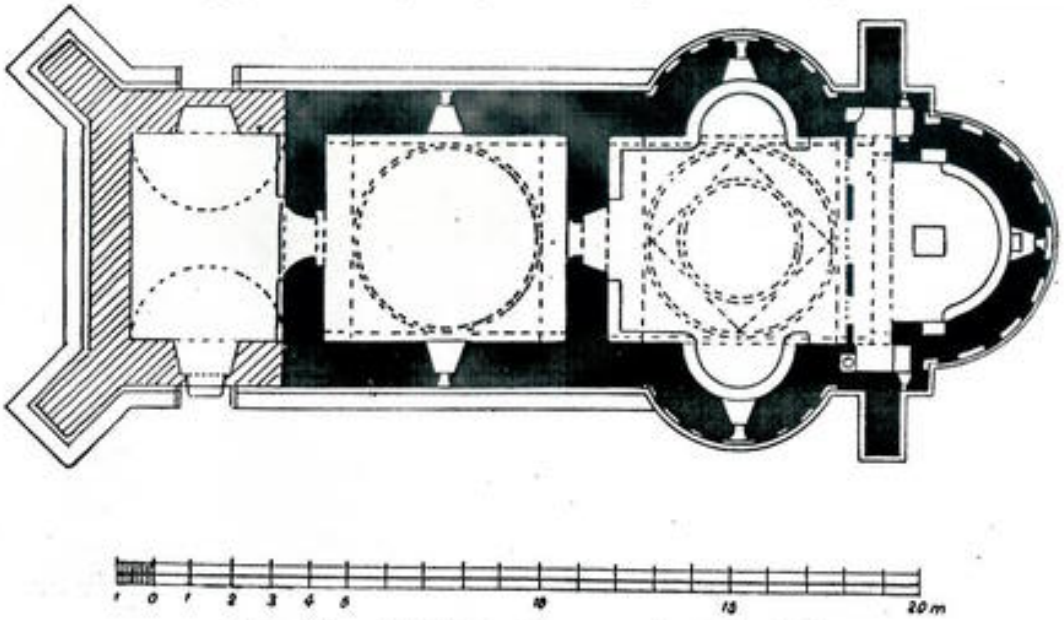

Fig. 598. — Mănăstirea Voroneţ, planul bisericii.

treptate, dar în locul contraforturilor corespunzătoare dinspre apus, în dreptul peretelui despărţitor din interior (înlăturat ulterior), arhitectul a împins în afară zidurile laterale ale tindei. Astfel pereţii tindei apar în acelaşi plan ca şi porţiunea superioară a contraforturilor răsăritene. Cu alte cuvinte, perechea de contraforturi apusene a fost înglobată într-un plan al cărui dublu avantaj rezultă din combinarea contraforturilor cu amplificarea spaţiului. Avem astfel ocazia să verificăm iarăş siguranţa şi uşurinţa cu care meşterii moldoveni mînuiesc nu numai elementele de proveniență autohtonă, dar şi pe cele împrumutate, cu un spirit de totală independenţă faţă de obişnuinţele şantierelor din provinciile şi ţările învecinate [1]. În faţa acestei realităţi trebuie să recunoaştem din nou că aci nu poate fi vorba de meşteri imigraţi, chemaţi de-a valma ca să zidească ici-colo pentru ctitorul domnesc, ci logica constantă pe care ne-o dezvăluie evoluţia arhitecturii bisericeşti din Moldova din această perioadă ne constrînge să admitem prezenţa unui şantier autohton şi permanent, cu resurse întinse, capabil de a aduce soluţii proprii.

Elevaţia bisericii sf. Ioan din Vaslui a suferit în 1820 o refacere totală. S-au găsit însă, cu ocazia restaurării recente, o serie de profiluri de la uşi şi ferestre (fig. 604), din care putem deduce că ele nu se deosebeau de plastica decorativă cu ciubucuri rotunjite de tipul gotic bastard, pe care l-am atribuit pietrarilor localnici.

a datelor vezi Burada, *Vaslui*, p. 420. Tot aci se notează şi o inscripţie apocrifă care atribuie catapeteasma lui Ştefan cel Mare, datînd-o din anul 1474. Eroarea se explică printr-un împrumut din cronicari. Ureche, *Domnii*, p. 162, datase biserica în anul 6983 (= 1475), dar pisania originală de fundare, săpată în piatră în relief, nu îngăduie nici un dubiu asupra datei. Asupra lucrărilor de restaurare vezi rapoartele serviciului tehnic din BCMI, I-1908, p. 176, XX — 1927, p. XIII, XXI—1928, p. 33.

[1] Ipoteza lui Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 187, conform căreia această lărgire a pronaosului s-ar datora unei influenţe de la Athos, e nejustificată. Pronaosurile athonite sînt împărţite în mai multe nave şi prezintă caractere cu totul deosebite. Asemănările cu pronaosurile sîrbeşti sînt mai sugestive, dar ne lipsesc monumentele intermediare, nu numai din punct de vedere topografic, dar şi din punct de vedere cronologic. De altfel, din elementele locale se poate explica perfect apariţia pronaosului supralărgit, fără nici o intervenţie forţată a unei influenţe străine.

Inovația planului de la Vaslui se repetă întocmai la biserica Precista din Bacău [1]. Această biserică e ctitoria lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, și pisania slavonă precizează că ea s-a terminat în ziua de 1 ianuarie 6999 (= 1491). Din nefericire și această biserică a suferit refaceri și adaose și a fost supusă unei restaurări, în urmă căreia s-a putut stabili că întreaga zidire, inclusiv

Fig. 599. — Mănăstirea Voroneț, biserica.

bolțile navei, e cea veche. Numai turla și poate și calota tindei fuseseră reconstruite, ceea ce se poate deduce nu numai din materialul de construcție de calitate deosebită, dar și din prezența brîului de zimți de la baza cilindrului turlei și de la baza calotei amintite. Aceste brîuri aparțin unei perioade mult mai tîrzii, cînd influența munteană a jucat în Moldova un oarecare rol. Tot cu ocazia prefacerilor, biserica a pierdut și peretele despărțitor dintre tindă și navă. Restaurarea recentă a scos la iveală zidăria veche din piatră brută și cărămidă, iar la colțuri din piatră de talie, precum și profilul soclului compus dintr-o scobitură simplă. Horele laterale sînt decorate cu cîte cinci firide, iar absida altarului cu nouă firide. Deasupra firidelor e o friză dublă de ocnițe, înconjurînd întreaga clădire și repetînd paramentul de la Sfîntu Ilie. La fel ca și acolo, picioarele firidelor și ocnițele sînt din cărămidă, dar nu s-au găsit urme de smălțuială. În schimb, s-au descoperit

[1] Iorga, *Inscripții*, II, p. 25—26; Drăghicanu, *Precista Bacău*, p. 152; cf. și raportul de restaurare din BCMI, V—1912, p. 188; Balș, *Bis. lui Ștefan*, p. 61 și urm.; idem, comunicări BCMI, XXVIII—1935, p. 91; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 259; Șt. Balș, *Bacău*, p. 91.

cărămizi smălțuite în interiorul bisericii, la vechea pardoseală. Deși foarte tocită, aceasta s-a păstrat sub dușumelele recente. Cărămizile erau așezate în formă de spic și ici-colo se mai deslușesc urme de culoare verde, galbenă și brună. S-au mai păstrat apoi vechile ferestre, mici și dreptunghiulare,

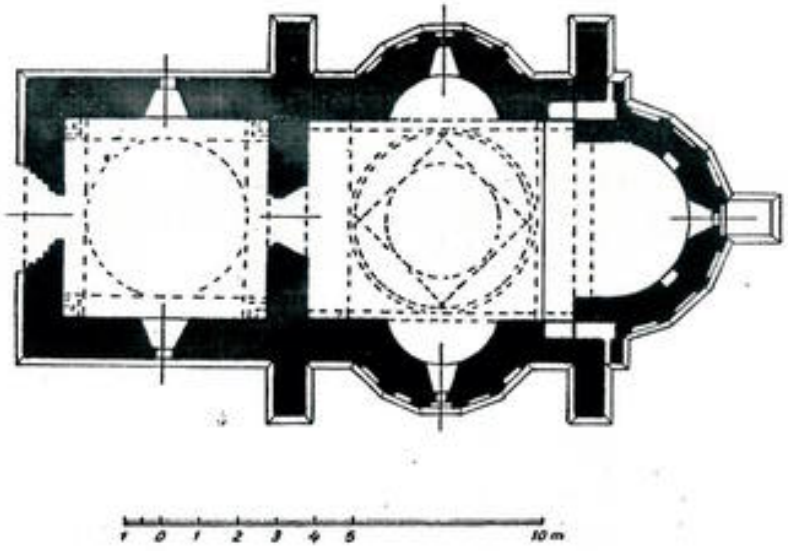

Fig. 600. — Sfîntu Ilie, planul bisericii.

cu ciubucăria încrucișată, dar portalul a fost refăcut, iar ușa interioară a dispărut. Restaurarea modernă a înlăturat adaosele ulterioare, compuse dintr-o clopotniță deasupra pronaosului și dintr-un pridvor în fața intrării.

La Hîrlău, unde casele domnești serveau ca reședință temporară, Ștefan a zidit biserica sf. Gheorghe [1]. Pisania slavonă arată că ea a fost începută în luna mai [2], în anul 7000 (= 1492), și că s-a mîntuit în același an, în 28 octombrie. Această biserică se deosebește prin dimensiuni și prin calitatea execuției. Planul (fig. 605) revine la dispoziția mai veche, pe care am întîlnit-o la Sfîntu Ilie: tinda are aceeași lărgime ca și nava și contraforturile rămîn degajate. Interesantă e așezarea perechii de contraforturi dinspre apus, care nu sînt exact în corespondența peretelui despărțitor dintre navă și tindă, înlăturat ulterior, și din care nu au rămas decît două picioare de zid legate între ele printr-un mare arc semicircular. Așezarea contraforturilor a fost determinată exclusiv de considerente estetice, de preocuparea de a distribui aceste elemente structive în mod simetric, de o parte și de alta a horelor laterale. La altar mai observăm o mică alungire, prin faptul că în locul celor două arcuri treptate care mijloceau spre semicalota absidei la bisericile descrise pînă acum, întîlnim aci trei asemenea arcuri. O inovație mai importantă prezintă bolta pronaosului. Pînă acum am găsit în această încăpere de obicei cîte o calotă așezată pe arcuri mari, alipite pereților. Acum apare și aci sistemul de bolți moldovenești, complicat chiar. Arcurile mari amintite, împreună cu pandantivii, transformă pătratul bazei în cercul obișnuit, dar apoi intervin arcurile piezișe moldovenești, dublate, compuse adică din două pătrate care se întretaie. În cazul de față combinația arcurilor nu constituie un progres în sens structiv, cu atît mai puțin, cu cît arcurile sînt reduse la proporțiile unor nervuri gracile care au mai mult o valoare decorativă. De altfel faptul că peste aceste nervuri zace o simplă calotă și nu o turlă dovedește îndeajuns că

[1] Burada, *Hîrlău*, p. 134 și urm.; Balș, *Bis. lui Ștefan*, p. 47 și urm.; Henry, *Moldavie*, p. 110—112 și 124; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 257 și urm.; vezi apoi și Ureche, *Domnii*, p. 161, n. 1, dar cu data zidirii greșită și la fel și Nicolae Costin (*Cronicile Romînie*i, ed. M. Kogălniceanu, II, p. 52); Iorga-Balș, *L'art*, p. 84, dă altă dată, greșită și ea.

[2] Burada, *loc. cit.*, citește «1 mai».

arhitectul nu a fost constrîns să rezolve o problemă de statică. S-ar putea ca această formă decorativă, derivată din bolțile moldovenești, să fi fost imaginată de un meșter provenit dintr-un șantier gotic, care a încercat astfel să strecoare o combinație de nervuri decorative în sistemul bolților

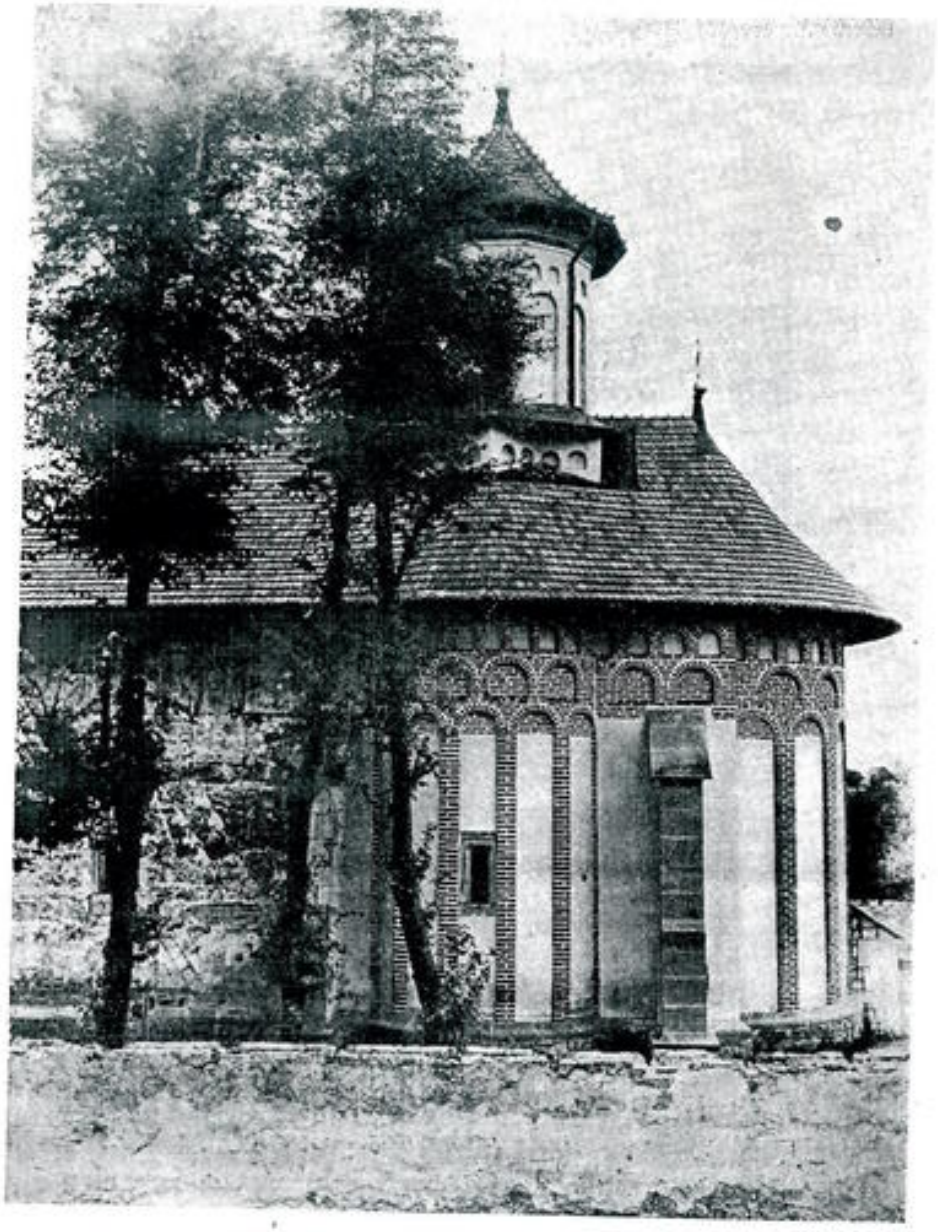

Fig. 601. — Sfîntu Ilie, biserica, vedere din sud.

moldovenești. Această presupunere nu e întîmplătoare, deoarece Balș observase că și pandantivii pe care zace acest sistem de arcuri piezișe sînt construiți după tehnica occidentală, adică cu cărămizile așezate vertical. Prezența acestui constructor și pietrar gotic se mai poate deduce și din profilul soclului (fig. 606) săpat cu măiestrie, compus dintr-un talon și o cavetă, precum și din planuri oblice. Paramentul întregii clădirii (fig. 607), din piatră de talie, e și el un indiciu, deși Balș a subliniat că înainte de restaurarea recentă formatul acestui placaj din gresie cenușie

era mai mic şi mai puţin regulat. De altfel, faţadele prezintă decorul cunoscut de brîuri cu cărămizi smălţuite, galbene, brune, verzi şi albastru închis, de firide şi ocniţe, dar nu fără unele modificări semnificative. Trei brîuri de cărămizi smălţuite împart întreaga faţadă în zone orizontale, în vreme ce absidele sînt decorate pe fiecare latură cu cîte o firidă geminată. La desenul acestor

Fig. 602. — Sfîntu Ilie, biserica, bolta navei.

firide, pentru care putem găsi analogii numeroase în arhitectura de cărămidă a regiunilor baltice din veacurile al XIV-lea şi al XV-lea, a colaborat probabil iarăşi meşterul gotic, căruia i s-ar putea atribui şi ideea de a frînge arcurile şi de a repeta acelaşi motiv în timpanul dintre firidele geminate. Întreaga biserică prezintă în partea superioară friza dublă de ocniţe, cele de sus în număr îndoit faţă de cele din rîndul inferior. Cornişa însăşi e acoperită cu o frîză bogată de trei rînduri de discuri smălţuite, iar în golurile dintre ele se intercalează mici butoni cu corp triunghiular. Astfel, această faţadă e cea mai bogată dintre cele care ne-au rămas din vremea lui Ştefan cel Mare şi atinge apogeul din faza decorului policrom. Unele asperităţi trebuie atribuite restaurării moderne care, respectînd cu severitate dispoziţia originală, a înlocuit totuşi prea multe lespezi şi prea multe cărămizi şi discuri smălţuite cu contrafaceri, răpind clădirii nu numai patina vechimii, dar şi coloritul original, mai discret şi mai armonios.

O potenţare a elementului decorativ apare şi la turlă. Ambele baze suprapuse sînt stelate, cu cîte opt vîrfuri; cea inferioară, mai largă şi mai înaltă, e aşezată peste arcurile mari [1], iar a

[1] Cornişa zimţată de la prima bază a turlei cred că trebuie să fi fost introdusă de restaurator.

doua, mai redusă, învăluie arcurile piezişe. Fiecare latură a bazelor e împodobită cu cîte două ocniţe, iar tamburul, pentru prima oară compus în exterior dintr-o prismă octogonală, poartă pe fiecare faţă jos cîte patru ocniţe, iar deasupra cîte o firidă geminată, cu arcuri frînte. În axele principale se deschid ferestrele dreptunghiulare, iar în cele diagonale apar contraforturi minuscule,

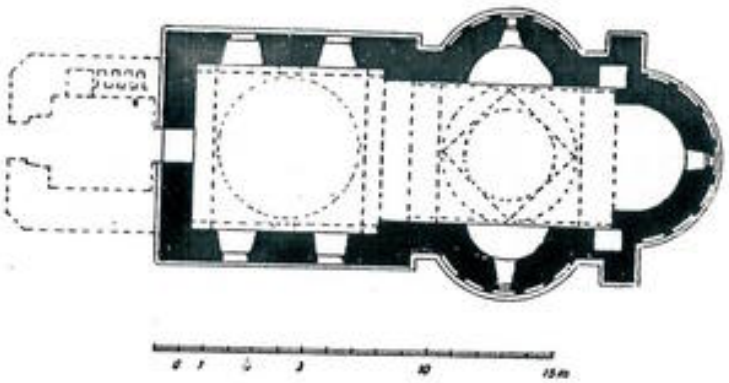

Fig. 603. — Vaslui, planul bisericii sf. Ioan.

treptate, terminate sus cu cîte un mic fronton triunghiular. Recunoaştem şi aci prezenţa pietrarului gotic, care reduce la un rol decorativ tipuri de contraforturi curente în arhitectura goticii tîrzii. Un rînd de ocniţe şi trei brîuri de discuri completează decorul superior al turlei.

Acestui meşter occidental îi aparţin şi chenarele sculptate de la portal (fig. 608) şi de la ferestre (fig. 609). Uşa bisericii e încadrată de nervuri fin executate, între care nu lipseşte profilul specific gotic, în formă de pară. Arcul frînt adăpostea o lunetă, refăcută cu ocazia restaurării. Uşa e apoi înscrisă într-un cadru dreptunghiular, aproximativ ca la Milişăuţi, dar incomparabil mai bine proporţionat şi mai precis lucrat. Pe temeiul analogiilor baltice amintite, am putea presupune că meşterul provine din Polonia şi vom vedea, cînd vom analiza biserica sf. Nicolae din Popăuţi, că presupunerea aceasta nu e lipsită de argumente. Tinda posedă apoi ferestre [1] mari, tripartite, cîte două pe fiecare latură, cu menouri frumos profilate şi cu muluri bogate, combinate din cîte un cerc mare în care se înscriu şi se întretaie cîte trei cerculeţe, cuprinzînd fiecare un trilob. Aceste muluri sînt modele autentice de plastică decorativă a goticii tîrzii. Celelalte ferestre, cîte una în fiecare absidă, se deschid cu un arc uşor frînt şi cu cîte un chenar de piatră decorat cu baghete, la fel ca şi ferestrele turlei.

Arhitectura, elegantă, a acestei biserici şi aspectul ei sărbătoresc suferă însă, ca mai toate bisericile din vremea lui Ştefan cel Mare, din cauza siluetei actuale, fiindcă acoperişurile înalte de odinioară, sortite să încadreze turla zveltă, au fost înlocuite, în cazul de faţă, cu învelişuri joase de metal, care nu numai degajează, dar şi izolează turla. Lipsesc astfel etapele intermediare, menite să conducă spre acest accent vertical puternic, înfipt în centrul clădirii.

Cam în aceeaşi vreme ridicase Ştefan şi o biserică la Iaşi, închinată sf. Nicolae [2]. În mod excepţional zidirea acestei biserici domneşti a ţinut vreme mai îndelungată; pisania păstrată ne arată că lucrările s-au început în iunie 6999 (= 1491) şi s-au terminat în august 7001 (= 1493).

[1] Ştefănescu, *Bucovine et Moldavie*, p. 138, atribuie, fără nici un motiv, aceste ferestre unei prefaceri din veacul al XVI-lea; Balş, în recenzia din RH, VI—1929, p. 26, se pronunţă împotriva unei asemenea datări.

[2] Lapedatu, *Portrete*, p. 130; Iorga-Balş, *L'art*, p. 80; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 57 şi urm.; Henry, *Moldavie*, p. 112. Data întemeierii bisericii variază la cronicari: Ureche, *Domnii*, p. 162—163, atribuie biserica anului 6983 (= 1475); Simion Dascălul, *Letopiseţ*, p. 69, referindu-se la inscripţie, dă anul 6999 (= 1491). Cuvîntul hotărîtor în această controversă îi revine însă pisaniei originale, numai că Balş, *loc. cit.*, citise 7001 ca an în care s-a terminat zidirea, în vreme ce Iorga, *Inscripţii*, II, p. 135, citise anul 7000 (= 1492).

Clădirea însăşi nu justifică această zăbavă, deoarece biserica repetă planul şi elevaţia bisericii Precista din Bacău. E însă probabil că inscripţia se referă şi la terminarea clădirilor din jurul bisericii, cuprinzînd şi o casă domnească. Din toate aceste construcţii, inclusiv biserica, nu se mai păstrează nimic. Biserica lui Ştefan suferise unele adaose încă în veacul al XVI-lea; asupra acestora vom reveni, fiindcă dintr-o descriere păstrată surprindem o interesantă influenţă munteană; apoi, în vremea lui Antonie Russet-vodă şi a lui Gheorghe Duca, au fost restaurate biserica şi casele, adăugîndu-se şi clădiri noi, înlăturate toate în veacul trecut. Biserica actuală e opera lui Lecomte de Nouÿ. Planul ca atare repetă, probabil, structura veche, dar arcadele dintre tindă şi navă imită transformările suferite în veacul al XVII-lea. Înlăturarea contraforturilor din dreptul proscomidiei şi al veşmîntarului se datorează restauratorului, care i-a imprimat bisericii şi proporţii mai zvelte, triplînd friza de ocniţe. Releveul făcut înainte de restaurare confirmă existenţa contraforturilor amintite, iar la abside sînt însemnate numai două rînduri de ocniţe deasupra firidelor, în vreme ce turla suferise, încă de mai înainte, o refacere totală. Astfel, pe temeiul indicaţiilor păstrate, putem afirma că biserica lui Ştefan a reprodus toate caracterele specifice, întîlnite la biserica Precista din Bacău şi repetate cu cîţiva ani în urmă la biserica din Dorohoi.

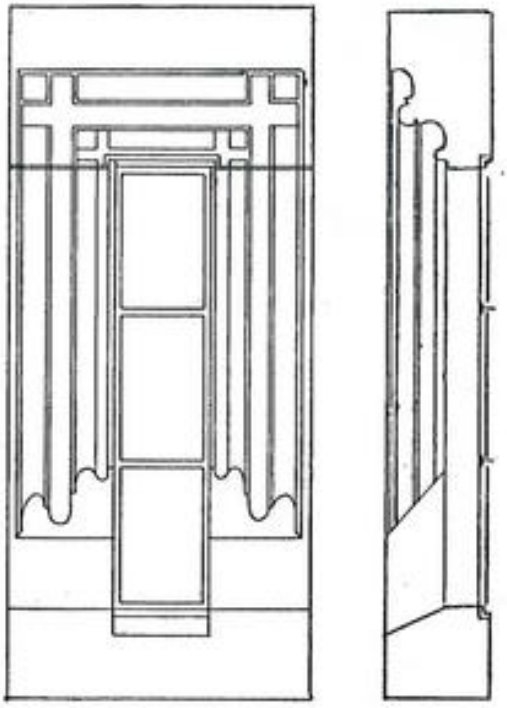

Fig. 604. — Vaslui, biserica sf. Ioan, reconstituirea unei ferestre.

Biserica sf. Nicolae din Dorohoi[1] s-a terminat, conform pisaniei slavone, la 18 octombrie anul 7003 (= 1495). Planul ei nu reprezintă nici o inovaţie faţă de biserica sf. Ioan din Vaslui, cu care are în comun şi tinda ceva mai puţin supralărgită decît cea de la Precista din Bacău. Biserica e zidită din gresie cenuşie, cioplită sumar, iar la colţuri din piatră ecarisată. Paramentul faţadei (fig. 610) a fost restaurat, respectîndu-se minuţios formele vechi şi înlocuindu-se numai materialul măcinat. Soclul e bogat profilat, cu cavetă, plan oblic şi talon. Deasupra soclului şi deasupra porţii se intercalează cîte un strat de cărămizi, în vreme ce partea superioară, cu două rînduri de ocniţe, e în întregime din cărămidă. Ocniţele de jos, mai mari, corespund la cîte două din rîndul superior. Peste ele se vede un brîu larg, compus din trei rînduri de discuri smălţuite. În partea inferioară, pereţii absidelor sînt împodobiţi şi cu firide înalte, faţă de care ocniţele sînt distribuite în intervale. Turla zace şi aci pe o bază dublă; prima e prismatică, octogonală, a doua stelată, cu opt vîrfuri. Tamburul turlei e cilindric, decorat cu 12 firide prevăzute în axele principale cu cîte o fereastră. Sub cornişa turlei se repetă friza de discuri smălţuite. Proporţiile firidelor de la turlă apar mai turtite în raport cu cele autentice, păstrate la alte biserici, şi nu ar fi exclus ca restauratorii să fi introdus aci oarecare modificări dăunătoare aspectului original.

Pietrarii care au decorat chenarul uşii exterioare (cea interioară dintre tindă şi navă a dispărut), ferestrele în arc frînt de la tindă şi absidă, ca şi ferestrele de la turlă, dreptunghiulare, cu chenare de baghete, fac probabil parte tot din şcoala moldovenească, judecînd după profilurile cilindrice şi uniforme. Un model de curioase «noduri» prezintă torurile ferestrelor de la tindă

[1] Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 36 şi urm.; Henry, *Moldavie*, p. 57; cu privire la restaurare vezi BCMI, I—1908, p. 172.

şi abside (fig. 611) care nu sînt deloc frecvente în gotica transilvăneană, cum spunea P. Henry [1] (nu cunosc nici un exemplu), ci par a fi mai degrabă o interpretare locală a mulurilor gotice.

Contemporană cu biserica din Dorohoi era biserica sf. apostoli Petru şi Pavel din Huşi [2]. După pisania slavonă, zidirea s-a terminat în 30 noiembrie 7003 (= 1495), dar din clădirea veche

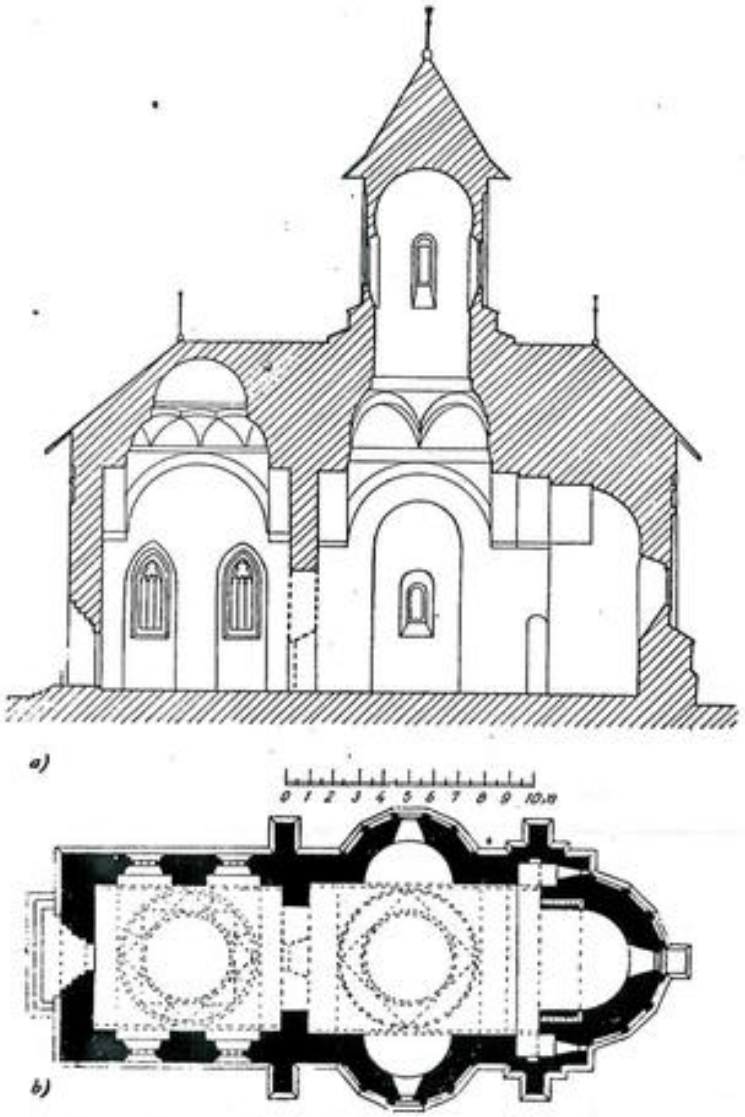

Fig. 605. — Hîrlău, biserica sf. Gheorghe, *a)* secţiune longitudinală, *b)* plan.

nu s-a păstrat decît inscripţia pusă de Ştefan voievod. Biserica însăşi e opera prefacerilor din 1793 şi 1910. Balş presupune doar că s-ar fi respectat dispoziţia iniţială a planului triconc.

Biserica sf. Nicolae din suburbia Popăuţi din Botoşani [3] s-a isprăvit, conform pisaniei, în 30 septembrie 7004 (= 1496). Planul şi elevaţia repetă exact dispoziţiile de la sf. Nicolae din

[1] *Moldavie*, p. 122.

[2] Simion Dascălul, *Letopiseţ*, p. 69; Iorga, *Stud. şi doc.*, XVI, p. 254; Iorga-Balş, *L'art*, p. 80; Balş *Bis. lui Ştefan*, p. 67 şi urm.; Henry, *Moldavie*, p. 57.

[3] Drăghicanu, *Popăuţi*, p. 93; Iorga-Balş, *L'art*, p. 80 şi 92, n. 2; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 42 şi urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 268, n. 1; Henry, *Moldavie*, p. 113.

Dorohoi, avînd acelaşi tip de pronaos supralărgit, însă peretele despărţitor dintre navă şi tindă a fost înlăturat ulterior. Paramentul (fig. 612), în schimb, prezintă un amestec împrumutat de la biserica din Dorohoi şi de la sf. Gheorghe din Hîrlău. Picioarele firidelor şi partea superioară a zidăriei e îmbrăcată în cărămidă, în parte smălţuită, iar partea inferioară, acoperită cu piatră de talie, e întretăiată de cele trei brîuri de cărămizi smălţuite, pe care le-am întîlnit la fel şi la cele două biserici amintite mai sus. La biserica din Popăuţi firidele absidelor sînt geminate şi în intervalele de deasupra lor sînt amenajate mici ochiuri, ca la sf. Gheorghe din Hîrlău, cu deosebirea că aci toate arcurile sînt semicirculare. În faţada tindei apar însă două rînduri de ocniţe, conform cu paramentul de la sf. Nicolae din Dorohoi, iar deasupra ocniţelor superioare se vede obişnuitul brîu de discuri smălţuite. Turla zace pe o bază dublă, stelată, iar tamburul dodecagonal, cu mici contraforturi în axele diagonale, repetă dispoziţiile de la Hîrlău, cu unele variaţii de amănunt neînsemnate. De altfel, nu ştim dacă toate detaliile paramentului corespund exact originalului; restaurarea i-a conferit bisericii un aspect curăţel şi nou, înlăturînd poate prea multe din pietrele acoperite de patină, încît o oarecare rezervă se impune, cu toate că nu i se poate reproşa restauratorului nici o eroare palpabilă, nici un element străin perioadei de care ne ocupăm.

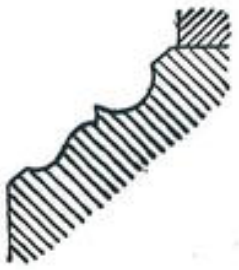

Fig. 606. — Hîrlău, biserica sf. Gheorghe, profilul soclului.

Biserica din Popăuţi ne îngăduie însă să facem cîteva reflecţii cu privire la meşterul care a colaborat aci în calitate de pietrar, şi putem conclude că acesta e identic cu cel care a cioplit profilurile de la sf. Gheorghe din Hîrlău. La bazele ambelor biserici întîlnim aceeaşi cavetă, acelaşi talon şi numai cezura dintre aceste două elemente e realizată la Popăuţi (fig. 613) printr-un mic plan oblic, în vreme ce la Hîrlău planul e vertical; deosebirea e însă minimă. Cadrele ferestrelor dreptunghiulare de la turlă şi cele în arc frînt de la abside sînt şi ele aproape identice, cu foarte mici variaţii la profiluri; numai fereastra mare a pronaosului, una singură la Popăuţi, aşezată în faţada apuseană, e mai simplă şi fără muluri. În schimb, poarta dinspre miazănoapte (fig. 614) — cea corespunzătoare de pe latura de miazăzi e modernă — e ceva mai bogată; un chenar dreptunghiular cu baghete încrucişate închide portalul în arc frînt, avînd o lunetă aşezată pe două console arcuite. Această poartă e o combinaţie reuşită a celor două tipuri de portal din perioada goticii tîrzii. Alt element gotic regăsim la pandantivi şi la calota tindei (fig. 615). Pandantivii sînt şi aci, ca şi la Hîrlău, executaţi din cărămizi aşezate vertical, iar pe intradosul calotei apar nervuri subţiri, desenînd o stea cu patru colţuri şi patru nervuri în axele principale. Desenul e diferit de acela al nervurilor care decorează calota tindei din Hîrlău, dar profilurile sînt în fond identice. V. Drăghiceanu a avut norocul să descopere, printre pietrele profilate, trei fragmente însemnate cu cifre romane şi cu prescurtări din limba polonă. Astfel, atribuirea sculpturilor gotice unui meşter polon pare perfect îndreptăţită şi — date fiind asemănările cu plastica corespunzătoare de la sf. Gheorghe din Hîrlău — cred că sîntem îndreptăţiţi să bănuim prezenţa aceluiaşi pietrar.

Merită să mai amintim urmele vechii pardoseli, compusă din lastre romboidale de cărămidă smălţuită, găsite în altar şi în navă, lîngă traseul vechiului zid dinspre pronaos. Asemănarea cu pavimentul de la Sfîntu Ilie înlătură orice îndoială cu privire la vechime. Actualul paviment de piatră din tindă şi navă aparţine unei refaceri mult mai tîrzii.

La biserica sf. Nicolae din Popăuţi întîlnim şi cea mai veche clopotniţă[1] moldovenească (fig. 616), păstrată aproape intact. Ea e izolată de biserică şi e zidită din piatră brută, iar la muchii şi chenare întîlnim piatra de talie. Parterul clopotniţei e pătrat, etajul superior e însă

[1] Ghika-Budeşti, *Popăuţi*, p. 133 şi urm.; Balş, *Ist. lui Ştefan*, p. 154; cf. raportul despre restaurare în BCMI, I—1908, p. 172.

octogonal şi trecerea se face prin forme piramidale înjumătăţite, aşezate peste colţurile pătratului. Etajul ultim, în care se găsesc clopotele şi care se deschide spre fiecare latură cu cite o fereastră largă, în arc frînt, e iarăşi pătrat şi trecerea e mijlocită prin aceleaşi forme piramidale, de data aceasta însă inversate în chip de console. Pe feţele acestor semipiramide se văd citeva

Fig. 607. — Hîrlău, biserica sf. Gheorghe.

reliefuri decorative, reprezentînd un leu stilizat, iar într-alt loc vrejuri compuse din viţă de vie şi ciorchine de o plastică specific gotică. Sculptura e incontestabil opera mesterului polon căruia i se datorează şi profilurile de la biserică, şi s-ar putea ca întreaga clopotniţă să fie opera sa exclusivă. Silueta cu etajele alternate nu e ceva neobişnuit în gotica tîrzie. Asupra rolului îndoit al clopotniţei din Popăuţi, adică de a servi şi ca loc de refugiu în caz de pericol, ne lămureşte izolarea etajului inferior — boltit cilindric şi accesibil printr-o uşă în arc frînt — de cele superioare, la care se poate ajunge numai din exterior, cu ajutorul unei scări mobile.

Cu toate că mănăstirea Tazlău primeşte încă în anul 6999 (= 1491) o danie din partea lui Ştefan [1], zidirea bisericii actuale [2] s-a început abia în 4 iulie 7004 (= 1496) şi s-a terminat în 8 noiembrie 7005 (= 1497). Asupra interpretării acestei date există oarecare îndoieli, deşi

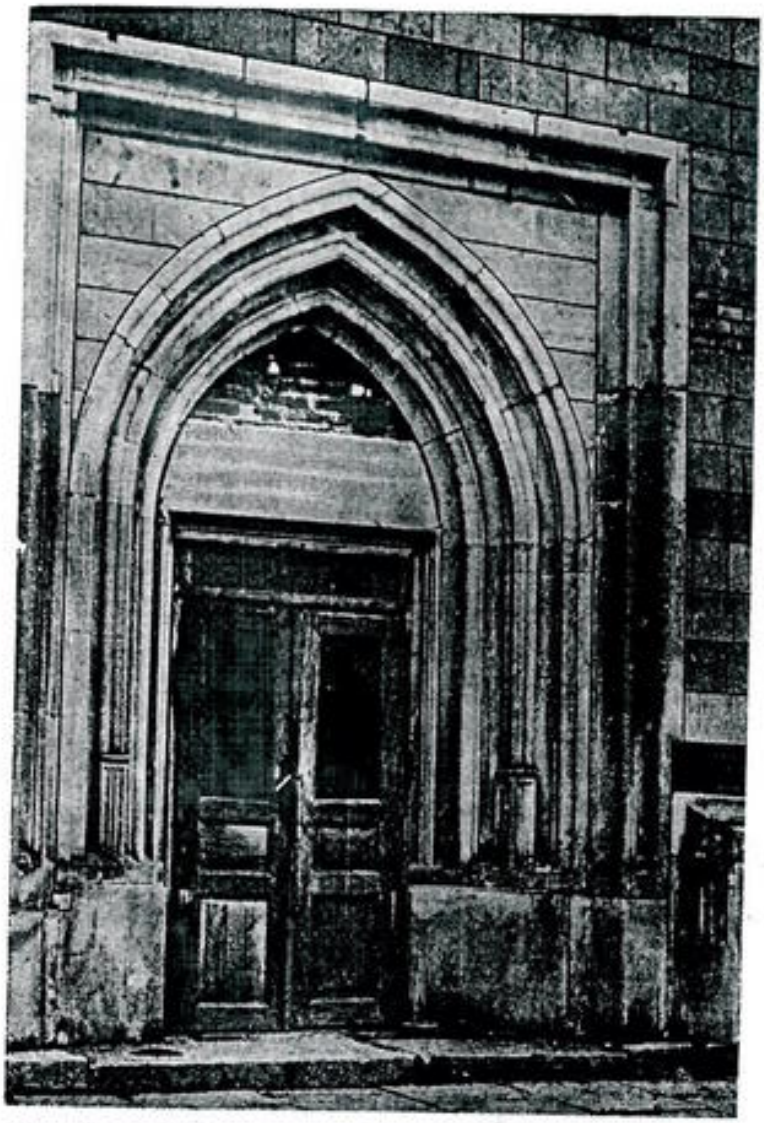

Fig. 608. — Hîrlău, biserica sf. Gheorghe, portalul de vest.

nejustificate, fiindcă în pisanie se mai calculează anul şi după suirea pe tron a voievodului, precizîndu-se că era anul al 41-lea curgător. Cum Ştefan cel Mare şi-a cucerit tronul în cursul lunii aprilie 1457, anul al 41-lea curgător începe în aceeaşi lună din 1497. Data terminării lucrărilor din pisanie se referă probabil şi la ridicarea clădirilor mai importante ale mănăstirii.

Biserica însăşi nu prezintă nici un caracter esenţial nou în raport cu bisericile precedente. La început ea se compunea dintr-o tindă, o navă cu sînuri laterale şi un altar. Exonartexul e

[1] Iorga, *Cărţi*, III, p. 284.

[2] Idem, *Inscripţii*, II, p. 220—221; Naum, *Tazlău*, p. 91 şi urm.; Iorga-Balş, *L'art*, p. 80; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 68 şi urm.; Henry, *Moldavie*, p. 57; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 273.

un adaos tîrziu, uşor de recunoscut după crăpătura adîncă ce s-a ivit în punctul de juncţiune cu vechea zidărie şi după lipsa profilurilor şi a paramentului faţadei, care nu îmbrăţişează şi această anexă, ci se continuă pe vechea faţadă a tindei, ascunsă acum în interiorul exonartexului.

Fig. 609. — Hîrlău, biserica sf. Gheorghe, ferestrele pronaosului.

Planul (fig. 617) interiorului din tindă şi navă se leagă de tradiţia mai veche, întîlnită ultima oară la sf. Gheorghe din Hîrlău, în care ambele încăperi au aceeaşi lărgime internă. Zidul despărţitor dintre tindă şi navă a fost înlăturat în vremea cînd s-a construit exonartexul, iar caracteristica uşă interioară, încadrată de baghete încrucişate, a fost mutată cu acea ocazie în exterior, la intrarea nouă. Privită dinafară, biserica prezintă articularea caracteristică a bisericilor cu pronaosul supralărgit, derivate din prototipul de la sf. Ioan din Vaslui; această formă e realizată numai prin îngroşarea pereţilor laterali, la care se mai adaugă apoi, fără nici un rost, un rezalit uşor, ca o amintire a contraforturilor de la bisericile de tipul celei din Hîrlău, şi tot ca la acea biserică întîlnim şi aci, în faţa altarului, micul picior de zid.

Paramentul faţadelor a dispărut în parte sub un strat gros de văruială, dar se poate perfect reconstitui. La abside se văd firidele obişnuite, semicirculare, înalte şi zvelte, încălecate de un rînd de ocniţe în număr dublu, înconjurînd întreaga clădire veche, în vreme ce tinda posedă, în locul firidelor, un rînd de ocniţe mai mari. Sub tencuială, deasupra soclului, s-a găsit un brîu de cărămizi, dar urme de cărămizi smălţuite nu s-au putut identifica. E probabil că acestea au fost înlăturate cînd s-au făcut tencuielile. Turla zace pe două baze, una prismatică, octogonală, alta stelată, cu opt vîrfuri. Ambele baze sînt decorate cu ocniţe. Astfel întreaga faţadă se aseamănă foarte mult cu dispoziţia paramentului de la sf. Nicolae din Dorohoi. Tamburul

turlei şi-a pierdut, în schimb, vechiul decor. Ni se păstrează însă plastica ornamentală de la soclu, uşi şi ferestre. La soclu găsim un profil bogat (fig. 618), combinat dintr-un tor între două cavete şi planuri înclinate; la vechea uşă exterioară ce dă în tindă întîlnim o ciubucărie în arc

Fig. 610. — Dorohoi, biserica sf. Nicolae.

frînt aşezată pe baze înalte, decorate cu profiluri de un gotic veritabil, cu secţiuni în formă de pară alternate cu unele elemente cilindrice. Partea superioară a portalului e prinsă într-un chenar dreptunghiular, din care nu lipsesc cîteva baghete încrucişate. Îngrijit a fost executată şi uşa aşezată odinioară în interior; şi ciubucurile ei pornesc de pe baze înalte, perfect asemănătoare cu cele ale portalului amintit mai sus, iar plastica se distinge în general prin planuri săpate adînc şi dispuse logic în toate amănuntele. Nu există nici un dubiu că şi aci sîntem în faţa unui atelier străin, care ar putea fi identificat eventual cu cel care a lucrat la bisericile

sf. Gheorghe din Hîrlău şi sf. Nicolae din Popăuţi. Elementele sînt pretutindeni aceleaşi şi mai tîrziu, cînd vom putea să reconstituim retrospectiv activitatea acestui atelier de pietrari, vom vedea că lucrările ce i se pot atribui constituie o succesiune cronologică pe care o putem urmări începînd de la zidirea bisericii de la Hîrlău, timp de 11 ani. Aceşti pietrari au cioplit firește şi chenarele ferestrelor de la absidă şi de la turlă, păstrînd tipul cunoscut cu decorul simplu de baghete.

Fig. 611. — Dorohoi, biserica sf. Nicolae, fereastră de la altar.

Incinta de ziduri din jurul bisericii e în stare de ruină, iar clopotnița a suferit atît de mult în urma prefacerilor, încît e greu de a mai putea atribui ceva cu temei epocii de întemeiere a acestei mănăstiri. Nu e însă exclus ca o cercetare mai amănunțită a ruinelor şi a clădirilor existente să poată descoperi urme vechi, autentice şi importante pentru întregirea cunoştințelor noastre despre arhitectura mănăstirească din vremea marelui voievod.

Citeva zile după terminarea bisericii din Tazlău, în 14 noiembrie 7005 (= 1497), tot în cursul anului al 41-lea al domniei lui Ştefan, s-a terminat şi biserica nouă cu hramul Înălțarea domnului de la mănăstirea Neamțu [1]. Vechea mănăstire se împodobea astfel cu o clădire considerată de critica noastră istorică de pînă acum ca cea mai mare şi cea mai importantă biserică ce ne-a rămas din vremea lui Ştefan. După cele expuse, vom vedea însă că această calificare se justifică numai cu privire la dimensiunile metrice şi prin faptul că în adevăr în această biserică se adună întreaga experiență arhitectonică din acea perioadă, dar principalul titlu al acestei clădiri, subliniat de G. Balş, de a fi deschis noi perspective în arta de a clădi a moldovenilor, nu se verifică. Ruina de biserică de la Vatra Moldoviței, ctitorie a lui Alexandru cel Bun, biserica mănăstirii Putna, ridicată de Ştefan ca necropolă pentru sine şi familia sa, biserică din care am văzut că s-a păstrat probabil mai mult decît s-a admis pînă acum, dovedesc că planul de la Neamțu nu e ceva nou. În structură vom întîlni împrumuturi de la grupul bisericilor de tip mixt, despre care vom vorbi mai departe, iar paramentul, cu unele modificări neinsemnate, repetă în esență formele decorative pe care le-am cunoscut la sf. Nicolae din Dorohoi şi la sf. Gheorghe din Hîrlău. Biserica mănăstirii Neamțu apare astfel ca o sinteză a unei evoluții împlinite, şi nu ca un cap de serie pentru o dezvoltare nouă.

Planul (**fig. 619**) altarului şi al navei cu hore laterale, flancate de contraforturi spre est şi vest, reia dispoziția întîlnită ultima oară la sf. Gheorghe din Hîrlău. Sistemul de bolți e identic şi numai în latura apuseană a navei constatăm o mică alungire, căreia îi corespund cele două arcuri treptate în locul unuia singur. Aceasta e o variantă a unei tendințe vechi, analizată precedent. În capătul apusean al navei se ridica odinioară un perete care o despărțea de încăperea următoare, destinată pentru a servi drept gropniță. Bolta gropniței e compusă din două arcuri largi, longitudinale, menite să reducă suprafața de boltit la o formă pătrată, pentru a

[1] Romstorfer, *Neamțu*, p. 27; Iorga, *Neamțu*, p. 102 şi urm.; Lapedatu, *Forma acoperemintelor*, p. 193—194; Iorga-Balş, *L'art*, p. 80 şi 83; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 98 şi urm.; idem, *Bis. veac XVI*, p. 152; idem, *Pridvorul*, p. 45 şi urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 283 şi urm.; Henry, *Moldavie*, p. 117 şi urm. Vezi şi rapoartele de activitate din BCMI, XXVI — 1933, p. 141 şi 190.

putea așeza deasupra o calotă sprijinită pe cunoscutele arcuri piezișe moldovenești. Un alt perete, încă în picioare, desparte gropnița de pronaosul lung, compus dintr-o succesiune de două travee dreptunghiulare. Împărțirea acestei încăperi în travee e inspirată din sistemul de boltire al bise-

Fig. 612. — Botoșani, biserica sf. Nicolae din Popăuți.

ricilor-sală de tipul celei din Dolhești Mari. Această dispoziție s-a dezvoltat mai tîrziu la bisericile de tip mixt, rezultat din combinarea elementelor tipului simplu longitudinal cu cele ale planului triconc. Faza la care a ajuns acest tip mixt în momentul cînd s-a zidit biserica mănăs-

tirii Neamţu ne-o înfăţişează biserica sf. Ioan din Piatra. Faţă de acest stadiu, arhitectul a realizat însă la Neamţu un progres, nu din punct de vedere structiv, ci din punct de vedere decorativ. La mănăstirea Neamţu arcul transversal, care împarte traveele, e compus din trei toruri groase, susţinute de totatîtea colonete înmănunchiate şi angajate, aşezate pe baze foarte înalte, decorate cu tipicele crestături răsucite, gotice. Colonetele au cîte un capitel atît de puternic profilat, încît la prima vedere s-ar părea că aparţine deja renaşterii, dar ondulările atenuate ale planurilor nu suferă confruntări concludente cu formele adevărate ale acestui stil. În orice caz, în prezenţa acestei cezuri orizontale atît de marcate, putem recunoaşte un precursor al morfologiei renaşterii. Rostul arhitectonic al arcului divizor şi al suporturilor sale e accentuat prin prezenţa contraforturilor corespunzătoare pe latura externă a pereţilor. Întîlnim aci un caz rar de întrebuinţare structivă a contrafortului, ceea ce ne dezvăluie numaidecît colaborarea unui meşter apusean, pe care îl vom identifica şi prin alte amănunte. Profiluri cu totul asemănătoare, aplicate pe zidurile interne dinspre vest şi est ale pronaosului, repetă motivul de toruri ale arcului care desparte traveele. În timpanele acestor arcuri sînt aşezate sus, de ambele laturi, mici bolţi cilindrice transversale, exact ca în gropniţă şi cu acelaşi rost de a reduce mijlocul traveei la un plan pătrat. Aceste bolţi se sprijină pe mici console slab profilate, prezentînd aceleaşi elemente plastice ca şi capitelurile colonetelor angajate. Peste fiecare travee se ridică în centru cîte o calotă pe arcuri piezişe, la fel ca în gropniţă, numai cu dimensiuni ceva mai ample. În faţa pronaosului, despărţit iarăşi printr-un perete, după sistemul adiţional al arhitecturii moldoveneşti, se află un exonartex. Vechimea acestei încăperi fusese pusă la îndoială, dar cu ocazia restaurărilor iniţiate în 1929 ea a fost confirmată, recunoscîndu-se continuitatea perfectă a zidăriei, precum şi a paramentului ascuns sub straturile de tencuială ulterioare. Am văzut mai sus că această încăpere apare probabil pentru prima oară la biserica mănăstirii Putna. La Neamţu planul exonartexului se aseamănă cu acela al unei travee din pronaos, cu deosebirea că cele două bolţi cilindrice laterale sînt aci descompuse în cîte două arcuri treptate, urcînd spre centru, spre calota aşezată pe arcuri piezişe. Această treptare a arcurilor e un alt amănunt luat de la bisericile de tip mixt. Sistemul de boltire al exonartexului e sprijinit prin două contraforturi aplicate în colţurile apusene, pe direcţia axelor diagonale.

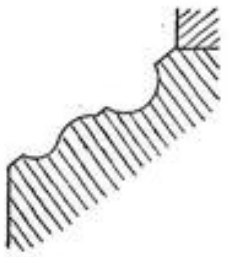

Fig. 613.—Botoşani, biserica sf. Nicolae din Popăuţi, profil de bază.

Paramentul faţadei (fig. 620), scos la lumina zilei de sub straturile de tencuială aplicată ulterior, prezintă, deasupra soclului profilat cu talon şi cavetă, cunoscuta zidărie de piatră, peste care, în dreptul absidelor, sînt aplicate picioarele firidelor din cărămidă smălţuită [1] verde, galben şi brun. Îmbrăcate în cărămidă smălţuită se prezentau odinioară şi cele două rînduri de ocniţe care înconjură întreaga clădire (fig. 621). În raportul dintre ele, precum şi în raportul lor cu firidele, constatăm aci o oarecare inovaţie. Ocniţele din rîndul inferior răspund în număr de cîte două unei firide, iar ocniţele superioare corespund iarăşi cîte două unei ocniţe inferioare. O astfel de rînduire simetrică şi un asemenea raport numeric apare pentru prima oară la biserica Neamţu şi sîntem îndreptăţiţi să atribuim această dispoziţie influenţei colaboratorului occidental. Meşterii moldoveni, după cum se poate observa uşor la faţadele mai vechi, preferaseră o rînduire în aparenţă mai neglijentă, care contribuie însă într-o măsură sensibilă la aspectul pitoresc al stilului moldovenesc; faţada bisericii Înălţării domnului se distinge, în schimb, tocmai printr-o nuanţă de rigiditate. Deasupra ocniţelor urmează friza de mai multe rînduri de discuri smălţuite, iar sub streaşină apare un discret profil de cornişă specific gotică, compusă dintr-o cavetă adîncă între două planuri oblice. Actualul acoperiş, cu dizgraţiosul fronton dinspre apus, nu

[1] Nicolescu, *Mănăstirea Neamţu*, p. 117 şi urm.

are firește nimic comun cu aspectul de odinioară [1], dar ni se păstrează picturi și stampe mai vechi, din care vedem că biserica avusese obișnuitele acoperișuri separate și înalte, unul cu coamă peste corpul clădirii din fața turlei și altele conice peste fiecare absidă în parte. Turla,

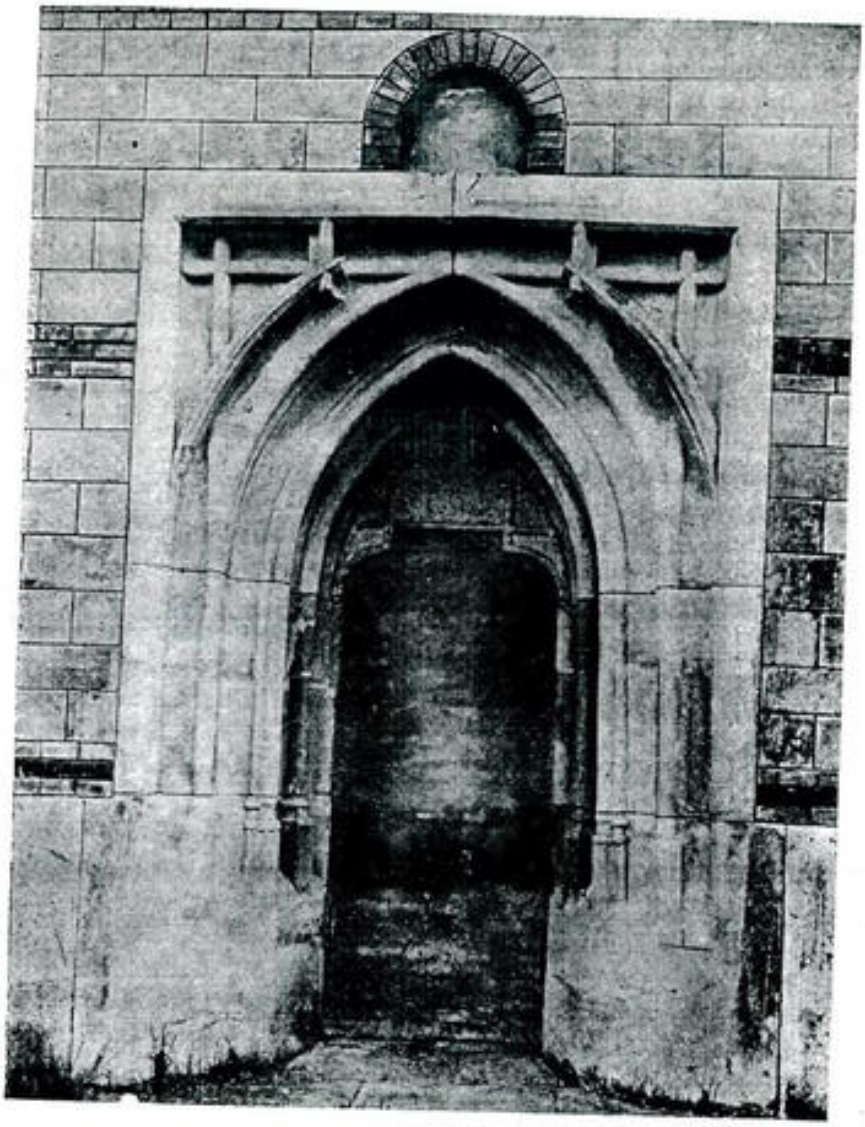

Fig. 614. — Botoșani, biserica sf. Nicolae din Popăuți, poarta de nord.

însă, cu cele două baze, dintre care cea de jos e octogonală și cea superioară stelată, cu opt vîrfuri, precum și cu tamburul octogonal, cu ferestrele în axele principale și cu mici contraforturi în axele diagonale, păstrează intact aspectul vechi. Ocnițe, dispuse și aci după un anumit raport numeric, decorează bazele și încing partea inferioară și superioară a tamburului, ale cărui fețe sînt împodobite cu firide geminate. Coronamentul turlei se compune iarăși din friza bogată de discuri smălțuite, dar cornișa și acoperișul baroc sînt de dată recentă.

[1] Lucrările de restaurare, în curs de execuție, au înlăturat aceste elemente.

Compoziția fațadelor și gruparea maselor confereau odinioară acestei biserici un echilibru între elementele statice, dezvoltate orizontal, și cele dinamice, la care colaborează și contraforturile zvelte, al căror accent vertical e îndulcit doar de sprîncenele de acoperiș care înlocuiesc

Fig. 615. — Botoșani, biserica sf. Nicolae din Popăuți, bolta pronaosului.

treptarea. Pentru ca acest echilibru să-și piardă severitatea matematică, se așterne peste suprafață haina colorată a cărămizilor smălțuite, ascunzînd tensiunea elementelor structive.

Înainte de a încheia analiza bisericii, trebuie să mai insistăm o clipă asupra plasticii decorative de la uși și ferestre, în care se manifestă mai limpede decît oriunde prezența colaboratorului gotic. După cum se vede și din evaluarea estetică de mai sus, rolul acestei plastici e cu totul disparent în raport cu aspectul general al clădirii. Privind însă din apropiere, aportul pietrarului gotic nu e cîtuși de puțin neglijabil.

În interiorul exonartexului, spre pronaos, se păstrează vechea ușă în arc frînt cu ciubucăria foarte fin executată în profiluri cilindrice, în formă de pară, și altele în muchii. Aceste muluri se ridică de pe baze înalte, canelate vertical sau spiralic. Bazele zac la rîndul lor pe un piedestal masiv, împodobit cu două brîie fine, în relief; cel inferior prezintă, deasupra unei cavete, o friză de trefle încoronate de cîte un mic fleron, iar pe bordura superioară se vede un rînd de arcuri mici cu cîte o floare în formă de cruce. Relieful e foarte ușor și aspectul acestui decor e de o subtilitate și eleganță cu totul excepțională. Motivul arcurilor cu lobi înscrișii și cu fleroane nu e rar în jumătatea a doua a veacului al XV-lea [1], și ideea de a decora astfel soclul usciorilor, precum și execuția plastică aparțin pe de-antregul pietrarului gotic. În partea superioară, portalul e încadrat de chenarul obișnuit dreptunghiular al arhitecturii moldovenești. Ușa interioară (fig. 622), dintre pronaos și gropniță, aparține tipului cu chenar de baghete. Ea nu cuprinde nici o inovație, dar abilitatea cu care sînt reliefate planurile baghetelor suprapuse și întretăierea lor denotă experiența meșterului. Ușa prin care se trecea odinioară din gropniță în navă a fost înlăturată; e îndoielnic dacă ea poate fi identificată — cum credea Balș [2] — cu actuala ușă de la veșmîntar, presupu-

[1] Balș, *Bis. lui Ștefan*, p. 106, citează între exemple clopotnița bisericii sf. Mihail din Cluj, dar aceasta e opera veacului al XIX-lea. Ca exemplu transilvănean s-ar putea aminti, în schimb, bordura supericară de la pridvorul de sud al bisericii sf. Maria din Sibiu, datat din anul 1457.

[2] *Op. cit.*, p. 104.

Fig. 616. — Botoşani, biserica sf. Nicolae din Popăuţi, clopotniţa.

nîndu-se că ar fi fost dusă acolo după înlăturarea zidului despărţitor în care fusese aşezată. Deşi profilurile gotice sînt foarte corect executate, forma dreptunghiulară a tocului aparţine deja renaşterii şi în consecinţă s-ar impune cel puţin o datare în primii ani ai veacului al XVI-lea. Nu se mai păstrează nici chenarul vechiului portal exterior, care dădea în exonartex. Dar mîna pietrarului occidental o întîlnim la ferestrele mari, geminate, de pe latura de sud a exonartexului (fig. 623) şi a pronaosului, precum şi la ferestrele de la absîde (fig. 624). La toate ferestrele lipsesc menourile, scoase cu ocazia uneia din restaurările din veacul precedent, cînd s-au aşezat cercevelele geamurilor. Luneta ferestrei de sud a exonartexului poartă muluri compuse din trefle.

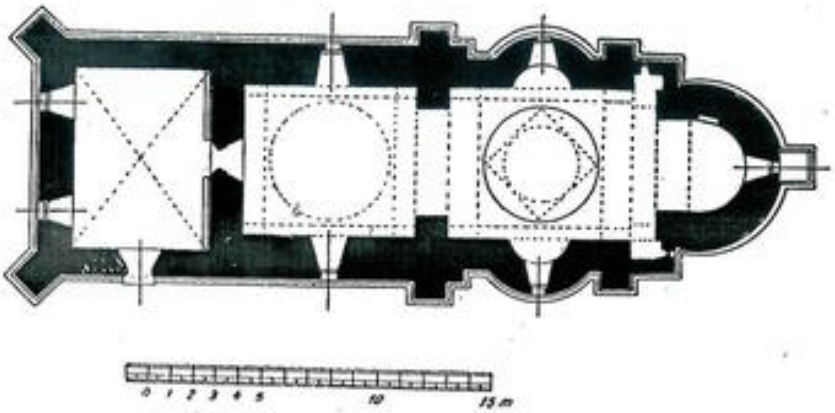

Fig. 617. — Tazlău, planul bisericii.

La fereastra din dreapta, de pe latura de sud a pronaosului, şi la fereastra absidei de sud apare în lunetă cîte un patrulob. Şi aci repertoriul formelor aparţine încă tradiţiei autentice a goticii mature, lipsită de elemente flamboaiante şi — ceea ce e mai important — profilurile sînt executate cu o fineţe şi o corectitudine clasică. De aceea, nu pot accepta părerea lui Balş [1], după care ferestrele de la absîde s-ar datora unui restaurator expert din veacul al XIX-lea. Restaurarea bisericii, făcută în anul 1824, nu îndreptăţeşte întru nimic presupunerea colaborării unui asemenea cunoscător subtil, ci dimpotrivă. Absidele au avut la început ferestre mici, dreptunghiulare, cu chenare de baghete, cum se mai văd şi acum la turlă. Ferestrele actuale, în arc frînt, au fost aduse de-a-gata şi aşezate aci ulterior, fiind de fapt prea mari în raport cu cîmpul firidei în care sînt încastrate. Dar dacă privim mai atent, ne vom da repede seama de unde au fost aduse aceste cadre: în faţada apuseană (fig. 625) exonartexul are trei ferestre gotice, dispuse aci după o schemă veche. Actualele ferestre se trădează repede ca nişte imitaţii, prin execuţia meschină şi prin totala neînţelegere a formelor gotice. Cîrpaciul care a cioplit aceste muluri a peticit şi luneta ferestrei din stînga, de pe latura de sud a pronaosului. Aci întîlnim pretutindeni nişte toruri grosolane care nu se înscriu nici în sistemul lobilor, nici în formele flamboaiante, ci se compun din frînturi de cercuri combinate copilăreşte. Asemenea muluri nu au putut fi executate nici în vremea lui Ştefan cel Mare, nici în veacul următor, şi în consecinţă e sigur că la

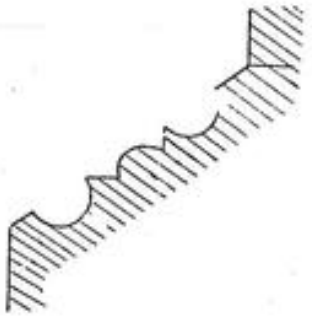

Fig. 618. — Tazlău, biserica, profilul soclului.

[1] *Bis. lui Ştefan*, p. 107. La această ipoteză se raliază şi Henry, *Moldavie*, în errata ad p. 125. Nici Balş nici Henry nu-şi pun întrebarea cum a fost posibil ca restauratorii din 1824 să execute aceste chenare frumoase, cu muluri şi menouri corecte, pentru ca tot ei sau urmaşii lor imediaţi să smulgă acele menouri şi să aşeze în locul lor cercevelele ferestrelor.

început vor fi fost aci alte trei cadre de ferestre, înlăturate probabil în veacul al XVIII-lea (poate cu ocazia restaurării din 1765), căci numai atunci au putut fi sculptate asemenea imitații. Explicația ar putea fi următoarea: în veacul al XVIII-lea s-a decis lărgirea ferestrelor absidelor, conform tendinței

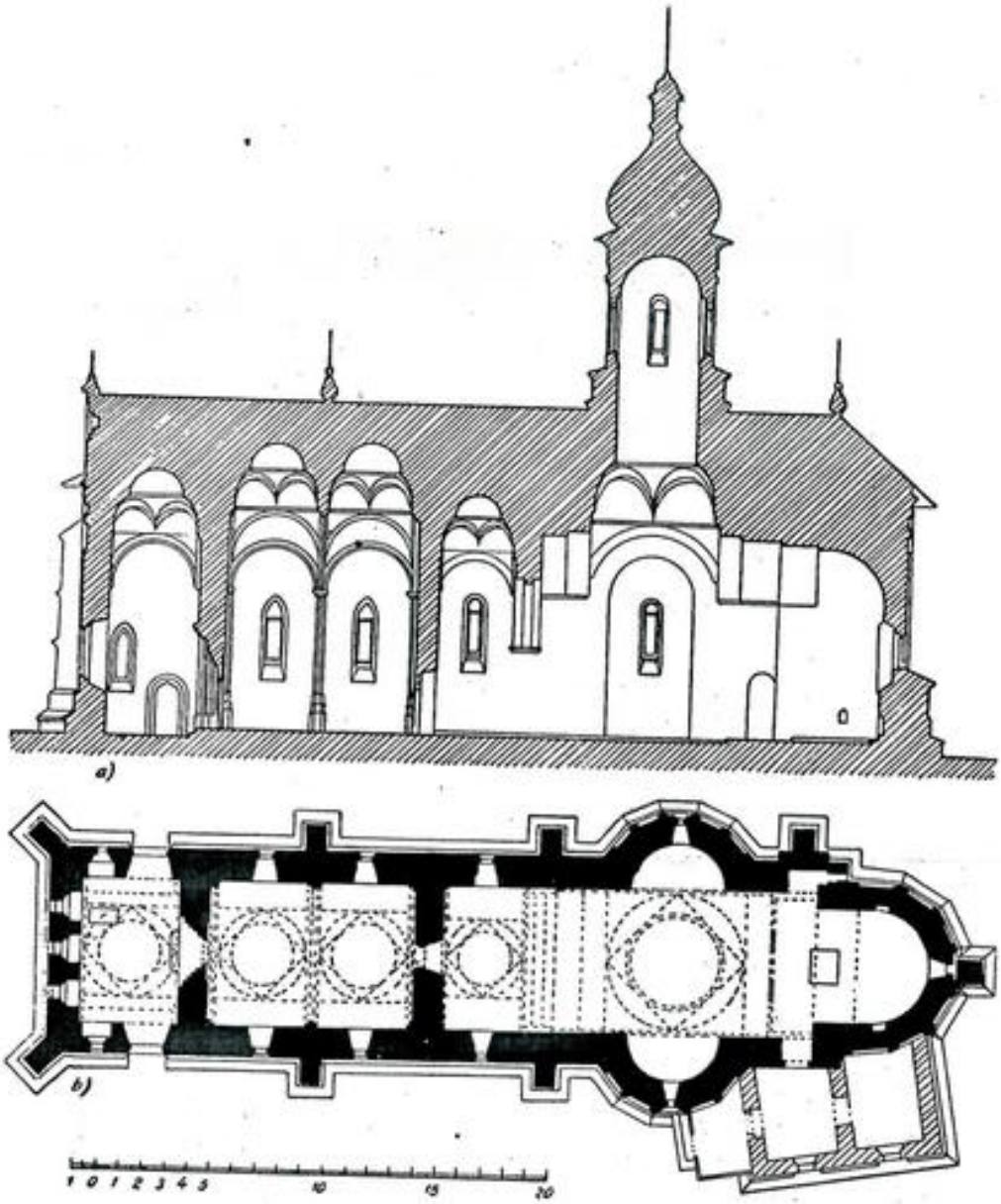

Fig. 619. — Mănăstirea Neamțu, biserica Înălțării, *a)* secțiune longitudinală, *b)* plan.

curente în acea perioadă. Restauratorii au avut buna idee de a întrebuința cadrele frumoase ale vechilor ferestre din fațada apuseană a exonartexului la un loc mai de frunte, adică la pronaos și absidă, rămînind ca ulterior să le înlocuiască în fațada de vest cu altele noi, de imitație.

Judecînd după tehnica amănuntelor și după alfabetul formelor, putem atribui profilurile vechi de la biserica mănăstirii Neamțu aceluiași atelier de pietrari pe care l-am întîlnit ultima oară la biserica mănăstirii Tazlău.

Fig. 620. — Mănăstirea Neamţu, biserica Înălţării.

O menţiune merită şi chenarul care impodobeşte pisania aşezată în exterior (fig. 626), pe peretele exonartexului. Acest chenar e acoperit cu o bordură compusă dintr-o tulpină în ale cărei ondulări se înscrie în mod alternativ, de o parte şi de alta, cite o semipalmetă. Relieful e plat de tot şi se deosebeşte principial de sculptura gotică analizată pînă acum. Vom vedea însă că acest chenar, datat prin inscripţie, ne oferă un termen foarte preţios pentru încadrarea unei categorii de sculpturi decorative funerare.

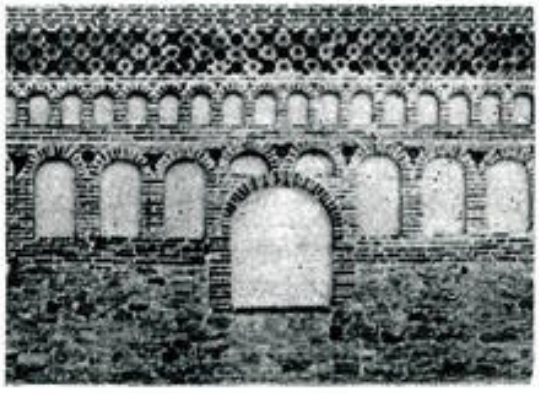

Fig. 621. — Mănăstirea Neamţu, biserica Înălţării, paramentul faţadei.

Din vechea clădire a bisericii Înălţării domnului nu face parte, firește, veşmîntarul dezaxat, alipit altarului pe latura de sud, fără nici un simţ de simetrie. Nici clădirile actuale ale mănăstirii nu sînt vechi; dar Balş [1] se întreabă dacă partea inferioară a turnului-clopotniţă care străjuieşte deasupra intrării în curtea mănăstirii nu ar aparţine cumva clădirii iniţiale şi nu

[1] Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 168; idem, *Bis. veac XVII—XVIII*, p. 339—340; cf. şi Ştefănescu, *Roman de Barlaam*, p. 352.

ar fi poate chiar anterioară epocii refacerilor lui Ştefan cel Mare. E vorba de poarta propriu-zisă, cu bolta pe dublouri în arc uşor frînt. Acest turn a suferit însă prefaceri fundamentale şi elementele păstrate par deocamdată insuficiente pentru formularea unor concluzii întemeiate.

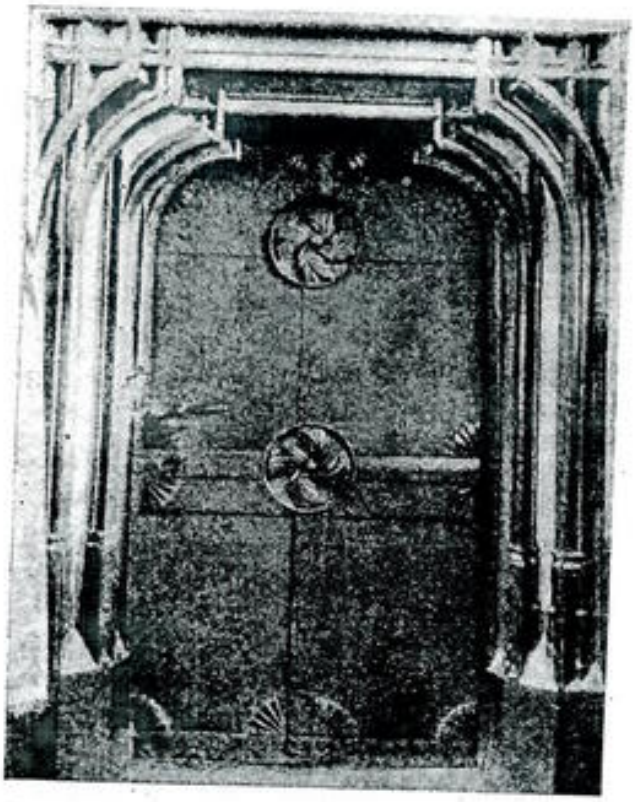

Fig. 622. — Mănăstirea Neamţu, biserica Înălţării, uşa gropniţei.

Biserica Înălţării domnului de la mănăstirea Neamţu e ultimul reprezentant al planului triconc din epoca lui Ştefan. Puţinele biserici pe care le-a mai ridicat marele voievod aparţin tipului mixt. Planul triconc avea să cunoască însă o nouă şi însemnată înflorire în cursul veacului al XVI-lea, iar legătura între aceste biserici şi cele din vremea lui Ştefan cel Mare o face catedrala sf. Gheorghe din Suceava, începută de Bogdan, fiul lui Ştefan, şi terminată de Ştefăniţă.

Catedrala sf. Gheorghe [1] a fost construită pentru a oferi un adăpost mitropoliei. Nu cunoaştem motivele care au determinat părăsirea bisericii Mirăuţilor; presupunerea că ea ar fi suferit stricăciuni în urma vreunui război (poate în cursul incendiilor cărora le-a căzut pradă tîrgul Suceava în timpul invaziilor turceşti şi polone din ultimul sfert al sec. al XV-lea) e o simplă ipoteză. Pisania slavonă, aşezată deasupra uşii dintre exonartex şi tindă, ne lămureşte cu privire la progresul lucrărilor care au ţinut timp de opt ani. Iată textul în traducere: Cu voinţa Tatălui . . . a binevoit dreptcredinciosul şi de Hristos iubitorul Io Bogdan Voievod cu mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldoveneşti să ridice biserica mitropoliei Sucevii, unde este hramul sfîntului marelui mucenic şi biruitor Gheorghe. Şi a început să zidească în anul 7022 (= 1514) şi n-a ajuns să săvîrşească. Iară fiul său Io Ştefan Voievod, cu mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldoveneşti, cu ajutorul lui Dumnezeu de sub ferestre în sus a zidit şi o a săvîrşit în anul 7030 (= 1522) luna novembrie 6, iar al domniei sale în anul al şaselea curgător . . .

În linii generale, biserica sf. Gheorghe este o replică a bisericii de la mănăstirea Neamţu, de care se deosebeşte numai prin cîteva elemente secundare. Cu privire la plan (fig. 627) s-a omis gropniţa, astfel că biserica se compunea de la început din exonartex, pronaos, navă şi altar.

Exonartexul repetă dispoziţia planimetrică şi structivă de la Neamţu, fără nici o modificare. Aceeaşi calotă pe arcuri piezişe, flancată de două perechi de arcuri treptate, acoperă interiorul. Asupra datării acestui exonartex au existat multe îndoieli, prin faptul că pe latura de miazăzi a zidului de împrejmuire se află încastrată o pisanie slavonă care spune: Acest pridvor l-a făcut Teofan mitropolitul din mănăstirea Rişca în cinstea marelui mucenic Ioan cel Nou în zilele bla-

[1] Romstorfer, notă în MCCW, N.F. XXII — 1896, p. 51–52 şi XXV–1899, p. 47–50; idem, *Reconstruction an gr. ort. Kirchenb.*, p. 75; Jobst *Baudenkm.*, p. 203 — 204; Dan, *Sf. Gheorghe*, p. 134 şi urm.; Iorga-Balş, *L'art*, p. 111; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 170 şi urm.; idem, *Bis. veac. XVI*, p. 154 şi 157; Henry, *Moldavie*, p. 141 şi urm.

gocestivului domn io Petru voievod în anul 7087 (= 1579) [1]. Toţi autorii mai vechi au fost de acord că inscripţia se referă la exonartexul bisericii sf. Gheorghe, devenită între timp biserică mănăstirească, pînă ce Balş a constatat că şi aci, ca şi la Neamţu, zidăria exonartexului prezintă o ţesătură perfectă cu cea a pronaosului [2]. Între timp, V. Grecu [3] arătase că pictura murală exterioară, acoperind deopotrivă o parte din peretele pronaosului şi o parte din cel al exonartexului, trebuie datată între anii 1530 şi 1550, ceea ce, evident, presupunea că exonartexul e anterior celui zidit de mitropolitul Teofan. La aceste argumente se mai adaugă faptul că în pisanie se vorbeşte despre un hram al sf. Ioan cel Nou, îndreptăţind presupunerea că pridvorul lui Teofan nici nu va fi fost un adaos, dispărut între timp, făcut bisericii sf. Gheorghe, ci va fi împodobit o biserică cu totul deosebită.

Fig. 623. — Mănăstirea Neamţu, biserica Înălţării, fereastra de pe latura de sud a exonartexului.

Pronaosul bisericii e împărţit în două travee, dar traveele nu mai sînt divizate prin mănunchiuri de colonete angajate ca la Neamţu, ci prin pilaştri veritabili, înzestraţi cu capiteluri simple, profilate în stilul renaşterii. Ei sînt legaţi între ei de-a lungul pereţilor prin arhivolte compuse din cîte un mănunchi de trei toruri. Arhivoltele păstrează deci profilul de la Neamţu. În pereţii laterali se mai găseşte cîte o nişă adîncită în perete, încoronată cu cîte un arc semicircular. Aceste arcuri, alipite pereţilor, au fost împrumutate de la biserica-sală moldovenească de tip simplu longitudinal sau de la bisericile de tip mixt, dintre care unele prezintă aceleaşi particularităţi. Prin asemenea procedeu zidul se subţiază, iar nucleul pilaştrilor creşte. Din punct de vedere structiv, nu însă şi formal, se pune aci în aplicare un principiu fundamental al arhitecturii gotice. Această particularitate de la sf. Gheorghe din Suceava n-a mai fost repetată şi la alte biserici moldoveneşti, şi tocmai fiindcă ea a rămas izolată e greu de a decide dacă poate fi interpretată ca o invenţie a arhitectului moldovean, inspirat din experienţa făcută cu arcurile treptate, combinate cu cele alipite pereţilor, sau dacă trebuie să recunoaştem aci o sugestie a pietrarului gotic, care a colaborat la zidire.

Prezenţa acestui pietrar e atestată prin cîteva semne lapidare aparţinînd unui şantier derivat din marea lojă din Strassbourg. E deci probabil că el venise iarăşi din Polonia şi nu din Transilvania, ale cărei şantiere gotice prezintă altă filiaţie.

[1] Melchisedec, *Bucovina*, II, p. 62; Kozak, *Inschriften*, p. 135; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 177.

[2] Balş, *Pridvorul*, p. 46—47; la fel Henry, *Moldavie*, p. 142.

[3] Grecu, *Belagerung*, p. 281.

Fig. 624. — Mănăstirea Neamţu, biserica Înălţării, fereastra horei de sud.

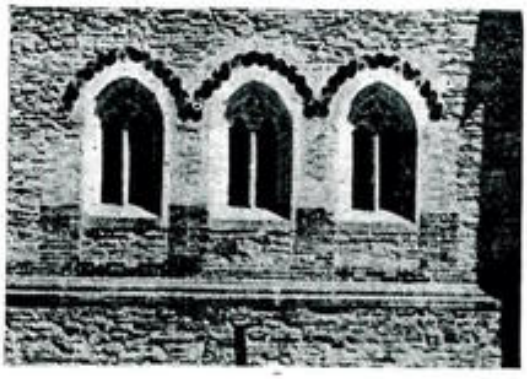

Fig. 625. — Mănăstirea Neamţu, biserica Înălţării, ferestrele faţadei de vest.

Tinda fusese odinioară despărţită de navă printr-un perete din care au mai rămas numai picioare de zid puternice, legate printr-un arc semicircular. Intrînd în navă, ne surprinde aspectul ei încăpător. Apoi recunoaştem, la prima vedere, dispoziţia tipică a bisericilor muntene, derivate din prototipul de la Vodiţa II. Spre vest şi spre est de pătratul central, peste care se ridică turla pe obişnuitele arcuri moldoveneşti, şi în flancurile căruia sînt cele două hore, nava cuprinde cîte un spaţiu dreptunghiular, acoperit cu cîte o boltă cilindrică, iar lateral, în pereţi, se adincesc caracteristicile nişe de sprijin, largi şi spaţioase. Amploarea lor nu corespunde bisericilor contemporane din Ţara Romînească, ci modelelor vechi din veacul al XIV-lea. De aceea presupunerea unei influenţe pare mai puţin convingătoare, deşi principial ea nu se poate exclude. Se pune însă întrebarea dacă nu ar fi mai firesc să recunoaştem că meşterul moldovean, la fel ca şi predecesorul său de la Vodiţa II, nu a găsit spontan aceeaşi soluţie, împrumutînd arcadele laterale de la biserica-sală. Cum sistemul de bolţi din tindă dovedeşte în mod categoric prezenţa unui asemenea împrumut, pare firesc să admitem acelaşi lucru şi în navă şi aceasta cu atît mai mult, cu cît, dacă comparăm compartimentul apusean al navei cu gropniţa bisericii de la Neamţu, vom recunoaşte că articularea laterală prezintă acelaşi sistem de bolţi transversale; numai bolţile din porţiunea centrală sînt diferite. La Neamţu era limpede că dispoziţia se realizase printr-o adaptare a formelor de la biserica-sală. Inovaţia de la biserica sf. Gheorghe rezultă numai din faptul că meşterul a avut ideea de a repeta această dispoziţie şi în partea răsăriteană a navei, apropiindu-se astfel de prototipul oltean şi realizînd totodată şi o amplificare a spaţiului dinspre altar, în deplină conformitate cu tendinţa manifestată în arhitectura moldovenească din ultimii ani, explicabilă mai ales la o biserică mitropolitană. Cred deci că sîntem îndreptăţiţi să presupunem că împrejurări asemănătoare cu cele care au determinat, în veacul al XIV-lea, crearea tipului Vodiţa II, au înlesnit şi în Moldova găsirea unei soluţii identice, poate într-un mod cu totul independent [1].

[1] Notez că şi Balş constată că nişele laterale de la sf. Gheorghe din Suceava «amintesc» pe cele de la bisericile moldoveneşti de tip mixt, de la Piatra Neamţ, Borzeşti şi Războieni; aceeaşi observaţie şi la Henry, *Moldavie*, p. 141.

Fațada bisericii sf. Gheorghe (fig. 628) repetă și ea, în liniile esențiale, dispoziția de la biserica Înălțării domnului de la Neamțu. Contraforturile sînt dispuse la fel, firidele zvelte decorează și aci absidele, iar sub cornișe întîlnim cele două rînduri de ocnițe care înconjoară întreaga biserică. Aci însă ocnițele ambelor rînduri sînt la fel de mari, iar pentru a rupe monotonia ele nu sînt așezate unele peste altele, ci rîndul superior încalecă intervalele celui inferior. Lipsește însă friza de cărămizi smălțuite și acest fapt trebuie subliniat, fiindcă decorul policrom, atît de răspîndit în vremea

Fig. 626. — Mănăstirea Neamțu, biserica Înălțării, pisania.

lui Ștefan cel Mare, va fi în curînd înlocuit cu haina bogată de picturi murale exterioare, caracteristică perioadei lui Petru Rareș.

Turla zace pe două baze stelate, decorate cu ocnițe, iar tamburul octogonal e împodobit cu firide geminate, străbătute în axele principale de obișnuitele ferestre mici, dreptunghiulare, cu chenarele lor de baghete încrucișate și, în axele diagonale, de minuscule contraforturi. Un rînd de ocnițe, iar deasupra lor o friză de discuri smălțuite, întrebuințate aci pentru ultima oară în arhitectura moldovenească, completează paramentul. Turla a suferit unele mici retușări din partea restauratorului C. A. Romstorfer, care a refăcut și acoperișurile, imitînd cu pricepere silueta lor înaltă și dispoziția inițială, dar întrebuințînd, în locul șindrilei sau al tablelor de plumb, țiglele smălțuite, cum nu s-au folosit niciodată în Moldova.

Contribuția specifică a meșterului gotic la executarea profilurilor e azi greu de deslușit. Cadrele ferestrelor și portalul inițial de la exonartex au fost înlocuite, iar portalul navei a fost desființat. Numai pronaosul posedă vechiul cadru cu profiluri în arc frînt, așezate pe baze asemănătoare cu cele de la Neamțu, dar mai scunde și de o execuție calitativ inferioară. În jurul portalului se profilează obișnuitul chenar dreptunghiular.

Pridvorașul ce se vede azi pe latura de nord a exonartexului e ctitoria lui Veniamin Costache și datează din anul 1837.

Am examinat pînă acum cele două categorii principale de biserici moldovenești din această perioadă, adică bisericile-sală cu plan simplu longitudinal și bisericile cu plan triconc. Arhitecții

moldoveni au căutat însă să varieze clădirile şi în cele precedente am constatat uneori interferenţe reciproce. Asemenea interferenţe au mers însă uneori atît de departe, încît s-a ajuns la o adevărată contopire a celor două tipuri descrise şi aşa a luat fiinţă un nou tip de biserică pe care l-am numit

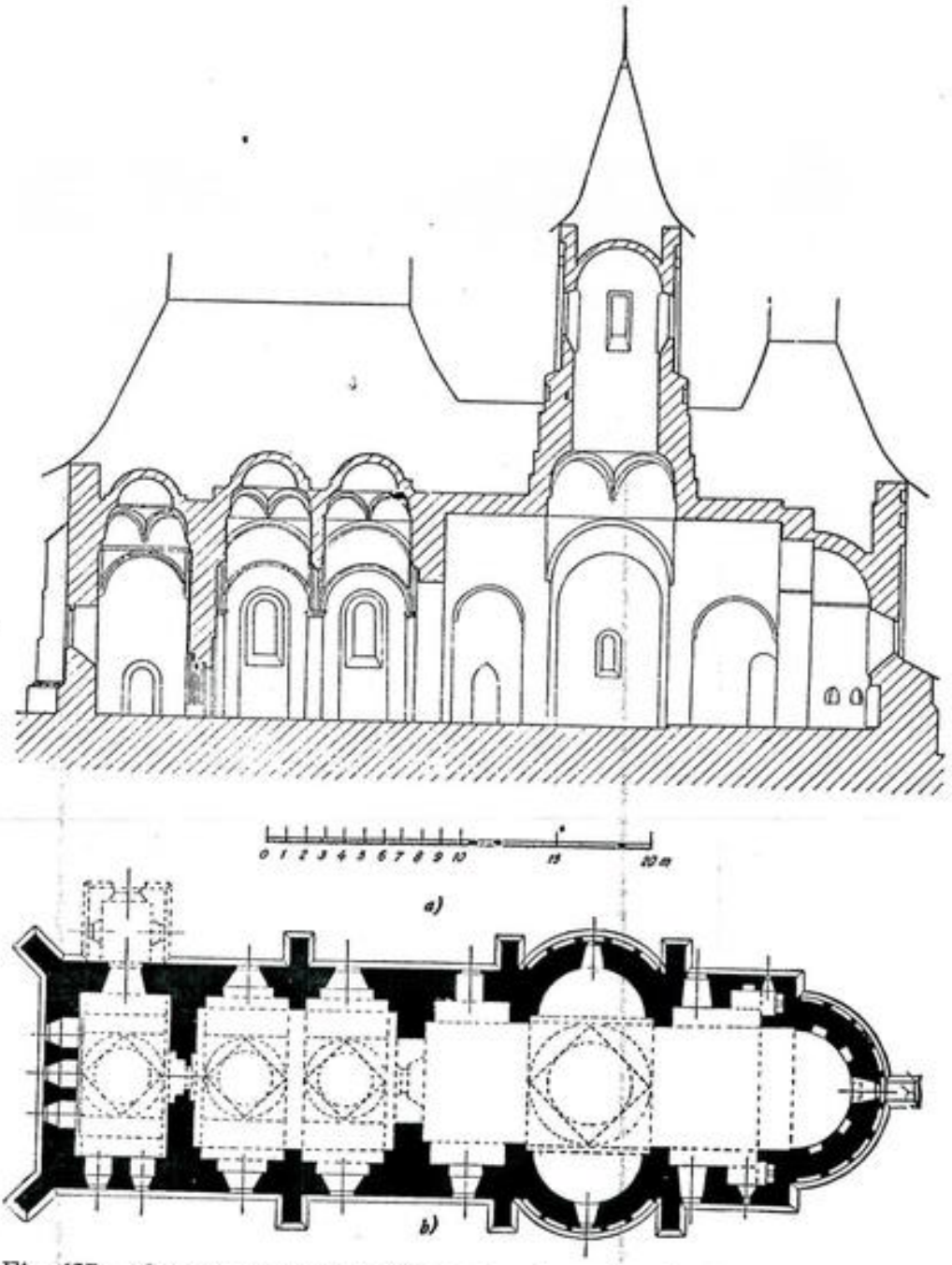

Fig. 627. — Suceava, biserica sf. Gheorghe, *a)* secţiune longitudinală, *b)* plan.

tipul mixt. Caracteristica lui principală e pe de o parte păstrarea mai mult sau mai puţin severă a planului dreptunghiular, cel puţin în exterior, şi lipsa turlei centrale, iar pe de altă parte vom întîlni în interior, în locul bolţilor cilindrice longitudinale, calote şi adeseori mici sînuri rudimen-

tare, amenajate în grosimea pereților laterali ai navei. Elementele care determină mai ales aspectul exterior al bisericii derivă din biserica de tip longitudinal, interiorul însă caută să se apropie de aspectul tipului triconc. Dovada că aceste biserici sînt în adevăr combinate din cele două tipuri

Fig. 628. — Suceava, biserica sf. Gheorghe.

precedente rezultă din faptul că bisericile de tip mixt apar, în ordine cronologică, abia după constituirea deplină a tipurilor care formează premisa. Alături de caracterele descrise, aceste biserici mai prezintă și unele particularități, cum sînt arcurile și consolele treptate, elemente care dezvăluie o nouă interferență și din partea arhitecturii de lemn [1]. Aceste împrumuturi, la care se adaugă citeodată și arcurile piezișe, prezintă oarecare variații și vom insista asupra lor la analiza fiecărui monument în parte.

Cea mai veche clădire de tip mixt e biserica din Borzești cu hramul Adormirii precistei [2], întemeiată de Ștefan cel Mare. Pisania slavonă ne arată că zidirea s-a început în ziua de 9 iunie 7001 (= 1493) și s-a săvîrșit în 12 octombrie 7002 în anul domniei al 38-lea curgător, adică în 1494 [3]. Planul bisericii (fig. 629) se compune dintr-o tindă, o navă dreptunghiulară și un altar, în interior semicircular, în exterior cu 11 fețe. Un perete de zid desparte tinda de navă. Tinda

[1] Asupra arcurilor treptate și derivarea lor din arhitectura de lemn vezi VĂTĂȘIANU, *Arh. moldov.*, p. 180 și urm.; idem, *Bolțile moldov.*, p. 415 și urm. E interesant de notat că arcuri treptate, derivate din aceleași premise ale arhitecturii de lemn, apar și în Rusia, mai întîi la bisericile din Pskov (sec. XV) și apoi în Moscova (sec. XVI). Cf. BUXTON, *Russian arch.*, p. 4. Ele prezintă însă particularități deosebite și nu pot fi puse în legătură directă cu arhitectura moldovenească.

[2] IORGA-BALȘ, *L'art*, p. 80; BALȘ, *Bis. lui Ștefan*, p. 81 și urm.; HENRY, *Moldavie*, p. 124; IONESCU, *Ist. arh.*, p. 274.

[3] Data întemeierii la IORGA-BALȘ, *L'art*, p. 80, pare nejustificată.

e subîmpărțită în două travee dreptunghiulare printr-o pereche de pilaștri. Acești pilaștri suportă console de piatră (fig. 630), care înaintează adînc înspre interior, prezentînd o serie de ieșituri treptate, compuse din planuri oblice, din cavete și roțunjiri, semănînd foarte mult cu

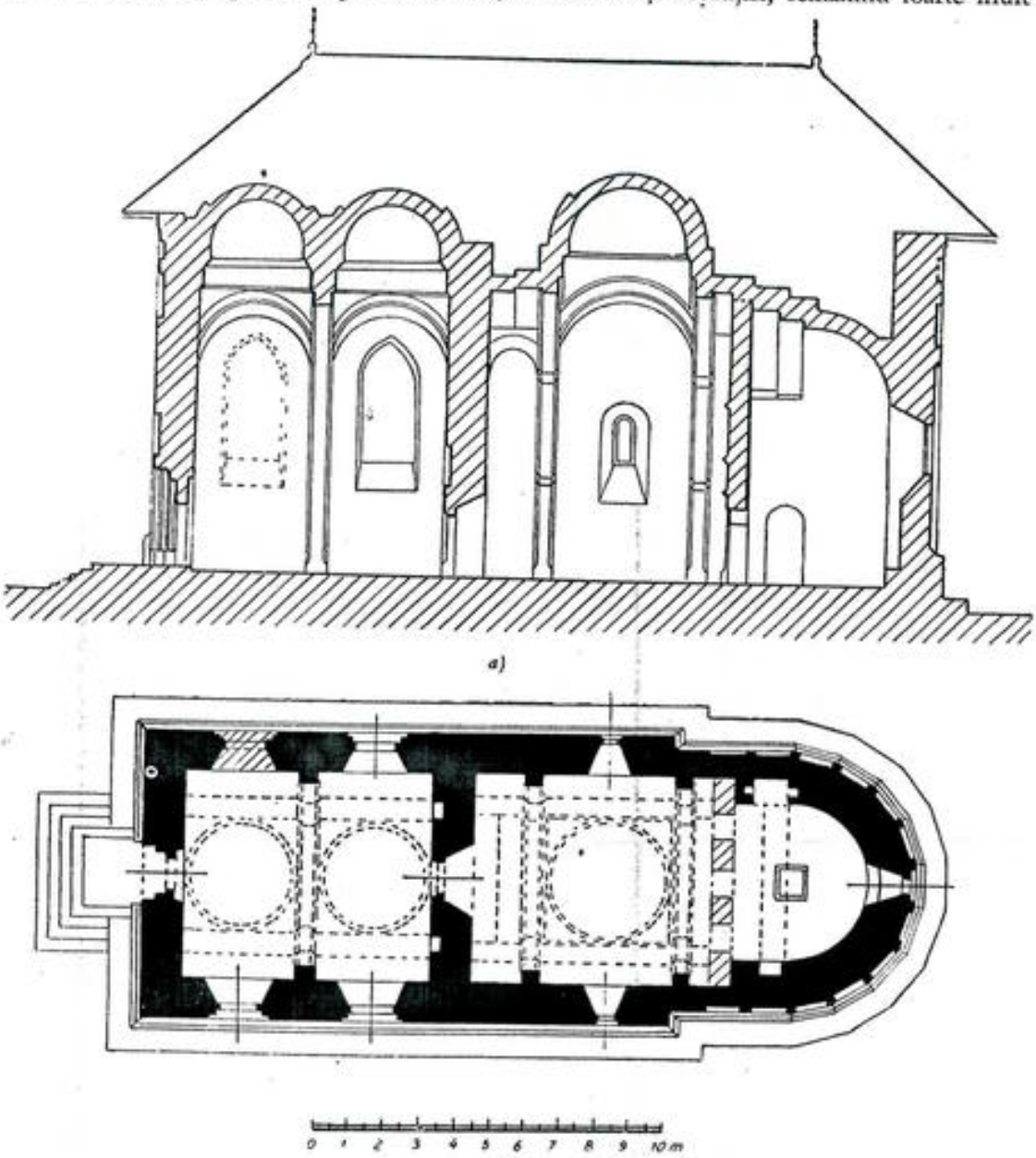

Fig. 629. — Borzești, biserica, *a)* secțiune longitudinală, *b)* plan.

consolele de scîndură crestate, menite să susțină grinzile unei case țărănești. Pe pereții de vest și est, de o parte, și pe aceste console, de alta, sînt încălecate, de fiecare parte a traveei, cîte două arcuri longitudinale care îndeplinesc oarecum rolul cosoroabei și al grinzilor treptate ce se văd de-a lungul streșinii unei case de lemn. Această parte a construcției corespunde deci unei clădiri de lemn, transpunînd formele în limbajul arhitecturii de piatră. După ce s-a redus astfel planul dreptunghiular al fiecărei travee, spațiul pătrat ce mai rămîne e acoperit cu cîte o calotă așezată

pe pandantivi. Nava e împărţită în trei travee inegale, dintre care numai cea centrală e înzestrată cu o calotă. În schimb, traveea apuseană poartă, deasupra arcurilor treptate laterale, alte două arcuri treptate, transversale, primul dinspre vest ceva mai jos decît următorul, pentru ca arcul maestru care leagă consolele şi pe care zace calota să coboare iarăşi. Înspre est traveea a treia e atît de strîmtă, încît e acoperită în partea de mijloc cu un singur arc încălecat pe arcurile laterale şi aşezat ceva mai sus decît arcul dintre travee. O altă succesiune de două arcuri treptate coboară apoi spre calota altarului.

Din descriere, sau şi mai bine încă din secţiunea longitudinală a bisericii, se vede limpede că această succesiune de arcuri nu îndeplineşte un rol structiv specific şi nu e determinată nici de natura materialului de construcţie. În mod logic toate arcurile s-ar fi putut înlocui cu bolţi cilindrice corespunzătoare. Fărămiţarea bolţii în arcuri aşezate la nivele diferite nu poate să urmărească decît un scop formal şi nu putem întrevedea alt rost decît acela de a imita cît mai aproape posibil tavanele de grinzi. La bisericile de lemn mai vechi aşezarea treptată a grinzilor e frecventă, urmărind ridicarea tavanului spre centru.

Prin reducerea diametrului bolţilor centrale şi prin aşezarea lor pe console treptate, sprijinite de pilaştri, arhitectul moldovean a realizat însă un avantaj tehnic. Rezultanta împingerilor laterale ale bolţilor e amplu neutralizată şi pilaştrii, împreună cu consolele, dobîndesc importanţa unor contraforturi interne foarte originale, radical deosebite de sistemul contrafortului extern gotic. În schimb, aceste contraforturi interne se aseamănă principial cu sistemul pe care l-am descris la biserica din Dolheştii Mari. Acolo structura era încă simplă de tot şi prezenta analogii cu arhitectura munteană şi balcanică [1]. La Borzeşti, însă, acest principiu e amplificat printr-o contaminare cu elemente provenite din arhitectura de lemn.

Fig. 630.– Borzeşti, biserica, profil de pilastru din pronaos.

Faţada bisericii (fig. 631) repetă, cu modificările inerente dispoziţiilor diverse ale planului şi elevaţiei, elementele cunoscute. Zidăria de piatră brută rămîne aparentă; numai la baza profilată cu o cavetă între două planuri oblice, precum şi la colţurile zidurilor apare piatra de talie. Uniformitatea aspră a acestei zidării sobre e întrucîtva îndulcită prin trei brîie de cărămizi smălţuite. Feţele altarului sînt decorate cu firide arcuite, înalte şi strîmte, iar de jur împrejurul bisericii, sub cornişă, sînt două rînduri de ocniţe; cele superioare, mai mici, corespund cîte două unei ocniţe inferioare. În timpanele ocniţelor sînt discuri smălţuite, fără decor plastic, prevăzute doar cu cîte un buton. Cărămizile şi discurile smălţuite sînt colorate în verde, galben, cafeniu deschis şi portocaliu.

Colaborarea unui pietrar apusean e atestată prin semnele lapidare derivate, după diagramele lui Balş, din cele ale marii loji din Strassbourg. Putem deci presupune şi de data aceasta o mînă de lucru poloneză, căreia i-am putea atribui cadrul uşii din exterior, în arc frînt, precum şi ferestrele mari ale pronaosului, în parte distruse şi astupate. Totuşi, unele din ele mai păstrează mulurile cel puţin fragmentar. Judecînd după acestea, ferestrele erau bipartite, cu muluri combinate din trifoi şi patrufoi. La navă şi altar întîlnim în schimb obişnuitele ferestre mărunte, dintre care la unele se mai vede chenarul cu baghete încrucişate. Uşa dintre tindă şi navă aparţine şi ea tipului cu baghetă, dar execuţia e atît de grosolană şi desenul atît de rău înţeles, încît pare mai degrabă opera unui meşter moldovean, interpret improvizat al modelelor gotice.

Biserica arhanghelului Mihail din Războieni [2], zidită, conform pisaniei slavone, de Ştefan voievod, şi terminată în 8 noiembrie 7004 (= 1496) (fig. 632), e o replică aproape exactă a bisericii din Borzeşti. Împărţirea pronaosului şi a navei în travee prin pilaştri şi console e identică. Consolele sînt însă mai simplu desenate şi ieşiturile lor prezintă aspectul unor rotunjiri treptate. Numărul

[1] Asupra acestor contraforturi interne cf. şi Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 78, cu ocazia analizei sistemului bisericii din Războieni.

[2] Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 75 şi urm.

arcurilor treptate de pe laturile traveelor a sporit în tindă la cîte trei. În schimb, în navă treptările sînt ceva mai reduse, iar deasupra arcurilor maestre zace calota pe arcuri piezişe moldoveneşti (fig. 633). Biserica e zidită din piatră brută, tencuită ulterior, avînd doar un soclu ceva mai bogat profilat, cu talon şi cavetă între muchiile oblice. Absida altarului e decorată cu firide şi nu lipseşte

Fig. 631. —Borzeşti, biserica.

nici brîul compus din două rînduri de ocniţe, încercuind întreaga biserică. O curiozitate o constituie cele două contraforturi diagonale din colţurile răsăritene ale navei. Ele sînt de proporţii reduse şi formează o simplă întăritură a fundamentelor. La navă şi altar ferestrele sînt mici şi cu chenare cu baghete ; pronaosul posedă două ferestre mai mari, în arc frînt, cuprinzînd în lunete muluri combinate din trifoi şi patrufoi. Aci însă mulurile sînt executate numai în relief, nu ajurate. Prin aceasta se urmărea poate reducerea golurilor, pentru a micşora pătrunderea frigului în timpul

iernii. Uşa externă e în arc frînt, iar cea internă cu baghete încrucişate. Toate sculpturile sînt lipsite de finețe şi par executate de mîna unui pietrar moldovean.

Biserica sf. Ioan din Piatra Neamț [1], ctitorie a lui Ştefan voievod, începută, conform pisaniei slavone, în 15 iulie 7005 (= 1497) şi terminată în 11 noiembrie 7006 (= 1498), în anul al 42-lea

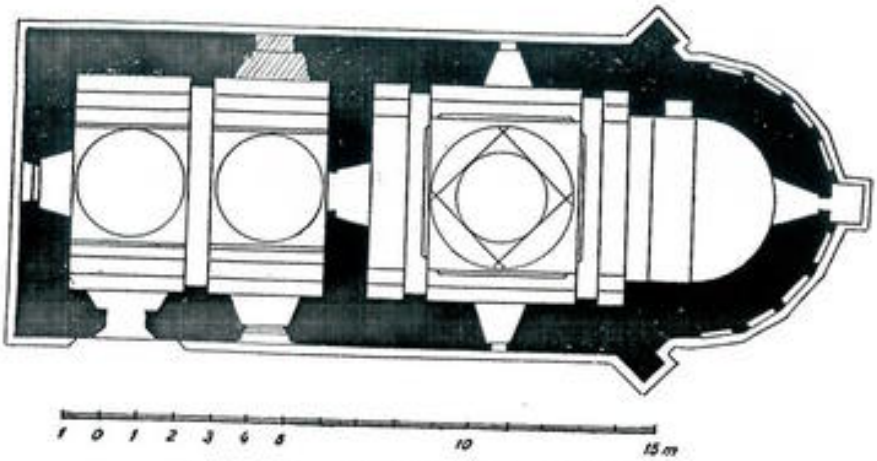

Fig. 632. —Războieni, planul bisericii.

al domniei sale, prezintă unele inovații şi modificări rămase deocamdată izolate. Aceste particularități merită însă o atenție deosebită, fiindcă ele vor fi reluate în cursul veacului al XVI-lea şi vor constitui nu numai o caracteristică a arhitecturii moldovenești locale, ci meşterii moldoveni le vor răspîndi pînă la Athos, la ctitoria lui Alexandru Lăpuşneanu de la Dochiariu.

Tinda (fig. 634) repetă în interior aproape întocmai dispoziția bisericii din Războieni, fiind împărțită în două travee prin pilaştri şi console cu cîte două retrageri. Bolțile (fig. 635), compuse din cîte două arcuri treptate pe latura fiecărei travee şi cîte o calotă în mijloc, sînt şi ele identice. Peretele dinspre navă a fost înlăturat ulterior, dar cadrul uşii a fost mutat la intrarea noului pridvor de pe latura de miazănoapte. Nava e împărțită şi ea în trei travee, dintre care cea apuseană e la fel de scurtă ca la Războieni, avînd însă numai cîte un arc mic lateral. Traveea din mijloc e lărgită prin cîte o absidă scobită în grosimea peretelui, împrumutată vădit planului triconc. Centrul traveei e acoperit cu o calotă pe arcuri piezişe (fig. 636), încălecate deasupra arcurilor mari. Urmărind structura traveei centrale a bisericilor din Borzeşti, Războieni şi Piatra Neamț, putem constata cum se apropie această parte a navei de dispoziția bisericilor cu plan triconc, de care biserica din Piatra Neamț nu se mai deosebeşte în interior decît prin lipsa tamburului de sub calotă. Partea răsăriteană e luată şi ea de la biserica cu plan triconc: traveea dinspre altar e mai largă şi acoperită cu un singur cilindru, de care se alipeşte apoi semicalota altarului. În exterior (fig. 637) regăsim contraforturile acelorași biserici cu plan triconc, repetate întocmai. Singura deosebire e că absidelor laterale nu le corespunde în exterior cîte un corp poligonal. În schimb, întîlnim o îngroşare uniformă a zidăriei dintre cele două perechi de contraforturi care flanchează nava. Această îngroşare compensează golul interior al sînurilor pînă deasupra calotelor şi se retrage în planul zidului principal printr-o sprînceană de acoperiş. Cum a ajuns arhitectul la această formă curioasă şi la această îngroşare a zidului, întinsă pe întreaga suprafață exterioară a navei, dincolo de scobitura horelor? Raționi structive nu sînt, aşa că trebuie să ne întrebăm dacă avem de-a face cu un împrumut formal. Modelul îl găsim la unele biserici gotice, unde asemenea zidării marchează, în flancurile

[1] Iorga-Balş, *L'art*, p. 83 şi urm.; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 87 şi urm.; Henry, *Moldavie*, p. 114.

navei, un mic transept sau îmbracă un portal mai bogat. Numeroasele semne lapidare găsite la această biserică, aparţinînd tot lojilor derivate din Strassbourg, confirmă întrucîtva sugestia de a atribui pietrarului gotic ideea de a fi introdus acest corp de clădire. Prin asemenea dispoziţie interiorul caracteristic moldovenesc primeşte în exterior o haină gotică, deşi zidăria de piatră brută

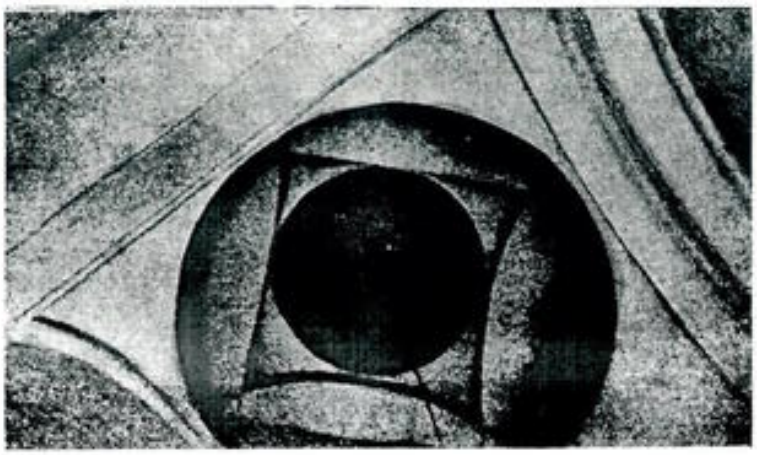

Fig. 633. — Războieni, biserica, bolta navei.

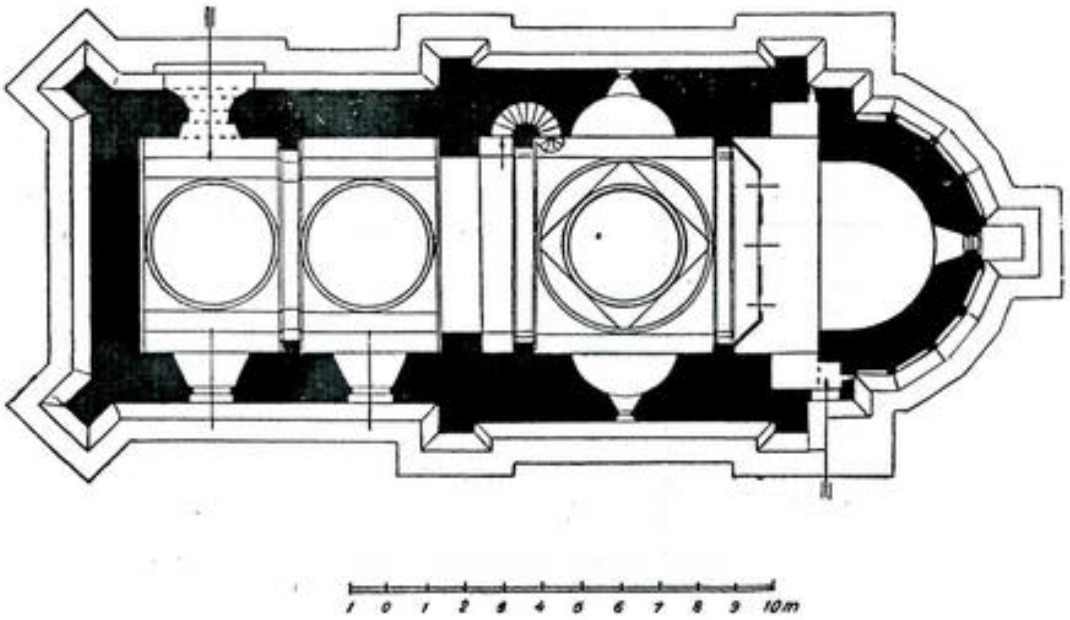

Fig. 634. — Piatra Neamţ, biserica sf. Ioan, plan.

alternată cu straturi de cărămizi smălţuite, apoi firidele absidei şi brîul cu două rînduri de ocniţe, executate toate în cărămidă, precum şi friza de discuri policrome de sub cornişă continuă să predomine şi să imprime bisericii caracterul pitoresc al arhitecturii neoaşe moldoveneşti. Colaborării pietrarului gotic îi mai aparţine soclul de piatră de talie, excepţional de larg, prevăzut cu cavete treptate şi plan oblic, prevestind, prin tratarea profilurilor, apropierea renaşterii

(fig. 638). Tot lui i se datoreşte îmbrăcarea muchiilor şi a contraforturilor cu piatră de talie, şi, în sfîrşit, cornişa de piatră, compusă dintr-un ciubuc rotund. La navă şi altar nu lipsesc ferestrele cu obişnuitele chenare de baghete, iar pe latura de sud a pronaosului întîlnim două ferestre mai mari, în arc frînt; dar ambele au pierdut podoaba de muluri, ca şi menourile. Cadrul uşii, provenind

Fig. 635. — Piatra Neamţ, biserica sf. Ioan, arhivoltele laterale din pronaos.

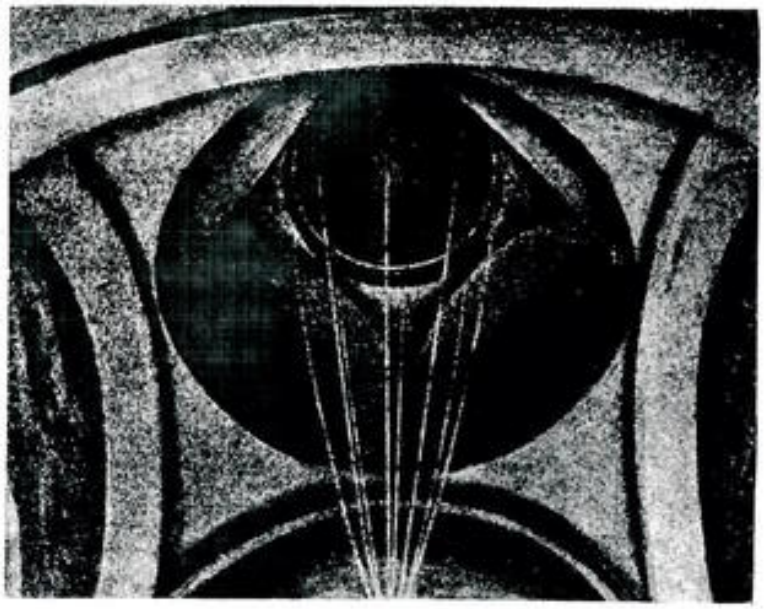

Fig. 636. — Piatra Neamţ, biserica sf. Ioan, bolta navei.

din interiorul bisericii, prezintă încrucişarea şi suprapunerea baghetelor, aşezate pe baze înalte cu caneluri răsucite, iar în pronaos dă un frumos portal, aşezat în mod excepţional pe latura de miazănoapte (fig. 639). Judecînd după execuţie şi după profilurile cadrului în arc frînt, cu ciubucăria aşezată pe baze înalte şi cu luneta decorată cu un patrulob imitînd dispoziţia mulurilor unei

ferestre bipartite, trebuie să recunoaştem că atelierul de pietrari era condus de un meşter abil şi că prin urmare nu e de mirare dacă rolul său a devenit atît de important. Din aspectul iniţial al bisericii trebuie eliminat pridvoraşul, precum şi uşa ce dă în nişa veşmintarului; ambele sînt amenajări recente.

Operă exclusivă a pietrarului gotic e clopotniţa [1], aşezată separat de biserică (fig. 640). Parterul, acoperit în interior cu o boltă semicilindrică, şi primul etaj au planul pătrat; etajele

Fig. 637. — Piatra Neamţ, biserica sf. Ioan.

superioare se transformă însă într-o prismă octogonală, sprijinită de patru contraforturi. Zidăria e de piatră brută îmbrăcată cu piatră de talie la muchii şi ferestre. Poarta de jos şi cea de la etajul al doilea, la care se ajungea pe o scară exterioară, ca şi ferestrele de la camera clopotelor sînt în arc frînt, simplu de tot, iar celelalte ferestre sînt deschideri mici, dreptunghiulare, lipsite de orice podoabă. În interior se mai vede o uşă cu lintel pe console arcuite, obişnuită mai ales la fortificaţiile din perioada goticii tîrzii. Ultimul etaj, în retragere, e un adaos ulterior. Balş citează clopotniţe asemănătoare din Galiţia şi astfel se confirmă părerea exprimată mai sus, privitoare la proveniența pietrarilor. Pentru a armoniza această clopotniţă cu policromia bisericii, meşterul galiţian a intercalat cîteva brîie de cărămizi smălţuite.

[1] Ghika-Budeşti, *Popăuţi*, p. 133 şi urm.; Balş, *Biz. lui Ştefan*, p. 151 şi urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 298.

Altă combinație de elemente prezintă biserica sf. Ioan botezătorul, întemeiată de pîrcălabul Sucevii Luca Arbure în comuna Arbure [1]. Ni se păstrează documentul semnat în 7 martie 7010 (= 1502), prin care Ștefan confirmă cumpărarea acestei comune de către Luca Arbure [2]; scurt timp după aceea, în 2 aprilie, începe zidirea bisericii, terminată în același an, în 29 august, după cum ne informează pisania slavonă.

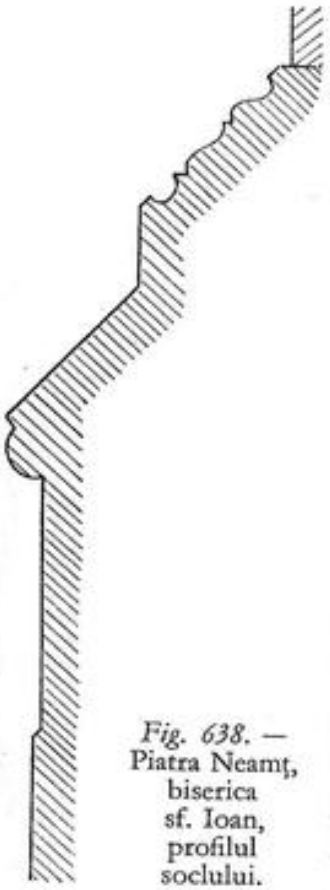

Fig. 638. — Piatra Neamț, biserica sf. Ioan, profilul soclului.

Tinda (fig. 641 b) e o încăpere dreptunghiulară; ea e acoperită cu cîte două perechi de arcuri treptate, așezate în capetele axei principale; apoi, pe picioarele acestor arcuri încalecă alte două perechi de arcuri treptate. Astfel, prin fiecare pereche de arcuri bolțile se ridică tot mai sus și formează un pătrat central acoperit cu o calotă. Principial sistemul de boltire nu prezintă nici o noutate, dar felul cum sînt dispuse aci arcurile treptate dovedește o imitație și mai apropiată a unei clădiri de lemn. Pronaosul e despărțit de navă prin obișnuitul perete, iar nava se compune dintr-un dreptunghi puțin alungit, avînd în stînga și în dreapta cîte o nișă ușor adîncită, o vagă amintire a horelor laterale. Aceste nișe sînt rezervate în grosimea pereților, fără nici o compensație în exterior și fără să îndeplinească nici un fel de rol structiv. Cu atît mai curios pare placajul de colonete angajate, grupate în mănunchiuri de cîte patru, care flanchează în interior aceste pseudoabside. Fusurile cilindrice se ridică de pe baze canelate vertical, spiralic sau crestate, formînd un motiv romboidal, și se pierd sus în bolta navei, fără nici un rost. Numai fusul colonetei interne se desprinde și încadrează nișa cu un tor semi-circular. Asemenea colonete angajate sînt vădit împrumutate de la un model cum ar fi pronaosul bisericii Înălțării domnului de la Neamțu, unde ele îndeplineau însă un rol bine determinat în economia clădirii. Bolțile navei se compun din cîte un arc de-a lungul fiecărui perete, așezat pe console simple, rotunjite în partea inferioară. Arcurile au grosimi diferite pentru a reduce spațiul central la forma unui pătrat, deasupra căruia regăsim combinația de pandantivi și arcuri piezișe de la bisericile de tip triconc, susținînd calota. Un arc, așezat cu o treaptă mai jos, coboară apoi nivelul bolților înspre răsărit, și de el se leagă, la un nivel din nou scăzut, bolta cilindrică și calota altarului.

Pînă aci arhitectul moldovean, secondat numai în ceea ce privește plastica decorativă de un pictrar care colaborase probabil la Neamțu, variază motive vechi, fără nici un aport nou. Dar analizînd exteriorul bisericii (fig. 642) întîlnim în latura apuseană a pronaosului două picioare de zidărie în continuarea pereților de nord și sud. Sus, aceste ziduri sînt legate printr-o boltă semicilindrică. Se formează astfel un spațiu cu un perete deschis, aparent fără nici un rost, deoarece intrarea în biserică fusese prevăzută de la început pe latura de sud a tindei. Nu poate fi deci vorba de un pridvor rudimentar, ci trebuie să acceptăm explicația propusă de Balș, dedusă din prezența grinzii de care erau atîrnate clopotele, anume că avem de-a face cu o încercare foarte originală de a înjgheba o zvoniță simplă, contopită cu corpul bisericii. În această primă fază ideea pare puțin mulțumitoare, dar vom vedea că germenul semănat aci a fost capabil de dezvoltare.

[1] Romstorfer, *Solka*, p. 44—45; Kozak, *Inschriften*, p. 1 și urm.; Iorga-Balș, *L'art*, p. 59; Balș, *Bis. lui Ștefan*, p. 111 și urm.; Dan, *Arbure*, p. 40; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 289.

[2] Wickenhauser, *Moldawa*, II, p. 61—62.

Despre pietrarul căruia i se datoresc chenarele uşii în arc frînt din exterior şi a celei cu baghete încrucişate din interior, precum şi micile ferestre dreptunghiulare de la pronaos, navă şi altar, toate de acelaşi tip cu baghete, e puţin de spus. Profilurile rotunde şi lipsite de finețe dovedesc că era o calfă mediocră. Clădirea e acoperită de un înveliş cu coamă lungă şi cu pantele rotunjite în capetele extreme. Înainte de a primi bogata haină de pictură exterioară, biserica trebuie să fi avut un aspect destul de monoton, chiar sărac.

Fig. 639. — Piatra Neamţ, biserica sf. Ioan, portalul de nord.

După particularităţile pe care le întîlnim la biserica cu hramul Coborîrii sf. duh de la mănăstirea Dobrovăţ [1], putem admite că meşterii zidari şi pietrari care au ridicat biserica lui Luca Arbure s-au mutat în primăvara următoare la Dobrovăţ, unde încep lucrul în ziua de 27 aprilie 7011 (= 1503). Mănăstirea, în vecinătatea căreia se afla şi o cetate, fusese de curînd cumpărată de către Ştefan cel Mare de la un boier [2]. Pisania slavonă ne mai arată că această ctitorie s-a terminat în 7012 (= 1504) « în anul 40 şi o lună din al optulea curgător», ceea ce vrea să zică în cursul lunii mai, cu alte cuvinte cu puţine săptămîni înainte de moartea gloriosului voievod.

Meşterii nu au copiat însă biserica lui Arbure, ci au realizat o combinaţie nouă din repertoriul formelor cunoscute. Putem spune că proporţiile clădirii sînt mari şi — dacă lăsăm la o parte dimensiunile bisericii de la Putna — biserica din Dobrovăţ e a doua ca mărime după biserica Înălţării domnului de la Neamţu. Planul (fig. 643) se compune dintr-o înşirare de încăperi la fel de largi, avînd în exterior un singur plan vertical din care ies în afară numai contraforturile. Prima încăpere, tinda, e acoperită cu patru arcuri dispuse de-a lungul pereţilor, aşezate pe console simple, peste care încalecă pandantivi şi arcuri piezişe. Acestea susţineau odinioară o calotă, înlocuită în veacul al XVIII-lea cu o turlă. Un perete desparte acest pronaos de gropniţă, o încăpere ceva mai scurtă, acoperită ca la Arbure cu arcuri treptate. Aci însă arcurile urcă pornind din pereţii laterali, iar arcurile transversale zac pe extradosul celor longitudinale. Spaţiul central, redus de tot, e acoperit cu o calotă minusculă. În pereţii de vest şi est ai gropniţei sînt amenajate cîte două nişe mici. Ele serveau pentru oficiile funebre şi parastase, la fel ca şi cele din pronaosul bisericii principale de la Cozia.

[1] Iorga, *Inscripţii*, II, p. 206; Iorga-Balş, *L'art*, p. 84; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 118 şi urm.

[2] Grigoraş, *Cetăţi*, p. 143.

Nava se aseamănă perfect cu cea de la Arbure, atît în ceea ce priveşte planul, cît şi elevaţia. Ulterior însă, la fel ca în pronaos, s-a înlocuit şi aci calota veche cu o turlă. În faţa sînurilor regăsim aceleaşi colonete angajate ca la Arbure (fig. 644). Nicie altarul, acoperit cu o boltă cilindrică şi o semicalotă, nu se deosebeşte. Numai nişele mari, amenajate pentru proscomidie şi veşmîntar, sînt întrucîtva deosebite.

Faţadele bisericii, zidită din piatră brută, prezintă însă un aspect mai bogat, deşi eventuala lor policromie e azi ascunsă de un strat gros de văruială. Trei perechi de contraforturi flanchează laturile, dintre care numai cele din dreptul proscomidiei şi al veşmîntarului pot fi de folos, compensînd golurile interioare. Absida altarului e decorată cu obişnuitele firide şi întreaga clădire e încercuită de două rînduri de ocniţe în raport de 1:2.

În ceea ce priveşte colaborarea pietrarului constatăm — alături de chenarul uşii de la intrare cu tipicul arc frînt şi ciubucuri aşezate pe baze striate, precum şi alături de uşile interioare, ambele cu cadre de baghete modificate ulterior pentru a mări deschiderea — prezenţa unui meşter care introduce forme noi. Lui trebuie să-i atribuim profilul soclului bisericii, compus dintr-o cavetă simplă care nu mai are nimic gotic, şi tot lui îi aparţin şi ferestrele. Cele mici au încă chenarul de baghete, dar golul ferestrei se termină sus cu un arc semicircular. Cele două ferestre mari de la pronaos, ambele cu arc frînt, sînt împărţite în două prin menouri cu forme care nu mai aparţin goticei, în vreme ce în luneta ferestrei de nord apar nişte muluri fanteziste, iar în cea de sud un cerc aşezat pe semicercuri, ca un vag ecou şi o grosolană adaptare a ferestrelor renaşterii italiene, ajunsă pe cale ocolită în tezaurul de forme gotice bastarde ale meşterului de la Dobrovăţ.

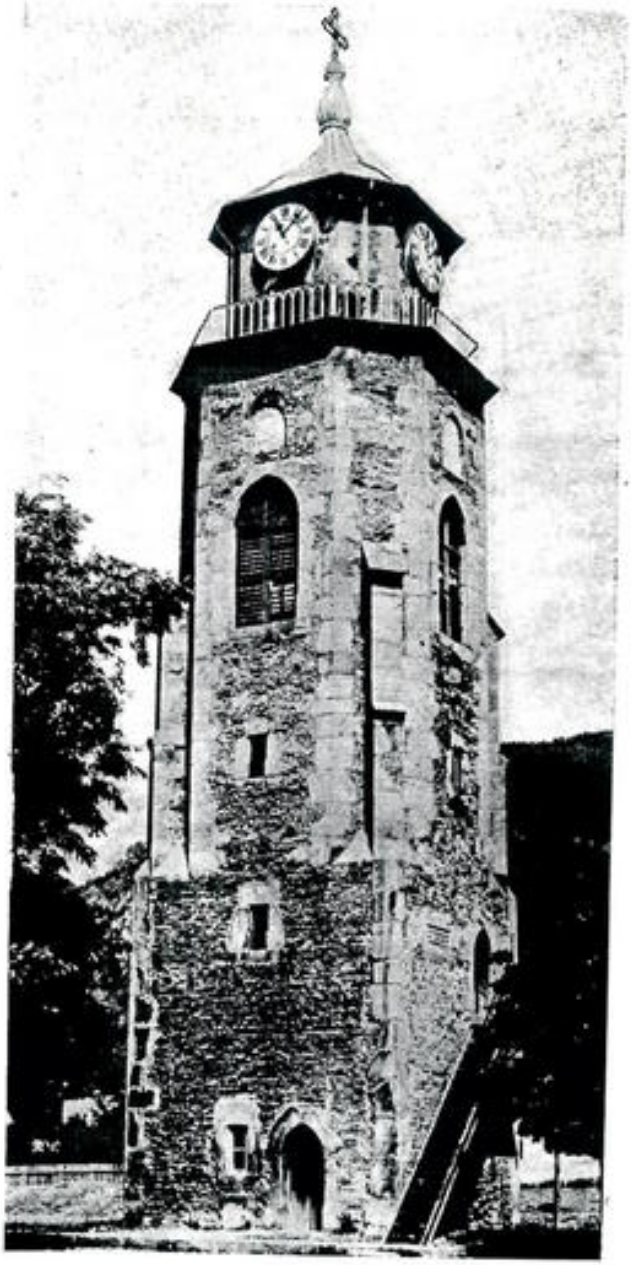

Fig. 640. — Piatra Neamţ, biserica sf. Ioan, clopotniţa.

Încă înainte de a termina biserica din Dobrovăţ, aceiaşi meşteri sînt chemaţi să zidească şi biserica din Reuseni, cu hramul Tăierii capului sf. Ioan botezătorul [1]. Pisania ne informează că zidirea a început-o Ştefan voievod în ziua de 8 septembrie 7011 (= 1503), dar nu a mai reuşit s-o vadă terminată. După moartea

[1] Melchisedec, *Bucovina*, II, p. 67; Romstorfer, *Reuseni*, p. 103—104; Kozak, *Inschriften*, p. 116 şi urm.; Iorga-Balş, *L'art*, p. 80 şi 84; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 111 şi urm.; Henry, *Moldavie*, p. 57; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 290.

sa, fiul său Bogdan a terminat clădirea în 18 septembrie 7012 (= 1504). Toate amănuntele se aseamănă perfect cu cele de la Arbure, atît în ceea ce priveşte planul (fig. 645), elevaţia (fig. 646), cît şi placajul de colonete angajate din dreptul sînurilor, precum şi ciubucăria uşii exterioare. Numai la uşa dinăuntru, ca şi la ferestrele mici, constatăm că în interiorul cadrului de baghete apare arcul semicircular, întîlnit prima oară la Dobrovăţ.

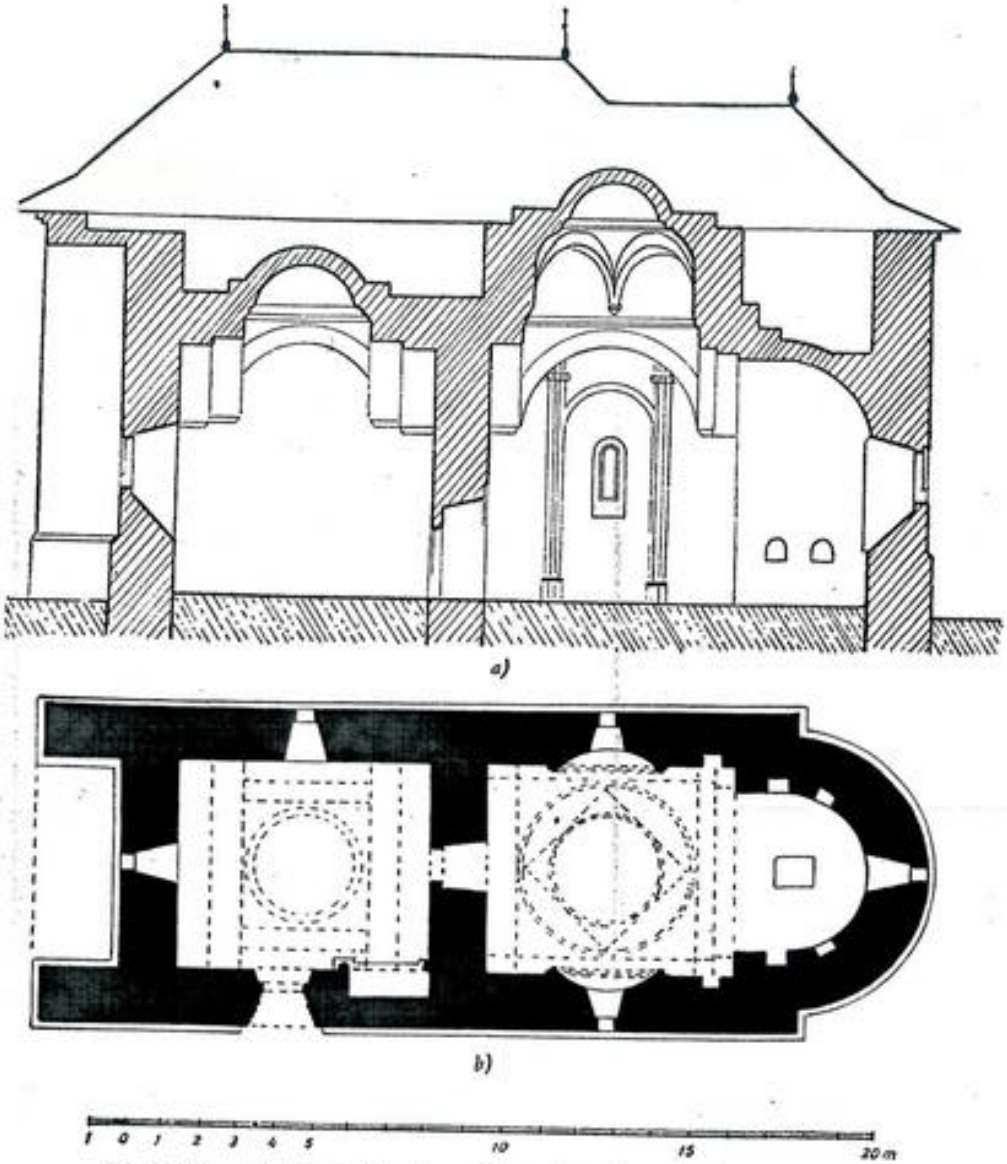

Fig. 641. — Arbure, biserica, *a)* secţiune longitudinală, *b)* plan.

Spre deosebire de biserica lui Luca Arbure, exteriorul a rămas aci nezugrăvit. Lipsind orice parament de firide şi ocniţe, tencuiala albă, aplicată ulterior, sporeşte şi mai mult monotonia sărăcăcioasă a faţadei. Pridvorașul de lemn şi turla de peste coama acoperişului sînt moderne.

Etapele următoare ale acestui tip mixt sînt imposibil de urmărit în amănunte, deoarece puţinele monumente care fac legătura dintre biserica din Reuseni şi cea din Părhăuţi sînt toate desfigurate de transformările şi restaurările ulterioare. Astfel, la Şipote, biserica sf. Ioan cel

nou [1], ctitorie şi ea a hatmanului Luca Arbure, repetă dispoziţiile generale ale navei bisericilor din Arbure şi Reuseni. La Şipote lipseşte însă placajul de pilaştri din jurul sînurilor, iar din bolţi nu se mai păstrează decît arcurile mari şi primul rînd de pandantivi, restul fiind înlocuit cu un tavan de lemn. A dispărut de asemenea şi peretele despărţitor dinspre tindă, iar aceasta, boltită în prezent cu un semicilindru pe axa longitudinală, a suferit cu siguranţă prefaceri;

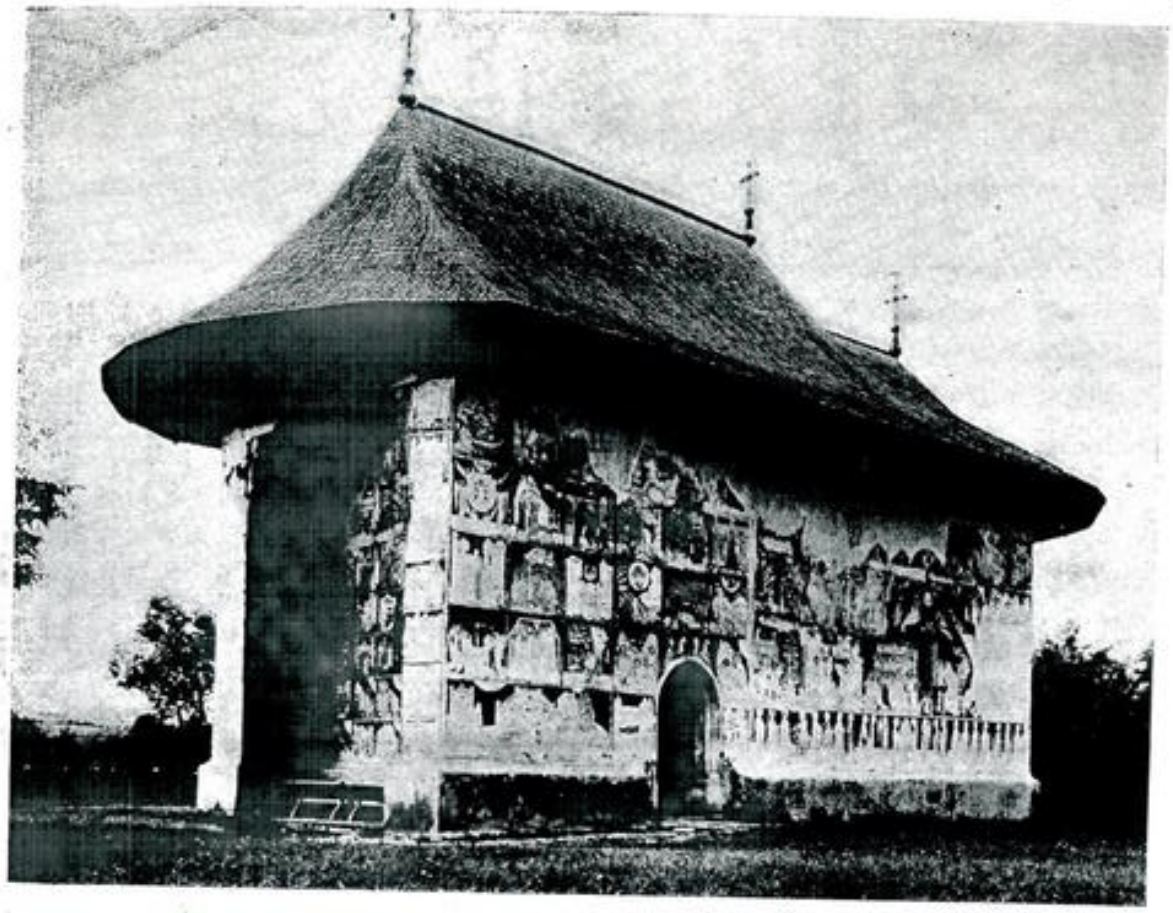

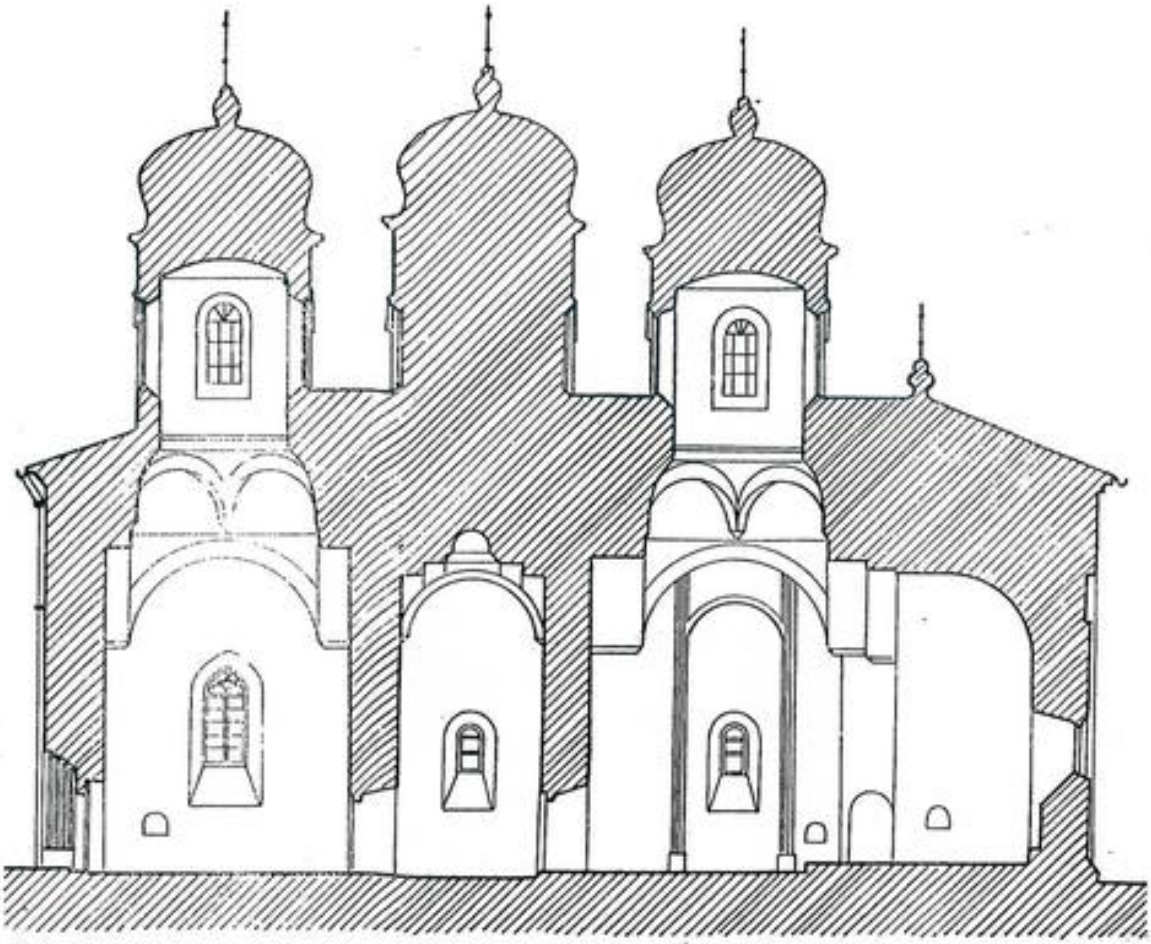
Fig. 642. — Arbure, biserica.

rotunjirea zidăriei de la colţurile exterioare, dinspre apus, nu poate data decît din epoca barocului, cînd s-a adăugat şi clopotniţa. Nu se mai vede nimic din pietrele profilate de odinioară şi dacă nu s-ar fi păstrat inscripţia slavonă, problema datării ar fi fost imposibil de dezlegat. Din pisanie ştim însă că zidirea se începuse în 19 iunie 7015 (= 1507) şi s-a săvîrşit în 5 septembrie acelaşi an.

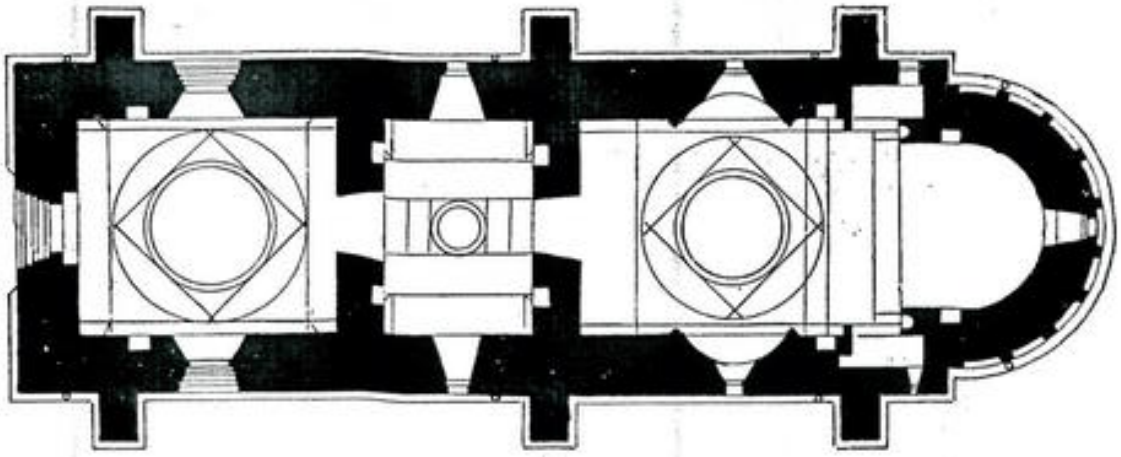
Reconstituirea ipotetică a bisericii din Şipote se justifică pe temeiul exemplului dat de biserica din Văleni [2], ridicată de postelnicul Cosma Şarpe în cinstea sfinţilor patruzeci de mucenici din Sevastia. Pisania slavonă arată că zidirea s-a făcut în intervalul de la 30 martie la 22 iunie 7027 (= 1519). Interiorul bisericii, compus din tindă boltită cilindric şi navă cu sînuri laterale, reduse la dimensiunea unor simple evazări în faţa ferestrelor, e aproape identic cu cel de la Şipote. Dar această asemănare de ordin general nu ajunge ca să justifice neapărat

[1] Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 181 şi urm.; Bobulescu, *Biserici Iaşi*, p. 151; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 301.

[2] Iorga-Balş, *L'art*, p. 111; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 182 şi urm.

a)

b)

Fig. 643. — Dobrovăţ, biserica mănăstirii, *a)* secţiune longitudinală, *b)* plan.

atribuirea ambelor biserici aceloraşi meşteri [1]. La Văleni se mai păstrează cadrul în arc frînt de la uşa exterioară. Execuţia ciubucăriei repetă forme cunoscute, fără să se distingă prin calitatea execuţiei. Peretele despărţitor din interior a fost înlăturat, iar faţada, decorată cu cîteva lesene executate în tencuială, e modernă, la fel ca şi pridvorașul din faţa intrării.

Din categoria clădirilor descrise face parte şi biserica cu hramul Tuturor sfinţilor din Brănişteni [2]. Pisania veche s-a păstrat şi a fost aşezată ulterior în peretele pridvorului. Din ea aflăm că zidirea se datoreşte vistiernicului Eremia şi că s-a terminat în 11 iunie 7028 (= 1520). Biserica a suferit însă prefaceri mari, cărora li se datoreşte în întregime pridvorul şi exonartexul încălecat de clopotniţă. Din pronaos, navă şi altar se păstrează încă pereţii, probabil pînă la înălţimea bolţilor; zidul despărţitor dintre primele două încăperi a fost însă înlăturat. În dreptul sînurilor laterale, compuse şi aci din scobituri uşoare în grosimea zidurilor, se vede — de o parte şi de alta — cîte un tor, evidentă amintire a chenarului de colonete angajate, întîlnit ultima oară la Reuseni. Faţada absidei prezintă un parament de firide şi ocniţe. Acestea ar putea proveni de la prima construcţie, dar, cu ocazia unei restaurări recente, ele au fost repetate şi pe faţada pronaosului. Ferestrele de odinioară nu se mai păstrează; caracteristica fereastră din axa altarului, nelipsită la toate bisericile întîlnite pînă acum, a fost înlocuită cu două deschideri în laturile axei principale. Numai uşa pronaosului, mutat acum la intrarea exonartexului, mai păstrează vechiul cadru combinat din baghete care circumscriu ciubucăria uşii în arc frînt. Mulurile pornesc din baze cu caneluri spiralice. Ezitarea lui Balş cu privire la datarea acestei uşi nu mi se pare motivată, fiindcă asemenea chenare combinate nu constituie o noutate. Le-am întîlnit prima oară încă la biserica din Milişăuţi, deşi amănuntele prezintă oarecare deosebire. Dar la biserica sf. Nicolae din Popăuţi, pe latura de nord a pronaosului, avem o uşă întru totul asemănătoare. Tipul acesta de chenar cu forme bastarde s-a menţinut timp îndelungat şi îl vom întîlni şi mai tîrziu.

Fig. 644. — Dobrovăţ, biserica mănăstirii, detaliu din navă.

Bisericile din Şipote, Văleni şi Brăniştenі, modeste şi pe deasupra rău păstrate, nu prezintă un interes din punct de vedere al evoluţiei. Meritul lor însă e acela de a dovedi dăinuirea tipului mixt şi răspîndirea lui în cadrul ctitoriilor boiereşti. Cu totul altă importanţă îi revine, în schimb, bisericii Tuturor sfinţilor din Părhăuţi [3], ctitorie a logofătului Totruşan, terminată în ziua de 15 iunie 7030 (= 1522).

Această biserică din piatră brută, lipsită de orice parament în exterior, dezvoltă mai departe elementele arhitectonice ale bisericilor de tip mixt (fig. 647 a şi b). Picioarele de zid, care la Arbure şi Reuseni formau o clopotniţă primitivă, se alungesc acum, iar între ele intervine un

[1] Ionescu, *Ist. arh.*, p. 301.
[2] Balş, *Bis. vrac. XVII — XVIII*, p. 177 şi urm.
[3] Kozak, *Inschriften*, p. 52—53; Iorga-Balş, *L'art*, p. 111; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 178 şi urm.; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 302—303; Henry, *Moldavie*, p. 131.

stîlp masiv de zidărie, împărțind parterul în două arcade frontale. O boltă cilindrică de cărămidă, așezată transversal, completează această încăpere, în care putem recunoaște primul pridvor deschis, devenit ulterior atît de caracteristic pentru arhitectura românească. Ușa pronaosului, care la

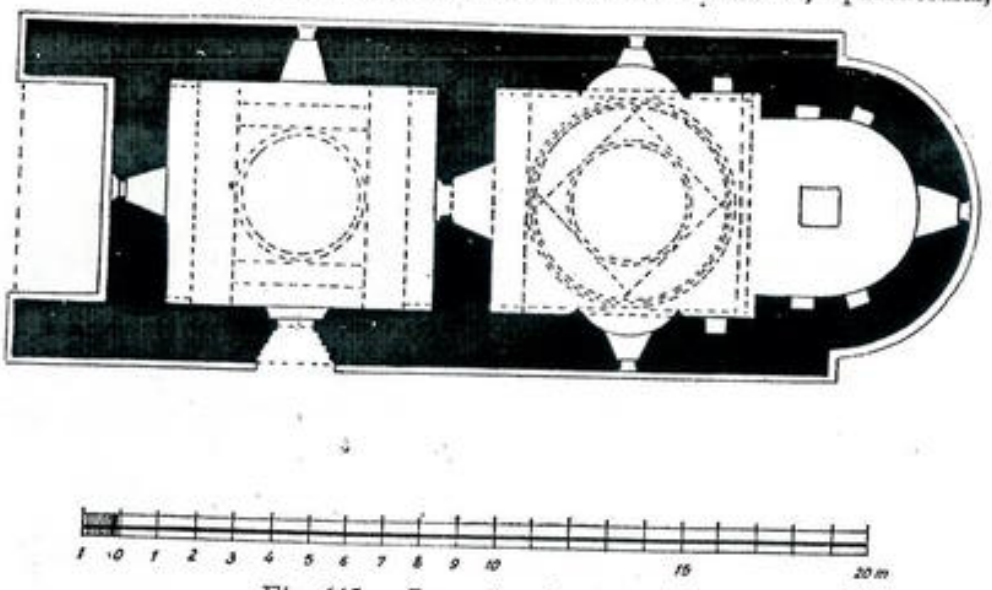

Fig. 645. — Reuseni, planul bisericii.

Reuseni se afla încă pe latura de sud, se mută acum în peretele apusean, consacrînd astfel rostul practic al acestei încăperi. Deasupra pridvorului se ridică un etaj cu două arcade mari, deschise spre fațada apuseană (fig. 648), în corespondența arcadelor inferioare, și cu cîte o arcadă în fațadele laterale. Accesul la etaj se face printr-o scară spiralică, amenajată în colțul de sud-est al pridvorului, în zidul îngroșat anume. Arhitectul a creat astfel o clopotniță simplă și încăpătoare, legată perfect cu corpul clădirii, fără să apeleze la formele occidentale [1]. Această realizare, datorită căreia biserica din Părhăuți deține un rol important în arhitectura moldovenească, formează prototipul din care derivă o serie de pridvoare din epoca lui Petru Rareș.

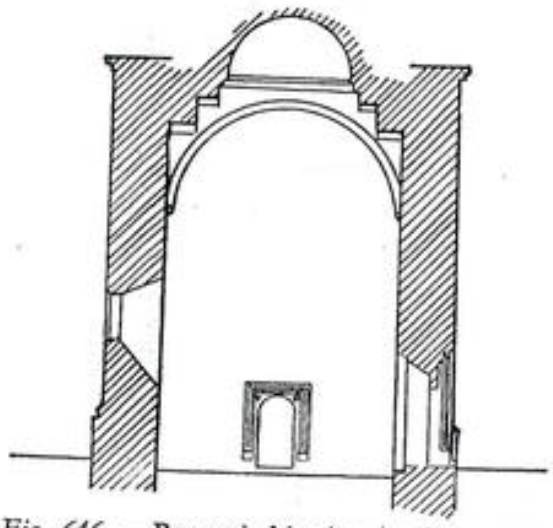

Fig. 646. — Reuseni, biserica, secțiune transversală prin pronaos.

Interiorul bisericii se împarte în tindă, navă și altar. Primele două încăperi sînt despărțite unele de altele printr-un perete și au planul aproape identic, nava fiind doar ceva mai alungită. În tindă, de-a lungul pereților, întîlnim un curios ciubuc compus din trei toruri înmănunchiate, încercuind ferestrele dinspre nord și sud cu un arc semicircular și continuind apoi, în formă de brîu orizontal, în jurul întregii încăperi. Încercuirea ferestrelor amintește ciubucăria de odinioară, aplicată în jurul pseudo-absidelor din navă, și e în afară de orice îndoială că arhitectul a repetat aci acel placaj,

[1] În afară de pasajele din Balș și Ionescu, citate în nota precedentă, cf. și Balș, *Bis. veac. XVI*, p. 224; Ionescu, *Ist. arh.*, p. 313; Constantinescu-Iași, *Evoluția*, p. 20; idem, *Pridvorul*, p. 12.

modificîndu-l şi extinzîndu-l asupra întregii încăperi. Bolţile sînt sprijinite întîi pe arcurile mari, trasate de-a lungul pereţilor, iar deasupra lor urmează pandantivi şi arcuri piezişe, susţinînd calota. Ciubucăria pronaosului se repetă întocmai în navă, cu deosebirea că în jurul

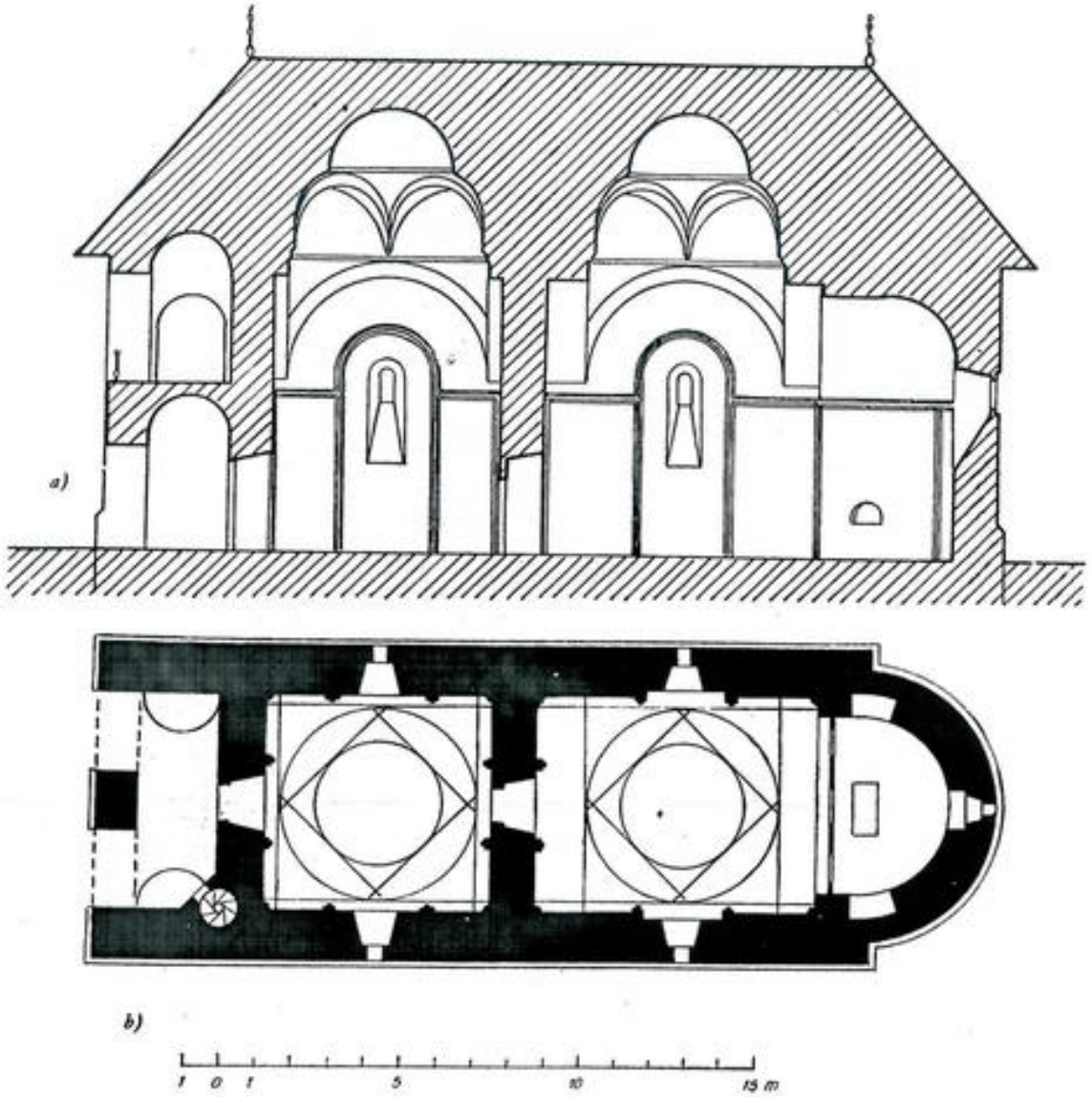

Fig. 647. — Părhăuţi, biserica, *a)* secţiune longitudinală, *b)* plan.

ferestrelor înscrise în arcada oarbă peretele formează o uşoară retragere, lipsită însă de orice curbură ; ne găsim deci în faţa unei variante a pseudoabsidiolelor de pînă acum. Bolţile nu se deosebesc de cele din tindă. Altarul, înzestrat cu două nişe ce ţin loc de proscomidie şi veşmîntar, e decorat şi el cu aceleaşi ciubucuri. Bolta se compune din semicalota obişnuită.

Lipseşte orice decor de piatră profilată. Toate ferestrele din tindă, navă şi altar sînt mici şi foarte strîmte şi se termină sus cu un arc în acoladă.

Pentru a întregi imaginea despre arhitectura bisericească din această perioadă, e necesar să mai amintim cîteva monumente răzleţe, unele dispărute, altele rău păstrate şi prin urmare

greu databile. În valea Putnei, nu departe de mănăstirea lui Ştefan, se păstrează o bisericuţă săpată în stincă [1], pe jumătate prăbuşită, compusă din trei încăperi identificabile cu o tindă, o navă şi un altar. Anul 1799, alături de ferestruica navei, nu se referă, desigur, la întemeierea ei. Asemenea schituri, săpate în stincă, vor fi fost odinioară mult mai numeroase şi nu ar fi

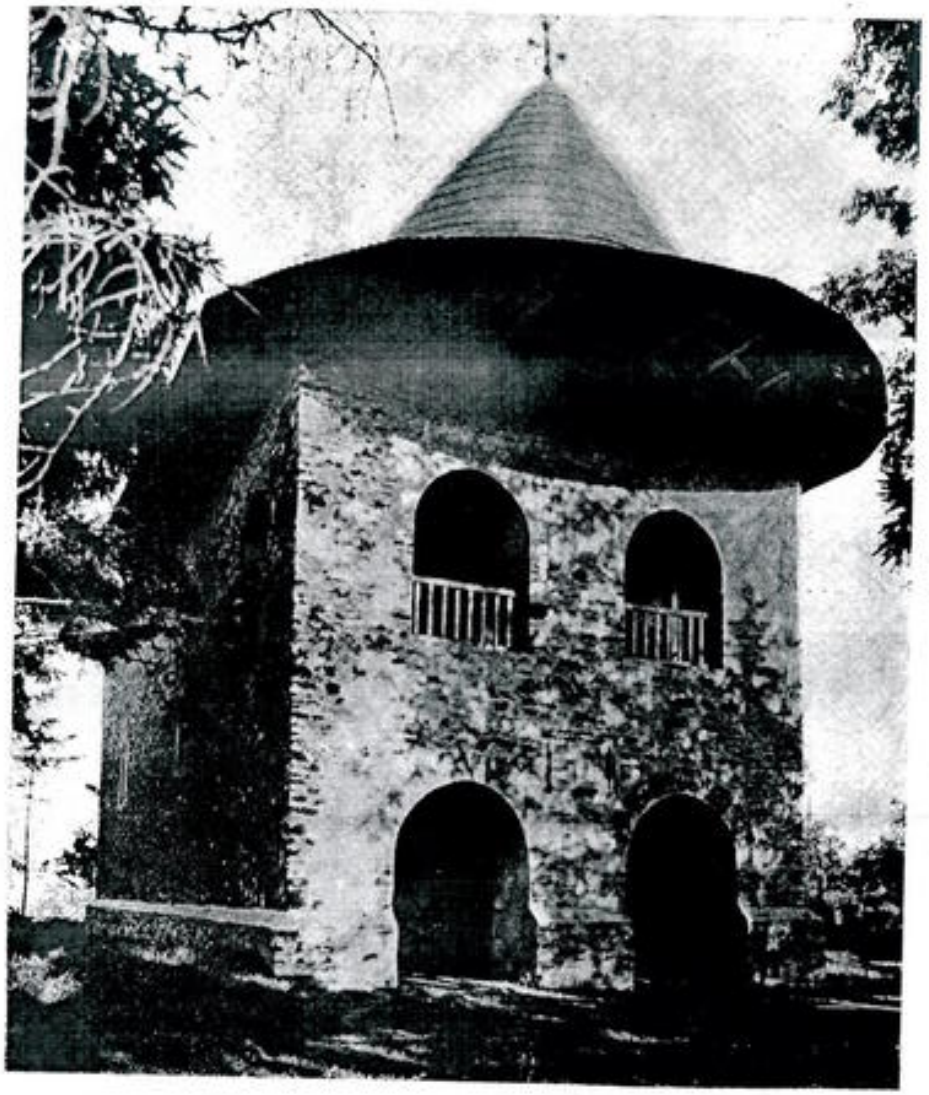

Fig. 648. — Părhăuţi, biserica.

exclus ca această capelă să fi premers ctitoriei lui Ştefan. Nu dispunem însă deocamdată de argumente valabile de ordin arheologic.

O biserică cu hramul Adormirii exista odinioară la Iaşi [2], atestată printr-un dar pe care i-o face boierul Tăutu în anul 1491—1492. La Drăgoeşti [3] Romstorfer semnalează fundamentele

[1] Kozak, *Inschriften*, p. 63 şi urm.

[2] Iorga-Balş, *L'art*, p. 84; Henry, *Moldavie*, p. 58, datează zidirea bisericii în anul 1493, fără vreo explicaţie.

[3] Romstorfer, notă în MCCW, N.F., XXIII — 1897, p. 58—59; Iorga-Balş, *L'art*, p. 111; Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 282.

unei mănăstiri şi ale unei biserici, compusă din exonartex, tindă, navă şi altar; nu precizează însă dacă nava avea sau nu hore laterale, astfel că nu putem încadra mai de aproape aceste ruine. Ele sînt însă datate înainte de 16 octombrie 7020 (= 1512) [1] prin lespedea de mormînt a pîrcălabului Ioan Drăgoiu, depusă azi în muzeul din Suceava. Nu e exclus ca acest pîrcălab

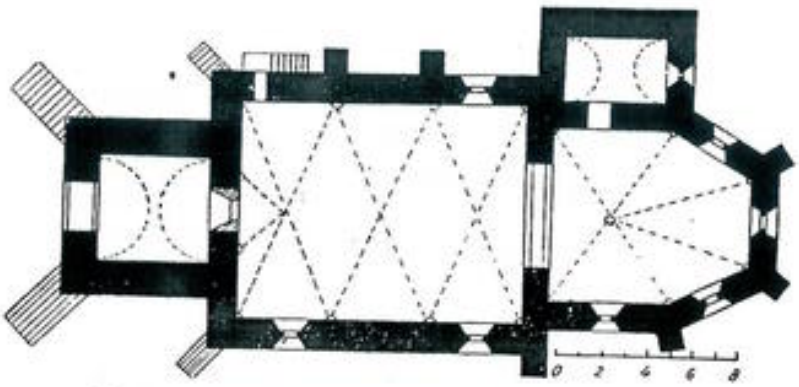

Fig. 649. — Cotnari, ruina bisericii r. cat., plan.

să fi fost şi ctitorul mănăstirii. Importante sînt cărămizile smălţuite cu reprezentări plastice descoperite printre dărîmături.

Din bisericile basarabene, zidite în timpul lui Ştefan, nu s-a păstrat nici o urmă. Asemenea dispariţie totală a monumentelor vechi bisericeşti nu se poate explica numai prin nenumăratele invazii care au bîntuit pe aici şi prin îndelungata stăpînire tătară şi turcească. Trebuie să admitem că motivele vor fi fost şi intrinseci materialului întrebuinţat. În afară de schiturile adăpostite în peşterile malurilor rîpoase ale rîurilor multe lăcaşuri de închinare vor fi fost clădite din lemn, iar altele, poate mai numeroase, din împletituri de nuiele lipite cu lut şi adîncite pe jumătate în pămînt. Construcţiile de tipul bordeiului, propriu regiunii de stepă, trebuie să fie mult mai vechi decît puţinele monumente de piatră sau de lemn despre care avem cunoştinţă. Nu ştim în ce măsură au corespuns acestui sistem de construcţie cele cîteva biserici ridicate în vremea lui Ştefan cel Mare. Numai despre existenţa uneia din ele avem o dovadă peremptorie în pisania slavonă găsită în Cetatea Albă şi depusă ulterior în Muzeul de antichităţi din Odesa [2]. Această inscripţie pomeneşte întemeierea unei mănăstiri de către pîrcălabii Duma şi Herman în anul 1482. Orice încercare de a identifica biserica acestei mănăstiri cu una din bisericile existente [3], admiţînd chiar cele mai radicale prefaceri, pare zadarnică. O biserică în care s-ar fi închinat Ştefan cel Mare ar fi existat în 1482 la Tighina şi Kurdinovski [4] o identifică cu vechea biserică a Adormirii, construită din nuiele şi înlocuită în 1825 cu o clădire nouă. Dispărută e şi biserica sf. Nicolae din Chilia, atribuită de tradiţie tot anului 1482, dar înlocuită în veacul al XVII-lea cu o clădire datorată lui Vasile Lupu.

O menţiune merită ruina unei biserici gotice catolice din Cotnari. În mod curent această biserică a fost atribuită lui Despot Vodă [5], pe temeiul unei presupuneri a lui Nicolae Costin [6]. W. Horwath [7] a arătat însă destul de convingător că ruina nu poate fi reconstituită ca o biserică-hală, cum propusese Balş, ci trebuie interpretată ca o biserică cu o singură navă (fig. 649) boltită în trei travee cu ogive pe console şi cu un altar pentagonal, boltit la fel, flancat spre

[1] Pentru transcrierea exactă a datei vezi Balş, *loc. cit.*
[2] Teodorescu, *Muz. Odesa*, p. 240.
[3] Cf. în această privinţă studiile lui Kurdinovski, *Спасок*, p. 73 şi urm.; idem, *Церкви*, p. 86 şi urm.
[4] *Спасок*, p. 82.
[5] Iorga-Balş, *L'art*, p. 132; Balş, *Bis. reac. XVI*, p. 165 şi urm.; Drăghiceanu, *Cotnari*, p. 37; Iorga, *Cotnari*, p. 77.
[6] Kogălniceanu, *Cronici*, p. 440.
[7] Horwath, *Moldau*, p. 51 şi urm.

nord de o sacristie. În fațada de vest se ridică o clopotniță masivă cu boltă cilindrică la parter. Biserica suferise diferite restaurări ; judecată după portalul apusean în arc aproximativ frînt, cu profiluri cilindrice dar de tradiție încă specific gotică, cred că datarea lui Horwath, către mijlocul veacului al XV-lea, apare ca prea timpurie ; cele două cadre de uși, cea de la scări și cea de deasupra, care dădea în tribuna de vest acum dispărută, sînt gotice, cu lintel pe console. Astfel, pe baza observațiilor de pînă acum, tustrele ușile s-ar încadra mai ușor în jurul anului 1500.

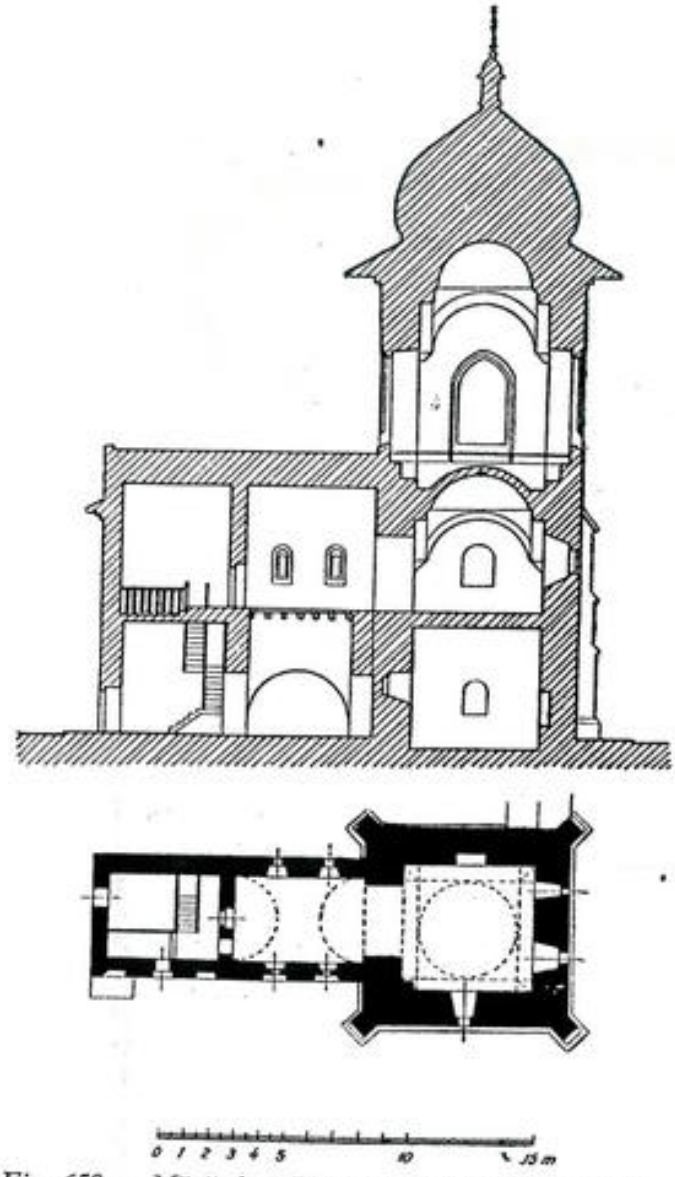

Fig. 650. — Mănăstirea Bistrița (Moldova), clopotnița, secțiune și planul etajului.

Despre clădirile mănăstirești din această epocă nu ne putem face o idee mai amănunțită. Cele mai multe vor fi continuat să fie executate din lemn, mai ales în cazul mănăstirilor rămase proprietăți boierești sau încăpute pe mîna unor membri ai patriciatului orășenesc. Apariția acestui patriciat în Moldova e atestată prin știri numeroase, deși e sigur că nu a atins nivelul de dezvoltare din Transilvania. Totuși se amintește un caz semnificativ [1], anume cumpărarea unei mănăstiri în 1484 de către Stanciu Aurariul, evident un meșteșugar îmbogățit. De lemn vor fi fost în mare parte și mănăstirile domnești, dar unele dintre acestea încep să primească acum și clădiri de piatră. Imaginea despre acest gen de arhitectură rămîne însă tulbure, fiindcă majoritatea mănăstirilor a suferit ulterior prefaceri radicale. În afară de puținele rămășițe de la Putna, pe care le-am amintit, mai cunoaștem numai o clopotniță cuprinzînd un paraclis închinat sf. Ioan cel Nou, la mănăstirea Bistrița [2]. Inscripția slavonă ne spune că Ștefan a zidit această clopotniță și că a săvîrșit-o în 13 septembrie 7006 (= 1498). Turnul are un parter boltit cilindric, fără legătură cu caturile superioare, și două etaje acoperite fiecare cu cîte o calotă așezată pe arcuri și pe pandantivi (fig. 650). Paraclisul era la primul etaj și în el s-au păstrat fragmente de picturi. Ferestrele paraclisului sînt mici, dreptunghiulare, încadrate de cunoscutele chenare cu baghete. Etajul superior, unde se adăpostesc două clopote donate mănăstirii încă în 1491 și 1494, tot de către Ștefan, se deschide cu patru ferestre

[1] Grigoraș, *Mănăstiri*, p. 126.

[2] Balș, *Bis. veac. XVI*, p. 201 și urm.; Minea, *Bistrița*, II, p. 65; Ștefănescu, *L'art*, p. 81.

mari în arc frînt, profilate simplu. Privită din exterior, clopotnița (fig. 651) e o clădire masivă cu plan pătrat, sprijinită în colțuri de patru contraforturi treptate, așezate în axele diagonale. Acoperișul actual, bulbucat, e baroc și clădirea alipită clopotniței e mai recentă [1].

Fig. 651. — Mănăstirea Bistrița (Moldova), clopotnița.

Despre o trapeză de la mănăstirea bisericii sf. Nicolae din Rădăuți aflăm dintr-o pisanie slavonă publicată de Kozak [2]. Se pomenește în ea un Ștefan voievod și anul 7027 (= 1519), ceea ce ar însemna că zidirea s-a făcut în vremea lui Ștefăniță, iar ctitor se spune că ar fi fost mitropolitul. Lespedea cu pisania fusese descoperită la herghelia de la Tocmitura de lîngă Rădăuți ; în prezent ar fi așezată în pridvorul bisericii rădăuțene.

Înainte de a ne ocupa de arhitectura civilă și militară și pentru a completa considerațiile asupra arhitecturii monastice, să urmărim și ctitoriile moldovenești din afara principatului. Pe cele din Transilvania le-am menționat, dar altele, mult mai numeroase, se găsesc la Muntele Athos. După căderea Bizanțului, atenția pentru aceste așezăminte ale ortodoxiei, rămase stră

[1] Nicolescu, *Locuințe domnești*, p. 67 și urm., atribuie, în schimb, clădirea lui Ștefan cel Mare sau Petru Rareș.

[2] *Inschriften*, p. 114 și urm.

izolată, bătute de toate furtunile venite dinspre mare şi dinspre uscat, creşte necontenit, dobîndind o semnificaţie politică uneori destul de limpede exprimată. Primul aşezămînt athonit care a beneficiat de ocrotirea marelui voievod a fost Zograful. În 16 iunie 1466 mănăstirea primeşte un dar însemnat din care se crede că ar fi fost zidită biserica sf. Gheorghe, terminată la 13 septembrie 1470 [1]. Pînă nu demult se mai păstra pe turnul arsanalei o pisanie slavonă, din care rezulta că el fusese zidit de Ştefan cel Mare în anul 6983 (= 1475) [2], iar în 1517 Bogdan amenajase în turn un paraclis închinat sf. Nicolae [3]. După cît se pare, ambele clădiri mai există, dar zadarnic căutăm vreo informaţie, vreun releveu sau fotografie în publicaţiile de pînă acum. S-a pierdut apoi pentru totdeauna trapeza mănăstirii, dărîmată prin 1882, dar ne-a rămas vechea pisanie sfărîmată, din care se vede că trapeza fusese terminată în 6 sau 7 iunie 7003 (= 1495) [4]. La fel a dispărut şi biserica principală, catoliconul, refăcută în 1502 tot de către domnul moldovean [5].

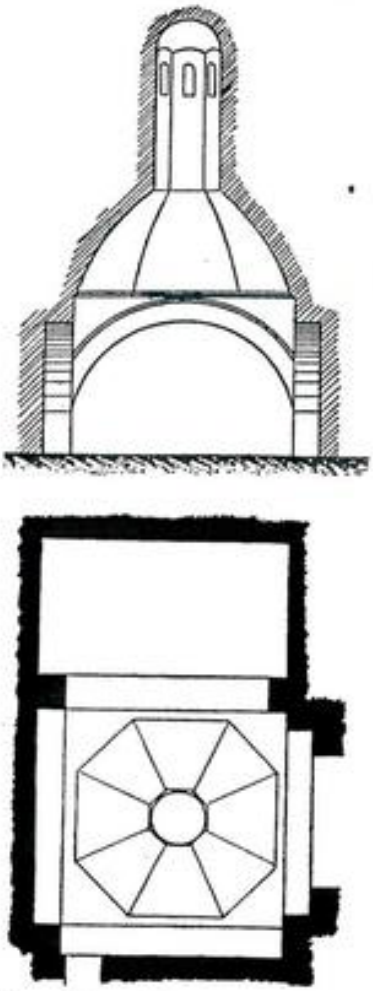

Fig. 652. — Athos, mănăstirea Gregoriu, bucătăria, plan şi secţiune.

Mănăstirea sf. Ştefan de la Castelmunit primeşte şi ea, în 1493, o danie în numele voievodului Petru al Moldovei şi Iorga presupunea că Ştefan a vrut să-şi pomenească astfel fiul, decedat cu cîţiva ani mai înainte [6].

În anul 7004 (= 1496) întîlnim pe Ştefan cel Mare ctitor al arsanalei Vatopedului [7]. Pe clădirea de piatră se mai vede lespedea cu pisania grecească, despre care Iorga credea că ar fi o traducere a originalului slavon. În cîmpul din mijloc se află un relief reprezentînd pe maica domnului cu Isus în braţe, iar în faţa ei, în picioare, Ştefan voievod aduce prinos ctitoria maicii ocrotitoare. Stema Moldovei, săpată deasupra, întregeşte acest relief preţios, rămas şi el pînă în prezent nestudiat.

După Comnen [8], Alexandru, fiul lui Ştefan, a restaurat «magnifice» mănăstirea Gregoriu în anul 7005 (= 1497) şi se mai amintesc şi două hrisoave din 1500, în care Ştefan cel Mare apare ca fondator al acestui lăcaş, pe care îl îngrijesc şi urmaşii săi, Bogdan în 1505 şi Ştefăniţă în 1520 [9]. Nici la această mănăstire nu ştim ce se mai poate atribui domnilor moldoveni, dar bucătăria se aseamănă perfect cu cea de la Cutlumus (fig. 652). Întîlnim acelaşi coş înalt, aşezat ca o lanternă în vîrful unei cupole octogonale care se aseamănă atît de mult cu formele obişnuite ale arhitecturii moldoveneşti, încît e greu de a respinge principial orice legătură între asemenea construcţii şi cele din

[1] Iorga, *Muntele Athos*, p. 466—467; Iorga-Balş, *L'art*, p. 87; Henry, *Moldavie*, p. 57.

[2] Burada, *Muntele Athos*, p. 397; Iorga, *Muntele Athos*, p. 467; Iorga-Balş, *L'art*, p. 88.

[3] Uspenski, *Αφον*, p. 352; Burada, *Muntele Athos*, p. 398; Beza, *Muntele Athos*, p. 586.

[4] Uspenski, *loc. cit.*,; Burada, *Muntele Athos*, p. 403; Iorga, *Muntele Athos*, p. 467; Balş, *Sf. Munte*, p. 41; Iorga-Balş, *L'art*, p. 88; Beza, *Muntele Athos*, p. 586.

[5] Burada, *Muntele Athos*, p. 399; Balş, *Sf. Munte*, p. 41; cf. şi Langlois, *Mont Athos*, p. 23.

[6] Uspenski, *Αφον*, p. 336; Iorga, *Muntele Athos*, p. 468.

[7] Cea mai completă informaţie o dă Millet, Pargoire şi Petit, *Inscript. Athos*, I, nr. 139, p. 139. Cf. şi Uspenski, *Αφον*, p. 351; Iorga, *Muntele Athos*, p. 468 şi Balş, *Sf. Munte*, p. 41.

[8] Comnenos, *Descriptio*, p. 477; Uspenski, *Αφον*, p. 353; critica pe care o aduce Millet, Pargoire şi Petit, *Inscript. Athos*, I, p. 175 ad nr. 511, e numai în parte îndreptăţită. Acest Alexandru nu poate fi decît fiul lui Ştefan cel Mare, decedat încă în 1496. Trebuie să admitem deci că restaurarea a fost terminată de Ştefan cel Mare în amintirea fiului său. Cf. şi Iorga, *Muntele Athos*, p. 468.

[9] Toate aceste hrisoave sînt citate de Millet, Pargoire şi Petit, *loc. cit.* Cf. şi Balş, *Sf. Munte*, p. 40.

Moldova [1], cu condiția prealabilă, firește, că se va putea demonstra vechimea acestei bucătării. În cazul afirmativ pare probabilă prezența unui meșter moldovean la Athos. Ne găsim aci în fața uneia dintre problemele pe care viitoarele cercetări vor trebui să le lămurească.

Două inscripții slavone la mănăstirea sf. Pavel, una din 7008 (= 1500) și alta din 7009 (= 1501), ambele dispărute, pomeneau odinioară pe Ștefan voievod, care făcuse mănăstirii un apaduct și o înzestrase cu o fială pentru aghiasmă [2].

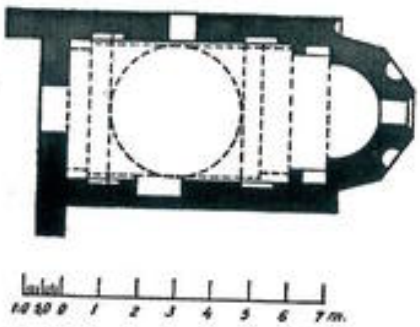

Fig. 653. — Constantinopol, paraclisul din Bogdan Serai, plan.

Rămîne să mai amintim de ctitoriile lui Bogdan voievod de la Protaton. Pe fațada apuseană a catoliconului era odinioară o pisanie slavonă, în care se spunea că Bogdan construise «toate» în anul 7016 (= 1508) [3]. Uspenski [4] și Balș [5] atribuie lui Bogdan numai nartexul și catehumenele de deasupra lui, deoarece biserica însăși, cu planul ei basilical, reprezintă un tip vechi, care nu are nimic comun cu arhitectura din perioada artei bizantine tîrzii. Nartexul e o încăpere simplă, scurtă și largă, așezată în fața celor trei nave și e lipsit de orice caracter deosebit.

Ajutoarele moldovenești, la fel ca și cele muntene, nu se îndreptau numai spre Sf. Munte. Ele luau drumul și spre Răsărit și între lăcașurile care s-au bucurat de darurile domnilor moldoveni se află și sf. Sava din Ierusalim [6]. La Constantinopol se mai păstrează ruina paraclisului ce făcuse odinioară parte din reședința solilor moldoveni, cunoscut sub numele de Bogdan-Serai [7]. Zidirea (fig. 653—654) fusese executată în straturi alternate de piatră și cărămidă și se compunea din două etaje: jos o criptă în forma unei biserici sală, boltită cilindric, și o absidă; etajul repetă planul bisericii inferioare, cu deosebirea că el era acoperit cu o calotă așezată în centrul navei, sprijinită pe arcuri longitudinale alipite pereților și pe arcuri treptate, transversale, două spre apus și trei spre răsărit, de care se lega apoi calota altarului. Informațiile istorice asupra zidirii acestui paraclis nu concordă; nu sîntem siguri dacă zidirea se datorește logofătului Tăutu și dacă a fost ridicată în 1516 [8], sau dacă paraclisul împreună cu casa a fost achiziționat pe seama moldovenilor după anul 1518 [9]. Van Millingen notează că zidirea nu e omogenă și în consecință ea ar aparține mai multor epoci. Paramentul e evident bizantin, lipsit de orice caracteristică moldovenească, dar arcurile treptate sînt dintr-o perioadă mai tîrzie, după cum o dovedesc și urmele de zugrăveli care pătrund între pereți și aceste arcuri transversale. Amintindu-ne cît de caracteristic și frecvent este acest sistem de arcuri, cu care se înlocuiesc în Moldova bolțile semicilindrice, nu știu dacă nu ar fi cazul să recunoaștem aci mîna unui meșter moldovean. Reședința solilor, clădită din lemn, era alipită paraclisului, în ale cărui ziduri exterioare se mai văd găurile grinzilor.

Din înșirarea informațiilor de mai sus nu putem desprinde elemente însemnate pentru lămurirea problemei expansiunii arhitecturii românești, dar din numărul mare al clădirilor care se vădesc a fi fost ridicate din inițiativă moldovenească și din cîteva indicii răzlețe rezultă destul

[1] Și Balș, *Sf. Munte*, p. 36—37, observase asemănarea acestor bucătării cu cele ale unor mănăstiri și palate românești, fără a trage însă o concluzie.

[2] Cf. Millet, Pargoire și Petit, *Inscript. Athos*, I, nr. 448 și 449, p. 153—154; Uspenski, *Афон*, p. 353—354; Balș, *Sf. Munte*, p. 39; Iorga, *Muntele Athos*, p. 469, atribuie lui Bogdan și un alt turn, în realitate de la mănăstirea Zograf. Iorga-Balș, *L'art*, p. 88.

[3] Millet, Pargoire și Petit, *op. cit.*, nr. 1, p. 1; Iorga, *Muntele Athos*, p. 469—470 (cu inscripția necompletă).

[4] *Афон*, p. 349.

[5] *Sf. Munte*, p. 38, dă, probabil din eroare, data 1507.

[6] Beza, *Sinai*, p. 462.

[7] Balș, *Bogdan-Serai*, p. 10 și urm. cu bibliografie; cf. și van Millingen, *Byz. Churches*, p. 280; Tzigara-Samurcaș, *Țarigrad*, p. 935; Iorga-Balș, *L'art*, p. 91; Ghika-Budești, *Muntenia*, I, p. 124 și 127.

[8] Știre transmisă de Hypselantes, cf. Marcel Romanescu în BG, III — 1932, p. 227.

[9] van Millingen, *Byz. Churches*, p. 280.

de limpede necesitatea de a studia amănunţit arhitectura Răsăritului, pentru a ne putea da mai bine seama dacă şi în ce măsură au colaborat nu numai banii ctitorilor noştri, dar şi meşterii lor, la menţinerea culturii ortodoxe.

Fragmentare sînt şi informaţiile noastre despre arhitectura civilă din vremea lui Ştefan cel Mare şi cea imediat următoare, şi materialul arheologic, susceptibil de a fi supus unei cercetări,

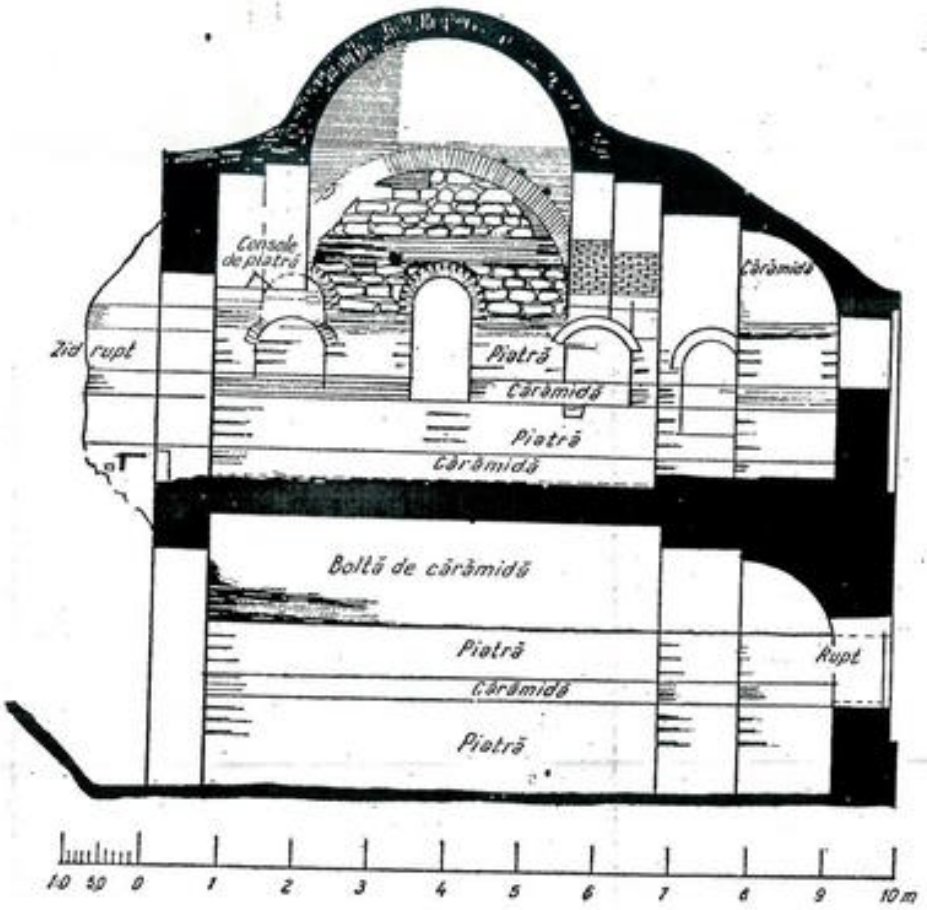

Fig. 654. — Constantinopol, paraclisul din Bogdan Serai, secţiune longitudinală.

lipseşte încă. O nouă casă domnească se pare că s-ar fi construit la Vaslui, alături de biserica sf. Ioan, şi Grigore Ureche [1] spune că ea a fost zidită în anul 6983 (= 1475), adăugînd însă că s-a făcut după ce s-a isprăvit biserica. Dar biserica datează din 1490, aşa că data transmisă de Ureche nu mai poate fi primită decît cu rezerve. Reconstrucţia acestor case de către Ştefan cel Mare e atestată şi printr-o serie de ştiri ulterioare. Astfel, în 1636, Vasile Lupu interzice, din motive de pietate, logofătului Racoviţă de a extrage din ruinele palatului materiale de construcţie pentru zidirea unei mănăstiri [2], iar Paul de Alep aminteşte « palaturile, băile şi locurile de plăcere » care « sînt toate ale lui Ştefan vodă »[3]. Azi însă nu se mai găsesc decît fundaţii şi beciuri al căror releveu nu a fost încă publicat.

[1] Ureche, *Domnii*, p. 162.
[2] Iorga-Balş, *L'art*, p. 162.
[3] Paul de Alepp, apud Balş, *Bis. lui Ştefan*, p. 64.

Case domneşti foarte vechi existaseră şi la Hirlău, dar şi aci Ştefan cel Mare a înnoit clădirile, şi din pisania originală slavonă, deşi fragmentară, păstrată acum în Muzeul de Artă din Bucureşti, aflăm că zidirea s-a terminat în 15 septembrie 6994 (= 1486)[1]. Din ruinele acestui palat se mai văd, înspre sud de biserică, o serie de beciuri. Unul din ele e împărţit în două nave prin stîlpi pătraţi de piatră, susţinînd dublouri de cărămidă. O scară, în capătul de sud, coboară în altă pivniţă, acoperită cu bolţi cilindrice construite din piatră brută amestecată cu cărămidă. Tot pe această latură se mai văd ruinele unei clădiri pătrate, cuprinzînd o încăpere octogonală. Zidirea e executată din piatră cioplită sumar şi căptuşită cu cărămidă. Burada[2] notează că acestei camere i se zicea « feredeul doamnei » şi aci s-a găsit şi un canal cu scurgere în malul Bahluiului. Se impune însă prudenţă cu privire la datarea diferitelor fundamente, deoarece Miron Costin[3] ne povesteşte că Radu Mihnea, în cursul domniei a doua, după incendiul curţilor domneşti din Iaşi, s-a mutat la Hirlău « şi aşa îndrăgise locul... cît în toate veri acolo şedea... că tocmise şi curţile cele domneşti». Fragmentele de ţigle-solzi de la acoperiş, descoperite de V. Drăghiceanu în dărîmături, semnalate de G. Balş[4] ca ceva cu totul excepţional şi care de fapt nu se întîlnesc la vechile monumente moldoveneşti, trebuie să dateze din vremea acestor restaurări.

La Huşi, Simion Dascălul[5] atribuie alte case domneşti aceluiaşi ctitor fecund. Dar încă în vremea cînd scria el, din reşedinţa lui Ştefan cel Mare nu se mai vedeau decît beciurile.

Cercetările arheologice de la Suceava, menite între altele să degajeze şi elemente din casele domneşti, întemeiate aci, după cum am văzut, încă de mai înainte, nu au ajuns deocamdată la concluzii[6], dar se poate afirma de pe acum că există indicii despre refaceri din vremea lui Ştefan, probabil chiar la un nivel nou, precum şi despre amplificări. Straturi de nivelare cuprinzînd materiale mărunte de inventar uzual atestă în mod neîndoielnic această observaţie, dar particularităţi arhitectonice caracteristice nu pot fi încă citate ca mărturie. Alte descoperiri importante, în curs de explorare şi publicare, s-au făcut în Piatra Neamţ unde, alături de biserica sf. Ioan, s-au găsit urme consistente ale unei construcţii de piatră.

Toate aceste locuinţe erau, desigur, somptuoase, cu toate că dimensiunile nu vor fi fost prea mari. Construcţiile domneşti constituiau însă pildă şi mulţi boieri mai de seamă vor fi renunţat şi ei la casele de lemn şi vor fi căutat să le imite. Rămăşiţe numeroase de asemenea case boiereşti de piatră se găsesc în Suceava, sub formă de beciuri, nesupuse încă unor cercetări arheologice. Urmele unei curţi boiereşti se găsesc apoi la Şipote, pe moşia lui Luca Arbure[7]. Acolo se văd iarăşi beciuri masive, boltite, cu ferestre prevăzute cu chenare de piatră profilată, parte împrăştiate pe la unele case din comună. Printre dărîmături s-au găsit şi discuri smălţuite, împodobite cu reprezentări plastice, dovadă că decorul policrom se folosea deopotrivă şi la împodobirea caselor particulare.

În ceea ce priveşte arhitectura militară, e indiscutabil că Ştefan cel Mare s-a preocupat în amănunte de această problemă, deşi, dacă judecăm evenimentele istorice, vedem că toate bătăliile au fost date în cîmp deschis. De fapt un conducător de oaste priceput, cum a fost

[1] Vezi inscripţia publicată de A. I. Odobescu, în RIAF, I—1882, vol. I, fasc. 1, p. 178 şi urm. şi Burada, *Hirlău*, p. 142; Balş, *Bir. lui Ştefan*, p. 151, dă data greşit.

[2] Burada, *Hirlău*, p. 143.

[3] Costin, *Letopiseţul*, p. 288.

[4] Balş, *Bir. sec. XVII — XVIII*, p. 585.

[5] Simion Dascălul, *Letopiseţ*, p. 69.

[6] Cf. raportul de săpături SCIV, V — 1954, 1—2, p. 290 şi urm.

[7] Mihail, *Şipote*, p. 141.

Ştefan, înţelesese curînd dificultatea de a rezista într-o cetate unui asediu în care de acum cuvîntul hotărîtor îl avea artileria grea. Exemplul căderii formidabilei cetăţi care era Constantinopolul fusese o învăţătură pentru toţi strategii vremii. Nici Ştefan nu a mai încercat să se închidă într-o cetate, înţelegînd că numai în războiul de mişcare poate elimina intervenţia artileriei. Cu toate acestea ar fi exagerat dacă ne-am închipui că Ştefan nu ar mai fi acordat nici o atenţie cetăţilor. De acum însă menirea lor era să stăvilească temporar înaintarea inamicului, dînd răgaz oştilor mobile să organizeze lupta decisivă în cîmp deschis. În sensul acesta Ştefan s-a preocupat efectiv de ameliorarea sistemelor de apărare, creînd incinte mai vaste, dublîndu-le şi întărind curtinele pentru a le face mai rezistente împotriva ghiulelelor de calibru greu. Urmele acestor lucrări se mai pot identifica la o serie de cetăţi şi în primul rînd la Cetatea Albă [1], obstacol principal îndreptat împotriva turcilor. Aci Ştefan completează curtinele primei incinte. Lui i se atribuie turnul înalt de pe latura dinspre sud, în apropierea căruia se deschide o poartă simplă. În faţa acestei laturi Ştefan a adăugat o a doua incintă, cuprinzînd un spaţiu larg, numit « curtea mare ». Curtinele au suferit însă cu toatele de pe urma transformărilor şi adaptărilor din veacurile XVII—XVIII, cărora le aparţin îndeosebi bastioanele. Spre sud însă, în vecinătatea primei incinte, se mai păstrează poarta mare sau « poarta de sus ». Ea e apărată de un turn masiv, pătrat, sprijinit în faţadă de două contraforturi puternice, treptate. Peretele din partea de mijloc formează o retragere dreptunghiulară în care se deschidea poarta cu arhivolta în arc uşor frînt. Forme aproximativ asemănătoare prezenta şi coridorul porţii din capătul de nord al incintei interioare, cu o boltă pe dublouri de secţiune gotică. Acest detaliu ne arată că meşterii lui Ştefan veneau, cel puţin în parte, din provinciile apusene ale ţării, unde asemenea forme erau curente. S-a găsit apoi o lespede purtînd o inscripţie slavonă din care aflăm că poarta s-a zidit în timpul domniei lui Ştefan, pîrcălabi fiind Luca şi Hărman, şi că s-a săvîrşit în anul 6984 (= 1476). Deasupra pisaniei e săpată stema moldovenească, un cap de bour cu steaua între coarne, aşezat deasupra scutului (fig. 655). Gîtul bourului se ramifică şi se transformă într-un frunziş bogat. În acest motiv vegetal şi cu tot relieful plat al sculpturii, I. Bogdan [2] recunoscuse o influenţă a renaşterii, transmisă prin Polonia. De altfel pietrarul a fost un meşter mediocru şi desigur că nu el a introdus acest motiv, pe care îl vom întîlni şi în alte reliefuri contemporane. Această lespede a fost depusă în Muzeul din Odesa. O a doua inscripţie slavonă, păstrată fragmentar şi fără dată, comemorează terminarea unui zid în vremea pîrcălabilor Duma şi Hărman. I. Bogdan propune ca dată aproximativă pentru terminarea zidului anul 1479 [3]. Acestor meşteri ai lui Ştefan li se datoreşte şi pseudoturnul de lîngă

Fig. 655. — Cetatea Albă, stema Moldovei.

[1] Vezi îndeosebi Avakian, *Cetatea Albă*, p. 26 şi urm., precum şi literatura citată la p. 256, n. 2.

[2] Bogdan, *Cetatea Albă*, p. 330 şi urm.; vezi şi părerea contrară la Iorga-Balş, *L'art*, p. 88 şi urm.; cf. şi Berza, *Stema*, p. 74.

[3] Bogdan, *Cetatea Albă*, p. 330 şi urm., rectifică datele mai vechi, citite greşit de Kociubinski şi reproduse şi de Teodorescu, *Muz. Odesa*, p. 240. Vezi şi Iorga-Balş, *L'art*, p. 88 şi urm. şi Rosetti, *Ştefan cel Mare*, p. 11 şi urm.; Berza, *Stema*, p. 74—75.

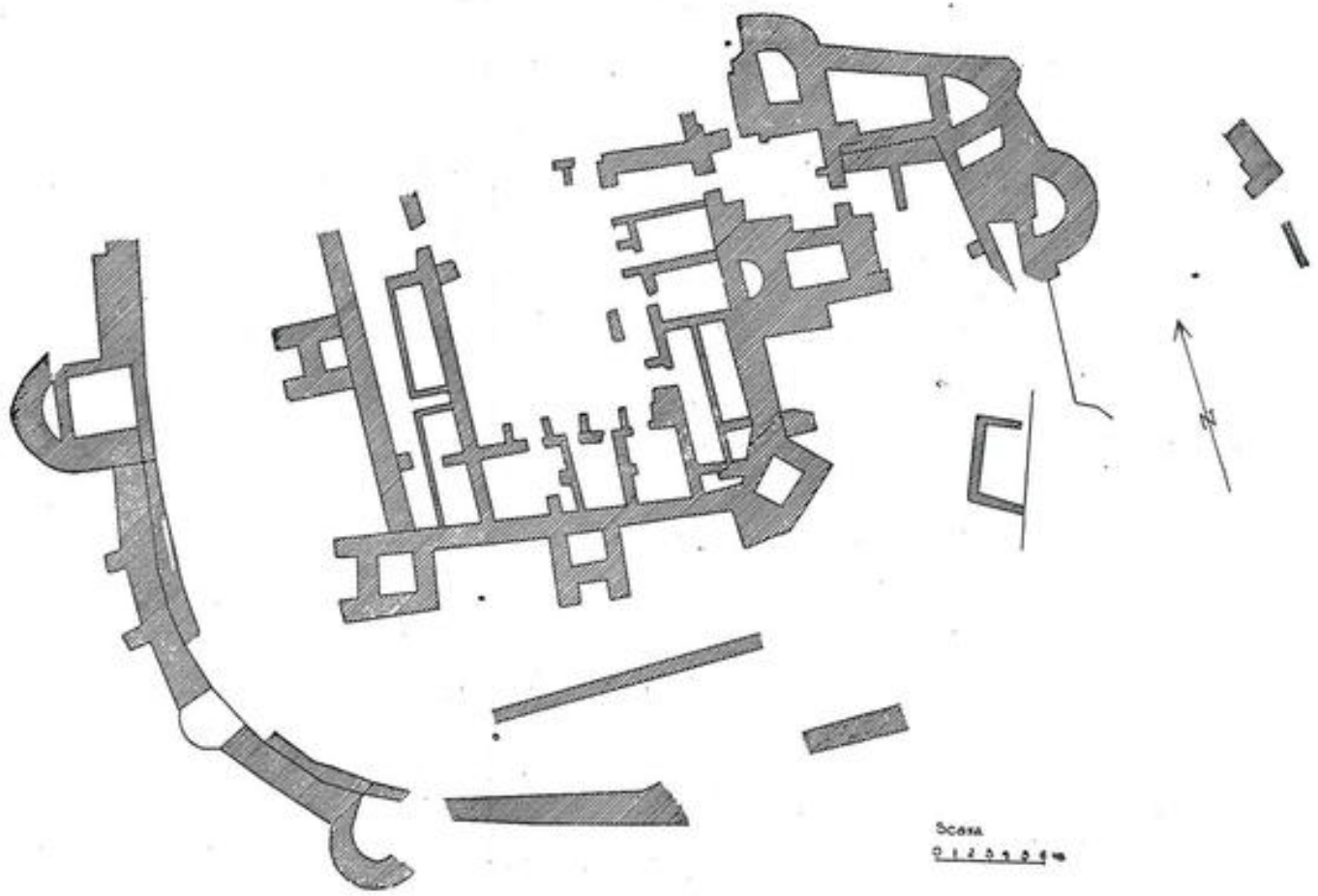

Fig. 656. — Suceava, planul Cetății de scaun.

poarta ce leagă prima incintă cu a doua [1]; această clădire, în mare parte dărîmată, mai posedă o încăpere restaurată recent, acoperită cu o boltă cilindrică în arc frînt, aşezată pe dublouri perfect asemănătoare cu bolta porţii principale din 1476. Alte urme de bolţi de factură gotică în turnul castelului din colţul de sud-vest ne arată că meşterii lui Ştefan au fost însărcinaţi şi cu lucrări de amenajare a clădirilor mai vechi din cetate.

Cu privire la cetatea Chiliei [2], construită în faţa vechiului Licostomo genovez, stavilă şi ea împotriva turcilor, informaţiile sînt relativ puţine, iar ruinele nu au fost complet explorate. Grigore Ureche [3] spune că ea ar fi fost zidită în anul 6986 (= 1478), în intervalul dintre 22 iunie şi 17 iulie. Cu drept cuvînt Nicolae Costin [4] observa însă că într-un timp atît de scurt nu putea fi vorba de zidirea unei cetăţi mari, ci doar de o restaurare sau de o fortificaţie sumară. Iorga [5] îi atribuie perioadei lui Ştefan şi arhitectului italian sau levantin Provana zidurile de piatră şi cărămidă, dar aceasta e deocamdată o simplă ipoteză. Fapt este că în 1484 ambele cetăţi au căzut în mîinile turcilor, dovedindu-se insuficienţa puterii lor de rezistenţă în faţa unei oşti înzestrate cu armament corespunzător; apoi, însă, cetăţile au devenit o piedică în calea moldovenilor, care nu le-au mai putut relua, tocmai fiindcă le lipsea artileria grea, iar turcii au mai ridicat o cetate la Ismail, [6] probabil curînd după 1500. Dar nici asupra acestei cetăţi, mult transformate în jumătatea a doua a veacului al XVIII-lea, nu avem date suficinte.

La Orheiul Vechi [7] s-a întregit vechea cetate de pămînt ca obstacol împotriva incursiunilor tătare şi pentru a apăra drumul comercial şi strategic care lega Cetatea Albă cu cetatea Hotinului. Din săpăturile arheologice întreprinse recent de savanţii sovietici rezultă că epocii lui Ştefan cel Mare i se poate atribui construirea citadelei de piatră, o construcţie dreptunghiulară înzestrată la colţuri cu patru bastioane cilindrice. Dimensiunile acestei incinte erau de 105 m × 120 m × 90 m × 130 m, iar grosimea zidurilor la bastioane era de 1,90 m. Spre apus, la 14 m depărtare de curtine, era un şanţ adînc de 4,5 m şi larg de 12 m. În interiorul incintei s-au mai descoperit urmele unei clădiri de piatră, compusă din două aripi, cea de vest de 24 m, iar cea de sud de 34 m lungime, ocupînd o suprafaţă de aproximativ 200 m². Clădirile sînt din cărămidă zisă de tipul tătar al Hoardei de aur, cu format pătrat (24 × 24 × 5 cm sau 23 × 23 × 4 cm). Dispoziţia cetăţii seamănă cu reduitul de la Cetatea Albă şi cărămizile sînt şi ele un indiciu în sensul că meşterii care au lucrat provin din sud-estul Moldovei. În interior s-au găsit pavaje de lespezi prinse în mortar, iar în moloz s-au descoperit numeroase fragmente profilate de la cadre de uşi şi ferestre, precum şi lespezi de marmură cu ornamente în relief. Nădăjduim că publicarea acestui material va îngădui şi formularea unor concluzii mai concrete cu privire la problema datării şi a provenienţei meşterilor. În orice caz, se poate spune de pe acum că ştirile istorice, din care rezultă că în cursul jumătăţii a doua a veacului al XV-lea cetatea Orheiului a fost considerată ca un punct strategic important, demnitatea de pîrcălab fiind rezervată oamenilor de mare încredere, au fost confirmate prin săpături şi totodată s-a putut constata şi distrugerea radicală a acestei aşezări, cu cetate cu tot, în năvala tătară din 1499.

Vechea cetate de scaun a Sucevii e sigur că va fi suferit avarii în cursul celor două invazii turceşti din 1476 şi 1485. Cercetările arheologice [8] au putut constata, în orice caz, o

[1] Vezi descrierea la Nicorescu, *Lucrări*, p. 118.
[2] Iorga-Balş, *L'art*, p. 88; Iorga, *Châteaux*, p. 52; idem, *Chilii*, p. 189; idem, *Rapports italo-or.*, p. 66; Panaitescu, *Cetăţi*, p. 106—109; Rosetti, *Ştefan cel Mare*, p. 7; Grigoraş, *Cetăţi*, p. 149—150; cf. şi Lapedatu, *De Langeron*, p. 71.
[3] Ureche, *Domnii*, p. 166.
[4] *Ibidem*, n. 1.
[5] *Chilii*, p. 189 şi *Rapports italo-or.*, p. 66.
[6] Lapedatu, *De Langeron*, p. 71—72; Panaitescu, *Cetăţi*, p. 109—111; Popescu M., *Cetăţi*, p. 81; Iorga *Châteaux*, p. 64.
[7] Lapedatu, *Soroca*, p. 85; Iorga-Balş, *L'art*, p. 88; Rosetti, *Ştefan cel Mare*, p. 9 şi mai ales Cantemir, *Descriptio Moldovei*, p. 15; Panaitescu, *Cetăţi*, p. 96—98, şi rezultatele explorărilor arheologice la Smirnov, *Орхіи*, p. 31—33.
[8] Cf. rapoartele din SCIV, IV, 1—2, 1953, p. 335 şi urm. şi V, 1—2, 1954, p. 257 şi urm.; VI, 3—4, 1955, p. 755 şi urm.

serie de completări și refaceri. În perioada aceasta exista locuința din aripa de răsărit, compusă din parter și etaj, fără subsoluri. În capătul de sud-est era o sală mare la nivelul solului (fig. 657), împărțită în două prin stîlpi legați cu arhivolte semicirculare și acoperită cu două bolți

Fig. 657. — Suceava, cetatea de scaun, sala din aripa de est.

cilindrice, asemănătoare ca arhitectură cu vechiul beci de pe latura opusă. Tot acum s-a modificat și dublat poarta din capătul de miazănoapte[1] prin construirea unei barbacane în colțul de nord-est. Sistemul barbacanei n-a putut fi identificat însă decît fragmentar.

[1] Teodoru, *Porțile*, p. 16 și urm.

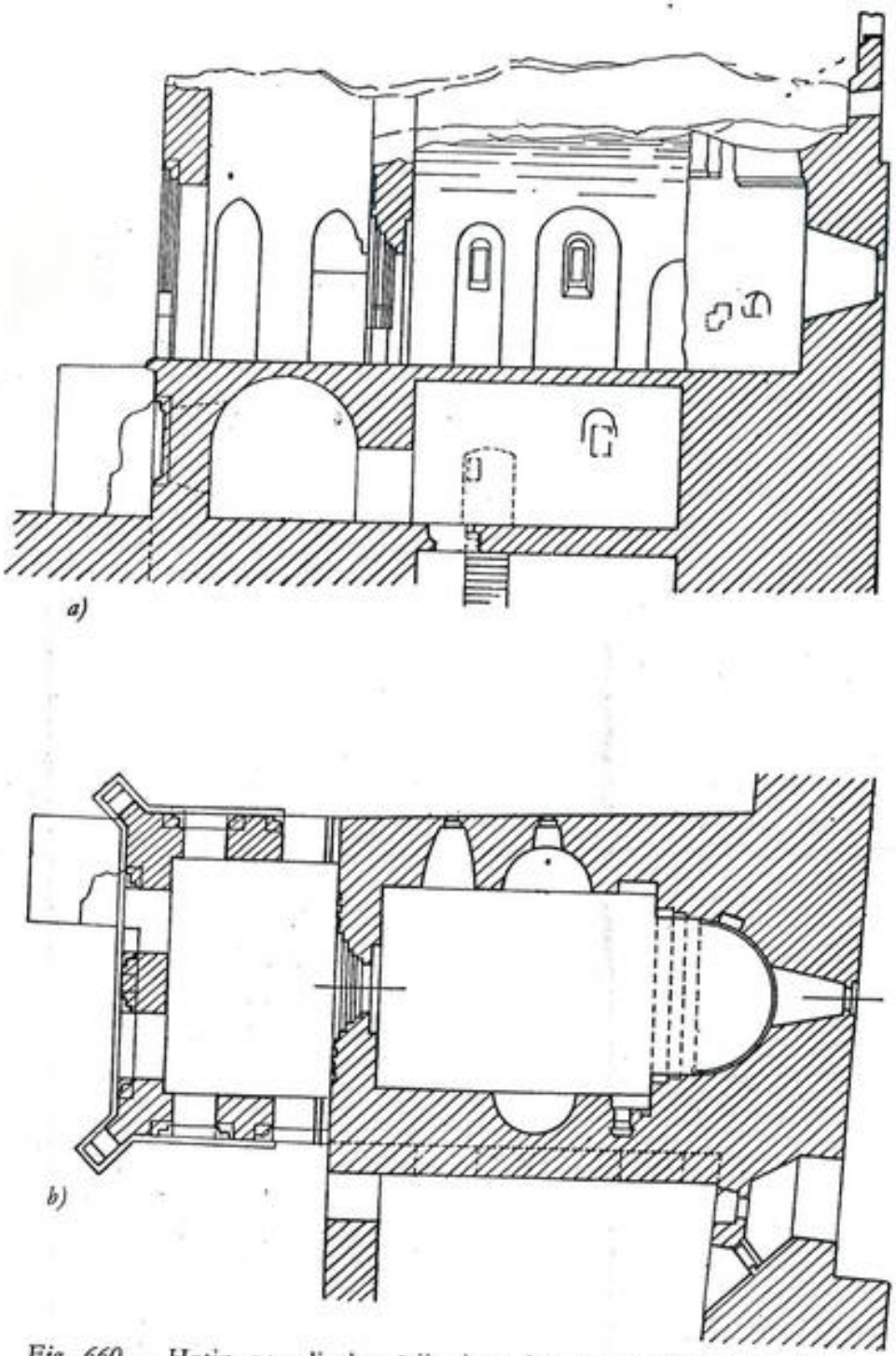

Fig. 660. — Hotin, paraclisul cetății, *a)* secțiune longitudinală, *b)* plan.

a lui Petru Rareş [1], iar din 23 aprilie 1543 [2] avem o scrisoare a aceluiaşi voievod, prin care invită pe un meşter transilvănean din Bistriţa să lucreze la cetate. În căutarea unei explicaţii s-a ajuns la concluzia că cetatea lui Ştefan ar fi fost o construcţie de lemn şi pămînt, iar lui Petru Rareş i s-ar datora reconstrucţia din piatră [3], ipoteză cu care, in orice caz, pot fi puse de acord şi elementele arhitectonice.

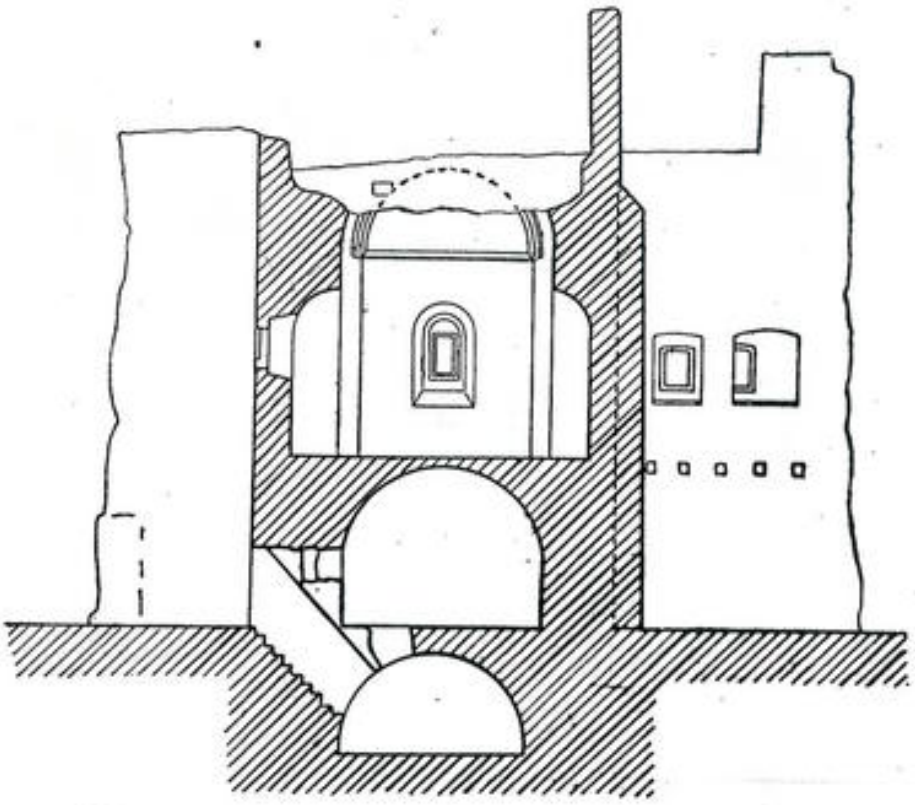

Fig. 661. — Hotin, paraclisul cetăţii, secţiune transversală.

Afară de aceste cetăţi, se mai atribuie lui Ştefan o altă cetate de pămint şi palisade, în partea de miazăzi a ţării, pe valea Berheciului [4]. Planul e foarte neregulat şi datarea se întemeiază pe o scrisoare semnată de voievod în 11 iunie 1476 din Walle Berheecz. Nu avem însă nici o dovadă că această cetate, care ar putea fi şi mai veche, ar fi fost întemeiată de Ştefan. Spada medievală găsită acolo nu permite, firește, decît o datare foarte aproximativă.

Asemenea întărituri de pămînt completate cu palisade fuseseră ridicate probabil şi în jurul aşezărilor mai importante, în orice caz la Suceava. În privinţa acesteia din urmă avem mărturia directă a lui Donado da Lezze [5], care a asistat la evenimentele dramatice din 1476.

[1] Lapedatu, *Soroca*, p. 86 şi n. 11.

[2] Hurmuzaki, *Documente*, XV — 1, nr. 807 şi Lapedatu, *Meşterii moldov.*, p. 25.

[3] Vezi Lapedatu, *Meşterii moldov.*, p. 25; Iorga-Balş, *L'art*, p. 88, 117 şi 118; Iorga, *Châteaux*, p. 65; Rosetti, *Ştefan cel Mare*, p. 9; Voiţehovski, *Арх. Молдавии*, p. 41. Pentru o datare mai veche, în perioada genovezilor, se pronunţă Panaitescu, *Cetăţi*, p. 93—94, iar la o datare în vremea lui Petru Muşat se gîndeşte Ionescu, *Ist. arh.* p. 392.

[4] Solomon, *Cetăţuia*, p. 34 şi urm.

[5] Donado da Lezze, *Historia turchesca*, ed. I. Ursu, Bucureşti, 1909, p. 91.

Din cele de mai sus rezultă că arhitectura moldovenească din această perioadă şi mai ales din timpul domniei lui Ştefan cel Mare prezintă aspecte extrem de variate şi de dinamice, reflectînd, prin realizările ei, eficacitatea şantierelor localnice, împletită cu interferenţele artistice ale ţărilor învecinate.

Fig. 449. Hotin, cetate, portalul paraclisului.